

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,

A

LECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NOS 365.

गादाधरी

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या

श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितशीघ्रित्या च गणिता ।

THE

GADADHARI

A COMMENTARY ON DIDRITI THE COMMENTARY
OF TATVA CHINTAMANI

By

Gadadhara Bhattacharya Chakravartin (With Texts)
edited by Nyayacharya Vimalchandra Bhattacharya*Professor of the Sanskrit Coll of, Benares*

and Nyayopādhyaya Dhundhurya Śāstri

Professor, D. A. V. Veda Vidyalaya

BENARAS

FASCICULUS XXI-59

PRINTED PUBLISHED & SOLD BY THE MUMBAI

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Vidya Vilas Press, North of Gopul Mandir, Benares

1927

ॐ श्रीः ॐ

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभज्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
श्रीमद्भवा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोदितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—३६५

*Printed by Jan Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

Agents

1. Lazac & co, Booksellers,
LONDON
2. Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY.
3. The Oriental Book supplying Agency
POONA

श्रीगणेशाय नमः
अथानुमानगादाधर्षाम्

सामान्यनिरूपणप्रकरणम् ।

(चि०) अध हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वात्निरूप्यन्ते ।

(दी०) एवावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतु निरूप्य तत्प्रसङ्गात् तत्रनिर्णयादिरूपतत्कार्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपणप्रतिजानीते अयेति ।

(गा०) हेत्वाभासनिरूपणे प्रसङ्गस्यापि सङ्गतिम्ब सम्भवति व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति व्याप्तिपक्षधर्मताविरोधितद्विरहवतो दुष्टहेतो स्मरणात्, अतस्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां परिजिहीर्षु प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह एतावतिति । परिकरो-व्याप्तिपक्षधर्मते । निरूप्य-य-नमुक्तकमेण दुष्टहेतो स्मृतत्वस्य प्रसङ्गनिर्वाहकस्य लाभाय । तत्प्रसङ्गादिति । सपरिकरहेतुनिरूपितप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । तज्ज्ञानज-यजिज्ञासाधीनत्व पञ्चम्यर्थ । अन्यथश्चास्य निरूपणमित्यनेन । तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वादिति मूल यद्यपि हेत्वाभासानिष्ठतत्त्वनिर्णयादिजनकज्ञानविषयत्वार्थकतया शिष्यप्रवृत्त्युपयोगिनिरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनपरम्, तथापि तन्मात्रपरत्वे सङ्गत्प्रदर्शनेन न्यूनता स्यादिति तस्यैककार्यकारित्वादिरूपसङ्गतिप्रदर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्तुंमाह तत्त्वनिर्णयादिति । आदिपदाद्विज्ञापपरिग्रह । तत्कार्यकारित्वात्-सपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वात् । प्रयोजकत्व च जनकतायच्छेदकादिसाधारणमत स्वविषयकज्ञानकार्ये प्रति स्वस्य तस्यमक्षतमव । तत्त्वनिर्णय-प्रमितिकादिनिश्चय । तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुज्ञानमिव तादृपरितकाटिसाधकस्य हेत्वाभासत्वज्ञानम

प्युपयुज्यते प्रतिबन्धकीभूततद्विपरीतकोटिव्याप्यवत्साहानेऽप्रामा-
ण्यप्राहकःवादिस्त्युभयोस्तस्वनिर्णयप्रयोजकत्वम् । अथवा तत्त्व-
निर्णयः—साध्यवत्साहाने प्रमात्वनिश्चयः । तत्रानुमापत्रहेतोर्ध्या-
प्यादिविशिष्टत्वरूपसङ्गतत्वज्ञानमिदं विपरीतसाधकहेतोर्दुष्टव-
ज्ञानमप्युपयुज्यते । प्रकृतसाध्यप्रहाप्रामाण्यप्राहकविपरीतसाधकहे-
त्वदुष्टत्वग्रहविघटकत्वात् । विज्ञयप्रयोजकत्वं च हेत्याभासस्य
स्वज्ञानार्थानपरोक्तहेतुदोषोद्गाहनकारा व्याख्यादिविशिष्टहेतोः स्व-
ज्ञानार्थानसन्ध्यायप्रयोगद्वारा च बोध्यम् ।

(चि०) तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिव-
धार्थज्ञानविषयत्वम् यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्थानुमि-
तिचिरोधित्यं ज्ञापमानं सदानुमितिप्रतिबन्धकं पतत्त्वं
वा हेत्याभासत्वम् ।

(दी०) अनुमितीति । यथाश्रुतिमिदं हेतुदोषाणां लक्षणम्,
तद्वत्त्वं दुष्टहेतूनाम्, तदभिप्रायेणैव अपधेपसङ्करेऽपीत्यादि वक्ष्य-
ति । तत्रानुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकाम्यतानिरूपकसम्बन्धित्वे-
नानुमितितत्कारणज्ञानपरम् साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवा-
नित्याकारानुमितिपरं वा, तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽ-
प्यन्यस्य परामर्शादनुमित्युत्पादेन व्यभिचाराद्याप्यादिज्ञानेना-
न्यथासिद्धत्वाच्च, व्यभिचारादिग्रहाभावस्थानुमित्यजनकत्वेऽपि
न क्षतिरिति वदन्ति ।

(गा०) मूलोक्तलक्षणानां दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेऽव्यतिव्याप्तिः, य-
धार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतापच्छदकविषयताधरत्वपर्यन्तस्य
समूहालम्बनज्ञानविषयताधर्यावासीनपदार्थव्याख्याय प्रथमलक्षणं
विषयणीयतया वाधादिज्ञाननिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषयता-
या अतःपच्छेदकत्वात् तत्रत्यहेतावव्याप्तिश्च, यद्विषयकत्वेनेत्यादि-
लक्षणे तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेत्यत आह य-
थाधुनमिति । इदमेतल्लक्षणप्रथमम् । ननु हेतुवदधभासन्त इति व्युत्प-
र्या हत्याभासपदस्य दुष्टहेतुपत्त्वात् दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रसि-

शाकत्वात् तल्लक्षणमप्याकाक्षितमतस्तदनुक्तौ मूलस्य न्यूनता, अन्य-
विधस्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्यसम्भवेऽपि 'ते चे'त्या-
दिना दुष्टहेतूनामेव विभजनाद्दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रतिज्ञात्त्वेन
तदसङ्गते, एव दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वे दुष्टहेतूनां विभागानर्हन्तया
तेषां सङ्करेण विभागव्याघातशङ्काया अनवतारात् उपधेयसङ्करत्या-
दिग्रन्थस्योपाध्यसङ्करण विभागोपपादनपरस्यासङ्गतिर्नित्यत आह
तद्वच चेति । तादृशदोषवत्त्वं चेत्यर्थः । दुष्टहेतूनां लक्षणमि-
त्यनुपपद्यते । स्फुटामति शेषः । तथाच दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वे-
ऽपि दोषलक्षणे कृते दुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन नोक्तानुपप-
त्तिरिति भावः । तदभिप्रायेणैवेति । दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः ।

अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वे असम्भवः यत्किञ्चिदनुमि-
तिपरत्वेऽतिप्रसङ्गात् प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकम्,
तथाच व्याभिचारादाश्रयाग्निः वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानाभावस्य
पर्यतो धूमवानित्याद्यनुमिच्छजनकत्वात्, लक्षणया तस्य तादृशानु-
मितिकारणज्ञानमात्रपरत्वे याथादिव्यग्निः-याथादिज्ञानस्य पराम-
र्शाप्रतिबन्धकत्वात्, अतोऽनुमितिपदमजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभय-
परतया व्याचष्टे तत्रेति । तादृशलक्षणवाक्य इत्यर्थः । लक्षणघट-
कतावच्छेदकमुभयसाधारणमनुगतरूपमाह अनुमितिनिष्ठकार्यता-
निरूपकसम्बन्धित्वेनेति । अनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकवि-
शिष्टप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकप्रकृतहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नहेतुकानुमितिपरत्वं स्वयमेव दर्शयिष्यति अतो नोच्य-
माणानिप्रसङ्गः । निरूपकत्वं च यदि प्रतियोगित्वं तदा कार्यस्य
कार्यताप्रतियोगित्वमावादानुमित्यसङ्गहः । अतः सम्बन्धिपदं सं-
बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मक-
त्वस्य लाभाय ।

अत्र पर्यतो यदिमान्दृष्टश्च तथेत्यादिसमूहात्म्यनानुमित्यादिवि-
शेषिहृदिनिष्ठवहपमापादिरूपव्याघादेः पर्यतादौ धूमादिना बह्वादि-
साधने दोषताप्रसङ्गः, प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धि-
ग्रहणस्य कस्यापि प्रतिबन्धतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रति-
बन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशनासम्भवात्, तथाविधग्रह-
णस्योपकप्रतिबन्धतानिवेशो चानुमित्यविरोधिनि व्यभिचारादां प-

रामशांविरोधिति वाधादौ वाप्यासिः-उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्ध्या-
 दावेय तादृशप्रतिबन्धकानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिखानविषयस्य-
 संगतः कल्पान्तरमाह साध्यव्याप्येति । प्रकृतपक्षतावच्छेदक-
 विशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतर्क्याप्रतिबन्धकप्रकृत-
 तुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकानुमितिसामान्यपरमित्यर्थः । एवं
 च तादृशसमूहात्म्यनानुमितेर्याप्यादिविषयकतया स्वभिचारता-
 नादिप्रतिबन्धकत्वात् न स्वभिचाराद्यसद्बुद्धः । दर्शितसमूहात्म्यनानु-
 मितिप्रतिबन्धकतामादाय दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय सामान्यपदम् ।
 तथाच तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकानिरूपितप्रतिबन्धकता-
 शालियथार्थज्ञानविषयत्वं पर्यवसितोर्थः । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
 न्नादिप्रकारकानुमितिसामान्यान्तर्मतायां पर्यवस्यति । अहिमान्वाहिव्याप्य-
 धूमवांश्वेत्याद्यनुमितौ ह्यो न अहिमानित्यादिनिश्चयस्याप्रतिबन्ध-
 कत्वात्प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । वाधसत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्ध्याप्या-
 सिद्धिः स्वतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशे-
 ष्यकत्वनिवेशः । इत्येतादिना ह्यदादिविशेष्यकानुमितौ तथापिच-
 निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्तदोपसादयस्यमत्तः पक्षतावच्छेदकवच्छि-
 न्त्वोपादानम् । अवच्छेदकत्वं च तः पर्याप्तव्यधिकरणत्वम्, तेनास्ते-
 जस्यै पर्यवस्यति अहिमानित्यादौ विशिष्टपक्षतत्वादिमति बहुवचनरूप-
 याधस्य काञ्चनमयः पर्यवस्यति अहिमानित्यादौ पक्षाप्रसिद्धेः शुद्धप-
 र्यवस्यति तस्यावच्छिन्नपक्षकानुमित्यविरोधित्वेपि नानसद्बुद्धः । एवमेपि
 योध्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारकत्वादिनिवेशे - परा-
 मशांविरोधितया वाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्तिः । तत्र प्रकृतसाध्यता-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुपादानेपि, तदोपसादयस्यम्-अहित्वा-
 वच्छिन्नभावादिनिश्चयस्य - धूमजनकतेजस्यै, अहित्वाप्यधूमवांश्व-
 हद इत्याद्यनुमित्यविरोधित्वात् । साध्याप्रसिद्ध्याप्याप्तिवारणप्रयो-
 जनकत्वं तदुपादानस्येति तु न सत्-अहितं काञ्चनमय इत्यादिनि-
 र्णयस्य शुद्धवद्वित्वादिना । अहिमानुमित्यविरोधित्वेपि द्वितीयदले प्र-
 कृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावसत्त्वात्, तस्य काञ्चनमय-
 अहित्वाप्यधूमवानर्प पर्यवस्यति इत्यनुमितिविरोधितया तत्र लक्षणगमनात् ।
 द्वितीयदले प्रवेशात् स्वभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिपु-
 नाप्यासिः तथापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-

त्वनिवेशाद्यभिचारविरोधयोर्नान्व्याप्तिः । वद्विधुंमव्यभिचारीत्यादि-
 ज्ञानदशायामपि द्रव्यत्वादिना धूमादिनिरूपितव्याप्तेर्मानसम्मवात्त-
 दोपतादवस्थ्यमतो व्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषनिवेशः ।
 अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्ती विशिष्योपादाय तदुभयवि-
 शिष्टहेतुप्रकारकत्वमेव निवेश्यम् । एकतरमात्रव्याप्त्युपादाने सा-
 धारण्यानुपसंहारित्वयोरैकतरासङ्ग्रहप्रसङ्गादित्यत्र व्यक्तीभविष्य-
 ति । तादृशव्याप्तिद्वयप्रकारेतानिरूपितहेतुप्रकारतायास्तत्साध्यकत-
 द्हेतुकानुमितिजेतकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगमव्यतिवेशस्तु न
 संभवति-साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानदशायां केवलव्यतिरेकव्याप्त्या-
 दिप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानोत्पत्त्या साधारण्यादेस्तादृशप्रकारताशब्द-
 नुमितिसामान्यविरोधित्वाभावात् । तादृशव्याप्तिविशिष्टविषयकत्व-
 मात्रस्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेकावच्छिन्नविषयकत्वमात्रस्य वा निवेशे
 स्वरूपासिद्धावव्याप्तिः, अतः पक्षांशे तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुता-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकत्व-
 मात्रस्य निवेशेपि तदोपतादवस्थ्यम्, धूमाभावयान् हृद इत्यादि-
 ज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतुमत्ताज्ञानाविरोधित्वात्साधारण्याद्यव्या-
 प्तिश्च वद्वित्वावच्छिन्ने, धूमाभाववद्वृत्तित्वग्रहस्य, धूमादिव्याप्ति-
 विशिष्टतद्व्यक्तिवावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधादतो हेतुतावच्छे-
 दकावच्छिन्नत्वनिवेशः । पक्षांशे साध्यादिप्रकारकस्य सं-
 स्कारादेराहार्यज्ञानस्य च बाधादिज्ञानाप्रतियध्यत्वात् असम्भव
 इत्यतस्तादृशानुमितित्वनिवेशः । साध्यव्याप्यहेतुधर्मिभावच्छेदक-
 कसाध्यवत्ताज्ञानस्यैव साध्यव्याप्यहेतुमान्यपक्षः साध्यवानित्याका-
 रकतया तादृशकारलिखनस्वरसात्तादृशहेतुविशिष्टपक्षतावच्छेद-
 कावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्व-
 व्यापकप्रतियध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे तु
 पर्यतत्याद्यवच्छेदेन बहोः साध्यत्वे तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभा-
 धादेरदोषत्वप्रसङ्गः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिज्ञानस्य
 शुद्धपर्यतत्वाद्यवच्छेदेन वन्द्यादिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया धूमवि-
 शिष्टपर्यतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवन्द्यादिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति त-
 दुक्तम् । न च विशेष्यतावच्छेदककोटौ धूमादेरधिकस्य मानेपि
 शुद्धपर्यतत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादर्थत्र संसर्गता तत्र पर्यतत्वसामा-

धिकरण्येन यत्प्रमाणादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकरवशादयकम् तादृशा-
नुमितेरपि । शुद्धपर्यन्तस्यावच्छेदेन पक्ष्याद्यवगाहिकादिति धा-
क्यम् । धर्मितावच्छेदस्यावच्छेदेन विशिष्टयुद्धौ धर्मितावच्छेदतापर्या-
प्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रत्ययमेव संसर्गात् भासते न तु तदेकदेशाव-
च्छिन्नप्रत्ययमपि तद्धर्मावच्छिन्नप्रविशेषतानिरूपिततदेकदेशव्यापकत्वा-
वच्छिन्नसंसर्गात्वात् आप्रामाणिकत्वात् ॥

अथ लिङ्गोपधानमते हेतोः सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया माना-
त्तादृशसंज्ञात्तदनुपगम आवश्यकः, अन्यथा शुद्धपर्यन्तस्यावच्छेदेन
हेतुमत्ताज्ञानस्थलेपि विशिष्टपर्यन्तस्यावच्छिन्नसंयोगादिसंसर्गकानु-
मितेरेव भातत्वाभ्युपगमे पर्यन्तस्यादिसामाधिकरण्यमाश्रयगाहिका-
धादिप्रदृक्कालेपि तत्राधिक्यसाध्यनिश्चयवतो अनुमित्यापत्तेः, न हि
सामानाधिकरण्येन पाधसिद्धौ रनुमिति कश्चिदुपैति तादृशपाधा-
दिप्रदृश्य कश्चिदप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वासंभवात् । तेषां हेत्याभास-
ताविलयापापत्तिश्च इति चेत् । एवमपि लिङ्गानुपधानमते तादृशविष-
यतायां मानाभावे एव, प्रकृतप्रत्यस्तु न लिङ्गोपधानमताभिप्रायकः-
तन्मतेऽनुमितेः सर्वत्रैव तदाकारतया तादृशकारत्वस्थाव्यावर्तकत-
याऽनुमितिपदस्य तादृशकारानुमितिपरत्वप्रदर्शनासंगतः ।

केचिन्तु लिङ्गानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्वं व्या-
ख्याय यथाश्रुतार्थपरतानिर्वाहाय लिङ्गोपधानमतमाश्रयते—सा-
ध्यव्याप्यत्वादिना । इत्याकारकानुमितिपरम्—अनुमितेरित्याका-
रकतामताभिप्रायकमिति व्यावक्षते । एतादृशव्यावृत्तप्रयोजनं स्फु-
टयति—तेनेति । एकत्र—साहचर्याद्यकधर्मावच्छिन्ने । व्यभिचारादित्या-
दिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । अन्यस्य परामर्शात्—तद्विच्छिन्नादि-
रूपापरधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्मताद्यवगाहिशानात् । व्यभिचारा-
दित्यादिहेतोरनुमितिजनकत्वेपीत्यनेन सम्बन्धः । यत्र यद्रूपावच्छिन्ने
व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिप्रतीत्यक्षणे कथंचित्त्द्रूपावच्छिन्नलिङ्गकपरा-
मर्शस्तत्रैकक्षणविलम्बेनानुमित्युपगमे व्यभिचारासंभवात् तत्र व्य-
भिचारो दर्शितः ।

ननु तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नधार्मिकन्याभि-
चारज्ञानाभावेस्य हेतुत्वोपगमात् व्यभिचारः । तद्धर्मावच्छिन्नलि-
ङ्गकत्व चाध्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधार्मिकन्याप्या-

दिज्ञानविशिष्टत्वेम् नादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत्तदन्यत्व-
 मेष वा अन्यतायच्छुद्धकं वाच्यम्, तेन धूमव्याप्यवह्निमानयमित्याका-
 रकशाब्दादिपरामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे यत्र लौकिकसन्निकर्षजन्यो
 धूमव्यभिचारी, वह्निः धूमव्याप्येन्धनयानित्याकारकसमूहालम्ब-
 नप्रदहनत्र तदजन्यानुमितेयकसम्बन्धेन वह्निवायच्छिन्नधर्मिकव्या-
 प्यवादिज्ञानविशिष्टत्वेपि न क्षतिरित्यत आह व्याप्यादीति । परल-
 सकारणताकव्याप्यादिज्ञानसत्त्वे व्यभिचारज्ञानाद्यभावव्यतिरेकेणा-
 नुमितिव्यतिरेकस्यासिद्धत्वादेति भावः । व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचा-
 रज्ञानाभावेनान्यथासिद्धत्वज्ञाना प्रमेय निराकृता । न क्षतिः-व्यभि-
 चारादौ नाव्याप्तिः । यथासज्जेतुविशेषेणुमितिरप्रसिद्धा तत्रत्यदा-
 येव्यव्याप्तैर्व्यमाणतया एतादृशयथाश्रुतव्याख्यायामनिर्भरसूच-
 नाय वदन्तीति ॥

(दी०) पर्वतो निर्बद्धिर्धूपो नहरभिधेयत्वं वा प्रमेयत्वस्य व्य-
 भिचारित्यादिभ्रमादनुमितिमातिवन्भादाह यथार्थेति । ननु प्रतिब-
 धकज्ञानविषयव्यभिचारादिप्रटकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वा-
 भामतापत्तिः । अथ विशिष्टविषयकं ज्ञानं प्रतिबन्धकम् तददृकञ्च
 न विशिष्टमिति चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं भ्रमविषयविशिष्टस्याप-
 सिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति ।

(गा०) पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिसज्जेतुस्थले वाधादिभ्रमविषये-
 ष्वतिव्याप्तवारकतया यथाश्रुतं यथार्थपदं सार्धकथति पर्वतो निर्बद्धि-
 रिति । अत्रेतिपदस्य त्रितपम्यले सम्बन्धाद्भ्रमात्रिनयलाभः । प्रत्येकं
 भ्रमभादादेवातिप्रसङ्गसम्भवात्तादृशसमूहालम्बनभ्रमपर्यन्तानुधाव-
 नैकल्यासत्परत्वासङ्गतरिति ध्येयम् । प्रथमभ्रमोऽनुमितौ विरोधैर्,
 अन्यौ च जनकज्ञाने, तथाच तयोरेपि प्रथमे अन्यत्र प्रसिद्धस्य सा-
 ध्याभाववह्निव्यस्य धूमाद्यशे भ्रमत्वम् । अन्ये प्रमेयत्वाभाववहृ-
 त्त्वस्याप्रासङ्गा न तद्भ्रमत्वं किन्त्वभावांशेऽनुयोगिताविशेषसम्ब-
 न्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमित्येतादृशविशेषमादृत्य निश्चय्युत्पादनाया-
 नेकार्षिभ्रमकथनम् ।

इदं त्ववधेयम् । अभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारी-

त्वत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकावश-
 म्बन्धेन प्रमेयत्वस्य स्रमो वाच्यः प्रतियोगित्वांशे साध्यतावच्छेद-
 कधर्मसाध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्ययोः साध्याभावपदवृत्ति-
 स्वरूपव्याप्तिघटकतया तदंशे तदुभयावगादिव्यभिचारज्ञानस्यैव
 व्याप्तिज्ञानविरोधियात् । एवं च भेदादौ प्रमेयावत्तावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकावश्य प्रसिद्धापि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियो-
 गित्वाप्रसिद्ध्या तादृशस्रमानुपपत्तिः । प्रतियोगित्वांशे सम्बन्धवि-
 रोधावच्छिन्नत्वस्य स्रम इत्यपि न युक्तम्—तस्य सम्बन्धघटकतया
 तत्रप्रकारकत्वघटिततद्व्यमानुपपत्तेः । न च तेन रूपेण प्रतियोगि-
 ताप्रकारक एवात्र स्रमो विशक्षितः, न तु तत्तदवच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताप्रत्ययसंसर्गक इति वाच्यम् । लाघवात् प्रतियोगितासंसर्गकव्या-
 प्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया तत्रप्रकारकव्यभिचारज्ञानस्याकिञ्चित्क-
 रत्वात् ॥

अत्राहुः—स्यावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगित्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वत्वमेवाभावस्य साध्याभा-
 वपदवृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकं लाघयात् । एवं च तादृशसम्बन्धेनाभा-
 वान्शे साध्यतावच्छेदकत्वप्रकारकव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिप्रहविरोधि-
 तया घट्यवादेः प्रसिद्धेन तादृशसम्बन्धेन प्रमेयावत्त्वादेरेवाभावांशे
 स्रमात्मक एव तथाविधग्रहां विवक्षित इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

अन्ये तु प्रथमे साध्याभावपदवृत्तित्वज्ञानविरोधी हेतौ साध्याभा-
 ववृत्तित्वरूपव्यभिचारस्य स्रमः । द्वितीये च तदप्रसिद्ध्य व्यापकसा-
 मानाधिकरणप्रहविरोधि साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभाव
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्रमो अस्मिन् । समानप्रकारकज्ञान-
 स्यैव विरोधितया द्विविधव्यभिचारसङ्घट्टाप द्विविधव्याप्तिविषयक-
 समूहात्मकत्वस्यैव लक्षणे निघेयत्वात् । न च हेतुः साध्यस्य व्यभि-
 चारीत्यत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणमावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया तदवगादिव्यभिचारज्ञानस्याभिधेयत्वं प्रमेयत्व-
 स्य व्यभिचारीत्याकारकता नोपयुज्यते इति वाच्यम् । यथा अभा-
 ववृत्तित्व समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चेत् द्वय-
 मेष हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र व्यभिचारपदार्थः । तत्रादिमस्य
 भिचारतात्पर्यकस्थले व्यभिचारपदार्थकदेहे अभावेऽनुयोगितारूप-

शब्दपर्यस्य तत्र च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवह्नि-वाष्यच्छिन्नानिरूपित-
त्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः । मत्वर्थीयार्थः स्वरूपसम्बन्धवा-
न्तस्य चाभेदेव प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । द्वितीयतावदार्थपरवाक्यस्थले
च तत्रैकदशसामानाधिकरण्ये हेतुपदार्थान्वितप्रथमार्थस्य निरूपि-
तत्वस्यान्वय-पट्टीप्रकृतेस्तद्वर्मपरतया पञ्चवन्तार्थस्य साध्यताव-
च्छेदकनिष्ठत्वस्य तादृशान्वययल्लभ्यहेतुसमानाधिकरणाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वे तस्य तद्वितार्थीभूतसम्बन्धिनः एकदेशे
घटकत्वरूपसम्बन्धे सम्बन्धिनश्चाभेदेन प्रथमार्थेऽन्वयः । एवं चो-
क्तवाक्यात्तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्यापि लाभात्तत्र तद्व्यग्राहिसमस्य दर्शिताकारता-
सम्भव इत्यपि वदन्ति ॥

अमादिति पञ्चम्यर्थ- प्रयुक्तत्वे तस्य प्रतिबन्धपदार्थं अनुत्पादे-
न्वयः । यथार्थेतीति । यथार्थपदानेन स्वल्पधिकरणप्रकाराव-
च्छिन्ना या या विषयता तत्तदनिरूपकत्वरूपस्य सर्वांशे प्रमात्प्रस्य
विवक्षणीयतया दर्शितभ्रमाणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेपि न तावादाय
दोष इति भावः ॥

अत्र धयार्थपदेन सञ्ज्ञेतुस्थलेऽनुमितिविरोधिन्नमविषयसाध्या-
भाषादौ अतिप्रसङ्गवारणेष्वसञ्ज्ञेतुस्थले तादृशप्रमाविषयदोषघ-
टकसाध्यतदभावादेः प्रत्येक दोषत्वापत्तिर्दुर्बारेवेति तदर्थं प्रकारा-
न्तरानुसरणे च तत्र एव पूर्वदोषस्यापि वारणसम्भवे यथार्थपदं
व्यर्थमिति दोषस्य दुर्यद्धरतया तस्यैव यथार्थपदाघटितलक्षणान्त-
रानुसरणे योजित्वमाह नन्विति । एकदेशस्यापि विशिष्टघटकतया
हेत्वाभासपदार्थत्वस्येष्टत्वादाह प्रत्येकमिति । प्रत्येकपदार्थपर्याप्त-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । हेत्वाभासतापत्तिः-हेत्वाभासप-
दार्थत्वापत्तिः । यदूपावच्छिन्नज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वं तदूपाव-
च्छिन्ने हेत्यभासत्व-व्यवहारस्य तदूपावच्छिन्नमात्रज्ञानादेर्दुष्ट-
त्वव्यवहारस्यानुदयेन चेष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः ॥

यादृशविशिष्टविषयकत्व तादृशानुमितिविरोधिज्ञानतिरिक्त-
वृत्ति तत्त्वमिति विषयतया न साध्यादावतिव्याप्तिरित्याशयेनाश-
ङ्कते अथेति । विशिष्टविषयक-साध्याभाववह्नित्वविशिष्टसाधना-
द्विषयकमेव, तद्वदक-तादृशविशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थविषयकं, न

विशिष्टं-न तद्विशेषितमित्यपि तत्र, नभ्यश्च प्रत्येकपदार्थविषयकत्व-
स्य प्रतिबन्धकतया अतिरिक्तवृत्तितया प्रातिव्याप्तिरिति भावः । स्य-
र्थमिति । यथार्थपदादानेपि सङ्गतुल्यत्वेऽपि व्याप्तिवारणसम्भवात् ।
ननु तत्र भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थस्योक्तरीत्या धारणेपि तद्विशिष्टेऽपि
व्याप्तिरिति आह भ्रमविषयेति । अत्रसिद्धत्वादिति । तथाच कति-
व्याप्तिरिति भावः ॥

(टी०) केचित्तु दुष्टानामेव हेतूनामेतानि लक्षणानि तत्र
तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्यु-
पेत्य । तदर्थश्च तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्र-
काररूपथार्थज्ञानविषयत्वमप्ये च तत्रमिसस्य तद्व्यवहित्यर्थः ।
आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति प्राहुः ।

(गा०) केचित्त्विति । नन्वस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेऽप्यतिव्याप्तिः-तेषां
मपि अनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वम् । न च हृदवावच्छिन्न-
प्रपक्षकव-ह्यादिसाध्यकस्थले घन्याभाववद्ब्रह्मादिरूपदोषाणामपि
दुष्टहेतुत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् । तद्रूपावच्छिन्नप्रपक्षकतद्रूपावच्छिन्न-
साध्यकतद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तत्र रूपेण दुष्टस्य लक्षणं यदि
तद्रूपावच्छिन्नप्रपक्षसाध्यहेतुकानुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वमा-
द्यम् तदा हृदवावच्छिन्नप्रपक्षकवद्विवावच्छिन्नसाध्यकपूर्वमाद्य-
वच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयवन्व्याभाववद्ब्रह्मादीनां धू-
मत्वादिना दुष्टहेतुत्वाभावादतिव्याप्तिरित्याशंकां परिजिहीषुस्ता-
दशाभावप्रतियोगिनां यथार्थज्ञानमिति पट्टीसमासमाश्रित्य तादृ-
शाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थं व्याख्यास्यति । त-
च्च ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकतामत एव सङ्गच्छतेऽतस्तन्मतमे-
धालम्बाह तत्रेति । तेषु लक्षणेषु मध्य इत्यर्थः । तृतीयलक्षणस्य
सर्वमत एव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकत्वाभिप्रायकतया दृष्टान्तत्वे-
नोपन्यासः । तदर्थञ्चेति । प्रतियोग्यन्तेन दोषानादाय लक्षणं स-
ङ्गमनीयमिति दर्शयितुं व्यभिचारादय इति न तु तेन रूपेण घटक-
त्वमित्यवधेयम् ॥

यद्यपि पूर्वतस्यावच्छिन्ने च हृदवावच्छिन्नसाध्यकत्वे धूमत्वाद्यवच्छि-
न्नौ दुष्ट इत्यादेः सङ्गतौ दुष्टत्वव्यवहारस्य नापत्तिः तत्र तासाध्य-

पक्षहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यैव प्रत्ये-
तद्वत्त्वात्, तादृशानुमितिप्रतिबन्धकबाधव्यभिचारादेश्चाप्रसिद्ध-
त्वात् हृदादौ बन्धादिसाधनमादाय सर्वत्रैव दुष्टव्यवहार इष्टः । त-
थाप धूमसाधने बन्धित्वेनायं दुष्ट इत्यादौ बन्धित्वावच्छिन्नहेतुक-
धूमाद्यनुमितिप्रतिबन्धकदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य प्रत्येतद्व्य-
त्त्वात् । बन्धमानसम्बन्धावच्छिन्नतादृशानुमितिप्रतिबन्धकधूमा-
भावबहुत्वित्यविशिष्टबन्धादिरूपप्रसिद्धदोषप्रकारताशालिप्तममादाय
रासभादितात्पर्येणापि तथा व्यवहारः स्यात् । न च तत्र विशेष्ये तृ-
तीयान्तार्थबन्धित्ववैशिष्ट्यभावाद्वास्तभे तद्वाधेन नायमतिप्रसङ्ग इ-
ति वाच्यम् । तथासति दोषपदार्थघटकानुमनौ बन्धित्वावच्छिन्न-
हेतुकत्वालाभात्, तल्लभानुरोधेन हेतुप्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्र-
तिबन्धकरूपदोषपदार्थघटकहेतौ बन्धित्ववैशिष्ट्यरूपतृतीयान्तार्थस्य
तत्प्रकारतया वाऽवच्छिन्नप्रत्यार्थकतृतीयान्तलभ्यवन्धित्वावच्छिन्नत्व-
स्याप्यन्यप इत्येवोपगन्तव्यत्वात् । न च विशेष्ये बन्धित्वादिधर्मवै-
शिष्ट्यबोधकसमभिध्याहारस्थले दोषार्थकधातोरेव बन्धित्वावच्छि-
न्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकोऽर्थः ।

अथवाऽनुमित्यर्थकसाधनशब्दस्यैव बन्धित्वावच्छिन्नहेतुकानुमि-
तिरूपविशेषे लक्षणिकत्वं दुपधात्वर्थं अनुमित्यर्थान्तर्भावे साधनप-
दार्थानन्वयप्रसङ्गात् । तथाच विशेष्ये एव तृतीयार्थवैशिष्ट्यान्वयो-
पगमात् नोकातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि बन्धित्वा धूमसाधने
रासभो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य मममादायातिप्रसङ्गादिति ॥

अथवा इतरमेदानुमापकमेवेदम् लक्षणम् । तथाच पर्यंतपक्षक-
धूमसाध्यकबन्धिहेतुकदुष्टलक्षणस्य तथाविधानुमितिविरोधिज्ञानवि-
षयव्यभिचारादिभ्रममादाय सङ्केताधितरमेदव्यभिचारित्वाद्यधार्थप-
दं सार्थकम् । ज्ञानं चात्र स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुनाचच्छेदकवत्त्वं
सम्बन्धावगाहि प्राह्यम्, तेन प्रकृतहेतुभिन्नस्यापि सम्बन्धान्तरेण
दोषप्रमाविषयत्वेपि नातिप्रसङ्गः । अत्रेपीदृशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं
योष्यम् ।

अथ ज्ञायमानपक्षादिनिष्ठसाध्याभावत्वादिना बाधादिदोषाणां
प्रतिबन्धकता न सम्भवति साध्याभावत्वादिना पदार्थान्तरस्यैव य-
त्र ज्ञानं तत्र दोषाणामज्ञापमानतयाऽविरोधत्वेनाऽनुमित्यापत्तेः, कि-

ननु ज्ञानीपक्षनायच्छेदकाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितसामान्यतया यथा-
 वच्छिन्नविषयतावत्त्वेन तादृशविषयताज्ञानविशिष्टत्वेन वा, तद्य-
 ये तादृशभ्रमविषयपर्याप्ततरसाधारणमेवेति तेषामेष भ्रमदशयां
 विरोधित्वाप्रोक्तापत्तिः । एवं च सञ्ज्ञेतानामपि प्रतिबन्धकतावच्छेद-
 कनिरूपकविषयतावत्त्वद्वयमाद्योदिप्रमायिशेष्यत्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न
 यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्-
 पविशिष्टप्रकारकप्रमायिशेष्यत्वमेव विवक्षणीयम् । इदो घट्टिमान्धूमा-
 दित्यादौ च तादृशरूपं इदविशिष्टवन्हाभाघत्वादिकं इदं घट्टिनांस्ती-
 त्यादिज्ञाननिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव इदं तदावच्छि-
 न्नविषयतानिरूपितवन्हाभाघत्वाद्यवच्छिन्नविषयतावत्त्वेन दोषनिष्ठानु-
 मितिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वात् । सञ्ज्ञेतुस्थले च केषलघन्हा-
 भावत्वादिर्कं न तथा तद्वच्छिन्नविषयतासामान्यान्तर्गतधर्म्यविषय-
 कज्ञाननिरूपिततादृशविषयतानामनुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
 त्वात् । पर्यंतविशिष्टवन्हाभावत्वादिविशिष्टं न किञ्चिदस्तुप्रसिद्ध-
 मिति नास्तिप्रसङ्गः । तृतीयमपि लक्षणमनवैध रीत्या परिरुक्तम् ।
 यद्यप्यस्य दुष्टहेतुलक्षणस्ये जायमानदोषप्रतिबन्धकतामतानाश्रयणेपि
 तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयतञ्ज्ञेतुता-
 वच्छेदकत्वत्वं तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकस्थले तेनैव रूपेण दुष्टत्व-
 मित्यर्थकतामुपगम्य यथार्थपदसार्थक्यमुपपादायितुं शक्यते, तथापि
 दुष्टलक्षणस्य दोषघटितत्वानुरोधेन तन्मतमवलम्ब्य षष्ठीसमास आह-
 त इति ॥

ननु द्वितीयवृत्तयिलक्षणयोर्दोषोतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च कश्चिद्धेतौ यत्पदेन
 दोषस्त्वोपादेयतया तत्त्वस्य तन्मात्रवृत्तिर्यावत् आह तत्त्वमित्य-
 स्येति । प्रथममात्रस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वेनैवोपपत्तौ चरमयोर्दोषलक्षण-
 त्वमेवाहितं तद्वमित्यस्य यथाधुनार्थानुरोधकत्वादतस्तथैवाह आ-
 दस्यैवेति । ईदृशव्याख्याया निर्दोषावाप्राप्तिरित्युक्तम् ।

(दी०) लिङ्गमविवक्षितम्, यद्विषयत्वेन-यादृशविशिष्टविषय-
 त्वेन, तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभा-
 वादौ सञ्ज्ञेत्वादिनिष्ठ नास्तिप्रसङ्गः । अवच्छेदकत्वञ्ज्ञेहानतिरिक्त-
 वृत्तित्वं, तेन विशिष्टस्यासत्त्वेऽपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न सं-

तिः । विशेषणीयञ्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन, तत्र प्रमेय-
स्वादिविशिष्टे सव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः । एवञ्च पक्षनावच्छे-
दंकादिविरहविशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्तद्विरहो वा साध्याभावव-
द्वाप्ति साधनं साधनवद्वाप्तिसाध्याभावो वा हेतुदोषः, येन कं-
नापि सम्बन्धेन तद्वाञ्छ प्रकृतो हेतुर्दुष्टः ।

(गा०)लिंगज्ञानस्येतिमूले लिङ्गांशनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया त-
स्या विवक्षितत्वमाह लिङ्गमिति । यद्विषयकत्वेनेति तृतीयार्थो भवच्छे-
दकत्वम् । तच्छेदमनतिरिक्तवृत्तित्वमिदानीं नियेश्यते तदाऽसम्भयः
विशिष्टस्यानतिरिक्ततया बन्धभावविशिष्टहृदादिरूपदोषविषय-
कत्वस्य शुद्धहृदाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानेपि सत्त्वेनानुमितिप्रति-
बन्धकत्वानतिरिक्तत्वात्ततः स्वरूपसम्बन्धरूपमेव तद्वाच्यम्-तथाच
पर्वतो यद्विमानितयाद्यनुमितिप्रतिबन्धकभ्रमविषयबन्धनापादाघटि-
त्याप्तिः तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वादसंभव-
भयेन चावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेदासंभवादतो यद्विषयकत्वेनेति पं-
दं व्याचष्टे यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति । यादृशविशिष्टविषयकत्वे-
न-यद्रूपावच्छिन्नविशिष्टविषयकत्वेन । एवञ्च तत्त्वमित्यस्य तद्रूपा-
वच्छिन्नत्वमर्थः ।

व्याख्याधीजं प्रकाशयति तेनेति । यत्प्रकारकत्वेनानुमितिप्रति-
बन्धकत्वमित्युक्तौ पक्षविशेषणकप्रममादाय घट्टवभावादौ नाति-
प्रसङ्गः । एवंतादावतिप्रसङ्गसम्भवेपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयस्त्रिष्ट-
कारताकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टता-
व्यवहारनियामकर्त्तव्यतापत्तेः पर्वतविशेषणकत्वहृद्यभावज्ञानस्य विशेष-
णताविशेषावच्छिन्नाधेयतासंसर्गावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठप्रकारताक-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । तेन सम्बन्धेन पर्वतादिमत्तार्थां पर्वतमहान-
सान्प्रत्यादिरूपसङ्घटौ सत्त्वेपि प्रसिद्धधूमादिरूपहेतावत्सत्त्वात्तत्र दुष्ट-
ताव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेष्यकेत्युक्तम् । अम-
पदं निश्चयसामान्यपरम्, तेन सङ्घेत्वादीत्यादिपदत्राह्यसाध्यशून्यप-
क्षकदुष्टहेतावनुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयसाध्याभावादेरेव सत्त्वेपि
नासङ्गतिः । नातिप्रसङ्ग इति । उक्तव्याख्यानान्तिरिक्तवृत्तित्वमेव

अवच्छेदकत्वं विषक्षणीयम्, विशेषणीभूतबहुवभावाद्यविषयके शुद्ध-
हृदत्वादिना बहुवभावविशिष्टहृदादिविषयकज्ञाने बहुवभावविशि-
ष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविलक्षणविषयता निरूपकत्वस्यासत्त्वेनोक्तासम्भ-
वानवकाशात् । तथा केवलबहुवभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वस्य प्र-
तिबन्धकत्वातिरिक्तत्वात्प्रतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्यग्भङ्गभावच्छेदकत्वनिवेशेऽयमेवातिप्रसङ्गो दु-
र्घारः । अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टद्रुपावच्छिन्नविषयकत्व प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकतापर्याप्तविचक्षणमित्येतादृशविवक्षया तादृशाति-
प्रसङ्गकारणं पुनरसम्भवः । बहुवभावत्वादिना घटाद्यवगाहिनो ब-
हुवभाववान्मुद् इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानु-
रोधेन बहिःप्रायवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयता-
निरूपितहृदत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता-
या घटत्वतया बहुवभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयता-
यास्तादृशप्रकारतानिरूपितहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनैवावच्छे-
दकत्वेप्यप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकानि-
श्चयत्वस्यावच्छेदकतापर्याप्तविचक्षणत्वात्तदनन्वृत्तीयाया अ-
तिरिक्तवृत्तिः विलक्षणावच्छेदकतार्थकत्वं स्फुटयति अवच्छे-
दकत्व चेति । इह लक्षणे घटकत्व सप्तम्यर्थः । न च वि-
शिष्टोपनिषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसंशयादौ सत्त्वात्पुनरसम्भव
इति वाच्यम् । ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदमनाहार्याप्रामाण्यज्ञानात्तास्कांदि-
तनिश्चयपरं पठ्यर्थश्चाधेयत्व तस्य यद्विषयत्वेनेत्यन्वयः, एवं च
तादृशनिश्चयवृत्तिः चविशिष्ट यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशत्वस्य विषक्षणीयतया असम्भवानव-
काशात् । अततिरिक्तवृत्तित्वं च स्वन्यापकतत्कत्व न नु तच्छ्रुत्यावृ-
त्तित्वं विशिष्टस्य विशेषणीभूतविशिष्टविषयकत्वानतिरिक्ततया त-
स्यातिप्रसक्तत्वेन विशिष्टे तस्मिन्नप्रतिसक्तत्वस्य दुर्धटत्वात् ।

यत्तु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयवृत्तित्वमेवानतिरिक्तवृत्ति-
त्वमते नोक्तरित्याऽसम्भव इति । तदसत् । तथासति मूलोपासज्ञान-
स्येत्यस्य वैद्यर्थ्यप्रसङ्गात् । हृदत्वाद्यवच्छिन्ना या बहुवभाववि-
शिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकयत्किञ्चिज्ज्ञानविषयता तन्निरूपकत्व-
स्य प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयानुत्तित्वेन शुद्धहृदत्वाद्यवच्छिन्ने

अतिप्रसङ्गाच्च । अस्मन्मतेऽनुमितिप्रतिबन्धकतायास्तादृशनिश्च-
यवृत्तित्वाविशिष्टहृत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकताधि-
रहादातिप्रसङ्गानवकाशात् ।

अथैवमपि जातित्वादिना हृत्त्वादिविषयकस्य जातिमान्वहृत्त्वमा-
द्यवानित्यादिज्ञानस्यापि बहुव्ययभावविशिष्टहृत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयकतया
तस्य च हृद्दोषविहिमानित्यनुमित्यधिरोधितयाऽसम्यक्, अलवान्वाहिमा-
नित्यादिस्थलीयदोषासम्प्रदेणाविशेषितधर्मावच्छिन्नपक्षकस्थलीय-
स्यापि किञ्चिद्विशिष्टतद्वदितदोषस्यासम्प्रहणं च पक्षनायच्छेदकात्-
शोऽन्याप्रकारकत्वमिधेशस्याशक्यत्वात्तादृशविशिष्टाघटकपदार्था-
विषयकत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वे सर्वमाकाशवदित्वादिस्थलीयवाधा-
दौ तद्वदकाप्रसिद्धाऽव्याप्तिः । यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य यादृ-
शविशिष्टघटकता तत्तद्रूपावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताभिन्नकिञ्चिद्व्य-
च्छिन्नविषयताभिन्नकिञ्चिद्व्यच्छिन्नविषयताशून्यत्वज्ञाने निवेद्यम् ।
जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य च हृत्त्वादेर्न वन्धभाववद्बुद्धत्वावच्छिन्ना-
स्मकदोषघटकनेति जातित्वाद्यवच्छिन्नविषयता तादृशविषयता-
भिधैव तच्छून्यत्व च नाकदोष इत्यापि न सत्-तथा सति हृद्दो जा-
त्यभाववानित्यादिस्थलीयवाधादेरेव दुःसम्प्रहत्यात् जातित्वादि-
ना हृत्त्वादिरूपधर्मितावच्छेदकावगाहिनो जातिमान् जातिमानि-
त्यादिज्ञानस्य जानित्वाद्यवच्छिन्नहृत्त्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकता-
रूपविषयताया निरुक्ताविषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशज्ञानस्यानुमि-
त्यप्रतिबन्धकस्य शून्यत्वान्तेनाधारणात् ।

मैवम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयताय तादृशविशिष्टविषयकत्वस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताशू-
न्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतया सामञ्जस्यात् । अप्रतिबन्धकज्ञानवि-
षयतावच्छेदकजातित्वादिविशेषितहृत्त्वादिघटिततद्रूपावच्छिन्नवि-
षयतावच्छिन्नव्यापकत्वस्य दोषात्मकविशिष्टावयवतासमानाधिक-
रणत्वात् तदज्ञानव्यावृत्तिरिति । विशिष्टस्य-विशिष्टविषयताकत्वस्य,
असत्त्रेपि-बहुव्ययभावादिना घटाद्यवगाहिन्नमेऽसत्त्रेपि, तथाच
विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता न सम्भवतीति भावः । समाप्त-
निघन्त्रेपि तादृशमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेपि । न क्षति-
नोक्तपुत्त्या पर्याप्तनिवेशेऽस्मिन्, तदनिवेशे पूर्वातिऽप्रसङ्गो वा ॥

ननु विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयतायां स्वरूपसम्यग्धरूपा-
घच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि विशिष्टविषयतासामान्यस्य तादृशावच्छेदकत्व-
विवक्षयाऽतिप्रसङ्गकारणसमवाच्यत्वे कथं न विवक्षितमिति । न
च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया
विशिष्टविषयताव्यापकत्व निवेद्य तदपक्षया प्रतिबन्धकताया
विशिष्टविषयताव्यापकत्वानवेषानमेवाचिनमिति वाच्यम् । यतो
बहुवभावविशिष्टहृदादिनिरूपितविषयिताया अनुमित्यप्रतिबन्धक-
सशयाहार्याप्रामाण्यज्ञानास्फण्डितज्ञानसाधारणतया नानुमिति
प्रतिबन्धकतायास्तद्व्यापकत्वमित्यनाहार्याप्रामाण्यज्ञानास्फण्डित-
निश्चयवृत्तित्वविशिष्टाया विषयता तद्व्यापकत्व प्रतिबन्धकताया भ-
यता विवक्षणीयम् । तदपेक्षया लाघटन च स्वरूपसम्यग्धरूपावच्छेद-
कताया विशिष्टविषयताव्यापकत्वमेव विवक्षितमुच्यते । तथास-
ति निश्चयत्वाद्यनिर्देशात्समानाकारकज्ञानेषु विषयताभेदस्याप्रामा-
णिकतया सशयादेशान्नीयविषयताया अपि निश्चयत्वादिविशिष्टीप-
तया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया वा-
घादिरूपदोषनिरूपितविषयताव्यापकताया भक्षतत्वात् । न च ब-
हुवभावयान्द्रो बहिर्मानित्याहार्यज्ञानीयबहुवभावविशिष्टहृदादिवि-
षयता नानाहार्यज्ञानसाधारणी तादृशाहार्यज्ञानसमानाकारकाना-
हार्यज्ञानाप्रसिद्धे, हृदो बहुवभावयानित्यायनाहार्यज्ञानीयबहुवभा-
वविशिष्टहृदादिविषयतातो व. घादिप्रकारतानिरूपिततादृशाहार्य
ज्ञानीयहृदादिविषयताया भिन्नत्वात्, तथा चानाहार्यत्वविशिष्टवि-
षयताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया न दर्शिताहार्यज्ञानीयवि-
षयितासाधारण्यविशिष्टविषयिताव्यापकत्वमिति वाच्यम् । एव
सत्यनाहार्यज्ञानीयविशिष्टविषयिताव्यापकताया एव विवक्षणी
सत्त्वात्तावतापि सशयान्यत्वाप्रामाण्यज्ञानास्फण्डितत्वव्यारप्रवेशे-
न लाघटनधायात् ।

मैत्रम् । स्वरूपसम्यग्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे पाषाणम-
यत्वात्प्रच्छेदेन बहुवभाववृत्तानिश्चयविशिष्टस्य पाषाणमयत्वा-
त्विशिष्टपक्षदर्शनस्य बहुवधनुमितिप्रतिबन्धकतया तदव-
च्छेदकविषयताकपाषाणमयत्वादिविशिष्टपक्षादावाव्याप्ते । अ-
नातरिकवृत्तत्वरूपावच्छेदकत्वनिर्णयते तादृशविशिष्टविषयता-

याः पापाणमयत्वाद्यवच्छेदेन बह्व्यभाववत्तानिश्चयाविशिष्टज्ञानसा-
धारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेनातिप्रसङ्गानवका-
शात् । न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेपि जलाद्यव-
च्छेदन बह्व्यभाववत्ताघटितस्य बन्ध्याद्यभाववत्त्वलादिमहत्तिजला-
दिविशिष्टस्यो हृदादिरूपपक्षस्य जलान्बह्व्यभाववर्तमान्यादिज्ञान-
सहितस्य जलवांश्च हृद् इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञानावाशेषतादृश-
ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकताशून्यक्षानाविषयस्य
सत्प्रतिपक्षानात्मकस्य चारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानपच्छिन्नत्वस्य प्रति-
बन्धकतायामवश्यं निवेशनीयतया मन्मतेपि तथानतिप्रसङ्गादिति
वाच्यम् । ज्ञानवैशिष्ट्यानपच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषण-
त्वे प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणतद्देतुमत्पक्षरूपसत्प्र-
तिपक्षाध्याप्त-साध्याभावांशे तद्यापकताग्रहविशिष्टनद्वत्ताज्ञानत्वेन
स्वतन्त्रसाध्याभावधर्मिकगत्यापकताग्रहविशिष्टतद्वत्ताज्ञानसाधार-
णानुरोधेनावश्यवत्त्वप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः । तादृशविशिष्टज्ञा-
नस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानपच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावात् । उक्त-
विशिष्टेऽतिप्रसङ्गस्तु विषक्षणीयविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणैव
धारणीयः । न च ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकज्ञानविष-
यविशिष्टविषयकारं नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकतायत् । तथा च
दर्शनविशिष्टघटकस्य प्रत्येकज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टात्मकते-
ति निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वमुक्तविशिष्टस्याक्षगमेवेति वाच्यम् ।
वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-
विशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वे सति यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्व
प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टान्तराघटितत्व)स्यापि
विषक्षणीयतया उक्तविशिष्टवारणसम्भवात् । न चैवमुक्तसत्प्रतिपक्षा-
ध्याप्तिः—तस्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावप्रतिहेतुविशिष्ट-
पक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वादिति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षघ-
टकतादृशदलद्वयविषयताभिन्ननिरुक्तविशिष्टद्वयविषयताशून्यप्रती-
तिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितार्थकत्वात् । यत्र सत्प्रतिपक्षाप्रसि-
द्धिस्तत्र भिन्नात्मनुपादेयमेव । साध्यादिभेदेन लक्षणभेदात् समा-
त्मकविषयतासाधारणरूपेणैव वा प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसा-

व्याभाषादिविषयितोपादेया । न च दर्शितविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षता
 न स्वीक्रियते, अपि तु हेतुतावच्छेदकाघटितसाध्याभावामाववदवृत्ति-
 मत्पक्षात्मकविशिष्टस्यैव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्ट-
 हेतुमत्पक्षस्योक्तरीत्या सङ्घे तद्धर्मव्यापकसाध्याभाषकालीनतद्ध-
 र्मविशिष्टपक्षाद्विद्यावृत्तिरप्यशक्या स्यात् इत्यविशेषण व्यापक-
 ताघटितविशिष्टमात्रस्यालक्ष्यताया एव युक्तत्वात्, तथा चोक्तप्र-
 पासमपेक्ष्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमेधोचि-
 त्तमिति वाच्यम् । एतमपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
 योगित्वघटितस्य मतभेदेन साधारण्यविरोधरूपस्य विषयितायाः
 पक्षधर्मकप्रकृतहेतुमत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवा-
 वच्छेदकत्वात्, प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेश-
 सम्भवात् । दर्शितातिप्रसङ्गशरणाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटित-
 त्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । न च पक्षविशेषित प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्य-
 व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यादिरूप वाच्यम् । पक्ष-
 वृत्तित्वघटितविशिष्टविषयिताया अप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणतया
 प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्तादृशस्य चासाधारणादेः पक्षवृत्तित्व-
 विशिष्टप्रकृतहेतुसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतरूपनि-
 रुक्तविशिष्टत्वघटिततया निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवशोऽपि न
 सम्भवतीति वाच्यम् । पक्षवृत्तित्वाघटिताविशिष्टस्यैवासाधारण्यरू-
 पतायाः 'विरोधोपि फलतः प्रतिरोध एव तदन्वयत्वेन वा विरोधि वि-
 शेषणीय'मिति पक्षव्याख्यानवासरे सम्पादनीयत्वात् ॥

सन्धनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवशो व्यभिचारादिघ-
 टितपदार्थान्तरेऽतिव्याप्तिः तादृशव्यक्तत्वापि प्रतिबन्धकतानतिरि-
 क्तवृत्तित्वात् आह विशेषणीय चेति । तादृशलक्षणमिति शेषः ।
 तादृशविशिष्टेति । अनुमितिप्रतिबन्धकतायां यद्रूपावच्छिन्नविषयक-
 त्वमवच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नैत्यर्थः । व्यभिचारत्याघवच्छिन्नस्य
 व्यभिचारात्वाद्विरूपतादृशरूपावच्छिन्नघटितत्वादसम्भव इत्यतो अ-
 न्तरेति । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थ-
 कम् । अतः शुद्धव्यभिचारावेमेत्यविशिष्टव्यभिचाराभिन्नत्वेपि न
 क्षतिः । तदघाटितत्वन्तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम् । एव च अनुमि-
 तिप्रतिबन्धकतायां यादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तादृ-

शं यत्स्यावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाविषय-
 कप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्व समुदितार्यः । यदू-
 पावच्छिन्ने लक्षणं सङ्गमनीयं तदेव स्वपदार्थः । भवन्ति हि व्यभि-
 चारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयकतावच्छेदकीभूतवाधावाद्य-
 स्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं व्यभिचारत्वादी-
 ति तदवच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वा-
 देः स्यावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वाद्यव-
 च्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् तदेवाच्छिन्ने अ-
 तिव्याप्तिः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरपि मेयत्वादिना व्य-
 भिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वात्तदोपः स्यादतस्तादृ-
 शरूपाश्रयधर्मिण तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वेनाविशिष्य
 स्वमेव तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन विशेषितम् । मेय-
 त्वविशिष्टव्यभिचारत्वाश्रयाविषयकत्वस्य व्यभिचारत्वाद्यवच्छि-
 न्नाविषयकप्रतीतौ दुर्घटत्वाद्दोषः, अतः स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य
 स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविष-
 यवृत्तित्वस्य तादृशधर्मविशेषणत्वे व्यभिचारादेरपि प्रमेयत्वादिना
 व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषये व्यभिचारादौ वर्तमा-
 नत्वात्सम्भव इत्यतस्तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषितः ।
 प्रमेयं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्र-
 तीतिविषयतावच्छेदकं यद्गगनाभावधन्मेयत्वादि तदाश्रयाविषयक-
 प्रतीत्यप्रसिद्ध्या भव्यासितस्तदवच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः । अत्र
 च तादृशविशिष्टान्तराविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य दोष-
 तावच्छेदकत्वमे विशेषणतापेक्षया ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदार्थे तादृशवि-
 शिष्टान्तराविषयकत्वनिवेश एवोचितः । एव च निष्कृष्टवक्ष्यमाणक-
 ल्पे यद्विषयकनिश्चयस्येत्यत्र निश्चये एव तन्निर्देश्यं लाघवादिशेष-
 धेयम् ॥

अथ धूमव्यभिचारिघट्टिमान्धूमवान्धुरित्यादौ वाधादेर्व्यभिचा-
 रादिघटिततया तत्राव्याप्तिः । न च यद्गुपावच्छिन्नविषयकत्व स्वा-
 वच्छिन्नविषयकत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृश-
 रूपान्तराघटितत्वस्य विवाक्षितत्वात्तद्दोषः । व्यभिचारस्योक्तपा-
 थविषयकत्वान्धुनवृत्तिव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता-

कत्वेपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतानुमितिप्रतिबन्धकताय-
 च्छेदकविषयकत्वविरहेण तद्घटादिनायस्य अकिञ्चित्करत्वादिनिघा-
 च्यम् । व्यभिचारत्वादिरूपस्यावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिब-
 न्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपितावच्छेदकस्य तदवच्छि-
 न्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्याप्रसिध्या । अस्मन्वात् व्यभि-
 चारत्वमेतद्विशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तथाविधविषयितानिरूप-
 कताकत्वात् तस्य च व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविष-
 यतावच्छेदकत्वाभावात् । न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्र-
 तिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकः कश्चि-
 त्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवंभूतं
 यत्स्वं मयेत्यवशिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नाविषयकप्र-
 तीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयतया न दोष इति
 वाच्यम् । तथासति धूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमवान्बहेरित्यादौ
 वाद्यत्वाद्यवच्छिन्नघटकतावच्छेदकस्य धूमव्यभिचारिवह्निमत्वादेः
 स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूतत्वावच्छिन्नविषय-
 कत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकता-
 वच्छेदकव्यभिचारत्वकत्वाद्दशमेर्तुर्परत्वात् । न च स्वावच्छि-
 न्नाविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतत्किञ्चि-
 द्विषयिष्य यादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छि-
 न्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्स्वं तद्गूणावच्छिन्नत्वमेव
 समुदितलक्षणार्थः । मयेत्यवशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वा-
 वच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतायाः शुद्धव्यभिचार-
 त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया मयेत्यवशिष्टव्यभिचारत्वाद्यव-
 च्छिन्नानिरूपितत्वेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक-
 त्वस्य च स्वस्मिन्नसत्त्वेन मयेत्यवशिष्टव्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपा-
 दातुमशक्यत्वात् (व्यभिचारत्वादिशिशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिब-
 न्धकतासामान्यावच्छेदिकायाः कस्या अपि विषयिताया व्यभि-
 चारत्वादिशिशिष्टानिरूपितत्वासम्भवात्तादृशविषयिताया यादृशध-
 र्मावशिष्टानिरूपितत्वं घटत्वमेतद्व्यभिचारत्वादेरेव तादृ-
 शात्वात् तदविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य व्यभिचारत्वादेः
 स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वाच्च न कश्चिदोपः) ।

अथवा यद्गर्भावच्छिन्नप्रविपयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतिविशयितात्व यद्गर्भावच्छिन्ननिरुक्तिवत्त्वव्याप्ये तद्गर्भत्वमेव समुदेताद्यं इति वक्ष्यम्, याधविशिष्टव्यभिचारस्यावच्छिन्न अनिप्रसङ्गात् तादृशवर्गावच्छिन्नप्रविपयकत्वावच्छिन्नयाध-ज्ञानप्रतिबन्धकतायां केशलव्यभिचारावयवताया अनवच्छेदकत्वेन याधविशिष्टव्यभिचारावच्छिन्नप्रविपयताया एव तथाविधप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्व तस्यास्तादृशावच्छिन्ननिरुक्तिवत्त्वस्य वक्ष्यकत्वात् प्रथमवक्ष्य स्वपदेन चरमकल्पे च यत्पदेन तस्योपादानसम्भवात् ।

यत्तु बहुपभावादिधर्मिणावच्छेदकवह्व्यादिप्रकारकवृद्धेरिव धूमव्यभिचारविशिष्टवह्व्यादिधर्मिणावच्छेदकस्य धूमव्याप्यतया वह्व्यादिप्रकारकप्रवृत्त्यानाहार्यस्यासंभवेन तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकसमूहालम्बनानुमितेरप्रमिष्या तादृशानुमितिप्रतिबन्धकताघटितयथाश्रुतलक्षणस्य तद्गर्भावच्छिन्नपक्षकवह्व्यादिहेतुकदोषाव्याप्तिः स्वयमेव वक्ष्यते इति तद्धारणायामो वृथेति भवतु तावदेवम् । तथापि विशेषगुणवद्विभवा घटो गुणसामान्यवद्विभवा इत्यादौ दर्शितसमूहालम्बनानुमितिप्रसिध्या विशेषगुणवद्विभवादिरेवाम्भयासिद्धेर्गुणवद्विभवादिरूपयाधघटिताया सद्बुद्ध आवश्यकः ।

यदि च तत्र घटत्वावच्छेदेन गुणवत्त्वयाधः आधवसिद्धिस्तु घटत्वसामानाधिकरण्यात् घटत्वावच्छेदेन वा विशेषगुणवत्त्वं तस्यां च गुणत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नघटत्वव्यापकताघटितोक्तयाधस्य न प्रवेशः, विशेषगुणत्वेन घटत्वव्यापकतायास्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्यरूपेण व्यापकतायास्तदनुत्तर्भाववित्ति न तादृशासिद्धिसद्बुद्ध इत्युच्यते । तथापि विशेषगुणाभावावच्छिन्नविशेषगुणावच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभावावच्छिन्नविशेषगुणावच्छिन्न घटे विशेषगुणवत्त्वरूपाधयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्त्वरूपयाधप्रवेशावश्यकत्वात् यथाश्रुतलक्षणे च तत्सद्बुद्धस्यावश्यकतया उक्तविशेषणानुपपत्तिः ।

घस्तुतस्त्वन्न घदन्तीत्यादिनिष्कृष्टकल्पेऽपि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिधारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वं तस्य निवेशनीयतया तन्मते दर्शितयाधघटसद्बुद्धो दोष एव ।

पतेन स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयकत्वावच्छिन्नप्रयत्तिकविरप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वस्यापकस्वावच्छिन्ननिरूपयताकधर्मवत्त्वं समुद्दिनलक्षणार्थः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकं नैतादृशं स्वं-तद्वच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकशुद्ध्यभिचारादिविषयितात्वस्य तद्वच्छिन्नानिरूपयत्वात्प्राप्त्वात् । उक्तस्थले विशेषगुणविशिष्टघटादिरूपाध्यासिद्धादिविषयकत्वावच्छिन्नविशिष्टपक्षग्रहादिनिरूपितयत्तिकविरप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वस्य तादृशाध्यासिद्धादिनिरूपितत्वव्याप्यत्वात्तत्र लक्षणसमन्वयः । प्रतिबन्धकतायां यावत्प्रतिबन्धकताशोकरीत्या बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्ननिरूपितविशिष्टविषयितानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताको यो धर्मस्तद्वत्त्वं वा समुद्दिनलक्षणार्थः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वं नैतादृशं स्वं तदवच्छिन्ननिरूपितशुद्ध्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नायामेव प्रतिबन्धकतायां तदवच्छिन्नविषयिताया अवच्छेदकत्वात् । उक्तस्थले च आध्यासिद्धिविषयकत्वस्य तदनिरूपितबाधविषयितानवच्छिन्ना या विशिष्टपक्षग्रहप्रतिबन्धकता तदवच्छेदकत्वाल्लक्षणसमन्वय इति परास्तम् । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्त इत्यादिनिष्कृष्टे कल्पे अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः भयदकत्वात् । प्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वविशेषणदानस्यासंभवेन यत्पदार्थस्यैव तादृशपदार्थान्तरघटितत्वेन विशेषणीयतया उक्तवाध्यासप्रशङ्कपरहारत्वात् ।

अत्र केचित्—सजातीयविशिष्टान्तरघटितत्वमेव यत्पदार्थविशेषणं देयम् । सजात्य च हेत्वाभासविभक्तकरूपेण । तच्च रूपं बाधत्वव्यभिचारत्वादि तत्र रूपेण व्यवभिचारादेर्न बाधादिसाजात्यमिति व्यवभिचारघटितबाधादौ नाध्यासः । न चैव यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्त उभयाभासस्तत्त्वमित्यत्र विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वस्य वैषम्यं घटादेस्नादृशरूपेण सजातीयत्वाप्राप्त्यैव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वसजातीयविशिष्टान्तरघटित यत्स्वं तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वस्य विवक्षया अनुयोगिनि स्वस्वान्तर्भावेन पदार्थान्तरैवतिप्रसङ्गवारकतया तद्वलसार्थक्यात् । न

च व्यभिचारविशिष्टमेवमादेहेत्वाभासत्वविरहाद्धेत्वाभासविभाज-
करूपेण सजातीयप्रविद्धा तस्य स्वपदेनोपदानुमशक्यतया मेय-
त्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकमेव स्वपदेनोपदेय तस्य शुद्धव्यभिचा-
राद्यभिजनया व्यभिचारत्वादिरूपहेत्वाभासविभाजकरूपेण तस्-
ज्जातीयप्रविद्धेरिति तदधिपयकप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचारवि-
शिष्टमेवमादौ सत्त्वात्तनातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । विशिष्टान्तराद्य-
दितत्वेनाघाटनस्य साध्यसाधनग्रहविराधिज्ञाननिष्ठविषयतासम्ब-
न्धेन व्यातिप्रदप्रतिपक्षकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिरूपव्यभिचारादि-
विभाजकस्यात्र निवेशात्तादृशकारस्य व्यभिचारविशिष्टमेवत्वादि-
साधारणत्वादित्याहुः ॥

तत्र व्याभचारादिघटितवाधादावपि विशिष्टान्तराद्यदितत्वाद्य-
दितत्त्वव्यभिचारत्वादिसत्त्वेन तदघटकव्यभिचारादेर्व्यभिचारादिना
तत्सजातीयतया तत्सङ्गानुपपत्तेः ॥

(इदमत्रापथेयम् । प्रतियोगिनि स्वस्थान्तर्भाषेण तादृशलक्षणकर-
णेऽपि व्यभिचारघटितवाधादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव । तत्र सजा-
तीयविशिष्टान्तराद्यदितं यत्स्वं धूमव्यभिचारि यद्विमत्त्वं तदघटित-
त्वस्य तदघटितवाधादावसत्त्वात् । यदि च तदघटितत्व तदपर्या-
प्तविषयतापर्याप्तियधिकरणत्वम्, तत्र सुघटमेव-परुदेशापर्याप्तवि-
षयतायाः समुदायपर्याप्तोरित्युच्यते तदाव्यव्याप्तिर्दुर्पर्यव । निरुक्त-
व्यभिचारत्वेन सजातीयविशिष्टान्तराद्यदितं यत्स्वं तादृशवाध-
यव, तदपर्याप्तविषयतायास्तत्राभावात् ।) न च स्ववृत्तिवाधहेत्वा-
भासविभाजकरूपेण साजात्यं विवक्षणीयम्, तथा च वाधादिघटक-
व्यभिचारादौ साधारणसत्त्वात् तादृशवाधादिसजातीयत्वमतस्त-
त्सङ्गदसम्भय इति वाच्यम् । एव सति वाधादिविशिष्टव्यभिचारा-
दौ स्ववृत्तिवाधत्वव्यभिचारत्वादियावद्धर्मेण सजातीयविशिष्टा-
न्तरस्य व्यभिचारविशिष्टवाधादेः प्रतिज्ञावपि तदघटितत्वासत्त्वे-
नातिव्याप्तेस्तस्माद्यव्यभिचारादिघटितवाधादेस्सङ्गदप्रकारोऽग्रे दर्श-
नीय एवादर्णीयः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ-तादृशव्यभिचार-
त्वाद्यवच्छिन्ने, नातिप्रसङ्गे-न दोषताप्रसङ्गः । अत्र मेयत्वविशिष्टव्य-
भिचारो दोष इत्यादिव्यवहाराभावात्प्रैष्टापत्तिः सम्भवति । न च
विशिष्टव्यभिचारादेः शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्याक्षतयो-

कविशेषणदानेपि तादृशव्यवहारप्राप्तिर्दुर्वारिवेति तत्रेष्टापत्तौ व्य-
र्थे विशेषणमिति घाच्यम् । दोषादिपदस्य निरुक्तविशेषणाच्छि-
न्नानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकवे-
नान्वयितावच्छेदकधर्मबोधकताया व्युत्पन्नतया प्रकृते च म-
यत्त्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिरूपान्वयितावच्छेदकस्योक्तविशेषणाविर-
हेणातिप्रसङ्गाभावादिति हृदयम् ॥

न, चाश्रयासिद्ध्यादिस्थले पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वा-
दिकमेव दोषस्तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतोर्दुस्त्वष्ट्यवहारनिर्वाहकत्वात् ।
तादृशधर्मस्य च तादृशाभाववत्पक्षादिरूपतादृशविशिष्टान्तराद्यदि-
ततया अव्याप्तिरित्यत आह एवं चेति । तादृशविशेषणदाने चेत्यर्थः ।
पक्षतावच्छेदकादीति । आदिपदासाध्यादिपरिग्रहः । पर्वतादिधर्मिक-
काञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धौ पर्वतः काञ्चनमयत्वाभाववानित्यादि-
धर्मिविशेष्यकनिश्चयस्यैव पर्वते काञ्चनमयत्व नास्तीत्यादिधर्मिवि-
शेषणकनिश्चयस्यापि विरोधित्वमानुभविकमतस्तद्विषयस्यापि दोष-
त्वमाह पक्षनिष्ठ इति । आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्ट इत्यर्थः । वा
कारः समुच्चये । साधनवृत्तिसाध्याभाव इति । साधनधर्मिकसा-
ध्याभाववद्बुद्धित्वप्रकारकज्ञानं साधनधर्मिकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धक-
म्, साधनवद्बुद्धिसाध्याभाव इति ज्ञानेपि साधने साध्याभाववद्बु-
द्धित्वं तुल्यपिचित्तियेतया नियमतः भासत इति तदपि व्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धकमिति मताभिप्रायेण, तादृशज्ञाने नियमतस्तद्भातेपि
मणिमन्त्रादिन्यायेन तस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति प्राचीनमता-
भिप्रायेण वा दोष इति, न तु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वादिति
शेषः । तथा चालक्ष्यत्वात् तत्राव्याप्तिरिति भावः ॥

ननु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादीनां हेत्वबुद्धित्वात्कथं हेतौ
दुष्टताव्यवहार इत्यत आह येन केनापीति । एकज्ञानविषयत्वेनेत्यादिः ।
तद्वान्-तद्वच्छिन्नो, दुष्ट-दुष्टपदमतिपाद्यः । तथा च हेतोः तादृशान-
धिकरणत्वेपि न क्षतिः । दुष्ट इत्यादौ सामान्यतः सम्बन्धिन् एव दुष्टा-
र्थत्वात् । एवं चैकज्ञानविषयत्वादिना वन्त्याभाववत्तद्दृष्टादिरूपदापेक्ष्य
धूमादौ सत्त्वेपि पर्वतादौ च वन्त्यादिसाधने तस्य दुष्टव्यवहारविष-
यतायास्तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुयाचकपदसमभिव्याहारस्थले
दुष्टपदस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छे-

कस्यावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धिबोधकान्यु-
 त्पत्त्या पूर्ववद्धारणेपि पूर्ववदेव बन्धिना धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्या-
 दिव्यवहारो निरुक्तदोषमात्रस्य दुष्टव्यवहारविषयत्वे दुर्वार इति
 प्रकृते हेतुतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धो निष्ठार्थतावच्छेदको वाच्यः ।
 एतत्सूचनायैव प्रकृते हेतुमित्युक्तम् । हृदे वाहिसाधने धूमो दुष्ट
 इत्यत्र हृदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्न-
 हेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मावच्छि-
 न्नसम्बन्धी धूम इत्यन्वयबोधः । तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वाव-
 च्छिन्नविषयिताकधर्म एव दुपवातोरर्थः । साधनपदं लक्षणया धूम-
 त्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरम् । तत्र हृद इति सप्तम्यन्तार्थहृदत्वाव-
 च्छिन्नपक्षकत्वस्य यद्देरितिषष्ठ्यन्तार्थस्य वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकत्व-
 स्य चान्वयः । तादृशानुमित्यन्वितसप्तम्यर्थनिरूपितत्वस्य दुप-
 वात्वर्थैकदेशे प्रतिबन्धकत्वे अन्वयः । एवं च पर्वते बन्धे साधने
 धूमो दुष्ट इत्यत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूम-
 त्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपित-
 विषयिताकधर्मविशिष्टसम्बन्धी धूम इत्येव प्रतीयते, तादृशबन्ध
 अप्रसिद्ध एवेति न तथा व्यवहारः । पक्षविशेष्यादिकमनन्तर्माद्य
 धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्तु इत्यत एवेति दिक् ॥

(दी०) यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवसाज्ज्ञानं अनुमितिप्रति-
 बन्धकं तस्य धर्मिणस्तादृशधर्मवस्त्वं हेतुदोष इत्यपि कश्चित् ।

(गा०) साधननिष्ठसाध्याभाषवह्नित्वादेरेव व्यभिचारतया प्रसि-
 द्धिर्न तु तादृशविशेषसाधनादेः अतो न तस्य दोषत्वमिति कश्चिदाह व्याच-
 छेपि लक्षणमन्वयैवान्यथातिप्रसङ्गात् तादृशव्याख्यामुपन्यस्यति
 यादृशेति । यद्रूपावच्छिन्नैत्यर्थकम् ज्ञानं-ज्ञानत्वावच्छिन्नं, तस्य धर्मि-
 णः-तद्धर्मावच्छिन्नस्य तेन सम्बन्धेनेति शेषः । तादृशधर्मवस्त्वं-तद्रू-
 पावच्छिन्नवस्त्वम्, साधनादिविशेषणकसाध्याभाषवह्नित्वादिविशे-
 ष्यकज्ञानस्य व्याप्त्यादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेपि साध्याभाषवह्नित्वा-
 देराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोषः-साधनादेः सा-
 ध्याभाषवह्नित्वादिधर्मताविरहात् । अत्राप्यवच्छेदकत्वं पूर्ववदेव,
 न तु स्वरूपसम्बन्धाविशेषः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठकैवल्यमा-

यत्वावच्छिन्नप्रवृत्त्यावतिप्रसङ्गात् , तदवच्छिन्नप्रवृत्तिकमद्रूपावच्छिन्न-
 प्रवृत्त्यावच्छिन्नप्रवृत्तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकवोदितिप्रतिष्ठित्यात् । अथच्छेद-
 कतापर्याप्तिविवक्षणे च हृदयावच्छिन्ननिष्ठवन्धमायत्वावच्छिन्न-
 प्रवृत्तेऽव्याप्तिः, यतो वह्नित्वादिना घटाद्यवगादिनोपि हृदो न वह्निमा-
 नित्यादिनिश्चयस्य हृदो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया हृद-
 यावच्छिन्नप्रवृत्तिप्रवृत्तिस्यैकवास्तववन्धमायत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वेन . न
 प्रतिबन्धकता अपि तु तद्विशेष्यकवह्नित्वावच्छिन्नप्रवृत्तानिरूपिता-
 भावत्यावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैव, अतस्तादृशमेव रूप प्रति-
 बन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण न तु हृदयावच्छिन्नप्रवृत्तिप्रवृत्ति-
 कतवन्धमायत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वमिति । यद्रूपान्तेन
 वन्धमायत्वाद्युपादानेन संभवतीति (पर्वतो वन्धमायत्वादिनाद्यादी पर्व-
 तस्यावच्छिन्ननिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रवृत्तिरूपयाधादावच्छेदकतापर्या-
 प्तियदितिलक्षणस्यापि सराज्ञासंभवोऽभिहित । पर्वतस्यावच्छिन्नप्रवि-
 शेष्यवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वे पर्वतो वन्धमायत्वादिनाद्यादी
 मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्ते) पर्वतो वन्धमायत्वादिनाद्यादी
 पर्वतस्यावच्छिन्ननिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रवृत्तिरूपयाधादेरसङ्गहमयेन
 यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपाव-
 च्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तद्रूपविशिष्टतद्रूपावच्छि-
 न्नविशेषिततद्रूपावच्छिन्नप्रवृत्तिरूपदोष इति विवक्षायामसम्भवात् । अत्र
 साधननिष्ठसाध्याभाववृत्तित्वादेरपि साध्याभाववृत्तिसाधनादे-
 रपि दोषत्वे क्षतिविरहात् एतावान्प्रयासो निरर्थक इत्यस्वरसः
 कश्चिदित्यनेन सूचित ॥

(दी०) अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्ट-
 धूमत्वेन च हेतुत्वे पर्वतादेः काश्चनमपत्त्वविरहो हृदस्य वह्नि-
 धूमशून्यत्व पर्वतस्य महानसीयवह्निधूमविरहित्वं मेयत्वस्य के-
 वलधूमस्य वा वह्नित्वमिचारा विशिष्टस्य धूमस्य वा पर्वतीय-
 वह्नित्वमिचारा न दोषा, न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दु-
 ष्टत्वम् , अतस्तद्दर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्दर्मावच्छिन्नतत्साध्यक-
 तद्दर्मावच्छिन्नतद्देतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तथाच नि-

वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारिणः
पर्वतावृत्तेर्वा धर्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् तादृ-
शानुमितेरप्रसिद्धत्वादिति ।

(मा०) यथाव्याख्यातपथाश्रुतायै निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ
प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारकानुमितेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्दर्शयिष्यते, तत्र विशिष्यपक्षता-
वच्छेदकाद्यप्रवेशे नाप्रसिद्धिरतस्तन्निवेशनप्रयोजनमाह अथेति ।
पर्वतादेः काश्चनमयत्वविरह इत्यादौ सर्वत्र न दोष इति सम्बध्यते ।
तथाचः पक्षतावच्छेदकाद्यप्रवेशे पूर्वोक्तयुक्त्याऽसम्भववारणाय
पत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्व-
मेव निवेश्यमिति पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ पर्वतनिष्ठकाश्चनमय-
त्वाभावादावातिव्याप्ति - तस्यापि काश्चनमयत्वादि संहितपर्वतत्वादि-
रूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धक-
ज्ञानविपर्ययत्वादिति भावः । आदिपदं वस्वन्तरसंप्राहकम्, प्रकृतानुमि-
त्यविषयपदार्थाभावेऽतिव्याप्तिं सूचयित्वा तद्विषयसाध्याद्यभावे तां
सूचयति नहृदस्येति । नहृदनिष्ठवह्निशून्यत्वं धूमशून्यत्वं चेत्पर्यः । नहृद-
दिनिष्ठसाध्याभावे अतिव्याप्तिसूचनं च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्ने प्रकृतपक्षकत्वरूपसमुदायदलस्यैवानिवेशे बोध्यम् । महानसीयेति ।
महानसीयवन्ध्याभावो महानसीयधूमाभावश्चेत्पर्यः । अप्रातिव्याप्तिसू-
चनं च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकप्रकृतहेतुतावच्छेदकयोरनिवेशे बोध्य-
म् ॥ इदमुपलक्षणम् । साध्यहेतोरनिवेशेपि जलत्वाभावादावप्यति-
व्याप्तिर्बोध्या । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकत्वानिवेशे पक्ष-
धर्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गं सूचयित्वाऽव्याप्तिज्ञानप्र-
तिबन्धकतामादायातिव्याप्तिं सूचयति मेयत्वस्येति । वह्निव्यभि-
चार इत्यनेनान्ययः । अप्रातिव्याप्तिस्तादृशदलस्यैवानिवेशे बोध्याः ।
प्रकृतहेतुकत्वं निवेश्याप्येतदोपस्य शक्यवारणतया हेतुतावच्छेदक-
निवेशायाह केवलधूमस्येति । वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमव्यक्ति-
व्यावर्तकविशेषणावच्छिन्नप्रस्येत्पर्यः । साध्यतावच्छेदकानिवेशे पूर्वं
साध्यवसाज्ञानविरोधिविषयेतिव्याप्तिर्दर्शितेदानीं व्याप्तिज्ञानविरो-
धिविषयेऽतिव्याप्तिं दर्शयति । विशिष्टधूमस्य वा पर्वतोपवह्निव्यभि-

धार इति । दोषलक्षण इव पुष्टलक्षणेपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्या-
 घश्यकतां दर्शयति न चा तत्सम्बन्धेनेति । तत्र-पर्वतत्वावच्छिन्न-
 घटित्वावच्छिन्नवाहिसाधने, तस्य-विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य, पक्षारी
 पक्षतावच्छेदकादेर्यादृशसम्बन्धेन विशेषणत्वं यत्राभिमतं तत्र त-
 त्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं निवेद्यमिति भूचयितुं तत्पक्षकेत्युक्तम्, प-
 क्षतावच्छेदकादिनिवेशे पक्षादिनिवेशस्याप्रयोजकत्वादिति । वाच्यम्-
 तद्व्यावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकदोषलक्षणे निवेशनीयम् । तथाचेति ।
 निर्वहः पर्वतो घट्टिमानित्यत्र च पक्षतावच्छेदकनिर्वहत्वविशिष्ट-
 पर्वते घट्टिवैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितेर्न सम्भवति—स्वविरो-
 धिधर्मधमितावच्छेदकस्वप्रकारकानाहार्यज्ञानस्यानभ्युपगमात् ;
 पर्वतः पर्वतावृत्तिधर्मवानित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तिस्वरूपसाध्यताव-
 च्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वमनुमितेर्न सम्भवति स्वस्मिन्स्वावृत्ति-
 त्वावच्छिन्नप्रकारकानाहार्यज्ञानस्याननुभविकत्वात्, एवं पर्वतो घट्टि-
 मान्त्वहित्वभिचारिण इत्यत्र घट्टिपभिचारस्वरूपहेतुतावच्छेदकाव-
 च्छिन्ने घट्टिप्याप्यत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितौ न सम्भवति पूर्वो-
 क्तयुक्तेः, पर्वतो घट्टिमान्पर्वतावृत्तेरित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तिस्वरूप-
 हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं नानुमितेः सम्भवति
 उक्तयुक्तेरिति, यथाविदक्षितानुमित्वप्रसिद्धिप्रयोजकभेदेन नाना-
 स्थले अद्यासिकथनम् । न कोपि हेत्वामासः स्यादिति । तथा
 सापार्थकरूपनिग्रहस्थानसत्त्वेन प्रयोक्तुर्निग्रहोपपत्तावपि निर्वह-
 त्वेन पर्वते घट्टेः साधने धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारोऽत्रुपपाद इति
 भावः । तादृशानुमितेः—तथाविदक्षितानुमितेः । अप्रसिद्धत्वादिति ।
 आहार्यपरोक्षज्ञानानुपगमादिति भावः ॥

(दी०) अत्र वदन्ति—यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताः
 प्रयुक्तस्तदुत्तरम् अनुमितौ अनाहार्यमानसज्ञाने वा पक्षताव-
 च्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगा-
 हित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहे-
 तुतावच्छेदकविशिष्टहेतुपक्षावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्त-
 एवं हेतुदोषत्वम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु

वास्तवं ग्राह्यं व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च वाच्या तादृशाव-
गादिस्वप्नसिद्धिराहार्यज्ञान एवाभ्युपेतव्याऽनन्यगतिकर्तृत्वात् ।
एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयादनन्तरं निर्बद्धित्वविशिष्टे बह्वैर्ग्रहैऽपि
न सतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात् । एवं साध्यनिश्चयोत्तरं त-
स्याननुमितावपि मानसज्ञानाविरोधित्वाच्च तादृशि पक्षे तादृश-
साध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यविरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवै-
शिष्ट्यस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य यद्विषयं ज्ञानं विरोधिविषयकं
तत्त्वं तादृशज्ञानाविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वम् । ज्ञानविरोधित्वञ्च
तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम् । एवंविधैव रीति-
रुत्तरञ्च सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्तव्या इत्यपि केचित् ।

(गा०) यद्विषयकनिश्चयस्येति । यद्द्रूपावच्छिन्नविषयकनि-
श्चयस्येत्यर्थः । उत्तरपदस्य उत्तरकालीनार्थकतया तदुत्तरमितिधा-
तूपस्थाप्यानुमितिरूपशियाविशेषणमतो द्वितीया । अग्रिमकल्पे
तादृशज्ञानरूपक्रियाविशेषणम् , अतो ज्ञानपदमपि सार्थकम् ।
तापदं च तादृशनिश्चयपरामर्शकम् , उत्तरपदं चाव्यवहितोत्तरार्थ-
कम् । 'कालाध्वनोरन्यन्तसंयोगे' इत्यनेन ; द्वितीयाधिकरणे उत्तर-
पदस्योत्तरकालपरत्वादिति तु न युक्तम् । व्यापकतार्थकस्यात्यन्त-
संयोगस्य प्रकृतैऽविवक्षितत्वात् । अनुमितौ-अनुमितिसामान्ये,
प्रयोर्व्यतिरेक इति सम्यग्धः । तत्त्वं-तद्द्रूपावच्छिन्नत्वम् । अत्र च
तद्ज्ञानानन्तरज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावे तज्ज्ञानीयाया एव विरोधि-
विषयितायाः प्रयोजकत्वात् । विरोधिविषयितायां तादृशनिश्चयी-
यत्वकथनं स्वरूपकीर्त्तनमात्रं न तु लक्षणघटकम् , तथाच यद्द्रूपाव-
च्छिन्नविषयकनिश्चयव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधिवि-
षयताप्रयुक्तोभयाभावघटनं तादृशरूपावच्छिन्नत्वं दोष इति स-
मुदितलक्षणार्थः । घट्टन्यभाषाविशिष्टहृत्त्वावच्छिन्नविषयकनिश्च-
यानन्तरं हृदो बद्धिमन्वद्विव्याप्यधूमर्वाञ्च इत्याकारकानुमितेः क-
दाचिदप्यनुपस्था घटाद्यनुमितय एव तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानु-
मितिसामान्यान्तर्गताः, तासु च हृत्त्वादिविशिष्टे यद्वद्वित्वाद्यव-

च्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं बहिःत्वाद्यच्चिन्नवैशिष्ट्यनिरूपितव्याप्तिवि-
 शिष्टधूमत्वाद्यच्चिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं च तदुभयाभापवत्त्वमक्ष-
 तमेव । तत्र तादृशनिश्चयीयविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमपि-स्वनिष्ठ-
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्थानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकधर्माभापप्रयोजकत्वात् । हृदत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वाव-
 च्छिन्नवैशिष्ट्यविशिष्टप्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित-
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताया हृदत्वावच्छिन्नविशेषकत्वावच्छि-
 न्नाभायीयप्रकारितायास्तादृशवैशिष्ट्यविशिष्टप्रकारकत्वोभयाभावे त-
 थात्वात् । न च तादृशविशिष्टप्रकारकत्वमात्रं न विपरीतनिश्चयप्र-
 तिबन्धकतावच्छेदकम्, अपि तु तद्विषेशितानाहार्यज्ञानत्वे तत्कथं
 तत्प्रकारकत्वाभावस्य तथाविधविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमिति वा-
 च्यम् । विशिष्टाभावप्रयोजकस्य विशेष्यवशिष्टविशेषणाभावप्रयोजक-
 त्वादेनाहार्यज्ञानत्वाश्रयानुमित्यादिनिष्ठतादृशविशिष्टप्रकारकत्वाभा-
 वस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वाक्षतेरिति-हृदो बहिःप्रमादित्यादौ
 बह्व्यभावाविविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः । (यद्विषय-
 कनिश्चयान्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापको, विरोधिर्विषयिताप्रयुक्तो
 व्यापकत्वाविविशिष्टसंयोगसंसर्गकवैशिष्ट्यप्रकारकत्वघटितोभयाभाव-
 स्तत्त्वमवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिस्थलीयहेत्वाभासलक्षणम् ।
 व्यापकत्वाद्यविशेषितसंयोगसंसर्गकवैशिष्ट्यप्रकारकघटितोभयाभावघ-
 टितं सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिस्थलीयं लक्षणम् । उभयसा-
 धारणमेकलक्षणं तु न सम्भवति-अवच्छेदकावच्छेदेन साध्य-
 सिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधाव्याप्तेः । सामानाधिकरण्येन सा-
 ध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधातिव्याप्तेरप्रसङ्गात् ।) निर्वह्निः
 पर्वतो बहिःप्रमादित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि, बहिःप्रवर्तादि-
 रूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकनिश्चयान्तरप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अ-
 न्यथ प्रसिद्धपक्षतावच्छेदकाविविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नसाध्यतोव-
 च्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभाववत्त्वमक्षतमेवेति तत्र लक्ष-
 णसमन्वयः । न चाहार्यज्ञानमात्रप्रसिद्धस्य निर्वह्निपर्वतत्वावच्छिन्न-
 विशेष्यकवैशिष्ट्यप्रकारकज्ञानत्वस्य विरोधिविषयकज्ञानप्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकतया तादृशधर्मावच्छिन्ने बह्व्यादिवैशिष्ट्यप्रकारकत्वस्याभावे वि-
 रोधिविषयताप्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । तादृशज्ञानत्वस्य

प्रतिषेध्यतानवच्छेदकत्वेपि तद्व्यापकस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने षड्विंशति-
 वच्छिन्नाभावप्रकारकज्ञानत्वस्यैव षड्विंशतिपर्वताविषयकनिश्चयप्र-
 तिषेध्यतावच्छेदकतया व्यापकभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभाव-
 प्रयोजकतया तादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नगृह्यविशेष्यकारक-
 त्याभावस्य तादृशदेवविषयिणाप्रयुक्तत्वस्यावश्यकत्वात् । न च विरो-
 धिज्ञानासत्त्वेपि निवाहः पर्वतो षड्विंशतितयादिज्ञानस्यानाद्यर्थस्यानु-
 स्पृत्याइच्छादिघटिततादृशाद्यर्थज्ञानसामान्यभावस्यैव निर्वहिविशिष्टे
 बहुधादिविशिष्टयावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वं न तु विरोधिविषयत्वस्य
 काचदप्यकलुषत्वादिति वाच्यम् । अभाषाधिकरणतायामेव विरोधि-
 विषयिताप्रयुक्तत्वस्य निवेश्यतया अधिकरणतानां चाभाषामेदे-
 स्यधिकरणमेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञाने तादृशवै-
 शिष्ट्यावगाहित्वाभावधिकरणतया विनिगमताधिरहेण पूर्वज्ञानी-
 यविरोधिविषयताया अपि प्रयोजकत्वात् । यद्विषयताप्रयुक्तः
 तादृशोभयाभावस्त्वस्मित्यतावन्मात्रे कृते ह्येव बहुधाभाववानित्या-
 दिज्ञानीयबहुधाभावादिविशिष्टहृदादिविषयिताया एव तदन्तःपाति-
 घट्यमायत्वादिविशिष्टविषयताया अपि प्रतिषेधकतावच्छेदकको-
 टिप्रविष्टतया प्रतिषेध्यतावच्छेदकस्य हृदत्वादिविशिष्टे बहुधादिवै-
 शिष्ट्यावगाहित्यस्य विरहप्रयोजकतया याथाथेकदेशे बहुधावा-
 दिरूपविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति - यद्विषयकनिश्चयान्यवहितोत्तरानु-
 मितिसामान्यस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावश्च निवेशितम् ।
 न च यादृशविशिष्टविषयिणासामान्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्त्व-
 मित्यैव सम्यक् हृदत्वादीदिविशिष्टविषयतासामान्यान्तर्गतायां हृद-
 इत्यादिज्ञानीयविषयितायामुभयाभावप्रयोजकत्वासत्त्वादतिव्याप्तेरन-
 वकाशादिति वाच्यम् । पाषाणमयो न षड्विंशतितयादिज्ञानविशि-
 ष्टस्य पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्य पर्वतो षड्विंशतितयादिज्ञान-
 प्रतिषेधकतया ज्ञानमेदेन विषयतानां मेदाभावात्, पाषाणमय-
 त्वविशिष्टपर्वतादिविषयितासामान्यस्यैव उभयाभावप्रयोजकत्वात्
 पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्बोत्थोत् । ह्येव बहुधाभाववा-
 नित्यादिहृदादिविषयकनिश्चयोत्तरोत्पन्नघटानुमिती विरोधिविषय-
 ताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवलहृदादावतिव्याप्तेरतः सामान्यपदं
 परिपूरितम्, तथासति इत्यादिनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्या-

भूतगैतोयां 'हृद् इत्यादिनिश्चयानन्तरजात-हृदो बहिर्मान् बहिर्व्याप्य-
धूमपांश्च-इत्याद्यनुमितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्ततादृशोभयामावा-
सच्याप्रातिव्याप्तिः । द्रव्यत्वादिना बह्वचभावविशिष्टहृदादिविषय-
कनिश्चयानन्तरमुक्तसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यापि
दोषत्वानुपपत्तेरनो यत्पदं यद्रूपावाच्छिन्नपरतयोपवर्णितम् ।' ब-
ह्वचभावविशिष्टहृदादिविषयकस्य हृदो बहिर्मान्नवेति ज्ञानस्या-
नन्तरं तादृशसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तद्वापतादवस्थ्यमतो नि-
श्चयेति । अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसशयान्यज्ञानपरम्, ते-
नाहार्यस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्यापि दोषविषयकनिश्चयस्यान-
न्तरं तादृशानुमितानपि न शक्तिः । दोषविषयकनिश्चयनाशो सति
तादृशानुमितेरुत्पत्त्या तद्दोषापत्तिरतो अव्यवधाननिवेशः । एवं
दोषविषयकलौकिकनिश्चयव्यवहितपूर्वमनुमित्युत्पत्त्या तद्दोषः स्या-
दिति भवति उच्यते । तत्सामानाधिकरण्यमनुमितौ निवदयमतः
एकस्य बाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानुमित्युत्पत्तापि न क्षतिः । बाध-
निश्चयानन्तरं पक्षभावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
साध्यादिप्रकारकस्याहार्यस्य लौकिकस्य च प्रत्यक्षस्योत्पत्त्या
तादृशज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिवेशः ।

यत्साध्यकयत्पक्षकयज्ञेनुकस्थले यादृशदोषविषयकनिश्चयानन्तर-
रं कस्याप्यनुमितेर्न जाता तत्र तादृशानुमितेरेप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर-
तोऽनुमितिस्थलेऽनाहार्यदोषविशेषाजन्यज्ञानं निवेश्य कल्पान्तर-
माह अनाहार्येति । तथाच तादृशानुमित्यप्रसिद्धिर्यत्र तत्र तथा-
विद्यमानसोपनीतमानात्मकमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति भावः ।
बाधादिनिश्चयानन्तरमाहार्यसाध्यादिप्रकारकस्योत्पत्त्या असंभवोऽ-
व्याप्तिर्येत्यतो अनाहार्येति । शङ्को न पीत इत्यादिनिश्चयानन्तरं शङ्का-
दौ पीतस्यादिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्यचाक्षुषादेरुत्पत्त्या शङ्खः पीतः
शङ्कत्रादित्यादिस्थलीयबाधादावव्याप्तिरतो मानसेति । मानसपदं
दोषविशेषाजन्यज्ञानपरम् । तेन नाह गौर इत्यादिनिश्चयानन्तरं मि-
थ्याज्ञानजन्यवासनादिरूपदोषजन्यस्याऽमविशेष्यकगौरत्वादिप्रकार-
कमानसस्योत्पत्तापि अह गौरः आत्मत्वादित्यादिस्थलीयबाधादौ
नाव्याप्तिः । एतेन यादृशसाध्यपक्षहेतुकस्थले दोषविषयकनिश्चया-
नन्तरं विरोधिसामान्यविशेषज्ञान मानसज्ञाने कदापि न जातं तत्रा-

व्याप्तिरित्यपि निरस्तम् । तत्राप्यनुमितिशाब्दबोधोपादिकगादाय लक्षणगमनसम्भवात् । पक्षतावच्छेदकत्वादिदलद्वयनिवेशाव्यावृत्तिः पूर्वोक्तरीत्या बोध्या । विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वानिवेशनप्रयोजन स्वयमेव वक्ष्यति । यत्र विषयविशेषे समूहालम्बनज्ञान न कस्यापि जातं तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वविशिष्टसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावरूपविशिष्टाभावमुपेक्ष्योभयाभावः स्वीकृतः । तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयितावश्वं यद्रूपविशिष्टविषयिताव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नत्व दोषत्वमित्यस्य सम्भवेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ।

। ननु काञ्चनमयं पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षाद्यप्रसिद्ध्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यप्रसिद्धिरित्याश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह पक्षतावच्छेदकेति । आदिपदात्साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरिग्रहः । वैज्ञानिकमिति । तत्प्रकारेण ज्ञायमानत्वमित्यर्थः । तथाच पर्वतादेः काञ्चनमयत्वादिनैविशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहेऽपि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः । न च हृदो न वह्निमानित्यादिनिश्चयानन्तर जायमाने हृदो द्रव्यं जलमयं वह्निमदित्याकारकसमूहालम्बने हृदत्वादिना ज्ञायमाने वह्निपादिवैशिष्ट्यावगाहित्यसत्त्वात्सम्भव इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या पक्षतिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारता या च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारता तन्निरूपितव्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारता । तत्प्रनियोगितयोरवगाहितान्तद्वयेन विवक्षणात् । विशिष्टविषयताऽप्रसिद्धावपि पर्वताद्ये काञ्चनमयत्वाद्यवगाहित्वाद्यविषयताया व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नायाः प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयात् । व्याप्तिप्रकारतास्थाने च निरूप्यनिरूपकभावापन्नव्याप्तिप्रकृतत्त्वादार्थप्रकारता निवेशनीया, तेन धूमवान्ध्वेरित्यादौ वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिरप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

मन्वत्र व्याप्तिपदेनाव्यव्याप्तिश्चेदुच्यते तदा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधिति साध्यादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्यादिरूपानुपसहादित्येऽव्याप्तिस्तादृशज्ञानस्यान्वयज्ञानाधिराधित्वात् । व्यतिरेकव्याप्ति-

विवक्षणे च हेतुनिष्ठसाध्याभाववहृत्तित्वासाध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादावऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानस्य
प्राह्याभावाद्यनवगाहितया व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधित्वे मानाभा-
दत आह व्याप्तिश्चेति । अ-वयतः-अ-वयनिरूपिता प्रकृतहेतुनिष्ठा
प्रकृतसाध्यनिरूपितेति यावत् । सा चात्यन्तान्योन्याभावभेदेन भिन्ना
अव्यभिचारितसामानाधिकरण्यरूपेण नानाविधैव प्राह्या । अतोऽ-
त्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानस्य
व्यापकताज्ञाने साध्याभाववहृत्तित्वादिज्ञानस्य प्राह्याभावाद्यनवगादि-
तयाऽविरोधित्वेऽपि न क्षतिः । व्यतिरेकतः-व्यतिरेकनिरूपिता साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा प्राह्या—व्याप्तिपदेन वि-
वक्षणीया, तथाच तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारताप्रतियोगित्यकूटाभावो निवेशनीय इति भावः ।

ननु निर्बन्धिः पर्यतो बन्धिमानित्वाद्दौ पक्षत्वावच्छेदकविशिष्टे
साध्यतावच्छेदकविशिष्टैशिशिष्ट्यावगाहितत्वमेवाप्रसिद्धमिति कथं
लक्षणसमन्वय इत्यत आह तादृशावगाहितत्वप्रसिद्धिरिति ।
आहायंज्ञान एवेति । निर्बन्धित्वविशिष्टे बन्धिप्रत्यक्ष जायताभित्याकारके-
च्छाजन्यप्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ।

विरोधिविषयताप्रयुक्तस्वनिवेशप्रयोजनमाह एवञ्चेति । विरो-
धिविषयताप्रयुक्तस्वनिवेशने चेत्यर्थः । न क्षति — न निर्बन्धिः पर्यतो
बन्धिमानित्यादौ घटादायमिद्व्याप्ति, तस्य-घटादिनिश्चयस्य-विरोध्या-
विषयत्वात्-स्वानन्तरानुमितिसामान्यनिष्ठतादृशोभयानावप्रयोज-
कविरोधिविषयताकत्वविरहात् । बन्धिप्रत्यक्षतादिविषयकसमूहा-
लम्बनात्मकघटादिनिश्चयानन्तरजातज्ञाननिष्ठतादृशोभयानामवयव-
स्य तज्ज्ञानाविविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वेऽपि घटादिनिश्चयाव्यवहितोत्त-
रानुमितिसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनानात्मकघटादिनिश्चयाव्यवहि-
तोत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयानावयवविरहात्प्रसिद्ध्या-
सिरिति भावः । प्रयोज्यप्रयोजकभावध्यानुभवसिद्ध- स्वरूपसमन्वय-
विशेषः ।

विरोधिपदप्रयोजनमाह एवमिति । अनुमितावपति । न क्षतिः,
तस्य विरोध्याविषयकत्वादिदनुपपद्यते । न क्षतिः-न व्याप्यत्वावच्छे-
दित्वात् । विरोधिविषयतापदेन तादृशोभयानावप्रतियोगिताव-

च्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नप्रदेशे यद्रूपावच्छिन्नप्रदेशिष्टपावगाहित्य नि-
 विष्ट तद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नभावतद्याप्या-
 न्यतरविषयितायाः स च्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्ष-
 तावच्छेदकावच्छिन्नविषयितान्यविषयिताया वा विषयितन्वादिनि-
 भावः । न च सिपाधयिपाधीनार्या साध्यनिश्चयानन्तरसमूहात्म्यना-
 नुमितौ तादृशोभयाभावासत्त्वात् सिद्धिविषयेऽतिप्रसङ्ग एव ना-
 स्ति, एवं पक्षे साध्यनिश्चयोत्तरं तदतिरिक्ताविषयकसाध्यविधेयका-
 नुमितेरनुत्पादेऽपि पक्षाक्षे साध्यप्रदेशे वा अधिकावगाहित्या अनुमिते-
 स्साध्यधर्मिनावच्छेदकतापन्नपर्यतत्वावच्छिन्नधर्मिताकान्यविधेय-
 कानुमितेः साध्यावच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेश्चोत्पत्त्या तत्रोभयाना-
 यासत्त्वादपि नातिप्रसङ्गप्रसक्तिरिति वाच्यम् । यत्र सिपाधयिपाव-
 लात् सिध्युत्तरं तादृशानुमिति कदापि न ज्ञातान्नैवातिव्याप्ति-
 सम्भवात् ।

द्वितीयकल्पे विषयितामात्र निवेद्यं न तु विरोधिविषयतापर्य-
 न्तमित्याशयेनाह मानसज्ञानेति । साध्यनिश्चयस्येत्यादिः । मेयत्व-
 विशिष्टव्यभिचारादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तरघटितत्वनिवेशे
 उपदर्शितव्यभिचारघटितवाधाद्यव्याप्त्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्र-
 योज्यस्यविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकभावाधिकरणता-
 क्तरूप तादृशविशेषण निवेद्यम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवि-
 षयिताप्रयोज्याया उक्तोभयानाद्यप्रयोजकस्याप्याद्यवगाहित्वाभाव-
 यत्तायाः शुद्धव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनिवृत्त्येन न मेयत्ववि-
 शिष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्यविषयिताप्रयो-
 ज्यनिश्चयोभयानाद्यप्रयोजकभावाधिकरणताः क्तरमिति नातिप्रसङ्ग ।
 उपदर्शितव्यभिचारघटितवाधादिविषयिताप्रयोज्यायाः पक्षे साध्या-
 यगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायास्तद्व्यव्यभिचारादिविषयित्वाप्र-
 योज्यत्वेन तत्संग्रहः । न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्ताप्रहप्रतिष-
 ष्टकतावच्छेदिकायास्तादृशवाधादिविषयितान्नःपानिव्यभिचारादि-
 विषयिताया अपि तादृशवाधादिविषयिताप्रयोज्यार्या विशिष्टपक्षे वि-
 शिष्टसाध्यवैशिष्ट्याद्यगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायां प्रयोजकतया
 तादृशवाधादेर्दुःसङ्ग इति वाच्यम् । यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयि-
 तारव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेन तत्र तत्सङ्गसम्भवात् ।

व्यभिचारादिविषयितायाः बाधविषयतान्तःपातिविषयतामाप्रवृत्तिः
 पेणैवोपदर्शितसाध्यवत्ताप्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण
 तादृशसाध्यावगाहित्वाविरहवत्ताप्रयोजकत्वात्, तादृशस्य चरूपस्य
 बाधादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयतासाधारण(स्य) व्य-
 भिचारादिरूपविशिष्टविषयताव्यापकत्वात्, तद्व्यापकरूपावच्छि-
 द्वाप्रयोज्यत्वस्योक्तबाधादिविषयताप्रयोज्यउक्तसाध्यावगाहित्वाभा-
 वत्तायामक्षतत्वान् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयताया येन रूपे-
 ण व्याप्त्यादिप्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकता तद्रूपेण निरुक्तविषयता-
 त्वव्यापकेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयतान्तःपातिव्यभिचा-
 रादिविषयतायाः मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यव्या-
 प्यवगाहित्वाभाष्यवत्तायां नियमतः प्रयोजकत्वाप्रातिप्रसङ्गात्काशाः ।
 बाधसत्प्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविधबाधादिविषयकज्ञानस्य
 घटाऽनन्तरं जातायां घटाद्यनुमिती बाधादिविषयताप्रयोज्याया अभा-
 वधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वेऽपि (स्य) पूर्व-
 वृत्तिज्ञानविरोधिविषयताया एव स्थितिप्रतिपक्ष्यतावच्छेदकभा-
 वाधिकरणताप्रयोजकत्वात् । एकैकविधबाधादिमात्रज्ञानान्तरजा-
 तज्ञाने वा तत्तद्बाधादिविषयत प्रयोज्यावगाहित्वाभावाधिकरणता
 तस्या विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षणसमन्वयः ।
 व्यभिचारघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्याया दधिधितिकारोक्तोभया-
 भावाधिकरणताया व्याप्त्यावगाहिताविरहप्रयोज्यत्वेन यतिकञ्चि-
 द्विशिष्टान्तरविषयताव्यापककृपावच्छिन्नतादृशविषयतान्तःपाति-
 व्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्वनियमात्तत्सद्गुहाय तादृशोभयाभा-
 वप्रयोजकभावाधिकरणतापर्यन्तनिषेधः । तथापि दर्शितोभया-
 भावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्व-
 नियमेऽपि तादृशोभयाभावप्रयोजकभाष्यादिमत्तावगाहिताभावाधि-
 करणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वेन ता-
 दृशबाधादेः सद्गुहा(द्वा)धादिविषयताप्रयोज्यस्य भाष्यादिमत्तावगाहि-
 ताविरहस्य सत्प्रतिपक्षादिरूपविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वनिषेधा-
 दसम्भवंत्वादिदृग्भूयभावप्रयोजकभाष्यादि विशिष्टान्तरविषयताप्र-
 योज्यावमनिषेध तादृशाभावाविरहणतायां सन्निषेधः । अत्राप्यधि-
 करणताया अधिकरणमेदेन मिश्रतया पूर्ववर्तिनिष्ठप्रतिपक्ष्यता-

वच्छेदकधर्मस्यैव तदुत्तरोत्पन्ननिष्ठप्रतिबन्धतावच्छेदकधर्माभावाधि-
करणताप्रयोजकत्वेनैव बाधादिनिश्चयोत्तरोत्पशानुमितिनिष्ठसाध्या-
दिमत्त्वावगाहित्वाभावाधिकरणतया सत्प्रतिपक्षान्यादृशबाधादि-
विषयताया अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात्)

अथैतादृशोभयाभावघटितलक्षणकरणेपि केवलनिर्वहित्वादिपक्ष-
ककचद्वयादिसाध्यकस्थलायनिर्वहितिष्ठवद्वयभावादिरूपबाधाविदोषे-
ऽव्याप्तिः-तादृशबाधादिस्थलापघद्वयभावरूपबाधज्ञानस्याप्रतिबन्ध-
कतया तर्कविषयताया' प्रतिबन्धकगानवच्छेदकतया तयाविधोम-
याभावाप्रयोजकत्वात् । तस्य दोषत्वानुपपत्तेः च तादृशहेतो दुष्टव्य-
वहारानुपपत्तेः । इष्टापत्तौ च निर्वहः पर्यतो घट्टिमानित्यादावपि
तत्सम्भवेनैतादृशप्रयासवैफल्यञ्च । न च तत्राभावयान्बद्धिमा-
नित्यनाहायज्ञानस्य प्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकीभूतस्याभावाभिर्वै-
हिरित्यादिज्ञानस्य विषय एव दोष इति वाच्यम् । अभावध्वसा-
मानाधिकरण्येन निर्वाहत्वप्रदस्य तादृशवह्निमत्त्वप्रहाविरोधित्वात् ।
अभावध्वसावच्छेदेन घट्टिन्यादिमत्तामहाविरोधित्वेपि तादृश-
घट्टिन्यादिमत्त्वावगाहित्यस्य चहन्यभावादिमत्त्वरूपपक्षतावच्छे-
दकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्यापकतया तदवच्छिन्नप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयितायास्तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वा-
त् । तद्विषयस्य दोषत्वानुपपत्तेः अभावध्वसावच्छेदेन निर्वाहत्वप्र-
दस्य घ्नमरूपतया तद्विषयकविशिष्टस्यैवाप्रसिद्धेः । एवं घट्टिमाशि-
र्वैहिरित्यादिस्थलायदोषे नितरामव्याप्तिः ।। घट्टिमच्छिष्टवह्निमत्त्वा-
देरेव तत्र दोषत्वसम्भवात्तद्विषयकज्ञानस्य च क्वचिदपि प्रतिबन्ध-
कतयायोगात् । एवं यत्र निर्वहः पर्यतो घट्टिमानित्यादौ पर्यतत्वादि-
सामानाधिकरण्येन चहन्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकता
तत्र पर्यतत्वादिसामानाधिकरण्येन घट्टिन्यादिमत्त्वं न दोष' । विशि-
ष्टपक्षमहाघविराधित्वनाश्यासख्यादिरूपतानुपपत्तेः, उक्तरीत्येतद्गु-
णानानाक्रान्तत्वाच्च । पर्यतत्वावच्छेदेन घट्टिन्यादिमत्त्वमप्रसिद्धं
घट्टिगुणपर्यतत्वादेरपि सत्त्वात् । नापि पर्यतत्वादिसामानाधिकरण्येन
पर्यतत्वावच्छेदेन वा चहन्यभावादिमत्त्वरूपबाधाविदोषः-तज्ज्ञानस्य
पक्षतावच्छेदकाधीरीष्टे साध्यवैशिष्ट्येवगाहित्वाव्यापकविषयिताघट्टि-
तधर्मावच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात् । नापि प-

पतन्वायच्छेदेन यद्बन्धादिमत्वम् अप्रसिद्धत्वादिति तत्र न कोपि दोषः स्यात् ।

यत्तु प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वं यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधिविषयतायाः उभयाभावव्याप्यत्वं च स्वाश्रयतादृशानिश्चयाद्यवहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन, तादृशसम्बन्धलाभायैव तदुत्तरमनुमिताविद्युक्तम् । एव च विरोधिविषयकयद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकस्तादृशाभाव इति पर्यवसितम् । एव च निर्बद्धिर्बहिमानित्यादिस्थलीयवाधादेर्विषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभावप्रयोजकत्वालम्बेपि निरुक्तोभयाभावप्रतियोगिनावच्छेदकक्रोटौ यद्वाच्छिन्नाविशेषकयद्रूपावाच्छिन्नप्रकारकत्व ० निविष्ट तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नाभावतद्याप्यान्वतरकत्वस्यैव विरोधिविषयित्वार्थकतया तत्र लक्षण सुसम्बन्धमेव तादृशप्रयोजकत्वस्यानिवेशात् । न चैवं तत्र घस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिदुर्वारैश्च तादृशोभयाभावस्य विरोधिविषयकसमूहालम्बनरूपघटादिविषयनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकताया अक्षतत्वादिति वाच्यम् । विरोधिविषयतानतिरिक्तवृत्तियद्विषयताशालिनिश्चयस्य निश्चयान्तेन विघक्षितत्वात् । घटादिविषयतायास्तत्र निरुक्तविरोधिविषयतानतिरिक्तत्वविरहात् । न चैव : विरोधिविषयतानतिरिक्तवृत्तियदीयविषयिता तत्त्वमित्येताद्यतैव सामञ्जस्ये शेषवैचर्यमिति वाच्यम् । यत्र पर्वतादिसामानाधिकरण्येन बह्व्यादेः साध्यता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन बह्व्याद्यभावादिमत्वस्य विषयिताया निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्ततया तत्रातिव्याप्तिवारकतयाऽशपसायंफयात् । तद्रूपादान तादृशबन्धभावादिभन्धविषयनिश्चयानन्तरं पर्वतरथादिसामानाधिकरण्येन बह्व्याद्यनुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तथाविधोभयसम्बन्धातिव्याप्यनवकाशादिति ।

तनुच्छम् । निर्बद्धि पर्वतो पहिमानित्यादौ यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन बह्व्यादेः पक्षतावच्छेदकचटकता पर्वतस्यसामानाधिकरण्येन बह्व्यादिमत्वस्य विज्ञाप्यप्रहाविरोधित्वेनाभयासिष्यनामकस्य हेतुभासान्तरताभयेनात्मभयदोषभाषस्य निरुक्तविरोधिविषयतानतिरिक्तवृत्तियद्विषयिताकतयाऽतिव्याप्तिः ।

तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे यद्रूपविशिष्टं येन सम्भ-
 ध्येन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं निवेश्यते तद्रूपावच्छिन्नवि-
 शेष्टप्रकृतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वाद्यच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकत्वरूपविरोधित्वस्य विषयतायां निवेशे तु शेषवै-
 श्यर्थम् । उक्तरीत्या निर्वाहवृद्धिमानित्यादिस्थलोपयोगेऽप्येतदर्थः ।

यत्तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टं निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहि-
 निश्चयावृत्तिविषयत्वं विरोधविषयतापर्ययः । तथाच यन्निरूपि-
 ततादृशविषयताशक्तिनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकः उभयाभाव-
 स्तत्रमिति समुदायार्थः । निश्चयत्वं च विशेषणविशेष्यतावच्छेद-
 कभावानापन्नविरोधिकोऽद्वयप्रकारकएकधर्मिशेष्यकज्ञानान्यथा-
 नत्रम् । कोटिद्वये विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविशेष-
 यन्निरूपितत्वं पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यादि-
 वैशिष्ट्यप्रसङ्गस्य एकत्र विरोधिद्वयप्रकारत्वनियमेऽपि न तादृशवैशि-
 ष्ट्यावगाहिनिश्चयाप्रसिद्धिः । यदीयविषयिता तादृशनिश्चयावृत्ति-
 स्तत्रवमित्येतावदृशते हृदो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादौ हृदनिष्ठवन्हा-
 भावादिसर्वेऽतिव्याप्तिः । वन्हादिव्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि वन्हा-
 दिनिश्चयवत् कार्यसदभावेन वह्न्यभावादिसर्वविरोधित्वाद्बन्हा-
 भावादिसर्वविषयितायास्तादृशनिश्चयावृत्तित्वादेति न शेषवै-
 श्यमिति ।

तदपि न । वह्निव्याप्यवान्यह्निव्याप्यव्याप्यवांश्च हृदो बह्व्यभा-
 यवानित्येतादृशाहार्येणोपयोगे च बह्व्यभावादिसर्वविषयिताया
 वह्निव्याप्यादिसर्वनिश्चयवृत्तितया उक्ततिव्याप्यतत्काशेन शेष-
 सार्थक्यानुपपत्तेः । वह्निमान्यह्निव्याप्यवांश्च हृदो बह्व्यभाववानि-
 त्येतादृशाहार्यसाध्यादिष्वैशिष्ट्यनिश्चये हृदो वह्निमानित्यादिस्थली-
 यवोधादिविषयितासर्वेनासंभवप्रसङ्गाच्च । बह्व्यादिरूपधर्मिना-
 वच्छेदकतावच्छिन्नप्रह्व्यभावदिविशेषितदृशविनिरूपितविषयि-
 तायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तित्वेऽपि घटादिनिरूपितविषयिताया अपि
 शेषविषयितावच्छिन्नाया विषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तितया
 घटादावुदासने अतिव्याप्तेर्वारणाय तादृशविशिष्टविषयितासामा-
 न्ये तादृशनिश्चयावृत्ति तादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव वि-
 रोधिविषयित्वेऽप्येन विवक्षणीयतयाऽप्रतीकारात् । अत्रान्यवृत्तिय-

दीयविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्तिं तदीयविषयिताया एव
विवक्षणेन निर्वाहेपि विरोधियद्विषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमिति
सामान्ये, द्वयोर्व्यतिरेक इत्याभिधाय, यद्विषयकानिश्चयस्पर्श्याईव-
क्रामिधानस्य ग्रन्थकाररीतिविरुद्धत्वात् ।

एतेन विषयिताया उभयाभावप्रयोजकत्वं तादृशोभयाभावप्रति-
योमितावच्छेदकत्वं यद्रूपविशिष्टं येन सम्यग्धेन यद्रूपावच्छिन्नश्री-
ष्टयावगाहित्वधटितं तद्रूपावच्छिन्नविशेषकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छि-
न्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितिर्येनानाहार्यलौकिकसन्निकर्षाद्यज्य-
ज्ञानत्वेन वाऽऽच्छिन्नाया प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वम् । एवं च तादृशविशिष्टविषयिता निरुक्ततथाधिधोभयाभाष-
प्रयोजकताधयस्तादृशत्वमेव लक्षणम् । विषयितादौ विरोधित्वा-
दिकथनं तु स्वरूपाख्यानमात्रमिति प्रलपितमप्यनादेयम् । निर्वाह-
वैधिमित्यादिस्थलीयदोषस्योक्तयुक्त्या दुःसंप्रहृत्वात् ।

अत्र केचित् कश्चिदित्यन्ताग्रिमकल्पे दीधिनिकृतां न निर्भरः ।
निर्वाहवैधिमित्यादिस्थलीयदोषासंभ्रूणास्वरसस्याग्रिमकल्पे क-
श्चिदित्यनेनेषां प्रापि कल्पे वदन्तीत्यनेन सूचित्वात् । निर्भरस्तु केचि-
दित्यादिकल्प एव, अत एव तत्र प्रकर्षबोधनाय प्रादुरित्युक्तमिति ।

एते तु घटाद्यभावादिधर्मितावच्छेदककथयहपादितानं प्रति तद्धर्मि-
तावच्छेदककथयहपादिसाहानप्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये धर्मिता-
वच्छेदकभेदेन तत्कल्पनाप्रयुक्तलाघयानुरोधेन धर्मितावच्छेदक-
धर्माननिवेश्य धनादायंयहपादिविशिष्टवृद्धित्ववहयभावादि-

निश्चयत्वाभ्यां - समागधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्याख्यैव - प्रति-
बन्धकभावः कल्पते । एवं च तद्देशनिष्ठस्य पूर्ववर्तिप्रतिबन्ध-
कनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्यग्धस्य उत्तरवर्तिनिष्ठप्रति-
बध्यतावच्छेदकसम्यग्धेन तद्देशासम्यग्धित्वं प्रति प्रयोजकतया व-
हयभावादिप्रकारकज्ञानियधर्मितावच्छेदकतावयविषयतायास्तदुत्त-
रोत्पन्नादायंयहपादिसंकारकज्ञानस्य यहयभावादिधर्मितावच्छेदक-
कथयित्दप्रयोजकत्वात् यहयभावादिविशिष्टं यहपादिविशिष्टया-
यगाहित्यावच्छेदकत्वमयहयभावादिधर्मितावच्छेदककथयहयभावादिप्रका-
रकनिश्चयविषयताप्रयुक्तरयमक्षतमेवेति तादृशनिश्चयविषयस्य
दोषत्वमभ्याहृतमेवान् च धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्याख्यैव विपरति-

ज्ञानस्य प्रतिषन्धकथे निर्बद्धिविशेष्यकवह्निप्रत्यक्षं मे जायतामित्या-
कारकेच्छाजन्यस्य निर्बद्धिवह्निमाघटाभाववांश्च 'घट्टिमानित्याघा-
हार्यज्ञानस्य विपरीतज्ञानप्रतिषन्धतावच्छेदकानाकान्ततया घटाभा-
यथान्यह्यभाववानित्यादिनिर्धेयकाले तथाविधेच्छासत्त्वे घटाभाष-
विशिष्टविशेष्यकवह्निज्ञान मे जायतामित्याकारकेच्छा विनैव ता-
दृशज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् । यतः सामान्यतो बहुधादिज्ञानेच्छावि-
शिष्टान्यतरूपमनाहार्यत्वं न प्रतिषन्धतावच्छेदककोटौ निवेशनी-
यम्, किन्त्याहार्यज्ञानोपपत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं पस्त्वविशेष्यता-
वच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धाद्यच्छिन्नप्रतियो-
गिताकवह्निपादिज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाव्यवहितप्राकृष्टणावच्छिन्ना-
धिकरणता नद्विशिष्टधर्मितावच्छेदकताया एव प्रतिषन्धतावच्छेद-
कसम्बन्धतन्मुपेयते तादृशेच्छाविरहस्य प्रतिषन्धकविशेषणत्वमे-
व या विशेषणताविशेषधर्मितावच्छेदकताघटितसामानाधिकरण्या-
सम्बन्धेनोपगन्तव्यम्, उक्तस्थले च घटाभावादौ तादृशेच्छाविरह-
स्य सन्नाशोक्तापत्तिः । अन्यत्राधिकमनुसन्धेयमिति घटन्ति ।

निबद्धि पर्वतो घट्टिमानित्यादिस्थलीयदोषसाधारण्याय प्रका-
रान्तरेण वर्णयतां केपास्त्रिन्मत्तमाह तादृशपक्ष इति । पक्षतावच्छे-
दकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः । तादृशसाध्य इति । साध्यतावच्छेदकवि-
शिष्टसाधयेत्यर्थः । तादृशहेत्विति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्य-
र्थः । ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विषयकज्ञानमिति योजना । ज्ञान-
ज्ञानसामान्यम्, तेन घटादिविषयकस्य कस्यचिस्समूहालम्बनस्य ता-
दृशज्ञानविरोधियाद्यादिविषयकत्वेपि नातिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्न-
विषयकत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिताकधर्मवत्वमिति क-
लितार्थः ।

। अत्र च विषयितानिष्ठं स्वरूपसम्बन्धरूपतादृशज्ञानविषयवि-
षयकप्रतिषन्धकतावच्छेदकत्वात्मकतादृशज्ञानविरोधित्वमेव
निवेशनीयं न तु विषयनिष्ठं निर्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वं तस्यैव
लक्षणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत्र च विषयनिष्ठस्य नि-
र्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वस्यैतद्वपेक्षया लघुतया तदेवाह ता-
दृशज्ञानविरोधिन्ध चेति । तादृशज्ञानविरोधित्वं यदि तादृशज्ञान-
प्रतिषन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्वं तदा पूर्वनि-

यत्कथयथाश्रुतार्थ एव पर्यवसानान्निर्बन्धि पर्यतो बद्धिमानित्यादिस्थ-
 लीयशोपाव्याप्तिनाद्वयस्यमिति तन्निर्बन्धि तज्ज्ञानविरोधित्वं चेति।
 तद्विषयविषयकेति । तथा च निर्बन्धिः पर्यतो बद्धिमानित्यादौ तादृश
 ज्ञानविरोधिज्ञानाप्रसिद्धावपि, तद्विषयविषयकस्य निर्बन्धिः पर्यतो बद्धि-
 मानित्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धक यद्बद्धिमानित्यादिज्ञानं तद्विषयतामा-
 दायैव बद्धिमत्पर्यन्तादिरूपतत्स्थलीयाध्यासिञ्च'दौ लक्षण समन्वयः।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासतिपर्यन्तविषयकसमूहात्मन्यन प्र-
 कपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतद्व्याप्येदंतुप्रकारकज्ञान-
 विषयकघटवद्भूतलादिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानावयवघटाभावपद्भूतला-
 दावतिष्वाप्तिः। न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छे-
 दकविशिष्टसाध्यताप्रिकल्पितव्याप्तिविशिष्टदेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
 कारकप्रहृत्याप्यपकविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपि-
 तप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्यावच्छिन्नविषयताकथमवश्यनिवेशान्न दो-
 ष -घटवद्भूतलादिविषयितायास्तादृशप्रहृत्याप्यपकवादिति वा-
 च्यम् । यत्र पर्यन्तादेशे बद्धिमत्साध्यतादिनो निर्बन्धिः पर्यन्त इत्या-
 दिज्ञानस्य वा बद्धिप्रकारकावाचनिकापना निर्बन्धित्यादिप्रकारतानि-
 रूपितपर्यन्तादिविषयिता सैवाग्रादायैवविशिष्टतया चाप्रमत्पर्यन्त इ-
 त्यादिज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदिका मस्याश्च निर्बन्धिः पर्यन्तो बद्धिमानि-
 त्यावादायैज्ञानताधारण्ये, नानाभाषः-मादायैज्ञानतामन्वयास्तादृश-
 विषयिताप्रयोजनतायामिदं, विपरीतज्ञानाभावघटितायास्तादृशवि-
 षयिताप्रयोजकग्रादायैज्ञानतामन्वयाद्यादायैज्ञानजनकत्वात् । तादृ-
 शाप्रहृत्यप्यापि च, यद्बद्धिमत्त्वादिप्रकारतानिरूपिता तादृशपर्यन्तादि-
 विषयिता वा च न प्रतिबन्धतावच्छेदिकेति निर्बन्धित्यादिप्रकारता-
 निरूपितपर्यन्तायादिविषयितायैव निर्बन्धिः पर्यन्त इत्यादिज्ञानविष-
 यिताविति तयाधिप्रहृत्याप्यपि चेति चेत्तद्वि विषयितायादिनापि
 तस्यापकनयोदासतिपर्यन्तवारणमज्ञापयम् ।

मिथम् । यद्ग्रावच्छिन्नं यद्ग्रावच्छिन्नप्रकारकत्वात्तद्विच्छेदं ता-
 दृशप्रहृत्याप्यपक तद्ग्रावच्छिन्नविशेष्यकतद्ग्रावच्छिन्नप्रकारकप्रह-
 र्यावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्यावच्छिन्ननि-
 रूपितावैषयिताकथमवश्य विषयतायैव सर्वतामन्वया-
 रिति दिक् ।

अथ चास्वरससूचनाय केचिदिति । स योक्तयुक्त्या निर्वहिवर्द्धि-
मानित्यादिस्थलीयदोषासङ्घट्टेण । न च धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्या
बहिष्कारकज्ञानं प्रति बह्व्यभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिषन्धकतामते नि-
र्वहिवर्द्धिमानित्येतादृशज्ञानसमानधिपयक-पर्वतो बहिष्मानित्याकार-
कानादाय-ज्ञानप्रतिषन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयस्तत्रापि सम्भव-
तीति धाव्यम् । तादृशमताश्रयणे पर्वतो बहिष्मानित्यादौ बह्व्यभा-
ववद्भवदावेदोपताप्रसङ्गात् ॥

(दी०) केचित्तु यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो
दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वमेकमात्रदोषस्थले च तत्रमेव हेत्व-
भासत्वम् । स चातिरिक्त एवाऽन्योन्याभावइति न वैयर्थ्यम् ।
पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण, व्यभिचारादेः
साध्यादिभेदनिषन्धितत्वात्, शब्दाभेद(मात्र)स्य चाकिञ्चित्कर-
त्वादिति प्राहुः ।

(गा०) यादृशेति । सर्वत्र यद्रूपावच्छिन्नार्थकम् । तावदन्यान्यत्व-
मिति । अथ च यादृशपक्षसाध्यहेतुस्थले यादृशदोषज्ञानस्य प्रतिषन्ध-
ज्ञानं प्रसिद्धयति, यथा निर्वहिवर्द्धिः पर्वतो बहिष्मान् धूमादित्यादौ बहि-
विशिष्टपर्वतरूपाश्रयासिद्धिधूमाभावविशिष्टनिर्वहिरूपस्वरूपासिद्-
ध्यादीनां तत्र तादृशदोषाणां प्राह्याभावतद्व्याप्यघटकभेदेन विशेष्य-
विशेषणभावभेदेन च विभिन्नानामनुगतेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसा-
धनवैशिष्ट्यप्रदधिरोधित्वरूपासिद्धित्वादिनैव तावदन्यान्यत्वघट-
कभेदप्रतियोगिविधया निवेशः, न तु बह्विविशिष्टपक्षतत्त्वनिर्धूमत्ववि-
शिष्टनिर्वहिवर्द्धिपर्वतत्वादिना प्रयोजनविहात् । यादृशदोषविषयकज्ञान-
स्य प्रतिषन्धज्ञानमप्रसिद्धम् यथा तत्स्थलीयस्य निर्वहिवर्द्धि-
मानित्यादिस्थलीयस्य च याधादेशानस्य तादृशदोषाणामग-
त्या बह्व्यभावविशिष्टनिर्वहिव्यवह्यभावस्याप्यविशिष्टनिर्वहिवर्द्धिनिर्व-
हिविशिष्टपक्षसाध्यत्वादिनाऽनुगतरूपेणैव निवेशः । अथ
च विशिष्टभिन्नत्वस्य शुद्धिविशेषसाधारणतया सर्वमका-
शयदित्यादौ आकाशाभाषोवीशष्टसर्थाविरूपशाधादिभिन्नत्वस्या-
प्रसिद्धतया च तच्च विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमाधिपयिता-

निरुक्ततावच्छेदकधर्मवत्त्वमेवाभिमतम् । अयं च प्रकारो
 योऽशुपक्षसाध्यहेतुकस्थले उक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धिस्त-
 त्रैवावरणीयः । यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लोघवाद्यथाश्रुतमूल-
 लक्षणमेव साधीयः । शब्दाभेदस्याकिञ्चित्करतायाः स्वयमेव वक्ष्यता-
 णत्वादित्यवधेयम् ।

यत्र चाश्रयासिद्धत्वादिरेक एव दोषः प्रतिषध्यज्ञानं च प्रसिद्धं
 महानसत्त्ववान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षप्रह-
 विरोधिस्वरूपाश्रयासिद्धत्वादावेव सामान्यलक्षणत्वमुचितम्, न तु
 महानसत्त्वाद्यभाविशिशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभावस्याप्यविशि-
 ष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नाविभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्तसमूहालम्बनानुमिति-
 विरोधित्वस्य च गौरवादित्याशयेनाह एकमात्रवापस्थल इति । ए-
 कविध एव यत्र दोषस्तद्विषयकज्ञानप्रतिषध्यज्ञानं च प्रसिद्धं ताद-
 र्शस्थल इत्यर्थः । तेन प्राह्याभावतद्याप्यरूपभेदेन विशेष्यविशेषण-
 भावभेदेन च सर्वत्र दोषाणां नानात्वसम्भवात् एकमात्रदोषस्थले
 प्राह्याभावतद्याप्यरूपघटकादिभेदेन विभिन्नाश्रयासिद्ध्यादीनामनु-
 मकक्षणाभावेनान्यतमत्वस्य च लक्षणताया आवश्यक्येपि न क्षतिः ।
 तत्त्वम्-तादृशत्वम् । निरुक्ताश्रयासिद्धत्वादिकमिति यावत् । इदमुप-
 लक्षणम् । यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचारविरोधासिद्धयस्त्रयो
 दोषाः न तु बाधप्रतिरोधी पर्वतो वह्निमान् हृत्त्वादित्यादौ तत्र
 परामर्शविरोधित्वमेव सामान्यलक्षणम् । यत्र च बाधप्रतिरोधासि-
 द्धयो दोषाः, न तु व्यभिचारविरोधी हृदो वह्निमान् धूमात् हृदो
 काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् काञ्चनमयहृदो, वह्निमान् धूमात् हृदो
 वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यसा-
 धनयोर्विशिष्टपावगाहि यज्ञानं तद्विरोधित्वमेव । तथा एवं यत्र व्य-
 भिचारासिद्धी एव दोषी काञ्चनमयपर्वतो धूमवान्धहेरित्यादौ तत्र
 विशिष्टपक्षविषयकव्यातिविशिष्टसाधनविशिष्टप्रहविरोधित्यादिकं
 तथेत्यपि बोध्यम् ।

ननु तत्तद्वर्मावच्छिन्नाविभिन्नभिन्नत्वरूपलक्षणघटकतत्तद्वर्माणां
 भागासिद्धतया हेत्याभाससामान्येतरभेदाननुमापकत्वेपि व्यभिचा-
 रावारकतया तद्विशाश्रयैष्यमत् आह स चेति । स चान्योन्या-
 भावोऽतिरिक्त एवेति यांजना । स च-तत्तद्वर्मावच्छिन्नभेदकूटाव-

चिदंशप्रतियोगिताकश्च, अतिरिक्तः तत्तद्दर्मातिरिक्तः तथाच धर्मिभे-
दात्त वैषम्यम् । तत्तद्दर्माच्चिदंशभेदमात्रावीच्छन्नप्रतियोगिताकान्यो-
न्यांभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकाभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
तच्छर्मस्वरूपस्येपि तादृशभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य
नानाधर्मेषु कल्पनापेक्षया तद्विशिष्टस्यैकरूपैव भेदस्य लाघवेन क-
ल्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्रायः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण । तत्तद्दर्-
माच्चिदंशनिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकध-
र्मस्वरूपस्य लक्षणत्वेऽधिकरणाविकासकतया विशेषणसार्धक्यमित्य-
वधेयम् ।

ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे हृदो घट्टिमानित्यादिस्थलीयलक्ष-
णस्य पञ्चहेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात् तादृशलक्षणाकान्तानां
पञ्चविधत्वोक्तसङ्गतिरित्यत आह पञ्चविधभेदोक्तिरिति । पञ्च-
विधत्वोक्तिरित्यर्थः । तत्सम्भवस्यलेति । यत्र पञ्चानामेव हेत्वाभा-
सानां सम्भवो गौरवो घटादित्यादौ तत्तदस्थलीयलक्षणाकान्तस्य
पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । नन्वेवं लक्षणाननुगमात् इतरभेदानुमाने
भागासिद्धिरित्यत आह व्याभिचारादेरिति । साध्यादिभेदेन निय-
न्त्रितत्वात्-साध्यादिभेदनियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वत्वात्तथाच ल-
क्षणस्येव लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यननुगमात् भागासिद्धिरिति भावः ।

नन्वेषमप्यनुगतोक्तसम्भवात् नायं प्रकारः साधीयान्तर्यत
आह शब्दाभेदे(मात्र)स्येति । इदं पुनरिहावधेयम् । तावदप्यन्यत्वम्
इतरभेदानुमापकमेव न तु दोषप्रदप्रवृत्तिनिमित्तम् तथासति निर्व-
हित्वविशिष्टे घट्टिसाधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टप्रदस्य चङ्खलभाववि-
शिष्टनिर्वहित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमधर्मकतया निर्वहित्वविशिष्टे निर्वहतेः
साधने इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात् । अप्रसिध्या तस्य ह्यन्यवि-
नि निर्वहित्वविशिष्टविशेषकत्वह्यनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भ-
वात् किन्तु अभावप्रयोजकप्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव तथा ।
वक्तव्ये च प्रकारताप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रकारता व्योमयमेव साधनपदार्थः । प्रकारतारूपसाधनपदार्थ-
त्वरूपदार्थिकदेशे व्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतायां च पण्ड्यन्तव-
ह्यिदप्रतिपाद्यस्य घट्टिनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साधनपदार्थो-

रूपप्रकारताद्वये च सप्तम्यन्तार्थस्य निर्वाहित्वादिविशिष्टविशेष्यतायाश्च निरूपितत्वसम्यन्धेनान्वयः । साधनपदोत्तरसप्तम्या निरूपकत्व द्वित्वं चार्थः । निरूपकत्वे च निरुक्तसाधनपदार्थयोः पृथगन्वयः । तदन्वितनिरूपकत्वे च द्वित्वान्वयः द्वित्वान्वयवित्तादशनिरूपकत्वयोर्दोषपदार्थघटकाभावेऽन्वयः । तथा च निर्वाहित्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिताया घट्टिप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वाद्यचच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकसमान्यवृत्तिविषयतानिरूपकत्वानित्येवान्वयबोधः । प्रतिबन्धक्रीभूतमविषयितानिरूपकत्वाभावमादाय पर्यते वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यादिप्रयोगवारणाय विषयितायां समान्यवृत्तित्वं निवेशितम् । दोषघटककेवलसाध्यादौ दोषव्यवहाराभावादसं दोष इत्यादौ सन्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिनिष्ठतादृशोभयामायाधिकरणताद्वयापकविरोधिविषयताप्रयोज्यताकथमं एव दोषपदार्थ इति दिक् ॥

(चि०) दशाविशेषे हेत्वोरेवाऽसाधारणसत्प्रतिपक्षपोरभासत्वात् तद्व्युद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

(दी०) स्यादेतत् शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यत्रामाधारणेऽव्याप्तिः—सर्वसाध्यव्यावृत्तेस्तत्रासत्त्वात्, एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्यस्य सत्प्रतिपक्षे निसत्त्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्ताविरहादित्याशङ्कं तयोरलक्ष्यत्वेन निराकृत्ये दशाविशेष इति । हेत्वोः—सद्धेतवोः, असाधारणः पक्षमाश्रयति, सन् प्रतिपक्षो विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा, तयोर्दशाविशेषे हेतौ सर्वसाध्यव्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च भ्रमदशापामाभासत्वात् अनुमित्यजनकत्वात्तद्व्युद्धेर्हेत्वादां साध्यव्यावृत्तत्वादिव्युद्धेः प्रतिबन्धकत्वं परमायाति, न तु तद्विषयस्य दोषत्वम् असत्त्वात् । अन्यथा बाधभ्रमेणानुमित्यनुदयात् तस्यापि दोषत्वं स्यात् । कां हि साध्याभावतद्व्याप्यवत्ताभ्रमपोरनुमितिपिरोधित्वे विशेषः । निर्युक्तिकस्तु मवादो न श्रद्धेयः ॥

। (गा०) असाधारण्यस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभू-
 ताभावप्रतियोगित्वात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभा-
 वव्याप्यस्वरूपस्य बुद्धेर्निरोधिविषयकतया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिय-
 न्धकत्वं निर्विवादमेव, एवं च तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्यजनकत्वा-
 त्तद्बुद्धेः प्रतियन्धकत्वमावश्यकमित्येतादृशयथाश्रुतार्थपरस्य दशा-
 विशेष इत्यादिमूलस्यानुत्थितिः, अन्यथा साधारण्यादिज्ञानप्रति-
 यन्धकताया अपि व्यवस्थापयितुमुचितत्वात् अतस्तादृशमूलम-
 न्यथा व्याख्यातुमवतरणिकामाह स्यादेतदिति । इत्यत्रासाधार-
 णे—एतत्सखलीयासाधारण्यरूपदोषप्रकारकहेतुविशेषकसमविषये-
 सर्वसाध्यवद्यावृत्तत्वात्मके । अस्यासिरिति । तद्विषयकत्वस्य
 निरुक्तानुमित्यप्रतियन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधारणतया तादृश-
 प्रतियन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः । ननु केवलं सर्वसाध्य-
 वद्यावृत्तत्वं न दोषः अपि तु साधनवृत्तित्वविशिष्टम्, तादृशवि-
 शिष्टविषयकत्वं तु न प्रतियन्धकतातिरिक्तवृत्तित्यत आह सर्वेति ।
 तत्र-हेतौ, असत्त्वात्—अवृत्तेः, साध्यवति पक्षे हेतोर्बृत्तेरिति शेषः ।
 तथाच तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तस्य दोषत्वासम्भवेन प्रसिद्ध-
 स्य विशिष्टसाध्यवद्यावृत्तत्वस्यैव तत्र दोषतायाः आवश्यकत्वा-
 दिति भावः । अद्रव्यद्रव्यत्वादाविति । असमवेतद्रव्यत्वादावित्यर्थः ।
 असमवेतत्वस्य ध्वंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवात्
 विशेषांशनिवेशः । अप्यन्तरमव्याप्तिरित्यनुपपद्यते । तद्विषय-
 कत्वस्य पक्षविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतियन्धकतातिरिक्तवृत्ति-
 त्वादिति भावः । ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादिर्न
 तत्र दोषः अपि तु पक्षनिष्ठतद्वत्त्वेन, तादृशविशिष्टविषयकत्वं तु
 प्रतियन्धकतानतिरिक्तवृत्तयेवेत्यत आह पक्षस्येति । तथाच पक्ष-
 घटितविशिष्टाप्रसिद्ध्या पक्षाघटितस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भावः ।
 तयोः—तादृशस्थलीयदोषत्वेनाभिमतयोरुक्तधर्मयोः ।

-- शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादिशेषकानित्यव्या-
 वृत्तत्वादिज्ञानविषयेऽप्याप्तेः, शङ्कानास्पदत्वादलक्ष्यताभ्युपगमेन
 तत्परिहारस्य चान्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वात्तुपदं सत्तुपरतया
 व्याचष्टे हेतोरिति । सत्त्वोः साध्यवद्यावृत्तत्वरूपासाधार-
 णसाध्याभावव्याप्यतत्पक्षकत्वरूपसत्प्रतिपक्षत्वासम्भवादसाधार-

णसत्प्रतिपक्षपदे धन्यथा- व्याचष्टे -असाधारण इति । यस्येति
 षष्ठ्यर्थः प्रकृतात् । तथा—प्रकृतसत्प्रतिपक्षपदार्थः । प्रकृतसत्त्वो-
 दुत्पतरूपाभासत्वायोगादाभासपदमन्यथा- व्याचष्टे - आभासत्वा-
 दिति । तद्वुत्संरित्पत्र तत्पदस्य हेतुमात्रपरत्वं न संभवति साप्रतिप-
 क्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकरत्वानियमाद्धेतुविषयकरत्वकथ-
 नस्याप्रयोजकत्वात्, बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामान्यपरत्वं न सम्भवति
 हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादतस्तत्पदस्य हेतुपक्षो-
 भयपरतया बुद्धिपदस्य साध्यव्यापृत्तवसाध्याभाषव्याप्याधा-
 वगाद्बुद्धिपरतया तद्वुद्धिपदं - हेतुविषयकसाध्यवद्व्यावृत्त-
 त्वबुद्धिपक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यवत्ताबुद्धिपरतयेन व्याचष्टे त-
 द्वुत्संरिति । तयोरलक्ष्यतालक्ष्याय हेत्वोरित्यनन्तरं धृत एवको-
 रौ योजनीयः । तदर्थमन्तर्भाव्य व्याचष्टे प्रतिबन्धकत्व परमाया-
 तीति । परं-केवलमे । एवकारेण व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति नत्विति ।
 तद्विषयस्य-तादृशबुद्धिविषयस्य, दोषत्व-दोषलक्षणलक्ष्यत्वम्, अ-
 सात्त्वात्-लक्ष्यताप्रयोजकरूपस्यासत्त्वात्, प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमा-
 त्वस्यैव तद्विषयस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वादिति भावः । असत्त्वात् वि-
 शिष्टस्याप्रतिबन्धकत्वादि नु, नार्थ-एकदेश एवाभ्यासेराशंकिततया
 विशिष्टाप्रतिबन्धकत्वलक्ष्यतानिर्वाहकरत्वाधिरक्षणांनुपयोगात् । अन्य-
 था-प्रतिबन्धकीभूतमविषयस्यापि दोषत्वे, बाधसमेण-पक्षे सा-
 ध्याभावसमेण । तस्य-तद्विषयसाध्यामावादे । तद्येवमुक्तस्थले
 प्राचां दशाविशेषे हेतोर्दुष्टताप्रवादो नाप्यप्यते इत्यत आह नियुक्ति-
 कस्त्विति ॥

(दी०) यत्तु ज्ञानस्य पदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं
 तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः । तच्च द्विविधं-वि-
 षयरूपं साधारण्यादि, बाधे च ममित्तसाध्याभाववान् पक्षः, तद्वि-
 षयत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अविषयरूपञ्च विरो-
 धिसामग्रीकाळीनत्वादिकम् तद्वत्त्वञ्च ज्ञानस्यैव तद्विषयस्य हेतो-
 रपीति । तन्न । तद्वत्त्वं हि हेतोर्नाभिदेन-बाधे तदभावात्, अत एव
 नाश्रयतया-वद्विषयिवादिद्वयत्वादिपति धृतेऽनिसद्भावाच्च ।

साध्याभाववत्पक्षस्यैव साध्याभाववद्बृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
कत्वात्, साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च । यथा-
कथञ्चित्तद्वचस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् । विरोधिसामग्रीसमवहि-
तोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको
भूणिसमवहितो वदिरिव दाहस्य ।

(गा०) उपदर्शितस्यलेऽपि वशाविशेषे हेतोर्दुष्टतामङ्गीकु-
र्वन्तेस्तत्साधारण्याय लक्षणमन्वया व्याचक्षते तेषां मतमाह
ज्ञानस्येति । पञ्चान्यर्थस्य यत्पर्यार्थेऽन्वयाः, तथा च ज्ञानसम्बन्धि-
त्वविशिष्ट यद्रूपावच्छिन्न-यत्किञ्चित्तत्सम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकमित्यर्थः । अत्राप्यवच्छेदकत्वमतिरिक्तवृत्तिवमुक्त-
युक्तेस्तत्पदमुभयत्र तद्रूपावच्छिन्नपरम् । लक्षणार्थं—व्युत्क्रमेण
लक्षणयोरर्थः । नन्वेतावतैव कथं दर्शितसत्प्रतिपक्षादौ लक्षणस-
मन्वयः । तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकभूतीषीशष्टविषयकत्वस्या-
प्रसिद्धे, कथं वा व्यभिचारादिकमादाय सव्यभिचारादायेव लक्ष-
णमनम् व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया
व्यभिचारादेरतथात्वादित्यत आह तद्येति । तादृशप्रतिबन्धकताव-
च्छेदक चेत्यर्थः । भ्रमात्मकथाधनिश्चयप्रतिबन्धकतामादायापादि-
तायाः सद्हेतोर्दुष्टतायाश्चासम्भव स्फुटीकर्तुमाह शयेति । बाधज्ञा-
ननिष्ठप्रतिबन्धकताया चेत्यर्थः । अथच्छेदक इति शेषः । पक्षस्य
वास्तवं साध्यभावधत्वं निविद्यते न तु वैज्ञानिकमिति सूत्रयित्तु
प्रमितेति । विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह तद्विषयकत्वेनेति ।
तथा च विषयविषयकत्वस्यैव विषयस्यापि विषयितयाऽवच्छेदक-
त्वमक्षतमिति भावः । विरोधिसामग्रीकालीनत्वादीति । विरोधि-
कोऽप्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादेः प्रतिबन्धकत्वमित्य-
भिमानः । तथा च तदाशयेष सत्प्रतिपक्षितेऽसाधारणे च सद्हेतौ
वशाविशेषे दुष्टत्वमिति भावः ।

ननु ज्ञाननिष्ठविरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्व-
तस्य ज्ञान एव सत्त्वादेत्याशङ्का परिहरति तद्वच्यं चेति । तद्विषय

स्य हेतोरपीति । तत्कालनिरूपिताधेयतात्मकस्य तत्कालीनत्वस्या-
धेयभेदेन भेदानभ्युपगमाद्भ्युपगमे वाधेयतासम्बन्धेन तत्कालस्या-
प्यवच्छेदकतया तमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति भावः ।

नाभेदेनेति । विवक्षितुं शक्यमिति शेषः । साध्याभाववद्बृत्ति-
त्वादिविशिष्टसाधनरूपद्रोपस्याभेदसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वात्तादृशस-
म्बन्धेन तद्वत्त्वविषक्षाया व्यभिचारादावतिप्रसक्तिः । बाधे तद्भावा-
दिति । घहन्यभाववद्ब्रह्मादिरूपबाधे धूमादिहेत्वभेदासत्त्वादित्यर्थः ।
तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः । अत एव-बाधितेऽव्याप्तेरेवाभ्यत-
या तद्वत्त्व विवक्षितमिति शेषः । धूमादेर्वहन्यभाषवद्ब्रह्मानाश्रयत्वा-
देकज्ञानविषयत्वादिरूपसम्बन्धस्य साधारत्वानिर्वाहकत्वादिति
भावः । अव्याप्तिमुक्तत्वात्तद्व्याप्तिमप्याह घट्टिव्यभिचारीति ।

ननु साध्याभाषवद्बृत्तित्पादिरूपविषय एव प्रतियन्धकताय-
च्छेदको न तु तत्तद्विशिष्टद्रव्यत्वादिस्तदाश्रयधूमादिरित्याशंकां नि-
राकरोति साध्याभाषवदिति । साध्याभाषवद्बृत्तिहेतोर्ज्ञानस्येति ।
तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः । तथाच घहन्यभाषवद्बृत्तिद्रव्यत्वा-
दिकमपि विषयताच्छेदकमेवेति भावः । ननु धूमादेस्तादृशधर्म-
यत्वेपि घट्टौ साध्या धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारास्य नापत्तिसम्भवः
उक्तयुक्त्या तद्वेतुकानुमिति विरोधिरूपवत्त्वस्यैष तत्र दुष्टताव्यवहारा-
नियामकत्वात्, अन्यथा तवाप्यप्रतिकारादित्यतोऽन्यथातिप्रसङ्ग-
माह—साधारणत्वादिविषयकत्वस्यैवेति । ज्ञाननिष्ठस्य-ज्ञानश्रुतिस्य-
विशिष्टस्य, सत्तादावति-सत्तावत् ज्ञानादित्यादौ, ज्ञानहेतुकसत्ता-
नुमितिप्रतियन्धकतायच्छेदकं ज्ञानांशे सत्त्वाद्यभाषवद्बृत्ति/या-
यगादित्यमादाय सत्ये साध्ये ज्ञानं दुष्टमिति व्यवहारापत्तिरित्यर्थः ।
येन केनापि सम्बन्धेन तद्वत्त्वं विषयज्ञानीयमित्यपि दूषयति यथाकथ-
ञ्चित्ति । अतिप्रसङ्गकत्वादिति । उक्तधर्ममादाय सत्तादिसाध्यके
ज्ञाने धूमाद्यंशे यदन्त्याभाषवद्बृत्ति/यावगादित्यम एकज्ञानविषयावस-
म्बन्धेन तद्वत्त्वमादाय घहन्यादिसाध्यके धूमादावपि दुष्टत्वव्यव-
हारापत्तेरित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षादिस्थले विरोधिसामग्रीकालीनस्येन
प्रतियन्धकतामादाय लक्षणसत्त्वमुपपादितं तद्दूषयति विरोधि-
सामग्रीति । न इवसाध्यानुमितेः प्रतिकारक इति । न इवजन्त्यानुमिति-
प्रतियन्धक इत्यर्थः । कारणत्वप्रतियन्धकत्वयोरेकत्रानभ्युपगमादिति

हृदयम् । विभिन्नरूपेण तदुभयस्यैकत्रोपगमे प्रतिबन्दीसूचनायाद्दे
मणीति । न प्रतिबन्धक इत्यनुपपद्यते । तथाच विरोधिकोऽप्यनुमिति-
सामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादीनामनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमय-
हितत्वेन वक्ष्यादीनामपि दाहप्रतिबन्धकत्वापत्तेः । मणिसमाहित-
त्वापेक्षया लाघवात्मणित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वापत्तिः कल्पयत इति चेत्,
तर्हि विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात्तादृशसामग्रीत्वेनैव
विरोधिपरामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वं प्रकृते कल्पयितुमुचितमिति
कथं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीयं तस्य प्रति-
बन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

(दी०) अथ यद्दर्भविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिब-
न्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम्, भवति च प्रतिबन्ध-
कीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथा इति
चेत् । न वै कालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री कापि प्रति-
बन्धिका, विशेषतस्त्वत्र तत्सत्त्वे कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्,
किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा । यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये वा-
धावतारान्नानुमितिप्रतिबन्धः सामाणिकस्तदा अप्रामाण्यग्रहाभा-
वस्यैव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यन्तन्न निवेश्यताम्, यथा च भ्रमप्र-
मासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तथा तथाविधवाधा-
दिग्रहेपीत्यतिप्रसङ्गः । न चानीतादीं लिङ्गे विरोधिपरामर्शका-
लीनत्वमपि ।

(गा०) कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकस्वरूपप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकत्वमेवात्र विवक्षितं न तु कारणीभूताभायप्रतियोगितावच्छे-
दकस्वरूपम् तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यक्षतमेवेत्याह अथे
त्यादिना । यद्भवेति । तादृशधर्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षण-
त्वव्यापकीभूतानुमित्यनुत्पादस्तादृशरूपमेवेत्यर्थः । निश्चयत्वनिषे-
शाद्वाधादिविषयकसंशयसंस्काराद्यव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनु-
मित्युत्पादेऽपि च न क्षतिः । भ्रम-प्रसङ्गक्षणे, प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
मुक्त-प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितम् । भवति चेति । विरो

धिकोऽथनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकत्वसम्बन्धि-
 तोत्तरक्षणे कार्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीन
 त्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय।
 तथा-अवश्यमनुमित्यनुत्पादः-। विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्ध-
 कत्वमुक्त तदेयादौ वृषयति न वै इति । नहीत्यर्थः । कालादीति
 घटितान्त हेतुगर्भविषयम्, तथाच कारणसमुदायः सामग्री,
 सा च क्वचिदपि न प्रतिबन्धिका कालादिसाधारणकारणा
 नामपि तदन्तर्निविष्टत्वात्-तेषां च प्रतिबन्धकतावच्छेदकको-
 टिनिवेशस्य निष्फलत्वात्प्रतिबन्धकार्येपि तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः ।
 सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिकोऽथनुमितिसामग्र्यास्तःकोऽथनुमिति-
 प्रतिबन्धकत्वमत्यन्तासम्भवशुक्तिकमेव तत्र फलानुत्पादेन साम-
 ग्र्या पक्षासत्यादित्याह विशेषनस्त्वित्यादिना । अत्र-सत्प्रतिपक्ष-
 स्थले । सामग्री न प्रतिबन्धकेत्यनुपपद्यते । तत्सत्त्वे-सामग्रीसत्त्वे,
 कार्यानुत्पादस्य दुर्भारत्वात्-सामग्र्या कार्यानुत्पादनिवृत्तत्वात् इति
 भावः । ननु तर्हि तत्र परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादननुमिति-
 कथं नोत्पद्यत इत्यत आह किन्तिथति । विरोधिपरामर्श-साप्याभाव-
 स्याप्यवसानिश्चयः, तथा-ऽनुमितिप्रतिबन्धकः ।

ननु यत्र यद्व्यवसायव्याप्यवत्तापरामर्शो यद्व्यवसायभावाभावा-
 वाप्यवत् इति बाधनिश्चयो वर्तते तत्र चाद्व्यवसायवत्ताज्ञानेन यद्व्यव-
 सायवत्तुमितिर्जन्यते इत्यनुभवसिद्धं विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्ध-
 कत्वे च तत्रोपपद्यते इत्यत आह यदि चेति । तत्सत्त्वपि-विरोधि-
 परामर्शसत्त्वेपि, तत्साध्येषाघातकारे-तादृशपरामर्शानुमेयविरोधि-
 कोटिः पक्षेऽभावनिश्चयदशायां, भावनिश्चयप्रतिबन्धकता-न प्रवृत्तसो-
 ध्यनुमित्यनुत्पादः । अप्रामाण्यप्रदानभावस्येव्यवन्तर वैशिष्ट्यमिष्य-
 नुपपद्यते । तद्व्यवसाय-विरोधकोटिविरहनिश्चयभावात्, तत्र-वि-
 रोधिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे । निवेद्यतामिति । अत्र
 विपरीतकोटिप्राप्यवत्तापरामर्शदशायां तत्कोटिविरहनिश्चयस्यै-
 तापरामर्शसम्बन्धप्रदानात्तरमेवानुमितिः स्थानियते न तु अन्यथेति
 अत्र-व्यवसायवत्तावच्छेदनिवेशेनैवोपपत्ती तादृशव्यवसायवत्ता-
 वच्छेदनिवेशोऽप्यर्थः इत्यनिश्चयस्येव यदि चेत्सुक्तम् । अप्रामाण्य-
 प्रदानभावस्य दृष्टान्तविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व च दर्शितम् ।

नन्वस्त्वनुमितिविरोधिपरामर्शमात्रं प्रतिबन्धकं तथापि तद्व्य-
 टितविरोधिसामग्रीकालीनस्य फलानुत्पादनियतत्वात् तादृशसा-
 मग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुरपवादमेव,
 एवं च तथाधिध्विरोधिपरामर्शकालीनत्वमादायापि दशाधिशेषे
 सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्युष्टत्वमुपपद्यत एवेत्यतो विरोधिपरामर्श-
 दिकालीनत्वसमशीलयाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सद्येतावतिप्र-
 सङ्गमाह यथा चेति । तथाविधेति । भ्रमप्रमासाधारणेत्यर्थः । अपी-
 त्यन्तर नानुमितिरेत्यनुपपद्यते । तथाच, तादृशवाधादिप्रहकालीन-
 त्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्यवति भावः । अति-
 प्रसङ्ग इति । याधादेरनित्यदोषतायाः केनाप्यनभ्युपगमेनेष्टापत्य-
 नयकाशादिति भावः । विरोधिपरामर्शकालीनत्वमादाय सर्वत्र
 सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह न चेति । नही-
 त्यर्थः । अतीतादिरिति । तथा चातीतादिसद्येतो विरोधिपरामर्श-
 दशार्थं भवन्मनसिद्ध सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यत इति भावः ।

(दी०) यदपि तद्विषयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्ध-
 कत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यम् सत्प्रतिपक्षे च विरोधिष्यापत्यादिकमेव
 तथा, तद्वत्त्वमपि हेतोः सज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन, तस्य समुहाल्ल-
 म्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति । तदपि तुच्छम् । साध्याभाव-
 वत्पक्षविषयत्वेन तादृशपक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य
 प्रतिबन्धकत्वं तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः ।

विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टञ्च तत्रापसि-
 द्धमिति चेत्तर्हि किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यवान्
 पक्षः प्रसिद्धः, यथाकथाश्चित्सम्बन्धेन तद्वत्त्वज्ञातिप्रसक्तं धू-
 मादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्य-
 धिचारादिसत्त्वात् । पादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
 कत्वं तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च
 क्वचित् सद्येताविति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षिते सद्येताविति विरोधिष्याप्यवत्पक्षप्रसिद्धा-

षपि प्रतिबन्धकीभूतन्नमविषयप्रसिद्धविरोधिव्याप्त्यादिरेव" इति
 इति मतं दूषयति यदपीति । विषयकत्वेनेति तृतीयार्थः स्वल्प
 सम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् तथासति वि
 रोधिव्याप्त्यादेर्दोषत्वानुपपत्ते । प्रतिबन्धकतायां ज्ञाननिष्ठत्व वि
 शेषण कामिनीजिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मप्रतिप्रस
 गवारणाय । ननु विरोधिकोटिव्याप्त्यस्य पर्वतो वह्निमान्धूमा
 पर्वतो न वह्निमान् जलत्वादित्यादौ प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयसम
 घायादिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्मतायां प्रकृते हेतावभावात्का
 तस्य दुष्टत्वमत आह तद्वत्त्वमपीति । विरोधिव्याप्त्यादिमन्त्रमपी
 त्यर्थः । तज्ज्ञानरूपेति । स्वविषयकज्ञानविषयत्वेत्यर्थः । सम्बन्ध
 विशेषस्याविषयित्वादिति भावः । तादृशसम्बन्धवत्तां प्रकृतौ
 ताद्युपपादयति तस्येति । विरोधिव्याप्त्यादिज्ञानस्येत्यर्थः । समूह
 लवनतयेति । न चैव क्रमिकपरामर्शद्वयस्थले स-प्रतिपक्षितानुपपत्ति
 रिति वाच्यम् । तत्रापि तादृशव्याप्त्यादिप्रकारकप्रकृतहेतुविषयके
 श्वरज्ञानादिकमाशय तद्वत्त्वोपपत्ते । साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन
 साध्याभावप्रकारेण पक्षायगादित्येन । साध्याभाववत्पक्षज्ञानेति
 साध्याभावप्रकारकपक्षज्ञानांशे प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः । मतभेद
 विकल्पः । तस्य-तादृशज्ञानस्य । अतिव्याप्तेरिति । साध्यवर्त्या
 पक्षे-साध्यवर्त्यपि सति पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपीति यावत्
 स्यंतो वह्निमान्धूमादित्यादौ ज्ञानात्मकवाधादिज्ञाननिष्ठप्रतिबन्ध
 कतावच्छेदकविषयतानिरूपययहृन्पभावादे' स्वविषयकज्ञानविषय
 त्वादिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्त्वादिति भावः ।

इदमुपलक्षणम् । वह्निमान्धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शशु-यका
 लेपि तद्विषयविरोधिव्याप्त्यादिकमाशयापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो बो
 ध्यः । तत्रापि पक्षान्तो तद्विशिष्टविषयकसमूहलवनज्ञानसम्बन्धेन
 हेतौ तद्विशिष्टसम्भवात् भनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्ववि
 पक्षणीयमित्यभिप्रायेण बाधन्नमप्रतिबन्धकतामाशयातिप्रसङ्गस्यो
 चारमाशङ्कते विशिष्टेति । साध्याभावाविशिष्टपक्षविषयकत्वमेव
 प्रतिबन्धकतानतिरेकवृत्ति न तु साध्याभावावयववत्त्वमात्रमि
 त्यर्थः । विशिष्ट एव साध्याभावविशिष्टताः । तत्र-बाधस्थले साध
 तिपक्षस्थले, सर्वत्र तादृशविशिष्ट प्रसिद्धमेवेत्यभिमानः । ननु

निराकरोति तत्किमिति । पक्षवृत्तिसाध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभाव-
स्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् । सर्वत्रेति । सत्प्रतिपक्ष-सत्प्रति-
पक्षतया भवन्मतसिद्धे । प्रसिद्ध इति । तथा घानतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपापच्छेदकत्व विवक्षितुमशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्धरैवेति
भावः । तद्वत्प्रत्ययकसम्बन्ध विवक्षयापि द्रव्यति यथाकथञ्चिदिति ।
अतिप्रसक्त-सङ्केतसाधारणम्, तथाच पर्यतादेः बह्व्यादिमत्त्वे साध्ये
धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः । तादृशसम्बन्धेन तद्व-
त्त्वस्य धूमादिरूपसङ्केतसाधारणत्व स्फुटयति धूमादेरिति ।
ज्ञानरूपेण—स्वविषयकज्ञानाविषयत्वेन तदाश्रयाश्रयत्वादिना, आ-
दिना एककालीनत्वपरिग्रहः । व्यभिचारादिसत्त्वात्-बह्व्यभा-
ववृत्तित्वादिसत्त्वात् ।

ननु यादृशसम्बन्धान्च्छिद्यप्रयत्नप्रकारतानिरूपितधर्मिविशेष्य-
ताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व तत्र सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्ट-
त्वमिति वाच्यम्, एवं च स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिद्यप्रसाध्याभा-
ववृत्तित्वादिप्रकारतानिरूपितद्वन्द्वविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभि-
चारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकता तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च हेतो-
रभावात् तत्रातिव्याप्तिरिभ्याशङ्का निराकुरुते यादृशेति । सर्वत्र स-
त्प्रतिपक्षित इति । इदो घट्टिमान्धूमवत् इत्यादिस्यले धूमवदावि-
रूपहेतोर्व्याप्यताप्रत्ययकसम्बन्धेन बह्व्याद्यभावव्याप्यधूमवत्त्वादेः
सत्त्वापाः सत्त्वात् सर्वत्रेत्युक्तम् । क्वचित्सङ्केतापत्तिरिति । सङ्केतनादशा-
यामपि क्वचित्त्वर्थः । परंतो घट्टिमान्धूमादित्यादौ विरोधिपराम-
र्शासमवधानशुशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताश्रयव-
न्ध्याद्यभाववन्दिमद्वयत्वतयाप्यादेस्नादृशप्रकारतावच्छेदकस्वरूपा-
दिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तिरशदिति भावः ।

यत्तु-ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्व ज्ञान च विशिष्टव्यवहा-
राद्यनुरोधात् क्वचिदेव कस्याचित्सम्बन्धः । एव च विरोधिवा-
प्यादेर्ज्ञान विरोधिपरामर्शाशुशायामेव प्रकृते हेतौ तत्सम्बन्धस्तदैव
तत्र दुष्टताव्यवहारात्साध्याभावादेर्ज्ञानं तु तत्र न कदाचिदपि त-
था परमेश्वरादिसाधारण साध्याभावविशिष्टपक्षादेर्ज्ञानं तु तत्र स-
धैवे-नि ॥

तच्च हास्यास्पदमेव-सकलाभियुक्तपुरुषसाधारणस्य निवर्तन-
 यहास्यासिद्धत्वात् वासनाविशेषवता तादृशव्यवहारस्य विप-
 रीतसम्भवात् ज्ञानस्य नियततत्सम्बन्धत्वादिति ।

(चि०) यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशब्द-
 ज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् लिङ्गाभासत्वम्, तथापि ज्ञायमा-
 नस्याभासस्यात्र लक्षणम् । यथा प्रत्यक्षादौ बाधेन न
 ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तु तत्प्रज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते
 अनुमितौ तूत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ।

ते च सव्यभिचारिषिरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धया
 धिताः पञ्च ॥

इति सामान्यनिरुक्तिचिन्तामणिः ।

(दी०) यद्यपीति । स्थाणुत्वाभावस्य तस्याप्यकरादेश-
 निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्षशब्दपौरुषेण । न चैवं नरशिरःक-
 षाळं शुचि माण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यगममतिरोधः स्यात्, तत्रानु-
 कूलतर्काभावेन बलवत्तरागमपिरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानु-
 त्पत्तेरिति भावः । यद्वैत्पाद्यभ्युच्चयमात्रम् प्रत्यक्षं प्रत्यानुमानिरु-
 धादिनिश्चयस्यामतिबन्धकत्वेऽपि शब्दं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् ।
 योम्पताज्ञानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेत्,
 एवमप्युपनीतमानविशेषं प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ।

इति सामान्यनिरुक्ति दीपितिः ॥

(गा०) बाधसत्प्रतिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्षशब्दज्ञानप्रतिब-
 द्धकत्वमभिधाय बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लिङ्गाभासज्ञानमात्रवृत्ति-
 धर्मात्तद्व्यवहारयोर्व्यतीतकल्पितमयोजनताश्रयमात्रप्रतियोगिज्ञान-
 विषयत्वकाल लिङ्गासाधारणशंपत्यं न सम्भवतीत्यविकृतं म-
 निहता, तादृशप्रतिबन्धतायां च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरिहारा-
 य तत्र युक्तिमाह स्थाणुत्वाभावस्येति । स्थाणुत्वप्रत्यक्ष-
 चाश्वरिति । समानधर्मिताप्यदृक्त्वस्य स्थाणुत्वप्रत्यक्ष-

कस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यन्वयप्रत्यक्षस्य शाब्दस्य चेत्यर्थः । एवं-
शाब्दबुद्धौ बाधतद्भाष्यव्याप्यवसाहानयोः प्रतिबन्धकत्वे । नरशि-
रःकपालमिति । नरशिरःकपाले शुचित्वानुमापकेन तद्वर्तिक-
प्राप्यकृत्यपरामर्शेन स्वतः कलद्वारा घाऽऽगमजन्याशौचबोधविरोधः
स्यादित्यर्थः । स चानुभवविरुद्धः । तत्र प्राप्यकृत्यज्ञानदशायामपि
शाब्दाशौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भाषः । समाधत्ते
तत्रेति । तादृशाशौचज्ञानप्राक्काल इत्यर्थः । अनुकूलतर्काभावेन
व्याप्तिनिश्चयस्य बलवत्तरागमविरोधेनानुमितेऽनुत्पत्तेरिति पंज-
ना । एवं च घास्त्रधव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न
विरोधि अपि तु व्याप्यरूपेण, अत्र च प्राप्यकृत्यस्य ज्ञानेपि व्या-
प्तिप्रादुर्गतकविरोधेण व्यभिचारशङ्काशौचव्याप्यत्वेन तद्ज्ञानं न स-
म्भवति कारणान्तरविरोधेण यत्र व्यभिचारशङ्काविरहः तत्र कथं-
चित् व्याप्तिप्रदेपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्पर्यविषयविपरीतविषयक-
त्वेन तत्राप्रामाण्यं गृह्यते, तथाच तादृशप्राप्यकृत्यज्ञानं न शौचानुमिति-
जनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति सगुदायार्थः । आगमे
प्रामाण्यप्रदश्च शिष्टपरिग्रहादिभ्यः भवति । यादृशं च तादृशपर-
मर्शेनाप्रामाण्यं गृह्यते तावन्न भवत्येवागमप्रवृत्तिरिति भावः ।

यद्देत्यादिग्रन्थेन बाधाविज्ञानस्यानुमित्यातिरिक्तज्ञानाप्रतिय-
न्धकत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितम् त-
न्न सङ्गच्छते-बाधितार्थस्य शाब्दाभ्युपगमेऽनुमितेरप्यनवधाधात् त-
त्राप्यप्रामाण्यप्रादुर्गतया बाधादिप्रदस्य प्रवृत्त्यादिविरोधितोपपत्तेरि-
त्यत्र कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह-यद्देत्यादीति । ननु आनुमानिक-
बाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षादितः-प्रत्यक्षनिश्चयो-
त्पन्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवती-
त्यनुमित्यसाधारणप्रतियन्धकत्वं बाधनिश्चयत्वावच्छिन्नस्याक्षत-
मतो यद्विषयकनिश्चयत्वेन अनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वम् तत्र ल-
क्ष्यताप्रयोजकत्वमभिप्रायेण यद्देत्यादिग्रन्थस्य बाधलक्षणतोपपाद-
कत्वं सुसङ्गच्छत इत्यत आह प्रत्यक्षं प्रतीति । समानेन्द्रियजन्य-
बाधनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेरानुमानिकेति बाध-
निश्चयविशेषणम् । शाब्दं प्रतीति । तथाच तावतैव लिङ्गासाधार-
णदोषत्वं बाध्यत इति भाषः । तत्रापि तदप्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते-

योग्यतेति । अन्यथासिद्धत्वादिति । बाधादिनिश्चयदशयां योग्य-
 ताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दज्ञानानुत्पादादिति भाव । तदभाव-
 बाधादिनिश्चयाभाव । तत्र शाब्दबुद्धौ यद्यपि योग्यतासशयदि-
 तीयक्षणे स्मरणाद्यारम्भकयोग्यतान्निश्चय सति तद्वितीयक्षणे शाब्द-
 ज्ञानधारणाय तदभावस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्यावश्यकत्वम्, तथापि
 बाधादिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिबन्धकत्वेपि निर्दिचोदोपनीतमानविशेष-
 पप्रतिबन्धकतयैव बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणत्वसम्भ-
 वात्, तत्रैतन्निराकरोति एवमपीति । उपनीतमानविशेष-दोषविशेष-
 पाजन्योपनीतमान, तत्त्वेन-बाधनिश्चयाद्यभावेनैव । दुर्गतरत्यादि-
 ति । बाधादिनिश्चयदशायामनुमितरिथ तादृशोपनीतमानानुत्पाद-
 स्य सर्वानुमयसिद्धत्वादिति भाव ॥

इति श्रीगदाधरमहाचार्यचमपतिविरचितायां गादाधर्या
 हेत्वामाससामान्यनिवृत्तिनिरूपणम् ।

श्रीगणेशायनमः ।

अथानुमानगादाधर्या

सव्यभिचारप्रकरणम् ।

(चि०) सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः—साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् । तत्र सव्यभिचारः साध्यतदभावप्रसङ्गक इति न त्रितयसाधारणं लक्षणम्—एकस्योभयं प्रस्यसाधकत्वात्, अनापादकत्याच्च । नाप्युभयपक्षवृत्तित्वं, उभयव्यावृत्तं वा तत्रयम्—अननुगमात् ।

(दी०) यद्यपि लक्षणतः सामान्यमप्रतीतवतो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागो युक्तस्तथापि सव्यभिचारपदस्य साधारणमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं बुध्यमानैरन्तेवासिभिरसाधारणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तस्यादत्तस्यैव च साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वारणाय लक्ष्यानन्तरमपि दर्शयति सव्यभिचार इति ।

फश्चित्तु सामान्यज्ञानार्थिनो विभागो न तल्लक्षण(तः) प्रत्ययभेदेऽन्तेऽन्तः प्रथमं विभागकरणेऽपि न दीपं इत्याह । प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा, तदुपधानमव्यापकमतिव्यापकञ्च तथाविधव्याप्तिभ्रमेण सदेतावतस्तद्योग्यता वाच्या, सा च तादृशव्याप्त्यादिरूपा, न च विरुद्धोभयव्याप्यत्वमेकस्य सम्भवतीत्याह एकस्येति ।

(गा०) सव्यभिचारसामान्यलक्षणमनुक्त्वा मणिवृत्तस्तद्विम
 जेनमाक्षिपति यद्यपीति । लक्षणत - लक्षणवाक्यतः । सामान्य-सा
 धारणासाधारणानुपसंहारिप्रितयसाधारणधर्मम् । अप्रतीतवतो
 ऽन्तेवासिन इति शेषः । विशेषजिज्ञासानुव्यात्-प्रवान्तरधर्मप्रका
 रकज्ञानेच्छोत्पत्त्यसम्भवात् । सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासायां
 स्वातन्त्र्येणेष्टसाधनताज्ञाने धर्मितावच्छेदकज्ञानसम्पादकतया वा
 हेतुत्वादिति भावः । सामान्यलक्षणानन्तर-सव्यभिचारसामा
 न्यलक्षणानन्तरम् । विभाग - सव्यभिचारविभागः । सव्य
 भिचारत्वावान्तरधर्मपुरस्कारेण धर्मिप्रतिपादनमिति वाच्यम् ।
 नायं ग्रन्थो विभागपरः, अपि त्वसाधारणानुपसंहारिणो
 लक्ष्यताग्रमनियन्धनवश्यमाणसामान्यलक्षणातिव्याप्तिन्नमनिराकर
 णाय त्रयाणां लक्ष्यतापर इति समाधत्ते तथापीति । साधारण
 मात्रे प्रसिद्धतया-भूरिप्रयोगविषयसाधारणमाश्रकतयाऽतिव्याप्ति
 प्रतीयेतेति सम्बन्धने । तद्योवृत्तस्य-मसाधारणादिव्यावृत्तस्य ।
 साधुता-निर्दोषता । लक्ष्यान्तरमिति । तथाचं सव्यभिचार इति मू
 लस्य वक्ष्यमाणसव्यभिचारसामान्यलक्षणलक्ष्य इत्यर्थः ।

एतद्ग्रन्थस्य विभागपरत्वमुपपादयतो मतमाह-कथिदिति ।
 सामान्यज्ञानार्थिनः-सामान्यज्ञानसामान्यार्थिनः । तद्वृत्तप्रत्यय-
 लक्षणवाक्यार्थिनसामान्यज्ञानमात्रम् । अत्र च विभागोपयुक्तसा
 मान्यज्ञानस्योपापान्तरनोऽभ्युपगमे पश्चादपि सामान्यलक्षणाभि
 धानमसङ्गतमनावाहितत्वादित्येवउत्सृजनाय कथिदियुक्तम् ।

अथवा सामान्यज्ञानार्थिन-प्रितयसाधारणकिञ्चिदमांघच्छि
 षज्ञानार्थिनः, तद्वृत्तप्रत्ययं-सव्यभिचारपदार्थतावच्छेदकव
 क्षमाणलक्षणज्ञानमपेक्षते । मत इति । तादृशलक्षणाज्ञानेपि सव्य
 भिचारपदार्थत्वरूपसामान्यज्ञानस्य शिष्याणां स्वत एव सम्भवेन
 विशेषजिज्ञासासम्भवादिति भावः । अत्र च सव्यभिचारपदार्थत्वे
 न त्रयाणां ज्ञानेऽपि प्रथमं सव्यभिचार एव कीदृश इत्येव जिज्ञा
 सादेति न तु सव्यभिचारपदार्थः कर्ताति प्रथमं विभागोऽनुचित इ
 त्यस्यस्यस्योक्तिम् ।

प्रसक्तप्रवक्ष्यानुमापरापादकपोदेकतामात्रपरत्वेऽमाद्यन्त
 दिवादिदोषद्वयासङ्गतेस्तत्प्रवक्ष्याय प्रसक्तिपदार्थं वितर्क्यति-प्रस-

किरिति । प्रपूर्वकसञ्जयात्वर्थ इत्यर्थः । तत्कोटिव्याप्तस्यापि व्याप्ति-
 भ्रमणः तद्विरुद्धकोटिरापादकत्वमनुमापकत्वञ्च सम्भवतीत्येकस्यो-
 भयं प्रति असाधकत्वादित्यादिदोषासङ्घातरिभ्यत आशयं पुरयति-त-
 दुपधानमिति । प्रसक्त्युपधापकत्वमित्यर्थः । अद्यापकमिति । येन
 हेतुना कदाचिदपि साध्यस्य तदभावस्य घानुमिति रापत्तिर्वा न ज-
 निता प्रत्येकमपि तदसङ्गादकमित्यर्थः । तथाविधेति । साध्याभाव-
 निरूपितेत्यर्थः । तद्योग्यता-प्रसक्तियोग्यता, चाध्या-प्रसङ्गकपदेन
 विवक्षणाया । -योग्यतायास्तत्स्वरूपयोग्यज्ञानविषयतारूपत्वे व्या-
 प्तिभ्रमविषयतामादाय पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यतो योग्यतामाचष्टे-सा-
 च्येति । तत्कोटिप्रसक्तियोग्यता चेत्यर्थः । व्याख्यादिरूपा-तत्कोटि-
 निरूपितव्याप्त्यादिरूपा ॥

(चि०) अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थाप-
 कपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः ।

(दी०) साध्येति । कोटिद्वयोपस्थापकं सत् साध्यसन्देहजन-
 कं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमिति यावत् । आश्रय-
 तया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे सा-
 ध्ये ज्ञानस्यानुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां षड्विधतदभावोपस्थापकस्य
 नहौ साध्ये धूमस्य वारणाय जनकान्तम् । तयोपास्येतेः साध्य-
 सन्देहाजनकत्वात् । धर्मितापच्छेदकपुरोवर्तित्वादिविशिष्टधर्मि-
 ज्ञानस्य संशयजनकतया तद्वारणाय कोटिद्वयोपस्थापकेति ।

(गा०) साध्यसन्देहेति यथाश्रुतप्रत्यापक्षधर्मताज्ञानस्य सा-
 ध्यसन्देहजनकत्वं कोटिद्वयोपरिधातिजनकत्वञ्च लक्ष्यते । तत्र च
 नित्यत्वाविसाध्यकज्ञानादिहेतौ घस्यमाणातिव्याप्तिर्वारयितुमशक्ये-
 य-नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानधानमिति ज्ञानस्य नित्यत्वतदभा-
 वोपस्थापकत्वात्, धर्मितापच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया तादृ-
 शाज्ञानवदिदन्त्यावच्छिन्नधर्मिकनित्यत्वसंशयहेतुत्वाच्च । न च
 क्लीभूतसंशयधर्मितापच्छेदकता यादृशधर्म पर्याप्ता तादृशधर्मा-
 पच्छिन्नविशेषकप्रकारकज्ञानत्वेन संशय प्रति हेतुनेति विव-

साध्ये-यद्विज्ञानव्यकस्थले, धारणाप्र-सव्यमिचारत्वाभायसंपादनाये-
 त्यर्थः । जनकान्तस्य धारकत्वे हेतुमाह तथोपस्थितेरिति । तादृ-
 शसम्बन्धज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः । सन्वेदाजनकत्वादिति । स-
 न्देहं प्रति-साधारणासाधारणधर्मव्यभिचिप्रतिपत्तिज्ञानजन्याया
 एव कोट्युपस्थितेहेतुत्वादिति भावः । जनकता च साध्यसंशय-
 रप्रापच्छिन्नजन्यतानिरूपिता । प्राणा, अतः सम्बन्धान्तरज्ञानजन्य-
 कोट्युपस्थितेविशेषणज्ञानादिसुद्रया संशयाहेतुत्वेऽपि न, क्षतिः ।
 यद्यसाधारणधर्मज्ञानादिजन्यसंशये व्यभिचारात्वारणाय साधार-
 णधर्मज्ञानादिजन्योपस्थितेजन्यतावच्छेदककोटी तादृशाव्यवहि-
 त्तोत्तरान्यनिवेशावश्यकतया साध्यसंशयस्य-तत्र प्रयोजनविरहेण न
 निवेश्यत इत्युच्यते, तथा; संशयस्यावच्छिन्नत्वं, परित्यज्य, साध्य-
 संशयत्वन्वूनवृत्तिस्वमेव निवेशनीयं विशेषणज्ञानादिजन्यता, च न
 तन्वूनवृत्तिरिति नातिप्रसङ्गाः । न चैवमपि यत्र नित्यत्वानित्यत्वा-
 भावसहचारेतत्प्रमेयत्वुचानयं नित्यत्वतद्भाववैभ्यामित्याकारकज्ञा-
 नाभां नित्यत्वतद्भावविषयिणी, एकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र, ता-
 दृशोपस्थितिजनकधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय-ज्ञानेऽतिव्याप्तिदु-
 र्गारा तादृशोपस्थितिव्यक्तेः साधारणधर्मवत्साज्ञानजन्यतया, साध्य-
 संशयत्वावच्छिन्न प्रति-जनकत्वादिति, धार्यम् । साध्यसंशयत्वाव-
 च्छिन्ननिरूपितजनकतानियतजन्यतानिरूपकीभूतजनकताया, एव
 रक्षधर्मताज्ञानविशेषणरूपोपगमाभित्यत्वानित्यत्वाविषयज्ञानवत्साज्ञान-
 जन्यतायाः संशयाजनकसाधारणधर्मवत्साज्ञानाजन्यतदुभयोपस्थि-
 तिसाधारणतया संशयस्यावच्छिन्ननिरूपितजनकताव्यभिचारित्वे-
 नातिप्रसङ्गविरहात् । साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्साज्ञानजन्यतदुभयो-
 पस्थितानां, सर्वासां तादृशोपस्थितित्वेन, संशयत्वावच्छिन्नं-प्रति
 हेतुतया, तादृशज्ञाननिरूपितकोट्युपस्थितिनिष्ठजन्यतायाः संशय-
 त्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतानियतत्वमक्षतमेव ।

। अर्था, उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तादृशजनकतावच्छेदकावच्छि-
 न्त्यमेव जन्यतायां, निवेशनीयम् । अव्यवहितोत्तरसम्बन्धेन
 साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्साज्ञानविशिष्टतत्कोट्युपस्थितित्व-
 रूपतादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्म एव च संशयजनकतावच्छेद-
 कः, न-तु, तादृशज्ञानजन्यतत्कोट्युपस्थितत्वं जन्यतापेक्षया, तद-

टकस्याध्ययहितोत्तरवस्य लघुत्वात् । अत आत्माश्रयेन साधारण-
 दिधर्मवत्ताज्ञानजन्येत्यस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वे न क्षति ।
 जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च । जनकतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदक-
 ताकत्वत्वेन साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकघटकशान्तायादेर्नित्यत्व-
 दभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानादिजन्यतावच्छेदकताघटकत्वेऽपि न
 क्षति । जनकतावच्छेदकतापर्याप्तिर्न निवर्त्यते प्रयोजनविरहात् ।
 तेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटी तद्वैशि-
 ष्ट्यनिवेशनैवोपपत्तौ प्रयोजनविरहेण सशयजनकतावच्छेदकघटक-
 स्य साध्योपस्थितत्वादेरनिवशेषि न क्षति । न चैव साध्यसशयत्वा-
 देर्निवेशन व्यर्थं यत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवशने-
 वोपपत्ते, नित्यत्वतदभावेविषयकज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकस्या-
 ध्ययहितोत्तरवसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टनित्यत्यादिष्विषयकोप-
 स्थितित्वस्य किञ्चिदपि कार्ये प्रति जनकतावच्छेदकत्वाभावेना-
 तिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् । तथासति घट्टपादौ साध्ये रासमत-
 दभावेसाहचर्यादिप्रकारकज्ञानमादाय धूमादायतिप्रसङ्गापातात्, प्र-
 कृतसाध्यसन्देहजनकताया अथस्य निवेशनीयत्वात् । न च कोटि-
 द्वयपदस्य । प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेवपरतया प्रकृत-
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नज-
 न्यतानिवशाभेयमतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवसति । एतद्ज्ञानविषय-
 सशयपदोपादानात् ।

ननु साध्यसन्देहजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वेनैव सामञ्जस्ये-
 कोटिद्वयोपरथापकत्याशानिवशोऽमतिप्रयोजक इत्याशङ्कामपननु त-
 त्प्रयोजनामाह धर्मितावच्छेदकेति । तद्वारणाय-यद्वयादिव्याप्ये त-
 द्विरुद्घ वा पुरोवर्तितादौ यद्वयादिव्यभिचारिवधारणाय । काटि-
 द्वयेति । न च साध्यसन्देहजनकोपस्थितिजनकत्वमेव विषयता-
 किमुपस्थितौ कोटिद्वयापेयवक्तव्यनिवशनेनेति वाच्यम् । तथासति
 व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिः । तथादि-सशय प्रति ताकोटिसहचरि-
 तधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन तदभावकोटिसहचरितधर्म-
 पक्षज्ञानजन्यतदभावापेयवित्यन नृपगेव तत्साहचर्यविषय-
 तामस्तमाद्य हेतुता वक्ष्यते । एव तत्ताकोट्युपस्थितिं प्रपदि-
 तयेव तत्ताकोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुता । इत्यञ्च यद्वय-

माषसहचारिनधूमवानिति ज्ञानजन्यवहन्यभावोपस्थितिसहकारेण
 बहिसशयजनकवहन्युपस्थितिजनकोभूत बहिसहचरितधूमवा-
 निति ज्ञानमादाय धूमे बहिसहचरितजलत्ववानिति ज्ञानजन्यव-
 ह्न्युपस्थितिसहकारेण बहिसशयजनकवहन्यभावोपस्थितिजन-
 कोभूतं बह्व्यभावसहचरितजलत्ववानितिज्ञानमादाय च जलत्वे-
 त्तिव्याप्ति । कोटिद्वयोपस्थितिनिवेशे च तथाविधज्ञानयोः
 त्वेकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वान्नावाप्नातिप्रसङ्ग । न च बहिस-
 चरितधूमवान्बह्व्यभावसहचारितधूमयोश्च पर्वत इत्येतादृशसमू-
 हालम्बनज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थापकत्वेनैतद्व्योपतादवस्थयमिति वा-
 न्यम् । साध्योपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या साध्याभावोप-
 स्थितिजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता तदाश्रयत्वनिवेशात्तादृशसमू-
 हालम्बनज्ञाननिरूपितयोः बह्विदभावसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारतयोः
 त्वेकतादृशजनकताद्वयावच्छेदकत्वविरहेणातिप्रसङ्गविरहात् । धू-
 सहचरितवाहिमान् धूमाभावसहचरितवाहिमोश्च पर्वत इत्यादिस-
 हालम्बनज्ञाने प्रकारतावच्छेदकभेदेन बह्व्यादिप्रकारताभेदात्प्र-
 त्येकं कस्याश्चिदपि प्रकारतावास्तादृशजनकताद्वयावच्छेदकत्वा-
 न्भवेऽपि धूमधूमाभावसहचरितवाहिमान्पर्वत इत्याद्याकारकोभ-
 साहचर्यावच्छिन्नलक्षणैकप्रकारतावास्तथात्वेन पद्व्यादी लक्षणस-
 न्धय । बह्विदभावसहचरितधूमवान्पर्वत इत्याद्याकारकोभयसा-
 चर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानमादायातिप्रसङ्गस्तु तादृशप्रकार-
 तावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मवत्त्वविषययोः स्वयमेव निरा-
 ऽरिष्यते ।

अथ बहिसाहचर्येण बह्व्यभावसाहचर्यमात्रेण वाऽद्याच्छब्दा या
 व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्याः । उद्बोधकान्तरवशात्सा-
 द्यतद्भावोभयविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकज्ञानीयतया प्र-
 त्येक साध्योपस्थितिजनकतायां साध्याभावोपस्थितिजनकताया-
 श्चावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्ग । यदि च साध्यविशेषणकोपस्थितिवृत्ति-
 साध्यसन्देशजनकतानियतं यज्जन्वत्वं तन्निरूपितार्था साध्याविशेष-
 णकोपस्थितपवृत्तिसाध्यसन्देशजनकतानियतञ्च यज्जन्यत्व तन्निरु-
 पितायाञ्च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता तस्याः साध्याभा-
 वविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानि

कृपितोर्या तादृशधर्मो न वच्छिन्नसन्धिविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न
जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाश्च जनकतायामवच्छे
दिका या प्रकारता तस्या या निघेशान्नोक्तदोषः । साध्याभावोपस्थि
त्यावच्छिन्नाया अपि जनकतायाः साध्यविषयकत्वघटितधर्माव
च्छिन्नतया विच्छिन्नातिव्याप्तं दुर्वारतया साध्यविषयकत्वघटितधर्मा
वच्छिन्नजनकतायां साध्याभावविषयकत्वानवच्छिन्नत्वप्रवेशः । सा
ध्यमुख्यविशेष्यताघटितधर्मावच्छिन्नत्वं निघेश्यैव धा तादृशातिव्या
प्तिर्धारणीयेत्युच्यते, तथापि वह्निमहत्तिवह्न्यभाववद्यावृत्तधूमवानयव
ह्निमद्यावृतवह्न्यभाववह्न्यतिजलत्वधानिति ज्ञानीयधूमादिप्रकारतामाव
प्यतिप्रसङ्गो दुर्वार एव । वह्निमहत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थि
तेर्बह्न्यभाववह्न्यतिधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्यभायोपस्थितिसहकारेण स
शयजनकतावच्छेदकभाववह्न्युपस्थितधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थिते
पि वह्निमद्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितिसहकारेण सश
यजनकतात्, तादृशज्ञानीयधूमप्रकारताया वह्निसाहचर्यावच्छिन्न
त्वेन संशयजनकत्वह्न्युपस्थितिजनकतायां वह्न्यभाववह्न्युपस्थिते
वच्छिन्नत्वेन च तथाविधवह्न्यभावोपस्थितिजनकतायां तादृशज्ञानीय
जलत्वप्रकारतायाश्च वह्निमद्यावृत्तयावच्छिन्नत्वेन तथाविधवह्न्यु
पस्थितिजनकताया वह्न्यभाववह्न्युपस्थितत्वावच्छिन्नत्वेन च तथापि
वह्न्यभावोपस्थितिजनकतायामवच्छेदकत्वात् ।

मैवम् । साध्यविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो
धर्मस्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तदवच्छिन्नसहकारिताव
च्छेदकसाध्यामायाविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदका
वच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाश्च जनकतायामवच्छेदकीभूतप्रकारता
निघेशे नातिप्रसङ्गः । तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वश्च त
दवच्छिन्नसमवधानप्रयुक्तफलोपभावकत्वामावधार्यावच्छिन्नत्व
मित्यल पल्लवितेन ॥

(दी०) न च तदसाधारणतया संप्राप्तमेवेति वाच्यम् । त
पात्त्रेऽपि तदुच्यते तादृशायां विघेषदर्शनात् संशयानुपघायक
त्वेऽपि तज्जननयोग्यताया अनिष्टेः । अन्यथा यथापयं पक्षे

साध्यतद्भावनिश्चयदृशायां साधारणाव्याप्तिप्रसङ्गात् । प्रतिपक्ष-
सम्बलनदशाया हेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वपक्षे हेतु-
वारणाय, फोटीत्यादि । हेतुना साध्यस्य प्रतिहेतुना तदभावस्य
उपस्थापनादुभयोपस्थापकत्वं न कस्यापीत्यपि कश्चित् ।

(गा०) तत्-संशयधर्मितावच्छेदकेदन्वादिक्म् । असाधारण-
त्वपेति । संशयविषयमात्रवृत्तित्वेन सपक्षविषयव्यावृत्तत्वादिति
भावः । सङ्घाद्यमेव-संशयदशायां सर्वविचारसामान्यलक्षणलक्ष्य-
मेव । तथान्न संशयदशायां लक्ष्यतयैव नातिव्याप्तिसम्भवः । तदव-
च्छिन्ने साध्यादिनिश्चयदशायाञ्च तत्प्रकारकज्ञानस्य संशयजनक-
तया संशयजनकताघटितस्य लक्षणस्यैतत्साधारण्यञ्च सम्भवती-
ति हृदयम् ।

तादृशनिश्चयदशायामेवातिव्याप्तिं सङ्गमयति तथात्वेपीति । तथा-
त्वेपि-तदवच्छिन्नविशेष्यकसंशयदशायान्तस्य लक्ष्यत्वेऽपि, तदुत्तीर्ण-
तादशायाम् असाधारण्योत्तीर्णतादशायाम्, तादृशधर्मवति-साध्यस्य
तदभावस्य वा निश्चयदशायामिति यावत्, विशेषदर्शनात् विपरी-
तनिश्चयात् । तज्जननयोग्यताया इति । तत्प्रकारकज्ञानस्येत्यादिः ।
अनिश्चयेरिति । अतिव्याप्तिरिति शेषः । पक्ष्यमाणदोषेण संशयक-
लोपधायकनानिवेशसम्भवादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । फलो-
पधायकनानिवेशेऽपि संशयजनकज्ञानशून्यतादशायां साधारणाव्या-
प्तिसमयेन तादृशज्ञानस्योपलक्षणविधयैव लक्षणे निवेशनीयतया स-
ंशयोपधायककालान्तरीणज्ञानविषयतामादावातिव्याप्तिः सम्भवती-
ति घोष्यम् । अन्यथा-फलौपधायकज्ञानस्य विशेषणविधया लक्षण-
घटकत्वे । पक्षादाविति । पक्षे साध्यादिनिश्चयसत्त्वेऽपि धर्मन्तर-
विशेष्यकसाध्यसन्देहजनकतामादाय लक्षणगमनसम्भवादादिपक्षं
हेतुमत्ताज्ञानविषयीभूतपक्षेतरयावज्जर्मिपरम् । इदमुपलक्षणम् । सा-
धारण्यादिविशिष्टस्यप्रकारकधर्मिज्ञानशून्यतादशायामव्याप्तिर्वोच्या ।
साधारणाव्याप्तीति । साधारणस्य नित्यदोषतया तद्वा तस्यालक्ष्य-
त्वोपगमासम्भवादिति भावः ।

शोद्धिदोषोपस्थापकत्वांशस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयन्ते मत्तमाह

साप्रतिपक्षेति । स्वमते व्याप्यवत्तानिश्चयस्य सशयप्रतिबन्धकत्वमेव न तु कारणत्वम् । विरोधिपरामर्शयारप्रामाण्यप्रहे तु साधारणधर्मादिज्ञानादेव सशय इत्यतो जनकत्वपक्ष इति । हेतुवारणाय-वाप्यवारणाय, तस्यापि परामर्शात्मकसशयजनकत्वधर्मताज्ञानावैधयत्वादिति भाव । मनु साधारण्यादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्येव परामर्शयोरपि साध्यतदभावोपस्थितिद्वारैव संशयजनकत्वात्कोट्युपस्थितिनिवेशेऽपि न प्रतीकार इत्यत आह हेतुनेति । उभयापस्यापकत्व-साध्योपस्थितिजनकतावच्छेदिका सति तदभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तदाश्रयत्वम् ॥

(दी०) इदं मणुक नित्यमणुत्वादित्यादी साधारणधर्मवदधर्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थिति सशयश्च प्रति हेतुतया तद्विषये धर्मिणि सद्धेतौ अतिप्रसङ्गः स्यादतः पक्षधर्मतेति । पक्षधर्मिमात्रपरम् । न चैव नित्यो घट' शब्दत्वादित्यत्र बाधाघवत्तारेऽसाधारण्यापत्तिः, इष्टत्वात्, अन्यथा बाधासिद्धयोरन्यतरावतारदशया साधारणासंग्रहापत्तेः । असिद्धिसङ्कीर्णत्वे सव्यभिचारमध्याप्रवेशे सव्यभिचारसङ्कीर्णतया असिद्धेऽप्यनन्तर्भावापत्तौ तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्तेः । न च व्याप्यरिद्धयोः साधारण्यभ्रमदशया (१) प्रतिप्रसङ्गः, धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञान साध्यसन्देहजनकं तद्रूपावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् । तच्च रूप साधारणत्वादीति सिद्धान्ते स्फुटीभविव्यति ॥

(गा०) निश्चितसाध्याभाववृत्तित्वस्य साधारणघटकतामते वेष्टुचिद्व्युत्पत्तेषु साध्याभायानिश्चयसत्य एव मणु'धर्म्य तथात्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य तादृशनिश्चयसत्य लुचयितु यथाश्चिद्व्युत्पत्तस्य पक्षतालाभाय इदमिति । साधारणधर्मधर्मिज्ञानस्य-नित्यतयानित्यत्वसद्व्यवस्थितानुपपद्युक्तधर्मिज्ञानस्य, धर्मिणि-व्युत्पत्तेः । नित्यत्वसाध्यकस्यते

(१) अत्र गादाधर्यजुस रेण-साधारण्यसममादायातिप्रसङ्ग-इति पाठसमुचितं किन्तु इत्यंशेऽत्र एव शब्दकोशत्वात् एव पृथक् इति बोध्यम् ।

तस्यालक्ष्यत्वसूचनाय सद्देताविति । अतिप्रसङ्गोऽ-तिव्याप्तिः । न
 च समूहालम्बनविषयतामादायातिप्रसङ्गवारणाय 'कोटिद्वयोपस्थि-
 तिजनकतावच्छेदकीभूतविषयताधरत्वनिवेशनमावश्यकम्', तथा-
 च 'कथं धर्मिण्यतिव्याप्तिः यतस्तःकोटिस्मृतौ' तत्तत्साहचर्यादिवि-
 शिष्टविषयकज्ञानत्वेनैव हेतुता, न तु तद्विशिष्टवद्भिन्नज्ञानत्वेन-
 सम्बन्धविशेष्यकज्ञानादपि 'सम्बन्धन्तरस्मरणादन्यदाप्ययं' । ह-
 स्तिसम्बन्धी घटपदं घटे शक्तमित्याद्याकारकज्ञानाद्हस्तिघटा-
 दिस्मरणानुदयप्रसङ्गात्, तथा च धर्मिविषयतायाः कोटिद्वयोप-
 स्थापकतावच्छेदकत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । सम्बन्धविशिष्टध-
 र्मिज्ञानत्वेनैवापरसम्बन्धिस्मारकतेति मतानुसारेणैवैतदलक्षणप्रणय-
 नात् । एतन्मतस्य 'निर्युक्तिकतया' पक्षधर्मतापदस्य निष्प्रयोजनक-
 त्वमोकल्प्येतरपरित्यागेन सिद्धान्तलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ..
 ११॥ घस्तुतस्तु 'साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषय-
 त्वमित्यस्य कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा' या 'साध्यसन्देहजनकता' जन्व-
 तोसम्बन्धेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन चाऽवच्छेदध्यायान्तदवच्छेद-
 कतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमर्थः । एवञ्च साधार-
 णधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्य कोटिद्वयस्मरणजनकत्वेपि संशये 'धर्मि-
 भाननियमाय तत्तद्धर्मिकसंशयं प्रति साधारण्यादिविशिष्टधर्मवद्भूमि-
 ज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वेन हेतुतेति धर्मिविषयतायाः अपि ता-
 दृशसन्देहजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरतः पक्षधर्मता-
 पदोपादानमावश्यकमिति पक्षधर्मतेति । न च पक्षधर्मतापदोपादानेपि
 तदोपादावस्थं धर्मिणोपि पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वादिति वाच्यम् । त-
 दुपादानवलेन निरुक्तायां जनकतायां परम्परया जनकतावच्छेदकतायां
 चाऽवच्छेदकीभूता'या धर्मिविषयता तन्निरूपितविषयता प्रकारताप-
 र्यवसिता तदाश्रयत्वस्य लभेनातिप्रसङ्गविरहात् । प्रकारतायाः प्रका-
 रतात्वेनावच्छेदकत्व विवक्षणीयम् । तेन साधारणधर्माद्देर्धर्मिताव-
 च्छेदकीभूतसद्देतौ नातिप्रसङ्गः । धर्मितावच्छेदकीपविषयतायाः
 प्रकारतात्वत्वात् 'धर्मितावच्छेदकतात्वेनैव निवेशात्' । प्रकृतप-
 क्षस्य प्रकृतपक्षतायाश्च निवेशे प्रयोजनाभावात् पक्षपदं धर्मिमात्र-
 परतयाव्याचष्टे पक्षपदमिति । धर्मिमात्रेति । मात्रपदेन पक्षतानिवेश-
 ध्यवच्छेदः ॥

यत्तु धर्मिपदमत्र मुह्यति विशेषपरम् । तेन वह्निवह्नयभावसद्वृत्तिरितधूमवह्निसममेयत्वघान्पक्ष इत्यादिज्ञानोपधूमादिविषयतामादाय नातिप्रसङ्ग इति । तत्र । साहचर्यधर्मितावच्छेदकीयविषयताया अप्यकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणानिवेशानिवेशेषि वा धर्मितावच्छेदकतात्वनैव तस्या निवेशनीयतया प्रकारतात्वेनानिवेशरसाहचर्यस्य धर्मितावच्छेदकविषयतास्तत्पातिधूमादिविषयतामादायतिप्रसङ्गमाघात् ।

पक्षपदस्य पक्षताविशिष्टप्रकृतपक्षपरत्वमावश्यकम् । अत्र घटादिरूपपक्षे अत्रत्यादिना नित्यत्वसाधने बाधस्यासिद्धेर्वाऽप्यतारवशायामपि संपक्षविषयव्यावृत्तशब्दत्ववाच्यशब्द इत्यादिज्ञानविषयतामादाय सव्यभिचारत्यापत्तिः । न चेष्टापत्तिः दोषान्तरसङ्करप्रसङ्गात् । अस्मिन्मते च पक्षताविशिष्टप्रकृतपक्षवृत्तितान्नानस्य विशेषणविधया लक्षणघटकवात्रातिप्रसङ्गः । बाधप्रदस्यले पक्षताया असिद्धेरवतारे हेतौ प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानस्याभावादित्याशङ्कते न वैवमिति । अयं-पक्षपदस्य धर्मिमात्रपरत्वे, बाधत्वभावात्तायाति त्वत्त्वमुपेक्ष्य नित्यत्वसाध्यतानुसरणम् । एवञ्च घटो नित्य इत्युक्ती नेध्वपक्षेवशाङ्कयो नित्यत्वसाध्यकत्वप्र स्फुटीभवतीति । नित्यो घट इत्युक्तम् । बाधादिपादिना स्वरूपाविरुद्धिप्रसङ्गः । असाधारण्यत्वात् । असाधारण्यज्ञानेमादाय सव्यभिचारत्यापत्तिः । एतेनास्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणतया अतद्वृत्तिप्रसङ्गेरसाधारण्यनापात्रपक्षतादिसङ्गतिरितिपास्तम् । सपक्षवृत्तिरयेन साधारण्यस्य केवलान्यविधर्मस्य । अत्रतान्यच्छेदकतायादनुपसंहातिस्यस्य याऽसम्भवात्परिशेषेणसाधारण्यत्वात्तिति धार्मः । तदानीं सपक्षविषयव्यावृत्तपरत्वे दोषान्तरापत्त्यपि सव्यभिचारत्वगसाधारण्यं ऐष्टमेव सतिविरहादिवाशयेनाह इत्यादिति । अत्रपक्ष-पक्षतायाः प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानस्य वा विदोषणत्वे । बाधासिद्धेरिति । बाधस्यासिद्धेर्वाऽप्यतारवशायामपि धूमादिसाधनेषह्यत्वेरसङ्कदापत्तेरित्यर्थः । साधारण्यस्य नित्यदोषतया तत्रेष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः ।

ननु दोषान्तरापक्षतादन्वयां सव्यभिचारार्थं ज्ञानि नेष्यत एव भवतु साधारण्यमप्यनित्यदोष इत्यत्र साह असिद्धिरिति । साधारण्य

प्यन्नमादायेति । यथापथं साध्याभावावहृत्तिवसाध्यवहृत्सिद्धांशे ।
 धर्ममात्मकं साधारण्यज्ञानमादायेत्यर्थः । धर्मिणि—फलीभूतसशयध-
 मितावच्छेदकतापर्यायधिकरणधर्मावच्छिन्न, यद्रूपावच्छिन्नप्रता-
 शानं—यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानतयावच्छिन्नम् । साध्यसन्दे-
 हजनकमिति । एतच्च सशय प्रति कोट्युपस्थितिविशेषणज्ञानादि-
 मुद्रयैव हेतु साधारणधर्मरहिर्मिज्ञानश्च साक्षात् तथेति निष्पृ-
 मते कोट्युपस्थितजनकतावच्छिन्नमथ लक्षणहृत्तव्यमित्यभिप्राये-
 ण । यथाश्रुतमूलानुरोध—तु सशयजनकतावच्छिन्नोपास्थितजनक-
 त्वमेव निवेशनीयम् । साध्यसशयजनकतावच्छिन्नयापस्थितजनकमि-
 त्यपि व्याचक्षते । तन्मते धर्मिणीति प्रकारताऽनेन अवच्छेदकताला-
 भायेति ध्येयम् ।

अथ साधारण्यादिघटकैरलसाध्यवहृत्सिद्धत्वाद्यवच्छिन्न-
 त्वमादायातिप्रसङ्गा दुर्धारः । न च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नावशे-
 ध्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानस्य सशयजनकताने-
 तिरिक्तवृत्त तद्वत्त्वस्य साध्यसशयजनकतावच्छेदकीभूता । वा ध-
 मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारता तदवच्छेदकताप-
 र्यायधिकरणधर्मत्वस्य वा निवेशात्प्रसङ्गः, सशय प्रति
 कोटिद्वयसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानेन साधारण्यादि-
 विशिष्टधर्मप्रताक्षानस्यैकहृतुतात्पनादकैककोटिसाहचर्यावच्छि-
 न्नप्रकारताशालिज्ञानस्य सशयाजनकतया । उभयकोटिसाहच-
 र्याद्वेष तद्वत्त्वधर्मत्वादिति वाच्यम् । उक्तद्वेषैकैकहृतुतात्पन-
 त्वेव कोटिसाहचर्यावच्छिन्नवविशिष्टापरकोटिसाहचर्यावच्छि-
 न्नत्वेन प्रकारताया निवेशनीयतया अत्रच्छिन्नयोर्विशेष्यवि-
 शेषणभावे विनिगमनापिरहात्, व्याप्यसशयस्य साधारणधर्म-
 ताक्षानान्तमाधानुपपत्तेश्च । तत्र व्याप्यतदभाप्रयो प्रत्येकमुभय
 कोटिसहचरितरसमायात् । न च व्याप्यसशयस्य पृथक्कारणतामत-
 एवेद् लक्षणमिति वाच्यम् । व्याप्यसशयस्येत्यादिग्रन्थविराधात् ।
 न च यद्यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन सशयजनकता तत्तद्रूप-
 वत्त्वस्य संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतापर्यायिमन्तो ये
 ये धर्मास्तद्वत्त्वस्य वा विशेष्या नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
 सत्तावत्समवेतजातिमान्सत्ताभावात्समवेतजातिमानयमित्यादिभ-

मधिपयितावच्छेदकसत्तावत्समवेतत्वाद्यादाय सत्तादिसाध्यके जा-
त्यादावतिव्याप्तिः । सत्ताभाववत्समवेतत्वस्याप्रसिद्ध्या यत्पदेन त-
दुपादानासम्भवात् ।

यस्तु तत्स्वेवंविवक्षणेऽसाधारण्यादेरपि तादृशचर्मतया सा-
धारणादेरपि तादृशपाथद्धर्मवत्त्वाभावादसम्भव एव । न च
स्वनिष्ठतादृशप्रकारतावच्छेदकयावद्धर्मवत्त्वविवक्षणेऽसाधारण्यादि-
धारणं व्याप्यसंशयेत्यादिग्रन्थसङ्गतिश्च सम्भवति । साधारणादे-
रप्यसाधारण्यादिप्रकारेण ज्ञानस्य संशयकत्वात् । एतेन संश-
यजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तद्वच्छेदकतापर्याप्त्याधि-
करणधर्मवत्त्वानवशेषे न निस्तारः । धर्मिणि यद्गूपावच्छिन्नप्रका-
रकज्ञानस्य स्वनिष्ठयद्गूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसहकारेण साध्यसंश-
यजनकत्वन्तदुभयरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वेपि व्याप्यसंशयस्येत्यादि-
ग्रन्थासङ्गतिरशक्यसमाधिरेव व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसहका-
रिणो धर्मिविशेष्यकस्वनिष्ठरूपान्तरावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्याप्रसि-
द्धेर्याप्यत्वमादाय व्याप्येऽतिप्रसङ्गाप्रसक्तः ।

मैत्रम् । यत्किञ्चित्साध्यसन्देहेनिरूपिताया जनकतायामवच्छेदिका-
या या धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारता तत्तद्व-
च्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मवत्त्वं सध्यभिचारत्वम् । साधारण्या-
दिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानजन्यसंशयजनकतावच्छेदकीभूता या तादृशी
प्रकारता सा साध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नापि तद्वच्छेदकवत्त्वा-
भावात् व्याप्यादायतिप्रसङ्गः । यत्किञ्चित्संशयनिवेशादसाधारण्या-
देस्साधारण्यादायसत्त्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्यसंशयस्य च व्याप्य-
यत्ताज्ञानत्वेनैव हेतुता न तु व्याप्याभावप्रकारकत्वमपि तत्र निषे-
द्यते व्याप्ययत्तानिश्चयदशायान्तस्य प्रतिबन्धकत्वादेव संशया-
पस्यसम्भवात् । यतो व्याप्याभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायाः संशय-
जनकतानवच्छेदकतया व्याप्याभावात्त्वस्य व्याप्येऽसत्त्वेपि न तत्र
व्यत्ययमाणाया अतिव्याप्तेरप्रसक्तिः । न च व्याप्यसंशयहेतुतायाम-
प्रागाप्यनिश्चयानाश्कन्दितात्पस्यैव निषेशाद्याप्ययत्तानिश्चयादप्रा-
माप्यसद्गुणस्वन्दिताद्यापकसंशयापत्तिस्तस्यायिरोधित्वादिनि व्या-
प्यसंशयादेनैव व्यापकसंशयहेतुत्वमायदयकामिति वाच्यम् । या-
दशयिषये व्याप्ययत्तानिश्चयदशायां दशापकसंशयस्येतरसकलता-

एणसमवधाने तादृशनिश्चयेऽप्रामाण्यसंशय एव न जातस्तत्र उक्ता-
तिप्रसङ्गासम्भवेन निश्चयसाधारणव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुताया
निष्प्रत्यूहत्वात्तादृशस्थलीयातिव्याप्त्यभिप्रायकतयैव तद्व्यवस्थस्य
व्याख्येयत्वात् ।

अथवा व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन या व्यापकसंशयहेतुता तदवच्छे-
दककोटिप्रविष्टाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वघटकनिश्चयत्वं सा-
ध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावज्ञानविशिष्टाप्रामाण्यसंशयान्याप्रामाण्य-
ज्ञानत्वम् । तथाच व्याप्याभाषवत्ताज्ञानशून्यकालीनाप्रामाण्यसंश-
यस्यापि यथोक्तनिश्चयहेतुत्वात् तद्विशिष्टव्याप्यवत्ताज्ञानकाले चा-
पत्तेरभावात् । न च तथापि व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन व्यापकसंशय-
हेतुता न सम्भवति, तथासति धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्य-
मात्रावगाहिव्याप्यवत्तानिश्चयत्तदवच्छेदेन व्यापकवत्तान्तस्ता-
मानाधिकरण्यमात्रेण व्यापकभावमवगाहमानस्य संशयस्यापत्ते-
स्तादृशसंशये तादृशनिश्चयस्याधिरोधित्वादिति वाच्यम् । धर्मिता-
वच्छेदकावच्छेदेन व्याप्यवत्तावगाहिनः संशयादेश तदवच्छेदेन
व्यापकवत्तावगाहिसंशयोदयात्तादृशव्यापकवत्तासंशये तादृशव्या-
प्यत्वावगाहिशानत्वेनैव हेतुत्वोपगमादुक्तापत्तेरप्रसक्तः ।

अथवा संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतायां सव्यभिचारताघट-
कसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यकतया यद्विव्याप्यत्वात्तदिति संश-
योयाभावप्रकारतायाः सयोगादिसम्बन्धानवच्छिन्नतया तत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वस्याप्यप्रकारत्वं संशयजनकतावच्छेदिकेत्यतिव्याप्तिप्रस-
ङ्गा न व्याप्यसंशयस्येत्यादेरसंगतिः ।

अथ साधारणधर्मवत्ताज्ञानत्वस्य संशयजनकत्वे धर्मैर्यस्याप्रयो-
जकतामते, तत्सम्बन्धस्याप्यप्रयोजकतया तादृशजनकतावच्छेद-
कंयाघटप्रकारतासु प्रत्येकमवच्छेदकीभूतानि यानि रूपाणि तद्वत्त्व-
निवेशे अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ विपद्यतया आत्मात्वाभावसमाना-
धिकरणज्ञानवत्ताज्ञानसहकारेण साध्यसन्देहजनकं यत्समवायेन
स्वाप्यसहचरितज्ञानादिमत्ताज्ञानन्तर्द्वयप्रकारतामादाय समवायेन
ज्ञानादेर्व्यभिचारितापत्तेः । विषयितासम्बन्धेनाभाषकोटिसहचरित-
तद्वत्ताज्ञानोपप्रकारतायाः समवायसम्बन्धावच्छिन्नतया सव्यभिचा-
रिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नयावत्प्रकारतान्तर्गतत्वात् इति चेत् ।

स्वांशेऽप्रामाण्यसंशयाः सकस्यान्तरक्षणे व्याप्यामाद्यवत्तानिश्चय-
 स्तदुत्तरक्षणे व्यापकसंशयापत्तेः । एतेन यावत्प्रकारतागियेऽपक्षेपि
 सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्ननिरुक्तजनकतावच्छेदकप्रकार-
 तानां न-यावत्त्वेन निवेशः अपितु निरुक्तजनकतावच्छेदकीभूता या-
 वत्तयाः प्रकारताः सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नानां तासां प्र-
 त्येकावच्छेदकरूपवत्त्व निवेश्यम् । एवं च अयमात्मा ज्ञानादितरादौ
 नोक्तक्रमेणातिव्याप्तिसम्भवः विषयतासम्बन्धावाच्छिन्नज्ञानादिप्रकार-
 रतानामपि । निरुक्तयावत्प्रकारतान्तर्गततया सव्यभिचारताघटक
 सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तत्रासत्त्वेन तेन रूपेण तदुपादानात्सम्भ-
 वत् । तथाच तावता व्याप्यसंशयहेतुतामादायाप्यतिव्याप्तिवार-
 णसम्भवेन विशेष्यताया यावत्त्वेन निवेशन ज्ञानपदस्य निश्चयपरत्वं
 च न युक्तमिति पूर्वव्याख्यानासम्भयकत्वेपि न क्षतिः ।

अथवा व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्मत्वज्ञानान्तर्भावमते एकै-
 ककोटिसामानाधिकरण्यमादाय सद्देतावतिप्रसङ्गवारणाय यत्कि-
 ञ्चित्संशयजनकतावच्छेदकयावत्प्रकारतापर्यन्त निवेशनीयम् । व्या-
 प्यसंशयस्य, पृथक्कारणतामते नोक्तक्रमेण सद्देतावतिप्रसङ्गवार-
 णाशः-तन्मते - कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वेनैव - प्रकार-
 ताया - जनकतावच्छेदकत्वोपगमात् । एकैककोटिसाहचर्यावच्छि-
 न्नावप्रकारतायाः संशयजनकतानवच्छेदकत्वात् । अतो यावत्प्रका-
 रतानिवेशनं संशये यत्किञ्चित्प्रतिनिवेशन च न कर्तव्यम्, अपि तु व्या-
 प्यसंशयहेतुतामादायातिप्रसङ्गवारणाय ज्ञानपदमेव निश्चयपरमुप-
 गन्तव्यम् इत्येव व्याप्यसंशयेत्यादिनाऽभिहितम् । न च धर्मैक्यस्य
 संशयजनकतायाः तन्त्रतामते कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावाच्छि-
 त्वे नैकप्र तिप्रत्यये विशिष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादपि तु प्र-
 सङ्गनामानाधिकरण्यावच्छेदकत्व प्रत्येकं निवेश्य कारणताद्वयमेव
 कल्प्यते । धूमसहचरितशङ्खिमताज्ञानधूमाभावसहचरितशङ्खिमताज्ञान-
 नयोः परस्परसहकारित्वाच्च कोटिद्वयसहचरितविभिन्नधर्मपक्षाज्ञानान्
 संशयप्रसङ्गः । धूमसहचरितशङ्खिमान् तदभावसहचरितशङ्खिमितिशा-
 नद्वयादिनाऽपि संशयः स्वीक्रियते, तथाच सद्देतापेनाप्रसङ्गवारणाय
 यावत्प्रकारतानिवेशन संशये यत्किञ्चित्प्रतिनिवेशन न्याय्यकमिति धा-
 रणम् । विभिन्नोत्तुत्वे। साहचर्यधर्मितावच्छेदकव्यतिवृत्त्यव्याप्येव-

विशिष्टैशिशिष्यज्ञानादनुमिति'रधिक त्वित्यादिन्यायात् , तथा विशिष्टसत्ता-वोपलक्षिते सहचारो यत्र गृह्यते तत्र तद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्य धर्मिणि ज्ञानादपि सशयोत्पत्तिरचिते चेन्न । उभयो स्वयोर्योर्धिशेषात् । तथाहि-सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन वा ध्यातप्रह सामान्यघटितेन विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा पक्षधृताज्ञानादनुमितिर्युज्यते हेता सम्यग्धस्य वा सङ्काचे व्याप्तेरव्याप्तात् । सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन वा सहचारप्रह विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा पक्षधर्मताज्ञाने तु न सशय-सङ्कोचस्य साधारण्यव्याघातकत्वात् । अत एव बन्दितादिना धूमतदभावसाहचर्यप्रदे आन्तरेणप्रभववाङ्मवादिना धर्मिभृत्तित्वज्ञानात् सशय , न वा सयोगसामान्येन धूमतदभावसाहचरितपद्-यादेर्महानसाद्यनुयोगिकसपागेन धर्मिणि ज्ञानात्तसशय , न वा तत्र साधारण्यप्रसङ्ग इति ।

अथ द्रव्य गुणकर्मान्पत्वे सति सत्त्वादित्यत्र सद्देतौ द्रव्य गुणत्वे सति सत्त्वादित्यत्र विरुद्धे चातिव्याप्त —विशेष्येप साध्यतदभावोभयसामानाधिकरण्यसत्त्वेन विशिष्टपि त सत्त्वादिति चेन्न । साध्यतदभाववृत्तित्वावच्छेदकविशिष्टवत्साज्ञानस्यैव साधारण्यधर्मदर्शनविधया साध्यसन्देहजनकत्वात् । यत्किञ्चित्साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकीभूता या या प्रकारतावच्छेदकता तदवच्छेदकतापर्यायधिकरणधर्मविशिष्टप्रवृत्तहेतुतावच्छेदकत्वविभक्षणेनातिप्रसङ्गविरहात्—विशिष्टसत्तात्वरूपप्रवृत्तहेतुतावच्छेदकस्याभयवृत्तित्वावच्छेदकत्वविरहात् । उभयसाहचरितवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताज्ञानस्य सशयकत्वेपि नोत्तातिप्रसङ्ग , तथा सति यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नप्रवृत्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टेशिष्टव्यावगाहिज्ञानत्वेन यत्किञ्चित्सशयजनकता तादृशतादृशरूपविशिष्टतद्वत्त्वस्य विवक्षणीयत्वात् । उभयसाहचरितवृत्तित्वप्रकारतावच्छेदके मासते यत्र तत्र तदुपलक्षितवत्साज्ञानस्य हेतुतया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यव्यावगाहिज्ञानत्वेनाजनकत्वाद्भयवृत्तित्वावच्छेदकत्वेन प्रकारतावच्छेदकस्य यत्र भाव ततोभयसाहचारघटकतदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावगाहिज्ञानस्यैव हेतुतया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यव्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति । तादृशहेतुतामादाया

स्मत्त्वकेपालत्वादिसाध्यके समवाय (सम्बन्धे)ने हेतौ ज्ञानघटादौ विषयत्वसंयोगादिना तत्सन्देहजनके नातिप्रसङ्ग इति ॥

(गा०) मिथमतं दूषयति इदं सविषयकमिति । सविषयकत्वस्य स्वरूप-सम्बन्धात्मकत्वेनानुगततया तस्मिन्साध्ये ज्ञानत्वादि-कं व्यभिचार्येवेत्याह । अतिप्रसङ्ग इति । अप्रामाण्यं अप्रामाण्यं तु अप्रामाण्याभाव-तस्य साध्याभावाघटितत्वात् । तज्जन्यकोट्येति म-तभेदेन । तज्ज्ञानस्य-प्रामाण्यप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञान-स्य । तादृशसंशयाहेतुत्वात्-प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थिति-जनकत्वेपि प्रामाण्यसंशयस्य कथितार्थसंशयहेतुताया अप्रामाणि-कतया तादृशकोट्युपस्थिते साध्यसंशयाहेतुत्वादिति भावः । ननु धिनापि साधारणधर्मज्ञान प्रामाण्यसंशयस्थले विषयसंशयोदयात् साधारणधर्मज्ञानवत्प्रामाण्यसंशयस्यापि । संशयजनकत्वमायस्यक-मित्यत आह । प्रामाण्यसंशयेति । ज्ञानत्वलक्षणसमानधर्मदर्श-नात्-प्रामाण्यप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानात्, प्रामाण्यस्य सन्देह इति योजना । एतच्च दृष्टान्तविधयोक्तम् । ज्ञानविषयतात्म-कसाधारणधर्मदर्शनात्-तत्प्रकारकज्ञानविशेष्यत्वरूपतत्तदभावसह-चरितधर्मवत्ताज्ञानात्, विषये-घटज्ञानादौ, तद्वत्त्वस्य-सविषयकत्वा-दे सन्देहः । तादृशधर्मवत्ताज्ञानासाध्ये च संशयोऽसिद्ध एवेति भावः । नन्वेवमपि अर्धनिश्चयदर्शायां सत्यपि साधारणादिधर्मव-त्ताज्ञाने प्रामाण्यसन्देहे सत्यर्थसन्देहः असति तु । तस्मिन्नेयमन्यव्य-तिरेकानुविधानं नोपपद्यत इत्यत आह प्रामाण्यसन्देहेति । तदपसा-रणप्रयुक्त-तादृशविशिष्टप्रतिबन्धकाभावसंपादकत्वानिबन्धनम् । तथाच प्रयोजकत्वेनैव निबन्धविधानोपपत्तेन तत्कारणतासाधक-मिति भावः । व्याप्यवत्तासंशयस्येति । व्याप्यतेदंभावयोर्भाषण-दभावसहचरिततया, साधारणधर्मदर्शनविधयेव व्याप्यसंशयो व्यापकसंशये हेतुः, धर्मस्यैकतायाः ज्ञानस्य निश्चयपरतायाश्चाप्रयो-जकत्वात् । यदि च व्याप्याभावस्य व्यापकाभावसाहचर्यं न प्रति-सन्धते तदा धर्मिणि तद्व्याप्यधर्म संशयानोपि न तं सन्दिग्धे इति । स्वयमन्ते सत्यसंशयजनकत्ववच्छेदकप्रकारितावच्छेदकसाध्याभा-ववृत्तित्वस्य व्याप्ये असत्त्वेनातिव्याप्यत्वकाशात् पृथगिति हे-

तुल्ये विशेषणम् । पृथक्कारणतामतेः, व्याप्तिमादायातिव्याप्तिः प्रा-
गेवोपपादिता । ज्ञानपदं निश्चयपरमिति । तादृशजनकताया
निश्चयत्वाधीच्छिन्नत्वं निश्चयत्वं शून्यावृत्तित्वं वा विशेषणं रूप
मित्यर्थः । सदेतोवेतिव्याप्तेर्वास्तवसाधारण्योदिमत्त्वाभावेनाप्र-
सक्तहेतुत्वाभिमतपदोपादानमनर्थकोमित्याशङ्क्यामाह हेत्विति ।
तेन सम्बन्धेन—सर्व्यभिचारत्वेघटकतयाऽभिमतसम्बन्धेन ।
जनकतासूचनार्थं—जनकतया लक्षणघटकतालाभार्थम् । त-
थाच तादृशपदोपादानस्वरसाद्यांशरूपोवाच्छिन्ने परसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं साध्यसम्बन्धजनकं तादृशरूप
घान्तेन सम्बन्धेन सर्व्यभिचार इत्येव लक्षणं कर्तव्यमिति भावः ।
समवायने हेतौ—समवायेन व्याप्ये—एतेनालक्ष्यत्वं सूचितम् । ज्ञान-
घटादीनातिप्रसङ्ग इति योजना । समवायेन सर्व्यभिचारत्वप्रसङ्ग
इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गप्रसङ्गं विशेषणमाह विषयत्वसंयोगत्वादिना ।
तत्सन्देहजनक इति । विषयत्वसंयोगादिघाटनसाध्यतद्भावसाह-
चर्यादिप्रकारेण तादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकं संशयजनकं यज्जानं
तद्विषय इत्यर्थः । न च तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य लक्षणघटक-
त्वेपि समवायेन विषयतासंयोगादिघटितकोटिद्वयसामानाधिकरण्या-
वच्छिन्नज्ञानघटादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्ग इति याच्यम् । ते-
न सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य तत्संबन्धघटितसहचारविषयकस्यैव
संशयजनकतया समवायेसम्बन्धघटितसाध्यतद्भावसाहचर्यस्यैव-
घट्टेदकतया तद्वत्तायाः ज्ञानघटाद्यसम्बन्धेनतिव्याप्यनवकाशात् ।

(चि०) विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा, न वा पक्ष-
वृत्तिः, साधारणसम्बन्धेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनु-
पसंहारी पक्ष एवोक्तयसाहचर्येण कोटिद्वयोपस्थापकः ।

(दी०) विप्रतिपत्ता प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावात् न-
राणस्पष्टपक्षेन तद्वारणात्, मिलितस्य तद्व्युत्पत्त्यापकत्वेऽपि तद्वत्ता-
ज्ञानं न तथा, न वा मिलित्वा द्वयोर्जनकत्वं, तथाऽपि वायेन
सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानमुपपत्तौद्वयोपस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वे-

अत्रेयं सर्वप्रभिवारस्त्वमिति ।

अनुपसंहारी पक्ष एवेति । अनुपसंहारितादेशायां साध्यतद्भावसहितत्वनिर्णयाभावेऽप्युक्तकर्मण वास्तवतत्सहचरितत्वमादायैव लक्षणसमन्वय इति भावः ॥

केचित्तु व्याप्यादिधर्मेऽपि साधारण्यज्ञानात् संशयस्योदयात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽप्यनुदयात् साधारण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौरवात्, तथाच पक्ष एव । तत्संशयात्मकतदुभयंसाहचर्यज्ञानाद्भवति तथात्वमिति भाव इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) विप्रतिपत्तिस्त्वित्योदिमूले तथापदस्य कोट्युपस्थापकपरत्वेऽसङ्गतिः—तत्घटकसाध्यतदभाषोपस्थापकपदयोः प्रत्येकं कोट्युपस्थापकत्वात्, प्रत्येकमतीघात्वेपि वा कथं तत्र लक्षणासत्त्वमपि न स्फुटमिति तदप्रथमधृत्वैव तदर्थं पूरयित्वा व्याचष्टे विप्रतिपत्तेरिति । विप्रतिपत्तिघटकतत्तत्पदस्येत्यर्थः । तत्तत्पदविषयकप्रत्येकज्ञानयोः कोटिद्वयोपस्थापकत्वविरहेऽपि समूहालेवनज्ञानस्यः तथात्वात्तदादायैवातिव्याप्तिर्भविष्यतीति भाषाङ्कार्या न वा पक्षवृत्तिरिति मूलावतार इति सूचयितुं पूरणसम्बलितं तदर्थमाह मिलितस्येति । मिलितविषयकस्येत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वेऽपि कोटिद्वयोपस्थापकत्वेऽपि । तद्वत्ताज्ञानं—तादृशवाक्यप्रकारमाशालिशान्त्वावच्छिद्यम् । तथा—कोटिद्वयोपस्थापकम्, तथाच पक्षधर्मतापक्षोपादानादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । पक्षधर्मतापदानुपादानेऽपि न तत्रातिव्याप्ति सम्भवति पदद्वयविषयकज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वेऽपि विषयभेदेन विषयताभेदाश्रित्यानित्यं पदविषयतयोः प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वविरहात्, लक्षणे च कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकैकविषयताया एव निवेशादित्याह नवेति । मिलित्वा—एकविषयताश्रयीभूय, द्वयोः पदयोः, जनकत्वं—जनकतावच्छेदकघटकत्वम् । कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदाश्रयत्वमिति पर्यवसितो-

र्थः । ननुविप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रतिपत्तित्वादिसंबन्धेन कोटिद्वयासहचरिततया तेन सम्बन्धेन तद्वत्साक्षानस्य संशयहेतुत्वत्वेन प्रत्येकं सन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकविषयताश्च त्वमक्षतमेवेत्याह तथात्वेपीति । विप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रत्येकताश्च विषयताश्च त्वेपीत्यर्थः । अधश्चैव सव्यभिचारत्वमिति । तथाच लक्ष्यतया न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

ननुपसंहारी पक्ष एवेति मूलमसङ्गतं सम्बन्धनिश्चयस्यैव स्मारकतया पक्षे साध्यस्यै तदभावंस्य च सन्दिग्धतया तदन्तर्भावे न हेतौ तत्सामानाधिकरण्यस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन हेतो कोटिद्वयोपस्थापकत्वासम्भवाद्दोऽभिप्रायं व्यासष्टे अनुपसंहारीति । अनुपसंहारितादशायां-पक्षे साध्यसन्देहदशायाम्, उक्तक्रमेण लक्षणसमन्वय इति योजना । यद्रूपविशिष्टवत्साक्षानं साध्यसन्देहजनकं वास्तवतद्रूपधत्वस्यैव लक्षणार्थतयोपस्थितत्वात् । सर्वमनित्यं प्रमेयस्यादित्यादौ पक्षे एव क्वचित्साध्यस्य क्वचित्साध्याभायस्य निश्चयवशायां नित्यत्वतदभावसहचरितप्रमेयत्वपरसर्वमित्याकारकज्ञानस्य सम्भवेन तद्विषयतावच्छेदकंभयसाहचर्यमादाय साध्यसन्देहदशायामपि लक्षणसमन्वयः । अनुपसंहारितोत्पीणतादशायां तदुभयसाहचर्यसत्त्वेपि तदानीं तादृशहेतोः साधारणतया न सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः ।

साधारणविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैव संशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तेन रूपेण संशयहेतुता न तु तद्विषयकनिश्चयत्वेन, तद्वच्छिन्नस्यान्यव्यतिरेकानुविधायिताया असिद्धत्वात्, तथाच साध्यसंशयकाले साहचर्यनिश्चयस्यासम्भवेपि तदंशे संशयारम्भसंशयजनकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवतीति केचिदाहुः, तन्मतमुपन्यस्यति केचित्तिवति । यस्तुतः-यस्तुगत्या यासाधारणं तत्ज्ञानं-पि, तत्र-उद्देतुतायाश्च । शक्तिश्चिकित्-मनवच्छेदकम् । पक्ष एव-वशात्तर्भावेनैव । तत्संज्ञायेति । साहचर्यांशे संशयेत्यर्थः । साहचर्यज्ञानात्-सादृश्यविशिष्टप्रकारकज्ञानात् । तथात्वं-सव्यभिचारत्वम् ।

तद्विषयमिति । सम्बन्धांशे निश्चयात्मकं सम्बन्धिज्ञानं सम्बन्ध-स्तरस्मारकं ज्ञानादिसंज्ञायात्पदार्थस्मरणाद्यनुपस्थितिरिति साधारणवत्त्वे कोट्युपस्थापकत्वं न सम्भवति, एवं च संशयसाधारणसहवा

रहानस्य हेतुश्चे अप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिन्त्वमेवावच्छेदककोटौ
निवेशनीय तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वे तु अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिन्त्वमे-
व लाघवात् । सशयात्मकसहचारज्ञान न हेतु । एवमनुपसहारिताद-
शया सशजनकज्ञानसपादनप्रयासो विफल तादृशज्ञानासत्त्वदशा
या साधारणाध्याप्तिभयेन तादृशज्ञानस्योपलक्षणविधयैव लक्ष-
णघटकत्वादित्यादि चिन्ताधीजमूहनीयम् ॥

(अचि०) केवलान्वयिसाध्यकानुपसहारी अयं
घट एतन्वादिष्यसाधारणश्च सहेतुरेव, तदज्ञानं दोषः
पुरुषस्य । अत एवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्य
दोषत्वम्, अन्यथा सहेतौ बाधादिज्ञाने हेत्वाभासा-
धिक्यापत्तिः ।

(दी०) ननु केवलान्वयिसाध्यकानुपसहारीणि साध्या-
भावापसिद्ध्या तत्संशयाद्यभावादव्याप्तिः एव यत्र स्थिरे ध-
र्मिणि पूर्वं घटत्व गृहीतमुत्तरदशयां तत्रैव दोषात् घटत्वाग्रहे
तद्वटमिन्नोऽयमिति भ्रमे च घटत्वनिश्चयविषयीभवद्धर्मिण्या-
दृत्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे इदन्त्वेऽपि वस्तुतस्तथादृत्त-
स्वभावेन तत्र लक्षणायोगादिसतस्तयोर्लक्ष्यत्वाभावेन परिह-
रति केवलान्वयीति । अतएवेति । यत एव पुरुषदोषाधीन तदो-
षत्वम् अतएव तस्यानित्यदोषत्वम्, साहजिक(दोष)त्वे कादाचि-
त्कत्वानुपपत्तेः, एवञ्च यत्र दोषतामयोजरुवस्तुतो हेतौ तत्रानि-
त्यदोषत्वमपि, यत्र पुरुषस्य तदुभ्रमो न तत्र तदुपि भ्रममा-
त्रादुदुष्टत्वेऽतिपमद्गमाह अन्यथेति केचित् ॥

(गा०) केवलान्वयि इत्यादि मूलमवतारयति नन्वित्यादिना ।
अथ घट एतन्वात् इत्यादिस्थले पक्षतादशयां सशयप्रयोजकनि-
श्चितसाध्यतद्मापद्यथावृत्तत्वस्य सत्त्वादव्याप्यप्रसक्तस्त्वयालक्ष्य-
तयाऽध्याप्तिपरिहारोपि न समच्छत इत्यनस्तत्र निश्चितसाध्यचहृति-
त्वं सपादयति एवमिति । हेतुभूतदत्वयति पूर्वं घटत्वग्रह एव त-
नु

लक्षात् स घट इत्याकारिकस्मरणात् वृद्धित्वेनैव तद्वदभेदो गृहीतुं
 शक्यते नान्यथा प्रतियोगिभावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानविरहादि
 ति धर्मिणि पूर्वं घटत्वग्रहणस्यानुसरणम् । 'तद्वदभेदोपमिति
 भ्रमपर्यन्तं तद्वदानवस्थाने तादृशो भ्रम एव न सम्भवति विशेषवि
 रहादेनः स्थिर इत्युक्तम् । 'तद्वदभेदोपमिति' भ्रमदशार्था ई
 त्यावच्छिन्ने घटत्वग्रहे इदंत्वस्य साध्यसहचरित्वेन निश्चिततय
 असाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीत्याह तत्रैव दोषाद्वदत्वाग्रह इति । त
 त्र—इदंत्वावच्छिन्ने । तद्वदभेदोपमिति भ्रमानुषासनं इदंत्वस्य
 निश्चितसाध्यवद्भिर्व्यावृत्तत्वज्ञानसंपादनाय । तदा धर्मिणि घटत्व
 निश्चयसन्धे एव संशयप्रयोजकस्य तत्कालीनतत्पुरुषीयसाध्यनि
 श्चयविषयव्यावृत्तत्वस्येदंत्वोत्सर्गमतः केवलतन्निश्चित्येन प्रतियोगि
 विधया तद्वदभेदानुपेक्ष्य तद्वदभेदेन तद्वदभेदानुसरणम् । तथा
 सति तादृशभ्रम एव तद्वदभेदाविशिष्टे धर्मिणि, घटत्वस्य निश्चय
 दिति तद्वदभेदे, दशितसंशयप्रयोजकरूपभाषादध्यासितप्रसक्तिः
 इदंत्वविशिष्टे घटसामान्यमेवमेव इदंत्वविषयव्यावृत्तनिश्चयसम्भवा
 दसाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीति प्रतियोगिकोटी' तत्तमानुषासन
 तम् । इदंत्वपीति । अध्यासितिरपनुपपद्यते । यस्तु तस्माद्व्यावृत्ततामा
 येन-वास्तविकस्य साध्यनिश्चयविषयैः भूतधर्मिव्यावृत्तत्वस्याभावे
 न । लक्षणायोगादिति । वास्तवसंशयप्रयोजकरूपभावस्य लक्षणघट
 कादादिति भावः । अत एव तद्वदभेदेन पुरोगादितायाः सत्येत्तु
 त्याज्ञानस्य पुरुषदोषतायाः परामर्शो सद्भूतिरस्यथा मत्साधार
 ण्यादेरनिरपदोषतायामनुपपन्नकत्यात् अतस्तापरामर्शो रथाचरं
 धन एवेति । पुरुषदोषाधर्मे-पुरुषस्य हेतुमिति पक्षे च साध्यवद
 भावानिश्चयसाध्यमाप्यव्यवच्छिन्नमार्थानाम् । तद्वदभेद-तादृश
 हेतोरेताव्यवच्छिन्नप्रतिपक्षरूपदोषत्वं, तस्य—भ्रमाधारण्यस्य
 साप्रतिपक्षस्य च, अनिरपदोषत्वं-दशापिदोषे एव हेतोर्गुणाना
 म्पादकत्वम् । सादृशिकदोषत्वं-तादृशदोषविरहदशायामाप्य हेतो
 र्गुणानाम्पादकत्वे । वादावित्थेति । अदापिदोष हेतोर्गुणाना
 म्पादकत्वम् । एतावताय घट एतावतावतायां पुरुषदोषा
 धीनपुरुषवच्छिन्नायाः तद्वदभेदप्रतिपक्षस्य भ्रमप्रयोगादभेदप्रतिपक्ष
 साभिप्रायं पूरयति एवंप्रति । दोषताप्रयोजकं-निश्चितसाध्यवद्भा

वृत्तन्वादिकं; हेतौ तिष्ठतीति शेषः । तत्रानित्यदोषत्वमपि तत्रैवा-
नित्यदोषत्वम् । तत्रैवमोऽदोषताप्रयोजकरूपस्येति शेषः । अन्यथा-
पदार्थ इत्याद्येष्टेऽत्रममात्रादिति ।; तादृशरूपप्रमादित्यर्थः । कच्चिदि-
त्यस्वरसङ्घटनाय । स ; च निश्चितसाध्यतद्भाववद्वावृत्तत्वस्य सं-
शयप्रयोजकतायाः अत्रे खण्डनमित्वात् , असाधारण्यादेः पुरुषदोषा-
धीनदोषतायाः प्रकृतानुपयोगितया मूलानुक्ततया चात एवेत्यत्रेद-
पदेन तत्परामर्शे संदर्भविरोधाच्च ॥ (दी०) परे तु अर्थं घटः एतथादित्यादाविव्याप्तिः साध्यः
सन्देहप्रयोजकं हि तस्य साध्यतद्भाववद्वावृत्तत्वं न होकस्य
धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति, असाधारण्यन्तु तस्य पक्ष-
मात्रवृत्तितया अतस्तस्यालक्ष्यतयात्तरयति, अर्थं घट इत्यादि ।
एवञ्चवृत्तिगगनादिकमेवासाधारणम् । पक्षवृत्तित्वभ्रमदशायाश्चा-
साधारण्यस्यासङ्करः । न चोभयव्यावृत्तत्ववृत्तिमन्वयोः स्वरूपतो
विरोधः, निश्चितसाध्यतद्भाववद्वावृत्तत्वञ्च न सन्देहप्रयोजकम्,
तथाऽसति तुल्यन्यायतया निश्चितसाध्यतद्भाववद्वावृत्तित्वस्यापि
तथात्वे सद्धेतावपि साध्याभाववत्त्वभ्रमविषयवृत्तित्वग्रहदशायाः
तिप्रसङ्गात् । न च तादृशनिश्चयविषयस्य धर्मिणो वास्तवं साध्या-

यापतिव्याप्तिः, असाधारणप्रकरणसमयोस्तरत्वेन भ्रमविषययो-
रनित्यदोषत्वं विशेषादर्शनदशायांमनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वं न-
तु वास्तवं हेतुदोषत्वम्, अन्यथानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानवि-
षयतामात्रेण नास्मन्हेतुदोषत्वं इत्याहुः । (गा०) तस्य—असाधारणस्य, धर्मस्य—वृत्तिमतः ।
तनु तादृशहेतोः संशयप्रयोजकरूपग्रन्थत्वेऽसाधारण्यमेव क-
थं प्रजाभाषादित्यत आह असाधारण्यं इति, अतः इत्याशङ्का-

तः। ननु अयं घट एतत्वात् इत्यादेरिव तुल्ययुक्त्वा शब्दोऽनित्यः
 शब्दत्वादिवादेरपि संज्ञतुत्वमेव शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादि-
 त्वादिर्कर्मणि विरुद्धमेव न त्वसाधारणं साध्यतदभाववद्वा-
 वृत्तत्वाभावादसाधारणहेत्वाभासस्यैवासाधारित आह एवं चे-
 ति । अनुत्तीति वृत्तिमतः साध्यतदभाववद्वा वृत्तत्वासम्भवादिति
 भावः । ननु पक्षधर्मताज्ञानविरहादिव गगनादिहेतुकस्थले अनुमित्य-
 नुत्पादनिर्वाहादसाधारण्यज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वमेव ना-
 स्तीति कथं तस्य हेत्वाभासित्वामित्यत आह पक्षवृत्तित्वेति असङ्ग-
 इतरार्तधीनानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वम् । ननु उभय-
 व्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वविरुद्धतया तदुभयज्ञानस्य नैकदा सम्भव-
 मिथः प्रतिबन्धकत्वात्, न चैवं पक्षधर्मताज्ञानाभावसंपादकतयैव
 तस्य हेत्वाभासत्वं निश्प्रत्युद्भूतम्, तथासत्यसिद्धावन्तभावेन संब-
 मिच्छिरप्रभेदत्वेनियुपपत्तेरत आह नचोभयेति । स्वरूपतो विरोधः
 परस्परभावाव्याप्यत्वविशेषितयोः, परस्परज्ञानप्रतिबन्धकीभूतज्ञा-
 नविषयत्वं, तस्य चास्तवविरुद्धविषयकस्यापि ज्ञानस्य विरोधावि-
 षयकस्याप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥
 ननु निश्चितसाध्यतदभाववद्वावृत्तत्वरूपसंशयप्रयोजकधर्मस्योक्त
 हेतौ सत्त्वात्कथं तत्रार्थापिशङ्का कथं वा इलक्ष्यतोभ्युपगमेन तत्परि-
 हार इत्यत आह निश्चितेति । साध्यतदभावनिश्चयविषयीभूतधर्मिण्या
 वृत्तत्वे न साध्यसन्वेहजनकतावच्छेदकरूपप्रकारतावच्छेदकमित्यर्थः ।
 निश्चितसाध्यतदभाववृत्तित्वस्य-साध्यतदभावनिश्चयविषयवृत्तित्व-
 स्य, तथात्वं-संशयप्रयोजकत्व, सद्धेतौ-बन्ध्याद्यधिकरणवृत्तितया नि-
 श्चिने धूमादी, धर्मिवृत्तित्वेप्रहृदंशोपर्यन्तानुधावने संशयजनकज्ञानस्य
 विशेषणविधया, लक्षणघटकत्वेऽप्यतिव्याप्तिः-सम्भवतीत्यभिप्रायेण ।
 वस्तुतो यदा हेतुमति साध्याभावप्रमो वर्तत तदा, हेतौ तदधिकरण-
 वृत्तित्वाप्रहेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवति तादृशज्ञानस्योपलक्षणत्वादिति
 ध्येयम् । तादृशेति । साध्यतदभावविषयकत्वर्थः । तन्त्रं-संशयप्रयोज-
 जकरूपघटकम् । जनकतावच्छेदकरूपस्य-जनकतावच्छेदकरूपप्रकारता-
 वच्छेदकरूपस्य, विशेषणत्वे-धर्मिविशेषणतया सव्यभिचारप्रतिग-
 धत्वे, महानसादिवृत्ततादृशायामभ्याप्तिः-तत्कालान्तभावेनाव्यभि-
 चारित्वव्यवहारापत्तिः तदानीं साध्याभाववृत्तित्वाभावस्य तत्रा-

तत्तस्यात्, तादृशव्यवहारविषयस्याबाधितत्वादिति भावः । न च
 विद्ये विशेष्टसत्त्वादिभ्यादायतिव्याप्तिधारणाय साध्यसन्देहजनक-
 िावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मवत्प्रकृतहेतुतावच्छेदक-
 र्थमेव व्यभिचारपदार्थो वाच्यः, साधारणस्थले च तादृशो
 धर्मः साध्यतद्भाववृत्तिनावच्छेदकत्वमेव तद्विशिष्टहेतुतावच्छेद-
 कावाच्छेदकहेतुमत्तात्त्विकस्यापि सन्देहजनकशेषणमात्, एवं च रा-
 सभावेर्महानसाद्बृत्तिगतशयां साध्याभावनवृत्तिव्यतिरेकेपि त-
 यच्छेदकरासमत्प्रादिसरवेन तादृशव्यभिचारभावी नास्तीति
 कथमुक्तव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि अनित्यधर्मस्य हेतु-
 तावच्छेदकत्वे तदस्यदशायामपत्तितादवस्थ्यात् । विशेषणत्वे-काल-
 विशेषावच्छिन्नतया तदानीं व्यभिचारीत्यादिव्यवहारविषयाये, अ-
 ध्यातिः-तत्कालान्तर्भावण तादृशव्यवहारानुपपत्तिरिति तु नार्थः
 साधारणस्य अन्यदोषतया कालविशेषान्तर्भावण व्यभिचारिव्यवहार-
 जनकतायांसिरेष्ट्यात् । उपलक्षणत्वे-अन्यन्तायोग्यवच्छेदगु-
 रिचायकतया व्यभिचारपदप्रतिपाद्यत्वे । तादृशरूपात्यन्तायोग्य-
 वच्छेदस्य तत्पदार्थत्वापगम इति यावत् । असाधारण्योत्तीर्णतादु-
 शया-हेतुमति साध्यतद्भावयोरन्यतरनिश्चयदशायाम् । तत्काला-
 न्तर्भावेणानिव्याप्तिः-कालान्तरीयासाधारण्यमादाय सव्यभिचार-
 व्यवहारापत्तिः ।

इदं पुनरिहावधेयम् । नाश्वोऽगित्पः शब्दव्यतिरिक्तादौ पक्षतादशा-
 र्यां सव्यभिचारव्यवहारनियामर्तं यत्-पटगणनादिव्यावृत्तत्वक-
 साधारण्यं तच्छब्दादौ साध्यादिनिश्चयदशायामप्यस्तमेवेति-वि-
 शेषणत्वेऽप्येतदौपतादवस्थम् । संशयप्रयोजकरूपस्य तयात्यं न द्या-
 मिचारपदप्रतिपाद्यता किन्तु साध्यतद्भाववृत्तिव्यतिरिक्तम-
 ध्यतद्भाववृत्त्यावृत्तव्यवहाररूपेणैव विमाजकमुक्तानुगतरूपम्, एष
 साधारण्यमुपलक्षणमसाधारण्यं च विशेषणानेत्यत्राविरोधः । निश्च-
 यटिनरूपावच्छिन्नपरत्वात्पाच्छ कालविशेषो निश्चापार एवान् ।
 साध्यतद्भावनिश्चयतादौ वण्डशक्तिस्वीकारेण अन्यथासाधारण्य-
 दभावनिश्चयविषयवृत्तिव्यवहारान्याभावनिस्रस्यापि तत्कालीनता-
 श्रयवृत्तिव्यवच्छिन्नाभावस्य स्थानः । तस्यव्यभिचारपदस्य नासाध-
 र्यमिष्टमेवेति वेदुच्यते तदा उपलक्षणत्वेपि नोक्तदोषात्तर इति ।

एवं च निश्चयाघटितं 'साध्यतदभाववद्यावृत्तत्वमेव' संशयप्रयोजकं
 तदवच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्य, विशेषदर्शनतया संशयप्रतिबन्धकत्वेति
 तत्कोटिविशिष्टबुद्धौ 'तत्कोटिमद्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानप्रतिब
 ंधकतायां विपरीतकोटिमद्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्योत्तेजक
 तया सत्प्रतिपक्षस्थलामिव संशयनिर्वाहः', तथा चाप्यं घट एतत्त्वादि
 त्यादौ 'साध्यतदभाववद्यावृत्तत्वस्यासत्त्वेनाव्याप्यशङ्कायां अत
 इत्यत्वाम्युपगमेन तत्परिहारस्य च, नासङ्गतिरिति समुचिततात्
 यार्थः । संशयप्रयोजकरूप चेदानीमुपलक्षणविधयैव दुष्टताव्यवहा
 रनियामकम् अतो रासभादौ महानसादिवृत्ततादृशायां नाव्याप्तिर
 साधारणश्च हेतुः सर्वदैव तथेति भातिप्रसंगोपीति ध्येयम् ।

अदुष्टहेतौ वास्तवासाधारणप्रकरणसमत्वाभावादसाधारणप्रक
 रणसमोपीति ध्याचष्टे असाधारणेति । भ्रमविषयस्य नव्यमते दोष
 त्वाभावादनित्यदोषत्वमिति व्याचष्टे विशेषेति । प्रयोजकत्व-प्रयोज
 कज्ञानविषयत्वम्, अत एवेत्यत्रेदंपदार्थस्य सद्हेतोः सर्वदा ऽदुष्टत्वस्य
 भ्रमविषयस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकताधामनुपष्टभक्तया तदुपष्टभ्यं
 पूर्याति नत्विति । तथाच यत एव सद्हेतुः सर्वदैव तथा न तु क
 दाचिद्वपि दुष्टलक्षणलक्ष्यं अत एव तत्स्थलियानुमितिर्विरोधी यो
 भ्रमरूपो ग्रहस्तस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि न हेतुदोष भ्रम
 वशायां सद्हेतोर्दुष्टत्वे भ्रमविषयस्य दोषत्वमावश्यकं स्यादिति
 अत एवेत्यादिमूलस्य पर्यवसितोर्थः ।

अनु भ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वे तद्विषयस्य दोषत्वमिष्य
 त एवेति भ्रमविषयो न दोष इत्येवासिद्धमित्याशङ्क्यामन्यथेति
 मूलावतारात्तादृशशङ्कोद्धार स्फुट्रीकर्तुं चिकीर्षुरन्यथापदं व्याचष्ट
 अन्यथेति ॥

मूले वाधादिज्ञान इति । पक्षविशेष्यकसाध्याभावादिभ्रमदशा
 यामित्यर्थः । वेत्ति ननु वेत्ति वेत्ति वेत्तिवेत्त्याम् ।
 वाधादेर्नित्यदोषतायां सर्ववादिसिद्धतया भ्रमविषयस्य तदन्तर्मा
 वासम्भवादिति भावः ।

(चि०) न च प्रमेयत्वेनाभेदानुमाने शब्दोऽनि
 त्यः शब्दाकाशान्वतरत्वादित्यत्र च साधारणेऽव्या

सिः तयोः साध्यवदवृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिति चेन्न ।
एतदज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भाव-
नाच्च स्वपरानुमितिप्रतिबन्धात् उद्भावितैतन्निर्वाहार्थं
साधारणादेरयद्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च ।

(दी०) अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति अवगतसाध्या-
भावसहचारतयो विरुद्धत्वमेव । तयोरिति । इदञ्चाभ्युपगमवादे-
न । वस्तुतो यथोपवर्णितलक्षणस्य न तत्रान्याप्तिरिति ध्येयम् ।

यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम् अन्यथा
अतिमसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति नैतदिति ।

वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेस्तज्जनकस्य वा न
प्रतिबन्धकं विरोधिविपर्ययकत्वाभावात् एवमुच्यतेऽपि ।

(गा०) अभेदे साध्ये प्रमेयत्वस्यानित्यत्वे साध्ये शब्दाकाशा-
स्यतरत्यस्य च घास्तवसाध्यवदवृत्तित्वधिरूपेण विरुद्धत्वासम्भवा-
त्प्राचीनमताभिप्रायकतया तयोर्विरुद्धोक्तिमुपपादयति । दीधित्वा अ-
नवगतैति । एव च साध्यवदवृत्तित्वेनेति मूलस्य साध्यवदवृत्तितया
अनवगतत्वेनेत्यर्थः । तादृशस्थले पक्षतादशार्था हेतोः साध्यतदभा-
वोभयसहचारस्याशक्यनिर्णयत्वेऽपि कालान्तरयित्तर्षिर्णयविषयवा-
स्तवतदुभयसहचारमादाय । लक्षणगमनसम्भवाद्दलस्यतयाऽअव्या-
प्तिपरिहारो न घटत इत्यत आह अभ्युपगमेति । सशयजनकपक्षधर्म-
ताज्ञानस्य विशेषणविधया । लक्षणघटकाद्यमभ्युपगम्येत्यर्थः । यथा-
श्रुतलक्षणे व्याप्यादिप्रहृद्शार्था सद्देतायतिव्याप्तिपरिहाराय तादृश-
ज्ञान विशेषणविधयैव निवेशनीयम्, तादृशज्ञानदशायामतिप्रसङ्गज्ञा-
स्येय तत्र तादृशज्ञानविरुद्दशार्था चागत्या साधारणस्यापि सव्यभि-
चारस्य नोपगन्तव्यमित्यत उपवर्णितेति । यथाव्याख्यातेत्यर्थकम्, अ-
नुमित्यधिरंथिज्ञानविषयस्यापि हेत्वाभासविभाजकत्वेऽक्षतिधिरहात्
एतदज्ञानेपीत्यादिनोक्तविभाजकधर्मज्ञानस्यानुमित्यधिरंथित्वत्वेन
मकिञ्चित्करमित्याशङ्क्यायामभिप्रायोपवर्णनेन निहायुक्ते यद्रूपज्ञानमि-
ति । यद्रूपावादिद्रव्यविषयसङ्गानमित्यर्थः । तदेव-तद्रूपावच्छिन्नमेव ।

एतेन निरुक्तपक्षधर्मताज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मवैतव्येव विभाजकतया साधारण्यादिरूपतादृशधर्मविषयकज्ञानस्य चानुमितिविरोधितया तादृशनियमोपगमेपि तथाविधधर्मस्य न विभाजकत्वानुपपत्तिरिति परास्तम् । साधारणत्वादिनैव साधारण्यादिज्ञानस्य विरोधितया तादृशपक्षधर्मताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेन तस्य विभाजकत्वानुपपत्तेः, एव च एतदज्ञानभ्येन सूत्रस्य निरुक्तविभाजकत्वावच्छेदकावच्छिन्नाज्ञानपीत्यर्थः । साधारण्यादिप्रत्येकस्यैव साधारण्यत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्यैव धर्मस्य । अन्यथा-अतादृशरूपत्वावच्छिन्नस्यापि विभाजकत्वम् । अतिप्रसङ्ग-अनुमितिकारणीभूतज्ञानविराधिधर्मवत्त्वादिना अन्यतरधर्मवत्त्वादिना वा सव्यभिचारविरुद्धादीनामैक्यप्रसङ्गः ॥

मूलप्रतिबन्धादित्यस्य निरुक्तसामान्यधर्मज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः । तस्यैव दोषत्वादित्यस्य प्रत्येकधर्मस्यैव विरोधित्वादित्यर्थः । तत्रैवाय हेतुरिति न सत्, दोषत्वाच्चेति चकारासङ्गते । तस्यैव दोषतया उद्भावितामुचितत्वात् न तु अनुगतधर्मस्यैत्यर्थः । एव दोषविधया सादृशो धर्म उद्भवत्यत एव विभाजक उक्तानुगतधर्मस्य च दोषविधयाऽनुद्भावनायतया न तथात्वमिति हृदयम् ।

ननु तत्रज्ञानप्रशामन्यज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धस्य । तज्ज्ञानीयानुमित्यविरोधितावीजत्वमणकृताभिहितं न घटते तथासति सप्रतिपक्षज्ञानस्यानुमितिर्विरोधितया साधारण्यज्ञानस्यातथात्वापत्तः, अतः श्वय तद्वीजमाह-वस्तुतस्त्विति । उपस्थापकत्वादीति । कौटिल्योपस्थापकज्ञानविषयत्वादीत्यर्थः । आदिपदात्तस्य निष्कर्षिततादृशज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवस्वपरिग्रहः । विरोधिविषयकत्वाभावात्-आद्यतिरूपेणप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकत्वात् ॥

इदं त्वर्थेयम् । मूले प्रतिबन्धादित्यनन्तरं मानामावेन निरुक्तधर्मस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः एव च प्रत्येकज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वम् । नानुगतधर्मस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतासपादकतया सूत्रेऽभिहितं किन्तु तथात्वेन प्रमाणाभावात् कथिते अनन्तर-ननु प्रत्येकज्ञानात्तदधर्मज्ञानस्यानुमितिर्विराधित्वकल्पनापेक्षया विरोध्यविषयकत्वस्यापि अनुगतधर्मज्ञानस्यैकस्य तथात्वविशेषदर्शना साधार

ष्यादिहेतुकानुमितियारणाय कल्पितमुचितमित्याशङ्कावतादास्तत्परि-
जिहीर्षया प्रत्येकज्ञानस्यावश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकताकाल्य दोष-वा-
दित्यन्तेनाभिहितमिति ॥ एवं-तादृशयुक्ते उत्तरादि-निर्देश्यमाणा-
नुगतधर्मान्तरेपि, अनुमितिविरोधिज्ञानावपयत्व बोध्यमिति शय ।

(चि०) एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधि-
सम्बन्धाव्यावृत्तिरनैकान्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमु-
भयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारित्वश्चानुमितिविरोधि, त-
त्सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति, विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभि-
चार एव उपाधेश्च न सङ्करइति बक्ष्यत इति अनस्तम् ।
एतदज्ञाने ज्ञानेऽपि चावश्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोष-
त्वात् असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।

(दी०) पक्षवृत्तित्वे सतीनि । विरोधित्व-विरोधिज्ञानवि-
पयत्वम् । अव्यावृत्तिपदमसन्तायांगव्यवच्छेदार्थकम्, तेन
संयोगमन्वन्धेन व्यभिचारिणि द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशार्था
नामसङ्गः । साध्यवद्वाचिस्तु नासाधारण इति हृदयम् । अग्न्यध-
र्माधुपादिवाग्णाय सत्यन्नम् । पक्षः सन्दिग्धमाध्यो धर्म्या । उगि-
ष्टहेतौ तद्वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वञ्च तदर्थः । तथाच पक्षतावच्छेदक
रूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरू-
पेण हेतोर्वा यज्ज्ञानं तदविरोधित्वस्य छाभात् पक्षसाध्यता-
घनामिद्विस्तररूपासिद्धिबाधमतिरोधानां निरासोऽसिद्धिसङ्को-
र्णसंग्रहः । विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव । तदन्यत्वेन वा विरो-
धि विशेषणायम् । बक्ष्यते च सिद्धान्ते विरुद्धान्येति हेतुमाध्यसा-
मानाधिकरणपग्रहाविरोधव्यर्थकम् । सम्बन्धपद्वलेन प्रकृतहेतुमन्व-
न्धितया विरोधित्वे तात्पर्योपवर्णनेन प्रायशो वाधादिवारणेपि
घटस्वमनित्वं घटस्वादित्यादौ प्रयत्नसाध्यमिव तत् प्रतिभाति ।

वस्तुतस्त्वनुमितिपद तत्कारणज्ञानपरम् । आश्रयामिच्छादिषा
 रणाय सत्यन्त तादृशपक्षकतादृशहेतु रुग्रहाविरोधपर्यकम् । अनया
 च वाचोभङ्गा व्याप्तिग्रहविरोधित्वमेवाभिधित्सितम्, तेन वह्निमान्
 वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ हेतोः साध्यवद्वृत्तित्वादेर्नासग्रहः ।
 विवेचयिष्यते चेदमुपपरिष्ठात् । सपक्षेति सम्पातायावत्, अत
 एवानुपद विरुद्धोऽपीत्यादिकम् । व्यर्थेति । विशेषण-पक्षवृत्तित्वम् ।

(गा०) विरोधिपदस्य प्रतिबन्धकत्वार्थकत्वे असङ्गति साधारण्या
 देरतथात्वादतो व्याचष्टे विरोधित्वमिति । विरोधिज्ञानेति, -प्रतिब
 न्धकभूतज्ञानेत्यर्थकम् । अनुमितिविरोधिसम्बन्धनिवेशनेवोपपत्तौ
 अव्यावृत्तिपदमनर्थकमित्याशङ्का निराचिकीर्तुस्तस्य व्यभिचारिणि
 साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावदशायामव्याप्तिवारकतया । सार्थकतास
 पादनाय तथाचष्टे अ-व्यावृत्तीति । अत्यन्तायोग —प्रतियोगिवैयर्थ्याधि
 करणपावच्छिन्नोऽभाव । नाप्रसङ्ग इति । रासभादौ महानसादिवृत्ति
 तादृशया वन्हाभाववद्वृत्तित्वासत्त्वपि प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणपावच्छिन्न
 तदभावस्य तत्रासत्त्वेन तद्व्यवच्छेदस्य तदानीमपि सत्त्वादिति भावः ॥

न-व्यावृत्तिपदस्या-त्यन्तायोग-व्यवच्छेदार्थकत्वे शब्दोऽनित्य
 शब्दत्वादित्यादावसाधारण्योर्त्तर्णितार्दशायामतिप्रसङ्ग इत्युक्तं । आह
 साध्यवृत्तिसिद्धिर्नासाधारण इति । निश्चयागमितस्य साध्यतद-
 भाववद्व्यवृत्तत्वस्यैवासाधारण्यपदार्थत्वादिति शेषः । तथाच तत्रोक्त
 स्थले कदाचिदपि असाधारण्यस्यासत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः ।
 वाधादिवारणाय विषक्षणीयस्य पक्षे साध्यग्रहाविरोधित्वस्य लाभाय
 पक्षपद व्याचष्टे पक्ष इति । सन्दिग्धसाध्य-सिद्धसाध्यविशिष्ट ।
 धर्मी-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न । विशिष्टहेतो-हेतुतावच्छेदकावच्छि
 न्ने । तद्वृत्तित्वेति, -तादृशसाध्यविशिष्टपक्षतारच्छेदकावच्छिन्नपक्षवृत्ति
 त्वेत्यर्थकम् । वैशिष्ट्यं च धर्मानिकम्, तेन वाधादिसङ्करस्थल साध्य
 विशिष्टपक्षाप्रसिद्धत्वेपि न क्षतिः । वाधादिज्ञानस्य साध्यविशिष्टप
 क्षतावच्छेदकावच्छिन्नार्थिकज्ञानविरोधित्वाच्च वाधादिकमादाय ह
 दौ वह्निमान्-धूमादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । अत्र 'च' साध्यवद
 वृत्तित्वरूपासाधारण्यस्यासङ्गह तज्ज्ञानदशायाम् हेतौ साध्यविशिष्ट

पक्षवृत्तित्वज्ञानानुदयात्, एवं साध्यांशे संशयविषयत्वरूपविशेषण-
मत्तर्ककामित्यतस्तरपरित्यज्य निष्ठाप्रार्थमाह तथाचेति । पक्षतावच्छे-
दकेति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यतानिरूपिता, या साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारता या च तादृशी हेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नहेतुप्रकारता । तन्निरूपकलौकिकसाध्यकपर्यायजन्यप्रानाविरो-
धित्वस्य लामादित्यर्थः । तादृशज्ञानाविरोधित्वं न तादृशज्ञानसह-
मान्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयित्वानिरूपकत्वं हेतुम-
धिष्ठसाध्याभावादिरूपव्यभिचारस्यापि पक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादिना
बुद्धेस्तादृशज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्तादृशविषयितानिरूपकत्वेना-
व्याप्तेरसम्भवस्य वा प्रसङ्गात्, किन्तु : तादृशविषयितानिरूपकता-
वच्छेदकधर्मवत्त्वम् । तदनवच्छेदकाय च तदवच्छेदकतापर्याप्त्यनधि-
करणत्वम्, तेन हेतुमधिष्ठसाध्याभावत्वादिरूपव्यभिचारत्वस्यापि ता-
दृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकपक्षनिष्ठ-
साध्याभावत्वादितोऽनतिरिक्तत्वेपि न शक्तिः । याधादिनिष्ठानामनु-
मितिविरोधितानवच्छेदकधर्मिणां प्रमेयत्वादीनां तादृशविषयितानि-
रूपकतानवच्छेदकत्वेऽपि तादृशविषयितानिरूपकतानवच्छेदकीभूतानु-
मितिविरोधिनावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्य समुदायार्थत्वात्तातिप्रसङ्गः
तादृशं यत्किञ्चिज्ज्ञानं यादृशरूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्याप्र-
तिबन्धं तादृशो योऽनुमितिविरोधितावच्छेदको धर्मस्तदवच्छिन्नत्व-
या समुदितार्थः ।

यस्तुतस्तु निरुक्ततादृशज्ञानाविरोधित्वम् अनुमितिविरोधिनि ता-
दृशज्ञानविरोधितानवच्छेदकत्व- वा अनुमितिविरोधितावच्छेदके न
निवेशनीयम्, परन्तुनुमितिविरोधितावच्छेदकानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धता-
धर्मिणो तादृशज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वं निवेशनीयं लाघवात्, याधादिज्ञा-
ननिरूपितप्रतिबन्धतानां च तादृशसकलज्ञानसाधारणतया न ता-
दृशज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वमतो नातिप्रसङ्गः । व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धित्यं
च तन्न्यूनवृत्त्येव व्याप्यविषयकतादृशज्ञानावृत्तित्वात् । अपि सर्व-
धैवेनादृशदिशा निष्कर्षणीयमिति । अत्र च यत्र प्रकृतपक्षे व्यभि-
चाराभावे निविष्टस्तत्र व्यभिचारोऽसिद्धिमध्ये निवेश्यत इति
दृश्यम् । अक्षयसाध्यसाध्यताप्रतिबन्धकत्वात् इत्यस्य इति ।
तेषां ज्ञानस्य यथोक्तज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असिद्धिसंकीर्णा-

हृदादौ धूमादिसाधने षड्व्यादिहेतुः । तत्सङ्ग्रह-तत्र यथाश्रुतपक्षवृत्तित्वेपि यथोक्तज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिविशिष्टानुमितिविरोधिसाध्याभाववृत्तित्वाद्यादाय लक्षणगमनसम्भवादिति भावः ।

ननु विरोधोपि यथोक्तज्ञानाविरोधी अनुमितिविरोधी चेत्प्रतिप्रसङ्गः । न च विरुद्धो हेतुः साध्यवद्यावृत्ततया असाधारण एवेति न तत्र सव्यभिचारलक्षणातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । यथोक्तज्ञानाविरोधित्वविशिष्टानुमितिविरोधित्वस्य विरोधिसाधारण्ये तस्य सव्यभिचारपदप्रवृत्तिनिमित्तात्सम्भवात्तदप्यच्छिन्नवतः सव्यभिचारपदार्थत्वे तत्पदस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः व्यभिचारलक्षणातिव्याप्तेरसाध्यपरिहारत्वाद् अहं विरोधोपीति । फलतः-तदभावव्याप्यवत्साज्ञानविधया अनुमितिप्रतिबन्धरूपफलप्रयोजकज्ञानविषयत्वेन, प्रतिरोधः-प्रतिरोधतुल्य एव । तथाच पक्षे साध्यवत्साज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् तत्रातिप्रसङ्ग इति शयः । पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वे विरोधः, तादृशाभावप्रतियोगित्वं च साध्याभावस्य व्यतिरेकव्याप्तिरिति तज्ज्ञानं तदभावव्याप्यवत्साज्ञानविधया पक्षे साध्यवत्साज्ञान विरुद्धोति हृदयम् ।

साध्यासामानाधिकरण्यस्यैव चिन्तामणिकारमते विरोधतया तस्य पक्षे साध्यवत्साज्ञानाविरोधितयाऽनिव्याप्तिर्दुर्धरेवेति अतस्तन्मताभिप्रायेण तद्वारणाय प्रकारान्तरमनुसरति तदन्यत्वेन वेति । विरोधान्यत्वेन धेश्यर्थः । विरोधि-अनुमितिविरोधि ।

- अथैतन्मते किमसाधारण्यम् ? न तावत्पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम्-तज्ज्ञानस्य पक्षे साध्यवत्साज्ञानं प्रति साध्याभावव्याप्यवत्साज्ञानमुद्रया विरोधित्वेन सत्यन्तार्थविरहात् । नापि निश्चितसाध्यवद्यावृत्तय-तज्ज्ञानस्यानुमितौ तत्कारणीभूतज्ञाने वा प्रतिबन्धकताविरहेण हेत्वाभाससामान्यलक्षणस्यैतद्वलक्षणस्य च तत्साधारण्यविरहात्, अनुमितिकारणीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं प्रति साध्यवद्यक्तिविशेषावृत्तित्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्, कथंचिदप्रतिबन्धकत्वे साध्यासामानाधिकरण्यप्रहाविरोधित्वरूपविरोधान्यत्वरूपस्य तत्रासत्वेन प्रकृतलक्षणस्य तत्साधारण्यासम्भवात् । नापि पक्षवृत्तित्वाविशेषितं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तज्ज्ञानस्यापि अनुमितौ तज्ज्ञानज्ञाने वाऽविरोधित्वात् । यदि

धर्मिणि प्रकृतहेतुमत्ताज्ञानसहस्रत प्रकृतहेतौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानमनुमिति प्रतिबन्नाति स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरादिमाध्यामिस्याद्विज्ञानदशायामपि अयं स्थाणुरिति ज्ञानानुदयात् । धर्मिविशेष्यकतद्वत्ताज्ञानविशिष्टद्वर्मिकप्राज्ञाभाव-याति निश्चयत्वमेव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्युच्यते तदा । तादृशधर्मस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात् सत्य-तार्थविरहादिति ॥ १-१-

अत्र कश्चित् पक्षवृत्तित्वविशेषित साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यम्, सत्यन्तदले च विरोधिताघटकप्रतिबन्धकत्वात् तादृशसाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वविशेषण प्रक्षिप्य तत्साधारण्य प्रकृतलक्षणस्वोपपादनीयमित्याहुः ।

परन्तु हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यतद्विषयकत्वस्य - पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानावरहकालानुमित्यप्रतिबन्धकज्ञानसाधारण्यतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वसाध्यव्यापकीहेतुमत्तानिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् - तादृशत्वस्य सामान्यलक्षणेऽत्र च लक्षणे विचक्षणायतया - सामान्यलक्षणस्य, प्रकृतलक्षणविशेषदलस्य च तत्साधारण्यनिवाहात् । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकावशिष्टसाध्यवत्ताद्विज्ञानाविरोधित्वस्य च तादृश यत्किञ्चिज्ज्ञान यादृशधर्मावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्याभातवध्य तादृशधर्मव्यरूपस्य शरीरे निश्चयशो पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयधादृशत्वानिवेशितादृशानिश्चयविरहकालीनहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावप्यकनिश्चयस्यापि, तद्विषयकनिश्चयसामान्यान्तगतत्वेन पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य च तदप्रतियोग्यतया तद्व्यप्येतत्साधारण्यव्यपत्तिरित्याहुः ॥ १-१-१-

वस्तुतो यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकताद्युच्यते पक्षधर्मताज्ञानकालीनज्ञानवृत्ति तादृशत्वस्य स्वव्यापकत्वव्यरूपानतिरिक्तवृत्तित्वनिवशे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापका पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वामयमाभाव तादृशत्वस्य वा निवशात् दाप, अन्यथा स्वरूपानिष्ठिवाप्यस्य तद्व्यपत्तिप्रदाविराधित्वदलस्य वैयर्थ्यापत्त - पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानस्य

कालीनतद्विषयकनिश्चयस्याप्रसिद्ध्या यादृशविशिष्टविषयकपदेन
 स्योपादानासम्भवात् । एव सामान्यलक्षणस्याप्यव्याप्ति । यथाकिं
 क्षिते तु तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मिक
 हेतुमत्तानिश्चयकालीनज्ञानावृत्तित्वेन तत्राप्याप्तिसंभारकतया । तस्मात्
 शक्यत्वात् सामान्यलक्षणम्यापि सङ्गमाच्च । 'अत्र वेदन्ती'त्यादिभि
 र्दृष्टकले च । पक्षवृत्ति वासहितोक्तरूपस्य स्वविषयकनिश्चयान्वय
 हितोत्तरानुमितिसामान्ये उभयाभावसत्त्वात् सामान्यलक्षणाक्रान्त
 त्वं विशयलक्षणाक्रान्तत्वं च निवेदति । हेतौ साध्यव्यापिकाभूताभावात्
 प्रतियोगित्वज्ञानानन्तरं हेतुमान् साध्यवानित्येनाहंकार्यज्ञानस्य कश्चि
 द्प्यनुदयात् । एतादृशविशेषणप्रक्षयं मूलकते । सम्मोतमोहं यद्व
 ह्यतीति ॥

१ अनुमितिहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावात्तद्वद्देदसाध्य
 निष्ठहेतुसामानाधिकरण्याभावादि साध्यासामानाधिकरण्यविशिष्टस
 धनादिरूपविवेचोपराधानामेकस्य । भेदनिवेशेऽन्यत्रातिव्याप्तिदुर्व
 र्त्तव । एव साध्यासामानाधिकरण्यादिविशिष्टसाधनादिरूपविवेचमे
 दानवशे साध्याभाववृत्तित्वाविशेषसाधनादिरूपस्व । विरुद्धस्थली
 यव्याभचारस्यासंग्रह-भावावदवृत्तत्वविशिष्टाश्वत्वादिनो । भाव
 माषवृत्तित्वाविशिष्टाश्वत्वादेरनतिरिक्तत्वादित्यत्र आह हेतव्येति । हे
 तुतावच्छेदकावाच्छेदधर्मिकसाध्यतावच्छेदकावाच्छेदसामानाधिक
 रण्यप्रकारकज्ञानावगोच्यधर्मित्यर्थ । तेन विरोधग्रहदशायामपि
 रूपान्तरेण साध्ये हेतुविषयकसामानाधिकरण्यग्रहोत्पत्तावपि न क्ष
 ति । न वा अवृत्तिहेतुकस्थले तदुभयसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या
 तत्स्यलायासाधारण्यासङ्गह । सामानाधिकरण्येपि साध्यतावच्छे
 दकावच्छिन्नोपत्य वैज्ञानिकमेव न तु वास्तवम्, नानु
 साधारण्यासंग्रह । भाववृत्तिहेतुकस्थलीयव्यभिचारलक्षणे च
 विशयणमनुपादयमेव तेन तत्र नानुसाधारण्येन न क्षतिः ॥

यस्तुनस्तु नादृशसामानाधिकरण्यग्रहत्वान्यूनवृत्तित्वस्यैवानुमि
 तिविगाधि-यद्यदकानुमितिनियमप्रतिषेधनाया निवशनीयतया धूमवा
 न्बहदित्वाद्दे सामानाधिकरण्यग्रहाविरोधिनोऽप्रसिद्धावपि न क्षति
 काचक्षु सत्यन्तस्य । याशिष्टेभौ ।

स्वमेवार्थं धेयं यन्तो वाधादिवारणाय पन्थानमन्यमेवाश्रयन्ते तन्मत
माक्षिपति सम्यन्धपदेति । प्रकृतहेतुसम्यन्धितया विरोधित्वे इति ।
प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्वावच्छिन्नप्रकार-
ताशास्त्रिनिश्चयेत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्न-
त्वे इत्यर्थः । यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नहेतुविशेष्यतानिवेशे, द्वयं बहिष्-
कृष्टमादित्यादौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यासिद्धावुद्देश्यायां द्रव्य-
त्वाप्येच्छेत्प्रकृष्टमादिविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावादिप्रकारताशा-
स्त्रिनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् साध्याभावादि-
धारणासम्भव इत्यर्थः प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नैत्य-
र्थकम् ॥

अथैवं हेतुव्यतिरिक्तसाध्याभाववृत्तित्वाधिकमेष व्यभिचारः स्या-
त् । न चेष्टापत्तिः, तस्य सामान्यलक्षणान्नाक्रान्तत्वात् । हेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नहेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणत्वोपगमेन तादृशातिप्रसङ्ग-
धारणैः साध्याभाववृत्तित्वादेर्विशिष्टसाधनादेः । साध्याभावनिष्ठ-
साधनसामानाधिकरण्यादेश्चासङ्गहः । न च हेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यतिरिक्तस्य सति विरोधित्वमेव प्रकृतहेतुसम्यन्धितया विरोधित्वम्,
तच्च । विशेष्यविशेषणभावेमेव भिन्नसकलव्यभिचारसाधारणमेवेति
वाच्यम् । तथा सति । ह्येव बहिष्मानमावादित्यादौ पन्थानमाववेत्त-
दादिरूपयोधादौ गगनवान् अभावादित्यादौ । अवृत्तित्ववत् गगनादि-
ह्यपन्थाप्यत्वासिद्धौ चातिव्याप्यापत्तेः ।

मैवम् । व्यभिचारलक्षणस्य वैतादृशरीत्या परिष्कारं, अपि तु
व्यभिचारिलक्षणस्यैवेति न साध्याभावनिष्ठप्रकृतसाधनसामानाधि-
करण्याद्यसङ्गहे हेतुव्यतिरिक्तसाध्याभाववृत्तित्वादेः संप्रहे वा शक्तिः ।
अथवा हेतुनिष्ठत्वविशेषिततादृशविरोधेयः व्यभिचारपदार्थः,
प्रत्ययविधोपदर्शितव्यभिचारस्तु तन्मते, व्याप्यत्वासिद्धावयान्तर्भवतु
तापतां क्षतिविरहात् । प्रायश इत्यस्य प्रयोजनं स्वयमेव प्रकाशयि-
यते । वाधावृत्त्यादिना सप्रतिपक्षपरिग्रहः । तत्साध्यतद्हेतुकानु-
मेतिसामान्यं प्रति हेतुसम्यन्धितया विरोधित्वविवक्षणे तादृशावा-
दादिवारणसम्भवादसाध्यत्वमुपेक्ष्य प्रयत्नसाध्यत्वकथनम् । न चैवं
हेतुसम्यन्धितयेत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तदनुपादाने साध्य-
निष्ठावृत्तित्वरूपव्याप्यत्वासिद्धावतिप्रसङ्गापातात् तस्य तत्साध्य-

कानुमितिमात्र एव विरोधित्वात् । न च तदुपादानेपि हेतुनिष्ठावृत्ति-
त्यातिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम् । सत्यन्तदलेनैव तद्वारणात् । अत्र
एव हेतुनिष्ठपक्षावृत्तित्वादेस्तादृशानुमितिसामान्यविरोधित्वादेव
रणे सत्यन्तवैयर्थ्यामित्यपि परास्तम् । काञ्चनमयवन्दिमान् बहोरि-
त्यादौ साध्याप्रसिद्धिवारण तु विशिष्टसाध्यग्रहाविरोधित्वविशेष-
प्रक्षपेणैव सम्भवतीति हृदयम् । तत्-बाधादिवारणम् ॥ ५१

॥ अत्र च व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यानुमित्यविरो-
धितयाऽनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यतद्व्याप्यप्रवृत्तहेतुवैशि-
ष्ट्यावगाहानुमितिपरत्वमावश्यकम् । तत्र निष्प्रयोजनक साध्यवैशि-
ष्ट्यावगाहित्व निवश्य तन्नियन्धनबाधाघतिव्याप्तिवारकविशेषणा-
न्तरप्रक्षप-प्रक्षालनादीत्यादिन्यायनायुक्तः इत्यतोऽज्ञाने साध्य-
वैशिष्ट्यावगाहित्व विरोधिनि बाधादिवारकविशेषणत्वात्पारत्वञ्च-
ति वस्तुतस्त्विति । आध्यासिद्ध्यादीत्यादिना म्बरुपासिद्धिसाधना-
प्रसिद्धिपरिग्रह । यथाश्रुते आध्यासिद्ध्यादिवारणाम्भवात्सिद्ध-
सङ्कीर्णव्यभिचारासङ्गहास्य सत्यन्तार्थ व्याप्ये सादृशेति । प्रथम ता-
दृशति पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पर्यकम् । उदीच्यम् तस्सेतुताप्रच्छेद-
कविशिष्टार्थकम् । ननु वन्दिमान् इवत्वादित्यादी हेतुनिष्ठसाध्यासा-
मानाधिकरण्यादिरूपासाधारण्यासङ्गहाः तज्ज्ञानस्य साध्यात्मकपक्ष-
तावच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्ताग्रहविराधित्वात्त आह अनयेति । अनु-
मितिकारणीभूत ध्याप्ते पक्षधर्मतायाश्च ज्ञानम् । तथाच पक्षधर्मता-
ज्ञानाविरोधित्वकथनेन परिशेषाद्यासिद्धिविरोधित्वमेव लभ्यत इति
भाष ॥ ननु एतत्साध्यसाधनयोरप्रसिद्धावोत्पत्त्यापकमन्यो-यास्य-
न्ताभाषणमव्याप्येयोरैकतरोपादानेऽन्यतरासङ्गहाक साध्याव्यभिच-
रितत्वविशिष्टसामानाधिकरण्याभावरूपव्याप्यत्वासिद्धाघतिव्याप-
क चत्यत आह विवेचयिष्यत इति । विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्व-
निवेद्य साध्याप्रसिद्धादिक वारयिष्यते । विशिष्टसाधनग्रहविरा-
धी व्यभिचारोऽसिद्धावेवान्तर्भाषणीय । समूहालयनात्मवनात्वि-
ध्यासिद्धानमादायात्यन्तान्योन्यामाद्यगर्भा विविधा व्यभिचारा-
सङ्गहाप्यन्ते । व्याप्यभाषो व्यभिचार एवान्तर्भाषयिष्यते । तस्य वदि-
भाषणीयत्वे विशकूलतयोरेधाव्यभिचारसामानाधिकरण्ययोर्ज्ञानमु-
पादेयमिति न कस्यचिदपि दापस्याप्यथा इति भाष ।

नेनु सपक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्याद्यविरोधितया । सपक्षविपक्ष-
 त्वस्यानुमितिधरोधित्वाक्तिर्न सङ्गच्छत । न च विपक्षवृत्तित्व-
 ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया तद्व्यतिथिशिष्टस्यानुमितिर्विरो-
 धत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । तथासत्यपि विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यापि त-
 दात्वात्तमादयिव लक्षणगमनसम्भवे विशेषमादाय लक्षणसङ्गमनस्या-
 नुचितत्वात् विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यात्रधात्वे तदादाय विरुद्धेऽतिव्या-
 पप्रसक्तं विरुद्धेत्यप्रिमप्रत्यासङ्गतिश्चेत्यत आह सपक्षेतीति । तथाच
 विपक्षवृत्तित्वमात्रं विवक्षितमिति भावः । अतएव—सपक्षवृत्तित्व-
 त्याविवक्षितत्वादिव । मले एतदज्ञानेपीति दृष्टान्तविधेयोक्तम् । तथा-
 जति—एनादिशानुगतधर्मज्ञानेदशायांमिथं सज्ज्ञानदशायांमपि, अथ
 त्यकल्पप्रतिबन्धकृताकप्रत्येकज्ञानस्यैव दोषत्वात्—अनुमित्यनुत्पाद-
 स्योज्जकत्वादित्यर्थः । तथा चानुगतधर्मज्ञानदशायां प्रत्येकज्ञानस्या-
 उच्चेऽनुमितिरिष्टेय तत्सत्त्वे तत एवानुमित्यनुत्पाद इति तज्ज्ञानस्य
 रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वात् तस्य विभाजकत्वमिति भावः ।
 ३० व्यर्थेविशेषणत्वादिति मूले विशेषणपदस्यानुमितिधरोधिव्य-
 त्तविशेषणपरत्वं न सम्भवति तदनुपादाने सङ्घेतौ व्यभिचाराद-
 गो व्याचष्टे विशेषणमिति । स्वरूपासिद्ध्यादिहेतोरप्यसाधकतया त-
 रव्यभिचाराप्रसक्तोत्तरद्वारकं विशेषणं व्यर्थमेवेति भावः ॥ ३० ॥
 (चि०) अतएव साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभा-
 वाव्याप्यहेत्याभासत्वं साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं मात
 साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं वात परास्तम् । व्यर्थ-
 विशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वभासत्वाज्ञानाच्च ।
 ३१ गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिबाधविरुद्धस-
 ङ्कीर्णासाधारणाध्याप्तिरिति कश्चित् ॥
 (दी०) साध्याव्याप्यत्व इति । हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमा-
 नत्वं चेत्यर्थश्च दृष्टिर्भवम्, एवञ्च साध्यतदभावव्याप्यत्वग्रह-
 णेरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिरूपवच्यमर्थः । साध्यतदभाववृत्ति-
 त्वं साधारण्यम् निश्चितसाध्यतदभाववद्यावृत्तत्वमसाधारण्यम् तथा

व्याप्तिद्वयग्रहविरोधीनि हृदयम् । असिद्धिविशेषस्त्ववृत्तित्वे क्वचि-
 मन्वग्रहविरोधि, साध्यतदभावव्यावृत्तत्वमपि यदीदृशं तदा
 मिद्धिरेव नो चेदिदमेवासाधारण्यस्योध्यम् । साध्याप्रसिद्ध्यादिव्य-
 रणाय विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वं वाच्यम् । व्यापकसाध्य-
 धिकरण्यविद् व्याप्यत्वम् तेन च द्वितीयस्य भेदः । रीतिस्तुल्यैव ।
 केचित्तु असाधारण्यभावाकालावच्छिन्नसाध्यतदभावव्या-
 प्तिशून्यत्वं विवक्षितं विशेषणभावात् । वस्तुतो व्याप्यस्य वि-
 द्यस्य वा असाधारण्यस्य सङ्ग्रह इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

व्यर्थेति । विरोधादेवार्कं साध्याभावेत्यादि व्यर्थं तस्य पर-
 र्थक्ये प्रमाणभावादिति भावः । प्रथममित्यादि गगनमित्यादि-
 च दूषणं यथाश्रुते ॥

(गा०) सद्धेता साध्यव्याप्यतया तत्रातिव्याप्यप्रसक्ते हेत्वाभा-
 सपद व्यर्थमित्याशङ्का निराचिकीर्तुर्दोषलक्षणसिद्धिविशेषामकावृ-
 त्तिव्यातिव्याप्तिवारकतया तत्साधिकाकर्तुं तदर्थमाह हेतुवदिति । दशा-
 विशेषे व्याप्यविरुद्धयारण्यसाधारणत्वात्तयो प्रत्यक्यथाश्रुतलक्षण-
 घटकदलद्वयविरुद्धादव्याप्ति, एव हेत्वाभासपदस्य वृत्तिमदर्थकत्वे
 ऽवृत्तेरपि साध्यतदभाववदव्यावृत्तत्वेनासाधारणतया तत्राडव्या-
 प्तिरतः पर्यवेक्षितार्थमाह । एवञ्चेति । ननु साध्याभाववदवृत्तित्वं सा-
 धारण्य साध्यवदवृत्ति चासाधारण्यम् तच्च साध्यव्याप्तिग्रह एव वि-
 रोधि न तु साध्याभावव्याप्तिग्रहेपीति कुथ तत्सङ्ग्रह इत्यत आह सा-
 ध्यनि । साध्यतदभाववदव्यावृत्तत्वस्य व्याप्तत्वविरुद्धतया तज्ज्ञा-
 न वृत्तिमत्त्वग्रहमतिवन्धकमित्याभिप्रेत्य निश्चरति । तच्च नानादश-
 साधारण्यमसाधारण्य च । व्याप्तिद्वयेति । साध्यव्याप्तिसाध्याभा-
 वव्याप्तिव्यर्थ + साध्यस्य । साध्याभावाभावतया साध्याभावनिरूपि-
 तव्याप्तिग्रह साध्यवदव्यावृत्तत्वस्य ज्ञान प्रतियन्धकमिति तद्व्यटितस्य
 साधारण्यस्य साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित्वम्, एव साध्याभावव-
 दव्यावृत्तत्वस्य ज्ञानमपि साध्याभावसामानाधिकरण्यघटितसाध्याभा-
 वव्याप्तिग्रहे प्रतियन्धकमिति तद्व्यटितस्यासाधारण्यस्यैवापि तथात्व-

मेति भावः । इदमिति स्वस्वसूत्रनामे । सा च साध्याभावमाव-
 येन साध्यविषयकतद्दृष्टित्वेज्ञानस्यैव । साध्याभावमावदवृत्तित्व-
 ष्टितस्य साध्याभावे । हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वघटि-
 तस्य साध्याभाव्याप्यत्वस्य ग्रहे प्रतियन्धकतया साध्यतावेच्छे-
 कसाध्यविषयकतद्दृष्टित्वज्ञानस्य तदप्रतियन्धकत्वम् । निश्चितसा-
 ध्यादिमद्यावृत्तत्वज्ञानस्य साध्यादिसामानाधिकरण्यासामान्याभा-
 विषयकतया । साध्यादिव्याप्तिग्रहाप्रतियन्धकत्वमिति च । साध्य-
 भाविशेष्यद्वयप्रयोजनं स्फुटयति अस्तिस्त्रिविशेष इति । स्वरूपसि-
 द्धि विशेष इति । स्वरूपसिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिवैतन्यर्थः । एतच्छाल-
 प्यतालोमाय । ननु निश्चयाघटितस्य साध्यावदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य दृष्टिमन्व-
 प्रहविरोधितया । एतदन्तर्भावे एतस्याधिकहेत्वामासत्वापत्तिरित्यत-
 आह साध्येति । यदीदृशं यद्वि दृष्टिमन्त्रप्रहविरोधे । दृष्टिमन्त्रप्रह-
 माह्याभावापगाहिनयो एतसामान्यप्रामाव्यावगाहिसान्तामेध विरोधि न-
 वेकविशिष्टापरविशेषामावृत्तसाम्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वज्ञानमित्य-
 स्वरसाद्यदीतिः । निश्चयप्रामाव्यावगाहना नोच्येदिति । इदमेव-
 निश्चयाघटित साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमेव । रूपकारेण निश्चय-
 ष्टितस्य व्ययच्छेदः । ननु साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमेव । रूपकारेण निश्चय-
 निश्चयप्रामाव्यावगाहनादिव्याप्यत्वेत्यदि साध्यादिमनुन्यावृत्तित्वे सति
 साध्यादिमवृत्तित्वे तदा द्वितीयलक्षणाभेद साध्ययन्मात्रवृत्त्यादि-
 त्तस्यापि तादृशव्याप्तिवदर्थकत्वादित्यत आह व्यापकेति । द्विती-
 यलक्षणस्यापि यथाशुनाथपरत्वे पूर्वव्याप्यविरुद्धोदशाविशेषेसां-
 प्रारण्यारसंग्रह इत्यत आह । रीतिगिति । तत्रापि साध्यतदभावव-
 मानवृत्तित्वप्रहविरोधिवृत्तिमन्त्रप्रहविरोधिधर्मवत्वमेव विवक्षणी-
 यमित्यर्थः ।

उपाध्यायमतमाह केचित्त्विति । असाधारण्याभावकाले प्रकृत-
 हेतुनिष्ठासोधारण्याभावस्यावेच्छेदकक्षणाः । तेन यदा शब्दत्वादेर-
 साधारण्यं तादृशलक्षणस्य घटत्वादिनिष्ठासाधारण्याभावावच्छेदक-
 वेपि न सति । अथ शब्दादौ साध्यतदेहदशायां शब्दत्वादावसाधारण्यव्यव-
 हारप्रयोजकस्य तत्कालीनसाध्यादिनिश्चयविषयीभूतघटादिदृष्टित्व-

विरहस्य शब्दादौ साध्यादिनिश्चयदशायामपि । तत्र सत्त्वात् प्रकृतं
हेतुनिष्ठासाधारण्याभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः । न । च । तत्कालं
साध्यादिनिश्चयविषयीभूतधर्मिव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यघटकतत्क
लादिविरहात् तदानीं तद्व्यष्टितासाधारण्यविरहेऽश्रुत एवेति ।
व्यम् । मतिर्योगिकोटिप्रविष्टविशेषणासत्त्वस्वप्नामावीयविशिष्टमा
मयोक्तत्वात् अन्यथा दण्डविशिष्टसत्त्वदण्डविशिष्टपुरुषाभावाद्दो
दण्डविशिष्टपुरुषाभावाद्यभावस्यापि सत्त्वप्रसङ्गात् । यद्विज्ञानं प्र
हेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयक्षणं एवासाधारण्याभ
कालेत्यनेन विवक्षितमित्युच्यते, "तदा शब्दोऽनित्यः । शब्दत्वादि
दौ यदा क्वचिदपि साध्यस्य साध्याभावस्य वा निश्चयो नास्ति ।
सव्यभिचारत्वप्रसङ्गः-तादृशक्षणस्थं प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्य
निश्चयस्याध्यनधिकरणत्वेन तदा तादृशानिश्चयक्षणावच्छिन्नसंति
दिव्याप्यभावस्य हेतौ सत्त्वात् तदा च साधारण्यघटकेसाध्या
निश्चयासत्त्वेनासाधारण्यस्य साधारण्यस्य च । विरहेणैवापत्तरयो
त् । प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यस्तदन्वक्षणस्य विवक्षणे
यादृशसाध्यकस्थले-यादृशसाधारण्यस्य हेतोः कदापि नासाध
यं तत्राव्याप्तिः-प्रकृतहेतुनिष्ठस्यासाधारण्यस्याप्रसिद्धेः । तादृश

मैवम् । तत्कालावच्छिन्नव्यविशिष्टस्य । तत्कालीनसाध्या
निश्चयविषयव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यस्य । प्रकृतहेतुनिष्ठाभावात्
दककाल एवासाधारण्याभावकालः हेतुमति साध्यादिनिश्चयदः
यां कालान्तरावच्छिन्नस्य । कालान्तरव्यष्टितासाधारण्यस्याभावपु
हेतौ सुलभा एव । यादृशसाधारण्यहेतोः । कदापि नासाधारण्यं त
प्यन्ततो गगनादिनिष्ठप्रकृतसाध्यकसाधारण्यस्याभावकालः । तत्र
एवेति न द्रोपः । तादृशसाध्यकसाधारण्यस्याभावकालः । तादृश

अथवा प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयानधि
रणत्वकिञ्चिद्विशेष्यकसाध्यतदभावनिश्चयवत्त्वाभावाभावात् ।
एवासाधारण्याभावकालेत्यनेन विवक्षितः । शब्दोऽनित्यः शब्
दादित्यादौ यदा क्वचिदपि साध्यस्य तदभावस्य वा न निश्चयः
क्षणं प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयानधिकर
णत्वसत्त्वेपि साध्यतदभावनिश्चयवत्त्वाभावेनोभयभावेऽश्रुत एवे
तदा प्रकृतहेतुनिष्ठसाधारण्यस्य । तादृशसाध्यकसाधारण्यस्याभावकालः । तादृश

प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यस्तदन्यक्षण एव विवक्षणी-
। यत्साध्यकस्थले यस्य साधारणहेतोः कदापि नासाधारण्यं
। साध्यके तत्स्थलीयलक्षणेऽसाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वं नो-
। दिव्यमेव साध्यसाधनभेदेन लक्षणभेदादित्यपि कश्चित् ।

विशेषणामावात्-असाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वरूपं यद्या-
। त्द्वयस्य विशेषणं तद्भावात् । संग्रहः—तादृशविशेषणविशिष्ट-
। यात्तद्वयस्याभाववत्त्वम् । एतन्मते च पूर्वलक्षणे साध्याभाववद्वृत्ति-
। रघटितायां उत्तरत्र च तद्वदन्यावृत्तित्वघटिताया व्याप्तेरनुप्रवेशात्
। क्षणयोरभेदः । स्वध्यापकसामानाधिकरण्यरूपध्याप्तेरभावश्च निवे-
। यितुमशक्यः तादृशव्याप्तः स्वत्वघटिततया हेतुभेदेन भेदात् सा-
। धारणहेतुकस्थले तद्प्रसिद्धाऽसंभवात् । शिरोमणिव्याख्यायां च
। तादृशव्याप्तेरप्रसिद्धत्वेऽपि तद्घटकपदार्थानां परस्परपदलेपावगाहि-
। त्तविरोधिताया एव निवेशेनानुपपत्त्यभावात् व्यापकसामानाधिक-
। ण्यमिह व्याप्यत्वमित्युक्तत्वात् । एवमेतन्मते दुष्टलक्षणपर एवायं
। न्यो न तु दोषलक्षणपरोपि तादृशव्याप्तिद्वयशून्यत्वस्य व्यभिचार-
। दार्थत्वाभावादित्यवधेयम् ।

तच्चिन्त्यमिति । चिन्ताधीनं चासाधारण्यक्षरीरे तत्पुरुषीयनि-
। त्यनिवेशस्यावश्यकतया सामान्यलक्षणस्य तत्पुरुषविशेषनियान्त्र
। गपत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तथासति साधारणहेतावप्यसाधारणहेता-
। वामुक्तं प्रत्ययं व्यभिचारिति व्यवहारप्रसङ्गात् । एवं सव्यभि-
। चारपदस्य पारिभाषिकत्वमपि ।

इतरभेदानुमाने वैयर्थ्यसंभवे असाध्यकतानुमाने वैयर्थ्यपरतया
। र्थविशेषणत्वादिति मूलव्याख्यानमनुचितमित्याशयेन इतरभ-
। नुमानवैयर्थ्यपरतयैव मूल व्याचष्टे व्यर्थतीति । विरोधादेरित्या-
। न्ना अश्रुतित्वपरिग्रहः । साध्याभावेत्यादीति । साध्याभावव्याप्ति-
। हविरोधित्वं वृत्तिमत्त्वप्रदाविरोधित्वं चेत्यर्थः । तस्य-विरोधादेः ।
। र्थप्रये-व्यभिचारपदार्थबहिर्भूतत्वे । प्रमाणाभावादिति । तथा च
। रोधादावपि व्यभिचारपदार्थरूपपक्षे इतरभेदसत्त्वेन तद्व्यावर्तक-
। विशेषणानवच्छिन्नस्यैवेतरभेदानुमापकत्वसंभवादिति भावः । हेत्वा-
। भासपदस्यान्यथा व्याख्यानत्द्दुष्टहेतुत्वरूपहेत्याभासत्वस्य लक्षणा-
। घटकत्वात् प्रथममित्यादिदूषणस्यालङ्घितः । एवं गगनमनित्यं श-

व्याश्रयत्वादित्यादौ हेतोः साध्याभावव्याप्यत्वेऽपि साध्याभावव्याप्ति
ग्रहाविरोधिदशितधर्मवत्त्वं तत्राक्षतमेवेति तत्राध्यासिदानमप्यसक्त-
मित्यतो यथाश्रुतार्थे तादृशदोषद्वयं सङ्गमयति प्रथममिति ॥

(चि०) नापि सपक्षविपक्षगतसर्वसपक्षविपक्षव्या-
वृत्तान्यतरत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्यव्या-
प्तेश्च । किञ्च पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वं प्रमेय-
त्वेनाभेदसाधनेऽनुपसंहार्यव्याप्तिः-पक्षातिरिक्तसा-
ध्यवतोऽप्रसिद्धः । साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्र-
सिद्धिः-वृत्तिमतो धर्मस्य साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्ति-
त्वनिषमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्व-
त्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्न-
त्वम्, अनुपसंहार्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य
पक्षे साध्यवति वृत्तः । नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे
च सत्यनुमित्यौपयिकसम्बन्धशून्यत्वम् । विशेष-
णत्वात् । एतेनानुगतं सर्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तम्
प्रत्येकमेव दूषणत्वात् उद्भावने वादिनिवृत्तेश्च ॥

(दी०) नापीत्यादि । सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नव्यावृत्तत्वं सर्व-
तद्यावृत्तत्वम् । व्यर्थेति । सपक्षवृत्तित्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोर्दूषकता-
यामनुपयोगादिति भावः । पक्षातिरिक्तस्यादि । व्याप्यविरुद्धयो-
साधारणयोः सङ्ग्रहाय पक्षातिरिक्तपदे । पक्षत्वं सन्दिग्धसाध्य-
करवम् । धूमत्यादिदूषणं यथाश्रुते न तु सप्तमीसमासात् पक्षातिरि-
क्ते वर्तते यत्साध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च त-
द्विन्नत्वमित्यर्थे इति ध्येयम् । पक्षवृत्तीत्यादि । विरोधः साध्या-
सामानाधिकरण्यम् । पक्षवृत्तित्वसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधी यो
ऽनुमितेरोपयिकस्य जनकज्ञानविषयस्य सम्बन्धस्य च ..

रभावस्तद्वृत्त्वमित्यर्थः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चासाधारण्यस्य
असाधारण्यनिश्चये पक्षे साध्यसामानाधिकरण्यमन्वेद्वान्न तस्य
ज्ञानविरोधित्वम् ।

पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्तते यस्तादृशोऽभावस्तद्वृत्त्वमर्थ
इति केचित् ॥

(गा०) एकमात्रसपक्षविपक्षस्थले सर्वसपक्षाद्यप्रसिद्धिरित्या-
तंकां व्याचष्टे सपक्षेति । सपक्षवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावो विपक्षवृ-
त्तित्वत्वावच्छिन्नाभावश्चेत्यर्थः । सर्वतद्वावृत्तत्वं सर्वसपक्षाविपक्षव्यावृ-
त्तत्वपदार्थः । तावतैव यतिकचित्सपक्षविपक्षव्यावृत्तयोर्वाप्यविरुद्ध-
गोर्नातिव्याप्यवकाश इति भावः । सपक्षगतत्वविपक्षव्यावृत्तत्वयो-
र्वैशेषणयोर्विरुद्धातिव्याप्तिवारकतया साध्यक्यं संभवत्येवेत्याशङ्क्य
पक्षतानुपयोगित्वरूपवैयर्थ्यपरतां व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलस्याह
उपक्षेति । ध्याप्यविरुद्धयोरिति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ
याप्यस्य हेतोः साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेपि पक्षेपि वृत्तेः पक्षातिरिक्त-
साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेव । एवं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र
विरुद्धस्य हेताः साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेपि पक्षेपि वृत्तेः पक्षातिरि-
क्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेवेति द्वयोः संग्रह एवेति भावः ।
पक्षातिरिक्तेत्यत्र पक्षपदस्य तद्धर्मिमात्रपरत्वं पक्षे साध्यतदभावा-
पतरनिश्चयदशायां शब्दोऽनित्यः - शब्दत्वादित्यादायतिव्याप्तिः,
सेध्याभावरूपपक्षनाविशिष्टपरत्वे पक्षे सिद्धिदशायां तत्र विशिष्टा-
तेरिक्तत्वसत्त्वोपगमात् अतिरिक्तान्तस्य पक्षताशन्यपरत्वोपगमाद्वा
अतिप्रसङ्गवारणसंभवेपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यावन्निश्च-
यदशायामतिप्रसङ्गो दुर्वार एव, सिद्धिवाधान्यतराभावरूपपक्षतावि-
क्षणं च गौरवमतः संशयरूपपक्षतापरतया व्याचष्टे पक्षत्वमिति ।
अन्वित्यसाध्यकत्वं विषयतासम्बन्धेन साध्यसन्वेहविशिष्टत्वम् । का-
शान्तरीणसंशयविषयेपि संशयरूपविशेषणासत्त्वदशायामतिविशिष्ट-
पद उपगम्यते । अतिरिक्तान्तं वा पक्षताशन्यपरमतः साध्यादिनिश्चय-
दशायामतिप्रसङ्गः । यदा पक्षे साध्यतदभावयोर्न निश्चयो नापि
संशयस्तदा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्नासाधारणता किन्तु यथा-
र्थं सद्भेदुत्वं विरुद्धत्वं चेति नाव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ।

पक्षातिरिक्तवृत्ति यत्साध्यतदभाववन्माप्रवृत्ति तदन्यत्कार्यं
त्वे वह्निमान्धूमादित्यादौ नातिव्याप्तिसंभवः भेदप्रतियोगितावच्छेद
कपटकदलद्वयस्यैव तत्र सत्त्वेन विशिष्टभेदासत्त्वादतः पक्षातिरिक्त-
त्वस्य साध्यादिमद्विशेषणत्याभिप्रायकतया मूलं सङ्गमयति धूमत्या-
वीति । यथाश्रुते-पक्षातिरिक्तो यः साध्यादिर्मास्तम्माप्रवृत्तिभिन्नत्व-
मित्यर्थे, सप्तमीसमासादित्यर्थे न तु द्रूपणमिति योजना । सप्तमी
समासलभ्ये तादृशार्थे न द्रूपणमित्यर्थः ।

इदो धूमवान् षष्ठेरित्यादिसाधारणे शब्दो नित्यः शब्दत्वादिन्य-
साधारणे च यथाश्रुतलक्षणस्याव्याप्तिरतो व्याप्तये पक्षवृत्तीत्यावी-
ति । पक्षवृत्तित्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च यो प्रहस्तदवि-
रोधीत्यर्थः । अनुमित्यौपयिकस्येति समासेन लिखनं जनकज्ञानवि-
पयेत्यस्य समुदायव्याख्यानतायामेव समवतीत्यतो व्याप्तेन लिख-
नम् । सपक्षसत्त्वादेर्नानुमितिजनकत्वमपि तु तज्ज्ञानस्यैवेत्यौपयि-
कपदस्य जनकतार्थत्वं न संभवतीति तद्व्याचष्टे जनकज्ञानविषयस्ये-
ति । नन्वत्रासाधारण्येऽव्याप्तिः तस्य सपक्षव्यावृत्तत्वघटिततया सा-
ध्यवृत्तित्वप्रहविरोधित्वादित्यत आह सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चे-
ति । अस्त्यर्थे । सपक्षत्वं-निश्चितसाध्यवत्त्वम् । पक्षे-पक्षान्तर्भावेण । त-
स्य-असाधारण्यस्य । तज्ज्ञानविरोधित्व-साध्यसामानाधिकरण्यज्ञा-
नविरोधित्वम् । साध्यवृत्तित्वसामान्याभावज्ञानमेव साध्यसामा-
नाधिकरण्यसामान्यज्ञानविरोधि न तु तद्विशेषाभावात्मकसपक्ष-
व्यावृत्तत्वज्ञानमपीति भावः ।

अथात्र विरुद्धहेतवा यद्यलक्ष्याः तदा सपक्षवृत्तित्वाद्यभावादि-
मादाय सर्वेषु तेष्वतिव्याप्तिः, तेषां लक्ष्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्य-
प्रहविरोधित्वोपादानमनर्थकमेवेति चेन्न ।

द्रुष्टहेतुलक्षणे विरुद्धा लक्ष्या एव, उक्ताविशेषणोपादानं च दो-
षलक्षणे विरोधातिव्याप्तिवारणायैव । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्या-
साधारण्यस्येत्यत्र विपक्षपद संपात्तायातमेवेत्यवधेयम् ।

अत्र च यद्रूपविशिष्टविषयकत्वेनानुमितिजनकता तद्रूपावच्छि-
न्नाभावोऽवश्यं विवक्षणीयः, अन्यथा सपक्षसत्त्वादेर्द्वित्वाद्यवच्छि-
न्नाभावमादायातिप्रसङ्गापातान् । एव च निश्चितसाध्यवृत्तित्वाव-
च्छिन्नाभावात्प्रहः । निश्चयांशज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया तद्व्यटितता

इशधर्मविशिष्टविषयतावत्त्वेनानुमितिजनकत्वाभावात् । येन केनापि रूपेण यद्रूपाश्रयानिरूपिताविषयतावत्त्वेन जनकता तद्रूपावच्छिन्नाभावविषयक्षणे च द्वित्वावच्छिन्नाभाववारणमशक्यमेवेति दूषणमशक्यसमाधानमित्यवधेयम् ।

उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः सप्रहाय मिथ्या अन्यथैवैतल्लक्षणं व्याचक्ष्युः तदुपन्यस्यति पक्षवृत्ताविति । पक्षावृत्तित्वं न पक्षवृत्तौ-विरोधश्च न विरुद्धभिन्ने वर्तते इति न पर्वतो वह्निमान्महानसत्त्वात् हृदो वह्निमान् हृदत्वाद्वा इत्याद्योः स्वरूपासिद्धविरुद्धयोरतिव्याप्तिः । सपक्षविषयवृत्तित्वं तद्व्यावृत्तत्वं च पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्तते इति तदादाय उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः सप्रहः । एतत्कल्पेपि पूर्ववद्विरुद्धं लक्ष्या एव विरोधस्य इयमिचारतावारणायैव विरुद्धान्यवृत्तित्वोपादानमित्यवधेयम् ।

अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वविषयक्षणाभावइत्यक-कम् । अन्यथा हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन पक्षावृत्तेरपि येन केनापि स-सम्बन्धेन पक्षवृत्तितया स्वरूपासिद्धेरपि पक्षवृत्तितया तद्वारणासंभ-यात् । एव च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन पक्षवृत्तित्वं यत्राप्रसिद्धं तादृश-व्यभिचारिण्यव्याप्तिः । एव गगने साध्यनिश्चयदशाया घटः शब्दवान् घटत्वादित्यादावसाधारणेऽव्याप्तिः । सपक्षव्यावृत्तत्वस्य विरुद्ध एव वर्तमानत्वादित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

इति गादाधर्षी सव्यभिचारलक्षणपूर्वपक्षग्रन्थ ॥

(चि०) उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छे-दकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । तच्च साधारणत्वादि ।

(दी०) पूर्वोक्तलक्षणानां यथोक्तरीत्या यथापतं नाव्या-प्त्यादिसम्भावना परन्तु तज्ज्ञानस्यानुमित्यमतिबन्धकतया तेषां हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं न घटते, न घटतां किन्तेन, तेषां हेत्वाभास-विभागमात्रोपयोगित्वादिसाशयेनाह उच्यते इति । सन्देहं प्रत्येव साधारणादिविशिष्टधर्मवद्भिर्ज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्व-योपरिपतिं प्रति तु तादृशधर्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यभिप्रेत्याह उभये-

ति । साध्यसन्देहजनकेति प्रकृतम् ॥

(गा०) ननु पूर्वपक्षग्रन्थोक्तलक्षणावलम्बनेन सिद्धान्त
प्रणयनमसङ्गतं 'तत्तद्दोषाणां जागरूकत्यादित्याशङ्कां निराकरोति
पूर्वोक्तेति । यथामतमिति । यद्यन्मतमालम्ब्य यद्यल्लक्षणमभिहितं
तत्तन्मते तत्र नाव्याप्तिसम्भावनेत्यर्थः । तत्र साधारण्यस्यासाधारण्यस्य च संशयकतामते प्रथमलक्षणं व्याप्तिप्रहादिविरोधिताम
ते च तादृशविरोधिताघटितलक्षणम् । तेन विरोधित्वघटितलक्षणलक्ष्ये
विरुद्धे संशयप्रयोजकस्य सपक्षवृत्तित्वघटितसाधारण्यस्य
विपक्षव्यावृत्तत्वघटितासाधारण्यस्य च विरहेऽपि प्रथमलक्षणस्य
नाव्याप्तिः प्रथमलक्षणालक्ष्ये तत्र च विरोधिताघटितलक्षणस्य घात
तिव्याप्तिरिति भावः । तेषां-कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकत्वावि
रूपानुगतधर्मायच्छिन्नानां तादृशरूपाघातमकलक्षणानाम्, हेत्वाभ
सतावच्छेदकत्वम्-अनुमितिप्रतियन्धकतायामवच्छेदकत्वम् । विभा
माश्रेति । मात्रपदेन दुष्टव्यवहारव्यवच्छेदः, दुष्टव्यवहारनियामकोः
नुमितिप्रतियन्धकतावच्छेदकधर्म एव विभाजक इति नियमे मान
मायादिति भावः ।

नन्वत्र लक्षणे पक्षधर्मतापदानुपादानाभित्यत्वादिसाध्यकमध्यतं
कोटिद्वयोपस्थापकसाधारण्यधर्मवत्ताज्ञानविपर्ययाभूते षण्णुकादी अति
व्याप्तिरित्याशङ्कां निराचिकीर्षुं धर्मिमायं घणेषति सन्देहमित्यादिना
एवकारेण कोट्युपस्थितौ तादृशरूपेण हेतुताव्यवच्छेदः । तादृशध
र्मैति । साधारण्यादिशि शिष्टधर्मैत्यर्थः । मात्रपदेन धर्मिविपर्ययकत्वस्य
कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तथाच कोटिद्वयो
पस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विपर्ययता तदवच्छेदकधर्मत्वं सो
कम्यले षण्णुकादी अणुत्वादि विपर्ययताया एव तथात्वादिति न तथा
तिव्याप्तिरिति भावः ।

अथतन्मते संशयं प्रति साधारण्यधर्मवत्तदभिज्ञानत्येन हेतुताया
आधिक्याद्रीत्यमिति चेत् । भवन्मतेऽपि कोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तेष
रूपेण हेतुताया आधिक्यात् । तन्मन्दिहस्त्वादि विशेष्यज्ञानादस्तिर
वाङ्मिहस्तेऽपि तन्कोटिद्वयोपस्थित्यर्थोप्यज्ञानादापि तत्कोटि
रमृतेर्निर्विषादतया साधारण्यधर्मविपर्ययज्ञानाद्येन कोट्युपस्थितिः

। ताया उभयपादिसिद्धत्वात्तस्माकोद्द्युपस्थितौ साधारणधर्मव
 र्मिज्ञानत्वेन संशयं प्रति च साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यकोद्द्युप-
 स्थितित्वेन हेतुत्वमिति पूर्वपक्षलक्षणोपष्टंभकमतापेक्षया संशयं प्रति
 साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन साधारणधर्मज्ञानजन्यकोद्द्युपस्थिति-
 त्वेन च हेतुतामतमेव समुक्तिकम् ।

। अथास्तु कोद्द्युपस्थितौ साधारणधर्मज्ञानत्वेनैव हेतुता तथापि
 संशये धर्मिभाननियमाय तत्र साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुत्व-
 मफल कोद्द्युपस्थितेः संशयहेतुतायां साधारणधर्मज्ञानजन्यत्वनिवे-
 शस्थाने साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यत्वानिवेशनादेव तन्नियमोपप-
 तेः स्वतन्त्रकारणताकल्पनापेक्षया फलतकारणतायामवच्छेदकगौर-
 वस्यैवोचितत्वात् । न च धर्मिज्ञानस्य संशये साक्षाद्धेतुताया अपि
 इत्यतत्वात्तत्र साधारणधर्मप्रकारकत्वमात्रं निवेश्यत इति नास्माक-
 मपि स्वतन्त्रकारणताकल्पनम्, मानसेपि च विप्रतिपत्तिवाक्याधीन-
 संशये कोट्योरिव धर्मिणोपि पदजभ्यैवापस्थितिः कारणमिति पदज-
 न्यत्वेन धर्मिज्ञानस्य विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंशये पृथक् कारणताया
 भावश्यकत्वात्तद्व्यसंशयकारणतायां साधारणधर्मादिविषयकत्वान्त-
 र्भावे बाधकाभावादिति वाच्यम् । संशये साधारणासाधारणधर्मवद्ध-
 र्मिज्ञानत्वेन हेतुताद्वयस्य तादृशतादृशधर्मज्ञानजन्यकोद्द्युपस्थितित्वेन
 हेतुताद्वयस्य च कल्पनापेक्षया तादृशतादृशधर्मविषयकत्वमनन्तर्भा-
 व्य धर्मिज्ञानत्वेन हेतुतायास्तादृशतादृशधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यकोद्द्यु-
 पस्थितित्वेन च हेतुताद्वयस्य च कल्पने स्फुटतरं लाघवात् ।

नैवम् । कोद्द्युपस्थितिकारणतायां तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवद्ध-
 र्मिविशेषविषयकज्ञानजन्यत्वानिवेशे धर्मिभेदेन मुख्यधर्मावच्छिन्नकारण-
 ताया आनन्त्यापत्तेस्तदपेक्षया धर्मिविशेषमनन्तर्भाव्य तत्तत्कोटिस-
 हचरितधर्मज्ञानजन्यकोद्द्युपस्थितित्वेन धर्मिविशेषमन्तर्भाव्य सा-
 धारणधर्मवद्धर्मिविशेषज्ञानत्वेन लघुशरीरेण हेतुत्वस्य च कल्पयि-
 तुं युक्तत्वात् । न चापस्थितिकारणतावच्छेदकशरीरे धर्मिणाऽनन्त-
 र्भावेपि कार्यतावच्छेदकीभूतसंशयत्वस्य धर्मिविषयताघटितत्वात् को-
 द्युपस्थितधर्मिभेदेन कारणताभेद आवश्यक इति वाच्यम् । संशय-
 वशतरं धर्मिविशेषविषयताया विशेष्यतात्वेन किञ्चिद्धर्मावच्छि-
 त्तविशेष्यतात्वेनैव वा सामान्यतो नियेशनीयतया धर्मिभेदेन कार-

णताभेदानावश्यकत्वादिति दिक् ।

पूर्वलक्षणोक्तातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसन्देहजनकत्वस्य कोट्युपस्थितिविशेषणताया आवश्यकत्वाद् अत्र तदुपस्थापकपदानुपादाननियन्धनं तदनिवेशमम निराकुरुते साध्यसन्देहेति । प्रकृतं-प्रकरणवशात्सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया प्राप्तम् । तथा च साध्यसन्देहजनिका या साध्योपस्थितिस्तजनकतावच्छेदिका सती तथाविधसाध्याभाधोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं तत्त्वमिति पूर्वोक्तदिशा लक्षणार्थो निष्कर्षयितव्यः । षड्विंशत्यवयवस्यभाववद्भाववृत्तत्वावच्छिन्नधूमादिविषयतायाः पूर्वोपदर्शितरीत्या तथाविधसाध्याभाधोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वेपि तामादायातिप्रसङ्गः पूर्ववदेव वारणायः । समवायादिघटतसाधारण्यमादाय संयोगादिना धूमादेर्वह्न्यादिसाध्यकसव्यभिचारतावारणाय प्रकृतसम्बन्धेन यत्साध्यवृत्तित्वं साध्याभाववृत्तित्वं च तद्वदितत्वेन विषयतावच्छेदकधर्मो विधवक्षणीयः असाधारण्यशरीरेपि अभावप्रतियोगितया साध्यादिमहत्तित्वनिवेशान्न तदसंग्रहः ॥

(दी०) यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृत्यनुभवसाधारणी सन्देहजननी नियामकन्तु साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानम्, अत एव धारावाही सन्देह इति मते तु धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यम् । कोटिद्वयसहचरितत्वादिना ज्ञातस्य ऊर्द्धत्वादेर्ऊर्द्धत्वत्वादिना धर्मिणि ज्ञानमेव संशयजनकं न तु तदानीं साहचर्यज्ञानमपेक्षत इति नये तु यद्रूपविशिष्टत्वेन गृहीतस्य धर्मस्य धर्मिवृत्तित्वाज्ञानं तथा तद्वत्त्वमेव वाच्यम् । तच्चेति ॥

(गा०) साधारणधर्मवद्दर्शिकानसत्त्वे उद्बोधकान्तराधीनकोटिस्मरणादनुभवात्मककोट्युपस्थितेर्वा संशयोपगमे क्षतिविरहात् । विशेषणज्ञानाविमुद्रया कोट्युपस्थितिहेतुतयैवोपपत्तेः साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वे स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमनर्थकमिति व्याख्यातकल्पे साध्यसन्देहजनकत्वरूपकोट्युपस्थितिविशेषणस्याव्यावर्तकतया विलक्षणजनकताभ्यासत्त्वेन निवेशनासंभवाद्दुक्तातिप्रसङ्गो दुर्वार

एवेत्यभिप्रेत्य तादृशनिष्कृष्टमते प्रकारान्तरेण व्याचष्टे यथाकथंचिदिति । साधारणधर्मज्ञानजन्या तदजन्या चेत्पर्यः । विशेषणज्ञानादिमुद्रया क्लृप्तकारणतात एव निर्वाहो न तु स्वातन्त्र्येण तद्वैतुत्वमिति सूचयितुं स्मृत्यनुभवसाधारणीति । नन्वेवं साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानशून्यकाले कथं न संशय इत्यन आह नियामकमिति । नियामकं-तादृशधर्मदर्शनदशायामेव संशय इति नियमनिर्वाहकम् । साधारणधर्मज्ञानस्य साक्षात्संशयहेतुभूतमित्यादिः । आदिपदादसाधारण्यपरिग्रहः । अत एव-अनुभवसाधारण्यादेः कोट्युपस्थितेहेतुत्वादेव । धाराघाटी सन्देशः-अविरलक्रमोत्पन्नसन्देशत्रितयादिकम् । साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन संशयहेतुत्वे स्मरणात्मककोट्युपस्थितेरेव तथात्वात् । साधारणधर्मविषयकतथाविधप्रककोट्युपस्थित्या संशयद्वयजननसम्भवेपि संशयान्तरोत्पत्तौ तथाविधस्मृत्यात्मकोपस्थित्यन्तरस्यापेक्षणीयतापत्या अविरलप्रसंशयत्रितयादिकं नोपपद्यते एतन्मते तु संशयात्मककोट्युपस्थितेरपि संशयान्तरोत्पादसम्भवेनान्तरा कोटिस्मरणानपेक्षणात्साधारणधर्मवद्भिर्विषयकद्वितीयादिसंशयात्तदभिमतभूतेषु संशयान्तरोत्पादे बाधकामातः । न चास्मन्मतेपि संशयात्मककोटिज्ञानस्यापि साधारणधर्मज्ञानजन्यतयान्तरा कोटिस्मृतिं विनैव संशयान्तरोत्पादः सम्भवतीति वाच्यम् । अवच्छेदकभेदभिन्नयोः स्मृतिसंशयनिवृत्तादृशज्ञानजन्यतयोरनेननुगततया स्मृतिनिवृत्तजन्यताया एव निवेशनीयतया स्मरणपिप्ताया आवश्यकत्वादिति भावः । स्वसामानाधिकरण्याद्यच्छिद्रस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारणधर्मज्ञानविशिष्टोपस्थितिर्येन हेतुत्वोपगमे तु संशयादपि संशयः सम्भवतीति शौरभमेवापस्थितेः स्वतन्त्रहेतुतायां बाधकमित्यवधेयम् ॥

धर्मितावच्छेदकेति । धूमवान्पर्वतो वह्निमान्न घेति संशये धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया । पर्यतत्वाद्यवच्छिन्नविशेषकधूमत्वादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्य । जनकतया धूमादिमत्प्रमादायातिप्रसङ्गवारणाय धर्मितावच्छेदकविशिष्टेति । धर्मितावच्छेदकपदं फलीं मृतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मपरम् । अन्यथा पर्यतत्वादिहपदशितसंशयधर्मितावच्छेदकवटकतया उक्तातिप्रसङ्गवारणासम्भवात् । एवं च तद्धर्मपर्याप्तधर्मितावच्छेदकताकयतिक-

ञ्चित्संशयनिरूपितायां जनकतायामवच्छेदकीभूता या तद्धर्म-
निष्ठधर्मितावच्छेदकताविरूपकप्रकारता। तन्निरूपितावच्छेदकताप-
र्याप्त्यधिकरणधर्मवशमिति प्राञ्जिनदृष्टार्थः। पर्यधसितः। तेन स-
त्तायान् जातेरित्यादौ सत्तानावधत्समवेतत्वाप्रसिद्धा यद्रूपप-
देन सत्तावत्समवेतत्वमात्रोपादानसंभवेनातिव्याप्तिरिति परास्त-
म्। वक्तव्य-व्याप्येयम्। एवं च मूलस्थमुपमकौद्युपस्थापकपदं
संशयकपरिमित्यभिप्रायः। मूलमुपेक्ष्य निष्कृष्टमतं स्वातंत्र्येणैव-
तल्लक्षणमिति केचित्।

। प्राचीनास्तु साधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिङ्गान्तयेन न सं-
शयजनकता पुरुषत्वतदभावसदृचरित्तयेन यदा कदाचिज् ज्ञातस्यो-
द्धृत्वादेरुद्धृत्वत्वादिमात्रेण धर्मिणि ज्ञानादप्ययं पुरुषो न वेति संश-
यात्, किन्त्वनुद्बुद्धसंस्कारान्यसाधारण्यादिप्रकारकविशिष्टधर्मि-
ज्ञानत्वेनैव, साधारण्यादिप्रकारकत्व च संस्कारज्ञानसाधारणम्,
अतस्तत्प्रकारकज्ञानासत्त्वेपि तज्जन्यतथाविधसंस्कारविशिष्टोद्धृत्वा-
दिज्ञानात्संशयनिर्वाहः। वैशिष्ट्यं च स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारताकवसामानाधिकरण्येभ्यसम्बन्धेन। अत एकधर्माव-
च्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकज्ञानादिसहितात्, अपरधर्माव-
च्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानात् संशयः ईदृशापत्तिवारणायैव एकविशिष्टा-
परस्य हेतुता स्वीक्रियते न तूभयोः पृथक्कारणता, एकविशिष्टाप-
रत्वेन हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाधिरेण कारणताद्वयमा-
त्रम्, पृथक् कारणतामते तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादि-
प्रकारकज्ञानादिसहितादन्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानात्संशयाप-
त्तेः। तत्तद्धर्मावच्छिन्नाविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकत्वेन तत्तद्धर्मा-
वच्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानत्वेन च हेतुताकल्पनमन्तरेण दुर्वारतया ता-
दृशहेतुतास्वीकारं ऊर्ध्वत्वत्वादिरूपविषयतावच्छेदकान्तधर्मभेदेन
हेतुताया आनन्त्यं स्यादिति वदन्ति।

तन्मते यथाव्याख्यातलक्षणे शुद्धधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताया अ-
पि घन्त्यादिसन्देहजनकतावच्छेदकत्वात् शुद्धधूमत्वादिप्रकारताया-
तिप्रसङ्गवारणमशक्यमिति तन्मते। कल्पान्तरमाह कौटिल्येति। ऊ-
र्ध्वत्वत्वादिनेत्यस्य केवलेत्यादिः। तदानीं-संशयप्राप्तौ। यद्रूपे-
ति। यद्रूपावच्छिन्नाविषयकविशिष्टत्वेन यत्किञ्चित्संशयजनकता त-

द्रूपवत्यमित्यर्थः । यत्किञ्चित्सशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वनिरूपिता या निरूपकत्वसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकता तदवच्छेदकतापर्यायधिकरणधर्मवत्त्वम्, यत्किञ्चित्सशयजनकतावच्छेदकवैशिष्ट्यघटकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापर्यायधिकरणधर्मवत्त्वमिति वा पर्यवसितार्थः ॥

(श्वि०) विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्यन्धाव्यावृत्तिर्वा । तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रतियन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्गावनाच्च लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम् ॥

(दी०) ननु असाधारण्यं न साध्यतदभावव्यावृत्तत्वम् वृत्तिमतस्तथात्वासम्भवात् । एककोटिव्याप्यस्यैव एककोटिमव्यावृत्तस्यापि धर्मस्य बुद्धेर्विशेषदर्शनतया संशयविरोधित्वाच्च । सत्यपक्षे च परामर्शाप्रामाण्यसंशयोत्तरमेव साध्यसन्देहात् । नापि निश्चितसाध्यतदभावव्यावृत्तत्वम् । तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्तानिश्चयस्तथावृत्तत्वम्, येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन तदव्यावृत्तत्वं वा । आद्ये सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति सर्वाणि वा साध्यवन्ति भेष्येणीर्त्मादिनिश्चये सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यादिनिश्चयादतथात्वमसद्भिः । द्वितीये तु विशिष्यपक्षे साध्यानिश्चयविनैव शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तथात्वापत्तिः । नैव दोषो यादृशव्याप्तिग्रहे सति नासाधारण्यं तद्ग्रहणभावेन विशेषलक्षणस्य साधारण्याभावविशिष्टस्य तद्ग्रहणस्य चाभावेन सामान्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात् । विशिष्टाभावादेव च साधारण्ये व्याप्तिभ्रमदशयां नाव्याप्तिरिति चेत् । एवं सत्येकेन व्याप्तौ गृहीतायामसाधारण्यस्य न कश्चिदपि प्रति सव्यभिचारित्वं ज्ञेयात्, स्याद्वा तदपि तत्तत्पुरुषयदितमसाधारण्यवत्, साध्यादिव्याप्यवत्त्वेन रूपेण साध्यादिमत्त्वनिश्चयेऽव्याप्तिमसद्भावात् । न हि

घटोऽनित्यो घटाद्यावृत्त शब्दत्वमितिवन्तु अनित्यत्वव्याप्यवतो
 व्यावृत्तं शब्दत्वमिति तदानीं निश्चयः । अभिहितञ्च निश्चितसा-
 ध्यतदभावव्यावृत्तत्वं न संशयप्रयोजकं किन्तु साध्यतदभावा-
 भ्या सहचरितत्वमिव तत्सहचरिताभावप्रतियोगित्वम्, व्याप्यवि-
 रुद्धयोस्तु तत्रेन निश्चितयोर्दर्शने विशेषदर्शनवशादेव न संशय
 इति विभाव्य लक्षणांतरमाह विरुद्धान्येति । विशिष्टसाध्यहेतु-
 सामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकमर्थतो विरोधिविशेषणम्, तेन
 साध्यसाधनयोरप्रसिद्धैरवृत्तित्वस्य परम्परासामानाधिकरण्यादी-
 नाञ्च निरासः । पक्षपदञ्च धर्मिमात्रपरम्, तथाच यद्यद्धर्मिवृत्तित्वं
 हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रैवानुमितिर्विरोधि यद्वृत्तद्वयमित्यर्थः । सा-
 ध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वन्तु । तथा, साधप्रतिरोधौ तु ध-
 र्मिविशेषितत्वात् न तादृशौ । सर्वसाध्याभाववत् तद्व्याप्यवदेत्या-
 दिकञ्च साध्यव्यग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि ।
 साध्यानुमितिसामान्यविरोधित्वं वा विशेषणम् । तेनैवेति । ज्ञे-
 नानुमितिर्विरोधिना विपक्षवृत्तित्वादिना । एवकारेणानुगमक रूपं
 व्यवच्छेद्य तस्य हेत्वाभासत्वावच्छेदकत्वं निरस्यति (हेत्वाभास)ल-
 क्षणानुरोधेनेति ।

(गा०) तच्चे यादिमूलग्रन्थे साधारण्यासाधारण्यरूपसशयप्र-
 योजकरूपमादाय लक्षणसङ्गमनपर । तत्र यादृशासाधारण्यस्य स-
 शयप्रयोजकत्वं विचारसह तत्सङ्गतुसाधारण्यमिति दोषण लक्ष-
 णान्तरसु साधयितु तादृशप्रयधारयति तच्चे यादीति । असाधा-
 रण्य-सशयप्रयोजकीभूतासाधारण्यपदार्थः । वृत्तिमत इति । तथा
 च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादेत्यादायसाधारणेऽव्याप्तिरिति भावः ।
 ननु वृत्तिमतो नासाधारण्यमुपगत-त-य किन्तुवृत्तरेवेति नैतद्दोषाव-
 काश इत्यत आह एककोटौति । व्याप्यस्य-व्याप्यतया गृहीतस्य,
 व्यावृत्तस्य-तद्गृह्यवृत्तिवेन गृहीतस्य । एतेन एककाटिमद्याद्युत्तस्थे
 ककाटिव्याप्यताया आवश्यकत्वेपि न नेदृघटितेद्वार्थासङ्गति ।

तद्वदवृत्तित्वं च न तदभावाव्याप्यत्वं तच्छरीरे तदभावाभावत्वेन तस्यानिवेशादिःपवधेयम् ।

विशेषदर्शनतया विरोधिधर्मदर्शनतया । संशयविरोधित्वादिति । पुरुषत्वाभावाभावदवृत्तिशास्त्रादिमानयमित्याकारकदशायामिव पुरुषत्वादिमात्रादिमानित्यादिनिश्चयदशायामपि पुरुषत्वादिविशिष्टबुद्ध्यानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धावाच्यद्विशिष्टबुद्धौ तद्वदवृत्तित्वेन गृहीतधर्मवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः । तथा च निरुक्तासाधारण्यविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकतया संशयजनकत्वासम्भवात् कथं तादृशसाधारण्यस्य संशयप्रयोजकता । न च तादृशज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकत्वेपि तज्जन्यकोट्युपस्थितेः संशयजनकत्वं सम्भवत्येतन्नाशानन्तरं तज्जन्यकोट्युपस्थित्या संशयजननसम्भवादसाधारणधर्मवद्भिर्ज्ञानस्यात एव बाधकात्साक्षाद्देतुत्वासम्भवेन तज्जन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुतायां गौरवस्वाकिञ्चित्करत्वादिति - तादृशकारणकारणभावघटितलक्षणपरत्वैव मूलं व्याख्येयमिति - वाच्यम् । - किन्वादिनाऽप्रे निर्वाच्यस्यासाधारण्यस्य बुद्धेः संशयोविरोधितया तज्ज्ञानस्यैव साक्षात्संशयजनकत्वसम्भवेन गौरवाद्गुणरूपेण कोट्युपस्थितेर्हेतुत्वात् कोटिस्मृतिजनकताघटितलक्षणस्यासम्भवात्संशयजनकताघटितलक्षणकरणे च तादृशसाधारण्यमादाय व्याप्यधिरुद्धयोरतिव्याप्तौ ।

ननु सत्प्रतिपक्षसंवलनदशायामिव कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानदशायामपि संशयोत्पत्तिरनुभवसिद्धेवेति तदभावाव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां तदव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तत्कोटिमदवृत्तिधर्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपि तदभावावदवृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्योत्पत्तिजनकत्वमगत्या कल्पनीयमिति कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयकत्वमग्राह्यमेव येन रूपेण प्रतिबन्धकता तेनैव रूपेण जनकत्वान्भ्युपगमादित्यत आह सत्प्रतिपक्षे चेति । विरोधि-कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानसमय इत्यर्थः । परामर्शप्रामाण्यसंशयेति । तथा च तुल्ययुक्त्या - प्रकृतेषु, तत्तत्कोटिमदवृत्तिविविशिष्टवत्ताज्ञाने प्रामाण्यसंशयादेव संशयः स्वीक्रियत इति नैककोटिमदवृत्तधर्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपरकोटिमदवृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्योत्पत्तिजनकत्वं प्रामाणिकमप्रामाण्यज्ञानोत्पत्तिजनकत्वैवोपपत्तेः । अप्रामाण्य-

ज्ञानानास्कन्धितस्यैष च ज्ञानस्य जनकतया निदक्तासाधारण्यस्य
 युद्धेर्जनकयोपगमे प्रतियन्धकतायच्छेदकरूपेणैव जनकताप्रसङ्ग इ-
 ति भावः । निश्चितसाध्यतदभाववद्यावृत्तत्वमिति । असाधारण्य-
 म्प्रियनुपज्यते । येन येन रूपेणेति । यद्यदूर्प धर्मितायच्छेदकीष्टत्ये-
 त्यर्थः । तेन तेन रूपेण तद्यवृत्तत्वं-तत्तद्धर्मविशिष्टतत्तद्धर्मिव्यावृत्त-
 त्वम् । प्रमेयादिसामानाधिकरण्येन घटादौ साध्यादिनिश्चयद-
 शायामपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारण्यसत्त्वाद्धर्मवि-
 शेषनिवेशः । प्रथमपक्षे वक्ष्यमाणायानिर्धर्मितायच्छेदकरूपसाध्य-
 निश्चयविधयवृत्तिहेतोरसाधारण्यानुपपत्तेर्धारणाय घटत्वादिना सा-
 ध्यादिनिश्चयदशयां रूपान्तरावच्छिन्नघटादिभ्यावृत्तत्वज्ञानासंश-
 यापत्तिधारणाय च धर्मितायच्छेदकनिवेशः । साध्यव्याप्यवन्त्ये-
 न पक्षातिरिक्तमात्रविषयकनिश्चयदशायामसाधारण्यानुपपत्त्यनवका-
 शात्पक्षस्यापि निश्चयविषयत्वमाविष्कर्तुं सर्वाणीति । सर्वपदेन सर्व-
 धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकयोधः केषलान्यपिसर्वत्यावच्छेदेन विधेयविष-
 यक एव जन्यत इति तथाविधबोधस्यैव सर्वाणि साध्यवन्तीत्याका-
 रकता, तथाच विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयदशायामिव साध्यसन्वेहधि-
 रोधितः सर्वाणि-साध्यवन्तीति निश्चयस्य सत्त्वेऽप्यसाधारण्याभा-
 वस्येष्टत्वात्साध्यव्याप्यवन्तीति । तथा, चैतादृशनिश्चयदशयां वि-
 शिष्य पक्षे साध्यसन्वेहस्यानिवृत्तेस्तादृशनिश्चयस्य नासाधारण्यश-
 तिकारकत्वमिति भावः । प्रथमपक्षे धर्मितायच्छेदकानिवेशात्सा-
 मान्यधर्मावच्छिन्नधर्मिकं विशिष्य संशयानिवर्तकं निर्णयमिव निर्द-
 र्मितायच्छेदकतया अप्रसक्तसंशयनिवर्तकताकनिश्चयमादायपि दो-
 पदानं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह सर्वाणि वेति । साध्यवत्त्वावच्छिन्ने
 सर्वत्वविधेयकस्य साध्यवन्ति सर्वाणीत्याकारकज्ञानस्य पक्षाविषय-
 कस्यापि सम्भवात्संज्ञसाध्यवदुद्देश्यकप्रमेयात्वविधेयकज्ञानानुधाव-
 नम् । तादृशज्ञानस्य वस्तुत्वव्यापकसर्वत्वावच्छेदेन साध्यवत्त्वान-
 वगाहितया तत्तत्त्वं न पक्षे साध्यसन्वेहनिवर्तकमिति तदानीमसा-
 धारण्यप्रसङ्गमेवेति भावः । आदिपक्षात् शब्दो नित्यः शब्दत्वादि-
 त्यादौ सर्वाणि साध्याभावव्याप्यवन्ति साध्याभाववन्तीत्यादिनि-
 श्चयपरिग्रहः । साध्यवृत्तित्यादिपदात्साध्याभावपरिग्रहः । अतथात्वं
 असाधारण्याभावः, । द्वितीयपक्षे तच्छाक्तित्वरूपधर्मितायच्छेदक-

विवक्षणे प्रथमपक्षोक्तप्रथमदोषस्य द्वितीयदोषस्य च यथाश्रुतेष्व-
नवकाशात्तत्र दोषान्तरमाह द्वितीयेति । विशिष्य धर्मिता-
वच्छेदकप्रकारेण सामान्यतः पक्षे साध्यवृत्तानिश्चय विना पक्षमा-
प्रवृत्तिहेतौ साध्यवृत्तित्वयद्यदित्यव्याप्तिनिश्चय एव न सम्भवतीत्य-
भिप्रेत्य एतदभिहितम् ।

अथवा विशिष्य विशेषधर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्य उक्तविवक्षणे
सामान्यधर्मधर्मितावच्छेदककनिश्चयदशापामप्येतदोपस्य सम्भवा-
त्तादृशस्थलसंग्रहाय विशेषधर्मस्य धर्मितावच्छेदकत्वानुसरणम् ।
विशेषलक्षणस्येति । विशेषणादित्यभिप्रेणान्ययः । वैशिष्ट्यं च सा-
मानाधिकरण्यप्रत्यासत्या बोध्यम् । तद्विशेषितस्यैव तस्य सशय-
प्रयोजकतया स्वयमिचारसामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिं धारयितुमाह
साधारण्येति । एतच्च व्याप्तिग्रहदशायां साधारण्यसंग्रहाय । वैशि-
ष्ट्यं विशेषणताविशेषविशेष्यतोभयघटितसामानाधिकरण्येन बो-
ध्यम् । कश्चिदपीति । व्याप्तिग्रहशून्यपुरुष प्रत्यपीत्यर्थः ।

ननु तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहमावः तत्पुरुषीयासाधारण्यशरीरे
निवेशनीय इति नायं दोष इत्यत आह स्याद्वेति । तदपि-सामान्य-
व्यभिचारत्वमपि । तत्पुरुषघटितमिति । तथाचासाधारण्य इव
साधारणेपि पुरुषविशेषनियन्त्रितस्वयमिचारव्यवहारापत्तिर्धुमादौ-
साध्ये बहुधादिरमुक्तं प्रति व्यभिचारीति व्यवहाराभावेनेष्टापत्तेर-
योगादिति भावः । यथाश्रुतैतत्कल्पे प्रथमपक्षोक्तप्रथमदोषमप्याह
साध्यादिति । आदिपदात्साध्याभावपरिग्रहः ।

ननु तदानीमसाधारण्याभावेपि तद्व्यभिचारानुमितिप्रतिबन्ध
इति शकानिराचिकीर्षया तद्व्यभिचारभावमप्युपादयति नहीति । त-
दानीं-पक्षे साध्यसन्देहदशायां, तदानीं तत्र तद्व्याप्यवृत्तानुपपत्त्या-
प्यौचित्यावर्जितत्वात्तद्व्याप्यवृत्तित्वस्यापि हेतौ संशयादिति भावः ।
एतेन उक्तस्थल लक्षणाव्याप्तिवत् असाधारण्यनिश्चयरूपकारणाभा-
वेन संशयानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । उक्तविवक्षायामेतद्दोषानवका-
शात्साधारण्यं पुरुषविशेषनियन्त्रितस्वयमिचारव्यवहारे कदाचिदि-
ष्टापत्तेः सम्भवाद्दोषान्तरमाह अभिहितं चेति । परेत्यित्यादिना
अयं घट एतस्यादित्यादिविपूर्वपक्षीयपक्षिभ्यास्त्वावच्छर इति शेषः ।
न सशयप्रयोजकमिति । तथाच तदादायासाधारण्ये न लक्षण-

संगमनसम्भवः । ननु तर्हि कादृशमसाधारण्यं संशयप्रयोजकमतं भाह विवृणोति । तत्सहचरित्वेति । साध्यप्रत्ययानुमित्यदि-
 तैत्वर्थः । एतादृशासाधारण्यस्य च न हेतुदोषतासम्भवः सदेतु-
 साधारण्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन दोषसामान्य-
 लक्षणानाम्प्रान्तायाद्येति भावः । ननु व्याप्यविरुद्धसाधारण्यस्यै-
 तादृशधर्मस्य संशयप्रयोजकत्वे व्याप्यादिदर्शनादपि संशयापत्ति-
 रित्यत आह व्याप्यविरुद्धयोरिति । व्याप्यादिप्रदन्नुत्पत्त्यकाले व्या-
 प्यादिदर्शनस्य संशयाप्रतिबन्धकत्वात् तस्येन निश्चितयोरिति । व्या-
 प्यत्वादिना धर्मिभ्यस्तस्य व्याप्यादेर्मिदकरूपज्ञानात्संशय इष्ट-
 प्येति भावः ।

विरुद्धाभ्यासस्य हेतुविशेषणायै मसाधारण्यासंग्रहः, विरोधपदा-
 र्थ साध्यासामानाधिकरण्यत्वादिना निषेधस्य तदन्वयत्वेनानुमितियि-
 रोधिविशेषणेपि साध्याप्रसिद्धादिवारणासम्भव इत्यत आह विशि-
 ष्टेति । साध्यतापच्छेदकादिविशिष्टैस्त्वर्थः । एतदर्थः पूर्वपक्ष एव विवृ-
 त्तः । यथाश्रुतमूलतो धर्मिविशेषणताया एव सामादर्थत इति । ता-
 त्पर्यबलत इत्यर्थः । विरोधिविशेषणम्-अनुमितिविरोधिविशेषणम् ।
 अवृत्तित्वे परस्परसाामानाधिकरण्ये च साध्यसाधनयोरित्यनु-
 पपत्ते । पक्षतानिषेधे प्रयोजनताभावादाह पक्षपदमिति । पक्षवृत्तित्व-
 स्य धर्मिविशेषणत्वे स्वरूपासिद्धस्य व्यभिचारिणोऽसंग्रहप्रसङ्गः,
 हेतौ पक्षवृत्तित्वप्रहाविरोधित्वेन विरोधिविशेषणेपि बाधसाप्रतिप-
 क्षातिप्रसङ्गवारणमशक्यमेवेति पूर्ववापक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरो-
 धिसम्बन्धाव्यावृत्तिरिति, दलद्वयेन व्याप्तिप्रदविरोधिधर्मपक्षस्य
 विवक्षणे च मणिरारमतसिद्धस्य साध्यस्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
 त्वरूपासाधारण्यस्य संग्रहः, विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य बाधादिवारणे
 च गौरवमित्यामिप्रोप्य पूर्वपक्षोक्तरीति परित्यज्य प्रकारान्तरेण बा-
 धादिकं धारयितुमुक्तदलद्वयनिष्ठाद्यर्थमाह तथाचेति । यद्यस्मीति ।
 सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिष्प-
 यसामान्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदक-
 कानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं तादृशधर्मव्यवहित्यर्थः । समूहालं-
 मनात्मकस्योदासीनपदार्थविषयकनिश्चयस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकत-
 योदासीनपदार्थविषयकनिश्चयसामान्यस्यापि तद्विपरीतविषयकस-

मूढालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतया तत्रातिव्याप्तिवारणात्
सामान्यपदत्वम् । हेतुमत्ताज्ञानासमानकालीनस्य व्यभिचारनिर्ण-
यस्य व्यभिचारनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्ता-
ज्ञानाप्रसिद्धा असेमयः स्यादिति प्रथमं कालीनागतं निश्चयविशेष-
णम् । निर्धर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनव्यभिचारनिध-
कालीनहेतुमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकाप्रसिद्धा तदोपतादयस्यप्रती-
हेतुमत्ताज्ञाने सधर्मितावच्छेदककत्वविशेषणम् । अनुमितिसामान्या-
न्तर्गतार्था स्वसमानकालीनहेतुमत्ताज्ञानासमानधर्मितावच्छेदक-
साध्यानुमितौ हेतुतावच्छेदकावच्छेदस्य साध्यव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगिवृत्तानं न प्रतिबन्धकं नित्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
शब्दत्वमित्यादिज्ञानवशायामप्य नित्य इत्यादिज्ञानात्पक्षावविवादा-
विशेषसाधारणाध्याप्तिरतः समानधर्मितावच्छेदकान्तमनुमितिविशे-
षणम् । तथा च इदमस्याधिधर्मितावच्छेदकमित्येवद्विविशिष्टबुद्धौ
शब्दत्वादिधर्मिकमित्येवदिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपानित्य-
रव्यवधानिकेत्यातिनिश्चयविशिष्टस्य तद्वर्धितावच्छेदककदान्त्वा-
दिमत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यमत्ताज्ञानमुद्घात प्रतिबन्धकत्ववद्विशे-
षणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तादृशशब्दत्वादिमत्ताज्ञानवि-
शिष्टस्य तथाविधव्याप्तिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशहेतुम-
त्ताज्ञानसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वं तथा-
विधासाधारण्यनिश्चयस्याक्षतमेतस्यसाधारण्यसद्बुद्धः । अनुमितिर्वदं
साध्यव्याप्योहेतु साध्यव्याप्यं पक्ष इत्येतादृशसमूहालयगानुमिति ।
सूत्रेण साधारण्यज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तदसद्बुद्धः ।

एतेनानुमितिविरोधित्वं यादृशविशिष्टविषयकानिश्चयवशेनानुमि-
तिप्रतिबन्धकत्वं तादृशत्वम् तत्र चावच्छेदकत्वं प्रागुक्तयुक्त्या अन-
तिरिक्तवृत्ति-धरूपमेव विवक्षणीम्, एवं च साध्यव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगी हेतुरिति ज्ञानस्य हेतुमत्ताज्ञानासमानकालीनस्य साध्य-
वत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकतया तादृशज्ञानविषयस्य निरुक्तलक्षणाका-
न्तत्वेन नासाधारण्यस्वरूपतापपद्यते पक्षवृत्तित्वविशेषितस्य तस्य
च याथाविधधर्मिशेषघटितमूर्तिकतया नियतपक्षधर्मिकानुमि-
तिविरोधित्वमेव न तु यत्र यत्र हेतुमत्त्वं ज्ञायते तत्रधर्मिकानुमि-
तासामान्यविरोधित्वमिति न तस्यापि तथात्वसम्भव इति परास्तम् ।

‘यत्-हेतुमत्ताज्ञानमनिवेश्य तत्तद्देतुधर्मिकसाध्यव्यापकीभूता-
 भावप्रतियोगित्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता, प्रतिबन्धताच्छेदकं तु
 धर्मिविशेषविषयकत्वाघटितं तत्तद्देतुमत्ताज्ञानजन्यानुमितित्वमतः
 शब्दस्य’ निर्यायव्यापकीभूताभावप्रतियोगोनिनिश्चयसस्ये समान-
 धर्मितावच्छेदककशब्दनिश्चयस्य चासस्ये निर्यथाघनुमितेर्नानु-
 पपत्तिः तदानीं हेतुन्तरज्ञानेनैथानुमितिजननात्तस्याश्च शब्दस्य धर्मि-
 कतादृशाभावप्रतियोगित्वनिश्चयाप्रतिबन्धत्वात्, एवं च पक्षवृत्ति-
 त्वाविशेषितं निरुक्तरूपमेयासाधारण्यम्, लक्षणे अनुमितिपदस्य प्रकृ-
 तहेतुकानुमितिपरतया प्रकृतहेतुकानुमितिसामान्यविरोधित्वस्यान-
 तिरिक्तवृत्तिर्वरुपावच्छेदकत्वघटितस्यापि तत्र सस्येन तदसंप्रदा-
 प्रसक्तैरिति समाधानम्-तत्र मनोसं विज्ञानाम् । शब्दत्वादि-
 धर्मिकतादृशप्रतियोगित्वनिश्चयस्य शब्दत्वादिहेतुमत्ताधीजन्यानु-
 मितिर्त्वावच्छिन्न प्रति प्रतिबन्धकत्वं तादृशनिश्चयसहकृत-
 शब्दत्वादिनिश्चयदशयां नरसमानधर्मितावच्छेदकताकशब्दबो-
 धाद्यापत्तेरन्यहेतुकतादृशानुमित्यापत्तेश्च दुर्वारत्वात् । न चान्य-
 हेतुकापि समानधर्मितावच्छेदकतद्वत्ताज्ञानकालीनानुमितिः तद्व-
 स्ताज्ञानजन्येवेति न तदापत्तिसम्भव इति वाच्यम् । व्याप्यत्वानय-
 छिन्नहेतुप्रकारताशालिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे मानाभावात् अन्य-
 छिन्नकपरामर्शघटितसामान्या तत्तद्धर्मिकतादृशनिश्चयाभावस्थान-
 न्तर्भावेन तद्वत्त्वादापत्तेः कथामत्रेण धारयितुमशक्यत्वात् । एतेन
 समानधर्मितावच्छेदककतद्वत्ताज्ञानान्तरोत्पतिकत्वनिवेशोपि न नि-
 स्तार इत्यलमस्यावेशेन ।

। एतन्नये पक्षवृत्तित्वाविशेषितहेतुनिष्ठसाध्याभावीयान्वयव्याप्तेर-
 व्यसाधारण्यमेवेति न तत्रातिव्याप्तिरित्यवधेयम् । तथा-निरुक्तानु-
 मितिसामान्यविरोधि, धर्मिविशेषितत्वात्-धर्मिविशेषघटितत्वात् ।
 १ तादृशौ-न तादृशानुमितिसामान्यविरोधिणौ ।

। नन्वेवमपि सर्वमाकाशवस्तुप्रमेयत्वांदित्यादिस्थलीयबाधप्रतिरो-
 धयोरनिव्याप्तिः सर्वमाकाशाभावघटित्वादिनिश्चये क्वचिद्व्याका-
 शाघनुमितेर्नुदयादनुभवानुरोधेनासमानधर्मितावच्छेदककज्ञानेपि
 चत्पत्ति-धर्मत्वकल्पनात्तयोरनुमितिसामान्यविरोधीधत्वादीति अत
) : आह सर्वमिति । इत्यादिकम्-इत्याकारकज्ञानाधिपयदाधादिकम् ।

आप्रिमाविरोधिपदद्वयस्य प्रतिबन्धकत्वपरतया इत्यादिकमित्यस्य
इत्याकारकज्ञानमित्येवार्थः । सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीति । सा-
ध्यसामानाधिकरण्यस्य साध्यवत्यघटितत्वादिति शेषः । तथा चा-
विरोध्यन्तेनैव तद्धारणमिति भावः । निर्द्धर्मितावच्छेदककस्य ज्ञान-
स्य बाधाघप्रतिबन्धत्वे साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य, साध्यार्थे नि-
र्द्धर्मितावच्छेदकतया तद्विरोधित्वमुक्तवाधावेरक्षतमेवेत्याशयेना-
ह अनुमितीति । व्यभिचारस्यापि प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमिति-
विरोधित्वात् सामान्येति । तथा च तस्यान्यहेतुकानुमित्यविरोधि-
त्वात् तदसंप्रहः । उक्तवाधादेश्च सर्वहेतुकानुमतिविरोधित्वात्-
धारणमिति भावः । यद्यपि शब्दत्वादिनिष्ठनित्यस्वव्यपकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वरूपासाधारण्यज्ञानमन्यलिङ्गकानुमितावपि तत्समान-
धर्मिकशब्दत्वादिमत्ताज्ञानविशिष्टं सत्प्रतिबन्धकमिति प्रकृतसाध्य-
कानुमितिसामान्यविरोध्येषासाधारण्यम्, तथापि ज्ञानान्तरवैशि-
ष्ट्याविशेषितज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकत्वघटितविरोधिताया एवात्र
निवेशनीयतया तादृशविरोधितादन्यत्वमसाधारण्यसाधारण्यमेव ।

इदं त्ववधेयम् । सर्वमाकाशाभाववदित्यादिज्ञानस्यासमानधर्मि-
तावच्छेदकानुमितिविरोधित्वे मानाभावः तादृशज्ञानकाले इदमपि
सर्वान्तर्गतमित्यादिज्ञानसत्त्वं एव इदमाकाशवदित्याद्यनुमित्यनुद-
यात्तत्र च तादृशज्ञानस्यैव प्राच्याभावावच्छेदकधर्मदर्शनविधया ता-
दृशानुमित्यभावनिर्वाहकत्वात्तथाच तादृशवाधयुद्धेर्निवृत्तकानुमिति
सामान्यविरोधिस्वाभावादेव नातिव्याप्तिशंकेति ।

वस्तुतस्तु तद्धर्मितावच्छेदककयुद्धौ तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण
प्राच्याभावायगाहियुद्धेरप्रतिबन्धकतया माद्य भावार्थे, तद्धर्मितावच्छे-
दकव्यापकतायगाहित्यमेव तन्त्रम्, तथा च प्र ह्याभावे तत्सद्धर्मव्या-
पकतानिश्चयस्य तद्धर्मावच्छिद्यार्थे प्राच्याभावाप्रकारकस्यापि तत्त-
द्धर्मधर्मितावच्छेदकताकग्रहप्रतिबन्धकत्वम्, तत्सद्धर्मव्यापकता च त-
त्सद्धर्मसामानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वम्, तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे
वृत्तिमदस्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानमपि तथा, सामान्यघटितविरो-
धाभावग्रहस्य यत्र प्रतिबन्धकत्व तत्र तत्सामान्याभावग्रहस्यापि त-
थात्यानुभवात् । सर्वमाकाशाभाववदिति युद्धेष्वाकाशाभावे वृत्ति-
मद्व्येवाभावाप्रतियोगित्वं विषयः, स एव बाधः तादृशानुमितिः-

सामान्यविरोधी चेति ।

मूलस्थेन तेनेत्यनेन संशयप्रयोजकयोर्विभाजकीभूतसपक्षवृत्ति-
 रविपक्षस्याप्युक्तव्यवष्टितसाधारण्यासाधारण्योः परामर्शोऽनङ्गतिः
 सपक्षवृत्तिरथाद्यंशज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया तद्व्यवष्टितस्य हेत्या-
 भासताविरदादिति तस्यानुमितिविरोधितया प्रकाशविरक्षवृत्तित्वाद्यं-
 शमात्रपरामर्शकतामाह तेनेति । विपक्षवृत्तिरथाद्यादिनाऽप्रकाशत-
 त्वात् प्रकाशतालाभापानुमितिविरोधितेत्युक्तम् । अनुमितिविरो-
 धित्वाद्यवच्छिन्नस्यानुमित्यविरोधितत्वात्परदस्य विपक्षवृत्तिरथाद्याद्य-
 वच्छिन्नपरदवमाद्यकमिति, तद्भावात् विपक्षवृत्तिरथादिनेति । वि-
 पक्षवृत्तिरथाद्याद्यवच्छिन्ननेत्यर्थः । तमेवेत्येवकारस्व विभाजकधर्म-
 स्यानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानप्रकारत्वेऽप्यवच्छेदपरत्वेऽनङ्गतिः तादृशी-
 ज्ञानप्रकारीभूतविपक्षवृत्तिरथाद्येरेवानुगतधर्मप्रकारेण विभाजकत्वा-
 त् । एवं प्रत्येकमेवेत्येवकारस्यापि विभाजकधर्मस्य हेतुभासता-
 द्यवच्छेदपरत्वं नोपपद्यते इति अनुमितिविरोधित्वाविरूपानुगतक-
 विभाजकतावच्छेदकधर्मस्य प्रतिबन्धकज्ञानप्रकारतावच्छेदकत्व-
 हेत्याभासपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदपरत्वात् एवकार-
 ह्यं व्याचष्टे एवकारेणेति । प्रथमेवकारेणेत्यर्थः । व्यव-
 च्छिन्न-प्रतिबन्धकज्ञानप्रकारतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदत्वमया प्रति-
 पाद्य, हेत्याभासस्येति पूरणम् । एवं च प्रत्येकमेवेति मूलस्य विपक्ष-
 वृत्तिरथादिप्रत्येकमात्रवृत्तिरुपावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः । तेनासाधारण्य-
 स्येत्यादिमूलस्यानुमितिविरोधितावष्टितलक्षणं परित्यज्य लक्षणान्त-
 रकरणनोसाधारण्यस्य साध्यतदभाषोपस्थापकतया संशयकतया
 दूषकत्वपक्षे नाध्यासिरित्यर्थकत्वेऽसङ्गतिः-सम्भवतस्तथाप्रयोजक-
 ताकसाध्यतदभाषसद्व्यवष्टिताभावप्रतियोगितद्वयासाधारण्यस्य स-
 ज्ञेतुसाधारणताप्रयुक्तदोषत्वात्सम्भवदोषेणैवानुमितिविरोधितावष्टि-
 तलक्षणस्यावतरित्वात् ।

(चि०) यद्वा साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्या-
 भाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम् । तेनासाधारण्यस्य साध्यत-
 दभाषोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाध्यासिः । न चैव-
 माधिक्ये विभागव्यावातः, स्वरूपसत्तानुगतरूपेण अ-

याणामेकीकृत्य महर्षिणा विभागकरणात् । न चैवं सा-
ध्याभावज्ञापकत्वेन साध्यप्रकरणसमयोस्तदज्ञापकत्-
वान्येषामुपसंग्रहः कृतो न कृत इति वाच्यम् स्वतन्त्रे-
च्छस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् ।

(दी०) तेनानुमितिविरोधित्वघटितलक्षणकरणेन, असा-
धारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वपक्षे नाव्याप्तिरन्यथा
पुनरव्याप्तिरेव । साध्याभावज्ञापकत्वेन-साक्षात्साध्यवचानुमिति-
विरोधित्वेन ।

(गा०) तेनेत्यस्य संशयकताघटितलक्षणपरित्यागपूर्वकापरलक्षण-
प्रयत्नकरणस्यासाधारणसङ्घट्टप्रयोजकतार्थकत्वं साध्यतदभावोपस्था-
पकतये यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेत्यर्थकत्वमपि न साधु । असा-
धारण्यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतामते साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
योगित्वस्वैवासाधारण्यतया तस्य व्याप्तिप्रहाविरोधितया विरु-
द्धादिसंकीर्णासाधारणानुरोधेन व्याप्तिप्रदह्यविरोधितांपरतया
ध्याप्येयस्याध्यवहितलक्षणस्य तत्राव्याप्तेराद्यदशकत्वादतस्तत्पदं
मध्यमलक्षणमात्रपरतया व्याचष्टे तेनेति । असाधारणस्य संशय-
कतापक्षे प्रथमलक्षणस्यैव साधुता न तु मध्यमस्य संशयप्रयोजक-
स्ये निश्चितसाध्यतदभाववशात्तत्त्वान्नेरनुमित्यविरोधित्वादित्युप-
भासङ्गतिभयेन साध्यतदभावोपस्थापकतयेत्यस्य संशयकतयेत्यर्थं
परित्यज्यार्थान्तरमाह सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेति । इतरलक्षणयोस्त-
न्मतेऽसाधारणाव्याप्तिसत्त्वं एवोपष्टंभसङ्गतेरुपष्टंभकतां स्पष्टीकर्तुं
तत्पूरयति अन्यथा पुनरिति । इतरलक्षणयोस्त्वित्यर्थः । अव्याप्तिरे-
वेति । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वपक्ष इत्यनुषज्यते । यथाश्रुतं
साध्याभावज्ञापकत्वं न याद्यसाधारणमतस्तदर्थं व्याचष्टे साध्यामा-
वेति । न्यभिचारादिव्यावृत्तस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रति-
बन्धकताघटितस्य विरोधित्वस्य विरोधितालामाय साक्षादिति ॥

इति भीमदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां

गाडाधर्या सव्यभिचारनिरूपणम् ।

साधारणप्रकरणम् ।

(चि०) तत्र साधारणत्वं न साध्याभाववद्भा-
मित्यम् । सर्वमनित्य मेयत्वादित्यनुपसहार्यं भूर्नित्या-
गन्धवश्वादित्यं साधारणे सयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चा-
तिव्याप्तेः । अत एव न साध्यवत्तदन्ववृत्तित्वम्, नापि
निश्चितसाध्यवत्तदन्ववृत्तित्वम् साध्यवदन्ववृत्तित्वस्य
दूषकत्वेन शेषवैयर्थ्यात् । अत एवाभुकेनापमैकान्तिक
इत्येषोद्भाष्यत तत एव चादिनिवृत्तेश्च, न तु सपक्षगत-
त्वमपि । अनुपसहार्यो व्यावर्णोऽन्यथा तस्यैतद्विशे-
पत्वापत्तिरिति चेत्, त्वज तर्हि तमधिक क्लृप्तेऽन्त-
र्भावात् । नापि सपक्षविपक्षगतत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वा-
त् । विरुद्धो व्यावर्ण इति चेन्न । विपक्षगामित्वस्यैव
दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात् ।

अथ पक्षान्पसाध्यवत्तदन्ववृत्तित्वं साधारणत्वम्,
तेन सर्वमनित्य मेयत्वादित्यनुपसहार्यं नातिप्रसङ्गः,
न च व्यर्थविशेषणता, घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृ-
त्तिवित्त्वाभ्रमेयत्वादित्यनुपसहार्यस्य विरुद्धस्यानैका-
न्तिकभिन्नस्युच्यतेत्यत्रेति चेन्न । दूषकताप्रयो-
जकरूपभेदमन्तरेण भेदस्यैवानुपपत्तेः । साध्यवद्वृत्ति-
त्वे सति सर्वसाध्यवदन्ववृत्तित्वमित्यपि न, व्यर्थ-
विशेषणत्वात् एकव्यक्तिकसाध्ये तदभावाच्च । ए-
तेन हेत्याभासान्तरव्यच्छेदक लक्षणान्तरेऽपि विशे-
षण व्यर्थमिति ॥

(दी०) सर्वमनित्यमित्यादि सम्प्रदायमनुरोधोक्तम् । अत-
एवं तावन्नेऽन्तर्भावविष्यति । नापीति । निश्चिते साध्यवति साध्य-
वद्भिन्ने च वर्त्तमानत्वमित्यर्थः । अनुपसंहार्य इति । साध्यवद-
न्यवृत्तित्वांशस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । नापीति । इह स-
पक्षत्वं न निश्चयगर्भमतो नाभेदः । घट इत्यादि । इत्यस्य विरु-
द्धस्य-अनुपसंहार्यस्य-प्रसिद्धस्य च विरुद्धान्तरस्य व्यवच्छेद-
त्वादिमर्थः ।

अन्वयतो व्यतिरेकतश्च सहचाराग्रहदशायापीदृशं द्वित्वम-
नुपसंहारीति पतेनेदमित्यपि कश्चित् ॥

(गा०) सर्वमनित्य प्रमेयत्वादिवादेः । स्वमते साधारणत्वात्त-
त्रानिष्पातिप्रदर्शनासंगतेराह सम्प्रदायमिति । तन्मते निश्चितसाध्य-
तदभाववहृत्तरेव साधारणतया उक्तहेत्वोरनुपसंहार्यत्वासाधारण-
त्वदशायामलक्ष्यत्वमेवेति भावः । ननु मणिकारमते धास्तयसाध्या-
भाववहृत्तरेव साधारण इत्येव कुतोऽधधारितमित्यत आह त एवेति ।
स्वमते तस्य लक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । अग्रे-सिद्धान्तग्रन्थे । निश्चितसाध्य-
वत्त्वमप्यनित्यमित्यत्र तत्पदस्य प्रकान्तनिश्चितसाध्यवत्परामर्श-
कत्वे साध्यसशयविषयीभूतगते सपक्षे च वर्त्तमाने सन्देहावतिप्रसङ्ग
इत्यतस्तस्य साध्यधन्मान्तरता स्पष्टयितुं व्यास्रष्टे निश्चित इति ।
साध्यादिमत्तया निश्चित इत्यर्थः । एतच्च साध्यवद्भिन्नेष्वेति,
अन्यथा निश्चितसाध्यवतीति समासेन लिखनस्य परीत्यागे बीजा-
भावात् । न चानुपसंहार्यसाधारणयोरतिष्पाति साध्यवति त-
द्विशेषणतैत्र्यधारणात् साध्यवद्भिन्ने तस्य विशेषणत्वमप्रयोजकमिति
वाच्यम् । साध्यवदन्यत्वसशयविषयवृत्तित्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्
स्वरूपसश्रियघटितस्यैव दोषत्वमित्यभिप्रायेण तदुपादानात् सा-
ध्यवति तद्विशेषणोपादानं च-सन्देशोऽनित्य शब्दोक्तशान्पतरत्वादि-
त्यादेरन्यगतसाध्यसहचरितत्वे सति व्यवगतसाध्याभावसहचरित-
तया विरुद्धत्वमेव न तु साधारणत्वमिति-मताभिप्रायेण तद्व्यारणाय ।
उभयत्र विवक्षतेन तादृशविशेषण प्रक्षिप्य लक्षणद्वय करणीयमित्य-
भिप्रायेण समासोपेक्षणमिति पुनर्युक्तम् । तथासति सपक्षविपक्षग-

सत्त्वरूपामिमलक्षणे सपक्षत्वविपक्षत्वोभयशरीरे निश्चयांशपरित्याग
एव पौनरुक्त्यपरिहारसम्भवात्, सपक्षत्वमात्रस्य च तद्गर्भतया नि-
राकरणासंगतेः ।

मूले इत्येवोद्गाह्यत इत्यत्र इतीत्यन्तरं विपक्षवृत्तित्वमिति पूर-
णीयम् । अयोगोलकेनानैकान्तिको घट्टिरित्यत्र साध्यवदन्याधेयत्वम्
अनैकान्तिकपदार्थः । तत्रैव च तृतीयान्तरार्थायोगोलकनिरूपितत्वादे-
रन्वयो बोध्यः । ननु तन्मात्रोद्गाहनात्र घादिनिवृत्तिरिति न तन्मात्रं
दोष इत्याशंकां निराकरोति तत एवेति । एषकारव्यवच्छेद्यं स्फुटय-
ति न स्थिति । सपक्षगतत्वमपीति । उद्गाह्यत इत्यनुपपद्यते । अनुप-
संहार्यं सर्वमनित्य प्रमेयत्वादित्यादी निश्चितसाध्यवदन्यवृत्तित्वइ-
लासत्वात् सपक्षगतत्वमात्रस्य न तद्व्यावर्तकता अतः सपक्षगतत्व-
निश्चितत्वरूपसाध्यवदन्यविशेषणयोरन्यतरसार्धक्यशङ्कापरत्वमनुप-
संहार्यं इति मूलस्य स्फुटयितुं निश्चयाघटितसाध्यवदन्यवृत्तित्वस्य
तत्साधारण्यमाह दीधिति साध्यवदन्येति । मन्त्रादि-अनुपसंहार्यं-
पि । न निश्चयगर्भमिति । न निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वरूपमपि तु साध्य-
वद्वृत्तित्वरूपमेवेत्यर्थः । नाभेद इति । न निश्चितसाध्यवदन्याद्युक्तलक्ष-
णाभेद इत्यर्थः । घटो ऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्विधावित्यस्य
केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वाभावेनानुपसंहारित्वाभावादित्यनुप-
संहार्यस्येति मूलासङ्गतिमाशक्यान्तरा पूरयति इत्यस्य विरुद्ध-
स्येति । विरुद्धत्व चास्यानवगतसाध्यसहचारकत्वे सति अवगतसा-
ध्याभावसहचारी विरुद्ध इति मते अनुपसंहार्यस्य विशिष्यानभिधा-
नात्कस्येत्याकाङ्क्षायामाह असिद्धस्येति । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्या-
देरित्यर्थः । विरुद्धस्येत्यस्य विरुद्धसामान्यपरत्वे दर्शितद्वित्वरूप-
विरुद्धहेतोः पृथगुपादानानुपपत्तिरतोऽय गौरवत्त्वादित्यादिसर्व-
थादिसिद्धविच्छेदपरतया तथाचष्टे विरुद्धान्तरस्येति । तादृशद्वित्व-
रूपविरुद्धस्य पक्षातिरिक्तसाध्यवद्वृत्तित्वरूपसमुदाविशेषणेन विरु-
द्धान्तरस्य च पक्षान्यत्वमनन्तर्भास्यापि साध्यवद्वृत्तित्वविशेषणेन
स्यावृत्तिरिति प्रदर्शनाय भेदेनोपादानमिति भावः ।

केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्व नानुपसंहारित्वं किन्त्वप्रती-
तव्यातिप्रदानुकूलसहचारत्वमिति मते कथितद्वित्वमनुपसंहार्यंवेति
'तन्मतमालम्ब्य यथाश्चनमूलमुपपादयतो मतमाहान्यवत इति । साध्य-

यद्वृत्तित्वांशव्याप्यस्य विरुद्धस्यैव पक्षान्बहुत्तित्वांशव्याप्यस्य सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्याद्यनुपसंहार्यस्याप्युपादानौचित्याद्यनुपसंहार्यविशेषस्योपदानं निर्धोजमित्यस्वरसमुचनाय कश्चिदिति ॥ ”

” (चि०) उच्यते विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम्, नन्मात्रस्य दूपकत्वात् । विरुद्धस्यापि तत्रवाज्ञाने विपक्षवृत्तित्वाज्ञानदशायां साधारणत्वम्, अन्यथा नस्य हेत्वाभासान्तरतापत्तेः । उपाधेरसद्गुर एव । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्याभाववद्बहुत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षतादशायाम् उद्धारयितुं न शक्यत इत्युभयोर्भेदेनोपन्यासः ॥

इति साधारणचिन्तामणिः ॥

(दी०) विपक्षेति । अत्र विपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वम् । अनुपदमेव वस्तुगत्या साध्याभाववद्बहुत्तित्वेन साधारण इति मूल एव स्फुटतरमभिधानात्, न तु निश्चयगर्भं तज्ज्ञानस्यामतिबन्धकत्वात् । न च वस्तुतो यत्र तन्निश्चयस्तद्बहुत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकम्, रूपान्तरेण साध्याभाववत्तया निश्चिते रूपान्तरेण हेतुज्ञानेऽप्यप्रतिबन्धात् । न चैकेन रूपेण तत्तथा, गौरवात्, हेतुसाध्याभावयोः सामानाधिकरण्यास्फुरणेनाविराधात्, साध्याभाववद्बहुत्तिर्हेतुरित्यादिशब्दज्ञानानामप्रतिबन्धकत्वापात्ताच्च ।

यत्तु साध्याभावांशे निश्चयरूपं शेषांशे संशयसाधारणं साध्याभाववद्बहुत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमन्यथा पक्ष एव साध्यसन्देहेन सैन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेरिति । यदाहुः—‘नहि पक्षे पक्षसमे वा व्यभिचारः’ इति ।

तत्र ! व्याप्तिनिश्चये हेतौ व्यभिचारमंशयायोगात्, तदनिश्चयदशायाम् अनुकूलतर्कास्फूर्तो सैन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्येष्ट-

त्वात्-हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहितयैव ज्ञानस्य व्या-
प्तिप्रदप्रतिबन्धकत्वात्, अत एव पक्षः साध्यातिरिक्तपक्षधर्मा-
तिरिक्तधर्मवान् भवेत्वादित्यादयोऽनुहृतकर्तृविरहिणो साध्यानि-
रोधयोरनवतारेऽपि पक्षे एव सन्दिग्धान्नैकान्तिकतया अभयो-
जका गीयन्ते । एवं बहिर्दाहानुहृत्यादयः शक्तिमाधका अपि ।
अन्यथा पक्षान्तिरिक्ते सर्वत्र साध्यवत्त्वानिर्णयाद्याप्तिप्रदस्य दु-
र्घारत्वात्, पक्षविपक्षान्तरत्वादिना सर्वत्र सत्प्रतिपक्षसद्भावे ।

१- (गा०) सिद्धागतलक्षणेपि विपक्षपक्षस्य निश्चिनसाध्याभाष्यवदर्थ-
कताम्रम निराकरोति भवेति । निश्चयांशानियतं मूलस्यापि समति-
मादशयति अनुपदमेवेति । स्फुटतरमभिधानात्-वास्तवसाध्याभाष्य-
वद्व्यतिरिक्तस्य साधारण्यरूपतास्फुटोकरणात् । न तु निश्चयधर्म-
विपक्षस्य संभवदुक्तिकमपीत शेषः । तज्ज्ञानस्य-निश्चयांशज्ञानस्य,
अप्रातयन्धकत्वात्-व्याप्तिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् । व्याप्तेर्निश्चितसाध्या
भाष्यवद्व्युत्तिर्याद्यदित्यादिति भावः ।

ननु निश्चयांशज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेपि स्वरूपसत्साध्याभाष्यनि-
श्चयविषयधर्मिद्व्युत्तिर्यज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशधर्मिद्व्युत्तिरं
साधारण्यरूपेद्वयमासौ भवेत् । न च निश्चयघटितस्य विशिष्टस्य प्र-
तिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन सामान्यलक्षणानाप्रान्ततया न हेतुभास-
तेति याच्यम् । माणशरीरज्ञानसामान्यलक्षणस्य यथाधुनायं परता-
या अनेनैव परिगम्यात्, तद्व्यपारत्यागे कथंचिदेतसाधारण्यस्यापि
सम्भवात् ।

(यस्तुतस्तु साध्याभाष्यनिश्चयविषयीभूतायोगोलकादिधर्मिद्व्युत्ति-
र्यस्यायोगोलकादिद्व्युत्तितान्येनैव रूपेण दोषता तद्व्यपारिशिष्टविषय-
कज्ञानस्यायोगोलकादिधर्मिकसाध्याभावनिश्चयविशिष्टत्वेन प्रतिब-
न्धकत्वात्, तथाच साध्याभाष्यनिश्चयविषयद्व्युत्तिर्यत्वेन ज्ञानस्याप्रति-
बन्धकत्वेपि न क्षतिः, तेन रूपेण दोषतानुपगमात् । न चायोगोल-
कादिद्व्युत्ततादृशज्ञानस्योक्तनिश्चयांशत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽ-
पि तद्व्यपयकत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकताशून्यतादृशानर्थक्यविशि-
ष्टज्ञान साधारणतया नानतिरिक्तव्यतिरिक्तव्युत्तिर्यद्व्युत्तिर्यमि-

न तत् हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वमिति वाच्यम् । मा-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन यस्य यस्य यादृशप्रतिबन्धकता-
यामवच्छेदकत्वं तत्तद्वच्छेदकविशिष्टस्य यादृशविषयकनिश्चयत्व-
स्य तत्प्रतिबन्धकतान्तिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया सामान्यलक्षणस्यो-
क्तसाधारण्यसम्भवात् । याधादिप्रतिबन्धकतायामप्रामाण्यप्रहंभा-
ए एव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनावच्छेदक- प्रसिद्ध इति ।) न चै-
वं तुल्ययुक्त्या हेतुमत्ताज्ञानविषयधर्मिष्ठितिसाध्याभावादिकमपि
तथा स्यादिति वाच्यम् । दृष्टव्यात् ।

अथैव महानसादी बह्व्यभाषममदशायां हदादी धूमादिभ्रमदशा-
यां च तादृशमविषये धूमवह्व्यभावादेवृत्तैर्वह्व्यादिसाध्यकधूमादेः
साधारण्यं स्यादिति चेदेतदपीष्टमेव । न चैवं साधारण्यस्य नि-
त्यदोषताप्रवादाविरोधः, उक्तरूपेण साध्याभाववद्वृत्तिस्वरूपविशि-
ष्टविषयकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशविशिष्टविषयस्य चाप्र-
तिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन नित्यदोषतया तदविरोधात् । सद्धेतुनिष्ठ-
साध्याभावसमविषयवृत्तित्वादिरूपस्य च तस्यानित्यदोषताया एवो-
पगमात् । न चैव सद्धेतौ पक्षतावच्छेदकादिभ्रमविषयवृत्तिसाध्या-
भावादिकमपि बाधः स्यादविशेषादिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकप्रमा-
विषयस्यैव दोषयोगमात् तादृशस्य साध्याभावादिविषयकप्रतिब-
न्धकीभूतज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकाद्यंशे भ्रमत्वनियमात्, प्रकृते च ज्ञा-
नद्वयस्यापि मिलितस्य प्रतिबन्धकतया एकज्ञानस्य भ्रमत्वेपि प्रमा-
त्मकापरज्ञानविषयस्यापि दोषतासम्भवात् । अत एव सद्धेतौ पक्ष-
वृत्तिसाध्याभावव्याप्यत्वादेः सप्रतिपक्षतया तस्यानित्यदोषत्वमिति मिलित-
योः समानधर्मिकसाध्याभाववत्ताप्रहहेतुमत्ताप्रहयोर्ध्यामिषुद्धाविव-
मिलितयोरेकधर्मिकसाध्याभावव्यातिपक्षधर्मतापुद्धोत्पन्नमितो विरो-
धित्वात् तदुभयैकतरप्रमारूपैकज्ञानविषयस्य विशिष्टस्य दोषत्वे वा-
च्यकामायात् । न चैवं विरोधिव्याप्यादेः क्षायमानतादशायामपि स-
द्धेतौ दुष्टतापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानद्वयस्य यत्र प्रतिबन्धकता तत्र
प्रतिबन्धकीभूतज्ञानावच्छिन्नस्यैव विषयस्य दोषतादिति । न च
ज्ञानान्तरविशिष्टस्य यादृशविशिष्टज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशवि-
शिष्टविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतान्तिरिक्तवृत्तित्वाच्च- दोषसामान्यल-

धुणाहान्तव्यमिति याच्यम् । सामान्यलक्षणे स्वरूपमन्वन्धकृपाव-
 च्छेदकताया एव निवेशनीयात् । एकदेशातिव्याप्तेर्वाहशविशिष्ट-
 विपर्यितासामान्यं प्रतिबन्धकनापच्छेदकमिति विवक्षयेत् धारणात् ।
 न च नित्यदोषस्य याघादेः सर्वदा दोषतया तदनिर्वाहमयेन प्रति-
 बन्धकज्ञानाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य सामान्यलक्षणे दुर्निवेशत-
 याऽनित्यतामपि दोषाणां सर्वदा दोषतापत्तिर्दुर्वारयेति याच्यम् ।
 यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
 ता तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टज्ञानाधिकरणक्षणवृत्तित्वविशेष-
 एतादृशविशिष्टपण्यांस्तविषयताविरहविशिष्टत्वे सात यादृशविशि-
 ष्टनिरूपितविषयतासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकनापच्छेदक तादृश-
 विशिष्टवस्य सामान्यलक्षणतया नित्यदोषे च विशेष्यभूतनिरूप-
 विषयताविरहेण तादृशज्ञानाधिकरणक्षणवृत्तित्वविशेषतादृशवि-
 षयताविरहस्य सर्वदैव सत्त्वेन अनित्यदोषे च प्रतिबन्धकज्ञानदशा-
 यामेव तादृशक्षणरूपविशेषणविरहेण तादृशविरहस्य सर्वेण सामं-
 जस्यात् । विशिष्टभावप्रविष्टक्षणे निरूपितज्ञानयोरेकतरानधिकरण-
 त्वमात्रस्य निवेशे पर्यतो बहिमान् धूमादित्यादौ महानसादौ बहुय-
 भावादिभ्रमशून्यतादशायामपि धूमादौ महानसादिवृत्तित्वज्ञानमादाय
 व्यभिचारित्वापत्तिः, प्रतिहेतौ विरोधिन्यास्तपक्षधर्मज्ञानयोरे-
 कतरमात्रसत्त्वेपि सत्प्रतिपक्षतापत्तिश्चेति विशिष्टभावप्रतिपक्षोक्ति-
 दौ एकज्ञानसहितोपरिज्ञानाधिकरणक्षणनिवेशः । एव च संज्ञेतेर-
 धिकरणे साध्याभावस्य भ्रमसत्त्वेपि हेता तदधिकरणवृत्तित्वाहा-
 वदृशायां न तस्य सव्यभिचारत्वमपि तूर्मपज्ञानदशायामप्येति मि-
 धानुषायिनामाशंका निराकर्तुं साधारण्यस्थले ज्ञानद्वयप्रतिबन्धकतां
 अडबति न चेति । न वेत्यर्थः । रूपान्तरेणेति । द्रव्य धूमाभावप्रत-
 अयोगोलकं बहिमदिरयांदिज्ञानेपि बहिर्भूमव्याप्य रनि ज्ञानोत्पत्तेरित्यर्थ-
 तद्रूपावच्छिन्नसाध्याभावनिध्यसहिततद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकहेतुम-
 साज्ञानप्रतिबन्धकमित्युक्तौ नायं दोष इति शकते न चैकेनेति ।
 गौरवादिनि विशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वापक्षयत्यादिः । ननु ज्ञा-
 नद्वयकालपि फलानुत्पत्त्या सति तदाह्य दृशितरूपेण अनित्यत्वकालपि
 भावश्यकत्वे गौरवमकिञ्चित्करमेवानन्यगतिकत्वादित्यत आह हे-

वच्छेदकसाध्याभावसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नस्य^१ हेतावभावेन व्याप्तिज्ञानोत्पादे साधकाभावादित्यर्थः । तथाच तदानीं व्याप्तिज्ञानोत्पादस्यैवासिद्धतया गुरुरूपेण प्रतिबन्धकत्वमप्रामाणिकमवात् भावः । दर्शितरूपेण प्रतिबन्धकत्वं सर्ववादेऽसिद्धप्रतिबन्धकताकस्य ग्राह्याविराधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यासंग्रह इत्याह साध्याभावेति । अप्रतिबन्धकत्वापातादिति । साध्याभावग्रहस्य तदानन्तनस्य निर्दिमितावच्छेदकतया तादृशज्ञानस्यासकप्रतिबन्धकतावच्छेदकानाक्रान्त्वादिति भावः । प्रत्यक्षे साधिकायादिवलात् साध्याभावाधर्मितावच्छेदकतया अयोगोलकत्वादेरपि भानसम्भवात् शाब्दागुधावनम् । न च साध्याभावप्रकारतानिरूपितविशेषतानिरूपिता या स्वसमानकालीनज्ञानायप्रकारता तदाश्रयधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वावगाहिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमादुक्तज्ञानसंग्रहः, साध्याभावे धर्मितावच्छेदकस्यैव साध्याभावस्यापि नियतप्रकारताश्रयत्वादिति वाच्यम् । द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन साध्याभावग्रहकालीनस्य द्रव्यवृत्तिर्हेतुरित्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापातात् । धर्मितावच्छेदकत्वच्छेदेन साध्याभावावगाहिज्ञानस्य निवेदो न निस्तारः निर्दिमितावच्छेदकसाध्याभावज्ञानकालीनज्ञानस्य तु संग्रहत्वात् ।

विषयस्य निश्चितसाध्याभाववत्त्वमेव निश्चयाज्ञानस्याविरोधित्वेपि न क्षतिः । तद्व्यतिरिक्तसाध्याभाववृत्तित्वस्यैव दोषत्वोपगमात्साध्याभावे निश्चितत्वाभिधानस्य । ध्यायित्वाज्ञानप्रतिबन्धकताया तदज्ञानस्य निश्चयप्रवेदो इत्येतत्प्रदर्शनमात्रार्थत्वादेवं च साधारण्यस्य नानित्यदोषताप्रसक्तिरपीति मिथ्याणा द्वितीय मत दूषयितुमुपन्यस्यति यस्मिन् । साध्याभावाशे निश्चयरूपमिति ।

अथात्र किं निश्चयत्वम् ? न सामान्यत साध्याभावसशयान्यसाध्याभावज्ञानत्वम्, महानस धूमवन्नवा धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वहिरित्येतादृशज्ञानासंग्रहात् । नापि-हेतुधिकरणप्रकाराभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेषकसाध्याभावसशयान्यनज्ञानत्वम् । यत्किञ्चित्त्वनिवेशात् बन्दिमान् पर्वतो घूमवाश वा धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वहिरिति ज्ञानसंग्रहः, तस्य तादृशयोगोलकत्वरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेषकसशयान्यत्वादिति-निर्होषम् । साध्याभावाशे निर्दिमितावच्छेदकस्य साध्याभाववृत्तिर्हेतुरिनिज्ञानस्यासंग्रहात्-तत्रे हे

त्वधिकरणाशे साध्याभावमात्रस्य प्रकारत्वात् तदवच्छिन्नविशेष्यताकसाध्याभावसशयस्याप्रसिद्ध, यत्किञ्चित्परनिवेशेनाननुगमाच्चेति ।

अत्राहु —भाधेयताविशेषणतापन्नस्य अधिकरणस्य या सशयत्वनिरूपकविशेष्यतान्यविशेष्यता तन्निरूपितसाध्याभावप्रकारताशालित्य तादृशत्वम्, सशयत्वनिरूपिका च विपरीतकांठिधर्मिता, चच्छेदकतापन्नधर्मावच्छिन्ना विशेष्यता, तदन्यत्वञ्च साध्याभाववद्दत्तिधूम इत्यादिज्ञानीयधर्मितावच्छेदकानवाच्छिन्नविशेष्यतादापक्षत्वमेव, सशय च प्रत्येककेटिनिश्चयीयविशेष्यताभ्यामतिरिक्तैश्च विशेष्यता, अतो निश्चयीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायां तदन्यत्वमेव । अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

शेषाशे-भाधेयत्वाद्यशे, सशयसाधारण-निश्चयत्वविशेषणानवच्छिन्नम्, अथवा-साध्याभावाशे निश्चयत्वनिवेश, सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्ते -पक्षांशे साध्याभावसशयात्मकपक्षवृत्तित्वावगाहिव्यभिचारज्ञानादनुमितिमात्रोच्छेदापत्ते ।साध्याभावसशयविषयहेतुमत्ताज्ञानस्याविरोधित्वे प्राचीनसवादमाह न हि पक्ष इत्यादिना । पक्षसन्दिग्धसाध्यकप्रकृतधर्मिणि, पक्षसमे-सन्दिग्धसाध्यकधर्म्यन्तरे, व्यभिचारो-व्यभिचारग्रहः । प्रतिबन्धक इति शेषः । व्याप्तिनिश्चये हेतुमति पक्षादौ साध्याभावसशयानवतारदशाया निश्चिन्नाया व्याप्तिस्मरणे व्यभिचारसशयायोगात् इति । पक्ष साध्यवान् न वा, पक्षवृत्तिहेतुरिति विश्रुतलावयकज्ञान न विरोधि विरोधितावच्छेदकरूपप्रकारकत्वात्, किन्तु साध्याभाववद्दत्ति-वत्त्वावाच्छिन्नप्रकारकज्ञानमव, तच्च, व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकमिति तस्योत्पत्त्यसम्भवादि स्यर्थः ।

यत्र व्याप्तिप्राहकसहचारदर्शनादिदशायामेव कचन हेतुमति साध्याभावसशय आसीत्तत्र तन्मते, पूर्वं व्याप्तेरनिश्चयन पक्ष, हेतुदर्शनदशाया व्याप्तिस्मरणासम्भवात्पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारसशयसत्त्वात् प्रत्यक्षतन्निश्चयस्यासम्भवादानुमितिर्न स्यादित्यत्र प्रापनिमाह तदनिश्चयदशाया इति । पूर्वं व्याप्तेरनिश्चयपि पक्षे साध्यस-वेहदशायामनुकूलतर्कवितार तु व्याप्तिनिश्चय सम्भवति अनुकूलतर्कस्य विशददर्शनवत् सशयप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वादत आहा

नेकूलतर्कास्फूर्ताविति । अस्फूर्तिरनवतारः । भवगाहितयैष्यैवका-
 रेण निश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वव्यवच्छेदः । तथा-
 च साध्याभावांशे संशयात्मकमपि व्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकमिति
 भावः । संशयायोगादिष्टत्वादित्यन्तक्षयस्यात्रैव हेतुत्वं बोध्यम् । अत-
 एव-साध्याभावांशे संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धक-
 त्वादेव । पक्ष इत्यादि । शब्दा नित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्म-
 यानित्यादय इत्यर्थः । बाधप्रतिरोधयोरनवतारपि-विप्रतिपत्तिदशार्थां
 शब्दादौ अनित्यत्वसत्त्वान्तविशिष्टयोरनिश्चयऽपि, अप्रयोजका-नित्य-
 त्वाद्यसाधका, गीपन्त तान्त्रिकैरिति शेषः । दाहानुकूलेत्यादय दाहानु-
 कूलाद्विष्णतीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वाददृष्टविशेषवदित्यादय
 इत्यर्थः । भर्जनकपालस्य वह्निनिष्ठानुद्भूतरूपमादाय । सिद्धसाधनवार-
 णाय दाहानुकूलोति । अदृष्टवदात्मसयोगमादाय सिद्धसाधनवारणाया-
 द्विष्णते । उष्णस्पर्शमादाय सिद्धसाधनवारणायातोन्द्रियेति । अन्यथा-
 तादृशव्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वे, पक्षान्तिरिक्ते-साध्यसंशया-
 विषये, सर्वत्र-हेतुमति, साध्यवत्तानर्णयात्-कापि हेतुमति साध्या-
 भावानिश्चयन व्याप्तप्रहस्य दुर्घातत्वात् । एतेन द्वितीयानुमान वह्नि-
 रूपपक्षातिरिक्ते करतलानलसयोगादौ दण्डादौ च दाहानुकूला-
 तीन्द्रियधर्मानिश्चयेपि न दोषः । पक्षविपक्षान्यतरत्वादिना-पक्षतह-
 धेन्यतरत्वतदुभयविशेषकप्रमाविषयत्वादिनां, सर्वत्र-पर्वतो वह्नि-
 मान् धूमादित्यादिसङ्केतौ, सत्प्रतिपक्षप्रसंगात्-अनुमितिप्रतिरोध-
 प्रसङ्गत् । तादृशस्यान्यतरत्वादेरधिकरणे क्वचिदपि वक्ष्यादेरनि-
 श्चयेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकवह्यभावादिध्याप्तस्तत्र सुप्रदत्त्वादि-
 ति भावः । एतच्च सर्वं प्रत्यक्षनिश्चये प्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्व-
 मतनाभिहितम्, अन्यथा पुनर्प्राप्तान्तरविशिष्टदुद्धौ प्राह्याभावज्ञानस्ये-
 षाव्यभिचारस्तुद्रावपि व्यभिचारप्रहस्यापि निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्ध-
 कता निश्चयत्वायच्छिन्ने प्रति ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे संशये निश्च-
 यत्वावच्छिन्नस्यापरप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् संशयानन्तरं
 संशयोदयाज्ज्ञानत्वावच्छिन्न प्रति ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वांसम्भ-
 धात् । निश्चयत्वं च वृत्त्यंश इव साध्याभावांशेऽपि निवेद्यम्, अधिक-
 रणवृत्तिर्वांशे निश्चयात्मकस्य अधिकरणांशे साध्याभावरूपविशेषण-
 संशयस्यापि पिच्छेष्टसंशयसमानशीलतया विशिष्टभावसंशयाविरो-

धित्वात् । एवमप्यनुकूलतर्कविरहिणामुक्तानुमानानामप्रयोजकत्वमुप-
पद्यत एव व्यभिचारस्यसामग्रीसत्त्वेन व्याप्तिनिश्चयोत्पत्त्यसम्भ-
वात् । निश्चयत्वघटकविपरीतकाष्ठप्रकारकत्वे विपरीतकोटमानप्र-
याजकाभावस्य प्रयोजकत्वात् अनुकूलतर्कस्य च विपरीतज्ञानवि-
रोधिनस्तत्प्रयोजकसामग्रीविघटनेनैव व्याप्तिनिश्चयोपयोगितेत्यव-
धयम् ॥

(दी०) अथ साध्यतद्दत्तन्तान्योन्याभावगर्भव्यभिचारयो-
रेकोपादानेऽन्यतराव्याप्तिः । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषय-
त्वेनाभावद्वयानुगमेऽपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभा-
ववति हेतुमत्त्वस्य तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्य-
तद्दत्तादौ हेतुसामानाधिकरणतादृशाभावप्रतिपागित्वादेक्षासंग्रह-
इति चेत् ।

अत्र वदन्ति-प्रकृतसाध्यसाधनसाधनानाधिकरण्यग्रहाविरो-
धिना ज्ञानस्य विषयतया । अन्वयव्याप्तिग्रहाविरोधितावच्छेदकत्वेन
विभजनात्तासंग्रहः । अविरोधिन इत्यनेन साध्याप्रसिद्धादीनां
निरासः, यदि पुनरत्यन्तान्योन्याऽभावयोरेकतरगर्भव्यभिचा-
रज्ञानस्य । नान्यतरगर्भव्याप्तिग्रहाविरोधित्वम् इत्यादिकं विभा-
व्यते, तदा साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वेनान्वयव्याप्तयोऽनुग-
मनीयाः । प्रातिस्वेकरूपेणोपादाय वा तावद्याप्यवगाहित्वं ग्रह-
स्य वक्तव्यम् । साध्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्य व्याप्ये प्र-
सिद्धस्य हेतौ विरहोऽप्येतद्विशेष एव । विशिष्टसाधनवत्त्वग्रहावि-
रोधिना ज्ञानस्य विषयतया व्यापकत्वग्रहाविरोधितावच्छेदकरूप-
त्वं वा विभाजकम् । शेषं पूर्ववत् ।

(दी०) साध्यतद्दत्तोरत्यन्तान्योन्याभावौ साध्याभाव-
व्याप्यादिव्यावृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेनानुगम्य तत्र

हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि
तादृशाभावग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूपवत्त्वं वा तथा व-
क्तव्यम् । साध्याभावव्याप्यादौ तु हेतुसामानाधिकरण्यादिकप-
विरोधित्वाभासः । विरोधित्वं पूर्वोक्तदिशावसेयम् । उपदर्शि-
तविशिष्टव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति । व्याप्तिग्रहकारण-
सदृशग्रहसदृशार्थभावप्रतियोगिग्रहविषयत्वेनानुगम इत्यपि
कथित् ॥ १

इति साधारणदीधितिः ।

(गा०) एकोपादाने-एकमात्रवृत्तिसाध्यात्मन्ताभाववद्बुद्धित्व-
त्त्वादेःसाधारण्यलक्षणात्वे, अन्यतराव्याप्ति-साध्यवत्त्ववृत्तित्वादाव-
व्याप्तिः । एतच्चान्यान्व्यात्मन्ताभावसम्भवात्तद्व्यस्यैवानुमितिप्रयोज-
कतामते अन्यथा । एकाभावघटितव्याप्तिरेव तदात्वे अपगभावघटित-
व्यभिचारस्य व्यभिचारोन्नायकनयैव विरोधितया हेत्वाभासतावि-
रहात् । साध्यवत्ताज्ञानेति । धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ने यद्रूपविशिष्ट-
प्रकारकनिश्चयत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रवृत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नेन साध्यतद्व्यस्यन्तान्व्याभावाद्यनुगमव्य-
तादृशविशिष्टवृत्तित्वं साधारण्यप्रित्युक्तावपीत्यर्थः । तादृशाभाव-
वत्त्वस्य-साध्यतद्व्यस्यन्तान्व्याभाववत्त्वस्य । एवतरस्यमसमानप्र-
कारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतामते, अन्यथा साध्याभाववद्बुद्धिहेतु-
रित्यादिज्ञाने हेतुमति साध्याभास इत्यादिज्ञानस्यासमानप्रकारकस्य-
नाविरोधितया तद्विषयस्यानुमितौ तज्जनकज्ञाने च साक्षादविरोधि-
तया हेत्वाभासत्वाभावेन साधारण्यरूपतानुपपत्तेः । साध्यतद्वदादौ-
साध्यतावच्छेदकाविशिष्टतद्वच्छिन्नादौ । आविपदात् साध्यताव-
च्छेदकतद्वच्छिन्नपरिग्रहः । प्रतियोगित्वादेरित्यादिना तद्वच्छेदक-
त्यपरिग्रहः ।

प्रकृतेति । विशिष्टसाध्यविशिष्टसाधनसामानाधिकरण्यग्रहव्या-
वच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकनावच्छेदकविषयतादूयनि-
श्चयनिष्ठविषयतायां निरूपितत्वसम्बन्धेन विशेषणीभूतान्यवस्था

तिग्रहत्वाच्चिच्छन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक-वेनेत्य-
 र्थः । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततथाविधानिश्चयस्वविशिष्ट-
 स्वनिरूपितविषयिताकत्वमिति यावत् । अन्वयव्याप्तिनिवेशात् व्य-
 त्तिरेकव्याप्तिग्रहावरोधन्यनुपसहारित्वे नानिव्याप्तिः । अन्वयव्याप्ति-
 च्च स्वव्यापकसामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारिणि तदप्रसिद्धावपि तदु-
 घटकपदार्थानां परस्परोपश्रुत्यावगाहिष्ठाननिवेशात् नानुपपत्तिः ।
 असमानप्रकारकहेतुवादिधर्मिकसाध्याभावसामानाधिकरण्यादिशा-
 नमपि तादृशव्याप्तिधीविराध्येयेति न तदसङ्गहः । तस्य तद्विरो-
 धित्वे व्यापकसामानाधिकरण्यसाध्याभावासामानाधिकरण्याद्यवगा-
 दिसमूहालम्बनज्ञानावरोधत्वमेव निवेशनीयम् तावद्यातिग्रहत्वस्य
 व्यभिचारधीप्रतिबन्धयतायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहोपि न
 क्षतिः अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकताया एव विवक्षणीयत्वात् सा-
 ध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वाच्चिच्छन्नप्रतिबन्धकताशरीरेपि ता-
 दृशमेवावच्छेदकत्व निवेशनीयम् अतः साध्याप्रसिद्धादेर्ग्रहस्य वि-
 शिष्टसाध्यग्रहत्वाच्चिच्छन्न प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वेपि न तस्याविरो-
 ध्यन्तव्यावर्त्यतानुपत्तिः । शेषं पूर्ववत् । साध्याप्रसिद्धादीनामित्या-
 दिना साध्यनिष्ठावृत्तित्वस्य व्याप्यत्वासिद्धिविशेषस्य साधनाप्र-
 सिद्धेः साधननिष्ठावृत्तित्वस्य स्वरूपासिद्धिप्रभेदस्य साध्यसाध-
 नयोः परस्परसामानाधिकरण्यस्य विरोधात्मकत्वासाधारण्यरूप-
 स्य वा पारम्यद । विशिष्टसाध्याद्युपादानस्य यथायथ साध्याप्रसिद्धा-
 दिधारणप्रयोजनकत्व बोध्यम् । धूमवान् धूमाभाववदवृत्तियहुरित्यादौ
 धूमाभाववदवृत्तित्वादिकमसिद्धिरेव न तु साधारण्यमतो न तद-
 सङ्गह- क्षतिमावहति । साध्याभाववदवृत्तित्वाद्यवगाहिसमूहालम्बन-
 व्याप्तिग्रहनिवेशपक्षे साध्यादेरत्यन्ताभावाप्रतियोगिभ्यादिकमनुप-
 संहारिन्त्य साध्यादायत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिग्रहाविरोधित्वविश-
 मण प्रक्षिप्य- धारणीयम् । नान्यतरगमन्यात्तद्विरोधि-व्यमिति ।
 दाह्यभावजनयगाहित्वे मणिमन्त्रादन्यायेन विरोधित्वमानामावाहित्ति
 भावः । सामानाधिकरण्यघटितत्वेन—अनुमित्तिजनकतावच्छेद-
 कीभूतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितसामानाधिकरण्यप्र-
 चारस्वरूपसाधारणधर्मण । अन्वयव्याप्तयोऽन्वयव्याप्तिप्रकारता
 अभ्याग्यात्यन्ताभावघटनव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामाना-

धिकरण्यतत्तदभावघटितव्यभिचारभावाविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारता इति यावत् । अनुगमनीया-प्रतिबध्यग्रहविशेषणतया निवेशनीयान् अनौनेकाभावाघटितव्याप्युपादानेऽप्यघटितव्यामचारासङ्ग्रहस्यावकाश इति शेषः । यथाश्रुतग्रन्थलभ्यो विषयानुगमो नोपादेयः गौरवाद्वाभिचारिणि हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपविशिष्टव्याप्यप्रसिद्धेक्ष ।

ननूकरूपेण नानाविधव्याप्तिविषयतानामनुगमेऽसम्भव । एकाभावाघटितव्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यताया अन्याभावाघटितव्याप्तिज्ञाने असत्त्वेन कस्या अपि व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यताया । नरुक्ताप्रकारताशालिग्रहावस्थापकत्वासम्भवात् । सामानाधिकरण्यानवगाहिव्यापकत्वादिज्ञानस्थायि व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यतया सामानाधिकरण्यविषयताया स्वरूपसम्बन्धरूपतदवच्छेदकतानाश्रयत्वेन तादृशप्रकारताशालिग्रहावे अनतिरिक्तवृत्तितारूपायाः प्रतिबध्यतावच्छेदकताया एव निवेशनीयत्वात् । यदि च स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबध्यतावच्छेदकताघटितसाध्यसामानाधिकरण्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्नानुमितिकारणतावच्छेदकत्वोपलक्षितविषयतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविषयिताकत्वं विवक्ष्यते, तदा पक्षधर्मैरविषयत्वावच्छिन्नधर्माविरोधिन्यां स्वरूपासिद्धावतिव्याप्तिः । हेतुपक्षोभयवैशिष्ट्यविषयतावहिर्भूतत्वस्य जनकतावच्छेदकविषयनार्थं निवेशो प्रयासाधिक्यमित्येतत्कल्पं परित्यज्य समूहालयनव्याप्तिधीविरोधित्वेन, सकलव्यभिचारान् संगृह्णाति प्रातिस्विकरूपेणेति । तत्तद्व्याप्तित्वेनेत्यर्थः । तथाच समूहालयनतावद्यासिद्धौ सकलव्यभिचारधियो विरोधित्वात् सर्वत्रलक्षणसम्बन्ध इति भावः- (ननु साध्याप्रसिद्धिसाधनप्रसिद्धिवारणानुरोधेन विशिष्टसाध्यसाधनप्रदाविरोधित्वमेवास्तु साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वपर्यन्तं व्यर्थम् । विरोधानतिप्रसङ्गस्य सामानाधिकरण्याविषयकतावद्भव्यभिचारवगाहिव्याप्युपादाने नैव सम्पादित्यत आह साध्येति । तथा चाव्यभिचारितसामानाधिकरण्यभावात् साधारण्यान्तर्गतस्य सङ्ग्रहाय सामानाधिकरण्यविषयकज्ञानमेवोपादेयम् । एव च विरोधातिव्याप्तिवारणायैव तत्पर्यन्तं साध्यकमिति भावः । व्याप्ये प्रसिद्धस्यैतनेन वह्निव्यापकभूम-

सामानाधिकरण्यादिरूपव्योत्तरप्रसिद्धा वद्व्यादिनिष्ठतदभावे प्रसिद्धा ।
तया नातिव्याप्ते प्रसक्तिरिति धुचितम् । एतद्विशेष-साधारण्यवि-
शेष । व्याप्यत्वासिद्धिस्तु साध्याप्रसिद्धादिरेवेति भावः ।

अथ व्याप्तश्चेत् साध्याभाववदवृत्तत्वाविशिष्टसाध्यसामानाधि-
करणरूपा तदा साध्याभाववद्वृत्तित्वेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानस्य हेतुता-
यच्छेदकावच्छिन्नप्रति-ऽव्याभिचाराप्रकारकतादृशव्याप्तिज्ञानाविरोधि-
त्वात् । साध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यसामानाधिकरण्यमुभय चे-
द्याप्तिस्तदा विशिष्टाभावस्य कथं साधारण्यमुररीकृतम् । यदि च
विनिगमनाविरोधात्साध्याव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकर-
ण्यमिव साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याव्यभिचारित्वमापे-
द्याप्तिरित्युभयसङ्गह इत्युच्यते, तथाप्यनुमितिं प्रति विशिष्टप्रकारक-
ज्ञानस्य गौरवेण हेतुत्वासम्भवादेकत्र द्वयमिति रीत्योभयप्रकारकज्ञा-
नस्य हेतुत्वं वाच्यम्, तथाच विशिष्टाभावज्ञानस्य जनकज्ञानाविरोधि-
तया तादृशपर्यायविशिष्टाभावस्यै कथं हेत्वाभाससामान्यलक्षणाकान्त-
रवमिति चेन्न ।

(यतो) विशिष्टाभावपदमुभयाभावपरम् हेतुतायच्छेदकावच्छिन्नवि-
शेषणतापन्नाव्यभिचार-सामानाधिकरण्यमुभयमेव दद्याति । उभया-
भावज्ञानस्य चोभयत्वंप्रकारतामनिबेद्य उभयप्रकारतानिरूपिनैकवि-
शेष्यताशालिज्ञाने प्रत्येक प्रतिबन्धकत्वं लाघवात् (इति) कल्प्यतेनाद-
शे च ज्ञानमुभयत्वप्रकारकमिदं तदप्रकारकमपीति अनुमतिहतभू-
तयुगेपदुभयविशेषितहेतुविषयकज्ञान प्रति विरोधितया तदुभया-
भावस्य हेत्वाभासत्वं साधारण्यरूपता चेति न काप्यनुपपत्तिः ।
विशिष्टव्याप्तिरूपादाने सामानाधिकरण्यांशनिवेशे प्रयोजनविरहः ।
व्यापकतांशमात्रापादानेनैव सकलसाधारण्यसङ्गहसम्भवात्, तथा
साध्यमिन्नरितसामानाधिकरण्याभावे नातिव्याप्तिः । साध्यसाधनसा-
मानाधिकरण्यप्रदाविरोधित्यपर्यन्तानिवेशेऽपि च नावरोधातिव्या-
प्तिरित्याशयनाद् विशिष्टेति । साध्यतायच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः ।
सादिपदप्राह्य साधनतायच्छेदकवैशिष्ट्य साधनविशेषण योऽप्यम् ।
यस्तुतः साधनपदमेव साधनतायच्छेदकविशिष्टपर साध्यपदपूर्ववि-
शिष्टपदार्थस्य साध्यसाधनपदयोर्द्वन्द्वसाधन एव साधनान्वयसम्भवा-
त् । तथाच सति द्वन्द्वपरधूपमाणभावार्थस्य साध्यतापि सममन्य-

यस्यावश्यकत्वापातात् । न च साध्यवत्त्वमपि ग्रहविशेषेणतया वि-
वक्षितम्, साध्यवत्त्वमप्य व्यापकत्वाघटकतया साध्यस्यावृत्तिव्यति-
प्रसङ्गानवकाशन निष्प्रयोजनकत्वात् । न चावृत्तिगतादिवारकवृत्ति-
मत्त्वमपि व्यापकताघटकमिति मते तत्सार्थक्यमित वाच्यम् । अनु-
मिती वृत्तिमत्त्वव्यतिः व्यापकतावगाहित्वेन हेतुत्वेपि प्रकृतलक्षणे त-
द्वेशघटितव्यापकतां निवेद्य साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वनिवेशस्य 'प्र-
क्षालनादि' इति न्यायेनायुक्तत्वात् । साध्याप्रसिद्धिसाधनाप्रसिद्धौ-
धारणाय साध्यतावच्छेदकादिवैशिष्ट्यनिवेशनम् । व्यापकताघटक-
साधनवत्त्वग्रहविरोधिनः साधननिष्ठावृत्तित्वस्य वारणाय साधनव-
त्त्वपर्यन्तानुधावनम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य व्यापकताज्ञा-
नाविराधिवै साध्याभाववद्वृत्तित्वादिद्विविधयकसमूहालवनरूपव्या-
पकताग्रहो विवक्षणीयः । अथवा व्यापकताघटव्याप्तिघोरवानुमिति-
हेतुः न तु साध्याभाववद्वृत्तित्वाविधोस्तथा च साध्यतावच्छेदके
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतिर्योगितावच्छेदकत्वादिकमेव व्यवचा-
रेऽ, न तु हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वादिक साक्षादनुमितिजनकज्ञा-
नाविरोधित्वादिति मतेनायं कल्पः ।

ननु अत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यापकतयोरेकोपादानेऽन्यतरगर्भ-
व्यभिचारासङ्ग्रहः एकाभावगर्भव्यापकतायुद्धौ अन्यतरगर्भव्यभिचा-
रज्ञानस्य प्राज्ञाभावानवगाहितयाऽविरोधित्वादित्यत आह शेषं
पूर्ववदिति । अनुमित्यौपयिकसाध्यवैशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वे-
न द्विविधव्यापकत्वप्रकारते अनुगमनीये, प्रातिष्ठिकरूपेण च तत्त-
द्यापकताप्रकारकत्व ज्ञाने निवेशनीयमित्यर्थ । साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वसाध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिद्वयमेवानुमित्यौपयिक न तु व्याप-
कताघटितमिति मते हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमेव दोषः । न
तु साध्यतावच्छेदके हेत्वव्यापकतावच्छेदकत्वं परमुद्यनिरोक्षक-
त्वात्, तन्मते च उक्तलक्षणे लक्ष्यापरिग्रहोऽलक्ष्यपरिग्रहश्चेति त-
त्परित्यज्य । साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्वसप्राहक
लक्षणमाह साध्यतद्वैरिति । साध्याभावव्याप्ये हेतुसमानाधिकर-
णयादिवारणाय । साध्यभावव्याप्यादिव्यावृत्तेनेति । आदिपदात् सा-
ध्याभाववच्छेदकपरिग्रहः । तत्र-सादृशाविरोधिताश्रये, यो हेतुसा-
मानाधिकरणयाभावग्रहः तद्विरोधित्वम् तदभावव्याप्यादिव्यावृत्तत-

ज्ञानविरोधित्वं च तद्वत्तानिश्चयप्रतियोग्यतावच्छेदिका सती तद्वत्ता-
ज्ञानप्रतियोग्यकतावच्छेदकाया प्रकारता तदाश्रयत्वम् । तदभावव्या-
प्यवत्ताज्ञानस्य तद्वत्तानिश्चयप्रतियोग्यतया तद्विषयव्युदासः । घट्टि-
व्याप्यसाध्यकस्थले घट्टयभावे हेतुसामानाधिकरण्यवारणाय प्रतिब-
न्धकताविवेशः ।

अथ घटाभावादेरपि धर्मभावात्त्वादिना ज्ञानस्य घट्टिमत्ताज्ञानवि-
रोधित्वात् घटाभावादिसामानाधिकरण्येपि बहुयादिसाध्यके व्यभि-
चारः स्यात्, साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतविषयतानि-
रूपितहेतुसामानाधिकरण्याभावविषयताशालिप्रहृविरोधितानिवेशे .
चासम्भवः—धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभाव-
प्रकारताया एव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकतया साध्याभा-
वो न हेतुसामानाधिकरण्य इति ज्ञानीयसाध्याभावविषयताया अत-
थात्वादिनि चेन्न ।

फलीभूतज्ञानधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपा-
वच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन तद्वत्तावच्छिन्नविशेष्यकसाध्य-
वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकता रद्रूपावच्छिन्नज्ञाने ह्यवसामानाधिकरण्यप्र-
हृविरोधितानिवेशेनातिप्रसङ्गाभावात् । साध्याभाववादेरेव तादृशरू-
पत्वात् । काञ्चनमयधूमवान् ध-हेरित्वादी धूमो न काञ्चनमय इति
ज्ञानस्यापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात् का-
ञ्चनमयत्वाभावसामानाधिकरण्येऽतिप्रसङ्गः । साध्यतावच्छेदकवि-
शिष्टसाध्यवत्ताज्ञानत्वेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयप्रतिबन्धतेत्यु-
क्तौ तत्र विशेष्यः धूमाभावसामानाधिकरण्यासद्बह-धूमत्वावच्छि-
न्नाभावनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदककौटो काञ्चनमयत्वावपयताया अ-
निवेशात् । यत्किञ्चिद्दमर्वावच्छिन्नविशेष्यताकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञा-
नत्वव्यापकप्रतियोग्यतानिवेशे च धूमो न काञ्चनमय इति ज्ञानप्रति-
बन्धतायाः काञ्चनमयत्वपिशिष्टधूमादिमत्ताज्ञानत्वव्यापकतया उ-
क्तातिप्रसङ्गस्य दुर्वारतेत्यत फलीभूतज्ञानधर्मितावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यतानिवेशः । यद्यपि धूमत्वादेरपि काञ्चनमयत्वादिवि-
शिष्टधूमादिमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकत्वमक्षतमेव—काञ्चनमयधूमवा-
न् धूम इत्येतादृशज्ञानस्यापि कदाचिदुत्पादात्, तथापि विशि-
ष्टसाध्यवत्तादिज्ञानधर्मितावच्छेदका यो यो—धर्मस्तत्तदमर्वावच्छि-

अविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताः तद्धर्मावच्छिन्नाविशेष्यकविशिष्टसाध्यवत्तानप्रतिबन्धकतावच्छेदिकाः तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात्प्रतिप्रसङ्गः । हेत्वसामानाधिकरण्यावयवतानिरूपितसाध्यवत्ताधीविरोधितावच्छेदकत्वोपलक्षणधर्मावच्छिन्नविषयतायाः स्वरूपसन्ध्यन्धरूपं प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वमेव निवेद्यम् न तदनतिरिक्तवृत्तित्वम्, तेनान्योन्याभावघटितव्यभिचारधियोऽत्यन्ताभावघटितव्यभिचारधियश्च प्रत्येकप्रतिबन्धतावास्तादशविपर्ययात्त्वावच्छिन्नन्यापकताविरहेऽपि न क्षतिः । अत एव साधनाप्रसिध्यादावपि । नातिप्रसङ्ग-साध्याभावादेविषयतायास्तत्प्रतिबन्धतावच्छेदककोटावनिवेशात् । हेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायां च धर्मितावच्छेदकताभिमत्यमुपलक्षणविधया निवेद्यम्, तेन धूमासमानाधिकरणबहुधभावो न घटस्वमानाधिकरण इति ज्ञानविरोधिनि धूमासमानाधिकरणबहुधभावाद् घटादिसामानाधिकरण्ये नातिप्रसङ्गः ।

। साध्याभावव्याप्यसाध्याभावावच्छेदकादिसामानाधिकरण्यवारणाय दर्शितप्रकारापेक्षया लघुप्रकारान्तरमाह साध्यवत्तेति । तादृशाभावेति । हेतुसामानाधिकरण्यभावात्पर्यः । हेत्वाभासतेति । दोषनेत्यर्थः । विशेष्यदलप्रयोजनं स्फुटयति साध्याभावेति । अचिराधित्वात्-अनुमितिजनकज्ञानाविरोधित्वात् । अत्र च प्रकृतानुमितिजनकज्ञानविरोधित्वमेवामासत्वम्, न तु याथादिसाधारणगुरुशरीरानुमितिसाधारणोक्तानुगमकप्रकारघटितं तत्प्रयोजनाभावात् । अनुमितिजनकज्ञानस्यापि अनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयतावच्छिन्नत्वेन निवेशः, न तु विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यव्याप्यविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिसान्त्वेन, तथा सत्यत्यन्तान्योन्याभावघटितनानाव्याप्तीनामनुगमेन तादृशनानाविधव्यभिचारसङ्घासम्भवात्तावच्छिन्नव्यवगाहिसमूहालम्बनानुमितिनिवेशेन तत्सङ्घासम्भवेपि पक्षधर्मत्वावयवगाहितायाः प्रयोजनावरुहेण निवेशप्रसङ्गेन तादृशाभावप्रहविरोधस्वविशेषणवैगर्थ्याच्च ॥

नन्वेतत्तद्वये धूमाभासव्याप्यासमानाधिकरणवन्निमान् वहेरित्यादौ तद्विनिष्टधूमाभावव्याप्यसामानाधिकरण्यरूपाश्रयासिद्ध्यादावतिव्याप्तिरित्यत आह विरोधित्यमिति । पूर्वोक्तदिशेति । त्वंश-

एवमप्रहाद्यविरोधिशानस्य विषयतयेत्यर्थः ॥

यत्तु धूमवान् धूमोभावसमाप्ताधिकरणवन्हेरित्यादौ हेतुतावच्छे-
दकधूमाद्यभावसामानाधिकरण्यादिविशिष्टवन्हेरसामानाधिकरण्यस्य
धूमाद्यभावेऽनाहार्यज्ञानाप्रसिद्धा तत्स्थलीयसाधारण्येऽव्याप्तिरि-
त्याशङ्कया विरोधित्वमित्यादिकमवतार्य निर्वन्धिर्वह्निमानित्यादि-
स्थलीयदोषे सामान्यलक्षणाव्याप्तिवारकपूर्वोक्तप्रकारानुसरणपरत-
या तद्वार्यानम् ।

तत्रशोभनम्-पूर्वमवधिधैव रीति उत्तरत्र सर्वत्र सव्यभिचारा-
दिलक्षणेऽनुसर्त्तव्या इत्यभिधानेनैव पौनरुक्त्यापातात् नन्वव्यभिचरि-
तत्वविशिष्टसामानाधिकरण्याभावास्याव्यभिचारज्ञानाविरोधि-वाद्यव्य-
प्तिरित्याशङ्कां तस्यालक्ष्यतामङ्गीकृत्य परिहरति उपदर्शितेति। व्याप्तिप्र-
हे सशयसाधारण्यव्यभिचारधियो विरोधित्वात् ज्ञानत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वमेव लक्षणे प्रवेद्यम् अतो न साधनाप्रसिद्धादावतिव्याप्तिस्तेषां
निश्चयस्यैव विशिष्टसाधनादिप्रहे विरोधित्वादित्याशयेन विशिष्ट-
साधनवत्त्वादिप्रहाद्यविरोधित्वमनिवेद्य लक्षणकुर्वता मतमाह व्याप्ति-
प्रहेति । अत्र व्याप्तिप्रहकारणत्वमेवामाये निरुद्यम्, न तु तादृशसह-
कारदर्शनसहकारित्वमव्याप्त्युक्तत्वात् । तदभिधानं च सहचारदर्शन-
स्य यथा व्यापकताप्रत्यक्षे स्वातन्त्र्येण कारणता तादृशी या सशय-
साधारणज्ञानाभावकारणता सैवान् निवेदया न तु ग्राह्याभावनिश्च-
याभावविधया कारणतेति प्रदर्शनाय । व्याप्तिश्च विशिष्यैकैवोपादेया ।
मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकतामते एकैकविधव्याप्तिज्ञान प्रत्यधि-
नानाविधव्यभिचारधियो, विरोधित्वादित्यवधेयम् । मणिमन्त्रादि-
न्यायेन विरोधतायामस्वरसात् कैचिदित्युक्तम् ॥

इति श्रीगदाधरमहाचार्यचक्रवर्तिविरचितार्या गादाधर्मा
साधारणप्रकरणम् ।

अथानुमानगार्हापत्याम्

असाधारणप्रकरणम् ।

(चि०) सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तौऽसाधारणः । ननु सपक्षत्वम् न साध्यवन्मात्रत्वम्, विपक्षावृत्तेऽवृत्तिमतः साध्यवद्दृष्टित्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वम्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्व्याप्तिधीदशभ्यामप्यसाधारणतापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, बाधप्रतिरोधौ विना व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातादनुभितिनियमादिति चेन्न । सर्वनिश्चितसाध्यवादिपक्षव्यावृत्तत्वस्य तत्रात्, शब्दत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहे मति शब्दे साध्यनिश्चयात्तातिव्याप्तिः । न च घटाऽयमेतत्त्वादिति सद्धेतावतिव्याप्तिः, साध्यसन्देहेर्दशायां तस्य हेत्वाभासत्वात् । यद्यपि भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादिर्वस्तुतः साधारणः, शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति विरुद्धः, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादि सद्धेतुरेष, व्याप्त्यज्ञानस्य पुरुषदोषत्वादित्युदाहरणाभावाद्साधारणो न पृथक् । तथापि पक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोषत्वम्, अन्यथा पक्षत्वमङ्गप्रसङ्गात् ।

(दी०) । मार्चा पत्तेनोत्तरयति न सर्वेत्यादि । सर्वेति विपक्षेऽप्यन्वेति, तेन साध्याभावान्यूनवृत्तेर्व्युदासः । विपक्षत्वस्य निश्चयगर्भत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्त्वात् नित्यः शब्दः, शब्दत्वादित्यादी नाव्याप्तिः । पृथिवी रूपवती, रसादित्यादौ जलादेर्नासत्त्वभ्रमे गुणरसाधारण्यभ्रम एवेति म त्वयम् । तथापीति । पक्षत्व-सन्दिग्धसाध्यकत्वम् ।

(गा०) ननु चिन्तामणिकारमते सप्रतिपक्षस्योत्थापकतया
 असाधारण्यस्य दूषकत्वात् साध्यव्यापकभूताभारप्रतियोगित्वमेवा-
 साधारण्यमिति न सर्वेत्यादिग्रन्थासङ्गतिरित्यत आह, प्राचामिति ।
 साध्याभावं न्यूनवृत्तेरिति । पर्वतो वहिमान् जलत्वादित्यादेरित्यर्थः ।
 तत्रापि घटादिरूपपरिकचिद्विपक्षव्यावृत्तवसत्त्वादिति भावः । ननु
 भूरनित्या गन्धवत्त्वादित्यादौ पार्थिवपरमाणुरूपविपक्षवृत्तिवाद्ब्या-
 त्तिरिति विपक्षपदस्य वास्तवसाध्याभाववदर्थकत्वाभिमानमूलाभा-
 दङ्का निराकरोति विपक्षत्वस्येति । ननु पृथिवी रूपवती रसादित्या-
 दिक जलादे नौरसत्वप्रमदशायामसाधारणमेव सपक्षजलादिव्या-
 वृत्तत्वस्य तदानीं हेतौ प्रहादिति तत्राव्याप्तिर्वास्तवसपक्षजलादिव्या-
 वृत्तत्वात्साध्यादित्याशकामलदयतया परिहरति पृथिवीति ।

१ मूले तथापीति तथापि शब्दे अनित्यत्वानित्यत्वयो साध्यतायां शब्दे-
 त्यस्य सद्देतुत्वविरुद्धत्वेपिसाध्यतदभायेति हेतुमति पक्षे साध्यानि-
 श्चयेन व्याप्तिग्रहाभावात्सद्देतावपि तत्र साध्याभावानिर्णयेन साध्या-
 भावव्याप्यत्वरूपविरोधस्याग्रहेण विरुद्धहेतावप्यसाधारण्यदोषत्वं
 युक्तमेवेत्यर्थः । अन्यथा-तदानीमपि साध्यतदभावान्यतरानिश्चये ।

१ ननु सिपाधायिपाविरहाविशिष्टसिद्धयभावरूपपक्षतायाः साध्य-
 निश्चयदशायामपि सिपाधायिपासत्वं यार्थानश्चपदशायामपि चाक्ष-
 तत्वात् तद्देहप्रसङ्ग इत्यत आह दीधितौ पक्षत्वमिति ।

(चि०) अथ सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न
 विपक्षव्यावृत्तिरपि, तस्या अनुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्ष-
 व्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितया परसाध्यसाधकमेवोप-
 न्यस्तं स्यात् । न च संशयकतया दोषत्वं तयोभयव्या-
 वृत्तत्वज्ञानादिति वाच्यम् । व्याप्तिग्राहकं सहचारज्ञानं
 (१) तदभावद्वारेण सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य दोषत्वात् ।

(दी०) मतं दूषयति अयेत्यादि । व्याप्तीति । तथाच
 स्वतो दूषणाज्ञमत्वाश्चाभामत्वम् उपाधिरेदिति मानः । एत-
 न्

१ (१) तदभावद्वारेण इति गदाधरमहाचायामिमम त वाड किन्तूपल-
 ष्यचिन्तामणिपुस्तकेषु मयंप्रायमयोपलभ्यत इति न घृत ॥

विष्यावृत्तत्वञ्च न सामानाधिकरूपग्रहविरोधि घर्म्यन्तरे तत्सम्भवात्, अन्यथा सतीरपि साध्यसाधनयोर्व्यतिरेकित्वं दोषाय स्यात् ।

अथापि शङ्कितुरभिप्रायः-पक्षे साध्याभावस्य संशयो निश्चयश्चानुपमिति विरोधी विरोधिविषयकत्वात्, तत्सामग्री च विरोधिसामग्रीत्वेन, तत्रादिमस्य सामग्रीपक्षे सव्यभिचारस्य हेतोर्ग्रहः द्वितीयस्य तु प्रतिहेतोः परामर्शः अतस्तयोराभासत्वम् । अस एव सव्यभिचारलक्षणे पक्षवृत्तित्वं विशेषणम् साध्याभाववद्वृत्तित्वमात्रं पुनरसिद्धिरेवेति विरोधान्यस्य परामर्शविरोधिनोरूपस्य तत्त्वादिति ।

मैवम् । बाधसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारात् साधारणघर्म्यवत्ताज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वाभावात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च । अन्यथा पक्षस्य साध्यतदभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वादिमस्य सर्वत्र हेतावाभासीभवेत्, तथा कामिनीजिज्ञासामयोजकं तज्ज्ञानैर्गोसाधनत्वादिकुपपि ॥

(भा०) मणिकारमते विपक्षव्यावृत्तेरसाध्यैरिष्याघटकतया तन्मते अथेत्यादिना तस्यादूपणोपयोगितानिराकरणमसंगतम् इति तद्वद्विज्ञानसाधारण्यवादिप्राचीनमतदुपणपरतया 'तत्सङ्गमयात् म समिति । प्राचामित्यादि ॥

- । मूले दोष इति । दोषविधयोद्भाव्य इत्यर्थः । तस्या-विपक्षव्यावृत्तेः, अनुगुणत्वात्-प्रकृतसाध्यसिद्ध्यप्रतिकूलोद्भावनकत्वात्, प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तयेनोपन्यस्त लिङ्गे व्यतिरेकिमुद्रया प्रकृतसाध्यसाधकमेव स्यात्, तथाच परार्थस्थलेऽपि विपक्षव्यावृत्तत्वसहितं सपक्षव्यावृत्तत्वमनुद्भाव्यत्वेन नासाधारण्यदोष इति भावः ।

केवलसपक्षव्यावृत्तत्वकोटिद्वयानुपस्थापकत्वेन न साध्यसंज्ञायक किन्तु मिलितमेवति दोषतया मिलितमेवोद्भाव्यमित्याशङ्कते न सति । सशापकमनाधारण्य यद्यपि विपक्षव्यावृत्तत्ववदितम्

तथापि तादृशस्य दोषत्वं नोपपद्यते विरोधिज्ञानविषयस्यैव । दोष-
त्वात् विपक्षव्यावृत्तत्वांशज्ञानस्य चाविरोधित्वादित्याशयेनाह
व्याप्तित्यादि । तदभावद्वारेण-तदभावप्रयोजकज्ञानविषयतयैव-एव-
धारणानुमिततज्जनकज्ञाने साक्षाद्विरोधिविषयत्ववच्छेदः । त-
द्यच्छेदफल दीर्घानिष्ठदेव स्फुटयति तथाचेति । एतौ दूषणाक्षम-
त्वात्-गनुमितौ तत्कारणज्ञाने च साक्षादविरोधित्वात् नानाभासत्वं
सपक्षव्यावृत्तत्वस्यापि न हेत्याभासत्वम् । एतेन विपक्ष-व्यावृत्तत्वस्य
दूषणानुपयोगित्वे तदंशपरित्यागेनैव हेत्याभासता स्वकार्येति नि-
राकृतम् । एष च स्वार्थानुमानेऽपि सपक्षव्यावृत्तवृत्तिर्येव दोष द्युक्त-
मित्यग्रिममूलस्यापि स्वार्थानुमानेऽपि विपक्ष-व्यावृत्तदूषणानुपयोगि-
कत्वं सपक्षव्यावृत्तत्वस्य सहचारधर्माविरोधितया तथात्वेऽपि न हे-
त्याभासत्वमित्युक्तमित्यर्थो बोध्यः ।

ननु सहचारग्रहविरोधित्वे व्याप्तेः सहचारघटिततया तद्गोपि
साक्षाद्विरोधित्वमेव तस्येति न कथं हेत्याभासत्वंमित्याशङ्का परिह-
रति एकधर्मव्यावृत्तत्वं चेति । निश्चितसाध्यवद्वावृत्तित्वाभाष-
श्चेत्यर्थः । सामानाधिकरण्येति । साध्यवद्वावृत्तित्वसामान्येत्यर्थः । य-
स्यन्तरे-साध्यवद्वावृत्तन्तर्मन्तर्भावः । तत्सम्भवात्-साध्यसामा-
नाधिकरण्यप्रदोदयात् । इदमुपलक्षणम् । साध्यवत्त्वरूपसामान्यध-
र्मपुरस्कारेण तद्धर्मिणमन्तर्भावापि तत्सम्भवां द्रष्टव्यः । तथाच त-
त्तद्धर्मव्यावृत्तत्वरूपविक्षेपाभावप्रदस्य प्रत्येकं साध्यसामानाधिक-
रण्यसामान्यप्रदाविरोधित्वे तादृशविशेषाभाषकूटात्मिकासाधारण्य-
प्रदस्यापि तादृशविरोधित्वात् तस्य सामानाधिकरण्यसामान्यघटित-
व्याप्तिज्ञान साक्षाद्विरोधित्वमिति भावः । अ-यथा-यत्किञ्चिदधि-
करणान्तर्भावेन सामानाधिकरण्यप्रदविरोधिनापि दोषत्वे, सतो-
समीचीनयोः साध्यसाधनयोः बहिष्कृमायोः, इत्यतिरोधित्व-हदाय-
वृत्तित्वम् । दोषाय स्यादिति । तस्यापि हदायन्तर्भावेन सहचारग्रह-
विरोधित्वादिति भावः ।

सशायकतया विपक्षव्यावृत्तत्वघटितासाधारण्यस्य दोषत्वं श-
ब्दितुः संशयकज्ञानस्त्रानुमिते प्रीति साक्षात्प्रतिषेधकारणमभिप्रेतम्,
यन्मया शङ्काया अतितुच्छतापत्तेः, तादृशगूढाधिप्रायमनुप्राप्य च
'व्याप्तिप्रदक'मित्यादिना तादृशस्य दोषतां मणिकारो निराकार्योदतो

न्यूनतामहाय तादृशाभिप्रायमाशंक्य निरीकुरने अथागमित्यादिना ।
निश्चयश्चेति दृष्टान्तार्थम् । विराधिसामप्रोत्वेन-विरोधिज्ञानसाम-
प्रोत्वेन, विरोधिनीति लिङ्गविपरीतेनान्वयः । आदिमस्य-संशयस्य,
सद्व्यभिचारस्य-साधारण्येनासाधारण्येन वा विशिष्टस्य, तृतीयस्य-
साध्याभावनिश्चयस्य, प्रतिहेतोः-साध्याभावव्याप्यस्य, परामर्श-प-
क्षे परामर्शः, तयोः-तादृशग्रहविषयव्यभिचारसत्प्रतिपक्षयोः, अत ए-
व-व्यभिचारस्य संशयकतया दोषत्वादेवं, पक्षवृत्तित्व विशेषणं य-
थाश्रुतेमेव सम्यग्गति शेषः । पक्षवृत्ते. पक्षे साध्यसंशयाप्रयोजक-
तयो पक्षवृत्तित्वे सतीत्यादिलक्षणस्याप्युक्तरीत्या व्यभिचारस्य दू-
षकतापक्षे एवोपगमात्तदलक्ष्यत्वेन तत्राद्याप्यप्रसञ्जकत्वात् इति
भावः । एव च यद्विषयवच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन साध्यव-
त्तानिश्चयत्वावच्छिन्न प्रति प्रतिबन्धकता पक्षवृत्तित्वे सति तद्रूप-
वत्वं तादृशलक्षणाद्यः । साध्याभावव्याप्यवृत्ताज्ञानस्य नु, निश्चयत्वं
प्रतिबन्धकत्वावच्छेदकमिति न सत्प्रतिपक्षातिव्याप्तिः । वन्हाभावत्वा-
द्यवच्छिन्नवत्तानिश्चयस्यापि निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता न निश्चयत्वाव-
च्छिन्न प्रति अतो न ह्यदो कर्हिमान् वन्हाभावोदित्यादौवतिप्रसङ्ग इ-
त्यप्रथमम् । नन्वेव पक्षवृत्तित्वेन साध्यवृत्तित्वेन व्याघटितस्य सा-
ध्याभाववृत्तित्वस्य, व्याप्तिज्ञानविरोधत्वा हेत्वाभासस्याधिकप-
पत्तिर्व्यभिचारात्तन्तर्भावादित्यत आह साध्याभावेति ।

आसिद्धिरेवेति । व्याप्यत्वासिद्धिरेवेत्यर्थः । तस्वदिसिद्धिरेवेति ।
यद्यपि परामर्शविरोधित्व साधारण्यस्यापि साध्याभाववृत्तित्वो-
द्यघटितत्वात् अक्षतमेव, तथापि मेयत्वादिविशिष्टसंज्ञावतिप्रसङ्ग
भंगाय तादृशविरोध्यन्तराघटितत्वेनिवेशस्यावश्यकत्वात्प्रतिप्रसङ्गः ।

प्रतिबन्धकत्वात्तद्विरोधादिति । निश्चयत्वेस्याधिसमाजप्रसन्नतया
संशयानन्तरमिति विशेषदर्शने निश्चयत्वावच्छिन्नोपपत्तेरयोगादिति
भावः । तथा च संशयसामान्या अपि प्रतिबन्धकत्वमसिद्धमिति
भावः । संशयसामान्याः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य - दूषयति साधार-
णधर्मपक्षाज्ञानस्यात् । वन्हाभस्यत्यर्थः । ननु तन्मात्रं सामप्रोत्त्वपर्या-
प्तिविरेहेपि प्रतिबन्धकसामप्रोत्त्वकृत्येन तस्य प्रतिबन्धकत्वमव्याह-
तेमेवत्यत आह सामप्रोत्वेनेति । सामान्येन्तर्गततयत्यर्थः । हेत्वाभा-
सत्वायोगादिति । तद्विषयस्येत्यादिः । यादृशविशिष्टविषयकानिश्चय-

त्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशत्वमेव हेत्वाभासत्वम्
 प्रतिबन्धकसामग्रीघटकज्ञानविषयसाधारण्यादिश्च न तथा विशेष-
 दर्शनादिकालीने अप्रतिबन्धकीभूतज्ञानेपि तद्विषयकनिश्चयत्वसत्त्वा-
 दिति भावः । अन्यथा-यथाकथञ्चिद्गुण परिष्कृत्य प्रतिबन्धक-
 सामग्रीघटकज्ञानविषयस्य हेत्वाभासत्वोपपादने, मेयत्वादिहेतौ सा-
 ध्यतदभावसहचरितमेयत्ववान् पक्ष इत्यादिज्ञानविषयस्य दोषता-
 या इष्टत्वात् सवनेति । तथाच धूमादिहेतौ तस्यादोषत्वन नेष्टा
 पक्षिसम्भव इति भावः । आभासीभवदिति- धूमादिहेतुकानुमिता-
 धपि तज्ज्ञानस्य सशयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । वि-
 रोधिज्ञानसामग्रीविधया यज्ज्ञान प्रतिबन्धक तत्राभासतामापाय
 विरोधिजिज्ञासासामग्रीविधया प्रतिबन्धकस्य विषये तामापादयति
 तथेति । प्रयोजकत्व-जनकज्ञानविषयत्वम् ॥

(चि०) किञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्युक्तत्वा नि-
 श्च्यते तावन्नैदमुद्गाव्यं 'न्यूनत्वेनैव वादिनिग्रहात् तदु-
 द्गावने वादिनिवृत्तेश्च । न च न्यूनत्वे तदुपजीव्यम्, अ-
 साधारणव्यतिरेकेणापि तदुद्गावनात्, । न च व्यतिरे-
 किप्रयोगे तदुपन्यासः, । व्याप्तिपक्षतयोरप्रतिक्षेपेऽकि-
 षित्करत्वात् स्वार्थानुमाने च सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव
 दोष इत्युक्तमिति ॥

(दी०) एवं विशिष्टस्यानुद्गावत्वे व्युत्पाद्य केवलस्यापि
 सपक्षव्यावृत्तत्वस्य तथात्वे व्युत्पादयति किञ्चंति । वायुपदाशी-
 तदृष्टान्तस्य साधनवैकल्पन्तु नासाधारण्यम्, सपक्षान्तरवृत्तित्वे-
 ऽपि तत्सम्भवात् । तदुद्गावन्तु तस्य निग्रहस्यानत्वात्, विभाज-
 कम्ब्रस्यानुक्तसमुधापक्षकारेण तस्य समुचितत्वात् तदुदाहर-
 णस्यासामतामदर्शनायैव वा, आवश्यकश्च भाचा दृष्टान्तप्रयोग
 इति भावः । माम्ब्र परार्थानुमानेऽसाधारण्य दोषः स्वार्थे तु
 स्यादत्र भाद स्वार्थेति ।

(१०) विपक्षव्यावृत्तत्वस्य व्याप्तिपक्षधर्मताग्रहाधिरोधित्वेना
 बुद्धावनीयताया प्रागव व्यवस्थापितत्वात् किञ्चित्पक्षधर्म-धस्य त
 त्परत्व न घटते पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । न च पूर्वं अन्ययिनि दृष्टान्तास
 म्भवेन न्यूनताया आपश्यकतया न तदुद्भावन निराकृतमिति न
 पौनरुक्त्यप्रसङ्ग इति धार्यम् । एवमपि ध्यतिरक्तिणि व्याप्तिपक्षधर्म-
 त्वामितिक्षेपकतया तदुद्भावननिराकरणपौनरुक्त्यस्य दुर्वारत्वादि
 त्यत केषुलसपक्षव्यावृत्तबुद्धावननिराकरणपरतया किञ्चित्पक्षधर्म-
 मवतारयति एवमिति । एव-उक्तप्रकारेण, विशिष्टस्य-विपक्षव्या
 वृत्तत्वविशिष्टस्य । ननु साधनवैकल्यस्यापि घटादे विशेषादर्शन
 हेतुव्यापिष विशेषदर्शनदशायामप्याहार्यसाधनवत्त्वग्रमादेना द
 ट्टान्तादिषया उपन्यास सम्भवत्येति तत्र न्यूनताधिरहेणासाधा
 रण्योद्भावनसार्थक्यम्, न च तत्र दृष्टान्तस्य साधनवैकल्योद्भावन
 नैव चादितिभूतिसम्भवात्साधारण्यस्य होपत्वमनाद्यदयकामति
 योच्यम्, दृष्टान्तस्य निश्चितसाध्यत साधनवैकल्यस्यैवासाधार-
 ण्यत्वादित्याशङ्कानिरस्यति वाद्युपदर्शितेति । यावन्निश्चितसाध्यव
 ति साधनवैकल्यमसाधारण्यमेवेति याद्युपदर्शितत्वामिधान एक-
 वैशे साधनवैकल्यस्य यावति साधनवैकल्यानतिरिक्ततया तस्यास-
 धारण्यत्वनिपघासङ्गतेस्तदुद्भावनपर्यन्तमसाधारण्योद्भावनत्वप्रति-
 पैध । सपक्षान्तरवृत्तित्वेपीति । हेतोरिति शेष । तत्सम्भवात् वाद्यु
 पदर्शितस्य दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यसम्भवात् । नन्वेव दृष्टान्तस्य
 साधनवैकल्य हेत्याभासबहिर्भूततया षापि नोद्भाव्येतेत्यत आह त
 दुद्भावन इति । ननु प्रतिज्ञाहानि प्रतिज्ञान्तरमित्यादिनिग्रह
 स्थानविभाजकसूत्रेऽस्यागणनात् निग्रहस्थानतेत्यत आह वि
 भाजकेति । आभासताप्रदर्शनाथैव तदुद्भावनमित्यनुपज्ञेनान्वयः ।
 आभासता-पाधितसाधनवत्त्वार्थकता, सा चापाधकत्वरूपीनिग्रह
 स्थानमिति भाव । ननु यथा घट इत्यादि दृष्टान्तप्रयोगस्य समयवन्धा
 धीनत्वनानियतत्वात् यत्र तदुद्भाव्येतादाहरण प्रयुक्त तत्रवासाधारण्य
 मुद्भावननीयमित्यत आह आवश्यकश्चति । तथाच तदप्रयाग न्यून
 त्वमेवेति भाव ॥

इति गादाध्यायसंसाधारणपूर्वपक्षग्रन्थ ॥ ॥ १

(चि०) उच्यते । शब्दत्व साध्यवतस्तदभाववतश्च निवृत्तत्वेन ज्ञातमर्थाद्यतिरेकितया वा पक्षे साध्य तदभावञ्च साध्यत्-अविशेषात्, अन्यथा पक्षवृत्तिरानुपपत्तिरिति साध्यतदभावोत्थापकतया स्वार्थानुमानेऽसाधारणो दोषः । सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतु तथा, अत्र त्वेक एवेति नयोभेद । असाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे परस्य सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्गाव्य साध्याभावोत्थापकत्वात्, न विपक्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूलत्वात् व्यर्थत्वाच्च ।

यदा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिध सपक्षव्यावृत्ततया साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टान्ततया प्रतिषेधवृत्तया वा तदुद्गावनेनपिालक्षणन्तु सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वम् न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषकत्वात् विरुद्धमप्यनेनोपाधिनाऽसाधारणमेव । अन्यथैतदवगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः ॥

इत्यसाधारणचिन्तामणिः ॥

(टी०) स्वमते सिद्धान्तमुपक्रमते उच्यते इति । अर्थादिति । व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादुभय साधयेत्, अर्थवशसम्पन्नमत्रोभयसाध्यकत्वम् उभयसिद्ध्यनुकूलव्याख्यादिग्रहादित्यर्थः । व्यतिरेकितया वेति पाठे अर्थात् अर्थापत्तिविषयेति परमतेन । एवञ्च पक्षधर्मतया ज्ञायमानो हेतुः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात् तादृश्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानाच्च

साध्याभावस्य साधनापोन्मुखोऽपि यो विरोधेन नैकमपि साधय-
ति । न च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वसन्देहे तदुभयव्यापकत्वं शब्द-
त्वाभावस्य ग्रहीतुमशक्यम्—व्यापकत्वाभिमतशब्दत्वाभावाभाव-
वच्छब्दवृत्तित्वस्य नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्दिग्धमानत्वादिति
वाच्यम् । तथात्वेऽपि तादृशसंशयाभावदशायां तथात्वनिश्चये तदु-
भयव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्ववत्त्वस्य शब्दे प्रतिसन्धातुं
शक्यत्वात् । स्वाश्रयमप्रतीत्यैव प्रतीतस्य सौरभादेरभावस्य प-
नीपपाषाणादौ पृथिवीत्वतदभावसहचारेण तदुभयव्यापकता-
ग्रहे तादृशाभावप्रतियोगिसौरभस्य चन्दनादौ परामर्शे पृथिवी-
त्वादौ साध्ये तदसाधारण्यग्यातिसुलभत्वाच्च ।

नन्वयं सत्प्रतिपक्ष एव व्याप्तिरन्वयनिरूप्यत्वस्याव्या-
पकत्वेनामपोजकत्वादित्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । न चैवंवि-
धभेदेन पृथगभिधानेऽतिमसङ्गः, स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादेर्गन्यक-
तैवाभिधानात् तदभावसाधकं तत्साधकत्वभ्रमरूपाशक्तिविशेष-
सूचनार्थत्वाच्च ।

सत्प्रतिपक्षसव्यभिचारोभयलक्षणाक्रान्ततया उभयान्तर्भा-
वस्याविरुद्धत्वादित्यपि कथित् ।

सर्वसपक्षेति । सपक्षः—साध्यवान्, पक्षवृत्तित्वे सति साध्य-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः, इदञ्च साक्षादनुमितिवि-
रोधि, विरोधश्च साध्यासामानाधिकरण्यादिरूपोऽन्वयव्याप्तिप्रद-
विरोधीति न साद्गुर्व्यशङ्कापि । साध्यसामानाधिकरण्यन्तु नासाधा-
रणम् । दशाविशेषे तद्वृत्तमस्तु पुरुषदोषो व्याप्य इव साधारण्यभ्रमः ।

(भा०) मूले ज्ञातमित्यस्य पक्ष इत्यादि । व्यतिरेकितयेत्यन्तरं
वाकारसत्त्वे अर्थादिरत्यस्यार्थपुञ्जिविधयेऽर्थो न संगच्छते अर्थाप-
त्तिव्यातिरेक्यनुमानोभयविधया साधकत्वस्यैवमतेऽसम्भवादिरत्यतो
अन्यथा तद्व्याचष्टे अर्थादित्येति । व्यतिरेकित्वे अर्थाधीन-वा-च्यस्य

निराकर्तुं व्यत्यस्य योजयति व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादिति । साध्ये-
 धिति सम्भावनायां लिङ् । सिध्युपधानसंभावना च योग्यताधीना
 इत्यर्थतः सा लभ्यत इत्याशयेन व्याचष्टे अर्थवशेति । उभयसाधक-
 त्वम्-उभयसिद्धियोग्यत्वम् परस्परसिद्धिसामग्रीरूपपरस्परसिद्धिप्र-
 तिवन्धकाभावातिरिक्तउभयसिद्धिसामग्रीसमवधानमिति यावत् ।
 मूले ज्ञातमित्यन्तं हेतुगर्भविशेषणमिति स्फुटयति उभयेति । मूले
 अन्यथेति । साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन, ज्ञातस्य
 विरोधिसामग्यतिरिक्तप्रतिबन्धकसमवहितस्य हेतोर्विरोधिसामग्य-
 भावातिरिक्तसाध्यतदभावासिद्धिसामग्यसमवहितत्वे । पक्षवृत्तिवा-
 नुपपत्तिरिति । पक्षवृत्तितया ज्ञातत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । इति साध्य-
 तदभावोत्थापकतया 'असाधारणो दोष' इति मूलार्थं दीधितिकृत-
 व्याचष्टे एवं चेत्यादिना । तत्र साध्यतदभावसाधनोन्मुखत्वमुक्त-
 त्तिसिद्धिसामग्रीसमवहितत्वम् एतदेव च साध्यतदभावोत्थापकत्वा-
 र्थः । 'साध्यतदभावव्यापकीभूताभाप्रतियोगित्वज्ञानयोर्मिलितयोस्त-
 दुभयसिद्धिसामप्रतिबन्धकानिराकरणाय साध्यतदभावव्यापकीभूता-
 भावप्रतियोगित्वज्ञानात्तदुभयमाधनायोन्मुख इति संक्षेपाक्ति-
 रूपेक्षिता । विरोधेन-परस्परविरोधेन । नैकमपि साध्यतीति ।
 असाधारण इति दोषः । एवं चासाधकत्वमेव हेतोर्दोषत्वमित्य-
 व्यधेयम् । संदेहे-सन्देहदशायाम् । व्यापकत्वेति । उभयव्याप-
 कतया ग्राह्यस्य शब्दत्वाभावस्य योऽभावः शब्दत्वं तद्वद्वृ-
 त्तित्यरूपस्य व्यभिचारस्येत्यर्थः । 'सन्दिह्यज्ञानत्वादिति । उक्तसंश-
 येन विषयीकरणादित्यर्थः । 'आधारत्वाधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वा-
 दिति भावः । एतच्च व्याप्यधर्मिकव्यापकाभाववद्वृत्तित्वज्ञानमेव
 व्यापकताप्रहप्रतियन्धकमित्यभिमानेन । वस्तुनस्तु तादृशज्ञानव-
 द्वापकाभाववृद्धिमिकव्याप्यवत्ताज्ञानमपि प्रतिबन्धकम्-असमान-
 प्रकारकत्वस्याविशेषादिति कथितसंशये शब्दवृत्तितया नित्यत्वा-
 नित्यत्वसंशयाभावदशायां घटगगनादौ शब्दत्वाभावे प्रत्येकमुभय-
 सहचारज्ञानात्तथावनिश्चये शब्दत्वाभावे उभयव्यापकतानिश्चये सति
 तद्वदन्यसस्कारात् शब्दे साध्यसन्देहदशायामपि तादृशव्यापकता-
 द्वयस्मरणेऽप्यव्यापकत्वमानासम्भवेन व्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
 शब्दस्य शब्दे प्रतिसन्धानं निश्चयं शक्यत्वादित्यर्थः । गगनघटा-

शब्दोपस्थितत्वाभावे नित्यत्वतदभावोभयसाहचर्यग्रहः शब्दोपस्थितत्वादेव सम्भवति शब्दत्वजातिप्रतीती व्यक्तिमानं नियतमिति शब्दे नित्यत्वतदभावसंशयजनक धर्मिज्ञानमेकतरकोट्युपास्थितिश्च वर्तते अपि तु कारणान्तराभावादेव तत्र संशयविरहः, अतो यत्साध्यहेतुके हेत्वभावे साध्यतदभावयोः साहचर्यं गृह्यमाणे हेतुमतो धर्मिण उपस्थित्यनैत्यं तत्र धर्मिज्ञानाभावादेव न हेतुमति साध्यतदभावसंशय इति तादृशस्थले हेत्वभावे साध्यतदभावव्यापकनाग्रहसौकर्यमाहाश्रयमिति । सहचारेण-सहचारग्रहेण । तादृशाभावेति । पृथिवीत्वतदभावव्यापकताविशिष्टाभावेत्यर्थः । पृथिवीत्वाद्दौ साध्य इति । चन्दन पृथिवी सौरभादित्यादावित्यर्थः । असाधारण्यस्य-असाधारण्यग्रहस्य ।

अयं-साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितया गृह्यमाणो हेतुः । सत्प्रतिपक्ष एवेति । विरोधिव्याप्तिपक्षधर्मनाज्ञानप्रतियन्धकार्यकत्वात् इति भावः । तथा च नासाधारण्यस्य स्वतन्त्रहेत्याभासतेति भावः । ननु विरोधिव्याप्तिरन्वयव्याप्तित्वं सत्प्रतिपक्षताप्रयोजकमिति नात्र सत्प्रतिपक्षतेत्यत आह व्याप्तेरिति । अन्वयनिष्पत्तयस्य-साध्यसाधनोभयानिरूपतत्त्वस्य, अद्याप्यकत्वेन-व्यतिरेकिना हेत्वन्तरेण यत्र सत्प्रतिपक्षता तत्स्थलसाधारण्याभावे न पर्यविधेति । यत्र हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षता यत्र च स्वैनेव स्वकार्यप्रतिरोधस्तत्र तदन्यहेत्वाभासतेत्यभिधान इत्यर्थः । अतिप्रसङ्ग-यत्रान्वयिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधः स सत्प्रतिपक्ष यत्र च व्यतिरेकिणा हेत्वन्तरेण प्रतिरोधः स हेत्वाभासान्तरमित्यादिप्रसङ्गः । तदभावसाधक इत्यादेः प्रकृते पृथगभिधानस्य इत्यादिः । अशक्तिविशेषोऽनिशयिता शक्तिः ।

उभयलक्षणाक्रान्ततयोभयान्तर्भावस्येति । यथा सत्प्रतिपक्षलक्षणाक्रान्ततया सत्प्रतिपक्षता तथा सव्यभिचारलक्षणाक्रान्ततया तथा रवस्यापीत्यर्थः । अद्विरुद्धत्वादिति । तथाच तस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणाक्रान्ततया सव्यभिचारमध्येऽवश्यं विमज्जनीयतया साधारणानुपसंहारिभिन्नस्य शब्दो-नित्यं शब्दत्वादित्यादेरसाधारणत्वेन विभजनं शुकमेवेति भावः । कश्चिदित्यस्वरसः । स चासाधारण्यसत्प्रतिपक्षार्थक्यप्रयोजकवृत्तितयाजमतादस्य सत्प्रतिपक्षान्तर्भा-

धर्माकार व्याप्तिज्ञानविरोधेऽवघाटिततद्व्यावृत्तसाधारण्यसङ्घादकं
सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्यैव सम्भवेन प्रयासेन समुद्दालम्बनानु
मिति विरोधिताघटिततत्साधारणसव्यभिचारसामान्यलक्षणकरण
स्य नियुक्तकतया तस्य सव्यभिचारानभावासम्भवात् ।

सपक्षपदस्य निश्चयगर्भाधिक्ये सत्प्रतिपक्षोत्थापकता न स
म्भवति ध्यातज्ञानागर्भं वादित्यतस्तद्व्याचष्टे सपक्ष इति । पक्षवृ
त्तिघाविशेषितस्य हर्ता केवलसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि
त्वस्य यद्यद्धर्मवृत्तित्वे हतोर्ज्ञापित इत्यादीरीत्या सव्यभिचा
रसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वऽपि अनुमितिप्रतिय-धकतानतिरिक्तवृत्त
विषयिताकथाभावेन न हेत्याभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्व
म् । अनुमिताविरोधिताशून्यपक्षधमताज्ञानकालानज्ञानवृत्तिविष
यिताकस्वरूप प्रतिय-धकतानतिरिक्तवृत्तित्वे सामान्यलक्षणे निव
भ्य हेत्याभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वसम्पादनसम्भवेऽपि तादृशप्र
यासे गौरवमतोऽसाधारण्यशरीर पक्षवृत्ति धम तर्भावयति पक्षवृ
त्तित्वे सर्तीति । यद्यपि सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य यद्यद्धर्मवृ
त्तिविषयितादिना वाधादिसाधारण्यवारणप्रकारो न सम्भवति पक्ष
वृत्तिघाटितासाधारण्यस्यापि धर्मविशयनियन्त्रितत्वात् नादृश
रीत्यादरे निरुक्तासाधारण्यस्यैवासङ्घादपत्त , तथापि प्रकृतपक्षताय
च्छेदकविशिष्ट प्रवृत्तसाध्यतावच्छेदकविशिष्टाशेषावगाहिप्रकृ
तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशानानरूपिता या तादृका
साधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतियन्धकता तच्छून्यत्वे सति समु
द्दालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य वाधप्रातरोधव्यावृत्तस्य निरुक्ता
साधारण्यसाधारण्यस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षण वसम्भवात् ।

ननु साध्यपद्यावृत्तव यदि तद्ददृष्टत्वं तदा शब्दा नित्य श्रो
त्रप्राह्वय सति गुणत्वादि-यादौ विशिष्टस्य गुणत्वादे केवलानति
रिक्ततया नित्यत्ववदृष्टत्वे नोपपद्यते इत्यव्याप्तिः, एव साध्यवद्वृ
त्तित्वे सामानाधिकरण्यप्रवृत्तिविरोधितया ध्यातिप्रवृत्तिरोधेव इति न
सत्प्रतिपक्षोत्थापकमठो व्याचष्टे साध्यव्यापकोति । विरोधरूपोपा
धे साध्याभावव्याप्यतारूपत्वे सापि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतिया-
गित्यमिति सङ्घट इत्याशङ्का निराकरोति साध्यासामानाधिकरण्या
दीति । हेतुनिष्ठसाध्यासामानाधिकरण्यादी-यर्थ । आदिना साध्यनि

दृष्टेत्यसामानाधिकरण्यपरिग्रहः । नन्वेवं विरोधस्य विरोध्यविषय-
त्वेनानुमित्यविरोधितया न दोषतां स्यादित्यत आहान्धव्याप्तीति ।
साध्यहेतुसामानाधिकरण्यघटिनस्यासित्यर्थः । पक्षवृत्तित्वप्रवेशा-
निवेशाभ्यामाप भेदसम्भवात् शङ्कापीत्युक्तम् शब्दाऽनित्यः श-
ब्दत्वादित्यादौ धास्तवसाध्यव्यावृत्तत्वाभावेनाप्यासिशङ्कामल-
क्ष्यतया परिहरति साध्यसामानाधिकरणं त्विति ।

ननु दर्शितस्थलेपि दशावशेषेऽसाधारण्यज्ञाननानुमित्यनुत्पा-
दाद्धेतोर्दुष्टताया आवश्यकत्वे कथमलक्ष्यत्वमित्यत आह दशाविशो-
प इति । तद्भ्रमः—असाधारण्यभ्रमः, पुरुषदोष एव न तु तत्र हेतो-
र्दुष्टतेत्यर्थः । प्रतिपत्तिसूचनाय दृष्टान्तमाह स्याप्य इत्यति ॥

(दी०) नवीनाः पुनरेवं वर्णयन्ति । सामग्रीद्वयविरोधेन
हेत्वभावस्य साध्यतदभावव्यापकताग्रहविरोधोऽसाधारण्यस्य दू-
पकताबीजम्, तथाहि—वृत्तिमता हेतुना कचिदपि वृत्तित्वम् तत्र
चावश्यं साध्यतदभावयोरन्यतरेण भवितव्यम् । न च तत्र हेत्वभा-
वः सम्भवति, अतोऽवश्यमन्यतराव्यापकत्वं तस्य, एवंविधविरो-
धप्रौढ्ये साध्येन तदभावेन च हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं नैक-
तरनिरूपितमपि व्यापकतां ग्राहयति मिथो विरोधात्, विरोधि-
परामर्शद्वयमिव साध्यतदभावौ, एवञ्च वृत्तिमत्रविशेषितं हेतो-
र्थावाट्टिपक्षसपक्षव्यावृत्तत्वं वृत्तिमत्प्रतिपत्तित्वविशेषितं वा हेत्व-
भावस्य यावत्संपन्नविपक्षवृत्तित्वमसाधारण्यमिति । योजयन्ति च
ग्रन्थमित्यम् शब्दत्वं यदि साध्यतदभावव्यावृत्तत्वेन तदुभय-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातं ज्ञानयोग्यं स्यात् तद्वत्
स्यादिति यावत्, तदा व्यतिरेकितया तादृशव्यतिरेकप्रतियोगि-
त्वेनार्थात् पक्षे तदुभयं साध्यत्वं तदुभयसहचरितं भवेत्, व्याप-
काभाववति व्याप्याभावस्यावश्यमभावात् अतयाभावे पक्षधर्म्य-
ताया व्याप्तेर्वानुपपत्तिः । न च तथाभावः सम्भवति, न वा पक्षवृ-
त्तित्वं वावितम् अतः साध्यतदभावोत्थापकतया तदुभयसिद्ध-

नुकूलविरोधि व्याप्तिद्वयग्राहकव्यातिरेकसहचारद्वयग्रहविषयतया
 असाधारणो दोषो व्याप्तिद्वयग्रहप्रतिबन्धकः । ननु यदि विरो-
 धिव्याप्तिद्वयं न गृह्यते तदा सत्प्रतिपक्षोच्छेदः गृहीतविरोधि-
 व्याप्तिद्वयहेतुसमुत्सत्त्वात् तस्येत्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । तत्र-
 हेत्वोर्भिन्नतयाधिकरणभेदेन तथा ग्रहः सम्भवति अत्र पुनरंकास्मि-
 न् हेतौ तदुभयग्रहो विरुद्ध इत्यर्थः ।

(गा०) । मश्रव्याख्यानमुपन्यस्यति नवीना इति । सामग्रीद्वय-
 विरोधेनेति । हेत्वभावे साध्यतदभावव्यापकताग्राहकसामग्न्योः पर-
 स्परजन्यफलप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः । ग्रहविरोधा-ग्रहानुत्पादः, असा-
 धारणस्य-हेतोर्दूषकतायां बीज अनुमित्यनुत्पादकतायां बीजम् । व्याप-
 कतायां विरोधे पक्ष परस्परग्राहकसामग्न्योः परस्परग्रहप्रतिबन्धकत्वं
 सम्भवतीति विरोधेमेवापपादयति तथाहानि । कश्चिदधिकरणो वृत्ति-
 तव्यमिति । वृत्तेरधिकरणनिरूपितत्वानियमादिति भावः । तत्र च-तद्-
 धिकरणं च, साध्यतदभावयोरन्यतरण भावतव्य-स्थातव्यम्, प्रति-
 योग्यभाषयोरकासरूपे अपरसत्त्वानियमादिति भावः । तत्र-अधिकरणे,
 न हेत्वभावः सम्भवति प्रतियोगिवृत्त्या विरोधादिति भावः । अतो-
 हेत्वभावस्य तत्रासत्त्वात्, अन्यतराव्यापकत्वं-साध्याव्यापकत्वसाध्या-
 भावाव्यापकत्वयोरन्यतरत्वत्वम्, तस्य-हेत्वभावस्य, तयोर्मध्ये हेत्वधि-
 करणे यस्य स्थितिस्त्वव्यापकतायास्तदभावेऽसम्भवादिति भावः ।
 एयविधविरोधध्रौण्ये-एधरीत्या । नित्यत्वतदभावव्यापकतयोः श-
 ध्दत्वाभाषादाचकलत्वेऽपरासत्त्वानियमे । सहचारज्ञानमिति । व्यापक-
 ताग्रहकारणीभूतं गगनघटादीं सामानाधिकरण्याज्ञानम् । विरोधिग्रह-
 सामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वम् दृष्टान्तेन दृश्यति विरोधीति । साध्य-
 तदभाषो न प्रादयतीति अनुपगमेनान्वयः । अदृष्टिवारणाय, वृत्तिम-
 र्पविशेषितामिति । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वं यावत्सपक्षविपक्षनिष्ठा-
 भाषप्रतियोगित्वम्, नतु हेत्वभाषवरूपेण सहचारज्ञानमेव तेन रूपेण
 व्यापकताग्राहकतया व्यापकतान्तरग्रहविरोधीति तद्विषयस्यैव दोष-
 त्वमुचितामत्याशयेनाह वृत्तिमिति । उभयव्यापकीभूताभाषप्रति-
 योगित्वज्ञानविषयत्वं भ्रममादोषाभाषासहचरितसाधारणमिति नाम-

यसाहचर्यरूपतया व्याख्यायोभयसाधकत्वापादकमनो व्याचष्टे ज्ञातं
ज्ञानयोग्यमिति । उभयसाधकत्वे उभयसाहचर्यरूपे व्यतिरेक्यनु-
मानत्वमप्रयोजकमिति व्यतिरेकितयेत्यन्यथा व्याचष्टे व्यतिरेकित-
येति । नादशेति । साध्यतद्भावव्यापकीभूतेत्यर्थः । यद्यपि तादृश-
व्यतिरेकिप्रतियोगित्ववत् स्यात्तदा उभयसाहचरितं स्यादित्यत एव
तादृशप्रतियोगिताया उभयसाहचर्यप्रयोजकत्वं लभ्यते, तथापि
नापत्तिमूलभूतव्याप्तिदाढ्यप्रदर्शनाय व्यतिरेकितयेति पुनर्मूलेऽभि-
हितमित्यवधेयम् ।

अनेणोभयसाधकत्वस्यैष्टत्वादुभयं साधयेदित्यस्याद्यमाह उभय-
साहचरितं भवेदिति । यद्यपि वृत्तिमत्त्वविशेषितैककोटिव्याप-
काभावप्रतियोगित्वस्य वस्तुगत्याऽपरकोटिव्यापकाभावप्रतियोगित्व-
विद्वद्भवेऽपि विरोधाप्रतिस्नानदशायां नैकभादकसामग्र्या अपर-
ग्रहविरोधितेति दर्शिततर्कावतारेणैव विरोधिप्रतिस्नानप्रसाधार-
ण्यदशायामङ्गीकार्यम्, तदुभययिष्यति दर्शितरीत्या तद्वधारणे चेत्या-
दिना, तथा च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्देहे शब्दवत्तदुभयसाह-
चर्यमपि सान्दिग्धमेवेतीष्टापत्तिदशायां नाक्ततर्कावतारसम्भवः ।
तदुभयैकाधिकरणवृत्तित्वस्य चाप्रसिद्ध्या नापत्तिसम्भव-अप्रसि-
द्धस्य व्याप्यधधारणासम्भवात् । एषमुभयव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गित्वमवृत्तौ प्रसिद्धं तत्र नोभयसाहचर्यमिति विरोधे एवापाद्यापा-
दकयोः कथमापत्तिः । वृत्तिमत्त्वे सत्युभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वं चाप्रसिद्धना वृत्तिमत्त्वे सति तत्तत्कोटिव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वेन प्रत्येकं तत्तत्कोट्यभावसाहचर्यापत्तौ चेष्टापत्तिशकाया अनिवृ-
त्तिरिति महदसमञ्जसम् । तथापि जलत्वादौ वृत्तिमत्त्वे सति घटत्व-
पटत्वाद्युभयव्यापकाभावप्रतियोगित्यतदुभयाभावद्वयसाहचर्यमवधा-
र्य सामान्यतः आपाद्यापादकयोर्वत् वृत्तिमत्त्वे सति यदुभयव्यापका-
भावप्रतियोगि तत्प्रत्येकं तदुभयाभावद्वयैकाधिकरणवृत्तिरिति व्याप्ति-
रवधार्यनेतत्तत्र शब्दत्वादौ वृत्तिमत्त्वनित्यत्वतद्भावव्यापकाभावप्र-
तियोगित्वानामाहचर्यज्ञानासित्यन्वतद्भावद्वयैकाधिकरणवृत्ति स्या-
द्विमित्यप्रसिद्धविशेषापत्तिः सुलभैव । सामान्यव्याप्यधीनाविशेषा-
नुमित्तादिव नदधीनविशेषापत्ताद्यपि विशेषप्रसिद्धेरनङ्गत्वात् । न च
उक्तापाद्याप्रसिद्धौ प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयात्-

स्मरेण नापरवधतारम्भव इति घाच्यम् विशिष्टविषयकारणी विशेष-
 ये विशेषणाभावनिश्चयस्यापि विशिष्टशङ्कानिवर्तयत्वेन हेतुत्वाद्-
 धिकरणे नित्यत्वानित्यत्वाभावोभयवशानिश्चयादेव तादृशापत्तिस-
 म्भवात् । मूलेऽप्यतिरोकितयेति यद्यपिर्दादर्थं दर्शितं तदेव स्फुटी-
 रोति व्यापकाभावेवतीति । प्रतियोगिनाऽभावाभावात् प्रकृतत्वयो-
 ध्यम् । अन्यथेत्यस्य विवरणं अनथाभाव इति । शब्दत्वस्य एका-
 धिकरण उभयामावे तस्यावृत्तिरेवेत्यर्थः । उभयार्थे उक्तापाद्या
 सर्वविघटनादवृत्तिवपक्ष एव शब्दरूपपक्षधर्मताया अनुपपत्तिर्न
 तु शब्दत्वाधिकरणे तदुभयामावसस्वपक्षे, तथासति तदुभयामाव-
 स्य विपर्ययेण तदुभयरूपतया शब्दत्वाभावे तदुभयव्यापकताया
 एवानुपपत्तिरिति मूलन्यूनताभङ्गाय पूरयति व्याप्तेवेति । इष्टापत्तिशं-
 काविरहेण स्फुटयति न च तथाभाव इति । तथा चेष्टापत्तिशङ्कावि-
 रहेण शब्दत्वे नित्यत्वानित्यत्वयोभयभाववदधिकरणत्वेन मिलितापा-
 दकानां वृत्तिमत्त्वानित्यत्वतद्भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वानामा-
 भावे साधनीये नित्यत्वतद्भावव्यापकाभावप्रतियोगित्वयोर्द्वयोर-
 भावः पक्षधर्मतायलात् शब्दत्वे सिद्ध्यति । अयमेव च विरोधग्रह-
 इति भावः ।

ननु वृत्तिमत्त्वाभावमादायैव न कथमपर्यसानमित्येत आह न
 वा पक्षवृत्तित्वे वाधितमिति । तथा च वृत्तिमत्त्वनिश्चयात् तथा पर्य-
 वसानमिति भावः । एतन्मते साध्यतद्भावोत्थापकतयैवस्य सा-
 ध्यतद्भावोसिद्धिसामग्रीसम्बन्धितयैत्यर्थो न सम्भवति व्याप्ति
 ग्रहाभावेन तादृशसामग्यसम्भवाद्तोऽन्यथा व्याचष्टे साध्यतद्भा-
 वेति । दोष इत्यस्य व्याख्या व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक इति । व्याप्तिग्रह-
 विरोधिधमवानित्यर्थः ।

एतन्मतेऽसाधारणे हात्प्रतिपक्षाविशेषशङ्कानन्तरात् आश-
 ङ्कान्तरेण सत्प्रानेपक्ष इत्यादि मूलमयतारयात् नन्विति । विरोधि-
 व्याप्तिग्रह-साध्यतद्भावानरूपितव्याप्तिग्रहम्, न गृह्यते-ग्राहकसाम-
 ग्रीद्वयवितोयेन एकदा न गृह्यते । सत्प्रतिपक्षोच्छेद इति । परस्पर-
 सामग्रीविराधेन विरोधिकोऽयोरनुमितप्रतिबन्धोच्छेद इत्यर्थः
 एतदेति । हेतुप्रमितादभावव्याप्तिग्रहाधीनत्वादित्यर्थः ॥

(दी०) अत्र चेदं चिन्त्यम् । एवं सति सपक्षादेर्वाचस्वविशेषणं
 व्यर्थम्, दूषकतायामनुपयोगात् व्यभिचाराग्रहमात्रोपक्षीणत्वात् ।
 वृत्तिमत्त्वादिविशेषितस्यापि चासाधारण्यस्य ज्ञानं न व्याप्तिज्ञान-
 विरोधि, विरोधिविषयकत्वाभावात् उपदर्शितविरोधस्य त-
 च्छरीरेऽनन्तर्भावाच्च । व्यापकतयोरपि च न स्वतो विरोधः । उप-
 दर्शितरीत्या तद्व्यधारणे चावश्यं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्ध-
 कम्, अत्र एव सत्यपि असाधारण्यज्ञाने एकत्रानुकूलतर्कवितारे भ-
 वति व्याप्तिधीरिति । एतेन तादृशसहचारज्ञानं तुल्यफलविरोधि-
 व्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकं तर्कवितारे पुनस्तुल्यबलतैव ना-
 स्तीति परास्त्वम् । तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वेनैवोपयोगि-
 त्वात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च । सत्प्रतिपक्षे
 च विरोधिव्याप्यनस्तानिर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु विरोधिसाम-
 ग्रीत्वेन, वाधावितारे त्वापाततः सत्प्रतिपक्षितत्वेऽपि बाधेन प्रतिहे-
 तोरव्याप्यत्वादिज्ञान एव साध्यान्मित्युदयादिति कृतं परलवितेन ॥
 इत्यसाधारण्यदीधितिः ॥

(गा०) दूषकतायामनुबोधादिति । यत्किञ्चिदधिकरणं साध्यहे-
 तुसामानाधिकरण्यज्ञानस्यापि व्यापकताग्राहकत्वं तादृशरीत्या दो-
 षाद्येऽधिकरणे यावत्पर्यायप्रयोजकत्वादित्यर्थः । ननु यत्किञ्चित्सपक्षा-
 दौ हेतोर्ग्रहे तादृशव्यभिचारग्रहेण प्रतिबन्धासंश्लेषभावे साध्यादि-
 व्यापकताग्रहो न सम्भवतीति यावत्सपक्षादौ हेत्वभावग्रहो ध्याम-
 चारग्रहयिरोचितया हेत्वभावे साध्यादिव्यापकताग्राहक इति कथं
 यावत्शानुपयोग इत्यत्र ग्राह व्यभिचाराग्रहेति । सपक्षादौ हेत्वभाव-
 ग्रहस्य व्यभिचाराग्रहमात्रसंपादकतया व्यापकताग्रहेऽन्यथातिर-
 त्यादित्यर्थः । तथा च यावत्स्वगठितासाधारण्यज्ञानत्वेन प्रतिबन्ध-
 कज्ञानाजनकतया न तेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वमपीति न तादृशासा-
 धारण्यस्य दोषतासम्भवः सहचारज्ञानविधया व्यापकताग्राहकता-
 नविषयस्य परिकचित्सपक्षविपक्षयोर्हेत्वभावस्य दोषत्वं बाधमानु-
 धूनादित्यादौ अयःपिण्डजलहारादिनिष्ठधूमनाभावाद्देरसाधारण्यता-

प्रसङ्ग इति भावः । ननु वृत्तिमत्त्वे सति यावत्सपक्षविपक्षनिष्ठात्वन्ता-
 भावप्रतियोगित्वस्य हेतौ ज्ञान वृत्तिमत्प्रतियोगिकत्वे सति यावत्-
 सपक्षविपक्षवृत्तिवस्य हेत्वभावे ज्ञान वा ताद्रूप्येण व्यापकताग्रहाज-
 नकमपि व्यापकताग्रहप्रतिबन्धकमास्थीयते साधारण्यज्ञानदशायां
 व्यापकताग्रहानुत्पादस्यानुभवसिद्धत्वादित्यत आह वृत्तिमत्त्वादीति ।
 विरोधिविषयकत्वाभावादिति । तादृशासाधारण्यज्ञानकालव्याप्तिग्र-
 हानुत्पाद एव नानुभविकः विरोधिविषयकज्ञानकाल एव ज्ञानानुत्पा-
 दस्यानुभविकत्वादिति भावः । उपदर्शितविरोधस्य—एककंटाद्व्यापक-
 त्वे तदभावरूपापरकोटिव्यापकतानुपपत्तिरूपस्य (साध्याभावव्यापक-
 प्रतियोगिकविरोधस्य) तच्छरीरे—साधारण्यघटकहेत्वभावात्प्रत्यावत्-
 सपक्षवृत्तित्वादी, अनन्तभावात्—असत्त्वात्, तथा च व्याप्यसाधा-
 रणयोर्मिथोविरोधिरूपत्वाभावात् इति पर्यवसितार्थः । ननु असाधा-
 रण्यन सम व्याप्तेरविरोधेपि वृत्तिमदभावनिष्ठयोर्भावाभावाव्यापक-
 त्वयोर्मिथो विरोधात्तयोरेकदा निश्चयोऽनुभवविच्छेदः, एवं चासाधा-
 रण्यग्रहदशायां यदि व्यापकताग्रहः स्यात्तदाऽविशेषेण व्यापक-
 ताग्रहग्रह एव स्यादित्यगत्याऽसाधारण्यग्रहस्य व्यापकताग्रहविरो-
 धित्वमास्थेयमित्यत आह व्यापकतयोरपीति । न स्वतो विरोध इति ।
 न विरोधाग्रहदशायां भावाभावयोरिध युगपत्प्रिश्चयाविषयत्वमित्य-
 र्थः । ननुकरीत्या विरोधावधारणदशायां युगपत्प्रिश्चयवारणायैव
 तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनमावश्यकमित्यत आह दर्शितरीत्यति । अ-
 वश्यम्—अवश्यकल्प्यप्रतिबन्धकताकम्, व्यभिचारज्ञान हेत्वभावाभा-
 वरूपहेतुमति नित्यत्वतदभावसदृशात्मकसाधारण्यज्ञानम्, प्रतिबन्ध-
 क—हेत्वभावे नित्यत्वतदभावव्यापकताज्ञानानुत्पादनिर्वाहक, तस्या-
 पि तत्र नियमन कल्पनसम्भवात्तथा च नदुर्नाशेनाध्यसाधारण्यज्ञा-
 नस्य न प्रतिबन्धकता कल्प्यत इति भावः । अत एव—तादृशस्थल
 साधारण्यधीमात्रेण व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धाद्व । भवति व्याप्त्यधीरिति ।
 साधारण्यज्ञाने तर्कस्योत्तेजकत्वादिति भावः । असाधारण्यज्ञानस्य
 प्रतिबन्धत्व तत्र तर्कस्याकिञ्चित्करतया व्याप्तिग्रहासम्प्राप्त्युप-
 संगतिः । एतन्—वृत्तप्रतिबन्धकतयैव निर्वाहेन, तुल्यबलवि-
 रोधिव्याप्तिग्रहसाध्याशेन—विरोधिव्याप्तिग्रहासाधारण्यतत्कारण-
 समुदायत्वेन न त्वसाधारण्यज्ञानत्वमात्रेण, तत्रावतारे तु—एकदि-

इयेष तर्काघटारे तु, तुल्यबलतैव-सकलकारणसंमेलनमेव । नास्ती-
ति । विरोधिष्व्याप्तिप्राहकस्य तर्कस्य अनुकूलतर्काभावसहितस्य
प्रतिबन्धकतया तदभावस्यापि सामग्रीघटक-वादिति भावः । अतो
न तत्र व्याप्तिप्रदानुपपत्तिरिति शेषः । उपयोगित्वात्-उक्तस्थले
व्याप्तिप्रदेऽपेक्षणीयतोपपत्तेः, तथाच कल्पनीयातिरिक्तप्रतिबन्धकता-
यां तदभावनिर्देशनस्य नियुक्तिकत्वादिति भावः ।

केचित्तु तुल्यबलविरोधिष्व्याप्तिप्रहसामग्रीत्वेनेति । स्वसमान-
कालीनप्रकृतव्याप्तिप्राहकसामग्री यावत्कारणघटिता तावत्कारण-
घटिता या विरोधिष्व्याप्तिप्राहकसामग्री तस्त्वेनेत्यर्थः । तुल्यबलतैव
विरोधिष्व्याप्तिप्राहकसामग्या नास्ति तद्व्याप्तिप्राहकतर्कासत्त्वेन न्यून-
त्वादिति भावः । तर्कस्येति । तथाच तर्कस्य व्याप्तिप्रहकारणत्याभावा-
त्तत्सत्त्वासत्त्वे न न्यूनाधिकबलमायमावहत इति भाव इति व्याचक्षुः ।

हेत्वाभासत्वायोगाच्चेति । प्रागुपदर्शितातिप्रसङ्गादिति भावः ।
नन्वेवं सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरित्यत आह सत्प्रतिप-
क्षे चेति । विरोधीति । प्राह्याभावादीत्यर्थः । नन्वेवमुभयव्याप्यव-
त्तानिश्चयदशाथमेकसाध्यस्य बाधावतारं पि साध्यान्तरस्याननु-
मानप्रसङ्ग इत्यत आह बाधावतारे त्विति । अव्याप्यत्वादीत्यादिना
अपक्षधर्मत्वपरिग्रहः । एतज्ज्ञानं च व्याप्तिविशिष्टवत्तानविशेषण-
तापन्नविशेष्यताविशेषणधर्मिविशेषणतया बोध्यम्, तथाच प्रतिहेतु
परामर्शे व्याप्यार्थंशेऽप्रामाण्यज्ञानमिति पर्यवसितार्थः । (पक्षे तत्-
साध्याभावनिश्चये पक्षविशेषणतापन्नहेतुवंशे तत्साध्यव्याप्तिप्रकार-
कपरामर्शे हेतुविषयतायाः साध्याभाववत्पक्षविषयतानिरूपित-
त्वग्रहेण ततस्तत्साध्यव्याप्यभाववाग्निप्रवृत्तत्पक्षावृत्तिनिष्ठत्वाद्य-
न्यतरत्वं तद्विषयतायामनुमानुं शक्यत इति बाधनिश्चयस्य प-
रामर्शेऽप्रामाण्यप्राहकता बोध्या) ।

एतेनाव्याप्यत्वादिज्ञानस्यानुमितिविरोधिष्व्याप्यवत्तानज्ञानसत्त्वे-
नाकिञ्चित्करता व्याप्यवत्तापरामर्शेन प्रतिबन्धाद्दुर्घटना चेत्यसङ्ग-
तिरिति परास्तम् । अप्रामाण्यज्ञानं व्याप्यत्वादेर्यमित्तावच्छेदकानव-
च्छिन्न एव हेतौ भानात्तस्य व्याप्यादिनिश्चयप्रतिबन्धकतया वि-
रोधिनिश्चयोत्पत्तीर्णभूततत्समवधाने प्रकृतसाध्यानुमितिसम्भवात् ॥

इति धीगदाधरभट्टचार्यवचनवर्तिवरचिताया शब्दावलीया व्याप्यप्रकरणम् ।

अथामुमानगादाधर्मान्

अनुपसंहारिप्रकरणम् ।

(चि०) अनुपसंहार्यो नासत्सपक्षविपक्षः, मि
श्रसिद्धिविरोधात् । नापि केवलान्वयिधर्माच्छिन्नप
क्षकः, केवलान्वयिसाध्यकस्य सदेतुत्वात् व्यतिरेकि-
साध्यकस्य तु साध्यतदभाववद्गामित्वेन साधारणत्वा-
त् । अन्यथा सशपाहेतुत्वेनानैकान्तिकता न स्यात् ।
सर्वं क्षणिकं सत्त्वादिति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वा-
सिद्धमपार्थक्यं वा, साध्यप्रसिद्धौ तु साधारणमेव । न च
पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वेन पक्षातिरिक्तसाध्याभाव
वद्गृहित्वं वा साधारणत्वव्यर्थविशेषणत्वात् । न च वि-
रुद्धविशेषणस्य व्यावर्त्यमित्युक्तम् । नाप्यत्यन्ताभाव-
प्रतियोगिसाध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्माच्छिन्नप
क्षकत्वम्, सर्वमभिधेयमेतत्त्वादित्यत्र विप्रतिपत्त्या
पक्षतादशायां पक्षे साध्यानिश्चयेनानुपसंहारिण्यव्या-
पकत्वात् ।

(दी०) केवलान्वयीत्यादि । सदेतुत्वं साधारणत्वञ्च
केवलान्वयिनः साधनस्य, व्यतिरेकिणस्तु भागासिद्धत्वं साधा-
रणत्वं विरुद्धत्वञ्च यथासम्भव बोध्यम् । नापीति । केवलान्वयि-
साध्यकवारणाप सत्यम् । व्यतिरेकिसाध्यकसदेतुशरणाय के-
वलान्वयीत्यादि । पक्षत्वसाध्यकवाचकमानशून्यत्वम् । केवलान्वयि-
साध्यकेऽपि बाधकमानाप्रसिद्धिरुक्तैवेति न सत्यन्तवैयर्थ्यम् । नि

श्रितसाध्याभाववत्तन्मात्रवृत्तित्वे त्वसाधारण्यं विरुद्ध इति साधार-
ण्याद्यग्रहदशायामसाङ्कर्यमिति वा हृदयम् । अव्यापकत्वादिति ।
सद्धेतुत्वञ्च व्याप्तिनिश्चयदशायामेवेति भावः ॥

(मा०) सर्वमभिधेय घटत्वादित्यादे कवलान्वयिसाध्यकस्यापि न
निर्दोषत्वरूपं सद्धेतुत्वम् सर्वमनित्यं घटत्वादित्यादेर्व्यतिरोकसाध्य-
कस्यापि न साधारणत्वमतो हेतुविशेषपरतया सद्धेतुत्वात् सा-
धारणत्वादिति मूल सङ्गमयति सद्धेतुत्वमिति । न्यूनताभङ्गाय
व्यतिरेकिसाधनस्य लक्ष्यतां स्वयं निराकराति व्यतिरेकिणस्त्विति ।
भागासिद्धत्वं सर्वपक्षकस्य सर्वस्यैव । व्यतिरेकिणः साधारणत्व-
विरुद्धत्वे यथासम्भवं सर्वमनित्यं द्रव्यत्वात् गगतत्वादित्यादेर्व्यो-
ध्ये । केवलान्वयिसाध्यकधारणायेति । तस्य सद्धेतुत्वनालक्ष्यतायाः
प्रागभिहितत्वादिति भावः । व्यतिरेकिसाध्यकेति । पर्यतो यद्विमान्
धूमादित्यादीत्यर्थः । सद्धेतुत्वं प्रकृतदोषरहितत्वम्, तेन पर्यतो धूम-
धान् यद्धेत्यादेर्व्यतिरेकीयत्वेपि न न्यूनता ।

पक्षत्वं यदि सन्निग्धसाध्यकत्वं तदा केवलान्वयिनि साध्ये
पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयमादाय पक्षतासंपादनसम्भवेपि स-
त्यन्तवैयर्थ्यं दुर्घारमेव-केवलान्वयिसाध्यकेपि संशयदशायामनुप-
संहारित्वस्य इष्टत्वेन, तद्व्याघातकविशेषणदानाभौचित्यात्, अत एव
सिद्धान्तलक्षणे सन्देहात्मकपक्षताघटिने तादृशविशेषणं परित्यक्त-
मेवेति पक्षत्वमन्यथा व्याचष्टे पक्षत्वमिति । साधकवाधकमान-
शून्यत्वं-साध्यनिश्चयवाधानिश्चयाभाववत्वमित्यर्थः । केवलान्वयिरे-
किधारणाय बाधाभावनिवेशः । ईदृशी च पक्षता सर्वमभिधेय
प्रमेयत्वादित्यादी यदा क्वचिदपि न संशयो नापि निश्चयस्तदाऽक्ष-
तैवेति तदानीं तत्रानुपसंहारित्वस्य सिद्धान्तनोपनिष्ठस्य वारणाय
सत्यन्तदलस्यैव साधकत्वमिति भावः । (केवलान्वयिसाध्यकसाध्य-
सन्देहदशायामप्यलक्ष्यत्वमिदानीमभिप्रेतमिति भावः) । नन्वेवमपि
सत्यन्तदलवैयर्थ्यं दुर्घारमेव केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावाप्रसिद्ध्या
वाधनिश्चयघटितपक्षत्वाप्रासज्या विशेष्यदलस्यैवासरत्वादित्यत आ-
ह केवलान्वयिसाध्यकर्पोति । वाधकमानप्रसिद्धरुक्तवेति । पक्षनि-
ष्ठाभावप्रतियोगित्वधीरेव सुलभो वाध इत्यत्रेति शेषः । वाधकमान-

पदस्य साध्यस्यहानत्वायच्छिन्नविरोधिनिश्चयपरत्वादिति भावः ।

ननु अत्रापि लक्षणे पूर्वलक्षणोक्तलक्ष्याप्रसिद्धिर्जागर्ति सर्वम-
नित्यं प्रमेयत्वादिभ्यादिः साधारण्यादिसंकरेण लक्ष्यत्वासंभवादिति
कथमेतद्वलक्षणावतार इत्यत आह निश्चितेति । निश्चितसाध्याभाव-
वच्च तन्मात्रं चेति द्वन्द्वे, तथाच निश्चितसाध्याभाववद्बृत्तित्वं सा-
धारणत्वं निश्चितसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वं विरुद्धत्वमिति यथा-
संशयनान्वयः । इतीति, हृदयमित्यादिमेणान्वयः । एवं च सर्वमनि-
त्यं प्रमेयत्वात् गगनत्वादिस्थादिकमेव पक्षतादशायामसंकीर्णोदाह-
रणमिति भावः । ननु साधारण्यशरीरे पक्षानिरिक्तत्वविशेषणस्य वै-
यर्थ्येन प्राक् निराकृतत्वात् निश्चयघाटनसाधारण्याद्यामप्रायेण ल-
क्षणान्तरं न सङ्गच्छते निश्चयांशवैयर्थ्यस्याप्यतिस्फुटत्वादित्यतो
दोषान्तरहानेश्चकाले दोषान्तरघतोपि हंतोरनुपसंहारिन्यैवानुभि-
त्यनुसूपदकत्वमिति लक्ष्यत्वमित्याशयेनैव तद्वलक्षणमित्याह सा-
धारण्यादीति । आदिना विरोधमागासिद्धिपरिग्रहः । सर्वमांशधेयं
प्रमेयत्वादिभ्यादेः सद्धेतुतयाऽलक्ष्यत्वस्य प्रागभिहितत्वात् तत्रा-
व्याप्यभिधानं सद्धमयति सद्धेतुत्वं चेति । व्याप्तिनिश्चयदशायामे-
वेति । तथाच सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां तस्य लक्ष्यत्वमेवेत्यव्याप्ति-
रेव तत्र सत्यन्तविरहादिति भावः ॥

(चि०) अथ पक्षानिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलप्र-
तीतसहचारोऽनुपसंहार्यः, यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः
कथञ्चित्तदा शब्दोपदर्शितव्याप्तिकानुमानवदभेदानु-
मानवच्च सद्धेतुरेवेति चेन्न ।

तत्रैव सद्धेतावतिव्याप्तेः, सर्वस्य पक्षत्वे पक्षानि-
रिक्ताप्रसिद्धेः असाधारणविरुद्धयोरतिव्याप्तेश्च, दूषक-
तायां व्यर्थविशेषणत्वाच्च । न च दूषकतानैकान्तिक-
त्वेन न प्रत्येकमिति वाच्यम् । अर्धगत्या व्यर्थविशेष-
णत्वात् । नापि विप्रतिपत्तिविषयमात्रवृत्तित्वम्, केव-
लान्वयिसाध्ये अव्याप्तेः सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभा-
वादिति ।

(दी०) अपेसादि । पक्षातिरिक्ते न प्रतीतो निश्चितो व्या-
प्तिग्रहानुकूलोऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा सहचारो यस्य स तथा ।
सद्वेतुरेवेति । तथाच लक्षणे पक्षातिरिक्तपदं सहचारग्रहस्थलमा-
त्रोपदर्शकं न तु विशेषकमिति । विशेषकत्वाभिप्रायेण दूषणदूष-
माह तत्रैवेत्यादि । असाधारणे सपक्षव्यावृत्ते पक्षतादशायां शब्दो-
ऽभिधेयः शब्दत्वादिसादौ जलं निःस्रं हं शीतस्पर्शवच्चादिसादौ
च रूपं जलं वा द्रव्यभिन्नं गुणवच्चात् गुणकर्मवृत्तिजातिम-
त्वादित्पादौ विरुद्धे चातिव्याप्तिरित्यर्थः । दूषकतायामिति । स-
हचाराभावस्यैव ज्ञानं विरोधि न तु तत्प्रत्ययांशस्यापीति । अर्थ-
गन्पेति । अनैकान्तिकशब्दार्थविवेचनेन प्रातिस्विकरूपेणैव प्रति-
न्धकत्वव्यवहितेरित्यर्थः ।

केचित्तु दूषकतायामसाधकतायाम् , अर्थेति, अनैकान्तिक-
शब्दार्थे उभयकोट्युपस्थापकत्वादी साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य
व्यर्थत्वादित्यर्थ इत्याहुः ।

विप्रतिपत्तिः पक्षे साध्याभावाप्रतीतिः साध्ये पक्षनिष्ठाभाव-
प्रतियोगित्वप्रतिपत्तिर्वा ? आद्ये केवलान्वयीति । साध्याभावाप्र-
सिद्ध्या अव्याप्तिरित्यर्थः । उभयत्र सर्वस्येति । अतिव्याप्तेरिति
पाठे तन्मात्रवृत्तिर्त्वं तत्त्वव्याप्यवृत्तिकत्वं तदितरावृत्तिकत्वं वा ?
आद्ये केवलैति । इदञ्च यथाकर्थाश्चव्याप्तिग्रहदशायाम् । द्वितीये
सर्वस्येति ।

(गा०) पक्षातिरिक्तेत्यादि यथाश्रुतमूलेऽप्रतीतपदस्य पक्षातिरि-
क्तपदस्यवाहितया पक्षातिरिक्ते सहचाराप्रत्ययो न लक्ष्यते, एव व्या-
प्तिग्रहानुकूलपदसहचारपदयोरेव प्रधानविरहेण व्याप्तिग्रहानुकूलस-
हचाराप्रत्यावृत्तेनाप्रतीतवान्वयालाभ इति विपर्ययेण योज्यावत्त्वा
व्यावृत्ते पक्षातिरिक्त इत्यादि । सर्वत्र साध्यसन्देहदशायामपि हेतौ
साध्यसहचारस्य सशयरूपप्रतीतिसम्भवात् प्रतीतिपद निश्चिता-

र्थकतया व्याचष्टे न प्रतीत इति । व्याप्तिप्रहानुकूलत्वेनानुगमनीयं
 सहचारद्वयं विशिष्य दर्शयति अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति । सहचार-
 स्य साध्यसाधनसहचारत्वेन निवेशे व्यतिरेकेणि साध्याभावहे-
 त्वभावसहचारत्वेन निवेशेऽन्ययिन्यतिव्याप्तिः, सहचारत्वेनोभयोरनु-
 गमे उदासीनपदार्थसहचारप्रदशायां अनुपसंहारिण्यव्याप्तिरिति
 तद्वारणमुक्तरूपेणानुगमफलं बोध्यम् । यस्येत्यस्य व्याप्तिप्रहेणान्वयः ।
 पप्रुपर्थसम्बन्धश्च तद्धेतुकानुमित्यनुकूलत्वम्, तथाच तद्धेतुकानुमि-
 त्त्यौपयिकव्याप्तिप्रहानुकूलसहचारनिश्चयाभावस्तस्यानुपसंहारित्व-
 मिति लक्षणं पर्यवसितम् । यदि च पक्षे व्याप्तिप्रहः कथंचिदिति
 प्रन्धोऽसर्वपक्षकपर एव सर्वपक्षकपरत्वे तत्रैव संज्ञतावतिव्याप्तिरित्य-
 ग्रिमप्रन्धासंगतेः पक्षे सहचारप्रत्ययेऽपि पक्षातिरिक्तेप्रतीतसहचा-
 रकल्पेनानिवृत्तः पक्षातिरिक्तप्रसिद्धावेसंगते, एवं सर्वस्य पक्षत्वं
 पक्षे व्याप्तिप्रह इति विशेषाभिधानमप्यसंगतं स्यात्, एवं च तत्र प-
 क्षातिरिक्तत्वपदमहिम्ना लक्षणगमनात् सद्धेतुरेवेत्यभिधानमसंगतमि-
 त्यतः पक्षातिरिक्तत्वांशस्य लक्षणाघटकत्वाभिप्रायेण तत् संगमयति
 तथाचेत । विशेषकं-सहचारप्रहस्थलव्यावर्तकम् । नन्वेवमग्रिम-
 दूपणद्वयदानविरोध इत्यतोऽभिप्रायानवबोधमूलकत्वेन तत् संगम-
 यति विशेषकत्वेति । दूपणद्वयमप्रसिद्धेरित्यन्तम् । शब्दोऽनित्यः
 शब्दत्वादेत्यादी प्रसिद्धासाधारणे गगनादी व्यतिरेकसहचारस्यैव
 प्रतीतत्वादयं गौरवत्वाद्यदित्यादिधिकृद्धं च घटादी व्यतिरेकमह-
 चारनिश्चयसंभवात्तातिव्याप्तिसंगतिरतोऽसाधारणविद्वयोरिति मू-
 लं तद्विशेषपरतया व्याचष्टेऽसाधारण इति । वक्ष्यमाणकेवलान्वयि-
 साध्यकहेतोर्विपक्षाप्रसिद्धा जलं निस्नेह शीतस्पर्शवत्यादित्यादी
 पाघापतारदशायां विपक्षप्रसिद्धाथपि तस्यावृत्तत्वाभावात् सपक्ष-
 विपक्षव्यावृत्तरूपमसाधारण्यं न संभयतीति असाधारण इत्यस्या-
 र्थमाह सपक्षव्यावृत्त इति । शब्दोऽभिधेयः शब्दत्वादिन्यादी पक्षेऽ-
 न्वयसहचारस्य अस्य दशाविशेषे निश्चयसंभवादाह पक्षतादशाया-
 मिति । अतिव्याप्तिरित्यग्रिमेण संभज्यते । यत्र सहचार एव नास्ति
 तादृशानुदाहरति जलमिति । निःस्नेहत्वं-स्नेहद्वयत्वम्, अत्र
 च सर्वैवातिव्याप्ते पक्षतादशायामित्यस्य न सम्बन्ध इत्यादिक्लृ-
 पित्यादाविति मध्येऽनुक्तम् । अस्य च विद्वत्त्वेपि पाधानव्या-

दशायां ननु हासंभवादसाधारणतयोपपादनमधिकरुद्धम् । जलं वेति । प्रथमेऽसिद्धसंकीर्णो द्वितीये च वाधसंकीर्णो विरोध इति भेदः । घटादाद्युत्पत्तिकाले गुणरूपहेत्वभाधसत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकारण्यावाच्छेदं तस्मिन् साध्याभावसहचारो न सम्भवति, स एव च व्यातरेकव्याप्तिप्रहानुकूलः—प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकारण्यावच्छिन्नाया एव व्यापकतायाः अद्याप्यवृत्तिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय तादृशव्याप्तौ निवेशनीयत्वात् प्रथमेऽतिव्याप्तिसंगतिः, प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकारण्यानवच्छिन्नोपपादभावे साध्याभावसहचारो न सम्भवति नत्रातिव्याप्तरतिस्फुटतया तादृशमात्रं हेतुमाह गुणकर्मावृत्तीति । सम्भावेनावृत्तत्वेऽस्य हेतुतावाच्च लाभाय जीतीति । अतिव्याप्तिरिति । यथापि प्रथमोक्तासाधारणमिदं स्थलत्रये व्याप्तिप्रहानुकूलसहचाराप्रसिद्ध्या भातिव्याप्तिसम्भवः, तथापि प्रहानसाध्यादिसहचारस्य प्रमेयत्वेन केवलसहचारत्वादिना या निश्चयदशायामनुपसंहारिण्यव्याप्तिवारणाय व्याप्तिप्रहानुकूलो यः सहचारनिश्चयः पुरुषनिष्ठस्तदभाध एव विश्लेषणीयः, तथा चोक्तस्थलेऽपि कदाचिद् कस्यचिद्व्यपदीयसहचारे साध्यादिसहचारत्वसम्भवेण व्याप्तिप्रहानुत्पत्त्या प्रसिद्धतादृशप्रमरूपसहचारनिश्चयाभावभादायानिर्व्याप्तिसम्भवादीसंगतः । पक्षातिरिक्तवधिषेपणस्य द्रूपकतायामनुपयुक्तत्वेऽपि तस्य विशेषणत्वानभ्युपगमे न दोष इति प्रत्ययांशघटितस्य दोषत्वात्सम्भवपरतया द्रूपकतायामित्यादिमूल व्याचष्टे द्रूपकतेति । न तु तत्प्रत्ययांशस्य प्रत्ययांशघटितस्य सहचारप्रत्ययाभावस्यति यावत् । ज्ञानं विरोधीति अनुपगमोऽन्यथः । प्राह्याभावाद्यविषयत्वादिति भावः । प्रत्ययज्ञपरित्यागे च विरोध एव पर्यवसानमित्याशयः ।

अनुपसंहारित्वज्ञानस्याविरोधिषेपेऽपि अनैकान्तिकत्वरूपसामान्यधर्मस्य विरोधिषीविषयत्वेन दोषतयाऽनुपसंहारिणो दुष्टत्वमव्याहृतमित्याशङ्कते मूले न चेति । द्विचितावनैकान्तिकशब्दार्थेति । अनैकान्तिकत्वं व्याप्तिप्रहविरोधिधर्मत्वं साधारणादेः साधारण्यादिधर्ममादीयैव उपपादनीयम् अनुगततादृशधर्मान्तरासम्भवात्, तथा च साधारण्यादिज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्यनुपसंहारित्वे द्रूपकताविरोधिप्रत्ययांशनिवेशानेवधनदोषो दुर्धार एवांत भावः ।

मिथमतमाह केचिदिति । असाधकतासाधकतायामनुपसंहारिणादोपस्थेत्यादिः । एवं च साध्यसहचाराभावस्यैवासाधकताव्याप्यत्वेन व्यभिचारावारकत्वेन प्रत्यक्षांशविपर्ययबोधम् । (मूले) न च द्रूपकनेत्यत्र च (ए) तन्मेत द्रूपकताऽसाधकतासाधनमनैकान्तिकत्वेन लिंगेन न तु प्रत्येकमनुपसंहारित्यादिना, तथाच तस्य व्यभिचारावारकविशेषणत्वेऽपि न क्षतिरिति तादृशमूलाशयः । उभयकोटीति । साध्यतदभावेत्यर्थकम् । उपस्थापकत्वादीत्यादिना विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सतीत्यादिरूपपरिग्रहः । साध्योपस्थापकत्वादीत्यादिना द्वितीयानकान्तिकत्वघटकसत्यन्तपरिग्रहः । व्यर्थत्वादिति । विरुद्धान्देरपि असाधकत्वेन तद्याधत्तकतादृशविशेषणस्य व्यभिचारावारकत्वादिति भावः ।

अथ साध्योपस्थापकतावच्छेदकरूपमात्रस्यासाधकताहेतुत्वे यथा तादृश(साध्य)सहचारत्ववति सञ्ज्ञेतौ व्यभिचारः तथा साध्योपस्थापकतावच्छेदकरूपमात्रस्य हेतुत्वेऽपि तादृशसाध्याभाववद्द्रव्यावृत्तत्ववति सञ्ज्ञेतौ व्यभिचारो दुर्वार इति कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकरूपहेतौ वैयर्थ्याभिधानासङ्गतिः । साध्योपस्थापकतावच्छेदकसाध्यसहचारतदभावोपस्थापकतावच्छेदकतदभावसद्व्यवृत्तत्वयोः सद्देतुसाधारणत्वेऽपि यद्रूपविशिष्टविषयज्ञानजन्योपास्थितिः यद्रूपविशिष्टविषयज्ञानजन्यसाध्याभावोपास्थितिसहकारेण सन्देतुजनिका तद्भुव्यवृत्तत्वस्यैव उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपत्वमित्यनेन विवक्षितत्वात्, तादृशसद्देतुव्यावृत्तत्वेनासाधकतासाधकत्वसंभवादिति चेन्न ।

निष्कृष्टमेतौ धर्मितावच्छेदकधर्मिणि यद्रूपवसाङ्गानं साध्यसन्देहजनकं नद्रूपवत्त्वस्यैव तदुभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमित्यत्र विवक्षितत्वात् । तत्र धर्मितावच्छेदकविशिष्टसाध्यतदभावोभयप्रकारकज्ञानस्यैव साध्यसन्देहपदार्थतया तत्र प्रकारत्वाप्रवैयर्थ्यपरतया प्रकृतप्रत्ययसंगतेः । तादृशलक्षणं साध्याभावाप्रकारकानुमानं शान्तं धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिणि साध्याभावव्याप्तिरिति प्रत्ययसाङ्गानस्य हेतुतया विरुद्धान्त्यव्याप्यत्वात्तद्वारणार्थं साध्यप्रकारकवन्निवेद्यादसाधकतानुमाने च सद्देतौ व्यभिचारप्रसङ्गान् तद्व्यर्थस्य दुर्वारत्वात् । साध्यप्रकारकत्वमात्रनिवेशे साध्यानुमित्तञ्च

नकसाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानविषयतावच्छेदकव्याप्तिमादाय - ह्यभिचारात्सहचारकसाध्याभावप्रकारत्वांशधैयर्थाप्रसक्तैर्न तद्विषयमुक्तम् । एवं चोभयकौद्रुयुपस्थापकत्वादायित्यादः साध्यतदभावप्रकारकज्ञानजनकत्वादायुपस्थितिशेषणतया प्रविष्टं यत्साध्यप्रकारकत्वं तदादिविशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थो द्रष्टव्यः । सहचारप्रत्ययाभावः सहचाराभावादन्य एवेति धर्मिभेदादवैयर्थ्यमप्रास्वरसर्वज्ञं बोध्यम् ।

सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभावादिति केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तौ न हेतुः साध्ये केवलात्वयित्वाभिधानानुपयोगापत्तेरिति साध्याभावात्प्रसिद्धेरेव तद्धेतुत्वं मूलठतोऽभिमतम् । सर्वस्येत्यादौ च सर्वपक्षकतामान्य एवाभिप्रेताऽप्राप्तौषान्तरस्य हेतुपरम् । एवं च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपक्षेर्विप्रतिपक्षिपदार्थत्वे प्रथमदोषासङ्गतिरिति तं सङ्गमयितुं विप्रतिपक्षिपदार्थं वितर्कयति विप्रतिपक्षिरिति । पक्षपदं विषयताविशेषलामाप ।

मूले पक्षत्व इति । विप्रतिपक्षिविषयत्व इत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यकेऽतिव्याप्तेरिति पाठे मात्रार्थाप्रसिद्धेरनिव्याप्यसङ्गतेः तत्सङ्गमनाय वितर्कयति तन्मात्रशुचित्वमिति । तद्व्याप्यवृत्तिकृत्यं विप्रतिपक्षिविषयत्वव्याप्याधिकरणताकत्वम् । विप्रतिपक्षिश्च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविप्रतिपक्षिरेव । तदितरेति । विप्रतिपक्षिविषयत्वेत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यकस्य विप्रतिपक्षिविषयत्वव्याप्यवृत्तेस्सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादिर्त्यादिहेतोरलक्ष्यतया नोतिव्याप्तिः संगच्छत इत्यत आह्वेदं चेति । कथंविदिति । सर्वत्र साध्यसन्वेहसत्त्वेपि शब्दादिना व्याप्तिप्रदशायामित्यर्थः । व्याप्यनिश्चयदशायामेव च तस्य लक्ष्यत्वादिति भावः । असाधारणव्यतिरेकिणोरप्यतिव्याप्तिर्बोध्या ॥

इत्यनुपसंहारिपूर्वपक्षः ॥

(वि०) उच्यते व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहारी । स चान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यादौ सा-

ध्यसाधनसाहचर्याज्ञानात्तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशाया-
मनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् ।

केवलान्वयविधम्मावच्छिन्नपक्षको वा । सर्वम-
भिधेयं प्रमेयत्वादिति सद्देती न केवलान्वयी पक्ष-
तावच्छेदकः निश्चितसाध्यवद्भूतित्वात् । विप्र-
तिपक्ष्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वे तदनुपसंहार्यं-
व । व्यतिरेकसाध्यके साध्याभाववद्भूतित्वाज्ञानदशा-
यामिदं दूषणम्, तदवगमेऽपि साधारणसङ्कर एव ।
एवं व्याप्यत्वासिद्धेर्ज्ञाने । तदुद्भावने चायं व्यभिचार-
वदुपजीव्यत्वाददोषः । घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रय-
त्वञ्च विरुद्धमेव । एतेनानुपसंहारित्वप्रतिमन्धाने यदि
व्याप्तिग्रहस्तदानुमितिरेव तदभावे, व्याप्यत्वासिद्धि-
रेवेति निरस्तम्, उपजीव्यत्वादिति ।

इत्यनुपसंहारिचिन्तामणिः ॥

(दी०) व्याप्तीत्यादि । यत्र यस्यात्यर्थः । तथाच हेत्वभि-
मतशब्दोपसन्दानात् नद्देतुकमकृतसाध्यसिद्धयौपयिकव्याप्तिग्र-
हानुद्ग्लोपसंहाराभावस्तस्यानुपसंहारित्वमित्यर्थलाभाद्यतिरेकिणि
नातिव्याप्तिः ।

ननुपसंहारः संहारः तन्निश्चयो वा ? आद्ये तादृशस्या-
भावो निखिलप्रसिद्धानुपसंहार्यव्यापकः अतिव्यापकश्च रूपं
द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वाद्गुणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वादित्यादेः, द्विती-
ये पुनरज्ञानरूपासिद्धिपर्यवसायी कारणामात्रतया स्वरूपमन्वेव
दोषो न हेत्वाभास इत्यत आह केवलान्वयीति । पक्षः साध्य-
निश्चयविरोधिनः साध्यवाच्य वेत्यादेः सन्देहस्य विषयोः। अवच्छे-

दकत्वञ्च स्वान्यूनवृत्तितत्कत्वं तच्च स्वरूपसतोऽप्यविरुद्धम् । तेन प्रातिभिकद्रव्यत्वादिरूपेण सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां नाव्याप्तिः । एवञ्च सर्वत्रैव हेत्वादिमति साध्यतदभावसन्देहाध्यात्प्यश्रेणापातत्वम् ।

परार्थस्थले यदिर्भावं व्युत्पादयति एवमित्यादिना । अतिद्धिरनिधयः । ज्ञाने ज्ञापने । स्वार्थस्थलेऽन्तर्भावम् एतेनेत्यादिनाशङ्का निरस्यति उपजीव्यत्वादिति ।

(गा०) यत्रेत्यस्य सहचारप्रहाभावरूपैकधर्म्युपसंहाराभावेनान्वये व्यतिरेकेष्यतिव्याप्तिः-व्यतिरेकसहचारप्रकारकप्रहस्य हेत्वभावे सत्त्वेपि विषयतया तदभावस्य हेतापक्षतत्वात्, तस्य व्याप्तावन्वयेऽपि व्यतिरेकसहचारप्रहस्यान्वयव्याप्त्यप्रादकत्वे सैवातिव्याप्तिः-व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतहेतुनिष्ठत्वाभावात्, सप्तम्यर्थविषयनाया व्याप्तिप्रहेऽन्वयेपि स्व एव दोषः-प्रकृतहेतोर्व्यतिरेकसहचारप्रहाधीनव्यतिरेकव्याप्तिप्रहाविषयत्वात्, अतः पष्ठमर्थपरतया सप्तमी व्याचष्टे यत्रेति । एवं च व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतहेतुनिष्ठत्वविरहेऽपि तद्प्रहस्य प्रकृतहेतुविषयकत्वविरहेपि या तत्सम्बन्धितया तद्गहानुकूलसहचारप्रहदशायां नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु यथाकथंचित् सम्बन्धस्य उदासीनव्याप्त्यादावपि सन्धेन व्याप्तेराधाराद्येयमाधरूपो विषयत्वरूपो वा सम्बन्ध एव विवक्षणीयः, तथाच तद्दोषतादवस्थमित्यन आह तथाचेति । हेत्वभिमतोति । स्वहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकसम्बन्धतात्पर्यप्रादकहेत्वभिमतपदसमभिव्याहारादित्यर्थः । एतेन तत्रपद्वैयर्थ्यशंकापि निराकृता । उपसंहाराभावस्तु तापुरुषनिष्ठस्त प्रतिरुस्य हेतोरनुपसंहारित्वमित्यर्थलाभादित्यर्थः ।

सर्व्वं द्रव्यमिच्छं गुणवत्प्रादित्यादौ अन्वयसहचारस्य व्यतिरेकसहचारस्य च विरहाल्लक्षणसमन्वयसम्भवेन प्रसिद्धानुपसंहारिणि सर्वमभिधेयं नित्यं वा प्रमेयत्वात् द्रव्यत्वाद्देत्यादावव्याप्तंरामिधान नासम्भवस्यायद्युक्तस्थलेपि प्रकृतव्याप्तिप्रहानुकूलसहचाराप्रसिद्धयान यथाश्रुतलक्षणसम्भवस्तथापि प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिको यो व्या-

सिप्रहस्तदननुकूलसहचारसामान्यकाविवक्षणे पदार्थान्तरसहचारस्य प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकव्याप्तिधर्मानुकूलत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः । न च गुणादिनिष्ठद्रव्यत्वादिसहचारस्य द्रव्यभेदादिसहचारत्वमविषयतया प्रकृतव्याप्तिप्रदानुकूलत्वसत्त्वात् सहचारसामान्ये तदननुकूलत्वमिति कथं लक्षणसङ्गमनमिति वाच्यम् । सहचारपदेन किञ्चित्प्रतियोगिकत्वकिञ्चिदनुयोगिकत्वाविशेषसहचारत्वाविशिष्टपर्य्यायविषयताया विवक्षणीयत्वात् । भ्रमविषयविशिष्टसहचारप्रसिद्धा तद्विषयताया चास्तवसहचारत्वाविशिष्टापर्य्यायत्वात् भ्रमात्मकज्ञानविषयतासामान्ये च प्रकृतव्याप्तिप्रदानुकूलत्वविरहस्याक्षतत्वात् । रूपमिति । प्रतियोगिवैयधिकरणानवच्छिन्ने गुणाभावे द्रव्यान्यत्वाभावात्सहचारसम्भवात् ; गुणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वहेत्वनुसरणम् । अज्ञानरूपासिद्धिपर्यवसायी-अज्ञानरूपासिद्ध्यात्मकः, कारणाभावतया-व्याप्तिप्रहकारणाभावतया, स्वस्वरूपसन्नेव-ज्ञानानपेक्ष पय, दोषः-परम्परयानुमित्वनुत्पादप्रयोजकः । न हेत्वाभास इति । यद्यपि वक्ष्यमाणसाध्यसन्देहविषयत्वरूपमनुपसंहारित्वमपि स्वरूपसदेव विरोधीति न तस्य हेत्वाभासतासम्भव इति लक्षणद्वयोप तुल्यानुयोगः, तथापि प्रथमस्य कारणाभावतया स्वरूपसद्द्रूपणत्व स्फुटतरं न द्वितीयस्य तस्यातघात्वादि-त्यापातत ईदृशानुयोगेन द्वितीयावतारसंगतिरित्यवधेयम् । . .

पक्षपदस्य साध्यवान्न वेति संशयविषयपरत्वे केवलान्वयित्वाऽध्यकेऽव्याप्तिस्तत्र कोट्यप्रसिद्ध्या तादृशसंशयासम्भवात्, स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयविषयसाध्यकत्वार्थकत्वे पक्षविशेष्यकर्तृशयदशायामनित्यत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तिरतः, संशयद्वयमनुगमयति पक्ष इति । पक्षताग्रन्थे व्याख्यातमेतत् । यद्यपि घटः प्रमेयवान् इत्यादौ प्रमेयं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न धेत्यादिसंशयविषयतायाः केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वात् यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिः, विषयनाविशेषनिवेशे उभयविधसंशये धर्मविषयताया एकविधत्वाभावादननुगमः, प्रकृतानुमित्युद्देश्यनिष्ठसाध्यपक्षानिश्चयविरोधेसंशयविषयता-निषेधे विश्वस्मिन् साध्यसन्देहदशायां व्यतिरेकिधर्मावच्छिन्ने पक्षे साध्यसाध्यकस्याप्यनुपसंहारिताया, द्रूपकतावजित्तन्वेनापनन्तव्यतया तत्राव्याप्तिः । तथापि स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यव-

ज्ञानिश्चयविशेष्यतासमानाधिकरणसंशयविषयताविवक्षणात् दोषः । प्रमेयं घटानिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यादिसंशयस्य घटादिमात्रविषयताया एव तादृशसंशयप्रतिषेधकतावच्छेदकप्रमेयादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणत्वात् तादृश्याश्च केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वात् । ननु यत्र केवलान्वयिसर्वत्वादिर्कं धर्मितावच्छेदकीकृत्य न साध्यसंशयोऽपि तु द्रव्यत्वगुणत्वादिविशेषधर्म धर्मिमावच्छेदकीकृत्यैव विश्वविषयकसंशयः तत्र संशयविषयतायां स्वरूपसम्बन्धरूपकेवलान्वयिधर्मोच्छिन्नताभावाद्याः प्रस्तुतापि स ह्युच्चारप्रहारूपद्रूपकतावीजसत्त्वेनालक्ष्यताम्बीकारासम्भवात् इत्यत आह अथच्छेदकत्वं चति । स्वान्यूनवृत्तितत्कत्वमिति । तथा च केवलान्वयिधर्मव्यापक संशयविषयत्वं पर्यवसितम् । केवलावयिधर्मव्यापकत्वं चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेव न तु केवलान्वयिधर्मव्यतिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं निष्ठात्ननिवेशे प्रयोजनाभावात् । स्वरूपसतोपि-संशयधर्मिण्यप्रकारोभवतोऽपि । नान्यातिरिक्ति । तादृशसमूहालम्बनसंशयविषयतायास्तत्संशयविषयतात्वेन केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वादिति भावः । यत्र विद्वेषां नैकसंशयविषयता अपि तु क्रमिकसंशयद्वयविषयतैव तादृशस्य संप्राप्तात्वे तत्कालीनसंशयविषयतात्वेन व्यापकत्वं विवक्षणीयम् ।

हेत्यादीत्यादिना हत्वभावपरिग्रहः । व्याप्यप्रहेणैति । व्याप्यनिश्चयेनेत्यर्थः । सहचारनिश्चयासंभवादिति भावः । न च धर्मिणि किञ्चिद्रूपेण साध्यादिसंशयेऽपि साध्याद्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकसाध्यादिसहचारस्य हेतो निश्चये बाधकभावा इति शाक्यम् । तद्वत्तया गृह्यमाणे सर्वत्र तत्संशयदशायां तत्र सहचारसंशयसामान्या अप्यीत्सगिक्रयात्, क्वचित् स्वाधिकरणे तन्निश्चयदशयामेव तादृशनिश्चयेन स्वाधिकरणवृत्तितत्कत्वनिश्चयेन वा तत्सामानाधिकरण्याभावात्निवर्तनात्, स्वस्मिन् तत्सामानाधिकरण्यसंशयसामग्रीविषटनासमत्वात् । आभासत्वं हेतोर्दुष्टम् । -

मूलं मज्जेत्तायान्त । क्वचिदधिकरणं साध्यनिश्चयदशावच्छिन्न इत्यर्थः । साध्यानिश्चयदशायां-सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां, पक्षत्वे-केवलान्वयिधर्मस्य पक्षतावच्छेदकत्वं, तत्-धर्मिण्येवसाध्यकप्रमेयत्वम् व्याप्येति साध्यक-अनित्यत्वादि साध्यकप्रमेयत्वाद्वा । अज्ञानद-

शायामिति । साध्याभावांशे निश्चयरूपज्ञानविरहदशायामित्यर्थः । इदं
 इदमेवानुपसंहारित्वमित्यर्थः । दूषणम्-अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकं, न
 तु साधारण्यं तादृशनिश्चयात्मकज्ञानाविषयस्य तस्यातथात्वादिति
 भावः । तद्वगमे-साधारण्यस्य यथोक्तनिश्चयरूपावगमदशायाम्-सा-
 धारणसंकर एवेति । कालान्तरीणानुपसंहारितासमानाधिकरणसा-
 धारण्यप्रयुक्त एवानुमित्यनुत्पाद इत्यर्थः । तथा चोभयोरेव प्रथक्प्र-
 योजकतया नाभ्यतरदोषत्वमिति भावः । अनुपसंहारितादशयां
 व्याप्यनिश्चयरूपव्याप्यावासिद्धौवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहादनुपसंहा-
 रिता न दूषणमित्येतेनेत्यादिनाशंक्य उपजीव्यतया तस्या दूषणत्वम-
 ने व्यवस्थाप्यम् एव व्याप्यत्यासिद्धित्वस्येत्यादिनाप्युपजीव्यतया
 दूषणत्वं व्यवस्थाप्यत इति पौनरुक्त्याशंका स्वार्थपरार्थानुमानपर-
 तया निराकरोति दीधितौ परार्थेति । यदिर्भावोऽसिद्धिर्हिर्भावः,
 स्वाद्यंरथले व्याप्यनिश्चयस्य ज्ञानोद्भावनयोरनुपयोगादिति भावः ।
 अनुपसंहारित्वस्य दशविशेषे व्याप्येपि हेतौ सत्त्वन व्याप्यभावरू-
 पव्याप्यत्यासिद्धयनियतत्वात् तज्ज्ञापकत्वसम्भवं इत्यसिद्धिपदम-
 ज्ञानरूपासिद्धिपरतया व्याचष्टेऽसिद्धिरिति । उद्भावेऽर्थज्ञानद्वारैव उ-
 पजीव्यतया तदभिधानेनैवोद्भावकज्ञानेप्युपजीव्यत्वं लभ्यत इत्युद्भा-
 वनाधीनपरकीयज्ञानपरतया ज्ञानपदं व्याचष्टे ज्ञान इति । न चोद्भा-
 वनाधीनं परकीयज्ञानं शाब्दमेव तत्रानुपसंहारित्वस्य लिङ्गस्य नोप-
 जीव्यतासंभव इति पाच्यम् । वादिवाक्याच्छाब्दव्याप्यनिश्चयनि-
 श्चयेपि तत्प्रयोजकविरहशंकया तत्राप्रामाण्यशंकाया अनिवृत्तेः त-
 त्प्रयोजकानुपसंहारित्वज्ञानस्यापेक्षितत्वात् ॥

(दी०) अत्रेदं चिन्त्यम् । हेतुपति साध्याभावसन्देहो ना-
 मासः सत्तैव विरोधित्वात् । तद्विषयस्तु हेतोः साध्याभावतामा-
 नाधिकरण्यं साध्यस्य वा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिन्द्रं नास्त्येव
 केवलान्वयिसाध्यके, व्यतिरेकिसाध्यके तु साधारण्यरूपतया
 मन्दिग्यानैकान्तिकत्वं पर्यवमितम् । विश्वविषयकसाध्यतद्भाव-
 सन्देहे च धारणीभूतान्वयव्यतिरेकसदृशप्रवृत्तिविरहात् संशयसा-
 म्यासा साध्यतद्भाववत्तन्निश्चयप्रतिक्रमाद्वा व्याप्यग्रहंज्ञानरू-

पासिद्धिरेव, उपजीव्योऽपि च साध्याभावसन्देहादिनाभासः स-
त्तयैव विरोधादिति ।

(गा०) सन्देहोऽनुपसंहारित्वं तद्विषयो या तदर्थात्नो व्याप्य-
निश्चयो या ? तत्राद्यं द्रूपयति हेतुमतीति । नाभास इति । तथाच न
तद्विशेषोऽनुपसंहारितारूपोपीति भावः । सत्तयैव न तु क्षायमानतया ।
द्वितीयं द्रूपयति तद्विषयस्त्विति । हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्यं
हेतुमान् साध्यवाञ्च वेति संशयस्य साध्यस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो-
गित्वं संशयान्तरस्य विषयः । केवलान्वयिसाध्यके-सर्वमभिधेयं मे-
यत्वादित्यादिप्रसिद्धानुपसंहारिणि । इदमुपलक्षणम् । सर्वमनित्यं घट-
त्वादित्यादिव्यतिरेकिसाध्यव्याप्यानुपसंहारिण्यपि तदसत्त्वं बोध्यम् ।
व्यतिरेकिसाध्यके-सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ । सन्दिग्धानैकान्ति-
कत्वमिति । एतेन निश्चितसाध्याभाववद्भूतित्वं साधारण्यं साध्या-
भावांशे निश्चयात्मकस्यैव साधारण्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादन्यथा
पक्षे साध्यसन्देहानुमानमात्रोच्छेदापत्तेः सन्दिग्धसाध्याभावसा-
मानाधिकरण्यं पुनरनुपसंहारित्वमतो भेद इत्यादांका निराकृता । नि-
यतविषयसंशयस्थले हेतौ सन्दिग्धसाध्याभावसामानाधिकरण्या-
देरनुकूलतर्कानवतारे दोषतोपगमात्तस्य साधारण्यताया एव स्वी-
कार्यत्वात् तादृशस्थले तस्यापिरोधित्वे सर्वत्र साध्यसंशयस्थले-
प्यपिरोधितापत्तेस्तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानाभावात् । शु-
तीयं द्रूपयति विश्वेति । सहचारप्रवृत्तिरहान् व्याप्यग्रह इत्यभिमे-
वान्वयः । प्रधानिश्चयः, दोषतया स्वीकृत इति शेषः । सहचारनि-
श्चयत्वेन पृथग्व्यापकताग्रहकारणतायाः स्वानभिमततया व्याप्यग्र-
हप्रयोजकान्तरमाह संशयेति । साध्यतदभावसंशयैत्यर्थः । साध्यतद-
भाववत्त्वनिश्चयप्रतिबन्धादिति । अन्वयव्यतिरेकस्यापिशरीरान्तर्मततया
तदंशे निश्चयव्यघटकविपरीतमानासबलितसाध्यतदभाववत्त्वमान-
विघटनादित्यर्थः । विपरीतकोट्यमाने तदभासकसामान्यभावस्य
प्रयोजकत्वादिति भावः । अज्ञानरूपांसिद्धिरेव दोषतया पर्यवसिता ।
तथाच पूर्वोक्तैकधर्म्युपसंहाराभावस्येव नास्यापि हेत्याभासत्वमिति
भावः ।

ननु व्याप्यग्रहस्याज्ञानरूपासिद्धित्वेन । हेत्याभासताधिरहेपि

तदुपलब्धतया साध्यसन्देहः सहचारानिश्चयो वा व्यभिचारवदाभा-
सः स्यादेव असिद्ध्युपजीव्यत्वेऽप्यायमानविरोधिताया आभासत्वा
विरोधित्वादिति मूलानुसारिशका निराकरोति उपजीव्योपि चेति ।
सत्तयैव विरोधित्वादिति । तथा चाज्ञायमानविरोधिनो ज्ञानरूपासि
वृध्युपजीव्यत्व न हेत्वाभासताप्रयोजक दृष्टान्तस्य साधारण्यस्य
ज्ञायमानतयैव विरोधित्वादिति भावः ।

(दी०) यत्तु व्याप्तीति, व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारानिश्चय-
त्वावच्छिन्नविरोधिरूपवस्त्वमर्थः । विरोधस्तु संशयसाधारणमन्वय-
मात्रसहचारग्रहं विरुणद्धि, असाधारणे व्यतिरेकिणि च न व्य-
तिरेकसहचारग्रहविरोधः, तादृशरूपमन्तरेण लक्षणस्यासम्भवि
तया तदेव रूप लक्षणमाह केवलेति । तादृशावच्छिन्नः पक्षः स-
न्दिग्धसाध्यको यस्याश्रयः स तथा । तथाच केवलान्वयिधर्माव-
च्छिन्नसाध्यसन्देहविषयवृत्तित्वमनुपसंहारित्वम् । व्यतिरेकपादौ
केवलान्वयी न साध्यसन्देहविषयतावच्छेदकः । साध्यवत्तानिश्चय-
सामान्यविरोधिसंशयविषयवृत्तित्वं वा तत्त्वम् । धर्मिण्यविशेषनि-
यन्त्रितस्तु सन्देहो नान्यधर्मिकानिश्चयविरोधी । साध्यासन्देहवि-
षयताव्याप्यसाध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिग्रहौपधिकसत्ताकृत्वं वा,
तादृशी च सत्ता अन्वये हेतोर्व्यतिरेके च तदभावस्येति न क-
श्चिद्विशेषः । स्वरूपसत्तादृशसंशयविषये च हेतुमत्ताज्ञानं हेतौ सा-
ध्यसामानाधिकरण्या संशयसामग्रीत्वेन तन्निश्चयमतिबन्धकम्, स-
र्वत्र संशयसामग्र्या निश्चयमतिबन्धकत्वकल्पनात् । हेतुमति सर्व-
त्र साध्याभावसन्देहे हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावसंशयस्यौ-
चित्यावर्जितत्वात् साध्याभावेन साध्यसामानाधिकरण्याभावो-
पस्थापनादिति ।

(गा०) अत्रैव पूर्वपक्षेऽत्र घ्म इत्यादिभिर्धोक्तसमाधानं दूषयितु-
मुपन्यस्यति यन्विति । व्याप्तीति । अथमलक्षणसाधारणमाध्याप्तिग्र-

हेति । व्याप्तिग्रहानुकूलो यो यः सहचारस्तत्तत्सहचारनिश्चयत्वाव-
च्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमित्यर्थः । सहचारनिश्चयवृत्तित्वगुणेश्च निश्च-
यत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिषेधताविशेषणत्वात् आकाशाभाववाना-
काशादित्यादौ हेत्वादेरवृत्तित्वस्य उभयसहचारग्रहविरोधित्वेपि
नातिव्याप्तिः । अवच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः विरोधस्य हेतौ
साध्यसामानाधिकरण्यात्मकस्य उभयया वारणं दर्शयति विरोध-
सिचति । संशयेत्यनेन प्रतिषेधतायां निश्चयत्वावच्छिन्नत्वं दर्शि-
तम् । अन्वयमात्रेत्यनेन व्यतिरेकसहचारग्रहविरोधित्वदलव्यवच्छे-
दः । यद्यप्यनुपसंहारिण्यपि हेतुनिष्ठकेवलान्ययिधर्मव्यापक(साध्य)-
संशयविषयवृत्तित्वं न हेत्यभावे साध्याभावसहचारनिश्चयविरोधिहे-
त्वभावधर्मिकसाध्याभावसंशयविषयवृत्तित्वग्रहस्यैव तद्धर्मिकतरस-
हचारसंशयसामग्रीत्वेन तद्धर्मिकतन्निश्चयप्रतिबन्धकत्वात्तथापि त-
त्सहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधित्वं नैकधर्मविशेषणम् । तथाच
सर्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ अन्वयसहचारनिश्चयविरोधि यद्देतुनिष्ठ-
तादृशसंशयविषयवृत्तित्वं यच्च हेत्यभावेनिष्ठं तादृशसाध्याभावसंश-
यविषयवृत्तित्वं तदुभयरूपवत्त्वमादाय लक्षणसमन्वयः । येन केनापि
सम्बन्धेन विरोधिरूपवत्त्वनिषेधात् हेत्वभावेनिष्ठसंशयविषयवृत्ति-
त्वस्यापि एकज्ञानविषयत्वादिना हेतुनिष्ठत्वात् सर्वमभिधेयमनित्यं
वा प्रमेयत्वादित्यादौ व्याप्तिग्रहानुकूलव्यतिरेकसहचाराप्रसिद्ध्या
यो यः सहचार इत्यनेनाप्यन्वयसहचारमात्रस्योपादानात् तद्विरो-
धेकरूपमादाय लक्षणसमन्वयः । पर्यतो बह्विमान् धूमादित्यादौ
साधनवत्ताग्रहविषयकतिषयधर्मविशेष्यकसाध्यादिसंशयविषये सा-
धनादेवृत्तिर्न, साध्यादिसहचारनिश्चयविरोधिनी यद्यद्धर्मिणि
विशिष्य सम्बन्धो ज्ञायते तावद्धर्मिणु विशेषणसंशयस्यैव विशेष्य-
विशिष्टवृत्तित्वसंशयहेतुतया विशिष्टनिश्चयविरोधित्वात् नानाद-
ण्डवत्त्वेन ज्ञाते पुरुषे एकव्यादिदण्डे रक्तत्वादिसन्द्देहेपि रक्तदण्डवा-
न्त वा पुरुष इत्यादिसंशयानुदधात् । न हि पर्यतबह्विसन्द्देहे महान-
सादिपृष्ठितया गृहीतधूमे बह्विमद्वृत्तित्वसंशयः । तास्त्रिवाहश्च विशे-
षणसंशयाभावविशिष्टसम्बन्धज्ञानाभावस्य विशेष्यसम्बन्धज्ञान-
स्य च परस्परसहकारणैव हेतुत्वकल्पनयेति । अन्वयसहचार-
निश्चयत्वावच्छिन्नविरोधितामात्रनिषेधतिप्रसङ्गं सूचयति असा-

धारण इति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ पृथिवीतरेभ्यो भिद्येते
 पृथिवीत्वादित्यादौ चेत्यर्थः । प्रहविरोधो-प्रहानुत्पादः, तथाच
 तत्र साध्यसंशयविषयशब्दपृथिव्यादिवृत्तित्वे । अन्वयसहचारनि-
 श्रयविरोधित्वेऽपि व्यतिरेकसहचारनिश्रयविरोधित्वाभावात्प्रतिप्र-
 सङ्ग इति भावः । व्यतिरेकसहचारनिश्रयत्वावच्छिन्नविरोधितामात्र-
 निषेधे शब्दोऽनित्यः शब्दत्वाभावादित्यादौ व्यतिरेकसहचारनिश्रय-
 त्यावच्छिन्नविरोधिनि हेतुभावनिष्ठसाध्याभावसंशयविषयशब्दादि-
 वृत्तित्वेऽप्रतिप्रसङ्गे योध्यः । तादृशरूपमिति विरोधितावच्छेदकरूपमित्य-
 र्थः । लक्षणस्य विरोधिरूपवत्स्वरूपानुपसंहारिलक्षणग्रहस्य । यस्य पक्ष-
 इत्यत्र विषेहे साध्यसंशयविषयरूपपक्षगदार्थघटकसाध्ये यत्सम्बन्धि-
 कतया पष्ठ्यर्थसम्बन्धान्वये केवलान्वयविधर्मवच्छिन्नाविषयताकसं-
 शयविषयकसाध्यकत्वं लभ्यते, तस्य च ज्ञानं न व्याप्तिज्ञानविरोधि-
 किन्तु घट्यमाणक्रमेण साध्यसंशयविषयवृत्तित्वज्ञानमेवातस्तद्धा-
 भाय संशयविषयधर्मवन्विताश्रयतासम्बन्धार्थकत्वं पठ्याः प्रदर्श-
 पितुमाह यस्याश्रय इति । केवलान्वयीति । अवच्छिन्नान्तं विषयता-
 न्वयि । तन्नियेशप्रयोजनमाह व्यतिरेकवादायिति । आदिना असाधार-
 णपरिग्रहः । पर्वतो घट्टिमान्धूमादित्यादेः संशयविषयमात्रवृत्तित्वं
 निवेश्य पारणसन्मवाद्यतिरेकपाधनुधावनम् । साध्यवृत्तानिश्चय-
 विरोधित्वेन संशयानुगमस्यावश्यकतया प्रतिबन्धकतायां तादृशनि-
 श्रयव्यापकत्वमेव निवेशयितुमुचितम् । विषयतायां केवलान्वयि-
 धर्मव्यापकत्वस्य निवेशापेक्षया लाघवादित्याशयेनाह साध्यवृत्तेति
 सामान्यपदेन व्यतिरेकवादिवारणं स्फुटयति धर्मविशेषेति । धर्मि-
 विज्ञेयनियन्त्रितः-कतिपयमात्रधर्मिकः । नान्यधर्मिकेति । समानधर्मि-
 कविपरितज्ञानस्यैव विरोधित्यादिति भावः ।

ननु यत्र यत्र हेतुस्तद्यतिरेकश्च ज्ञातस्त्वावर्द्धमिकामर्षाविषयसंशय-
 दशायामपि हेतोरूपानुपसंहारिता सहचारनिश्रयानुत्पादस्य द्रुपकर-
 षीजस्य सखादिति तत्रोक्तलक्षणाव्याप्तिरतस्तत्साधारण्याय प्रकार-
 स्तरमनुसरति साध्यसन्देहेति । उक्तस्थले चाज्ञायमानहेतुन व्यतिरेक-
 सत्तायत्यधिकरणे सन्देहविषयस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः ज्ञायमानसत्ताय-
 स्य व्याप्तिप्रदानुकूलत्वात् । अथवा यत्र साध्ययति न हेतुर्यत्र या सा-
 ध्यामावयति न हेतुस्तत्र न साध्यसंशयः किन्तु यत्र यत्र धर्मिणि साध्य-

हेत्वोः साध्याभावहेत्वभावयोश्च सहचारस्तादृशे सर्वत्रैव साध्यसंशय-
स्तत्रापि हेतोरनुपसंहारित्वं व्याप्तिप्राहकसहचारनिश्चयाऽसंभव-
रूपदृपकतायाजिस्याक्षतत्वाविते तत्साधारण्याय प्रकारान्तरमाह
साध्यसन्देहेति । साध्यवाग्निष्ठहेत्वभावसत्ताया साध्याभाववाग्निष्ठ
हेतुसत्तायाश्च व्याप्तिप्राहकसहचाराद्यदकत्वेन व्याप्तिप्रदाननुकू-
लतया तदनुकूलसत्तायाः साध्यसंशयविषयताव्याप्यतयोक्तस्थले
लक्षणसमन्वय इति भाष्य । साध्यसन्देहस्य चोक्तानुगतरूपेणैव ति-
वेशो बोध्यः । असाधारणव्यतिरेकिहेतुसत्तायाः साध्यसंशयविषयत्व-
व्याप्यतयातिप्रसङ्गधारणाय साध्यसिद्धपनुकूलत्वेनान्वयव्यतिरेक-
व्याप्ती अनुगमस्य तदप्रहानुकूलत्वेन हेतुतत्त्व्यतिरेकसत्त्वयोरनुग-
मः । एतदेव दर्शयति तादृशी चेति । तादृशी-तादृशप्रहोपयिकी ।
अन्वये अन्वयसहचारनिविष्टा व्यतिरेके व्यतिरेकसहचारनिविष्टा ।
इदानीमनुपसंहारित्वस्य ज्ञायमानतया हेत्वाभासतानिर्वाहाय विरो-
धित्व व्यवस्थापयति स्वरूपसदिति । साध्येत्यादेर्हेतोरित्यादिः । त-
न्निश्चयेति । साध्यसामानाधिकरण्यनिश्चयेत्यर्थः ।

ननु हेतुमति साध्यसंशयस्य हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसं-
शयसामग्रीत्वमेवासिद्धमित्याशंकायामाह हेतुमतीति । औचित्याध-
र्जितत्वादिति । हेतुमति साध्यसत्त्वं हेतौ सामानाधिकरण्यनियतं
सधैत्र तद्वति तदभावसत्त्वं तत्र तत्सामानाधिकरण्यभावनियतमि-
ति तदुभयभाने तदुभयभानीचित्येनाप्रत्याख्येयत्वादित्यर्थः । ननु
साध्यसन्देहस्याधिकरणे सत्त्वेपि साध्यसामानाधिकरण्यमा-
यस्यानुपस्थित्या न संशय सम्भवति तदुपस्थापकसाधारणधर्मा-
दिदर्शनसत्त्वे तदेव संशयकमस्त्वित्यत आह साध्याभावेनेति ।
साध्यसामानाधिकरण्यमायस्य साध्याभाववृत्तित्वेनाश्रयतया त-
त्सम्यग्निधिसाध्याभावविषयकसाध्यसन्देहस्यैव तदुपस्थापकत्वावि-
त्यर्थः । एवं च संशयज्ञानस्यानुपयोगित्येपि तद्विषयवृत्तितया ज्ञा-
नस्य संशयसामग्रीविधया साध्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिनि-
श्चयविरोधितया तस्यानुपसंहारित्वरूपहेत्वामासताऽक्षतैवेति स-
मुदाहरणम् ॥

(दी०) तत्र, सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां क्वचिदपि सा-

। ध्यसामानाधिकरण्यस्यागृहीतत्वेन तदभावस्य गृहीतुमशक्यत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयस्याभावधीहेतुताया असकृदावेदितत्वात् ।

अस्तु वा स यथाकथञ्चित् साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याभावसंशयहेतुत्वेन वा तथात्वं, न तथापि सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वम् । अन्यथा व्यभिचरिताव्यभिचरितसमानासमानाधिकरणव्याप्याप्यपक्षधर्मापक्षधर्मादिसाधनवन्निःसाधनादिसाधारणद्रव्यत्वादिमत्त्वम् हेतोः पक्षस्य चाभासान्तरं स्यात्, तदुपदर्शितस्येव तस्यापि ज्ञानस्येतरसाचिव्येन तच्च निश्चायकविरोधिसंशयसामग्रीत्वात् । एवमसिद्ध्यादिनिश्चायकमत्पक्षसामग्र्यपि । अपि च हेतोः साध्याभावसन्देहविषयमात्रवृत्तित्वं दूषणमिति प्राप्तं तच्च व्यतिरेकिणि हेतौ नियतविषयेणापि सन्देहेन सम्पद्यते, दूषकताबीजमत्त्वे चासाधारण्यादिसाधारण्यं न दोषाय, न वा अत्रैव निर्भरः कर्तव्यो हेत्वाभासत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादित्यक्त पल्लवितेन ॥

(गा०) अनुपसंहारितादशायां साध्यसामानाधिकरण्यसंशय एव दुर्घटः कथं तज्ज्ञानस्य तत्संशयसामप्रोत्यमित्याह सर्वत्रेति । कथिदपीति । कमपि धर्मिणमन्तर्भाव्य साध्यांशे निश्चयरूपसाध्यवदवृत्तिस्यप्रकारकज्ञानस्याजातत्वेनेत्यर्थः । तदभावस्य-साध्यसामानाधिकरण्यदत्वायच्छिन्नाभावस्य, गृहीतुमशक्यत्वात्-संशयेन कोटिनया गृहीतुमशक्यत्वात् । ग्रहणस्याशक्यत्वे हेतुमाह प्रतियोगितावच्छेदकेति । सर्वांशे निश्चयरूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः । अभावधीहेतुताया इति । प्रतियोगिविशेषिताभावयुक्तौ विशेषणतावच्छेदकनिश्चयविधया हेतुताया इत्यर्थः । प्रतियोगिविशेषिताभावयुक्तेः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितनियममिति भावः ।

। यत्प्रतिभ्रमसिद्धत्वेनप्रतियोगिज्ञानहेतुतामभावकोऽय

इति । तदस्त-अभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव स्वतन्वतद्हेतुतायास्तैः
स्वाकारात् संशय उपनेताभावकोटिमाने तादृशकारणविरहस्या-
किञ्चित्करत्वात् ।

अथ सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां तादृशप्रत्यक्षनिश्चयासंभवेपि
कालान्तरीणनिश्चयजन्यसंस्कारतः स्मरणात्मकतादृशनिश्चयः संभ-
वत्येवेति चेन्न । यस्य पुसः प्रागपि कुत्रचित् साध्यनिश्चयो न जा-
तस्तस्य सहचारसंशयसामग्या एवमपि दुरुपपादत्वात् ।

ननु साध्यांशे निर्द्धारितावच्छेदक तदंशे निश्चयरूपं साध्यसा-
मानाधिकरण्यज्ञानं सर्वत्र साध्यसंशयदशायामपि सुलभमेव ध-
र्मितावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिविषयताया एव संशयत्वघटकतया ध-
र्मितावच्छेदकावच्छिन्नतद्विषयताया निश्चयत्वसंपादकत्वात् । न च
धर्मितावच्छेदकप्रकारेण सकलधर्मिणामेव तदा भानसंभवात् ध-
र्मिविषयताया धर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नत्वं दुर्वटमिति वाच्यम् । एक-
ज्ञानं धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ननवनवच्छिन्नविषयतयोः सर्वे बाध-
कामावादित्याशयेनाहास्तुषेति । सः-प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसा-
ध्यसामानाधिकरण्यान्वयप्रकारकोनश्चयः, सर्वत्र साध्यसंशयदशायाम-
पि पक्षे हेतुमत्तानिश्चयसर्वे हेतुत्वांशे निश्चयात्मकहेतुसामानाधि-
करण्यज्ञानसत्त्वेन साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याभावसंशयः सुलभ
एवेत्याशयेनाह साध्ये इति । न तथापि हेत्वाभासत्वविरयन्वयः ।
उक्तानुपसंहारिताया इति शेषः । अत्र हेतुः सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धक-
तयेति । तदज्ञानस्येति शेषः । अन्यथा-प्रतिबन्धकसामप्रवादाकधी-
विषयस्यापि हेत्वाभासत्वे, व्यभिचारिताव्यभिचारितेत्यादिपंचकस्यै-
ष साधारणान्वयः । नत्र च व्यभिचारिताऽव्यभिचारिताद्विचतुष्टय-
साधारणद्रव्यत्वादिमत्त्वं हेतोः साधनवन्नि'साधनसाधारणतद्वत्त्व
पक्षस्य बोध्यम् । प्रथमद्वयं हेतौ व्याप्तिघटकद्वयोः प्रत्येकाभावसं-
शयकम्, तृतीयं विशिष्टव्याप्यभावसंशयकम्, तुरीय पक्षधर्मत्व-
संशयकम्, पंचमं पक्षे साधनाभावसंशयकमिति भेदः । नस्पापि
तादृशद्रव्यत्वादिमत्त्वस्यापि, इतरसाच्चिव्येन-विशेषादर्शनादिसहका-
रेण । तत्तन्निश्चयति । अव्यभिचारादिनिश्चयेत्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्री-
लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीघटकविशेषणज्ञानादिविषयः, तादृशसामग्या-
अपि घटतद्विपरितमानसामग्रीत्वेन पक्षादौ हेतुमत्तज्ञानप्रतिबन्धक-

त्वादिति भावः । दूषणान्तरमाहापि चेति । साध्याभावसन्देहविषय-
मात्रवृत्तित्वमिति । तन्मात्रस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाविरोधित्वेपि वि-
रोधवदन्वयव्याप्तिग्रहाविरोधित्वेन हेत्वाभासतायाः दुर्वारत्वादिति
भावः । व्यतिरेकिणि-पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ, नि-
यतविषयेन-पृथिव्यादिमात्रविषयेण, संपद्यते-निर्वहति, तथा च तत्रा-
प्यनुपसंहारितापत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् असाधारण्येप्य-
तिप्रसङ्गा बाध्यः ।

वस्तुतस्तु असाधारणेपि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेण व्यतिरेकिपदना-
साधारण्यस्य साक्षादेव लाभः । ननु साधारणादिव्यावर्तनायैव स-
न्देहविषयताव्याप्यव्यतिरेकसत्ताप्यनुपसंहारित्वे निवृत्त्येतत् आह
दूषकतेति । अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धलक्षणहेत्वाभासताप्रयोजकस-
त्वे साध्यसन्देहविषयमात्रत्वांशमात्रस्यासाधारण्य न हेत्वाभा-
सताविरोधीत्यर्थः । तन्वस्तु तदेवानुपसंहारित्वे व्यतिरेकेणन्त-
यार्येपि व्यतिरेकव्याप्युपादानाज्ञानुमेतिविरोध इत्यतः आह नचेति॥

(दी०) व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धलक्षणैकप्रयोजनकत्वेन साधार-
ण्यादीनामेकहेत्वाभासत्वम् । साधारणेन व्यापकत्वस्याव्यभिचा-
रित्वस्य वा असाधारणेन सामानाधिकरण्यानुपसंहारिणा च
व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिरोधात् । लक्षणन्तु विशिष्टसाध्यसा-
धनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छे-
दकं रूपम् । व्याप्तीश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च नानारूपाः प्रातिस्विक-
रूपेण उपादाय तावदवगाही ग्रहो वाच्यः । साध्यसाधनयोरप्रसि-
द्धेरसिद्धिभेदस्य वारणायाविरोधिन इत्यन्तम् । साध्यसाधनभेदेन
व्यभिचारभेदात्त्र विशिष्टं साध्यं साधनं वाऽप्रसिद्धं तत्र तद्ग्रह
विरोधत्वं नोपादेयम् । एवमन्यत्रापि । शेषं हेत्वाभासलक्षणोक्तदि-
ग्भाषणम् । व्यर्थविशेषणत्वन्तु न व्याप्तिग्रहविरोधीति वक्ष्यते ।
साध्याव्यभिचारित्सामानाधिकरण्यविरहस्य बहिर्भाषनीयत्वे पुन-
रन्वयव्याप्ती व्यापकत्वमव्यभिचारितत्वं वा सामानाधिकरण्यञ्च

विशकलितं युगपदुपादेयम् । तत्र साधारणत्वं वर्णितम् । असाधारणत्वन्तु सपक्षव्यावृत्तत्वं, सपक्षत्र साध्यवान्, तद्यावृत्तत्वन्तद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वम् । प्रकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितावच्छेदकमिति तु निष्कर्षः । संश्लेषे चेत्सं साध्यादेः साधनवदवृत्तित्वादिकम् ।

(गा०) व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधिनो हेत्वाभासान्तरताविरहात्तस्य व्यभिचारमध्य एवान्तर्भावस्यौचित्यात्तस्यैवानुपसंहारित्वरूपतां स्वातंत्र्येण व्यवस्थापयितुं भूमिकामाह व्याप्तिप्रहेति । एकहेत्वाभासत्वं-व्यभिचाररूपैकहेत्वाभासान्तर्गतत्वम् व्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुताया निराकृतत्वादाहाव्यभिचारस्य घेति । सामानाधिकरण्यस्य-साध्यसामानाधिकरण्यस्य, साध्यासामानाधिकरण्यमेवासाधारण्यं न तु माणिकारसंमतं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तस्यानुमितौ साक्षादेव विरोधित्वेन सत्प्रतिपक्षादिव्यभिचारान्यहेत्वाभासताया एव मुक्तत्वादिन्याशयः ।

असाधारण्यस्य साध्यासामानाधिकरण्यरूपत्वेऽनुमितिविरोधित्यादिघटितमूलोकसामान्यलक्षणस्याव्याप्यव्यतिरेकसम्भनत्वात्स्ययं सामान्यलक्षणमाह लक्षण स्थिति । ज्ञानस्य विषयतया-विषयीभूय, विरोधितावच्छेदकं-प्रतिबन्धकतायावच्छेदकं प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतज्ञानवृत्तिविषयताकाव्यमिति तु पर्यवसितम् । एवमप्रेपि सर्वत्र बोध्यम् । अनुपसंहारित्वसंग्रहायाह व्याप्तीत्येति । केनापि रूपेण व्याप्तोनामनुगमे तज्ज्ञानसामान्यविरोधित्वं न साधारण्यादेरित्यत आह प्रतित्स्थिकेति । असिद्धिभेदस्येत्वेनालक्ष्यत्वं दर्शितम् । असिद्धिभेदो व्याप्यत्वसिद्धिः साध्यसाधनयोरवृत्तित्वं साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितया असाधारण्यमेवेति तद्यावृत्तेरनपेक्षिततया साध्यादिमध्यपर्यन्ताननुधायनम् । ननु धूमवान् पहेरित्यादिरघलीयसाधारण्यात्संग्रहप्रसङ्गं तत्र विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोधप्रसिद्धेः । न च विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोधिनी कामिनीजिज्ञासैव प्रसिद्धेति तदन्यज्ञाननिष्ठव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपत्वमादाय लक्षणसमन्वयः संभवतीति वाच्यम् । एवमपि यत्र

कामिन्यादेरेष साध्यता हेतुता वा तत्र साध्यादिप्रहविरोध्यप्रसिं-
 ज्जुर्वात्वादित्यत आह साध्यसाधनभेदेनेति । साध्यतावच्छेदका-
 दिभेदेनेत्यर्थः । नोपादेयमिति । तत्र साध्याप्रसिञ्जादिदोषाप्रसिञ्जा
 तदनुपादानेप्यतिप्रसङ्गानवकाशादिति भावः । तथाच दर्शितस्थले
 विशिष्टसाध्यादिप्रहविरोध्यप्रसिञ्जाऽव्याप्तेर्नानवकाश इत्याशयः । य-
 दि स्वाप्रतिषेध्याविशिष्टसाध्यादिप्रहकत्वमविरोध्यन्तार्थस्तदाऽधि-
 रोधिन् इत्यन्तश्चोपादानेपि नाध्याप्तिरित्यपि बोध्यम् । अन्यत्रापि-
 पक्षमाणासाधारणादिलक्षणेपि, शेषप्रवच्छेदकत्वानिर्वचनं विशि-
 ष्टान्तराघटितत्वनियेशनाविकम् ।

ननु नीलधूमादित्यादौ हेतुतावच्छेदकस्य साध्यसामानाधिक-
 रणानवच्छेदकत्वरूपव्यर्थविशेषणतयां' व्याप्यत्वासिद्धिप्रभेदत्वेन
 व्याप्तिप्रहविरोधिन्व्याप्तिसिद्धिरित्यत आह व्यर्थविशेषणं त्विति ।
 पक्षयत इति । असिद्धिग्रन्थ इति शेषः । व्याप्यभावेतिव्याप्तिमाश-
 ह्याह साध्याव्यभिचारितेति । स्वमते व्यापकताज्ञानस्यानुमित्यहेतु-
 त्वेन तत्रिरोधिनाऽव्यापकतादेः साक्षाज्जनकत्वानाविरोधित्वेन न हे-
 त्वाभासत्वमिति स्वमताभिप्रायणाहाव्यभिचारित्वं चेति । साध्या-
 भायवदवृत्तित्वं घेत्यर्थः । युगपदिति । एकज्ञानविशेषणतयेत्यर्थः ।
 हेतौ साध्याव्यभिचारावगाहित्वे सति तत्र सामानाधिकरण्यावगा-
 हि यज्ञ ज्ञानं तत्रिरोधित्वं निषेद्यम्, ननु अव्यभिचारविशिष्टसामा-
 नाधिकरणव्यभिचारित्वमिति समुदायार्थः । तथाच विशिष्टसाध्य-
 हस्य विशिष्टसाक्षानमात्रविरोधितया तत्सद्वैपि साध्याव्यभिचा-
 री साध्यसामानाधिकरणस्य हेतुरिति विशकलितद्वयवगाहिज्ञा-
 नोदयान्न विशिष्टसाध्याऽतिव्याप्तिरिति भावः । साध्याप्रसिञ्जादिव्यै-
 मिचारानामकस्यापि व्याप्यव्याप्तिः सखादर्शिताविशिष्टसाध्या-
 व्याप्तिरित्यव्यभिचारोमयरूपवैपि न क्षतिरित्यत्रानिर्मरुचनय
 बहिर्भाषनीयस्ये पुनरित्युक्तम् ।

अथानुमितौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाव्यभिचारविशिष्टं यत्
 सामानाधिकरण्यं तत्प्रकारकहेतुज्ञानत्वेन न हेतुता सामानाधिक-
 रण्यविशिष्टाव्यभिचारज्ञानत्वेनापि विनिगमनाविरहेण हेतुताप्रसङ्गा-
 द हेतोर्व्यभिचारज्ञानकालेपि हेतुविशेषणतापन्नसामानाधिकरण्यार्थे
 विशेषणतयाऽव्यभिचारमाने साधकामावेनानुमित्यपक्षेद्य । न चो-

अथविधिविशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपगमाद्धेतौ व्यभिचारप्रहृदशा-
 यां तत्र सामानाधिकरण्यविशिष्टाव्यभिचारप्रहामावादानुमित्याप-
 च्छिरिति वाच्यम् । उभयविधव्याप्तिज्ञानसत्त्व एवानुमतिरित्युपग-
 मस्यानुभवविरोधेनासंभवात्, तृणारणिमणिन्यायेनैवोपदेशितोभय-
 विधिविशिष्टज्ञानहेतुतायाः स्वीकरणीयत्वाद्वाव्यभिचारप्रहृदकाले तद्-
 भावविशिष्टसामानाधिकरण्यप्रहार्थानुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, तथा
 चाव्यभिचारसामानाधिकरण्योभयावच्छिन्नहेतुविषयताशालिज्ञान-
 त्वेनैवानुमितिहेतुता वाच्या तादृशज्ञाने प्रत्येकाभावज्ञानमेव विरोधि
 न त्वेकविशिष्टापरभावज्ञान प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि-
 मत्तायुद्धेरेकाभावधीप्रतिबध्यत्वादिति विशिष्टाभावस्त्व हेत्याभास-
 त्वमेव दुर्घट कान्तभाववाहिर्भावविचार, इति चेन्न । सामानाधिकर-
 ण्यसम्बन्धेनैकविशिष्टापरस्याभावग्रहो यथा तादृशविशिष्टप्रकारक-
 प्रहृदविरोधी तथा युगपद्विशेषणविशेष्योभयधर्मावच्छिन्नतया एकध-
 र्मिग्रहेऽप्युभयाभावप्रहृदविरोध्युभयाभावसमशीलतादृशाभावप्रहृद-
 शायां सामानाधिकरण्येनैकविशिष्टापरप्रहृदसमशीलधर्मद्वयवत्ताग्रहा-
 नुत्पादस्यानुभवसिद्धतया प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । अत एवासि-
 द्धिग्रन्थे व्याप्तिविशिष्टप्रसङ्गधर्मताविरहस्य विशिष्टपरामर्शविरोधित-
 या दोषत्वं स्वयं व्यवस्थापयिष्यते न हि विशिष्टपरामर्शस्य एकवि-
 शिष्टापरावगाहित्वं कारणतावच्छेदकं लाघवेनानुभवबलेन च हे-
 तौ व्याप्तिपक्षधर्मत्वोभयावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमात् । न
 चैवं विशकलिताव्यभिचारसामानाधिकरण्योभयावगाहिधीविरोधि-
 त्वोपादानेनापि न विशिष्टाभावधारणसंभव इति वाच्यम् । विशक-
 लितोभयावगाहित्वं हि न मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नोभया-
 वगाहित्वम्, अपि तु धर्मिनिष्ठविभिन्नविषयतानिरूपितोभयाविषय-
 ताप्रतियोगित्वम् । तत्र साध्याव्यभिचारी हेतु साध्यसमानाधिक-
 रणो हेतुरिति समूहालंपननुत्तौ, तस्याश्च न विशिष्टाभावधीप्रतिब-
 द्यता अपि तु उभयविषयतानिरूपितैकविषयताशालियुद्धेरेवेति घ-
 णितं साधारणग्रन्थे ।

असाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दृक्कताया मणिकार-
 रसम्मततया तदनुयायिना पूर्वं साध्यव्यापकीभूतासाधप्रतियांभित्-
 मसाधारण्यमिति व्याख्यातम् तत्र स्यान्नुसत्तमित्यन्यथा तन्निर्वक्ति

असाधारणत्व इति । पक्षव्यावृत्तत्वमिति । यद्यप्येतदप्यनुपदं वि-
 वरणीयमिति तदेवासाधारणत्वविवरणमिस्तु किमन्तरा तद्विवरणेन,
 तथापि सपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वमिति प्राचीनप्रवादाविरुद्धत्व
 स्वमतस्य दर्शयितुमेतद्विरणम् । निश्चितसाध्यव्यावृत्तत्वस्य व्या-
 सिग्रह प्रति साक्षादविरोधितायाः प्राग्ब्यवस्थापितत्वात् निश्चयांश-
 परित्यागेन सपक्षपद व्याचष्टे सपक्षश्चेति । तद्व्यावृत्तत्व यदि तद्वृ-
 त्तित्व तदा साध्यादिनिष्ठहेत्वसामानाधिकरण्यसाध्यपदवृत्तित्ववि-
 शिष्टसाधनादेरसङ्ग्रह इति तत्साधारण्यव्यवस्था तद्व्यावृत्तत्वमि-
 ति । साध्याप्रसिद्धादेरपि विशिष्टसाध्यादिसामानाधिकरण्यग्रह-
 विरोधितयाऽतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टसाध्यादिग्रहाविरोधित्वमधि-
 कं प्रवेशयन् विरोधिपदस्य प्रतिबन्धरूपरताभ्रमनिराकरणाय तदर्थं
 विवृणोति प्रकृत्यादिना । प्रकृतत्व साध्यतावच्छेदकादिविशिष्ट्य
 म् । तदुभयेति । विशिष्टसाध्यसाधनोभयेत्यर्थः । इत्य-सामानाधि-
 करण्यग्रहविरोधितात्मकानुगमकप्रकारेण ॥

(दी०) चाक्षुषस्पर्शवान् स्पर्शनशब्दवत्त्वादिसादौ वि-
 शेष्ययोरसामानाधिकरण्यश्च । बाधासिद्धिभेदस्य च साध्यसाध-
 नयोरवृत्तित्वस्यैतत्साङ्कर्येऽपि न क्षतिः । इदमेव च मणिकृता
 विरुद्धत्वम् । इन्धश्च तदीयमसाधारण्यमेव विरुद्धत्वमिति । यत्र
 च धर्मिणि यो धर्मो यादृशो हेत्वाभासः तद्व्याप्यमपि तद्विशेषोऽ-
 न्तरेण प्रकरणसमन्तव्याप्यश्च, पृथगुपदेशादविरोधाच्चाऽनुपसंहारि-
 त्वञ्च विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनां ज्ञानस्य विषयतया व्य-
 निरेकव्याप्तिग्रहविरोधित्वावच्छेदकरूपवत्त्वम् । तादृशञ्च साध्यादेर-
 त्यक्ताभावाप्रतिषेधित्वादिकम् । बह्व्यभावाभावेन बह्वेधुमाभाव-
 वृत्तित्वज्ञानं बह्व्यभावस्य धूमाभावव्यापकताज्ञानं कदाचिद्वि-
 रुद्धत्वादिपि न तु बह्वित्वेनेति नातिप्रसङ्गः । केवलान्वयिनि तत्स-
 म्भवेऽपि अन्वयव्याप्त्युपादानेनानुमितिप्रतिरोध इति दिक् ॥

इति अनुपसंहारिदीधितिः ॥

ननु विशिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वावच्छिन्नानिरूपिता विरोधिता समूहालम्बनविशेषविरोधिताध्यायत्तनायापदयं प्रवेश्यते नत्र चावच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्यग्धात्मकमेव निवेद्यते न त्वन्यूनवृत्तित्व गौरवात्तथाच विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वनियेशनमनर्थक साध्याप्रसिद्धादिग्रहप्रतिवध्यताया विशिष्टसाध्यादिग्रहत्वेनैवावच्छिन्नत्वादिदत्यत आह चाक्षुपस्पशोति । विशेषयोः-स्पर्शशब्दयोः, परस्परासामानाधिकरण्य संगृह्यते इत्यनेनान्धयः । तथाच स्वरूपसम्यग्धरूपावच्छिन्नत्वनिवेशे तत्राव्याप्तिः तादृशविरोधिज्ञानप्रतिवध्यतावच्छेदककोटी साध्यतावच्छेदकचाक्षुपत्वादिविषयत्वाप्रवेशेन विशिष्टसाध्यादिसामानाधिकरण्यग्रहत्वावच्छिन्नविरोधितायास्तत्रासत्त्वादिपन्यूनवृत्तित्वरूपमेव तन्निवेश्यम्, तथाच तदस्य लीयसाध्याप्रसिद्धादिग्रहप्रतिवध्यताया अपि विशिष्टसाध्यादिसामानाधिकरण्यग्रहत्वाप्यन्यूनवृत्तित्वात् तत्रातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टसाध्यादिग्रहाविरोधित्वानवधानमायस्यकामिति भावः ।

ननु साध्यस्यावृत्तित्वे बाधरूपे साधनस्य धाऽवृत्तित्वे स्वरूपासिद्धात्मकेऽतिव्याप्तिः तद्ग्रहस्यापि साध्यवत्तादिग्रहविरोधितया तद्वदितोभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वादित्याशङ्कां तयोर्लक्ष्यतास्वीकारेण निराकरोति बाधेति । एतत्सांकर्येपि-भसाधारण्यरूपत्वेपि । न क्षतिरिति । अन्यथाहस्यापि बाधादेः प्रसिद्धा स्वातन्त्र्येण तत्परिगणनोपपत्तेरिति भावः ।

ननु साधनादेः साध्यासामानाधिकरण्यादिकं विरोध एव तस्य कथमसाधारण्यतोपगम इत्यत आह इवामिति । मणिकृत एव इदं विरुद्धत्वमनुमतं न तु ममेत्यर्थः । नन्वेव भवतां को विरोध इत्याकांक्षायामाह इत्थं चेति । तदीयं-मणिकारीय, साध्यव्यापकानाद्यप्रतियोगित्वरूपमसाधारण्यम् ।

ननु साधनादेः साध्यासामानाधिकरण्ययत्तस्य तत्राप्यवस्थमप्युभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधीति तत्रोक्तलक्षणातिव्याप्तिरित्याशङ्कां लक्ष्यताप्रदर्शनेन निराकरोति यत्र चेति । प्रकरणसमं-पक्षनिष्ठसाध्याभावादिव्याप्यम् । तत्राप्यं-पक्षनिष्ठसाध्याभावादिव्याप्यव्याप्यम् । तस्य बाधसत्प्रतिपक्षविशेषणत्वाभावादिति शेषः । तत्र - हेतुमाह पृथगिति । पक्षनिष्ठसाध्याभावादिव्याप्यस्य सत्त्वम-

तिपक्षतया स्वतन्त्रपरिणानात्तादृशस्य साध्यवत्तान्नानविरोधि-
धीविषयत्वेन हेत्वाभासताविरहाद्येत्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिप्रहेति ।
हेत्वभावत्वाद्यच्छिन्नधर्मिकसाध्याभावव्यापकताप्रहेत्यर्थः । साध्यावे-
रित्यादिना साधनस्य साधनाभावस्य च परिग्रहः । अत्यन्ताभा-
षाप्रतियोगित्वेनादिपदग्राह्यसाधनस्याप्यन्वयः । अप्रतियोगित्वादि-
ना साध्याभावव्यापकत्वपरिग्रहः । तस्य च साधनाभावेन सम्बन्धः ।

अथाभावाप्रतियोगित्वधीरभावप्रतियोगित्वप्रकारकं ज्ञानं प्रत्येव
विरोधिनी न तु तदप्रकारकं साध्याभावव्यापको हेत्वभाव इत्यदि-
ज्ञानं प्रति ग्राह्याभावावगाहित्वात् । न चैतादृशज्ञानेपि संसंगत-
याऽभावप्रतियोगित्वमानाद्भाषाप्रतियोगित्वं ग्राह्याभाव एवेति वा-
च्यम् । अभावांशे विशेषणीभवतः साध्यादेरनुयोगिताया एव संस-
र्गतया प्रतियोगितायास्तत्राभावात् । प्रतियोगितानिरूपकवाच-
च्छिन्नैवानुयोगिता सम्बन्धो न तु केवला प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः
समानवित्तिवेद्यतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वादिति चेत् । एवमप्यभाव-
प्रतियोगितात्वेन प्रतियोगिताया ग्राह्यताविरहाच्चसद्रूपाद्यच्छिन्नाभा-
वस्य विरोधितानुपपत्तिः ।

यत्तु-अभावे अनुयोगितासम्बन्धाद्यच्छिन्नसाध्याद्यभावस्यैव दो-
षतया विषक्षणम्-तदपि न, वाच्यत्वादिसाध्यहेतुकेपि संयोगादि-
सम्बन्धाद्यच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्वित्वाद्यद्यच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्य चाभावस्यानुयोगितासम्बन्धेन साध्यादिसम्बन्धित्वाद्भाव-
त्वावच्छेदेन तत्सम्बन्धाद्यच्छिन्नसाध्याद्यभाववत्त्वाप्रसिद्धेः ।
अभावत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण तद्वत्ताधियश्च अभावत्वसा-
मानाधिकरण्यमात्रेण साध्यादिप्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिप्रहावि-
रोधितया तस्य दोषवायोगात् । स्वरूपादिसम्बन्धाद्यच्छिन्न-
वाच्यत्वत्वाद्यद्यच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासम्बन्धस्य चा-
प्रसिद्ध्या तादृशसम्बन्धाद्यच्छिन्नाभावोप्यप्रसिद्ध इति न
तादृशस्य दोषतोपगमसम्भवः । साध्यताद्यवच्छेदकस्य स्वाद्यच्छि-
न्नसम्बन्धविशेषाद्यच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यसम्बन्धाद्यच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावोऽभावांशे तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषणतापन्नसाध्य-
तावच्छेदकादिप्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिप्रहाविरोधितयाऽनुपसंहारित्व-
मित्यपि न सार्वत्रिकं विशेषणान्तरानद्यच्छिन्नज्ञानत्वादेर्यत्र साध्यता

यवच्छेदकता तत्र स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वतिरेकव्याप्तिबुद्धेरेव हेतु-
तया तत्र तदभावप्रकारकज्ञानस्य नियमेन तदंशे प्रतियोगितावच्छे-
दकज्ञानत्वत्वादिप्रकारताया अचिरोधित्वात् प्रतियोगितावच्छेदक-
प्रकारकप्रतियोगिमत्ताबुद्धेरेव समानप्रकारकतया अभावप्रह-
प्रतिबध्यत्वात् नृत्थनियामरुसम्बन्धस्य संसर्गाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नताभावाप्रसिद्धेऽथ । एतेन तत्स-
म्बन्धेन ताप्रकारकबुद्धौ समानधर्मिकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभा-
वयत्ताबुद्धिष्वत् तद्वर्मस्य तेन सम्बन्धेन असम्यङ्गत्वप्रहस्यापि प्र-
तिबन्धकत्वमानुभयिकम् । अत एव साध्यादेरवृत्तित्वस्य बाधाविप्र-
भेदतोक्तिरपि सङ्गच्छते । एवं च साध्यादेरत्यन्ताभावाप्रतियोगितादि-
कमिति यथाश्रुतस्यैव सङ्कतिरित्यप्ययुक्तम्-केवलान्वयिन्यपि द्वित्वा-
द्यवच्छिन्नताभावप्रतियोगित्वेसत्त्वेन तन्निष्ठतदप्रतियोगित्वात्सिद्धेः ।
स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वात्साध्यवाच्येप्रतियोगिताया अप्र-
सिद्ध्या तदभावस्याप्रसिद्धेः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धविशेषाद्य-
च्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमनुपसंहारित्वमित्यपि स्वरूपतां ज्ञा-
नत्यादिसाप्यतावच्छेदकस्थले न सम्भवति निर्विशेषणकज्ञानत्वादि-
विषयकव्याप्तिग्रहे ज्ञानत्वत्वादिप्रकारेणासम्बद्धत्वप्रहस्यासमानप्र-
कारकतायाऽचिरोधित्वात् । साध्यतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानः सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावोऽनुपसंहारित्वमि-
ति प्रगल्भानुमतमननुमतमेव दीर्घितिकृता व्याप्तिवादे निरकृतत्वात् ।
अत्राहुः विशिष्टबुद्धौ विशेष्ये प्रकाराभावप्रहवाद्द्विशिष्टसंसर्गक-
बुद्धौ संसर्गं संसर्गतावच्छेदकाभावप्रहोपि विरोधो संसर्गविशेषा-
द्यच्छिन्नविषयताया एव ग्राह्याभावाधीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् वि-
शिष्टसंसर्गकयोद्यस्थले संसर्गतावच्छेदकीयवैशिष्ट्यस्यापि संसर्ग-
तान्तःपातिसंसर्गतया संसर्गतावच्छेदकविषयताया अयि संसर्गा-
द्यच्छिन्नत्वात् । एवं च वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्यरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वोभयविशेषितप्रतियोगितासंसर्गके वाच्यत्वाभावव्यापको
हेतुभावे इति ज्ञाने प्रतियोगितात्वावच्छेदेन तदुभयाभावप्रहस्य
धरोधितया तद्विषयतादृशाभावोऽनुपसंहारित्वमिति विवक्षितम् ।
अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

ननुकलक्षणस्य हेतुनिष्ठसाध्याभाववृत्तित्वरूपसाधारण्येऽति-

प्रतीतेः । अभावत्वञ्च न भावभिन्नत्व मयमं दुर्ग्रहत्वात्, कि-
 न्त्वपमभावो न भाव इति प्रतीतिसाक्षिकं पदार्थान्तरम्, तच्चानु-
 पस्थितं निर्विकल्पकोपस्थितं वा प्रकारः, अभाववचाममवेत-
 त्वात्प्र जातिः । अन्यथेति । अनतिमसंकराधिकरणैस्तद्धर्मैर्वा
 अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भावः । लाघवाद्वाधिताभावत्वनिशि-
 प्रत्यपवलाञ्छातिरिक्तैकाभावसिद्धिस्तुल्यैव । एतेनाभावत्वं सप्र-
 तियोगित्वं । तच्चाननुगतानामप्यवश्यकानां प्रतियोगिनां क-
 ल्पते इत्यपास्तम् । सयोगादिसाधारण्याच्च ॥

(गा०)साध्याभावश्च साध्यविरोधित्वमाश्रमत्यत्र मूले साध्यविरो-
 धित्वं यदि साध्यासामानाधिकरण्य तदा साध्यासमानाधिकरणप-
 दोपादानवैयर्थ्यमिति तद्व्याचष्टे साध्येति । साध्यासमानाधिकरण-
 त्वं साध्यानधिकरणवृत्तित्वं न तु साध्याधिकरणावृत्तित्वमतो न सा-
 ध्याभावपदोपादानवैयर्थ्यम् । अधिकरणमदन संयोगाद्यभावभेदमते-
 इव लक्षणम्, अतः न संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तम् । साध्या-
 समानाधिकरणपद प्रतियोगव्यधिकरण्यावाशेष्टार्थकमित्यपि क-
 ल्पितम् । तत्र, साध्याभावप्रतियोगित्वेन साध्योपादानस्य शिरोवेष्टनेन
 नासिकास्पशुल्यत्वात् । मूलस्येमात्रपदेन भावव्यावृत्तिकाभावत्व-
 निवेश्यवच्छेदः ।

अभावाभावस्य अभावप्रतियोगिकस्य भावत्वेपि भावतयाऽभावत्ववि-
 रुद्धेपि अभावत्वनिवृत्तौ भ्युपगमेनाभावाभाव इत्यादिकल्पान्तरादिभि-
 नस्य सिद्धान्तत्वमनिरासायाद् दीधितौ एकदेशीतिाननु घटाभावो-
 नास्तीत्यादिप्रतीत्या घटाभावाभावत्वविशिष्टधर्मो सिद्ध्यति तस्यातिरि-
 क्तत्वं च सैव विरुद्धि तस्याप्य घटादिरूपभावे स्वाभावाभावरूप-
 स्वाभावप्रतियोगित्यावगाहित्वादित्याशकते न चेति।सवन्धान्तरत्वा-
 त्-अभावत्वान्यसम्बन्धत्वात् । स च सम्बन्ध स्वरूपादतिरिक्तोऽन-
 तिरिक्तो वस्तुभयध्वं न क्षतिरिति भावः । वाधादित्यस्य भाव इत्या-
 दि । अविरोधादित । अभावाभावस्यातारकत्वयादिनापि प्रतियोगिम-
 ताज्ञानस्याभावग्रहातवन्धकत्वापगमादिति भावः । प्रत्यक्षणति ।
 उद्ग्रहप्रतिबन्धकग्रहधिपपत्यस्य ज्ञानघाटनत्वन चक्षुर्याप्रत्वादिना

भावः । अनवस्था-अतिरिक्तानामभावानामप्यतिरिक्ताभावकल्पना-
यामनन्ताभावकल्पनागौरवम् । बाधकाभावादिति । भावस्यैवाभाव-
त्वकल्पनयोगादिति भावः ।

मूले भावत्वेनैवेति । घटाभावो नस्तीति प्रतीतिर्घटादिरूपभाव-
विषयकत्वेनैवत्यर्थः । । कमधिकेन-घटाद्यतिरिक्तविषयकत्वेन, यथा-
तिरिक्तस्यापि तेजोऽभावदेरिदन्त्वादिविशिष्टस्य न प्रतियोगिप्रह्ला-
पेक्षप्रहृत्य किन्त्वभावत्वावच्छिन्नस्यैव तथा घटरवादिविशिष्टस्य
प्रतिपाद्यनिरूप्यत्वेपि घटादेरभावत्वेन प्रतियोगिनिरूप्यत्वे बाधक-
विरहादिति भावः । अभावाभावप्रतीतेः प्रमात्याभिधानस्य भावेऽभा-
द्यप्रतियोगिकत्वबोधकतादशप्रतीत्यप्रमात्यप्रसंजनसूचकर्ता . स्फुटी-
करोति दीधिति भावस्येति । भावस्याभावप्रतियोगिकत्वेपि घटाभा-
वो नास्तीत्यादिप्रतीतेरभावादिषैशिष्ट्यांश्च प्रमात्वसंभवाद्भावरूप-
प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकतापश्चात्त्वांशे तत्र प्रमात्वानुपपत्तिला-
भाय व्याचष्टेऽभावेति । अभापत्वं भाववैधर्म्यं तत्र भावे न संभवती-
ति तद्विशिष्टत्वाच्चकनमुल्लंघिन्या घटाभावो नास्तीत्यादिप्रतीतेस्तेन
रूपेण घटाद्यवगाहित्वे तदंशे प्रमात्वे व्याह्रन्वेतेति मूलाभिप्रायः । अभा-
वत्वं यदि भावाभिसत्त्वं तदाभावे तदप्रसक्त्या भावेऽप्यभावत्वस्वीकार-
इत्यर्थकान्यथेति मूलानुत्थितिरतोऽभावत्वस्य तदन्वयत्वं व्यवस्था-
शयति अभावात्वे चेति । प्रथमं-भावत्वादिप्रकारकज्ञानानुत्पत्ति-
दशायाम् । अभावो न भाव इति । एतावता तस्य भावभिन्नत्वरूपता
निराकृता तथासत्यभावो न भाव इत्यनयोः समानार्थकतया विषय-
भेदाधीनद्विधाभिलाषानुपपत्तेः ।

तनु तथाप्यभावत्वस्य निर्विकल्पकाश्वेद्यतायाः सिद्धान्तसिद्ध-
त्वाद्विशेषणज्ञानविरहेण प्रथमं तत्प्रकाररूपस्यज्ञानानुपपत्तिरित्यत-
आह तच्चेति । अनुपस्थितमिति । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुता-
या विशेषणभेदेन मिश्रतया अभावत्वविशिष्टबुद्धौ उक्तज्ञानहेतुत्वा-
कल्पनादित्यभिप्रायः । तनु केवलप्रमेयत्वादिना अभावत्वादिप्रकार-
कोपनीतमानदशायाम् स्वरूपतोऽभावत्वप्रकारनैवत्यवारणाय स्व-
रूपतस्तत्प्रकारबुद्धौ लौकिकान्यत्वं कार्यतावच्छेदककोटावनि-
वेश्यैव स्वरूपतस्तद्विशेषणज्ञानत्वेन हेतुता कल्प्यते लाघवात्, तथाच
घटो नास्तीत्यादिलौकिकप्रत्यक्षपूर्वकालेपि स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञान-

मपेक्षितमित्याशयेनाह निर्विकल्पकोपस्थितमिति । तथा चाभावक-
स्य निर्विकल्पकावेद्यत्वप्रवादो भावभिन्नचरूपाभावधमने एव, तस्य
पदार्थांतरत्ववादिनां तु निर्विकल्पकवेद्यत्वमिष्टमेवेति भावः । त-
न्वेद्यमभावत्वस्य नित्यत्वे सत्यनेकव्यक्तिवृत्तितया जातिव्यापत्तिरि-
त्यत आह अभावधमेति ।

इत्ं तु बोध्यम् । अभावत्वमनुयोगिताख्यः प्रतियोगिनिरूपितः
सम्बन्धविशेषः, स च प्रतियोग्यादिभेदभिन्नधमेत्यनुगमकधर्मान्तरप्र-
कारेणैव नम्ब नास्तीति बुद्धो प्रकारता ससम्बन्धिकतया च तस्य प्र-
तियोग्युपरागेणैव भानं निर्विकल्पकवेद्यता चानुगमकधर्मस्यैव । प्रप-
ञ्चिनं चेदमधिकमधस्तात् ।

अधिकरणस्याभावरूपत्वे अभावाधिकरणत्वानुपपत्तेरतस्तद्भ्रम-
वैति । अभावव्यग्रहारोपपत्तेरिति । भावेऽभावाभावत्वस्वीकारे भा-
वाभावत्वस्यापि तत्र सम्भवादिति भावः । प्रतिबन्दिमात्रस्यानुत्तर-
तया युक्तिं दर्शयति लाघवादिति । अनन्तधर्मिण्यभावत्वकल्पनापे-
क्षया एकत्र तत्कल्पन इत्यादिः । घटत्वाद्यभावाभावस्यातिरिक्तत्वे
ईदृशयुक्त्यसम्भवाद्भावो नाभाव इति प्रतीतेर्दुरपन्हवतया अभावत्वं
भावव्यावृत्तमेवेति दर्शितयुक्ताद्येव निर्भरं दर्शयति अवाधितेति ।
प्रमात्मकेत्यर्थः । पतेन-कलमधर्मिणां बहुत्वस्य धर्मकल्पनायामवाध-
कत्वेऽभावाभावासाक्षात्प्रसङ्गेन । सयोगादिसाधारण्यव्यत्यस्य सप्रति-
योगिकत्वस्येत्यादिः । तथाच सप्रतियोगिकत्वस्य नास्तीति प्रतीति-
विषयत्वे घटसयोगादिमत्यपि घटो नास्तीति प्रतीतिः स्यादिति
भावः ।

अत्र सिद्धान्तानुसारिणः । अभावत्वं भावाभावसाधारणमेव ना-
स्तीति प्रत्ययनियामकम् । यदि भावो नाभाव इति प्रत्ययः प्रामाणिकः
तदा भावव्यावृत्तमप्यभावत्वं तादृशप्रत्ययनियामकतया स्वीक्रियताम्,
अ तु तदेव नास्तीति प्रत्ययनियामकं तथासत्यनन्ताभावकल्पनया
गौरवात् भावाभावसाधारणैकधर्मस्यैव लाघवेन नास्तीति प्रत्ययनि-
यामकतया कल्पनीचित्यात् ।

यत्तु-अनन्तघटादीनां घटाद्यभावाभावत्वकल्पने गौरवाद्भाववे-
नातिरिक्तैकाभावे तत्कल्पनमुचितमिति । तत्रेह प्रतिभाति-घटा-
भावभावत्वं घटाभावनिरूपिनोऽनुयोगिताविशेषः, स च घटनिष्ठ-

घटामावीपप्रतियोगितातो नातिरिच्यते । सा ज्ञानन्तमष्टेषु कल्मेषु ।
न चैवमत्र घटामावप्रतियोगी अप्र घटामावाभाव इति प्रतीत्योरवि-
शेषापत्तिः, प्रतियोगितानुयागत स्वरूपविभिन्नधर्मापगाहनैव तं-
द्विशेषात् । "अभावविरुद्धात्मकत्वं वस्तुनः प्रतियोगितं"ति प्रवादवि-
रुद्धध्याये पन्थाः । घटादेः संयोगादिसम्बन्धस्यैव संयोगादिसम्ब-
न्धावच्छिन्नस्याभावाभावत्वविशिष्टनिरूपितत्वं स्वीक्रियते न तु स-
मवायादेरतो न कपालादी संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावो ना-
स्तीत्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यलं पल्लवेन ॥

(चि०) अथ साध्यहेत्वोर्विरोधे पक्षे साध्यस-
त्त्वे हेत्वसिद्धिः, हेतुसत्त्वं साध्याभावसिद्धौ बाधः ।
न च प्रमाणान्तरेण साध्याभावसिद्धौ बाधो न हेतुत्वे-
नैवेति वाच्यम् । विशेषणवैयर्थ्यादिति चेन्न ।

हेतोः पक्षे साध्याभावबाधानुपस्थापनेऽपि प्रथ-
मोपस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन दोषत्वात् ।

ननु साध्यभावसम्बन्धो व्याप्तिचार एव दोषो
न तु तद्विद्यतत्वमपि, गौरवात् असाध्यकत्वे व्यर्थत्वा-
च्च । न च साध्यासहचरितस्य साध्याभावसहचरित-
स्य वा गमकत्वन्नमरूपायामशक्तौ विशेषोऽस्ति, येना-
शक्तिविशेषोन्नायकतया न व्यर्थविशेषणता । न चानै-
कान्तिकसामान्यलक्षणे विपक्षगामित्वं न विशेषणम्
असाधारणाद्यव्याप्तेः, साधारणन्तु सपक्षवृत्तित्वस-
हितमिति वाच्यम् । विपक्षगामित्वस्यैव साधारणत्वात्
अधिकस्य व्यर्थत्वात् । न च विरुद्धं व्यावर्त्यम्, विपक्ष-
गामित्वेनात्रैव तदन्तर्भावात् ।

अथानैकान्तिके विपक्षसम्बन्धेनैव दृवकतायीज-
म्, आसाधारणाद्यव्याप्तेः, न च तत्रान्यदेव शीजम्,

हेत्वाभासाधिऋयापत्तेरिति चेत् । अस्तु तावदेवम्,
तथापि साधारणे विरुद्धप्रवेशो यज्ञलेप एव ।

अन्ये तु विरुद्धलक्षणे न व्यर्थत्वं साधारणस्य
व्यवच्छेद्यत्वात्, नाप्यसाधकतानुमितौ एतस्या-
पि व्याप्यत्वात्, नीलधूमादौ च व्याप्तिरस्ये-
वेति न स्वार्थानुमाने दोषः, परस्य तु व्यर्थत्वमधि-
कम्, न च विरुद्धत्वादित्यत्र शब्दाधिऋयमिति ।

तत्र । अर्थो हि लिङ्गम्, न च व्यभिचारात्कारकवि-
शेषणावच्छेदेनापि व्याप्तिर्गौरवादिति वक्ष्यते । न चा-
र्थानुगत्या व्यर्थत्वेऽपि विरुद्धत्वादित्यत्र उद्भावंनाश-
क्यत्वम्, आवश्यकतद्विवेचने तदुद्भावंनस्य शक्यत्वा-
दिति हेतुद्वयोपन्यासे चाधिकं प्रथमं द्वितीयस्य कृ-
तकर्त्तव्यताया दुष्टिबीजत्वात् । न च नीलधूमादित्यादौ
विशिष्टकर्त्तव्यमन्येन केनापि कृतम् । धूमवत्त्वादित्य-
नेन कृतमिति चेन्न । तथानुपन्यासात्, अन्यथा नीला-
नन्वयापत्तेः ।

अपरे तु साध्यानवगतसहचारः साध्याभावस-
हचारी विरुद्धः । अन्यथा पृथिव्यां मेघत्वेनेतरभेदानु-
मानं न विरुद्धं स्यात् साध्याभावाव्याप्यत्वात् । न च
तत्साधारणम्, सपक्षासत्त्वात् । न च साध्यसहचारा
ज्ञानदशायां साधारणातिव्याप्तिः, तदा तस्यापि वि-
रुद्धत्वादिति प्राहुः ।

तत्र । विपक्षगामित्वमात्रं दूषकमित्युक्तत्वात् ।
अत एव व्यभिचारितो व्यतिरेक्यनैकान्तिक एव । नापि
साध्याभावसाधकत्वं तत्प्रमापकत्वं वा, साध्याभावस-

स्यन्धबुद्धिं विना तदज्ञानात् । नापि साध्यवेदन्यत्व-
व्याप्यत्वम्, व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविपेशणत्वात् ।
नापि स्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम्, साध्या-
भावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीती हेतुसाध्याभावसम्बन्ध-
भानस्यावश्यकत्वात् ॥

(दी०) गमकत्वभ्रमेति । व्यभिचारिण्यव्यभिचारमात्रे
विरुद्धे च समानाधिकरण्यांशेऽपि भ्रम इति । अशक्तौ विशेष
इति । दूषकतायां तुल्यत्वेऽपि निग्रहस्थानत्वेन विशेषाद्भेदेनो-
पन्यासः । अत एव नैकान्तिकमामान्यलक्षणे साधारणलक्षणे
च विरोधवारकं विशेषणम् छलजात्योर्निग्रहस्थानविशेषनिरनु-
योज्यानुयोगविशेषत्ववदेतस्यानैकान्तिकविशेषसाधारणविशेषत्वे-
ऽप्यदोषो वेति पुनराकरानुमारी पन्थाः ।

नापीत्यादि । व्यापकत्वं व्याप्यव्यापकतामानाधिकरणघ-
टितं न वा ? आद्ये साध्याभावस्येति । द्वितीये तु नाभासत्वम-
विरोधात् ॥

(गा०) साधारणविरुद्धयोर्गमकत्वभ्रमरूपाशक्तौ न कश्चिद्विशेष इति
मूलोक्तं दृश्यति व्यभिचारिणीत्यादिना । अव्यभिचारमात्र इति भ्रम
इत्यभिप्रेतान्वयः । मात्रपदेन साध्यसामानाधिकरण्यसमवयवच्छेदः ।
सामानाधिकरण्यांशेऽपि इत्यपिना अव्यभिचारसमुच्चयः । नन्वेवमप्य-
नुमितिविरोधिरूपमुभयोरपि साध्याभावसामानाधिकरण्यमेकमेवे-
ति साधारणविरुद्धयोः पृथक्परिगणनमसङ्गतमित्यत आह दूषकता
यामिति । अनुमित्यनुपधानप्रयाजकरूपभेदावरेदपीत्यर्थः । निग्रह-
स्थानत्वेन विशेषादिति । निग्रहविशेषप्रयाजकत्वेनैकान्तिकबहि-
र्भावात् इत्यर्थः । भेदोपन्यास - विरुद्धस्य स्वातन्त्र्येण परिगणनम् ।
अत एव - उक्तयुक्त्या विरुद्धस्यानैकान्तिकविशेषबहिर्भूतत्वादर्थः ।

विरुद्धस्यानैकान्तिकलक्षणाकास्त्वयोप स्वातन्त्र्येण तद्विभाजनं सं-
क्रमयान् छलजात्योर्निरतं । छलजात्योः पदार्थविभाजकनिग्रहस्थान

त्याक्रान्तरूपेपि यथा पदार्थेषु स्वतन्त्रविभजनमविरुद्धं तथा विरुद्ध-
स्यानैकान्तिकविशेषविशेषतया अनैकान्तिकस्वरूपहेत्वाभासविभा-
जकरूपाक्रान्तत्वेपि हेत्वाभासेषु स्वतन्त्रविभजनमविरुद्धमित्यर्थः ।

मूल विरुद्धलक्षण इति । विरुद्धपक्षेतरभेदः अनुमान इत्यर्थः । न
व्यर्थत्व न नियमांशस्य व्यर्थत्वम् ।

हेतुमग्निष्टाभावाप्रतियोगित्वरूपायाः साध्याभावनिष्ठहेतुव्याप-
कताया हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्याघटिततया तदघटितविरो-
धज्ञाने साधारण्यभानस्वावश्यकत्वाभिधानं मूलकृतो न सङ्गच्छत
इति तत्त्वकमनाय वितर्कयति व्यापकत्वमिति । अविरोधित्वादि-
ति । प्राज्ञाभावाद्यतवगाहने तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाद्यप्रतियन्धक-
त्वादित्यर्थः ।

इति विरुद्धपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(चि०) उच्यते । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि-
त्वं विरुद्धत्वम् । न च प्रतियोगिनोरनन्वयं भासमान ए-
व तदभावयोर्व्याप्तिग्रहः, भिन्नग्राहकसामग्रिकत्वात्
अन्वया व्यतिरेकविलयापत्तेः ।

यद्वा वृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वं साध्यवद्वृत्ति-
त्वानधिकरणत्वं साध्यासमनाधिकरणधर्मत्वं सा-
ध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणधर्मत्वं वा तस्यम् । न च व्य-
तिरेक्यान्व्याप्तिः । तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तथाज्ञानवि-
रहात् । असाधारणे च मङ्गुर एव, अनेनापि रूपेण तस्य
दोषत्वात् । न च साध्यवद्वृत्तित्वे सति वृत्तिमत्त्वज्ञानात्
साध्याभाववद्गामित्वज्ञानमावश्यकं तेन विना सा-
ध्यवद्वृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम् । उपजीव्यत्वेन भि-
न्नत्वात्, उपजीव्यत्वेऽपि साध्यवति न वर्तत इति ज्ञा-

नै स्वतोदूपकामिति चेन्न । असहचारज्ञानस्य विरोधि-
तया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्, व्यभिचाराज्ञानवि-
रोधित्वेन व्यभिचारज्ञानवत् ।

(दी०) साध्यत्वादि । हेत्वभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावाप्रति-
योगित्वज्ञानं वस्तुतस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य हेतोः साध्यसामा-
नाधिकरण्यग्रह विरुद्धीत्यभिप्रायेणोदम् ।

यदि च तदभावाभावत्वेनासामानाधिकरण्यग्रहेऽपि तत्त्वेन
सामानाधिकरण्यग्रहो न विरुध्यते इति भाव्यते तदाह यद्वेत्या-
दि । वृत्तिमत इति धर्मोति च पक्षधर्मत्वाविरोधित्वप्रदर्शकं न
तु विशेषकम्, दूपकतायामनुपयोगादव्याप्तिकरत्वाच्च । वृत्तिवि-
शेषसूचनाय वा तत्, तेन समवायेन हेतुतार्या धृमेनाव्याप्तिः । आ-
द्ययोः साध्यवद्दृष्टित्वतदधिकरणत्वाभावौ चरमयोश्च साध्यव-
द्वृत्तित्वाधिरूपमेदावधौविति भेदः । ज्ञानातिप्रमक्तिं निरस्यति
न चेत्यादिना । तनेत्यादि । साध्याभाववद्भावित्वज्ञानं विना वृत्ति-
मत्त्वंविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वज्ञानापत्यवसानादित्यर्थः । अस-
हचारेति । सहचारः सामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारेति । व्यभिचा-
रो न ह्यापते यस्मात्तद्व्यभिचाराज्ञानमव्यभिचारज्ञानम् । तदवमर्थः-
अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेरव्यभिचारांशग्रहा-
विरोधिग्रहविषयतया यथा व्यभिचारो हेत्वाभासस्तथा सामाना-
करण्यांशग्रहविरोधिग्रहविषयतया विरोधोऽपीति ।

(गा०) ननु हेतौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य
व्याप्तिज्ञानादौ प्राणाभावाद्यनयसाहितया प्रतिबन्धकत्वं न सर्वप्रती-
ति कथं हेतुनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वस्य विरोधरूपतया सिद्धास्तप्र-
णयनमित्यत आह हेत्वभावम्येति । तत्प्रतियोगिकेति । हेत्वभावप्र-
तियोगिकेत्यर्थः । हेत्वभावाभावत्वेन भासमान एव सामानाधिकर-
ण्यग्रहस्तद्भावे तुव्यभिचित्वेयतया साध्यसामानाधिकरणाभावात्प्र-

पलम्भात् । यथा निरग्निकोऽयमाग्निस्वात् धूमाभावंशं
न्यत्वात् धूमवत्त्वात् ।

(दी०) स चाय विरुद्धो हेतुः । साध्याभावेति । तदभाव
स्व तद्वत्ताग्रहविरोधभावत्वम्, तेन साध्यवद-पत्त्वव्याप्यत्वोपस
ग्रहः । एवमुत्तरत्रापि । साध्यव्यापकेति । अत्र व्याप्यपदं स्वरूपप
रम् । साध्येत्यादि । साध्यव्यापकसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरु
पवत्त्वादित्यर्थः । तेन साध्यव्यापकवदवृत्तित्वाद्युपसंग्रहः । सर्वत्र
त्वोपलम्भपद स्वरूपसिद्धिमात्रफलकम् । साध्याभावति । व्या
प्यपदव्यत्यासेन साध्याभावव्यापकाभावेन चेत्यर्थः । स्वस
मानति । तथाच साध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्निरुक्तसाध्य
व्यापकाभावेनानुगमात्साध्यव्यपित्यर्थः ।

प्रतियोग्युपलम्भात्-स्वरूपतः साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वात्,
तेन निर्वहिकान्यत्वादिसंग्रहः । साध्यव्यापकति । अत्र व्यापकत्व
भेदाभेदसाधारणत्वेन साध्याभावव्याप्यत्वसंग्रहः । धूपनत्वा
दिति । धूमाभावस्य बहुयभावव्यापकत्वग्रहदशायामस्य मध्यमे
ऽन्तर्भावो, बहुयभावव्यापकवह्निमात्राभ्यां भावाभावाव्याप्यत्वग्रहे
श्च चरमे ।

(भा०) विरोधस्यैव निरुक्तत्वात्, स चायमिभ्यस्य तत्परामर्श
कतामम निराकराति स चायमिति ।

साध्याभावव्याप्यत्वज्ञानवत् साध्यवद्भेदव्याप्यत्वज्ञानस्यापि
विरोधितया तदनभिधान-पूनता परिशिद्धिर्षु साध्याभावपदं सा
ध्यतद्भेदव्यत्यासाध्याभावपरतया व्याचष्टे तदभावत्वमिति । साध्या
भावव्याप्यव्याप्यत्वादिवारणायभावपदं विरोधिताविशेषसूचकम् ।
उत्तरत्रापि साध्यव्यापकाभावत्यत्रापि । अन्यथा साध्यव्यापकवद्भेद
त्वासंग्रहादिति भावः । व्यापकाभावव्याप्यत्वव्यापकविरुद्धत्वव्यार
भेदाद्वैताये व्याप्यपदपदार्थाविवक्षामाह व्याप्यपदमिति । विरुद्धप
दस्य तदभावव्याप्यतद्भेदवृत्त्युभयपरतामाह साध्यव्यापकेति ।

सामानाधिकरण्यविरोधित्वं तद्ग्रहप्रतिबन्धकधीविषयत्वं न तु तदधिकरणावृत्तित्वं तदभावत्वादेरपि तत्सामानाधिकरणावृत्तिव्यात् व्यापकवदवृत्तीत्यादिना व्यापकाभावव्याप्यत्वपरिग्रहः । इदं च तदभावव्याप्यत्वग्रहस्य तत्सामानाधिकरण्यप्रद्विरोधितामर्गा कृत्य विरुद्धत्वाद्ग्रह एव विरोधी न तु तदुपलम्भग्रह इत्याशयेनोपलम्भपदानामवक्षितार्थकतामाह सर्वत्रेति । सर्वत्र-व्यापकविरुद्धोपलम्भादित्यत्राप्रमप्रतिषेधोपलम्भादित्यादीं चेत्यर्थः ।

साध्याभावतद्व्यापकाभावव्यप्यत्वेत्यत्र मूले व्याप्यपदाधाविषयक्षार्या साध्याभावव्याप्यत्वात्तन्मः, ताद्वयक्षार्या च साध्यव्यापकाभावत्वात्तन्मः अधिपक्षिततद्व्याप्यत्वलाभश्चेत्यतो व्याचष्ट साध्याभावेतीति । ज्ञातस्य दोषत्वादाते मूल ज्ञातस्य विरोधित्वादित्यर्थकं, तथाच सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपाना परिगणनीयतया न तदुपादानविरोध इति भावः । स्वव्यापकतायाः स्वसाधारण्य एव कथं साध्याभावत्वस्य कथितान्तर्भाव इत्याकांक्षायामाह दीधितौ तथा चेति ।

प्रतियोग्युपलम्भपद साध्यभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्ग्रहदत्वतदत्यन्ताभावत्वादि सप्राहकतया व्याचष्टे प्रतियोग्युपलम्भादिति । स्वरूपत इति । विरोधित्वाविशेषसूचक साध्यव्यापकाभावत्ववारणाय । विरोधित्वात्-विरोधिज्ञानप्रकारतावच्छेदकधर्मवत्यान् । निरर्थकिकान्यादीति । निरङ्गिकान्यत्वस्यादीत्यर्थः । साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भादित्यनेन साध्याभावव्याप्यत्वोपग्रहायाह साध्यव्यापकेत्यत्रेति । धूमवत्त्वादीति । तृतीयोदाहरणस्य साध्यव्यापकाभावत्वया मध्यमप्यन्तर्भाव सम्भवतीति दशविशेषे व्यापकविरुद्धान्तर्भावं दर्शयति धूमभावस्वेत्यादिना । दशयामित्यनन्तरमेवकारः पूर्व । मध्यमे-साध्यव्यापकाभावत्वज्ञानविषयतया दुष्टे, ग्रहे-ग्रहदशाया, चरमे-साध्यव्यापकविरुद्धत्वज्ञानविषयतया दुष्टे ।

(चि०) सर्वश्रायं विशेषणद्वारापि । यथा कृष्णागुरुप्रभववाह्यमानयं कटुकासुरभिपाण्डुरधूमयत्वात् ; अर्घ्यश्रयाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धासाधारणसंकीर्णः कश्चित् ॥

इति विरुद्धविन्तामणिः ॥

(दी०) इदं पुनरिहावधेयम् । कथितरूपाणि किं स्वरूपतो ज्ञातान्येव सामानाधिकरण्यप्रदविरोधीनि असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन वा ? नाद्यः—व्यापकाभावव्याप्यत्वादेस्तदसम्भवात् । न द्वितीयः—साध्याभावव्याप्यत्वयोः स्वरूपेणैव ज्ञातयोस्तथात्वात् । तथात्वेऽपि तत्रमविरुद्धमिति चेत्, इतैवमसामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरणावृत्तितत्तद्धर्माणाञ्च तथात्वादाधिक्यम् । न च एतानि धर्मविभाजकान्येव, सर्वेषामेव साध्याभावव्याप्यत्वेनैकवियत्वादिति ।

विरोधोन्नापकप्रकारत्रैविध्येन धर्मिणोऽपि त्रैविध्याभिधानमिति वदन्ति । अपञ्चेत्यादि । बाधस्वरूपासिद्ध्यन्यतरसङ्करस्तु आवश्यकोऽन्यसङ्कस्तु काचित्को ज्ञानासङ्कराच्च पार्थक्यम् ।

इति विरुद्धधीधितिः ॥

(गा०) स्वरूपतो ज्ञातान्येवेति एवकारो मध्ये योज्य, तथाच ग्राह्याभावव्याप्यत्वादिना अज्ञातान्यपि विरोधीनात्यर्थे । असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेति, सावधारणमतो न घट्ट्यमाणदृपणासङ्गति । व्यापकाभावव्याप्यत्वादेरित्यादिना व्यापकप्रदवृत्तिपरिग्रहः । स्वरूपेणैव ज्ञातयोरिति । तदभावव्याप्यत्वेनाज्ञातयोरपीत्यर्थः । साध्याभाव साध्यसमानाधिकरण इत्यनाहार्यज्ञानानुत्पत्त्या धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्सामानाधिकरण्यप्रकारकानाहार्यबुद्धौ तदभावत्वादिपर्याप्तविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । यथाकथाचोद्धरोधेरुपाणामेवायं विभाग इत्याशङ्कते तथास्यपीति । स्वरूपतो विरुद्धत्वेपीत्यर्थः । तत्र—विरुद्धत्वम्, अविरुद्ध—असत्त्वम् । असामानाधिकरण्यस्येति । अस्य स्वरूपत एव सामानाधिकरण्यधीविरोधित्वादिति भावः । सामानाधिकरण्यमिति । अयमद्वयः

सास्नात्वादिवादी सास्नात्वादीनामित्यर्थः । तेषामप्यइत्थाद्य-
सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन विरोधित्वादिति भावः ।

स चार्थान्त्यादिग्रन्थो न सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन विरोधि-
रूपपरिगणनपरः, किन्तु विरुद्धहेतुप्रभेदपरिगणनपर एव, एवं च
साध्यासामानाधिकरण्यरूपवतां धर्मिणां साध्याभावव्याप्यत्वादिनै-
घोषग्रहाभ्राधिप्रथमिति शङ्कां निरस्यति न चेतानीति । सधर्मा-साध्य-
व्यापकाभावादीनाम् । साध्याभावव्याप्यत्वेनेति । तथा च तेषां पृथ-
गुपादानानुपपत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् । एतदज्ञानेपित्यादि
मूलविरोधेपि द्रष्टव्यः ।

विभागं सङ्गमयतां कर्वाचिन्मतमाह विरोधोऽज्ञायकेति । एवं च
साध्याभावव्याप्यत्वादिना ज्ञानस्य यत् दूषकत्वमभिहितं तदपि
विरोधिज्ञानद्वारा न तु साक्षादिति न विरोध इति ध्येयम् । विरो-
धानुमापकहेतूनामानन्वाङ्मविध्यानुपपत्तस्तदवस्थैवेत्यस्यरससूच-
नाय चदन्तीति ।

मूले सर्वश्रायं विशेषणद्वारापीति । उक्तनिजिलप्रकारो विरुद्धः
विशेषणनिबन्धनोपीत्यर्थः । अत्र विशेषणनिबन्धनत्वस्य विरोधरूप-
विशेषणे सक्रमो बोध्यः । कृष्णगुणैविति । अत्र विशेष्यधूमत्वावच्छि-
न्नस्य साध्यसामानाधिकरणत्वात् कट्टुवादिविशिष्टस्यैव विरुद्धत्वा-
दिति भावः । अत्र प्रत्येकविशेषणावाक्यस्यैव विरुद्धता बोध्या ।
धापस्वरूपासिद्धाद्यतरसङ्करस्यावश्यकतया काचिन्कृताभिधानं न
सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य तत्तदुभयानुगमकेतररूपावच्छिन्नसङ्करस्य का-
दाचित्कत्वव्याप्तमित्याह दीधितौ साध्यादिना । ननु विरोध-
स्थले दोषान्तरस्यावश्यकत्वे किमस्य दोषताभ्युपगमेने एत आह
ज्ञानासङ्कराद्येति । दोषान्तराज्ञानदशायां विरोधज्ञानेनाप्यनुमिति-
प्रतिबन्धादस्य दोषान्तरत्वमावश्यकमिति भावः ॥

इति गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां
गदाधर्यो विरुद्धप्रकरणम् ।

‘धीमणेशायनम ।

अथानुमानगादाधर्या

सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।

(चि०) सत्प्रतिपक्षत्वं न समानफलबोधितसाध्यविपर्ययलिङ्गत्वम्, परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात् । बलञ्च न लक्षनरगादि, व्यतिरक्तिप्रभावात् । नापि समानव्याप्तिपक्षधर्मतावरवम्, विरोधेनैकत्र तद्गङ्गनियमात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वम्, विरोधिर्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरधर्मतेरनियमेन नित्यत्वव्याप्तध्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्याऽऽरापयितुमशक्यत्वात् । न च साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा साध्यव्याप्यतारोप्येति वाच्यम् । एकत्र तदुभयाभावात् विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तत्रैविशिष्ट्यस्वारोपासम्भवात् । नाप्यनिर्द्धारितविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययकत्वम्, उभयोरबोधकत्वात् । विशेषश्च न व्याप्तिमङ्गाभङ्गरूपः एकत्र तद्गङ्गनियमात् ।

‘ (दी०) एकत्र तदुभय इति । व्याप्ये पक्षधर्मतायाः पक्षधर्मे च व्याप्यत्वस्याराणः प्रत्येकमव्यापकोऽतो विशिष्टस्यारोपो वाच्यः, स चैकधर्मिणि विराधिष्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धेश्चत्यपि द्रष्टव्यम् । एकत्र भङ्गति । तथा चान्यतरत्वेन तदवधारणमस्तीति भावः ।

(गा०) समानबलत्वादिमूलस्य प्रकृतसाध्योनुमापकबलशालिन्वे सति प्रकृतसाध्याभावाऽनुमापकबलशालिहेत्वन्तरकत्वमित्यर्थः । अत्रानुमापकत्वमनुमितफलोपहितत्वमनुमितिस्वरूपगोचरत्वं वा । आद्ये द्रुपणमाह परस्परेति । उभयोः-व्याप्तिसहितपक्षधर्मयोः । अधोदकत्वादित्यस्य सत्प्रतिपक्षतादशायामित्यादिः । द्वितीयपक्ष एतद्दोषानयकाशात् बलपदार्यं विनश्यं द्रुपयति-बलं चेति । बलपदार्यश्लोप्यर्थः । सपक्षसत्त्वादीति । आदिना पक्षसत्त्वविपक्षालावयोः परिग्रहः । व्यतिरेकिणीति । अभावात्-सपक्षाप्रसिद्ध्या तत्सत्त्वासम्भवात् । एतद्रुपलक्षणम् । सर्वत्रैव सत्प्रतिपक्ष एकहेतौ पक्षसत्त्वविपक्षसत्त्वयोरेकतराभावापि द्रष्टव्यः । समानेति सम्पातायातम् । बलपदार्यस्य समानत्वाद्यटित्वात् । धिरोधेनेति । विरुद्धसाध्यतदभावव्याप्ययोरेकत्रासर्वनिषमन्तेत्यर्थः । तद्भङ्गेति । व्याप्तिपक्षधर्मनपोरेकतरभावा इत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतया-व्याप्तिसहितपक्षधर्मतया, ज्ञातत्वं-ज्ञापमानत्वं, व्याप्तिविशिष्टस्ववैशिष्ट्यज्ञानविषयकत्वमित्यर्थः । तेन नित्यःव्याप्यध्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्धेऽन्यावृत्तिममूलसङ्गतिः । नित्यत्वव्याप्येति । शब्दो नित्यः कृतकत्वादित्यादौ ध्रावणत्वादिरूपप्रतिहेतौभ्रमात्मकव्याप्यवत्तानज्ञानस्यारोप्याप्रसिद्ध्यासम्भवेन । समानबलत्वासम्भवादित्यर्थः ।

। यत्राव्याप्यः प्रतिहेतुः तत्र पक्षधर्मं ध्रावणत्वे अन्यत्र प्रसिद्धायाः स्वाप्तेरारोप एव बलम् ; यत्रापक्षधर्मः प्रतिहेतुः तत्र साध्यव्याप्ये पक्षधर्मत्वारोप एव बलमिति शङ्कार्या विशिष्टाप्रसिद्ध्या व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वारोपासम्भवाभिधानमसङ्गतमित्यत आशयं पूरयति दीक्षितौ व्याप्य इत्यादिना । व्याप्ये-व्याप्तिविशिष्टे, पक्षधर्म-पक्षधर्मताविशिष्टे, प्रत्येकं-व्याप्तिविशिष्टस्वविषयकपक्षधर्मताज्ञातत्वादिना, अव्यापक-सकलसत्प्रतिपक्षासंग्राहकः, अव्याप्यादिप्रतिपक्षस्य व्याप्यादिविशिष्टत्वाप्रसिद्धेरिति भावः । विशिष्टारोपः-व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतायाः स्वस्मिन्ग्रहः, ध्राव्य-बलपदेन विवक्षणीयः । एकधर्मिणीत्यादिकमेकप्रत्यादिमूलशब्दविवरणम् । विशिष्टस्येति । यादृशसाध्यं पक्षे ध्रावितं तादृशव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षवृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या न सम्भतीति, तथाच नित्यत्वादिव्याप्तिविशिष्टध्रावणत्वाद्यप्रसिद्ध्या यथा व्याप्तिविशिष्टतद्देतुधर्मिकपक्षधर्मताप्रदोऽप्रसिद्धस्तथा नित्यत्वादिव्या-

सिधिशिष्टशब्दवृत्तिवाद्यप्रसिद्ध्या ध्यावणत्वादी तद्गृहोप्यप्रसिद्ध
इति ध्यावणत्वादेः समानबलत्वासम्भवेन कृतकत्वादेस्सत्प्रतिपक्ष-
तानुपपत्तिरिति भावः ।

१. ध्यातिपक्षधर्मतोभयज्ञानविषयताया बलत्वे नैव दोष इत्यतो दो-
षान्तरं स्वयमाह विरुद्धादाविति । आदिना साधारणपरिग्रहः । सा-
ध्याभाववदवृत्तित्वरूपाया व्याप्तेरन्यत्रप्रसिद्धाया विरुद्धादावप्यारोप-
सम्भवात् । स्वव्यापकेत्यादि । अप्रसिद्धश्चेति । तद्गृहानघटितसमानब-
लत्वासम्भवे इति शेषः । ध्यातिप्रकारेण पक्षे स्वप्रकारकज्ञातवि-
षक्षणे सामान्यादौ पक्षे समथायादिरूपहेतुतावच्छेकसम्बन्धेन वृत्तेर-
प्रसिद्धिर्न क्षतिमावहतीति साऽप्रसिद्धिर्नोका ध्यातिघटकानां नादृश-
पदार्थानां अण्डशः प्रसिद्धानां परस्परोपश्लेषावगाहिज्ञानस्य बलत-
या विषक्षणेन तद्दोषोद्धारसम्भवेऽपि अन्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानयोरन-
नुगमेनेकोपादानेऽन्यत्राव्याप्तिर्दुर्धरैवेति भावः । साध्यवत्ताज्ञानविरो-
ध्यनुमितिसमर्पत्वेनानुगमे तु सिद्धान्त एव पर्यवसानम् ॥

। । व्यातिभङ्गामङ्ग इति मूलं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रामिति विषयत्वतद्गम-
विषयत्वान्यतररूप इत्यर्थकम्, एकतरविषयकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य
भ्रमत्वनिषेधेऽपि तदनवधारणेनानिर्धारितविशेषत्वसम्भवादेकत्र त-
द्गृहणनियमादिति द्रूपणमसङ्गतमित्यत आह तथा चेति । तादृशमङ्ग-
नियमे चेत्यर्थः । तदवधारणं-भङ्गावधारणम् । अनयोरेकतरं बाध्यं
विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वावित्यनुमानात्सत्प्रतिपक्षतादशायामप्यस्तीत्य-
र्थः । यद्यपि अनयोरेकतरमित्यादेः एकत्र पक्षे साध्यतदभावव्याप्य-
तया हेतुद्वयज्ञानान्यतरङ्गमः एकत्र मियो विरुद्धद्वयसाधकद्वया-
न्यतरत्वादित्यर्थो न साधु-सङ्केतुपरामर्शोप्यन्यतरत्वहेतुसत्त्वेन भ्र-
मत्वस्याभावेन व्यभिचारात् । न चैकपक्षकहेतुप्रतिहेतुपरामर्शान्य-
तरत्वं पक्षीकृत्य विरोधिसाधकद्वयवृत्तित्वेन भ्रमवृत्तित्वमेवानुमेयं
तादृशान्यतरत्वात्थये एकत्र भ्रमत्वेसत्त्वेनैव तत्र भ्रमवृत्तित्वसत्त्वेन न
व्यभिचारप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तथासत्यपि घटादिविषयकसमूहा-
लम्बनरूपो यत्र परामर्शस्तत्र घटाद्यंशे भ्रमत्वमादायार्थान्तरवारणाय
तत्सङ्केतौ तत्तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभ्रमस्य निवेशनीयतया
तत्सङ्केतुद्वयान्तर्गतसङ्केतौ तत्तत्साध्यव्याप्तिभ्रममाप्रसिद्ध्या सा-
दृश्याप्रसिद्धेः । तत्सङ्केतुद्वयान्यतरांशे, तत्तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मता-

न्यतरममवृत्तित्वसाधने च विरुद्धार्थसाधकान्पहेतुकपरामर्शद्वया-
न्यतरत्वे व्यभिचारः साध्यप्रतिद्धिमात्रेणैव कृतव्यवस्था च । तथापि
तत्तत्साध्यतदभावव्याप्यवच्छिन्नपक्षधर्मतानिरूपितहेतुविषयताद्वया-
न्यतरत्वं पक्षीकृत्य भ्रमज्ञानयतविषयतावृत्तित्वमेकधर्मिकविरुद्धा-
नुमितिजनकतावच्छेदकविषयताद्वयवृत्तित्वेन साधनीयम् । भ्रमत्वं
चानुगत कथञ्चिन्नैवचनीयम् ॥

इति सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(चि०) उच्यते । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थ-
समानवलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वं तत्त्वम् । य-
लञ्च व्याप्तिपक्षधर्मते । विरोधिषोडशकान्पगमकतौप-
यिकरूपसम्पत्तिमत्तया ज्ञापमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वं
वा तत्त्वम् ।

(दी०) सत्प्रतिपक्षितव्यवहारो हि सत्यसति वा साध-
ने नापरामृश्यमाणे नाप्यविद्यमानविरोधिपरामर्शे, अतएव सन्
प्रतिपक्षो विरोधिषोडशकान्पद्विषयता परामृश्यमाणो हेतुः विरो-
धिपरामर्शो वा यस्य परामृश्यमाणस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्ष इति
विग्रहपि वर्णयन्ति, अतस्तदनुसारंणैव व्यवहारौपयिकं लक्षण-
माह साध्येति । बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयकारणाय समर्थान्तम् । न
चासौ न व्याप्तिपक्षधर्मतात्पर्यवलोपस्थितिरिति वाच्यम् । व्या-
प्तिपक्षधर्मताविरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भ-
वात् । पक्षः साध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभावव्याप्य-
वदिति पक्षस्य, व्याप्यरुभेदेन अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्या-
प्तेश्च भिन्नत्वादेकोपादानेऽप्यसंग्रहेण बलस्याविवक्षितत्वाच्च ।
साध्यधीविरोध्यनुमितिजनकज्ञानाविषयत्वेन तदुपादाय तदुप-
स्थिसभिधानञ्च शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुधावति । साध्यस्य
साध्यसिद्धेर्विरोधिष्याः पक्षो न साध्यवानित्याद्युपस्थितेः, सा-

ध्वविरोधी साध्यनत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयो वापः साध्या-
भावाद्विस्तृप्तस्थितेर्वा जननयोग्यया समानया बलौपस्थित्या
तथाविषय्याप्यादिवुञ्जा प्रतिरुद्धं कार्यं यस्य तादृशल्लिङ्गत्व-
मित्यर्थः । विरोधिष्वाप्यादिविषयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या
अप्युपस्थितेरप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षत्वासम्पादकत्वात् कार्यप-
प्रतिरोधानुधावनम् । समानत्वश्चागृहीताप्रामाण्यकमाध्यसिद्धौप-
यिकपरामर्शकालीनत्वम् । असति गृहीताप्रामाण्यके वा परामर्श
सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारविरहात् ।

५. (गा०) उच्यते इत्यादि, ग्रन्थस्य दोषनिर्वचनपरत्व न सम्भव-
ति साध्यविराध्युपस्थानेत्यादृजानस्य ग्राह्यभावाद्यनवगाहितया-
ऽनुमित्यप्रतिबन्धकतया तस्य हेत्याभासत्वान्भवादिति सत्प्रतिप-
क्षनिर्वचनपरतया व्याख्यातुकामो व्यवहारविषयमवधारयति स-
त्प्रतिपक्षितेति । सत्यसति चेति । समीचीन ऽसमीचीने वेत्यर्थः ।
तथाच सद्देतायुक्कलक्षणस्यातिप्रसङ्गो दशाधिशेषे न दूषणावह इति
भायः । अपरामृश्यमाण इति । प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकस्वविषयक-
परामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एतेन साध्यसिद्धौपयिकपरामर्श
कालीनत्वरूपसमानत्वनिवेशसार्धक्यं दर्शितम् । असति गृहीताप्रामा-
ण्यके च परामर्शे सत्प्रतिपक्षव्यवहारविरहादित्यग्रिमग्रन्थश्चास-
तीत्यस्य दृष्टान्तविधया प्रदर्शनन गृहीताप्रामाण्यकत्वाशमात्रव्या-
वृत्तिप्रदर्शनपर इति न पौनरुक्त्यम् । अविद्यमाने विरोधिपरामर्शे
इति । विरोध्यनुमितियोग्यपरामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एतेन ब-
लौपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वाद्यानवेशप्रयोजनं दर्शितम् । अतएवेति ।
प्रकृतपरामर्शस्य विरोधिपरामर्शस्य चासत्प्रदशायां सत्प्रतिपक्षव्यव-
हारविरहादवत्यर्थः । अतीतानागतप्रतिहेतुपरामर्शदशायामपि सत्प्र-
तिपक्षत्वात्प्रतिपक्षपदस्य हेतुपरतापक्ष परित्यज्य परामर्शपरतामाह
विरोधिपरामर्शेति । परामृश्यमाणस्येति । यद्यप्यन्यपदार्थे परामृश्य-
माणत्वं न शब्दतो लभ्यते तथापि प्रतिपक्षपदस्यैव फलान्मुखस्वका-
र्यप्रतिरोधकपरतया परामृश्यमाणस्वकार्यानुमितिबरोधिपरामर्श-
परत्वात् फालतार्थविवरणमिदम् । तदनुसारेण-तादृशव्यवहारानु-

सारेण । चाधाश्रयासिद्धिवारणायेति । तद्वशायासतिव्याप्तिवारणाये-
त्यर्थः । नचोरापि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । न चा-
श्रयासिद्ध्यादिनिर्णयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि तस्य परामर्शनापि
समं विरोधात्परामर्शकाल तत्समवधानं दुर्घटमिति वाच्यम् । लौ-
किकसन्निकर्षादेव तत्सम्भवात् । आश्रयासिद्धिपदं साध्याप्रसिद्धे-
रप्युपलक्षणम् । यत्पदेनैव तद्वारणात् समर्थास्तद्यैवध्यामित्याशङ्कं
निराकरोति न चासाधित्यादिना । असौ—वाधादिनिर्णयः । व्या-
प्तीति । धूमो बह्विव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वाभाववान् पर्वताद्य-
वृत्तित्वात् तादृशाभाववान्धूमो गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ धू-
मादेर्यद्गुणादिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मः तन्निश्चयरूपवाधाश्रयासिद्धेर्निर्ण-
यस्य व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकबलौपस्थितित्वसम्भवादिति भावः ।
ननु यत्पदं प्रकृतसाध्याभावव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षधर्मतापरामिति
नायं शेषः प्रकृतं बन्धिव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वव्याप्तिविशिष्टधूम-
वृत्तित्वाया एव बलत्वादित्यत आह पक्ष इति । इतीत्यस्य प्रतिरोध-
कज्ञानविषयस्येति शेषः । पक्षस्य व्याप्तिश्च भिन्नत्वादित्यर्थः । प्रथ-
मे प्रकृतपक्षस्य द्वितीये प्रकृतसाध्यस्य पक्षतया पक्षभेदः । व्याप्तिर्मे-
दकद्वयमाह व्यापकेत्यादि । व्यापकभेदेनेति । व्यापकयोः साध्याभा-
वपक्षवृत्तित्वाभावयोर्भेदेनेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकभेदेनेति । एकं-
साध्यगमकत्वात्तरव्यन्वयव्यतिरेकरूपनिरूपकभेदेनेत्यर्थः । अवि-
क्षितत्वात्-विधिक्षिप्तुमशक्यत्वात् । नन्वनुगतरूपेण सकलव्याप्तिप-
क्षधर्मतानिवेशे नायं शेष इत्यत आह साध्येति । शिरोवेष्टनेनेति ।
तादृशानुमितिजनकज्ञानत्वेन प्रतिरोधकज्ञानस्यैव निवेशात्तद्विषय-
कत्वेन पुनस्तन्निवेशोऽनुचित इत्यर्थः । तथाच विरोधुपस्थापनस-
मर्थत्वेनैवोपस्थितिनिवेशांशुक्त इति भावः । उपस्थितत्वावरोधित्वं प्र-
तिबन्धकत्वं तच्च न साध्यनिरूपितमिति साध्यपदन्तदनुमितिपरतया
व्याचष्टे साध्येत्यादि । इत्याद्युपस्थितेरित्यादिना साध्यपक्षावृत्तित्वा-
दि उपस्थितिपरिग्रहः । उपस्थापनेत्यत्र धात्वर्थोपस्थितौ विरोध्य-
न्तस्य स्तोत्रं नष्टेत्यादौ नमने स्तोत्ररूपेणामेदान्वयः प्रयत्नेनोपपा-
द्य, एतदस्वरत्नेन साध्यपदस्य मुख्यार्थपरत्वानुरोधेन च कल्पान्त-
रमाह साध्यविरोधीति । तद्वशाजानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वस्यैव
विषयविरोधिरूपत्वात्साध्यवशाजानविषय इति विवरणसङ्गतिः ।

साध्याभाववत्पक्षादिरित्यादिना पक्षावृत्तिः सादिविशिष्टसाध्यादिप-
रिग्रह । एतच्च फलितकथनम् । तदुपस्थितेति । तादृशपक्षादेः
कर्मतया उपस्थितिक्रियायामन्वयो युक्त एवेति भावः ।

। अथैवं पक्षे साध्यवति साध्याभाववत्पक्षादेरप्रसिद्धया सत्प्रति-
पक्षितसङ्केतावध्याप्तिरिति चेन्न । यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपा-
वच्छिन्नवत्ताज्ञानं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकं तद्रूपावच्छिन्ने पक्षे तद्रूपावच्छिन्नसाध्यका-
नुमितिजननयोग्योपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वविवक्षणात् । यत्र बाधो
होपस्तत्रैव सत्प्रतिपक्षो दोषः प्रतिहेतुपरामर्शसंघलनदशायां तत्रैव
हेतौ सत्प्रतिपक्षव्यवहारो यथार्थ इत्याशयेनैवेतत्कल्पानुसरणम् ।
। तथाच साध्यवत्पक्षकहेतोरलक्ष्यतया न तत्राध्याप्तिरित्याहुः ।

। वस्तुतस्तसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानत्वेनोपस्थितालक्षणे निवे-
शनीया तादृशज्ञानविषयविषयत्वेन तत्रिवेद्यनस्य शिरोवेष्टनेनेत्या-
दिन्यायेन हेयत्वात् । साध्यादिपक्षकसाध्यतावच्छेदकाद्यभावव्या-
प्यवत्तापरामर्शवारणाय विशिष्टसाध्यादिग्रहाविरोधित्वेनाप्युपस्थि-
तिविशेष्या । जननयोग्येति । जननं ण्यर्थः योग्यत्व च समर्थपदा-
र्थः बले समानत्व न विवक्षणीयं तस्याविवक्षितत्वात्पि तु उपस्थि-
तावधेति स्फुटीकर्तुं समानवत्पसमासालिखनम् । तथाविधव्याप्ति-
बुद्ध्या-साध्याभावादेव्याप्तियुज्या । एतदपि वस्तुकथनम् । तथा प्र-
तिरुद्धत्व च तत्प्रयुक्तानुत्पादप्रतियोगित्वम् । बह्विव्याप्याभावादिसा-
ध्यकस्थले बहुधादमत्पक्षविषयकानुमितिजननयोग्यथा बहुधादि-
व्याप्यवत्पक्षोपस्थित्या बाधनिश्चयरूपया कार्यप्रतिरोधदशायामति-
व्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्व प्रथमोपस्थितिविशेष-
णम् । यद्वादिव्याप्यवत्पक्षोपस्थितेरपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धिकाद्य-
ह्विव्याप्यादिमत्पक्षविषयकसमूहालम्बनरूपव-ह्यादिमत्पक्षविषयकानु-
मितिं प्रति स्वरूपयाम्यनया यथाश्रुतं उक्ताविव्याप्तेर्दुर्वारतया सा-
ध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठका-
र्यतानिरूपितकारणनाश्रयत्वपर्यन्तं समर्थान्तेन विवक्षणीयम् । न च
साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता साध्याभावादिप्रकारता
सद्विषयतैव प्रतिहेतुपरामर्शजन्यतावच्छेदिकेति तज्जन्यताया न प्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नत्वमित्युक्तविवक्षायामसम्भव

इति वाच्यम् । प्रकारताविशेषस्यैव विधेयतात्वात्, अन्यथा तु यद्व्य-
च्छिन्नविशेष्यकयश्वाच्छिन्नप्रकारकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्व्य-
च्छिन्नपक्षकतद्व्यच्छिन्नविधेयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण-
त्वमेव निवेद्यम् ।

ननु तादृशोपस्थितिकालीनज्ञानविषयत्वमेव सम्यक् किं तत्प्र-
तिबन्धकार्यकत्वनिवेशेनेत्यत आह विरोधीत्यादि । अप्रामाण्यप्रहवि-
शिष्टाया व्याख्याद्युपस्थितेर्न विरोध्यनुमितिजननयोग्यत्वं तदप्रह-
विशिष्टत्वेनेव परामर्शस्यानुमितेयोग्यत्वादेति न तादृशोपस्थिति-
मादायातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्कं निराकरोति विरोधिव्याप्त्यादि-
विषयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या इति । जनकतावच्छेदकतापर्या-
प्यधिकरणत्वरूपयोग्यता नात्र विषक्षिता, किन्तु जनकतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टविषयतारूपेवेति भावः । अथवा अप्रामाण्यप्रहाभावो नानु-
मितिजनकतावच्छेदकोऽपि तु स्वातन्त्र्येण जनक एवेत्यभिप्रायेणै-
तत् । कार्यप्रतिरोधानुधाचनमिति । तथा चाप्रामाण्यप्रहाभावविशि-
ष्टविरोधिपरामर्शस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकतया गृहीताप्रामाण्यकविरो-
धिपरामर्शस्य कार्यप्रतिरोधकत्वाश्लोकस्थलेऽतप्रसङ्गः । यद्यपि अ-
प्रामाण्यज्ञानास्कन्दिपरामर्शस्या गृहीताप्रामाण्यवाधीदरूपत्वे तद्वि-
रुद्धकार्यकत्वमपि दुर्चारमिति यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिरस्त्येव, तथापि
विरोध्यनुमितिजनकतावच्छेदकरूपस्य कार्यप्रतिरोधप्रयोजकताव-
च्छेदकताविषक्षणेनातिव्याप्तिर्वारणायाम् । न च यत्र विरोधिपराम-
र्शान्तरक्षणे तद्विषयकाप्रामाण्यप्रहो जायते तत्र पूर्वक्षणेऽप्रामा-
ण्यप्रहाभावविशिष्टज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन तत्क्षणे कार्यानु-
त्पादात्तक्षणे सत्प्रतिपक्षत्वं दुर्चारमिति वाच्यम् । यत्कालीनोपस्थि-
त्याग्निमक्षणे यस्य कार्यानुत्पादसस तदा सत्प्रतिपक्ष इति विषक्षवा
यातिप्रसङ्गवारणात् ।

उपाध्यायरीत्या समानपदं सार्थकयितुं तदर्थमाह समानत्वं
चेति । अगृहीताप्रामाण्यकेति । स्वविषयकाप्रामाण्यप्रहाभाववि-
शिष्टेत्यर्थः ।

अथागृहीताप्रामाण्यकत्वशरीरे अन्यव्याप्यंशे व्यतिरेकव्या-
प्यंशे च यदप्रामाण्यं तद्गृहाभावपिशिष्टत्वं निवेद्यं तद्व्याप्यंशेऽ-
प्रामाण्यप्रहसत्त्वे तद्व्याप्यवगाहेपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षत्वाप्रयोजक-

त्वात्, तथा चान्यदप्यतिरेकव्याप्योरेकतरविषयकपरामर्शदशायाम-
 न्वयव्याप्यशोऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षता न स्यात् । न च स्व
 योग्यानुमितिविरोधिग्रहत्वेनाप्रामाण्यग्रहद्वयमनुगमस्य तदभावाविशि-
 ष्टत्वं निवशनीयम् । विरोधित्वं च समानविशेष्यकत्वानवाच्छिन्नं प्रा-
 ह्यम् । तेन विरोधिपरामर्शव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । एव सति तादृ-
 शव्याप्तिद्वयविषयकसमूहालम्बनपरामर्शे एकतराशेऽप्रामाण्यग्रहस-
 त्त्वे सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तेरिति चेत् । ।

स्वीययत्किञ्चिद्विषयताप्रयोज्यानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानसामान्याभा-
 वस्य निवेशनीयत्वात् । विरोधित्वं च विरोधिपरामर्शव्यावृत्तप्राह्यम्
 समूहालम्बनपरामर्शस्यले यादृशव्याप्यशोऽप्रामाण्यज्ञान नास्ति
 तादृशव्याप्तिविषयताप्रयोज्यानुमितिविरोधिज्ञानसामान्याभावस्य स-
 द्याद्यं सत्प्रतिपक्षतानुपपत्तिः । 'साध्यसिद्धौपपिषत्त्वं प्रकृतसा-
 ध्यानुमितिजननयोग्यत्वम्, योग्यत्वं चाप्रामाण्यग्रहास्कन्दितास्यापि
 परामर्शस्याप्रामाण्यग्रहाभावस्य नःसहकारिकत्वादिति नागृहीताप्रा-
 माण्यकत्ववैयर्थ्यम् असति अविद्यमाने परामर्शे स्वविषयकपरामर्शे
 स्वस्य' सत्प्रतिपक्षताविरहात् । न चासति गृहीतकप्रामाण्यके वा प्र-
 कृतसाध्यानुमापकपरामर्शेऽप्रामाण्यज्ञानभावसहकृतपरामर्शरूपका-
 रणाविरहादनुमितिविरहो न विरोधिपरामर्शप्रयुक्त इति समानत्वा-
 निवेशोपि नास्तिप्रसङ्गावकाश इति वाच्यम् । तत्र उभयोरेव कारणा-
 भावतया विनिगमनाविरहेण कार्याभावप्रयोजकताया दुर्बलत्वात् ।
 विरोधिपरामर्शमात्रप्रयुक्तत्वस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् यत्र प्रति-
 रोधको विरोधिपरामर्शो बाधनिश्चयश्च वर्तते तत्रापि सत्प्रतिपक्षत्व-
 स्येष्टत्वात् ।

(दी०) यत्तु-प्रामाण्यनिर्णयेनाधिकबलतया बाधकस्य
 विरोधिपरामर्शस्य वारणाय समानेति-तदसत् व्यभिचारेण प्रामा-
 ण्यग्रहस्यावलत्वात्, अन्यत्राप्रामाण्यग्रहानुकूलत्वेनैव क्वचित्तदुपयं-
 गात् । बलपदोपसन्दानाच्चोक्तरूपलाभान्न तद्वैयर्थ्यम् । लिङ्गप-
 दोपादानाच्च स्वीयलिङ्गतापयिकपरामर्शलाभादात्मादेर्व्युदासः ।
 विरोधिपरामर्शप्रतिपक्षकार्यकविशिष्टपरामर्शविषयत्वन्तु फलि-

तार्थः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वसंबलितयोग्यतोपादाने तु बा-
धोपस्थितिसमर्थपरामर्शकालनिसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविषयत्वं
वाच्यं तत्त्वम् ।

यदि चायं बद्धिव्याप्यवान् बह्व्यभावव्याप्यवाश्चेति पराम-
र्शदयं बद्धिमान् बह्व्यभावव्याप्यवाश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी न
तु सत्प्रतिपक्षत्वम्, तदा कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयोऽजनित-
विरोधिवोधकत्वेन च विरोधिपरामर्शो विशेषणीयः । अत एवाग्नि-
मलक्षणे विरोधिवोधिकान्येति फलतो ज्ञानविशेषणम् । एकस्या-
प्रामाण्यग्रहेऽपेरणानुमितिजननात् तद्वारणाय वा तत् । प्रतिरुद्ध-
कार्यत्वञ्च प्रतिरुद्धकार्यपरामर्शविषयत्वम् ।

(गा०) निश्चोत्तरमानपदव्यावृत्तिर्दर्शयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति ।
प्रामाण्यनिर्णयेन-स्वधिषयप्रामाण्यनिश्चयन । एतच्च बाधकताप्र-
योजकाधिक्यलताया हेतुः । बाधकस्य-विरोधनुमापकस्य, निश्चि-
तप्रामाण्यपरामर्शजन्यानुमिताधानाश्चतप्रामाण्यकावरोधिपरामर्शो
न प्रतिबन्धक तद्व्याप्यवत्ताज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयस्य विरो-
धिव्याप्यवत्ताज्ञानप्रातबन्धकतायामुत्तेजकत्वात् । तादृशप्रामाण्य-
निश्चये विरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयाभावस्य वि-
शेषणत्वेनोभयपरामर्शो प्रामाण्यनिश्चयदृश्या उभयानुमितिप्र-
तिरोधनिर्वाह इत्यभिमान । समानेतीति । समानत्व च विरोधि-
वोधानुपधायकत्व विरोधिवोधव्यवहितप्रारूक्षणाविशिष्टत्वाभावात्
इति यावत् । प्रतिरुद्धकार्यकत्व च तदभावातिरिक्तसकलप्रकृतसाध्य-
कानुमितिकारणसमवधानकालावच्छिन्नतत्प्रयुक्तकार्यानुपधायकत्व-
म् । सकलकारणनिवेशाद्दुभयपरामर्शसत्त्वे बाधेन हीनबलस्य हेतो-
र्न सत्प्रतिपक्षत्वम् । कार्यप्रतिरोधनिवशश्च परामर्शप्रामाण्यनिश्चयेन
धिरुचलहेतावतिव्यातिवारणायैति बोध्यम् । प्रतिहेतो स्वसाध्यवा-
चेन हीनबलतादृशाया प्रकृतहेतो सत्प्रतिपक्षतावारणाय विरोधि-
परामर्शेपि प्रकृतहनुपरामर्शाभावातिरिक्तसकलकारणसमवहितत्व-
निषेद्यम् । वस्तुतो मिथमतेऽनुमिती न विरोधिपरामर्शमात्रस्य वि-
राधित्वं किन्तु विरोधनुमितिसामान्या एव, तथाचेतरकारणासम-

यद्विहितस्य परामर्शस्य कार्याप्रतिरोधकतया प्रतिरोधकविरोधिपरामर्शनेतरकारणसमवहितत्वं विशेषण देयम् ।

उभयपरामर्शो अप्रामाण्यग्रहासत्त्वे एकत्र प्रामाण्यनिश्चयेऽपि तस्यानुमितिजनकत्वासिद्ध्या विरोधिपरामर्शस्य सामग्रीविधया स्वातन्त्र्येण वा विरोधितायां न प्रतिषध्यानुमितिजनकपरामर्शाय प्रामाण्यग्रहस्योजकत्वमित्याशयेनाह व्यभिचारेणेति । उक्तस्थले विरोध्यनुमित्युत्पत्तौ तत्र प्रकृतसाध्यानुमापकपरामर्शाभावरूपकारणस्य व्यभिचारप्रसङ्गेनेत्यर्थः । अबलत्वात्-प्रकृतपरामर्शोऽप्रामाण्यग्रहमन्तरेण उक्तस्थलेऽनुमित्यनुपधायकत्वात्, तथाच तत्र सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति भावः ।

अथवा व्यभिचारेण तज्जनकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयं विनाप्यनुमित्युत्पत्त्या जनकज्ञाने प्रामाण्यग्रहस्याबलत्वात् अनुमितिसामान्यघटकत्वात्, तथाच यत्र प्रकृतपरामर्शो न प्रामाण्यग्रहः किन्तु विरोधिपरामर्श एव तत्रापि प्रकृतपरामर्शो अप्रामाण्यग्रहासत्त्वे कौटिह्यानुमितिसामग्या अक्षतत्वात् परस्परविरोधेन नैकस्यानुमितिरिति सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति भावः ।

नग्येकत्र प्रामाण्यग्रहसत्त्वे एककोट्यनुमितेः प्रामाणिकत्वेन तस्य बलवत्त्वमावश्यकमित्यत आह अन्यत्रेति । परामर्शान्तर इत्यर्थः । तदुपयोगात्-प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्युत्पादकत्वात् । बलपदस्याविश्लेषितार्थत्वेऽपि समानपदस्य निरुक्तार्थतात्पर्यप्राप्तकतया बलपदोपादानं सार्थकयति बलपदे इति । लिङ्गपदोपादानवेयर्थशंकां निरस्यति लिङ्गपद इति । स्वीयलिङ्गवैषयिक इति । स्वनिष्ठप्रकृतसाध्यानुमापकतावच्छेदकविषयताविशेषरूपगमकताभिर्वाहकेत्यर्थः आत्मादेरिति । अन्यथा तस्यापि धूमलिङ्गकवन्हुयनुमित्यौषयिकपरामर्शकालीनबन्धुभावाद्यनुमापकपरामर्शप्रतिरुद्धबहुयनुमित्यात्मकार्यकत्वसत्त्वेन धूमादेरिव सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरिति भावः । न च प्रतिरुद्धकार्यकत्व प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयस्य तच्च नात्मादाविति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । आत्मादेरपि प्रतिरुद्धकार्यकसमूहोत्पन्नादिरूपधूमादिपरामर्शविषय-यसम्भवात् । प्रतिरुद्धकार्यकत्वमित्यनेन प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयत्वमवश्यमेव विवक्षणीयमनुमितेर्हेतुकार्यत्वाभावेन हेतोस्तत्कार्यकत्वाभावात्, तथाच तादृश

विषयतायां प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकत्वानिवेशेनैवापक्षे विरोधिपरामर्श स्वनिष्ठप्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकपरामर्श कालीनत्वानिवशतमनुचितमित्याशयन तथैव निष्कृष्टार्थमाह विरोधिपरामर्शेति । प्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितियोग्यपरामर्शप्रयुक्ताभिमुखणावाच्छानुत्पादप्रतियोग्यनुमितिजनकतावच्छेदकभूतपरामर्शाद्यविषयताविशयविशिष्टत्वमित्यर्थः ।

अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शत्वेनानुमितिजनकतामते जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्वरूपयाम्यता न गृहीताप्रामाण्यकपरामर्शेति कायप्रतिराधनिवशमन्तरणैवापपरया त परित्यजति अगृहीताप्रामाण्यकेति । बाधापरिस्थितिसमर्थेति । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिपक्षकत्वे सति तत्प्रतिपक्ष्या यानुमितिसन्धोग्येत्यर्थः । साध्यवत्ताधीप्रतिवध्यत्वानवशात् साध्याभावव्याप्यानुमितिसमर्थपरामर्शकाले सात्प्रसङ्गः । तत्कालिनित्यं च एककालावच्छिन्नेकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वम्, तेन व्यधिकरणपरामर्शावादाय नातिप्रसङ्गः ।

यदि चापमिति । अनुमिति प्रामाणिकीत्यत्र न च सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत्र च यदि चेत्पस्य सम्बन्धः । तद्भावव्याप्यवत्तानिश्चयानन्तरमिव तादृशनिश्चयक्षणपि नानुमितर्जायते तादृशनिश्चयस्य बाधनिश्चयवत् स्वोत्पत्तिक्षणपि कार्यात्पत्तिविरोधित्वात्, तत्रानुमित प्रामाणिक्ये तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणपि सत्प्रतिपक्षतायामपि नानुपपत्ति तदपि मक्षणे विराधिपरामर्शादनुमितिप्रतिरोधादे मुभयत्र विषादप्रदर्शनाय तदुपादानम् । कायप्रतिराधाऽवश्यमुपादय इति । स्वातन्त्र्येण प्रकृतसाध्यसिद्ध्यापयिकपरामर्शं स्वजन्यकार्याभावविशिष्टत्वरूपप्रतिहतकार्यकत्वमगृहीताप्रामाण्यकत्वेनानुमितहेतुतामतेऽपि निवेद्यमित्यर्थः । अजनिताधराधिवोधकत्वेनेति । स्वजन्यविरोध्यनुमित्यभावविशिष्टत्वनेत्यर्थः । विशेषणोप इति । तेन तत्र विरोधिवा हसाध्यकपरामर्शनं अन्वयभावसाधकहेतौ सत्प्रतिपक्षित्वमित्येति शयः । अत एव-उक्तस्थले यन्मावसाधकहेतौ सत्प्रतिपक्षत्वशरणापुरोधादेयः । विरोधिवाचकावेति । निरुक्तार्थकमिति भावः । यथाश्रुतशब्दतो गमकतौपधिकरूप विराधिवोधकान्यत्य लभ्यते न तु ज्ञायमानपरोपस्थाप्यज्ञान, तथा विवक्षणे च यादृशव्याप्यदिमत्तया ज्ञानेन प्रकृतसाध्यकपरामर्शशून्यस्य पुरुषान्तरस्य विरोध्यनुमितिर्जनिता

प्रकृतसाध्यपरामर्शसहिततादृशव्याप्तिविषयकज्ञानान्तरस्यापि सत्प्र-
तिपक्षस्यप्रयोजकतानुपपत्तिरतः फलतो ज्ञानविशेषणमिति । उक्ता-
नुमितेरप्रामाणिकत्वेपि तदानीं सत्प्रतिपक्षभोगमेपि चाग्रिमलक्षणे
विरोधिपरामर्शं विरोधिवोधकान्यत्वस्य निरुक्तव्यावृत्तेरसंगतिः अ-
तस्तन्मते व्यापृत्यन्तरमाह एकस्येति । तद्वारणाय अनुमित्युपधापक
परामर्शस्य सत्प्रतिपक्षितत्वप्रयोजकतावारणाय । तत् विरोधिबोध-
कान्यत्वम्-स्वजन्यविरोधिप्रोधाव्यवहितप्राक्क्षणाविशिष्टं यत्तदन्य-
त्वात्मकं, स्वनिष्ठतादृशक्षणवैशिष्ट्यशून्यत्वात्मकं वा । नन्वेवमपि यत्र
प्रतिहेतुपरामर्श एव विद्यते न तु प्रकृतहेतुपरामर्शं अन्यत एव कु-
तश्चित्प्रतिबन्धकात् न तदग्रिमक्षणे विरोध्यनुमितिः तत्राग्रिमक्षणे-
ऽतिप्रसंग एवेत्यत आह प्रतिरुद्धेति । तथाच तत्र प्रकृतहेतौ विशे-
षणाभूतपरामर्शविषयत्वाभावात्प्रातिप्रसंग इति भावः । न चैवमपि यत्र
प्रकृतहेतुपरामर्शो गृहीताप्रामाण्यकः प्रतिहेतुपरामर्शश्चागृहीताप्रामा-
ण्यको विद्यते प्रतिबन्धकान्तरयशाच्चाग्रिमक्षणे विरोध्यनुमित्यनु-
त्पादः तत्रातिप्रसंगो दुर्बार एव प्रकृतहेतुपरामर्शोऽगृहीताप्रामाण्य-
कत्वस्य तन्नियतसाध्यसिद्धियोग्यताया वा निवेशे प्रतिहेतुपरामर्शं
विरोधिबोधकान्यत्वस्य वैपर्ययमिति वाच्यम् । एतद्विशेषलाभायैव
विरोधिवोधकान्यत्वस्योपादानात् ।

यस्तुतस्तु विरोधिबोधकान्यत्वं प्रकृतहेतुपरामर्शप्रतिरुद्धकार्य-
कत्वरूपं प्रतिहेतुपरामर्शविशेषणं गृहीताप्रामाण्यकप्रकृतहेतुपरा-
मर्शाच्च न प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोध इति तादृशपरामर्शदशार्थां नाति-
प्रसङ्ग ॥

(चि०) स्थापनाया व्याप्तिपक्षधर्मत्वमुभयवा-
दिसिद्धम्, चादिना तदभाषानुपन्यासात्, द्वितीयस्य
तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं याधितमिति
स्वार्थानुमान एवायं दोष इत्येके । तन्न । एकदा निर-
न्तरयोर्बोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्ष-
त्वात् । युगपदुपस्थितेः कारणवशेन स्वपरसाधारण-
त्वात् ।

(दी०) एकदेव्यादि । न च द्वितीयस्य परामर्शस्योत्पादनसमये पूर्वणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्यमिति वाच्यम् । साधकानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भवात् । स्वपरेति । अयं भावः । न खलु सम्भवन्तः सर्व एव हेत्वाभासाः समुद्राव्याः-आधिक्यप्रसङ्गात्, परन्तु यथाकालमेकः, तथाच प्रतिपक्षोद्भावेऽपि नाप्रतिपक्षपात्रेण व्याप्त्याथभ्युपगम इति ।

(गा०) मूले एकदेव्यस्य अपन्नघोरिनि शेषः । अविरलक्रमेणोत्पन्नघोरिःपर्यन्तम् निरन्तर्योर्वेति मूलमाक्षिपति न चेत्यादि । साधकमानं-साध्यनिश्चयः । विरोधिपरामर्शान्तरमपि यदि साधकमानादिवशेनानुमितिर्न जायेत तदा तदनुपपत्तेन सत्प्रतिपक्षस्य दोषता नायातीत्यतः क्षणमिति । क्षणैकमित्यर्थः ।

मूले ज्ञातयोर्ज्ञानयोः, प्रतिपक्षत्वात्-परस्परकार्यप्रतिरोधकत्वात् । युगपदिति । यौगपद्यमेककालवृत्तित्वं न तूत्पत्तिघटितं द्वितीयपक्षासंप्रदत्त्वात्, परामर्शद्वयसंबलनस्य स्वपरसाधारणत्वेऽपि परार्थस्यले व्याप्तिपक्षधर्मताभंगमुपेक्ष्य सत्प्रतिपक्षोद्भावेनाप्रतिपिद्धत्वेन प्रकृतहेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रतिवाद्यनुमततावप्रहात्र तयोस्तुल्यबलत्वमिति आक्षेपानुद्धारान्नावं पूरयति दीधितावयं भाव इति । आधिक्यप्रसङ्गादिति । हेतुद्वयप्रयोग इव दोषद्वयोद्भावेऽपि आधिक्यादिति भावः । यथाकालमित्यनेन तदुद्भावेन विनिगमकक्षा निराकृता । व्याप्त्याभ्युपगमः-व्याप्त्यादेः प्रतिवाद्यनुमतत्वसिद्धिः । अप्रतिपिद्धस्याभासानुद्भावनरूपस्याभ्यधासिद्धतया अनुमित्यनापेक्षकत्वादिति भावः ।

(चि०) अथ वस्तुनोऽद्यात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्ग एकत्रावश्यक इति स एव दोषः । न च तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्त्यादिभङ्गनियम इति वाच्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधात्, विरोधे तु व्याप्तिभङ्गनियमादिति चेन्न ।

प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्यु-

पजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् ।

ननु साध्यतदभावगोरिव तद्व्याप्यत्वेनावधारित-
योर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः, निश्चये वा
न्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न ।

उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशय
इत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् । दूषकताधीजन्तु सम-
बलविरोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन निणेषाजनकत्वं, न तु
व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एव-सङ्केतावपि सत्प्रतिपक्ष-
त्वात् । एकत्र व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वास्य दूषकत्वम् ।
चक्षुरादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितावपि
फलदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात् ।

(दी०) प्रतिहृद्धत्वेति । प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्या-
प्त्यादीत्यर्थः । उभयोरिति । परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्वि-
रोधः, तद्गृहे च तयोरैकत्र निर्णयो न विरुध्यते इति भावः ।
दूषकतेति । विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शान्तरादनुमि-
त्यनुत्पादः तस्यानुमितिविरोधित्वं कल्पयति न तु तेन ज्ञाप्यमा-
नस्य व्याप्त्यादिविरहस्य-सङ्केतावपि तस्यानुमितिविरोधित्वादि-
त्यर्थः । व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा अस्य दूषकत्वमाह एकत्रेति ।
षाकारोऽनास्थापाम् । मायमिकावदयकानुमितिप्रतिरोधेनैव तथा-
त्वात् परमुत्तनिरीक्षकत्वेन तद्विषयस्वभासत्वायोगाच्चेति । ननु
विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी कथं तर्हि सति
विशेषदर्शने नयनादिजन्मा पीतत्वादिभ्रम इत्यत आह चक्षुरा-
देश्चेति । चस्त्वर्थः ।

(गा०) मूलेऽद्यात्मकतयेति । साध्यतदभावयोरेकतरवस्येऽप-
्यनाधिकारणानियमेनेत्यर्थः । व्याप्तीति । एकत्र हेत्वोरन्यतरत्र स्थ

स्यसाध्यनिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयो अन्यतरभग आवश्यक इति स एवान्यतरत्वेनोभयत्रावधारितो विशेष्य सन्दिग्धो दोष आस्ता किं प्रकरणसमस्य दोषतयेत्यर्थ । साध्यतदभावयोर्यौ व्याप्तौ तयोरेकधामणि सत्त्वमनुपपन्नम् धर्मिवृत्तौ एकतरव्याप्त्यभाव तदा कल्पयति यदि व्याप्त्यभाव विना तद्व्यापयथ इत्यवधारितु शक्यते तदेव नोभयत्र व्याप्तसत्त्वेपि साध्यतदभावौ यद्यविरुद्धो स्यातां तदोभयत्र पक्षधर्मता निवृत्तीति प्रतिस्प्रधानेन तद्विघटनादिति सा मान्येपि न व्याप्त्यादिमगाधधारणमिति कथमज्ञायमानस्य दोषतै स्याशकते तयोरेति । साध्यतदभावयोरविरोधप्रहृष्टायामनुमित्य प्रतिराधात्र सत्प्रतिपक्षता अपि तु विराधावधारणदशायामेव, तथा चात्कान्यथासिद्धसभावनाविरदादनुपपत्त्यवधारण न दुष्टतामित्याह विरोध इति ।

प्रतिरुद्धत्वस्य कार्यानुत्पादस्यादोषतया प्रतिरुद्धत्वेत्यादि यथा श्रुतमूलासगनिरतो व्याप्तपृ प्रतिरुद्धत्वतीति ।

एकधर्मिणि विरुद्धयोर्मिथस्साध्यतदभावव्याप्त्ययोर्व्याप्त्यत्वेन ज्ञान यदि निश्चयरूप स्यात्तदा परस्परप्रतिबन्धेन नोपपद्यत एवा नो व्याप्त्यशेषे पक्षधर्मताशे सशयरूपमेव तत्, तथा च कारणभूत-निश्चयाभावादवानुमित्यनुत्पादो न तु सत्प्रतिपक्षभावात् इत्याक्षेपे उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमित्यादिना विराधिद्वयव्याप्त्यवृत्तानिश्चयस्य व्याप्तिसशयापजीव्यत्वाभिधानेन न सङ्गच्छत तादृशनिश्चयस्यैवानुपपादितत्वादतो भावमाह परस्परेति । साध्यतदभावव्याप्त्यत्वे हि हत्वोस्साध्यतदभावयोरेव विराधे न तु परस्पर तथा परस्पर विरुद्धत्वेन ज्ञातयारेव नैकदा निश्चय इति तदग्रहण परस्परव्यापक-विरुद्धत्वेन अत्रेपि हत्वोरेकत्र निश्चय सम्मथस्येवेत्यर्थ ।

दुपकताधीजमित्यादिप्रथस्य दूपकत्व निग्रहप्रयोजकत्व दुष्टत्वमिति यावत् इत्येतादृशार्थपर्यालोचनया विरोधिपरामर्शानुमित्यजनकत्वं सत्प्रतिपक्षत्वत् एतोदुष्टत्वप्रयोजक न तु निर्णयाजनकत्वमात्र विराधिपरामर्शेश्च यथादशायामपि कारणधि रहणानुमित्यजनकतया सङ्गेनार्हुप्रतापत्ते, नापि विरोधिपरामर्शं प्राप्यमानो व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः सद्यतो तदसत्त्वे विराधिपरा मर्शसत्त्वत्तदशायामपि तस्य दुष्टतानुपपत्ते, विरोधिपरामर्शप्रयु

कल्यातिमङ्गलानं भ्रमप्रमासाधारणं वा सद्धेतुसाधारणदुष्टताप्रयोजं-
कमित्यर्थो नित्यदापतानभ्युपगन्तुमने न सम्भवतीति तमन्यथा व्या-
चष्टे विरोधीत्यादिना । समानबलसामन्या प्रतिबन्धेन निर्णयाजनक-
त्वमिति मूले सामग्रीपद विरोधिपरामर्शपरं प्रतिबन्धपदं नियमपरम्
विशेषणे तृतीया निर्णयाजनकत्वमनुमित्यनुत्पादः, तथा च विरोधि-
परामर्शनियतोऽनुमित्यनुत्पाद इति समुदितार्थः । नियमश्च व्यापक-
त्वमित्याशयेना विरोधिपरामर्शस्यैव नियमेनानुमित्यनुत्पाद इति
व्याख्यातम् । तस्य-विरोधिपरामर्शस्य । विरोधित्वं कल्पयतीति ।
एवं च द्रुपकतापदं विरोधिपरामर्शानिष्ठप्रतिबन्धकतापरं धीजपदं
कल्पकार्यकं बोध्यम् ।

मूले न तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरह इति । अत्र द्रुपकतावीजमित्यस्या-
नुपदङ्गेन व्याप्तिपक्षधर्मताविरहो न द्रुपकतावीजमिति लभ्यते, स
चासङ्गत व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य विरोधिपरामर्शानिष्ठप्रतिबन्धक-
ताकल्पकस्वरूपद्रुपकतावीजत्वाप्रसक्तेः, अतो व्याप्तिपक्षधर्मताविरह
इत्यनन्तरं विरोधिपरामर्शकालीनानुमित्यनुत्पादकल्पप्रतिबन्धकता-
क इति पूरणीयमित्याशयेन व्याचष्टे न त्विति । व्याप्त्यादिविरहस्य
स्वरूपसतो दोषताप्रसक्तेः, अन्यज्ञाप्यमानस्य तथात्वे च विरोधि-
परामर्शानुपयोगितया तदसंबलनदशायामपि सत्प्रतिपक्षतापत्तिर-
तो न त्वित्यनन्तरं तेन ज्ञाप्यमानस्य इति पूरणीयमित्याशयेन व्या-
चष्टे तेनेति । सद्धेतावपि-व्याप्तिपक्षधर्मताविरहशुन्येषु, एतादृश-
मूलप्रतीकानन्तरं पूरयति तस्येति । विरोधिपरामर्शस्येत्यर्थः ।

सत्प्रतिपक्षत्वादिति मूलस्य व्याख्या अनुमिति विरोधित्वादिति ।
दूरकत्वं-विरोधिपरामर्शस्यानुमिति विरोधित्वम् । एतन्मतस्य दृष्य-
त्वाद्वाकारमनिर्भरसूचकतया व्याचष्टे वाकार इति । अनुमिति विरो-
धेन-अनुमित्यनुत्पादानुरोधेन । तथात्वात्-साक्षादनुमिति वि-
रोधित्वात्, अन्यथा व्याप्तिमङ्गलानस्योद्दीच्यतया साक्षादनु-
मित्यविरोधितया च विरोधिसंघलितपरामर्शात्प्रथममनुमितिजन्ये-
तैवेति भावः । परंपरया व्याप्तिज्ञानविरोधित्वं न हेत्वाभासनाया-
मप्युपयुज्यत इत्याह परेति । प्रथमपक्षे विरोध्यनुमितिसामन्या अनु-
मिति विरोधित्वे प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वमपि तस्याः स्यात् । विरोधिसा-
मर्शात्त्वाविशेषादित्याशङ्क्य चक्षुरादेश्चेत्यादिग्रन्थमवतार्य फलानु-

रौधेन प्रत्यक्षसामान्या बलवत्त्वमित्यर्थकतया व्याख्यानमयुक्तं विभे-
 धिपयेऽनुमितसामान्याः बलत्वादतो एकत्रेत्यादि । पक्ष एव व्याप्ति-
 भङ्गद्वारा व्याप्तिसापेक्षप्रमाण एव दूषकता सम्भवतीति चक्षुरा-
 देरतथाभूततया तत्प्रतिरोधकत्वं विरोधिपरामर्शस्य न स्यादित्या-
 शङ्कया चक्षुरादेश्चेति फलिकामवतार्य इष्टापत्तिपरतया मिथ्या व्या-
 ख्यातवन्तः, तत्र विरोधिपरामर्शस्य लौकिकचाक्षुषाप्रतिबन्धकत्वे-
 ष्युपनीतमाने जननीये चक्षुरादेशशब्दस्य च प्रातरोधकतार्था क
 यन्ताया अनिवृत्तेः स्वयं विशिष्टबुद्धौ तदभावव्याप्यताबुद्धेः सा-
 क्षात्प्रतिबन्धकतया दूषकत्वे निर्भरस्य घणितत्वात् तादृशप्रतिबन्ध-
 कतानुपपत्तिशङ्कयैव तादृशमूलमवतारयति नन्विति । विरोधिपरा-
 मर्शः तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयः, विपरीतज्ञानविरोधी तद्विशिष्टज्ञान-
 विरोधी, विशषदर्शने पीतत्वाभावव्याप्यशङ्कत्वादिनिश्चयत्वेऽस्मिन्नि
 चानुमितप्रतिबन्धकवाधादौ चक्षुरादेश्चेति चकारस्यानुमानानु-
 शब्दसमुच्चायकता न सम्भवति तस्यानुमानप्रतिरोध्यत्वादित्यत
 आह चस्वर्य इति ।

नानुमानेन प्रतिरोध इति मूलस्य दोषविशेषाधीनज्ञाने जननीय
 इति भावः । तदुपस्थितावपीति । विरोधिपरामर्शसन्धेपीत्यर्थः । त-
 स्यदोषादिसमवहितचक्षुरादेशः, अधिकबलत्वात्-अधिकबलत्वोपग-
 मात्, अप्रतिबन्धकत्वोपगमादिति यावत् । तथाच दोषविशेषा-
 यजन्यत्वं साक्षात्कारित्वव्यञ्जकदोषविशेषजन्यज्ञानसाधारणविषय-
 ताविशेषशून्यत्वं वा प्रतियध्यतावच्छेदककोटौ अधिकफलबलेन
 निषेधनीयमिति भावः ॥

(चि०) नन्येवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधक-
 त्वेनानुमानमात्रोच्छेदः । नच विरोधिवाक्यस्य न्यूनब-
 लत्वे लक्षणायोगः, समानबलत्वे प्रतिरोध एव, अधिक-
 बलत्वे नरशिरःशौचानुमानवत्तेन बाध एवेति वाच्य-
 म् । अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्वा-
 नुमानप्रतिरोधापत्तेः । अनुमानात् पूर्व, पश्चाद्वाऽनु-
 मानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात्, निरू-

पणे वाऽनुमानवैयर्थ्यापत्तेः ।

मैघम् । विरोधिवाक्यमात्रस्य समयलत्वाभावात् ।
उक्तं हि—'व्याप्तिपक्षधर्मते बलमि'ति । प्रत्यक्षादेर्लि-
ङ्गभावेनैवानुमानप्रतिरोधः—कथायां तदुपन्यासान-
र्हत्वात् ।

पक्षे विरोधिवाक्यस्य साधारणत्वात् संशय-
जनकत्वं दृपकतार्थीजमिति । तन्न । एकैकं हि सत्प्र-
तिपक्षं न तु विशिष्टम्, तादृशञ्च न संशयकमिति ।

अनुमितिप्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिर्दृपकतार्थीजमित्य-
न्ये । तन्न । परस्परप्रतियन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः ।

(दी०) अथ व्याप्तिपक्षधर्मते यदि बलं कथं तर्हि प्रत्य-
क्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह प्रत्यक्षा-
देरिति ।

अत्र हेतुमाह कथायामिति । प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्त्वैव विरो-
धकत्वात् विरोधिवाक्यमात्रस्यानुमित्यविरोधित्वात् बोधभावा-
व्याप्यवसानिर्णयनैव शब्दादिबोधप्रतिरोधाच्चेति ।

(गा०) एव—विरोधिज्ञानसातन्त्या निश्चयविरोधित्वे । यद्यपि वि-
रोधिपरामर्शस्य तदभावव्याप्यज्ञानविधयेषु शिरोमणिमते प्रति-
बन्धकत्वं तन्मते मूलस्थसामग्रीपदेनापि साध्याभावव्याप्यवसाप-
रामर्शस्य विवक्षणीयत्वात्, तथापि सामग्रीपदस्य यथाश्रुतार्थपर-
त्वाभिमानेनेयमाशङ्का । वादिवाक्यमात्रस्येति । अत्र मात्रपदेन सा-
ध्याभावा बोधकानुमानापेक्षाव्यवच्छेदः । प्रतिरोधकत्वेन प्रतिरोधक-
त्वप्रसङ्गेन, अनुमानमात्रव्यवच्छेद—परार्थानुमानमात्रव्यवच्छेदः ।
न्यूनबलत्व-अनाप्तोक्ततया निश्चितत्वे, लक्षणायोगः—प्रतिरोधप्रत्ये-
जकसमानबलत्वायोग, समानबलत्वे—अनाप्तोक्ततया निश्चितत्वे । प्र-
तिरोध इष्ट एवति शेषः । अधिकबलत्वे—आप्तोक्ततया निश्चितत्वे,
शौचानुमानवत्—शौचानुमानस्येव, तेन—विरोधिबोधकशब्देन, बाधो-
विरोधिनिश्चयजननम् । परार्थस्थले मध्यस्थस्य पक्षे साध्यामिव सा-

अतदभाषमाहकमानयोरामान्तरं सन्दिग्धं न तु कुत्राप्यनाभा-
सत्यमाभासत्व वा निश्चित प्रमाणान्तरेण तन्निश्चये साध्यस्यापि
प्रमाणान्तरेण निश्चयसम्भवाद्दिवादापर्यवसानापत्तेरिति समानव-
लतया प्रतिवादिशब्दः प्रतिक्रम्यादेवानुमानमित्याह गृह्यमाणेति ।

दीधितौ तर्हीति । तर्हि कथं प्रतिरोधकतया कथाया प्रत्यक्षा-
वेरुपन्यास इत्यन्वयः । अनुमान एव तादृशवलसन्वादिदिति भावः ।

मूले प्रतिरोधः-प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्षावेरुपन्यासः ।
दीधितावप्रेति । व्याप्तिपक्षधर्मनाभ्यां क्षायमानत्वरूपलिङ्गमान-
मपुरस्कृत्य प्रत्यक्षशब्दयोः प्रतिरोधकतया अनुपन्यसनीयत्व
इत्यर्थः ।

मूले तदुपन्यासानदृष्ट्यात्-लिङ्गमायानापक्षप्रमाणस्यानुपयुक्तो-
पन्यासकत्वादिति भावः ।

हेतुपुरणेन तदुपन्यासानुपयोगित्वं व्यवस्थापयति दीधितौ प्र-
त्यक्षस्येति । स्वरूपसत्त्वैव-स्वज्ञानमनपक्ष्येव । विरोधिकत्वादिति ।
तथाचोपन्यासस्य परज्ञानमेव फल प्रत्यक्षप्रमाणस्य च यदि ज्ञान-
मेवानुपयुक्तं तदा क उपन्यासापयोग इति भावः । ननु प्रत्यक्षस्य
ज्ञानानपेक्षस्य बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामन्यस-
पाइकत्वेपि याद्विषयमाह्यशब्दस्य ज्ञातस्यैव बोधकतया तदुपन्या-
सस्य विरोधिज्ञानसामग्रीसंपादकतया उपयोगित्वं दुर्वारमेवत्यत
आह विरोधिवाक्यमात्रस्येति । विरोधिवाक्यज्ञानमात्रस्येत्यर्थः ।
मात्रपदेन कारणान्तर (साहित्य) व्यवच्छेदः । अविरोधित्वादिति ।
तन्मात्रस्य विरोधिवोधसामग्रीत्वविरहादिति भावः । तथापि कार-
णान्तरसहितज्ञानस्यैव प्रतिरोधापयोगितया तदुद्भावनसार्थक्यमि-
त्यत आह बोधेति । तथा च व्याप्यवत्तापरामर्शदशार्थां विरो-
धिवाक्यज्ञानादिसत्त्वेपि तदभाषध्याप्यवत्तानिश्चयाभावघटितसा-
मन्याः कथंचिदप्यसम्भवात् लिङ्गमायानापक्षशब्दप्रमाणोपन्यासो
न विरोधिज्ञानसामग्रीं संपादयतीति न कश्चिदुपयोग इति भावः ।
इदमुपलक्षणम् । पक्षे साध्य नास्तीति वाक्यम्यानुपूर्वीविशेषप्रका-
रेण ज्ञान पक्षे साध्यभाववत्साधगाहिविरोधिवोधसामग्रीघटकं, ताद-
ृशञ्च ज्ञानं प्रत्यक्षात्मकं तादृशवाक्यप्रयोगादेयं सम्पद्यते न तु सा-
ध्याभावप्रमापकशब्दावियया पक्ष इत्याद्याकारकतदुपन्यासादिति

न कथंचिदपि तादृशोपन्यासस्य प्रतिरोधकतेत्यपि शोध्यम् ।

मूले एकैकमिति । प्रत्येकहेतुवृत्तितत्तद्विहतावच्छेदकावच्छिन्नं, सत्प्रतिपक्षं-सत्प्रतिपक्षतया दुष्टव्यवहारविषयः, न तु विशिष्टहेतुप्रतिहेतुसाधारणरूपावच्छिन्नम्, तादृशं च न संशयकमिति । संशयकतया दुष्टयोजित्वे तादृशदुष्टव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(चि०) रत्नकोषकारस्तु-सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानुमितिः संशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्याः संशयजनकत्वात्, संशयद्वारा ऽप्यदृष्टकत्वम् । न च संशयरूपा नानुमितिः यावत्स्यैव विरोध्युपस्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनाऽवधारणात्, अन्यथा बाधेऽप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यम् । अधिकबलतया बाधेन प्रतिषन्धात् तुल्यबलादनुमितिः स्यादेव, सामग्रीसत्त्वात् । साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रतिषन्धकत्वं न तु तद्विरोधकस्य नयनादेः । प्रत्येकं निर्णयकत्वेनावधारितान् कथं संशय इति चेन्न । प्रत्येकादिज्ञानमुत्पद्यमानमर्थात् संशयो न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति-मेने ।

तत्र । साध्यतदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्यापरोधीप्रतिषन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवन्वस्यापि साध्यविरोधित्वात्तद्व्युद्धेरपि साध्यधीप्रतिषन्धकत्वात् विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिषन्धकत्वे तन्त्रत्वात् ॥

(दी०) रत्नकोषकृतामभिप्रायः-एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकनानाधर्मिकविरुद्धाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकम्, तच्चद्विधकतत्त्वप्रकारकज्ञानत्वप्रयोजकसमाजप्रयोज्यत्वात् समाजस्य । क्वचिद्विरोधभानस्यापि तत्प्रयोजकार्थानत्वात् । नी-

लैरघटत्वपटत्वापकारज्ञानत्वैकधर्मिकाविरुद्धानेकेमकेरिकाभ्य-
ज्ञानत्वादिवच्च संशयान्प्रज्ञानत्वादिरूपं निश्चयत्वमपि न जन्प-
तावच्छेदकम्, तत्रप्रयोजकविरहादेव तत्रविरहाद्युपपत्तेः । एवञ्च
तुल्यबलाभ्यां विरुद्धोभयसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात् संश-
यरूपं भवति । अत एवाहत्पैव विप्रतिपत्तिजन्मान संशयमापन्नता
कलबलकल्पनीयश्च न्यूनाधिकतमफलभावः । सत्यामपि पीतत्वशु-
कत्वस्मृतौ सविधवर्तिनि शङ्के सति दोषविशेषं पीतत्वस्यैवास-
ति च शुक्लत्वस्यैव दूरस्थे च धर्मिणि असति विशेषदर्शने स्मृत
योरेव कोट्योः सति च एकस्या एव नयनेन ग्रहात् । अथैव-
मुद्बुद्धाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरणमपि संशयात्मकं स्यात्,
किं न स्याद्यदि च नानुभववाचः येन गुरुणापि निश्चयत्वेन
संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता ।

अथ विरोधिना निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधितश्च
सहानवस्थायित्वं साध्यभावस्यैव तद्याप्यस्यापीति चेत् । यदि व-
स्तुतो विरोधिना निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षतावच्छेदकादेस्ता-
दशस्य निश्चये भ्रमानुमितिः । अथ विरोधित्वेन, तदा तदग्रहे
नेह साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः ।

अथ विशेषदर्शनं विरोधिवुद्धिमतिबन्धकं कथमन्यथा तद-
नन्तरं न भ्रमसंशयाविति चेत् । नत्यपि शुक्लत्वादिष्याप्यदर्शने
शङ्कादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदुष्टेन च पीतत्वादिष्याप्यवत्ता-
निश्चये सत्यपि शुक्लत्वादेर्ग्रहात्, सति च विशेषदर्शने कचिदुपनी-
तभानानुदयाद्दूरतः ममितस्य स्थाणुत्वादेःशाखादौ करादि-
भ्रमे णाग्रहात् तत्तत्स्थलविशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति ।

(गा०) विरोधिमानसामग्न्याः संशयविरोधित्वे संशयमात्राच्छेदप्र-
सङ्ग इतिप्रकरणसमो विरोधिमानसामग्रीविषया संशयरूपामनुमिति

मा प्रतिरोधीसीत् विरोधिविषयत्वेन तु बाधतद्भाषय्याप्यवत्तानिश्चय-
स्य प्रतिबन्धकत्वं दुर्वारमिति शङ्कते मूले न च संशयरूपा नानुमिति-
रित्यादिना । बाधबुद्धेर्विरोधिविषयम्यमात्रं न प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रं
किन्तु निश्चयप्रामाण्यकर्तृ सति विरोधिविषयत्वं, सत्प्रतिपक्षस्थले
चोभयव्याप्यवत्ताज्ञानयोरेव प्रामाण्यानिश्चयान्नानुमितिप्रतिरोध इति
समाधत्ते अधिक्यलत्वेति । ननु प्रत्यक्षे समानबलप्राह्याभाषसाम-
ग्री संशयानुपपत्त्याऽविरोधिन्व्यास्तामनुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वे
का क्षतिरित्यत आह साध्याभावबोधस्येति । साध्याभावनिश्चय-
स्यैवेत्यर्थः । तथा-ऽनुमितौ । नयनादेरित्यादिना विरोधिपगमशेष-
रिग्रहः । नयनग्रहणं दृष्टान्तार्थं, मानाभावादिति पूरणीयम् । प्रत्येक-
मिति । एकैककोटिनिश्चयजनकत्वेन अधधारितात्परामर्शादित्यर्थः ।
कथं संशय इति । संशयत्वावच्छिन्नं प्रति परामर्शस्य हेतुतायाः का-
प्यफलप्रत्यादिति भावः । संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेपि त-
त्तत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीत एव सर्वत्र सं-
शयः प्रत्येककोटिमानसामान्याः संशयत्वावच्छिन्नजनकत्वं तु प्र-
त्यक्षस्थलेपि नास्तीत्याह प्रत्येकाद्धीत्यादि । तथाच तत्तत्साध्यका-
नुमातेत्यस्य निश्चयसाधारणस्य तत्तत्साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्य-
तावच्छेदकत्वेपि तद्वदितसामग्रीसमाजासंशयानुमित्युत्पत्तिर्निष्प्र-
त्यूहैवेति भावः ।

अगृहीताप्रामाण्यकर्तृ सति विरोधिविषयकत्वमेव बाधप्रतिब-
न्धत्वे प्रयोजकं न तु निश्चितप्रामाण्यकत्वसहितमित्याशयेन द्रुपय-
ति तत्रेति ।

रत्नकोशकारमतं दीधितिकारः परिष्कर्तुमारभते रत्नकोशकृता-
मित्यादिना । संशयस्य यदि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तर्हि तद्वदि-
तसामग्रीत एव, संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरिति नियमेऽनुमितेः सं-
शयत्व न सम्भवति अनुमितिसामग्रीघटकस्य परामर्शादेः कस्यापि
संशयजनकत्वात्, अतः संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वाभावं मू-
लकारोक्तं प्रतिबन्दिभुञ्चनेन हृदयति एकधर्मिकेति । अविहृद्दानेक-
प्रकारकेत्यस्य ह्यन्वयात्परश्रवमाणेन ज्ञानत्वेन सम्बन्धः । प्रकारांश सं-
शयत्वघटकविरुद्धावधिपरीतविशेषणप्रदित्त्वर्थस्य ज्ञानव्याप्यवच्छेद-
कत्वप्रसक्तिः प्रदर्श्य धर्मैश्च तद्वदकेकत्वविपरीतविशेषणघटितस्य

प्रकारांशे विशेषणनैकत्वविरुद्धैकत्वविरुद्धाविरुद्धनानात्वमेदेन मि
 लस्य धर्मद्वयस्य तथात्वापत्तिमपि सूचयति नानाधर्मिकेति । एक-
 त्वस्य प्रकारांशे विरुद्धत्वाविरुद्धत्वयोः नानापदार्थे प्रत्येकमन्वय ।
 न जन्यतावच्छेदककस्यापीति शेष । न चैव क्वचिद्भाने सशयत्व
 क्वचिन्नेत्यत्र किं नियामकमित्यत आह तत्तद्धर्मिकेति । पर्वतादिधर्मि-
 केत्यर्थ । तत्प्रकारेति । धन्दिगन्हाभाषप्रकारकेत्यर्थ । प्रयोजकस-
 माजेति । तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीसबलनत्यर्थ । समा-
 जस्य—पर्वतादिधर्मिकवन्हाविप्रकारकत्वतद्धर्मिकय-हभावादिप्र-
 कारत्वयोर्वैशिष्ट्यस्य, तथा चैकमात्रकोटिमानप्रयोजकसामग्रीदशा-
 या यद्भान जायते तत्र तत्कोटिप्रकारकत्वे विरुद्धकोट्यन्तरप्रकार-
 कत्ववैशिष्ट्यप्रयोजकस्य तत्कोटिप्रकारकप्रयोजकसामग्या काठ्य-
 न्तरप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्रीवैशिष्ट्यस्य विरुद्धाद्विरुद्धकोट्यन्तर-
 प्रकारकत्वविशिष्टतत्कोटिप्रकारकज्ञानस्वरूपसशयत्वविरुद्धः । को-
 टिद्वयमानसामग्युत्तर च यद्भान जायते तत्र तादृशवैशिष्ट्यप्रयो-
 जकसत्त्वेन तादृशसशयत्वसत्त्वमिति सशयत्वस्य जन्यतानवच्छे-
 दकत्वेपि तत्रियमनिर्गह इति भाव ।

ननु कोटिद्वयावगाहज्ञानत्वमात्र न सशयत्व कोटिद्वयसमुच्च-
 यसाधारणत्वात्, किन्तु एककाठ्यशोऽपरकोटिविरोधावगाहित्यस-
 हितं, तादृशस्य काटिद्वयमानप्रयोजकसबलनमात्र न नियामक त-
 त्सर्वेऽपि समुच्चये सशयत्वाभावादिति सशय प्रयोजकम-पदेव किं
 श्चिदुपगन्तव्यम्, यतः क्वचिदेवोभयावगाहिज्ञाने सशयत्वमिति नि-
 यम इति तत्सर्वे कार्यतावच्छेदक सशयत्वमावश्यकमित्यत आह
 क्वचिदिति । उभयप्रकारक इति शेष । तथा च विरोधिमानस्यास-
 मप्रकोटिद्वयप्रकारकज्ञानवृत्तताया इत्यर्थः । तत्प्रयोजकाधीन-
 त्वादिति । अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावादिघटितविरोधमानप्रयोजकक-
 पल्लतसामग्यन्तरस्य क्वाचित्कत्वप्रयोजकत्वादित्यर्थ । तथाच तत्स-
 बलनस्यापि विरोधमानघटितसशयत्वप्रयोजकतया समुच्चयस्थले
 तादृशदेव सशयत्वविरुद्ध इति भाव । उक्तयुक्तिभिः सशयत्वस्य
 कार्यतावच्छेदकत्वस्य च वस्तुगतिमनुकूल्य । वस्तुतः सशयत्वस्य
 कार्यतावच्छेदकत्व तस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानज-वतावच्छे-
 दकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकताया एव स्वीकरणीयतया प्रत्यक्ष

स्थले यथा - तदभावप्रकारकज्ञानसामग्रीद्वयसहितधर्मिज्ञानरूप
सामग्री संशयं जनयति तथा अनुमितिस्थलेपि तादृशधर्मिज्ञानात्मक-
सामग्या संशयजनने न किञ्चिद्वाधकम् । -

ननु माभूत्संशयत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं तथापि निश्चयत्वाव-
च्छिन्नहेतुभूतात्परामर्शादितः कथं संशयानुमितिस्तिर्याशङ्कायां नि-
श्चयत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वं निराकरोति नीलेतरेति । यथा
घटे नीलरूपवद्भेदात्मकनीलेतरत्वप्रयोजको घटे नीलात्पादकसाम-
ग्रीविरहः, घटत्वप्रयोजकं च घटत्वावच्छिन्नहेतुदण्डादिघटितसाम-
ग्रीजन्यत्वं, तत्संघलनाधीनं नीलेतरत्वघटत्वयोः संघलनमिति त-
देव नीलेतरत्वविशिष्टघटत्वनिषामकमिति तस्य किञ्चिज्जन्यतान-
वच्छेदकत्वेपि कस्यचिदेव घटत्वस्य तथात्वमिति नियमः, एवं प-
टादिज्ञाने घटत्वप्रकारताविरहः तत्पूर्वकालीनघटत्वप्रकारकत्वा-
र्थाच्छिन्नजनकघटत्वज्ञानादिघटितसामग्रीरूपतथात्वप्रयोजकविरहप्र-
योज्य इति ज्ञानत्वप्रयोजिका तत्पूर्वकालीनसामान्यसा-
मग्री, घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहश्च द्वयोः
संघलनमेव घटत्वाप्रकारकत्वज्ञानत्वयोः संघलनप्रयोजकं तदे-
व जन्यतानवच्छेदकस्यापि एकविशिष्टापरस्य प्रयोजकम्, ए-
वमेकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकत्व संघलितनानासामग्रीप्रयोज्यं
तद्विरहप्रयोज्यः तद्विरहः तत्संघलितज्ञानत्वप्रयोजकप्रयोज्यं त-
द्विशिष्टज्ञानत्वमिति यथा तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेपि नानियम-
स्तथा निवृत्तनिश्चयत्वस्यापीत्यर्थः । यद्यपि तत्प्रयोजकसमाजनि-
यम्यस्य जन्यतानवच्छेदकतायामेकधर्मिकाविरुद्धानाप्रकारकज्ञा-
नत्वादिकमेव पूर्वं दृष्टान्तीकृतम्, तथापि तत्र सामग्रीरूपप्रयोजकस-
माजनियम्यत्वमेव न तु सामग्रीसमाजनियम्यत्वं निश्चयत्वे च ता-
दृशमेवेति प्रकृतसाम्याय दृष्टान्तान्तरानुसरणम् । तत्र प्रथमे तज्ज-
नकसामग्यभावसंघलनस्य तद्वदन्यत्वविशिष्टप्रयोजकता, द्वितीये
तद्वच्छिन्नजनकसामग्रीविरहसंघलनस्य, तृतीये तद्वटकनानाधर्मा-
वच्छिन्नहेतुभूतसामग्रीसंघलनाविरहसंघलनस्येति उत्तरोत्तरं नि-
श्चयत्वसाम्यौक्त्यमिति बोध्यम् ।

एवं चेति । संशयत्वनिश्चयत्वयोरजन्यतानवच्छेदकत्वे चेत्यर्थः ।
तुल्यबलाभ्यां-परस्परकार्याविरोधिनीभ्याम्, संशयकत्वं भवतीति ।

तथाच सम्यक्सत्प्रतिपक्षसंघटनस्थले तुल्यबलकोटिद्वयानुमिति-
सामग्रीभ्यां संशयानुमितिर्जन्यत एवेति भावः ।

अथ कल्पनाविरोधभासकविरोधावगाहिपरामर्शघटितसामान्य-
भाषाद्विरोधो न भासितुमीष्ट तथाच कथं संशय इति चेन्न । सत्प्र-
तिपक्षतादशायां कोटिद्वयनिश्चयानुत्पादस्योभयवादिस्तिरुतया त-
न्निर्वाह्याय परस्परजन्यकार्ये विरोध्यनुमितिसामग्नयोः प्रतिबन्ध-
ताकल्पनापेक्षया विरोधभासप्रतिबन्धकाभावसद्वकारेण विरोधावि-
षयकस्यापि परामर्शस्य विरोधभासप्रयोजकताया लाघवेन कल्पना-
दनुपास्यतस्य विरोधस्य प्रकारतया भानासम्भवेऽपि विरोधसम्ब-
न्धेन एककोट्यशोऽपरकोटिः प्रकारतया एककोटिसम्बन्धानिष्ठसं-
गतायां कोट्यन्तरविरोधस्यावच्छेदकतया भानोपगमात्, अन्यथा
यत्र कोट्याः नाविरोधग्रहः न वा विरोधस्योपस्थितिर्वर्तते तत्र
सामग्रीसमाजात् प्रत्यक्षात्मककोटिद्वयनिश्चयस्य सुवार्त्त्वापानात् ।

अथ यत्र कोट्योर्नाविरोधग्रहः अथ च धर्मेण विरोधसम्बन्धे-
नैककोटिविशिष्टापरकोटिः विरोधविशिष्टसयोगसम्बन्धेन च कोट्यो-
र्वाघग्रहः तत्र कथञ्चिदपि विरोधभासासम्भवेन एकदा प्रतियो-
गितदभावयोः निश्चयरूपानुमितिर्जायतामिति चेत्, प्रत्यक्षस्थलेष्वेव
नियोगस्तुल्यः ।

अथ धर्मेण संशयान्यतद्वत्ताहानं प्रति अद्याप्यवृत्तिःवहाना-
भावविशिष्टतद्विरोधधर्मवत्ताज्ञानसामग्री प्रतिबन्धिकेति नोपदर्शित-
स्थले परस्परविरोधेन तत्तदभावयोः प्रत्यक्षनिश्चयेऽपि प्रत्यक्षा-
नुमित्यादिसामग्रीणां चानुगतरूपेण प्रतिबन्धकताकल्पनासम्भवात्,
अनुमितिस्थले विरोध्यनुमितिसामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनापे-
संशयान्यत्वं न प्रतिबन्धतावच्छेदकगर्भे निवेद्यत इति क संशया
नुमितिर्जायतेति ।

अत्रावाचीनाः । संशयत्वं न विरोधावगाहितानियते, तथाहि-
यथा लौकिकसन्निकर्षजन्ये साक्षात्करोमीति प्रतीनिधिपयताविशेषः
अनुमितोमि आपादयामीति प्रतीनेश्चानुमित्यापरशोऽसाध्यपापयो-
र्विषयताविशेषो दुरण्डुः तथा सन्देहीन्यनुस्यधसायवलात् सं-
शयेऽपि कोट्यश विलक्षणविषयता निष्प्रत्यूहैवति तत्प्रतिपोगित्वमेव
संशयत्वं तस्या विरोध्यावगाहितानसाधारण्ये न किञ्चिदाथकम् ।

न च तादृशप्रतीतिविरोधावगाहिसमानधर्मिकतत्तद्भावावगाहिकान-
 त्वावलम्बनतवैधोपपत्तेर्विषयताविशेषे किं मानमिति वाच्यम् । क-
 चित्संशये विरोधस्य सांसर्गिकविषयताया प्रमाणान्तरहितायाः
 उक्तातिप्रसङ्गवारणाय सामग्रीप्रतियन्धकतायाश्च कल्पनामपेक्ष्य
 लाघवेन कोटिताद्व्यविलक्षणविषयताया एव कल्पयितुं शक्यत्वात्,
 सा च प्रकारताप्रभेदः तदन्यैव वा कोटिविशेष्यकसंशयसाधारण्या
 नुरोधात् । न च तादृशविषयतामिष्टविलक्षण्य दुर्घटमलण्डोपाधे-
 रपसिद्धान्तकवालितत्वाविति वाच्यम् । एवंसति विषयतास्वप्रकार-
 तात्वादीनामपि विलयप्रसङ्गेन यद्गुणसामञ्जस्यात् । अस्तु वा विरो-
 धिकोऽप्यनरविषयकत्वेन ज्ञाननिरूपितत्वमेव समुच्चयविषयव्यावृत्त-
 स्तद्विशेषः संशय एव तत्कोटिविषयकत्वयोर्मिथो अवच्छेद्यावच्छे-
 दकभाषोपगमात् । तादृशविषयताशालिवुद्धौ च गणितभ्रातृव्या-
 येन कोट्योरव्याप्यवृत्तित्वज्ञान प्रतियन्धकमाधीयते, नातः समु-
 च्चयदशयां सशयापत्तिः, एवं कोट्यंशे धीःकृत्परूपं सम्भवतात्वमपि
 विशयताविशेष एवेति ध्येयम् ।

न अथैवमर्थसमाज्जरूपयाधकेन संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वं
 व्यवस्थापनं दीधितिहृतो विरुद्ध्येत सामग्रीद्वयसमाजस्य तत्तत्साम-
 ग्रीप्रयोज्यकार्यतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यमात्रप्रयोजकत्वात्,
 कार्यतावच्छेदकविषयितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाषादिप्रयोजकत्वा-
 सम्भवेन तत्समाजादवच्छेद्यावच्छेदकभाषापञ्चविषयताविशेषरूपसं-
 शयत्वानिर्वाहात्, तादृशविषयताविशेषस्य समुच्चयसाधारण्यवि-
 हेन विरोधानवगाहिकज्ञानसाधारण्येन च कोटिद्वयमानसामग्रीसंबलन-
 स्य विरोधमासकसामग्रीमनपेक्ष्यापेक्ष्य वा तत्प्रयोजकत्वस्यासम्भ-
 वदुक्तिकत्वाच्चेति वाच्यम् । विरोधावगाहिन्यसहितकोटिद्वयावगाहि-
 त्वं संशयत्वमिति प्राचीनसिद्धान्तमवलम्ब्यापातनस्तज्जन्यतानव-
 च्छेदकत्वाभिधानात् ।

अथैवमपि संशयानुमितिव्यवस्थापनमशक्यं विषयताविशेष-
 रूपसशयत्वे परामर्शादिघटितानुमितिसामान्याः प्रयोजकत्वकल्प-
 कामावादात् चेन्न । विरोधज्ञानमनपेक्ष्य सामग्रीसमाजादेकदा एक-
 धर्मिणि तत्तद्भावाभेदानेनानुमितियनुदयात्सशयानुमितिसिद्धौ अ-
 व्याप्यवृत्तिवादिज्ञानाभावसमवाहितयोः प्रत्यक्षसामान्योरिवानुमि-

तिसामान्योरपि संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकताया अवर्जनीय-
 त्यात् । न च संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकताया निश्चयीयविषयता तस्याः
 संशयव्यावृत्तये संशयसामान्याः तदवच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं
 कल्पनीयम्, संशयसामग्रीत्वं च प्रत्यक्षानुमितिसामग्रीसाधारणं
 नैकमिति अव्याप्यवृत्तिरवधानाभावविशिष्टविरोधिकोऽव्यनुमितिसा-
 मान्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये अनुमितित्वस्यैव तत्प्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकत्वमुपेत्ये लाघवाच्च तु निश्चयत्वस्यैवेति न संशयानुमिति-
 सम्भव इति वाच्यम् । प्रत्यक्षसंशयस्य तादृशविषयताशालित्ववारणात्
 तदवच्छिन्नं प्रति संशयोपघायकताविशिष्टत्वेनैव सामान्याः प्रति-
 बन्धकताकल्पनासद्रूपस्य च संशयानुमितिसामग्रीसाधारणतया
 तत्र प्रतिबन्धकतान्तराकल्पनादिति वदन्ति ।

१. अतएव-तुल्यबलसामग्रीसमाजाप्रत्यक्षस्यैव प्रोक्षस्यपि संश-
 यस्योत्पत्तौ बाधकाभावादेव । आहत्यैव-साक्षादेव, विप्रतिपत्तिवा-
 क्यतो जन्म यस्य एवंभूत शान्त्वोच्चात्मकं संशयमपि वदन्तीत्यर्थः ।

२. ननु समानबलत्वं न्यूनाधिकबलत्वं वा सामान्याः कथमवधा-
 रणीयमित्यत आह फलबलकल्पनीयश्चेति । सामग्रीसंवलनस्थले
 एकस्याः फलानुत्पत्त्या न्यूनाधिकबलभावः उभयोः फलोत्पत्त्या स-
 मबलभावेऽवधारणीय इत्यर्थः । एतदेव विशेष्यावधारयति साध्याम-
 पीति । पीतत्वशुक्लत्वस्मृताविति समिधवर्तिनि शंख इत्याभ्यां विशेष-
 यणज्ञानविशेषोऽद्रिद्वयसाधिकर्षघटिततत्तदुभयत्वे विशदप्रत्यक्षसामग्री-
 सार्वं दर्शितं दोषविशेषे पीतद्रव्यसमघधानरूपे पीतत्वस्यैव ग्रहणा-
 दित्यभिप्रेतान्वयः । तथाच फलबलात् इत्येयादिलौकिकप्रत्यक्षसाम-
 ग्रीतो दोषविशेषोपबृंहितपीतत्वशुक्लत्वाभावादिप्राहकसामान्या व-
 लवत्वमिति भावः । दोषविशेषासत्त्वे उपनोतमानसामान्यपेक्षया, लौ-
 किकसंनिकर्षघटितविरोधिग्रहसामान्या बलवत्त्वमित्याह असति च
 शुक्लत्वस्यैवेति । दोषविशेषासमघधानस्थले उपनयघटितसाम-
 ग्रीद्वयस्य तुल्यबलत्वमाह दूरस्थ इति । धर्मिणो दूरस्थत्वऽसति
 च विशेषदर्शने विद्यमानकोटोरपि न लौकिकसामग्री दूरत्वदोषस्य
 विशेषदर्शनसहितस्य लौकिकधीविरोधित्वादिति लौकिकसामग्री-
 विघटनाय दूरस्थत्वविशेषादर्शनयोरनुधावनम् । स्मृतयोरित्युपनय-
 संपादनाय । कोटयोः-स्थाणुत्वतद्भावयोः । विशेषदर्शनघटितसा-

मन्या यलवस्त्वमाह भति चेति । सति च विशेषदर्शने, एकस्याः
 एहीतविशेषायाः, कोटरेव नयनेन प्रदृणात् । अत्र प्र ह्यविपरीतवि-
 शेषदर्शनस्यैव प्रतिबन्धकत्वं न तु सामान्या इत्यवधेयम् ।

ननु कोटिद्वयभासकसामग्रीसमाजादेव चेतसशयः तदा संस्कारं
 प्रति निर्णयत्वेन हेतुतयापि न संशयाकारस्मरणवारणसम्भवः प्रत्ये-
 कतत्तदभावगोचरनिश्चयजन्यसंस्कारद्वयसंबलनात्तदुत्पत्तां बाधका-
 माषादित्याशङ्कते अथैवमिति । उद्बुद्धाभ्यामिति । न चोद्वाधकस्य
 फलैकोपेयतया एकदा विरुद्धकोटद्वयोद्वाधकाकल्पनाज्ञापत्तिरिति
 वाच्यम् । नियतोद्वाधकसम्बन्धवस्तुविशेषज्ञानादीनामनुगतरूपेणैव
 कारणतायाः फलत्वात्तादृशोद्वाधकद्वयसमवधानदोषाद्यत्रतत्रैवा-
 पत्तिसम्भवात् । अनुभवविरोधविरहे इष्टापत्तिमाह किं न स्यादिति ।
 अनुभवविरोधस्य सत्त्वात्तया यदीति । येन-अनुभवविरोधेन ।
 भवतेत्यनेन परस्परसामग्रीप्रातबन्धकताकल्पनम-तरेण तावतापि
 संशयाकारस्मरणवारणं न सम्भवतीति सूचिनम् ।

बाधबुद्धेरत्यन्तान्योन्याभाववत्ताधीसाधारणविरोधिप्रकारकत्वे
 नैव प्रतिबन्धकता तथात्वं च विरोधिपरामर्शस्यापीति मूलाकारसि-
 द्धान्तं दूषयितुमाशङ्कते अथेति । विरोधित्वं-तदभावव्याप्यत्वं स्व-
 व्यापकतदभावकरत्वरूप स्वत्वघटितत्वेन न सर्वसाधारणमित्यत
 आह सहानवस्थायित्वमिति । विरोधस्य विषये उपलक्षणत्व विश-
 यणत्वं वेति वितर्क्य दूषयति यदीत्यादिना । तथा-प्रतिबन्ध- ।
 पक्षतावच्छेदकादेरिति । इदन्वाद्यवच्छिन्नहृदादिरूपवक्षविशेषणस्य
 हेतुत्वेनाभिमतस्य वा तादृशस्य वस्तुगत्या बन्ध्याद्विरोधिना नि-
 र्णये भ्रमानुमितिनिर्णयाधीना भ्रमानुमितिर्भवतीत्यर्थः । तत्र जनक-
 ज्ञानस्यैवोक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकामान्तत्वादिति भावः । यद्यपि
 जलमयत्वादेर्विरोधानवगाहिज्ञानदशायां तद्वनवच्छिन्नपक्षावगाहि-या-
 स्तद्वल्लिङ्गिकायाश्चायं बहिमानित्वाद्यनुमितेरपि पक्षतावच्छेदकाव-
 च्छिन्ने जलमयत्वभ्रमदशायामनुपपत्तिरस्ति, तथापि जलमयाय
 बहिमानित्वाद्यनुमितस्थले प्रतिबन्धकनैयत्येन तथाविधानुमिति-
 भावोच्छेद इत्यभिप्रायेण तावद्दूरानुसरणम् ।

अथ विरोधत्वेनेति । निणयस्वघेत्पनुपपत्ते । तदप्रहे-बन्ध-
 भावादी बहवादेर्विरोधाप्रहे । अनुमितिप्रसङ्ग इति । तथाच बहवभा-

घटावच्छिन्नावगाहिनिश्चयत्वेनैव विशिष्य घाद्युद्धेः प्रतिबन्धकता
 घात्या, तच्च न विरोधिपरामर्शसाधारणमिति भावः । इदमुपल-
 क्षणम् । अनुगततत्तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नप्रकारक-
 निश्चयत्वेन विरोधित्वे स्वव्यापकतत्सामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वा-
 धगाहिविरोधिपरामर्शस्य तद्रूपानाकान्ततया तादृशपरामर्शाभ्यां
 संशयानुमितिजनने याधकाभावः । एवं तत्सम्बन्धेन तदधिकरणा-
 वृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धावगाहिविज्ञानमेव विरोधीति
 सम्बन्धविशेषनिवेशस्यावश्यकतया विशेषणताविशेषादिसंसर्गक-
 प्राह्याभावादिज्ञानसम्बन्धान्तरावगाहिविरोधिपरामर्शयोर्नानुगतरू-
 पेण प्रतिबन्धकतासम्भव इत्यपि बोध्यम् ।

ननु मा भूद्वाधयुद्धिर्मातयन्धकतावच्छेदकरूपाकान्तत्व विरो-
 धिपरामर्शस्य, तथापि संशयानुमित्यसम्भवः स्याणुत्वाभावव्याप्य-
 कराविमानित्यादिनिश्चये स्याणुत्वादिप्रत्यक्षप्रमसंशयानुदयात्तद्वि-
 शिष्टयुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवर्त्तान्धयत्वेन प्रतिबन्धक-
 ताया आवश्यकत्वादित्याशङ्कते अथेति । शुक्लत्वादीति । पीतत्वा-
 भावादित्यर्थः । दुष्टन-पिताद्विदुषितेन । पीतत्वादीति । शुक्लत्वाभा-
 वादीत्यर्थः । नन्वेवं संशयत्वं प्रतिषध्यविशेषणं देयमित्याशङ्कामुप-
 नीतमानविशेषसत्रहं प्रदर्श्य दूषयति सति चेति । विशेषदर्शने-वि-
 रोधिव्याप्यदर्शने, द्वितीयानुरोधेन च, लौकिकसन्निकर्षाज्जन्मत्वं प्रथ-
 मानुरोधेन दोषविशेषाज्जन्मत्वं प्रतिषध्यत्वविशेषणं देयमित्यत आह
 दूरत इति । प्रमितस्य-करादिप्रमात्राक्प्रमापकलौकिकसन्निकर्षा-
 शयस्य । एतेन कणादिप्रमदशायामपि दूरत्वादेश स्याणुत्वग्रह इति
 शङ्का निराकृता । अप्रहादिति । तथाच लौकिकसन्निकर्षाज्जन्मत्वं
 निवृत्तं तत्र स्याणुत्वादिप्रत्यक्षापत्तेस्तन्निवृत्तं न सम्भवतीति भावः ।
 इत्यलविशेष इति । यद्यप्यक्तिसत्त्वे विशिष्टयुद्धिर्न जायते तत्तद्व्यकरेव
 विशिष्य विशिष्टयुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यर्थः ।
 तथा च कोट्यन्तरविशेषदर्शनसहितविशेषदर्शनस्यकीर्णां प्रतिब-
 न्धकत्वाकल्पनात्संशयानुमितिर्निःप्रत्यूहैवेति भावः ।

(दी०) अत्राहुः-अनुगतकार्यकारणभावात्तुरोरात् दो-
 षविशेषाद्यन्त्ये ज्ञाने कदानिदनुभवे वा विशेषदर्शने विरोधि

कल्पते । न च प्रत्यक्ष एव तथा, सामान्ये बाधकाभावात् बो-
ध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेन शब्दादिधीप्रतिबन्धाच्च । अप्यविशे-
षान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेव तत्तथा अन्यथा कोटिद्वयविशेषद-
र्शने संशयो न स्यादिति चेन्न । भवत्येव तावद्यावदप्रामाण्यं न
गृह्यते, अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति ।

(गा०) क्वचिल्लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने दूरत्वादिसहकृतत-
त्तदभावव्याप्यमस्य विरोधित्वेपि लौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्ट-
बुद्धिस्थास्यच्छिन्न प्रति तदभावव्याप्यनिश्चयत्वेनानुगतैकप्रतिबन्ध-
कताकल्पनमुचित तत्तदुप्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽनन्तप्रतिबन्धक-
ताप्रसङ्गात् दूरत्वादिदापसहकृतविशेषदर्शनस्य च प्रतिबन्धताव-
च्छेदककोटौ लौकिकान्यत्वमनिवेश्य प्रतिबन्धकत्वांतर कल्पनीयमि-
ति समाधत्ते अनुगतेति । दोषविशेषादात्यादिना लौकिकसन्निक-
र्षपरिग्रहः । दोषविशेषजन्यज्ञानेपि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकविषयता-
विशेषोपगमात्तच्छून्यत्व निवेश्यैव दोषविशेषजन्यलौकिकसन्नि-
कर्षजन्यज्ञाने व्यावर्त्तनीये, एवं च परमेश्वरत्वुद्धावपि तादृशवि-
षयताया एव स्वीकारात् नित्यसाधारण्यं, न वानुगतधर्मस्य प्र-
तिबन्धतावच्छेदकत्वे चक्षुःसन्निकर्षादिजन्यभेदानामेकत्र निवेश-
नीयतया मिथो विशेषणविशेषभावे विनिगमनाविरहप्रसङ्गाच्चक्षुः-
संयोगाद्यजन्यचक्षुःपरिवादीनां जन्यतावच्छेदकत्वापत्तिः अन्धकारे
चक्षुःसंयोगदशाया घटोपनीतमानस्य चक्षुःसन्निकर्षजन्यत्वेन प्रतिब-
न्धतावच्छेदकानाम्प्रान्ततया विशेषदर्शनकालेपि तादृशोपनीतमानाप-
त्तिश्चेति । एवं अनाहार्यत्वस्यापि निवेशो वाच्यः । तेनाहार्यत्वात्तुपा-
दीनां विरोधिनिर्णयाप्रतिबन्धित्वोपपत्तिः । आहार्यत्वं च स्वविषय-
केच्छाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नप्रत्यक्षत्वं विषयत्वस्वाव्यवहितोत्तरत्वो-
भयसम्यग्भेदेन ईच्छावच्छिन्नप्रत्यक्षत्व वा, आहार्यत्वाच्चक्षुःपादौ चाक्षुषादी-
च्छाया हेतुत्वोपगमात्तच्छां विना विरोधिनिश्चयदशायां तदुत्पत्तिः ।
कदाचिदिति । यदि विशेषदर्शन परिभूय ज्ञानमुत्पद्यते तदधीन-
स्मरणमपि विशेषदर्शनकाले अनुभूयते तदेत्यर्थः । वस्तुतस्तु वि-
शेषदर्शनकाले पूर्वं जातविशिष्टज्ञानत्वमेव स्मर्यते न तु तद्विषयीभूत

विशिष्टं यावद्विशेषदर्शनेनाप्रामाण्यं गृह्यते, तथा च ज्ञानत्वमेव प्र-
तिबध्यतावच्छेदकं न त्वनुभवत्प्रमनुभववज्जातेरप्रामाणिकत्वा-
स्मृतिभिन्नज्ञानत्वस्य तथात्वे गौरवात्प्रत्यक्षस्य तथात्वमाशङ्कते न-
चेति । समाधत्ते । सामान्य इति । सामान्यधर्मज्ञानत्वस्य तथात्वे
धाधकामाधादित्यर्थः । ननु संशयानुमितेः सन्दिग्धतया ज्ञानत्वस्य
विरोधिपरामर्शाभायजन्यत्वकल्पना न सम्भवति व्यभिचारसंश-
यस्य विरोधित्वादित्यत आह बोध्यामायेति । शब्दादीत्यादिना उ-
पमितिस्मृतिपरिग्रहः । तथाच ज्ञानस्य तथात्वे शब्दादिस्थले स्थ-
तन्प्रतियन्धकत्वाकल्पने लाघवात् व्यभिचारसन्देहोऽकिञ्चिदकर
इति भाषः ।

ननु तथाप्यवसाधानस्य तदभावव्याप्यवसाहाने उत्तेजकत्व-
प्राप्यकम्, अन्यथा 'कोटिद्वयव्याप्यदर्शनदशार्था प्रत्यक्षात्मक-
स्यापि संशयस्योत्पादासम्भवात् तदानीं संशयानुभवापलापप्रसङ्गादि-
ति सत्प्रतिपक्षसंवलनदशार्था उत्तेजकसत्त्वेन संशयानुमितिर्निष्प्रत्यू-
ह्येत्प्राशङ्कते अथेति । यावदप्रामाण्यं न गृह्यत इति । तथा चान-
योरेकतरमिति रीत्या सामान्यतस्तत्राप्रामाण्यग्रहे विशिष्योभयत्रै-
वाप्रामाण्यसंशयेन प्रत्यक्षसंशयो भवतीति भाषः । एतदुपपादकमे-
वाह अगृहीताप्रामाण्यकस्येवेति । अप्रामाण्यसंशयादनुमितिः संशय-
रूपा न सम्भवति अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शरूपकलूतकारणविर-
हात् कारणान्तरस्य कल्पकामावात् ।

मिथास्तु तथाप्यदर्शनस्य तदभावव्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकता-
यामुत्तेजकत्वेपि प्रत्यक्षसंशयवत् उभयव्याप्यकतादर्शनात् संशया-
नुमितिरूपयते यतो व्याप्यदर्शनमवधारणात्मकज्ञान एव हेतुः अ-
वधारणत्वं चानुमितौ व्याप्यदर्शनजन्यप्रत्यक्षे च स्वीक्रियते, अव-
धारणद्वयसामग्रीसमाजांश्च न संशयः अवधारणस्य संशयव्यावृत्त-
त्वात्, तत्कोट्यवधारणे तद्विरोधिकोट्यवधारणजनकविशेषदर्शन-
स्य प्रतिबन्धकतया विरोधिकोटिद्वयावधारणसामग्रीसंवलनस्या-
सम्भवात्, तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकमायाकल्पने उभयकोटिव्या-
प्यदर्शनकाले उभयकोट्यवधारणापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तत्र संशय-
स्वैवोत्पत्त्यावधारयामात्यननुभवात्कोटिद्वयविशेषदर्शनकाले एव एक-
विशेषदर्शनस्यापरविशेषदर्शनेनाप्रयोजकोटितत्याद्विशेषादर्शनदशा-

यो विशेषणज्ञानादिघटितयादृशसामग्रीसमाजाप्रत्यक्षसंशयः तादृशः,
इयत्स्य तत्राप्यस्यतत्वात् भवति संशयात्मकं प्रत्यक्षम्, अनुमितिरस्य-
ले चावधारणसामान्यतिरिक्तसामग्री न कल्प्यते प्रयोजनाभावादि-
ति न संशयानुमितिवर्तेत्याहुः । ।

तेषां चायमाशयः । अवधारणत्वं न निर्णयत्वं विपर्ययकोट्यनुप-
स्थितिकालीनविशेषदर्शनानधीननिश्चयानन्तरमवधारयामीति प्रती-
त्यनुदयात्, किन्तूक्तदानिश्चयत्वम्, श्रौतकृत्यं च विषयनाविशेष एव
अन्यस्य दुर्वचनत्वात् स एव प्रत्यक्षानुमितिसाधारणो व्याप्यदर्शन-
प्रतिबन्धतावच्छेदकश्चेति । अत्र च निश्चिनोमि अवधारयामीति प्र-
तीत्योः समानविषयता निश्चयत्वमेवावधारणत्वम् अनभ्यासदशाप-
श्रद्धानाद्विशेषदर्शनकालीनज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानाशङ्कानमेव विशेषः
निश्चयत्वस्य चार्थसमाजप्रस्तता व्यवस्थापितेति नात्र दीधितिकृ-
तो निर्भरः ।

इदं स्वधेयम् । विरोधिज्ञानदशायामाहार्यज्ञानोपपत्तये यदि
निदकमनाहार्यत्वं प्रतिबन्धतावच्छेदककार्यं निर्वच्यते तदा तस्या-
प्यबाह्योत्तरत्वघटितयाऽभ्यवहितोत्तरत्वस्य चानुगतस्य दुर्वच-
तया इच्छान्यकिसमसंख्यमेदानां निवेशनीयतया महागौरवम् इच्छा-
या आहार्यज्ञानसामग्रीघटकतानिर्वाहाय तस्याः तद्धेतुताधिक्यं
चेति इच्छाया उत्तेजकत्वपक्ष एव समुचितः । तथाच न प्रत्यक्ष-
शास्त्रादिसाधारणबुद्धौ प्रतिबन्धकर्तव्यसम्भवः विरोधिज्ञानद-
शायां चाधुपत्यादिप्रकारेच्छाबलात् स्पर्शनाद्यनुत्पत्त्या च त-
ज्जातीयप्रत्यक्षच्छानां विशेष्योत्तेजकतां स्वीकृत्य-तत्तज्जातीयप्र-
त्यक्षे पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकतात्तथा चानुमिति-
स्थले पृथक् प्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वात्संशयानुमितिर्दुर्वारि-
व । यदि कथञ्चिदभ्यवहितोत्तरत्वमनुगतं शक्यते निर्वक्तुं चाधुप-
त्यादिभेदेन प्रत्यक्षस्थल चाधुपत्यादिगोचरेच्छाविरहाविशिष्टविरो-
धिनिश्चयानावश्यकगुरुधर्मावच्छेदेन कारणतावद्कस्य शास्त्रोप-
मितयोः इच्छाविरहावशेषितविरोधिनिश्चयभावकारणताज्ञयस्य च
कल्पनाविज्ञेया तद्भेदेन चाधुपत्यादिच्छात्वादिरूपलघुधर्मपुष्कारेण का-
रणतावद्कस्य इच्छाविशिष्टान्यबुद्धिसामान्ये विरोधिनिश्चयभावस्यै-
कहेतुनाप्याद्य कल्पने लाघवमस्ति, तदाऽभ्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन

विरोधिनिश्चयानवच्छिन्नत्वमेव नत्प्रतिपक्षतावच्छेदकमङ्गीक्रियताम्, तथासति दोषविशेषाजन्यत्वादेरप्यनिवेशनयितया लाघवात्, तथा चोभयन्याप्यवत्तानिश्चयदशायाः सशयानुमितेरुपगमेषु तादृशप्रतिपक्षकामावश्यकान्वारानवकाशाद्विराधियत्तमर्शाभावाद्यदिनाया एवानुमितिसामग्या अनुमित्युत्पादप्रयाजकत्वोपगमात्सशयानुमितिनित्यप्रत्युद्देयेति ।

एतन्न बह्वधभावस्याप्यवन्वयं इत्याकारकाश्रयासिद्धादिनिश्चयदशायां बह्विमान्पर्यतो घटवानित्याद्यनुमितिवारणाय बह्व्यादिप्रकारकानुमेतापि तदभावस्याप्यवत्तानुद्धे प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति न सशयानुमितिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । तदभावाप्यवत्तानिश्चयानवच्छिन्नानुद्धिप्रतिबन्धकत्वे फलानुरोधेन तद्विशिष्टपक्षकाद्यनुमितिसामग्यां तदभावस्याप्यवत्तानिश्चयाभावात्तर्भावेपि प्रयाजनाद्यरूपेण ताद्वयकानुमितिसामग्या तदन्तर्भावानुपगमात् ।

अत्राहु - अस्तु प्रत्यक्षस्थले विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकतायामिच्छानामुक्तेजकतैव, तथापि परोक्षशाब्दादिविधस्थले प्रत्यक्षान्यत्वमहितस्य ज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वमङ्गीक्रियत न तु शाब्दत्वादिनानाधर्माणामिति न संशयानुमितित्वमसङ्ग । न च प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोरेकविशिष्टापरस्यैवानतिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वमङ्गीकार्यं तत्र च विशाप्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह इति याध्यम् । प्रत्यक्षान्यत्ववैशिष्ट्यस्य, गुणत्वादिसाधारणतया, तन्मात्रेण ज्ञानत्वस्य निवेशे, इतरव्याप्यसम्भवाज्ज्ञानत्वस्य विशेषत्वे, विशेष्यतावच्छेदकतया ज्ञानत्वत्वस्य विनिवेशनीयतया गौरवेण स्वतो व्याप्यज्ञानत्वविशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति । -

अन्ये तु महानसीयत्वविशिष्टतया बह्विवाद्यनुपस्थितिवशाया मपि प्रतीयमानस्य महानसीयवन्धमावादेः प्रातयोगिताया यथा धर्मिविशेषणतापक्षेषु महानसीयबह्वित्वादिनानाधर्मेषु मिथो, विशेष्यविशेषणभावानापक्षेषु वाऽवच्छेदकत्वं प्रत्येकं तादृशधर्माणामिति प्रसक्तमपि यत्रैकस्मिन्नवच्छेदे नानाधर्माणामवच्छेदकता तत्रावच्छेदकसमुदास्यानतिप्रसक्तस्यैवावच्छेदकतानिर्वाह । अवच्छेदकस्य विशेषणसम्भवादिभेदेनावच्छेदकतायाश्च भेदपि नावच्छेदभेदः अवच्छेदप्रतीती अवच्छेदकप्रकारकविषयताभेदेनैव तद्भेदात्, महा-

नसीयवह्निर्नास्तीति प्रतीतौ च नानाधर्मप्रकारकसमूहालम्बनव्यावृ-
त्तवह्नादिविषयताया ऐक्यात्तथा प्रकृतेषु धर्मिविशयतापन्नमि-
थोविशेष्यविशेषणभाषानापन्नप्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयो प्रतिबन्धताव-
च्छेदकत्वादिकमतो न विनिगमनाविरहात्प्रतिबन्धतादिभद इत्याहु ।

तत्र । प्रत्यक्षान्यावसहितज्ञानत्वधर्मिणा युगपदुद्भासने एकत-
रस्यापरधर्मितावच्छेदकत्वमानमावश्यक समूहालम्बनापिलक्षणनिर्ध-
र्मितावच्छेदकोभयमानस्याप्रामाणिकत्वादिति प्रत्यक्षान्यत्वधर्मिणा
वच्छेदकतापन्नज्ञानत्वप्रकारिकाया ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकतापन्न-
प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारिकायाश्च धर्मिविषयताया भेदेन प्रतिबन्धताभेद-
स्यावश्यकत्वात् ।

।।

कोचित्तु वह्नि वाभावत्वाभ्या व्यापकताग्रहकाल महानसीयवह्नि-
त्यतादृशवह्णयभावप्रकारणानुमितिप्रयाजकलाघवज्ञानवशाद्यत्र स-
त्प्रतिपक्षमात्रे तत्र सशयानुमिति न तदभाव शक्यवन्तावुद्भवि-
रोधि वेन शक्यते वारयितु शुद्धवह्नि वाचच्छिन्नशुद्धाभावत्वावच्छि-
न्नव्याप्याधयोर्महानसीयवह्णयभावमहानसीयवह्निविशिष्टबुद्ध्यविरो-
धिवात् । न च लाघवज्ञानघटिततद्विरोध्यनुमितिसामग्रीकाले त-
त्प्रत्यक्षशाब्दादिवारणाय तत्र तादृशसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वे कल्प-
नीये धनुमितिसाधारणस्य तद्विशिष्टजिज्ञासानघच्छिन्नतद्विशिष्ट-
धीत्वस्यैव प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वोपगमात् सशयानुमितिप्रस-
ङ्ग इति वाच्यम् । लाघवज्ञानघटितशुद्धाभावत्वादिप्रकारकानु-
मितिसामग्र्या व्यापिकाया प्रतिबन्धकतैर्यथोपपत्त, प्रयक्षा-
दौ लाघवाद्दज्ञानमन्तर्भाव्य सामग्री प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैवासिद्ध, ,
तथा चोक्तानुमितिवारणासम्भव तत्प्रतिबन्धतावच्छेदककर्मो महा-
नसीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयकानुमित्यन्वतादृशज्ञानस्यैव निवेशना-
धरत्वात् । यदि च लाघवज्ञानजन्यमहानसीयवह्णयभावादिप्रकारका-
नुमिगौ महानसीयवह्णयभावादिप्रकारकमपि विधेयतावच्छेदकम्, तथाच
शुद्धाभावादिप्रकारकसिद्धिदशाया शुद्धाभावत्वावच्छिन्नविधेय-
यकानुमितिसामग्र्या अस्तत्वात्तदानीमेव लाघवादिज्ञानसत्त्व प्रत्य-
क्षादिवारणाय लाघवज्ञानघटितसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वान्तरकदा-
नमावश्यकमित्युच्यते तदापि लाघवज्ञानघटितविराघघोटादव्या-
नुमितिसामग्रीसबलनदशाया मधन्मत प्रयक्षशाब्दयोचानुत्पत्त्या

एककोटिनामन्यामपरकोटिसामान्यभाषप्रवेशस्याप्युक्तया कथं तत्प्रतिबन्धकतया संशयानुमितिवारणसम्भवः । एतेन विरोधिविषयकनिश्चयानन्तरमेव तत्सामान्यनन्तरमपि इच्छावलात्परोक्षज्ञान नोत्पद्यते, एव च लाघवज्ञानघटितविरोधिकोट्यनुमितिसामग्रीदशायामिच्छासत्येपि न शाब्दबोधादिरूपयते किन्तु विरोधिकोट्यनुमितिरवेति फलानुरोधेन इच्छामाव प्रतिबन्धकेच्छानघच्छिन्नत्व च प्रतिषेधविशेषणमनिवेश्य लाघवज्ञानघटितसामान्याः परोक्षतद्विशिष्टज्ञाने प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमावश्यकमिति तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य पराक्षरस्यानुमितिसाधारणशाशकस्थले संशयानुमितिप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । विरोधिविषयकनिश्चयसामग्रीवलात्परोक्षज्ञानानुत्पादस्याप्रामाणिकत्वाच्चेत्याहुः ॥

अत्राहुः—संशयसमुच्चययोर्विरोधमानामानप्रयुक्तबैलक्षण्यस्य दूषितत्वात्संशयत्वस्य विषयताविशेषरूपत्वमावश्यकम्, तादृशविषयता च कोटिनिरूपिता कोट्युपरगणैव सम्बद्धान्ति प्रतीतेः तत्कोटिनिरूपितविषयताविशेषमिन्नतत्तत्कोटिविषयतावशेषशालित्वं तत्तत्कोटिनिश्चयार्थं, तथाच निश्चयत्वघटकविषयितायाः संशयसाधारणत्वे तत्रापि निश्चिनोमीतिप्रतीत्यापत्तिरिति तस्यास्तद्यावृत्तत्वमावश्यकम्, तन्निर्वाहश्च संशयसामान्या तादृशविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्धतयेवेत्युक्तलाघवज्ञानघटितसामग्रीदशयात्संशयसर्वाकारणमपि निश्चयत्वघटकनिरूपकविषयितायाः तादृशसंशयस्यावृत्त्यर्थं लाघवज्ञानघटितविपरीतकोट्यनुमितिसामान्यास्तत्कोटिनिरूपिततादृशविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमावश्यकम्, तथाच लाघवात्संशयत्वघटकविषयताभेदमनिवेश्यैव तत्कोटिप्रकारित्वस्यैतादृशसामग्रीप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वापगमाश्लोकसामग्रीदशयात्संशयानुमितिः । न च संशयत्वघटककोटिप्रकारताभिन्नतत्कोटिप्रकारिताज्ञानत्वं न तत्कोटिनिश्चयत्वम्, अपि तु तादृशप्रकारताशून्यतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वम्, तथाच संशये निश्चयवृत्तिविषयतासर्वाकारेपि न धृतिरिति वाच्यम् । एकधर्मावच्छिन्ने तत्कोटिसंशयरूपस्यान्यधर्मावच्छिन्नांशकत्वात्कोटिनिश्चयस्य सद्गहाय तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयलक्षणाविषयताशून्यत्वस्य तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वशरीरे निवेशनीयतया धर्मितावच्छेद-

कनिष्ठप्रत्यासत्या कारणत्वप्रतिबन्धकत्वपक्षीयलाघवस्य विलयप्र-
 सङ्गात् । अत्र ग्राह्याभावे अद्याप्यवृत्तित्वप्रहृदशायां ग्राह्याभावनि-
 श्चयविषये धर्मिणि ग्राह्यज्ञानोत्पत्त्या यथा तादृशाद्याप्यवृत्तित्वप्रहृ-
 दस्य तत्प्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वं तथा तद्वर्त्मिकाद्याप्यवृत्तित्वप्रहृ-
 दशायां तद्व्याप्यवृत्तानिश्चयस्यापि तद्विपरीतज्ञानाप्रतिबन्धकतया
 तत्रापि तद्वर्त्मिकाद्याप्यवृत्तित्वप्रहृदस्योत्तेजकत्वमुपेयम् । एवं च क-
 पिसंयोगतदभावेयां दीशिकाद्याप्यवृत्तित्वप्रहृदशायां पक्षनावच्छेदक-
 शास्त्रादिरूपकावच्छेदेन तदुभयकोट्येवगाहिनी गन्धतदभाव-
 योः कालिकाद्याप्यवृत्तित्वप्रहृदशायां पक्षनावच्छेदकतत्क्षणावच्छे-
 देन तदुभयकोटिमवगाहमाना च संशयानुमितिः प्रहृदशाभाष-
 द्याप्यवृत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतया न शक्यते चारण्येण न चा-
 द्याप्यवृत्तिवृत्तानस्य संशयविरोधिनया अद्याप्यवृत्तित्वज्ञान-
 काले समुच्चय एव भवति न संशय इति वाच्यम् । यतो विरोधप्र-
 हृद एवाद्याप्यवृत्तित्वप्रहृदस्य विरोधितेया कोट्योर्विरोधाद्यगाहिसंशय
 एव तयोर्व्याप्यवृत्तित्वप्रहृदशायां न सम्भवति विरोधानवगाहिन
 एकदेशावच्छेदेनैककालावच्छेदेन वा कोटिद्वयमवगाहमानस्य संश-
 यस्य तदानीमुपेयौ बाधकाभावात्, नहि तादृशज्ञाने कोटिद्वयनिश्च-
 यरूप सम्भवति समानकालदेशावच्छेदेन तत्तदभावनिश्चययोर्व्या-
 प्यवृत्तित्वप्रहृदकालीनयोरेपि मिथा विरोधित्यात् अद्याप्यवृत्तित्वेपि
 भाषाभाषयोरेकावच्छेदेन वृत्तेरसम्भवात् अद्याप्यवृत्तितया तादृश-
 निश्चययोर्विषयेविरोधापरिहारम् । न च यदि तादृशदेशावच्छे-
 देन तदभावनिश्चयः तदवच्छेदेन विशिष्टवृद्धिं प्रहृदशाभाषधर्मिकाद्या-
 प्यवृत्तिप्रहृदशायामपि प्रविशन्तीति तदा तादृशाद्याप्यवृत्तिव-
 प्रहृदशावामेयावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्याभावव्याप्यवृत्ताननपि ता-
 दृशीमनुमितिं विरुद्ध्यत्, तथा चावच्छेदकावच्छेदेनानुमिताय-
 च्छेदकावच्छेदेन परामर्शस्यैव हेतुतया तादृशयोग्य परामर्श-
 योर्वच्छेदकावच्छेदेन विपरीतसाध्यपक्षाज्ञानप्रतिबन्धकतया नौ-
 कसदायानुमितिसम्भव इति वाच्यम् । अथच्छेदकसामाना-
 धिकरणेन हेतुमत्तादात्म्येण देशकालरूपपक्षनावच्छेदके बाधा-
 भाषयोराम्यरूपमन्व्यधरूपावच्छेदकत्वमवगाहमानाया अनुमिते-
 र्भेदकारादिभिरवगमान् ।

वस्तुतो प्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेपि तदवच्छेदकावच्छेदेन प्राह्यावस्थासम्भवात् विषयविरोधनावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ तदवच्छेदेन प्राह्याभावज्ञानप्रतिबन्धकतापामिव तद्धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रहाभावो नापेक्षितः, तादृशतदव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य तादृशविशिष्टबुद्धिं प्रत्यपि विरोधित्वे तु तादृशाव्याप्यवृत्तित्वप्रहाभावाऽपेक्षित एव प्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्राह्यावच्छेदकावच्छेदेन प्राह्याभाववति वर्तमानस्यापि तदव्याप्यतया विषयविरोधविरहात् । साध्यावच्छेदकावच्छेदेन साध्यवति वर्तमाने यादृशदेशकालावच्छेदेन यत्र हतुस्तत्र तादृशकालावच्छेदेन तत्र साध्यमिति व्याप्तिर्न सम्भवतीति चेत् का क्षतिः । न हि पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन साध्यानुमितौ तदवच्छेदेन गृहीततादृशव्याप्तिरुद्देश्यमत्तापरामर्श एव हेतुरित्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमितस्थलऽसिद्धिव्यभिचारासङ्गीर्णबाधस्य हेतुभासात्थ व्यवस्थापितवतो मणिकारस्यानुमतम्, तथासति सल्लिङ्गपरामर्शाङ्गमानुमित्यसम्भवेन बाधे दोषान्तरासकरस्य दुर्घटत्वात् । तथा चावच्छेदकदेशकालावच्छेदप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावघटिताना व्याप्तरापि तन्मतऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिप्रबोजिका, तादृशव्याप्यव्याप्यमाहितोऽवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्यापि विपरीतकोट्यनुमितप्रतिबन्धकत्वे प्राह्याभावधर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावोऽपि अपेक्षित इत्यवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्य तदनवच्छेदेन साध्यनुमितापेक्षितत्वेपि न दर्शितरीत्या संशयानुमित्यनुपपत्तिरिति ॥

(चि०) निबन्धे तु हेतुभासानां फलद्वारकं लक्षणम् । अनेकान्तिकानामन्वयात्प्रतिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम् । अपक्षधर्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव बाधेऽन्यतो विपरीतज्ञानं न तु हेत्वभिमतत्वादेः । नित्यो घटः कार्यत्वादिति विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्यदोषः । आसिद्धे अनेकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्परालङ्घ्यज्ञानं, बाधे पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाधः । प्रकरणसमे तु न व्याप्तिपक्षधर्म-

तावाधः फलं, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं-व्याप्त्यादिवुद्धिसं-
 र्वात् । नापि विपरीतबुद्धिः-स्यसाध्यविपरीतेनानिय-
 मात् । नापि संशयः-प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात् । किन्तु
 कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा फलम् । तथाच प्रकृत-
 साध्यहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्ति-
 पक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरणसमः । न ह्यनुपस्थिते प्रतिप-
 क्षे एकमात्रजिज्ञासा किन्तु निर्णय एव ॥

(दी०) विरुद्धस्येति - साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः । बाध
 इति । हेतौ प्रकृतेऽन्यत्र वा । अपक्षधर्मे च पक्षधर्मतावाध इति श्ले-
 षो वा । तथाच हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृते-
 ति । प्रकृतसाध्ययोर्यौ हेतू तयोरित्यर्थः ।

(गा०) मूले अन्वयाप्यतिरेकाद्वेति । कोटिद्वयसद्वचरितत्वज्ञाना-
 श्लिथितकोटिद्वयव्यावृत्तत्वज्ञानाद्वेत्यर्थः । व्यवस्थितविकल्पोऽयं सा-
 धारणासाधारणभेदेन । विरुद्धस्येत्यत्र साध्यास्तामानाधिकरण्यरूप-
 धिरोधविवक्षणेऽपृच्छेरपि विरोधतया तस्य चापक्षधर्मस्य न साध्य-
 विपरीतानुमितिः फलमित्यसद्वचरितोऽप्याहशविरोधं दीधितिकृदा-
 ह साध्याभावव्याप्यस्येति ।

अपक्षधर्मविरुद्धस्य प्रकृतपक्षे साध्यविपरीतानुमापकत्वासंभवे-
 पि न क्षतिः । साध्यविपरीतानुमिती प्रकृतपक्षकत्वाविवक्षणाद्वेत्याह
 मूले अपक्षधर्मोपीति । अन्यत्र-प्रकृतपक्षमिश्रे स्वाधिकरणे, ह्यो
 धन्दिमान्धूमादित्यादी हृदत्वादिहेतोः पक्षे साध्यविपरीतज्ञानसंभवे-
 पि अविरुद्धधूमादेर्न तत्फलमिति नातिप्रवेद्मः । यस्य तत्फलं स
 विरुद्ध एवेत्याह बाध इति । साध्याभावसाधकवाधितहेतोर्लक्ष्यतयो-
 क्तफलघटितविरुद्धलक्षणातिव्याप्तिशुद्धां निराकरोति -नित्य इति ।
 घटो नित्य इति अमिथाने अकारप्रदलेपेनानित्यत्वसाध्यकत्वसम-
 स्यादिति प्रथमं नित्यत्वसाध्यकत्वोत्कीर्णनम् । असिद्ध इत्यादि ।
 अमिचारादिदोषचतुष्टयं ज्ञानान्यमाप्राचीनं-फलतः तज्ज्ञानानधीनं,
 कोटिद्वयज्ञानं-मसाधकत्वज्ञानं असिद्धदोषस्य ज्ञातस्य फलमित्यर्थः ।

तथा च तादृशदोषवत्त्वमसिद्धहेत्वामासलक्षणासिद्धिर्भावात् ।

पक्षधर्मं हेतावित्यत्र हेतुपदस्य प्रकृतहेतुपरत्वेऽपक्षधर्मव्याप्य-
प्रकृतहेतुकथाधस्यले व्याप्यभावसिद्धिरूपतत्फलसंभवात् फलघ-
टितलक्षणाव्याप्तिरतो हेतुपदस्य प्रकृतप्रकृतसाधारणहेतुमात्रपरतां
धीधितिकृदाह हेतौ प्रकृते अन्यत्र घेति । तथा च इदो वन्दिमान्धू-
मादित्यादावपि, साध्याभाववत्पक्षरूपवाधघटितेन तद्वृत्तित्वहेतुना
द्रव्यत्वादिरूपहेत्वन्तरे व्याप्यभावानुमितिसंभवात्तुल्यलक्षणसमन्वय
इति भावः । यद्यपि प्रकृतहेतोर्न तत्फलमिति तत्फलकत्वं न बाधित-
हेतौलक्षणम्, तथापि तत्फलकदोषवत्त्वं तद्वृत्तित्वमिति नानुपपत्तिः ।
हेतुपदस्य प्रकृतसाधारणहेतुपरत्वे तदुपादानमफलमव्याघर्तकरत्वा-
दिनि पक्षधर्मं व्याप्तिबाध इत्येवोच्येत अतः प्रकृतहेतुपरमेव तद्वा-
च्यमित्याशयेनापक्षधर्मप्रकृतहेतुकथाधस्य फलान्तरे पूरयानि अपक्ष-
धर्ममिति । अत्र प्रकृतहेत्यर्थकं हेताविति पूर्वोक्तमानुपपत्तीपम् । एत-
त्कले फलाननुगमात्तद्वृत्तित्वलक्षणाव्याप्तिमात्रकमान्यतरत्वेन फला-
नुगमे मूलाभिप्राय इति दर्शयति तथा चेति । हेताविति । प्रकृत इ-
त्यादि । व्याप्तिभङ्गे साध्ये साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वं हेतुः पक्षस्य सा-
ध्याभाववत्त्वेनैव निवेशः न तु पक्षतावच्छेदकस्यापि तत्र प्रवेश इति
न व्यर्थविशेषणता । पक्षधर्मताभङ्गे साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगिसा-
ध्यव्याप्यत्वं हेतुः, अत्रापि साध्यस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वेनैव नि-
वेशः हेतुद्वयमेव बाधघटितमिति बाधस्यान्यतरफलकत्वमुभयत्र ।
' मूले व्याप्यादिवृद्धिसत्त्वादिति । सङ्केतोरपि विरोधेपरामर्श-
शायां सम्प्रतिपक्षत्वात् तत्र तद्व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिपत्तिसत्त्वादित्यर्थः ।
तथाच प्रकरणसमदोषस्य । व्याप्यादिविरहोन्नायकत्वासंभवादिति
भावः । विपरीतवृद्धिः—स्वसाध्याभावानुमितिः, सत्प्रतिपक्षहेतोः फ-
लमिति शेषः । स्वसाध्यविपरोतेनानियममादेति । धूमादिहेतोर्व्या-
प्यभावव्याप्यत्वाभावादित्यर्थः । संशय इति । कोटिद्वयोपस्थितिद्व-
यकसाध्यसंशय इत्यर्थः । कोटिद्वयानुपपत्त्यादिति, । स्वेन स्वसाध्य-
स्यैवोपस्थापनादिति भावः । इति जिज्ञासेति । एतादृशतत्त्वानिर्णयो-
पायच्छाफालिका जिज्ञासेत्यर्थः । अनयोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासेति
यावत्, अतो नाग्निप्रप्रत्यविरोधः ।
: ननु स्वस्यव्याप्यादिमत्तयापस्थितयोर्हेतोरन्यतरसमीचीनाह

एव जिज्ञासा, तद्वक्ष्यति-‘अत्र हेतुः समीचीनत्व’ इति। तथाच प्रकृत-
साध्यहेतोरिति यथाश्रुतमसंगतमित्यतो दीधितिकृत्तुद्वयार्थकत-
या तद्याचष्टे प्रकृतसाध्ययोरिति ।

किं तत्त्वमिति मूलस्य क समीचीन इत्यर्थः । एतादृशजिज्ञासा-
प्रयोजकत्वं समीचीनत्वसशयादिसाधारणमतस्तद्वारणाय पक्षधर्म-
तोपस्थितिरिति । उदासीनव्याप्त्याद्युपस्थितिवारणाय विशेषणद-
लम् । न च व्याप्त्यादेरनुगमात् सर्वसाधारणरूपेण तदुपस्थितिनि-
वेशासंभवात् विशिष्य प्रकृतसाध्यतदभावव्याप्त्याद्युपस्थितिनिवे-
शम्यावदपकृत्ये जनकान्तवैयर्थ्यमिति घाटयम् । अनुमितिचरमका-
रणत्वेन व्याप्त्याद्यन्तरोपस्थितिसाधारणेन तन्निवेशसम्भवात् यादृ-
शपरामर्शसहकारेण यादृशपरामर्शस्याक्तजिज्ञासाजनकत्वं तादृश-
परामर्शसहिततादृशपरामर्शनिवेशात् जिज्ञासास्वरूपयोग्यैकतरप-
रामर्शदशार्थां नातिप्रसङ्गः प्रकरणसम इति । दोष इति शेषः । प्रकृ-
तसाध्यवत्तापरामर्शतदभावव्याप्त्यवत्तापरामर्शयोर्जिज्ञासाजनने मि-
थः सहकारितां व्यवस्थापयति न ह्यनुपस्थित इति । असतीत्यर्थः ।
प्रतिपक्षे-विरोधिपरामर्शान्तरे, एकस्मात्-परामर्शात्, निर्णयः-एक-
तरसाध्यस्य एकतरसमीचीनत्वस्य वा निर्णयः, फलोपधानगर्भलक्ष-
णमेकपरामर्शदशार्थां नातिप्रसक्तमित्येतत्परता न नहीत्यादेः जिज्ञा-
सोपधानस्यानियमेन तद्वदितलक्षणस्याव्याप्त्या विवक्षणासंभवात् ॥

(चि०) अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञाने-
ष्टसाधनताज्ञानात् संशयाद्धेति कथं तेन विना विरो-
धिसाधनज्ञानमात्रादिति चेन्न ।

असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति सेत्यन्वपद्यति-
रेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारणत्वात् । न
चानैकान्तिक्तातिव्याप्तिः । तत्र हि संशयद्वारा साध्ये
जिज्ञासा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति । ननु पराम-
र्शयोरेकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः ? क्वनोत्पन्नयोरेक-
दाऽसत्यादिति चेन्न । एकानन्तरमपरहेतुव्याप्तिपक्षध-

मेताज्ञानाभ्यामग्रिमव्यासिबिशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्-
 षपरामर्शनाशात् । न चोभयहेतुव्यासिपक्षधर्मतज्ञा-
 नानां परस्पराप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्य-
 म् । व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टयपौगपद्याभावात् ।

यत्तु व्यासिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः पर-
 स्परप्रतिबन्धात् नोभयव्यासिस्मृतिरिति दूषकतायी-
 जम् । तन्न । व्यासिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् वा-
 दिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाच्चेति । नैवम् । हेतुद्वयसमूहाल-
 म्यनाशुगपदुभयव्यासिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञान-
 मुत्पद्यते अत एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणात्नैकमपि
 कार्यमुत्पद्यते । तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्य-
 क्षादितः, परस्य तु वाशुपन्यस्तन्यायोत्थापितप्रमा-
 णात् । अस्य केवलान्वयिन्यपि सम्भवः घटोऽभिधेयः
 प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
 गि जात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यधर्मत्वात् घटान्यो-
 न्याभाववत् पटरूपवच्च, घटनिष्ठात्यन्ताभावोऽभिधे-
 यत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभावत्वात् घटनिष्ठा-
 न्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायाम् । न च पक्षै-
 क्यमपि तन्त्रम्, विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ॥

इति सत्प्रतिपक्षचिन्तामणिः ॥

(टी०) संशयादिति । तज्जन्यदुःखोत्सारेणरूपेष्टसाधन-
 ताज्ञानात् अन्यत्र चेष्टान्तरसाधनताज्ञानात्ज्ञानेच्छेति भेदेन वि-
 कल्पोपन्यासः । अमतीत्यादि । हेतुसमीचीनत्वासर्माची-

नत्वसंशयजन्यदुःखाभावरूपेष्टसाधनताज्ञानद्वारेण जिज्ञासो-
पयोगित्वादित्यर्थः । उत्पत्तिकाले-उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्तिप-
क्षधर्मताज्ञानयोरुत्पादक्रमानिषमाद्भयोर्नाशकत्वमुक्तम् । उत्प-
त्तावेव वा तयोरन्वयः । यत्र च व्याप्तिपक्षधर्मतयोः समृद्धालम्ब-
नं तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः । अस्य
निरुक्तसत्प्रतिपक्षितत्वस्य । जात्यन्येति । सत्ताकम्बुश्रीवादिम-
न्वादावेकैकस्य व्यभिचाराद्विशिष्टोत्पादानम् । घटनिष्ठेति । घट-
निष्ठात्यन्ताभावत्वेन सामान्यतः पक्षत्वान्न बाधाश्रयासिद्धी ।

नन्वाद्यस्य समवेतत्वादौ द्वितीयस्य घटाभावादौ व्यभिचार
इत्यत्र आह विशेषादर्शनेति ।

(गा०)नाशपटसाधनताज्ञानात्संशयाद्धेति विकल्पोऽसङ्गतं ज्ञानगो-
चरेच्छादशार्थात्तदोष्टसाधनताज्ञानस्य सर्वत्रैव हेतुतया संशयकल्पे
तत्कल्पव्यवच्छेदाद्योगात् इत्यत्र इष्टमेवाभिप्रायकतया विकल्पसङ्गम-
यति संशयजन्य इति । संशयजन्यदुःखस्य उत्सारणं कारणीभूतं
संशयविघटनेनानुत्पादः तद्रूपं यदिष्ट तत्साधनताज्ञानादित्यर्थः ।
एव च मूलोक्तसंशयस्य जिज्ञासाहेतुत्व दुःखजनयित्वा तदभावो-
पस्थानेन तदभावेच्छासंपादनद्वारेति स्फुटीकृतम् । अन्यत्र संशया-
भावदशायाम् । इष्टान्तरेति । व्यवहाररूपेत्यादि । तथाच मूल इष्टपद-
तद्विशेषपरमित्यर्थः । ज्ञानेच्छा-एकतरकोटिनिश्चयेच्छा ।

प्रतिपक्षसबलनस्य जिज्ञासायामतिव्यवहितस्यान्यघासिद्ध्या
अकारणत्वात् जिज्ञासाहेतुत्वादिति मूल तत्प्रयोजकत्वार्थकतया द्वार-
प्रदशयन् व्याचष्टे हेतिवति । समीचीनत्वं प्रतिव्याप्तिपक्षधर्मताक-
त्व स्वसाध्यानुमित्यौपयिकप्रमात्मकपरामर्शविषयत्वमिति यावत् ।
तत्संशयश्च परामर्शप्रामाण्यसंशयपर्यवसित इति बोध्यम् । अनेका-
न्तिकातिव्याप्तिरिति मूल यद्यप्यनैकान्तिकत्वोपस्थितेर्व्याप्तिपक्षधर्म-
तोपस्थितित्याभावात्तदोष्टसाधनताज्ञानात्तद्यथापि तदुपस्थिततरपि उदा-
सीनव्याप्त्यादिविषयकत्वसम्भवात् तत्समितिः । संशयद्वारा-साध्य-
संशयद्वारा ।

युगपत्परामर्शज्ञानोत्पादेपि क्रमिकपरामर्शद्वयसबलनाशेतिरोध

इति शङ्कते क्रमेति । एकपरामर्शान्तरमपरपरामर्शजनकव्याप्तिपक्ष-
धर्मताज्ञानयोः क्रमेणोत्पत्तेः, तथाच प्रथमपरामर्शचतुर्थक्षण एव
परामर्शान्तरोत्पत्तिः तदानीं च पूर्वपरामर्शनाशो नोत्पद्यते अपि तु
स्वष्टिनीयक्षणोत्पत्तिप्रतिशेषगुणात्तृतीयक्षण एवेति उत्पत्तिकाल-
पदं तत्पूर्वकालपरतया ध्याचष्टे उत्पत्तीति । तदा नाशादित्यतस्त-
दा नाशोत्पत्तिरीत्सर्गिकीत्याशयेनेदं व्याख्यातम्, तदा नाशसत्त्वाद्य-
कार्ये यथाधुनमेव, सङ्गच्छते अनन्तरोत्पत्तस्यैव गुणस्य नाशकतयो-
भयोर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरेकत्र पूर्वज्ञाने नाशकत्वासम्भवात्पूर्वक-
स्थलीयनाशकत्वाभिप्रायकतया ज्ञानाभ्यां विनाशादिति मूल संगमय-
ति व्याप्तीति । उत्पादकक्रमानियमादिति । व्याप्तिज्ञानान्तरमेव पक्षधर्म-
ताज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानानन्तरमेव व्याप्तिज्ञानमुत्पद्यत इति निश्चयमा-
णादित्यर्थः । उभयोर्नाशकत्वमुक्तमिति । उक्तज्ञानयोर्द्वयज्ञानं प्रथमतो
यत्रोत्पद्यते तत्र तस्य नाशकत्वादिति भावः । विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाल
इत्यथोत्पत्तौ तादृशज्ञानयोर्द्वैतत्वेनान्वये एकत्रैव उभयहेतुत्वान्वयोरप-
त्ता निर्वहतीति किं स्थलमेदानुसरणेनेत्याशेषनाह उत्पात्तावेवेति ।
व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकैकज्ञानस्थले परामर्शयोर्द्वयपर्यं न सम्भव-
तीति स्वयमाह यत्र चेति ।

उभयहेतुव्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानानामिति । परामर्शद्वयहेतुव्या-
प्तिपक्षधर्मताज्ञानचतुष्टयस्येत्यर्थः । परस्परप्रतिबन्धात्-एकसत्त्वस्था-
परसत्त्वाविषयकत्वात् । परामर्शोत्पाद इति । व्याप्त्याद्विज्ञानचतु-
ष्टयाधीनस्यैकदा समूहालम्बनरूपस्याविरलक्रमेण बोधयव्याप्यधत्ता-
ज्ञानस्योत्पाद इत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शयोरेकदानुत्पादस्तृतीयक्षणे
च विनाशः नेतरज्ञानस्य तन्निवम इत्यभिमानेनेयमाशङ्क । अभिमानं
निराकरोति व्याख्यादीति । यौगपद्याभावात्-युगपदवस्थानासम्भ-
वात्, ज्ञानमात्र एव उक्तनियमादिति भावः । परस्परप्रतिबन्धात्-
परस्परस्यव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् ।

समूहालम्बनपक्षधर्मताद्वयज्ञानात्समूहालम्बनरूपं व्याप्तिद्वयसं-
रणं ततः समूहालम्बनमुभयव्याप्यवसाज्ञानं प्रतिरोधप्रयोजकमिति
समाधत्ते मैवमिति । स्वयं निर्वह्यमाणस्य मित्यसत्प्रतिपक्षदोषस्य
साध्याभावात्प्राप्यवपक्षदिरूपस्य । केवलान्धीप्रसाप्यके-साध्याभा-
वाऽप्रसिद्धाऽसंभवात् ।

अस्येति मूलं निरुक्तव्यवहारौपयिकपरामर्शसंबलनात्मकसंप्र-
तिपक्षत्वपरतया व्याचष्टे अस्येति । अमिधेयत्वे द्वित्वावच्छिन्नाभाव-
प्रतिपोगित्वसाधारणरूपेण घटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य विरो-
धव्यव्यक्तत्वेन घटेऽमिधेयत्वज्ञानाप्रतिबन्धकतया तत्सामान्या ना-
मिधेयत्वानुमानप्रतिरोध इत्यमिधेयत्वमित्यादिप्रबन्धस्यामिधेयत्व-
त्वपक्षकघटनिष्ठाभावप्रतियोगितायच्छेदकरत्वाद्येकजात्यवृत्तित्ववि-
शिष्टघटमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्ववर्लिंगकानुमाने तात्पर्यम् । दृष्टान्तो
पि घटान्योन्याभावस्य पदरूपस्य च ।

वीचितौ 'सत्ता कंबुप्रोवादिमत्वादीति' यथाश्रुतमूलानुसारेण
यथाविवक्षिते तु सत्तादपदे सत्तात्वादिपरम् । एकैकस्येति । केवल
विशेकेवलविशेषणयोरित्यर्थः । ननु घटनिष्ठात्वन्ताभाव इत्यनेन
प्रसिद्धघटत्वाभाववियक्षणं तत्रामिधेयत्वप्रतियोगिकत्ववाधाश्च सा-
धनसम्भवः अमिधेयत्वामावस्य चाप्रसिद्धा न पक्षत्वसम्भव
इत्याशङ्कं निरस्मितुमाह घटनिष्ठेति । उभयमतप्रसिद्धेनेत्यादिः । सा-
मान्यताः—सामान्यरूपेण । बाधेति । सामानाधिकरण्यात्साध्य-
सिद्धेरुद्देश्यतासांशतो बाधो बाधः, अभावस्य कस्यचिदमिधेयत्वप्र-
तियोगिकत्वमपीति विधादे पक्षतायच्छेदकावच्छेदेन बाधो दुर्नि-
क्षेपः पक्षतायच्छेदकप्रसिद्धपक्ष नाधयोसिद्धिरित्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्यग्धेनामिधेयत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्ष-
निष्ठाभावे तत्सम्यग्धावच्छिन्नविशेषितामिधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकृत्यानुमितिरेव विरोधिनी तादृश च साध्यमप्रसिद्धम्, न
च घटनिष्ठस्वरूपसम्यग्धावच्छिन्नप्रतिपोगिताकामाचरत्वेन पक्षत्वा-
दुद्देश्यमिच्छिति स्वरूपसम्यग्धावच्छिन्नगगनाद्यभावस्य संयो-
गसम्यग्धावच्छिन्नमिधेयत्वत्वावच्छिन्नभावसमर्पणस्येनाभिन्नतया
सिद्धसाधनस्य दुर्धारायादिति चेत् । सत्यम्, स्वरूपसम्यग्धावच्छिन्ना-
यां घटनिष्ठाभावप्रतियोगितायां घटनिष्ठनित्याभावप्रतियोगितात्वेन
हेतुना घटनिष्ठामिधेयत्वमेवप्रतियोगितादृष्टान्तेनामिधेयत्वत्वाव-
च्छिन्नप्रदानुमाने तात्पर्येण सामञ्जस्यम् ।

मूले विशेषादर्शनदशावामिति । व्यभिचारिण्यवि एतादृशदेली
व्यभिचारप्रददशावामित्यर्थः । केवलान्यवियमपि सम्भव इत्यने-
नाश्रयः ।

व्यभिचारस्पलं दर्शयन्नेतत्कथनप्रयोजनमाह दीधितौ नन्विति ।
 व्यापस्य-जात्यन्यत्व इत्यादि प्रथमानुमानहेतोः, द्वितीयस्य-घट
 घृत्तीत्यादि द्वितीयानुमानहेतोः ॥

(दी०) वस्तुतो घटो नाभिधेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादि-
 लादिव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षः सम्भवत्येव, व्यापकाभावेनाप्र
 सिद्धस्यापि व्याप्याभावस्य सिद्ध्याभ्युपगमात्, प्रत्येकपदार्थप्रसि-
 द्धौ तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्तेर्विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् । सत्प्रतिपक्षस्तु
 साध्याभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्वव्याप्यवाश्च पक्षः पक्ष
 निष्ठौ साध्याभावसाध्यवद्भेदव्याप्यौ इत्येवमादिः प्रत्येकमेव ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्र-
 कृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधिप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिकूपो-
 न्यापकत्वम् । तदुन्नायकत्वञ्च यादृशविशिष्टविषयत्वेन परामर्शस्पा-
 नुमितिजनकत्वं तच्चम् । तच्च साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकम् । अ-
 साधारणविरोधयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृत-
 साधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाही पराम-
 र्शो ग्राह्यः । अत्र सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य अविरोध्यन्तेना-
 श्रयासिद्ध्याद्युन्नायकस्य, विरोध्यन्तेन वह्निय्याप्याभावे साध्ये
 वह्निय्याप्यवत्पक्षात्मकस्य वाचस्य व्युदासः । समृद्यते चानेन
 काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ वह्न्याद्यभावव्याप्यहृदत्वादिमान् प-
 क्ष इति । सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्तं पञ्चावयवादिप्रयोग
 मिच्छन्ति । अप, हेतुः साध्यव्यभिचारवानित्यादिवदय पक्षः सा-
 ध्याभावव्याप्यवानित्यादिकमुद्गावन पुनरुचित प्रतिभाति ॥

इति सत्प्रतिपक्षदीधितिः ॥

(गा०) प्रतियोगित्वादिप्रकारकवाध्यमुद्धेर्विशिष्टबुद्धिविरोधिता-

या नद्यैरनभ्युपगमात्, तथासति तत्सम्बन्धसम्बन्धादिप्रकारैकबुद्धे-
 रपि विरोधापातात् नोक्तानुमानेन घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यनु-
 मानप्रतिरोधसम्भव इति स्वयमभिधेयत्वरूपप्रतियोगिप्रकारेणाभा-
 वानुमानमेव मूलकृता साध्याप्रसिद्धा उपेक्षितमपि प्रतिरोधकतया
 व्यवस्थापयति वस्तुत इति । साध्याऽप्रसिद्ध्याऽन्वय्यनुमानात्पदा-
 दिसाधारणद्रव्यत्वादेः पटादौ व्यभिचारग्रहसम्भवेन व्यतिरेकितया-
 पि साधकताया सुघटत्वभावेन पक्षमात्रवृत्तिकंनुप्रीवादिव्यतिरे-
 कपादर । अभाषसाध्यकव्यतिरेकितया साध्यप्रसिद्धेरनपेक्षां दर्श-
 यति व्यापकाभावेनेति । पटादावभिधेयत्वादिव्यापकतया गृहीतस्य
 क्वुप्रीवादिमत्त्वाभाषस्याभावेन क्वुप्रीवादिमत्त्वादिनेत्यर्थः । अप्र-
 सिद्धस्यापि प्रतियोगितया अभिधेयत्वादिकप्रकारीकृत्य ब्रह्मतस्या-
 पि व्याप्याभावस्य व्याप्यतया गृहीतमभिधेयत्वादिक प्रकारी-
 कृत्य वस्तुनूतस्याभाषान्तरस्यापि सिद्ध्युपगमादप्रसिद्धसाध्यस्या-
 नुमानस्यैकदेशिनामेवानुमततया अभ्युपगमोक्ति क्वुप्रीवादिमत्त्वा-
 भाषस्य वास्तवाभिधेयत्वव्यापकताविरहान् अस्तुभूताभिधेयत्वा
 भाषस्यानुमित्याऽद्यगाहनासम्भवात् प्रसिद्धपटत्वाद्यभावस्य व्या-
 प्यतया गृहीताभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वाभाषाद्व्यापकाभावेनेत्यादेर्यथा-
 धुतस्यासगतिर्योष्या । व्यवहृत्सन्वत्त्वविशिष्टाप्रसिद्धावपि न विशिष्टा-
 यं परप्रतिज्ञासम्भव इत्याह प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धयेति । तावतैव
 ब्रह्मात्मकस्य व्यवहारोपयोगिविशिष्टज्ञानस्य सम्भवात् विशिष्टज्ञान
 विनापि तत्तद्विशेष्याशे तत्तद्विशेषणावगाहित्वेन तात्पर्यघटकप्रतीते
 ज्ञानेन विशिष्टयोधवयाव्यप्रयोगसम्भवाच्चेति भावः । मूलकृता
 सत्प्रतिपक्षहेतुदोषानभिधानास्वय तान्दर्शयति सत्प्रतिपक्षस्त्विति ।
 सत्प्रतिपक्षहेतुदोषस्त्विति । तुकारेण मूलनिवृत्तसत्प्रतिपक्षव्य-
 यहारविषयतावच्छेदकरूपस्य दोषत्वव्यवच्छेद । व्याप्यघान्-व्या-
 प्यविशिष्ट, पक्षनिष्ठी-भाषेयतया पक्षविशिष्टी । एवमादिरिति ।
 यादिपक्षाधिपक्तासम्बन्धेन प्रहृतपक्षसाध्यत्रप्रहृतसाध्याभाषादिप-
 क्षानुमितिजनकपरामर्शविषयप्रकृतपक्षस्याप्यविशिष्टप्रकृतसाध्या-
 भाषादिपरिग्रह । पक्षे साध्याभाव इत्यदि वाच्यबुद्धेरपि पक्षे साध्या
 नुमितिपरोधितया तादृशवाधोप्रायश्चस्यापि परामर्शस्यानुमिति-
 विरोधित्वेन तद्विषयस्यापि सत्प्रतिपक्षतां चिन्त्यात् । अत एव सा-

ध्यतद्भावयोराधेयतया पक्षव्याप्यवत्ताज्ञानसंघलनदशायां पक्षे साध्यं साध्याभावो वेति कोटिविशेष्यकसंशयरूपानुमितिः प्रत्येकमेवेत्यनेन तावत्समुदायस्य सम्प्रतिपक्षविभाजकत्वासंभवो दर्शितः ।

नन्वेवं प्रत्येकरूपस्याव्याप्या विभाजकत्वासम्भवात्सर्वसाधारणं किमेतद्विभाजकमित्याकांक्षायां तादृशं विभाजकं रूपमाह विभाजकं त्विति । सर्वत्र प्रकृतेति पक्षसाध्ययोर्द्वयोरैवाप्येति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिषेधतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकनिरूपकपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिता तादृशत्वमित्यर्थः । तादृशी च बहुवचनव्याप्यविशिष्टहृदनिरूपितविषयतेति तत्र लक्षणसमन्वयः । साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षविषयतायाः साध्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तद्द्वन्द्वानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षादावतिव्याप्तिवारकतया सत्यन्तं सार्थकविष्यते । तत्र निरुक्तवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपविरोधित्वान्तार्थस्य उन्नायकविषयविशेषणत्वे विषयताभागीस्य द्विधा निवेशे गौरवात् उन्नायकताघटकविषयतायामेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं विशेषणं दत्तम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशव्यावृत्ति पूर्ववत् । उक्तप्रकारताशालिग्रहनिरूपितप्रतिबन्धकतामात्रनिवेशे साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि समुहालम्बनसाध्यग्रहरूपसाध्याभावव्याप्यव्याप्याभावादिमत्प्रतिबन्धकतया नोपदर्शितसम्प्रतिपक्षोन्नायकव्यावृत्तिरिति तादृशप्रकारताकानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशः । तादृशप्रकारताशालिदोषजन्यज्ञानमाहार्यज्ञानं प्रति च साध्याभावेव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया सम्प्रतिपक्षस्यैवासंग्रह इति ज्ञानत्वमुपेक्ष्यानुमितित्वनिवेशः । हृदः काञ्चनमयबहिर्मात्काञ्चनमयहृदो बहिर्मानित्यादौ सद्ब्रह्मस्य बहुवचनव्याप्यविशिष्टहृदादेः ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकादिघटककाञ्चनमयत्वादिविषयताया अनिवेशात्तद्वदिनपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-

एवैशिष्ट्यप्रहृत्यं नोक्तज्ञानप्रतिषध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्तिः स्यादता
 स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्व परित्यज्य व्यापकत्वं प्रतिषध्यता
 विशेषणम् । अत एवाक्तस्थले आश्रयासिद्ध्याद्युन्नायके विशिष्टपक्ष
 मानप्रहृत्यावच्छिन्नविरोधिन्यपि विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्य
 विषयकानुमितित्वव्यापकप्रतिषध्यताघटितविरोधिताशालिनि का
 ञ्चनमयत्वाभावव्याप्यविशिष्टहृदादी सत्यन्तदलस्य निरुक्तसाध्यवै
 शिष्ट्यप्रतिषन्धकतावदनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकरवरूपवि
 रोध्युन्नायकत्वस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यादिति अविरोध्यन्तविशे
 षणम् । एतच्च समृह्यते इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यते । उन्नेयतया
 विशिष्टविषयेऽविरोधित्वविशेषणं यथाश्रुतशब्दलभ्य तदर्थस्तादृश
 विषयताकान्यत्वं तन्निवेशेऽधिकविषयतादिनिवेशाद्गौरवं वाञ्छनम
 यो हृदो वृद्धिमानित्यादी काञ्चनमयत्वाभाववदुद्धदादिरूपाधयासिद्धि
 भेदस्य सत्प्रतिपक्षदोषोन्नेयवन्धभावविशिष्टहृदादिरूपवाधेऽसत्त्वेना
 व्याप्तिश्चेति उन्नेयतावच्छेदकविशिष्टवाधविषयतायां विशिष्टपक्षावि
 प्रहप्रतिषन्धकतानवच्छेदकत्वनिवेशः । उक्तस्थले बाधप्रहृत्यापि
 अनुमितिरूपविशिष्टपक्षाविप्रहविरोधितया अव्याप्तितादवस्थमिति
 विशिष्टपक्षप्रहृत्यव्यापकत्वनिवेशः । विशिष्टपक्षप्रहृत्यपर्याप्तावच्छेद
 कताकरत्वस्य प्रतिषध्यतायां निवेशे काञ्चनमयरजतमयहृदो वृद्धिमा
 नित्यादी आश्रयासिद्ध्याद्युन्नायके काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यहृदावाधि
 व्याप्ति रजनमयत्वघटितपक्षतावच्छेदकविशिष्टप्रहृत्यस्य तज्ज्ञान
 प्रतिषध्यतानवच्छेदकत्वात्तः तदुपेक्ष्य तादृशप्रहृत्यव्यापकतायाः
 तत्र निवेशः । अत एव हृदो वृद्धिमानित्यादी हृदत्वादिपक्षनावच्छे
 दकत्वविशिष्टविषयकप्रहृत्यस्य केवलस्य कस्यापि प्रतिषध्यतानवच्छे
 दकत्वेऽपि नाप्रसिद्धिः । न च तादृशप्रहृत्यव्यापकप्रतिषध्यतानवच्छे
 दकत्वविशिष्टविषयनानिप्रेशेऽपि कस्या अपि विरोधिज्ञानप्रतिषध्यता
 याः हृद इति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणतादृशप्रहृत्यव्यापक
 त्वासन्मयास्तथाविधप्रतिषध्यताप्रसिद्धिः विशिष्टविषयकानुमिति
 त्वव्यापकतानिवेशे तादृशानुमितित्वस्य निर्धर्मितावच्छेदकज्ञाना
 वृत्तित्वपि हृदा वृद्धिमानहृदो घटयानित्यादिनानाप्रकारकानुमितिवै
 शिष्ट्यादिविशिष्टविषयकानुमितित्वसत्त्वात् तादृशसकलानुमितिर्ना
 कल्पचिज्ज्ञानस्य प्रतिषध्यतासम्भवेन तादृशानुमितित्वव्यापक प्रतिष

ध्यता न प्रसिञ्चतीति वाच्यम् । कामिनीजिज्ञासादिप्रतिबध्यताया
एव तथाविधानुमितित्वादेव्यापेकायाः प्रसिद्धेः ।

- पस्तुतस्तु विरोचित्वघटकप्रतिबध्यतायामेव पक्षतावच्छेदका-
दिविशिष्टविषयकानुमितित्वादेव्यापकत्वनिवेशात् प्रसिद्धिरिति पूर्वमे-
वावेदितम् । एतेन यत्र कामिनीत्वस्य पक्षतावच्छेदकता तत्र त-
द्विशिष्टविषयकानुमितित्वादेः कामिनीजिज्ञासाप्रतिबध्यत्वादेव्याप्य-
त्वेऽपि न क्षतिः ।

अथोन्नेये विशिष्टपक्षादिप्रहाविरोचित्वनिवेशेऽपि वन्धमावद्याप्य-
व्याप्याभाववान् हृदो बहिर्मानित्यत्र वन्धमावद्याप्यव्याप्यविशिष्टे हृदे
आश्रयासिद्धात्मकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तस्य वन्धनावद्याप्यविशिष्टहृ-
दात्मकसत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टपक्षप्रहाविरोधितः उन्नायकत्वात् आ-
श्रयासिद्धित्वेन अनुमितिर्विरोधित्वेन सत्यन्तद्वलाकातन्वात् । न
चोन्नायक एव विरोध्यन्तं विशेषणं विवक्षितम्, उन्नायकासिद्धेश्च
विशिष्टपक्षप्रहाविरोधितया नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति
बहिर्मानहृदो वन्धमावद्याप्यव्याप्याभाववानित्यत्र वन्धमावद्या-
प्यव्याप्यविशिष्टहृदात्मके वाधेऽनुमितिर्विरोधिवन्धमावद्याप्य-
विशिष्टहृदरूपाश्रयासिद्ध्युन्नायकेतिव्याप्तेः तस्य बहिर्विशिष्टपक्षा-
त्मकविशिष्टपक्षप्रहाविरोधित्वादेरिति चेत् । उन्नेये उन्नायके चावि-
रोध्यन्तस्य विशेषणतोपगमेनातिप्रसङ्गस्य वारणायावात् ।

अथवा उन्नेयविशेषणमेवाविरोध्यन्तम् यद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्य
ताघटिनं विरोधित्वं सत्यन्तार्थः, तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यताघटि-
तविरोधिताया उन्नेयविशेषणतया विवक्षितत्वात् पूर्वोक्तस्य
ले वन्धमावद्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदात्मकाश्रयासिद्धेः विशि-
ष्टपक्षप्रहाविरोधितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन सत्यन्तद्वलाकात्ता-
यास्तद्रूपावच्छिन्नाविरोधितः सत्प्रतिपक्षस्यैषोन्नायकत्वेन नाति-
व्याप्तिः, उन्नेयवाधस्योन्नायकसत्प्रतिपक्षस्य च विशिष्टपक्षसाध्यस्यै-
शिष्टपक्षप्रहाधरूपैकधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकविषयताकत्वेन सत्प्रतिपक्षस्यले लक्षणसमन्वय इति उन्नेयेऽ
विरोध्यन्तविशेषणं बहिर्व्याप्याभावसाध्यके बहिर्व्याप्यव्याप्यपक्षात्मक-
वाधस्य विशिष्टपक्षादिप्रहाविरोधिवन्धमावद्याप्यव्याप्यकस्य वा-
च्यमिति वक्ष्यते । तत्र यथाश्रुतविरोध्युन्नायकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकविषयतावादीष्टविषयतावच्छिन्नानुमितिप्रयोजकत्वं तत्र प्रतिब-
न्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपकविषयतात्वेन निवेशनं शिरोवेष्टनेन

नासिकास्पर्शमनुकरोतीति प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्ना
 नुमितिप्रयोजकत्वं निवेशितम् । उक्तस्थले बहिष्याप्यवत्पर्वतरूपभा-
 घस्य बहिमत्पर्वतविषयकसमूहालम्बनरूपबहिष्याप्यवत्पर्वतरूप-
 विरोधिविषयकानुमितिप्रयोजकतया अतिप्रसङ्ग स्यादिति वि-
 राधिविषयतावच्छिन्ननिरूपितप्रयोजकत्वं निवेशितम् । अनु-
 मितिजनकरूपमुद्रायकत्वं न विषयस्येति अनुमितिजनकतावच्छे-
 दकविषयताकत्वरूपमनुमितिप्रयोजकत्वं चात्र तदित्याह उभापकत्वं
 चति । यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति तृतीयाधोऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूप-
 मवच्छेदकत्वम् । तत्रिवेशाद्बहिष्याप्यवत्पर्वतरूपोक्तस्थलीयथाधे-
 सःप्रतिपक्षविषयकसमूहालम्बनप्रिये सत्प्रतिपक्षकदेशे कवलपक्षा-
 द्वां च गतिः स्याति स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवशे सत्प्रतिप-
 क्षकदेशे केवलपक्षादावनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितसत्य-
 न्तार्थाभावेनाविष्यासिविरहपि हृदो बहिमानित्यादौ ब-ह्यभावव्याप्य-
 व्याप्योभयावशिष्टहृदादिविषयकज्ञानीयब-ह्यभावविशिष्टहृदादिविष-
 यताया अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तेर्ब-ह्यभावव्याप्यव्याप्यत्वा-
 वच्छिन्नविषयतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतात्वेन वि-
 रोध्युद्रायकतावच्छेदकतया ब-ह्यभावविशिष्टहृदादावतिव्याप्तेर्दु-
 र्पारतयोन्नापकताशरीरेऽनतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वं तत्र निवे-
 श्यम् । अत्रेदशावच्छेदकतानिवेशेपि सत्यन्तविरोधित्वशरीरे इदं
 ज्ञानवच्छेदकत्वं प्रवक्ष्ये न तु स्वरूपसम्बन्धरूपं, तथा सति उक्तस्थ-
 ले ब-ह्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदादौ अतिव्याप्ति तादृशवि-
 शिष्टविषयताया बन्धभावविशिष्टहृदादिविषयताभिन्नतया च ए-
 भावत्वाद्यच्छिन्नविषयतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन प-
 क्षसाध्यविशिष्टप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् ।

तच्चति । तादृशविशिष्ट चेत्यर्थे । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि-
 प्रवृत्तहेतुमत्पक्षादौ मतभेदेन विरोधासाधारणरूपेऽतिव्याप्तिं धार-
 यति यत्साधारणति । प्रतिपक्षविधयेति । अनुमितिप्रतिबन्धकसा-
 ध्याभावव्याप्यवच्छिन्नविषयत्वर्थे । सपक्षविपक्षव्याप्यत्वमसा-
 धारण्य साध्यासामानाधिकरण्य विरोध इति मतं अनुमित्यवि-
 रोधिनि तत्र गौतमज्ञानातिव्याप्तिप्रसन्निरत पक्ष इत्युक्तम् । प्रति-
 योगि वादिष्यादिना पक्षधर्मतापरिग्रहः । तथाच प्रवृत्तपक्षतावच्छे-
 दकावच्छिन्नपक्ष प्रवृत्तमाप्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकाभावप्रति-
 योगत्यविशिष्टप्रवृत्तसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टप्रवृत्तपक्षतावच्छे-
 दकावच्छिन्नपक्ष प्रवृत्तमाप्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकाभावप्रति-

रामर्शनिष्ठानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताक-वरूपगुणायकत्व वि-
 षक्षणीयमित्यर्थः । रूपान्तरेण यत्र प्रकृतहेतोर्ध्यातरेकिप्रतिहेतु-
 ता तत्स्थलीयप्रतिपक्षस्य सङ्घट्टाय प्रकृतसाधनतावच्छेदकनिषे-
 श । रूपान्तरावच्छिन्नप्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिताविशि-
 ष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्वस्य यत्र साध्यतावच्छेदकघटकत्व त-
 त्स्थलीयतादृशसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्म-
 कप्रतिपक्षसङ्घट्टाय प्रकृतसाध्यतावच्छेदकनिवेश । यत्र प्रकृतसा-
 ध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतसाधनधस्वेन रूपान्त-
 रावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके प्रवशः तत्रत्यसत्प्रतिपक्ष-
 स्य तादृशपक्षतावच्छेदकताविशिष्टे साध्याभावव्याप्यवत्कारूपस्य
 सङ्घट्टाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकनिवेशः । साध्याभावनिरूपिता-व्य-
 व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षस्य लक्ष्यतोपगमाद्य तत्रातिव्याप्ति ।
 तस्यासाधारण्यरामकत्वे तद्वनवगाहित्वमपि परामर्शविशेषण दे-
 यम् । तत्सङ्घाटकमप्यादिपदम् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्येति । सा-
 ध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्पक्षाद्विरोधितयाऽनामासरूपस्येत्यर्थः ।
 आध्यासिद्ध्याद्युन्नायकस्येति । आध्यासिद्ध्याद्यन्तर्गतस्य पक्षविशे-
 षणाद्यभावव्याप्यवत्पक्षादेरित्यर्थः । आध्यासिद्ध्यादीत्यादिपदात्
 साध्याप्रसिद्ध्यादिपरिग्रह । घन्त्यादिसाध्यके धाधस्य किञ्चिदनुभा-
 यकतया उभये विरोध्यन्तविशेषणस्य तद्वारकता न सम्भवतीति
 बाधविशेषे तद्व्यावृत्तिं दर्शयति विरोध्यन्नेनेति । बहुव्याप्यवत्पक्षा-
 त्मकस्येत्यनेन बहुमत्पक्षोन्नायकत्व सूचितम् । अविरोध्यन्तसा-
 र्थक्याय प्रतिवक्ष्यतायां स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षसाध्यविशिष्टभावगा-
 हित्वावच्छिन्नत्वनिवेशासम्भव दर्शयति सङ्घट्टन इति । अनेन ल-
 क्षणेन प्रतिस्थापनारामकन्यायप्रयोगानौचित्य दर्शयिष्यन् तस्यैव
 साम्प्रदायिकतामाह सत्प्रतिपक्षे चेति । यथासिद्धान्तमिति । नैया-
 यिकादिप्रतिवादिनामित्यादिस्वसिद्धान्तानुसारेणेत्यर्थः । पञ्चा-
 यवादीति । इदत्वात् इत्यादिरूपेत्यादि । आदिना मीमांसकसौ-
 गतसिद्ध्यावयवव्यापपरिग्रहः । इच्छन्तीति । नैयायिकसाम्प्रदायि-
 का इति शेषः । उचित प्रतिमातीति । आदिना न्याये
 प्रयुक्ते हेतुदोषमात्रस्यैवाकांक्षितत्वात्प्रथमतस्तमनुद्गाव्य विपरीतप्र-
 तिज्ञादिप्रयोगेऽर्घान्तरस्य दुर्वारत्वाविति भावः ॥
 इति श्रीगवाधसमूहचार्यचक्रवर्तिकृतगादाधर्या सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।

अथ श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचितरहस्यसमान्वितं

असिद्धिप्रकरणम् ।

(चि०) असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः, प्रत्येकमननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतौ व्याप्ति-पक्षधर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्या-न्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्र-त्येकाभाव एव स इत्यननुगमः, तथापि विशेषणावच्छिन्न-प्रतियोगिको विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धा-भावो वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेत्, न । विशि-ष्टाभावाज्ञानेऽपि व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावेन चानुमितिप्रतियन्धो वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभा-वाव्याप्तिः, अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः । न च विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावो दोषो (१) न तु-स्वत इति वाच्यम् । प्रत्येकाभावस्य स्वत एव दोष-त्वसम्भवात् ।

अथ असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ।

(मा०) (२) व्यासीति । तथाच व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभाववान् हेतुर-

(१) लभ्यत इति पाठ्यतरम् ।

(२) अथ श्रीमद्भाष्येऽपि व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावेन चानुमितिप्रतियन्धो वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः, अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः । न च विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावो दोषो (१) न तु-स्वत इति वाच्यम् । प्रत्येकाभावस्य स्वत एव दोष-त्वसम्भवात् ।

सिद्ध इति भावः । अत्र घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ व्याप्यावासिद्धेः संप्रदाय व्याप्यत्वस्य जलहृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ (१) स्वरूपासिद्धेः संप्रदाय च पक्षधर्मत्वस्य प्रवेशः । व्याप्तिश्च साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपा प्राज्ञा न तु हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धिस्थले तदप्रसिद्धाऽसम्भवापत्तेः । पक्षधर्मत्वं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वम्, तेन हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धे कालिकादिसम्बन्धेन हेतोः पक्षवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकाभावद्वयमसिद्धिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावो वा ? आद्ये इह प्रत्येकमिति । प्रत्येकाभावस्येत्यर्थः । अननुगमात्-सर्वासिद्धासाधारणत्वात् । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्वरूपसिद्धे व्याप्यत्वाभावस्य घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धे च पक्षधर्मत्वाभावस्यासत्त्वादित्यनिप्रायः । अन्त्यानिप्रायेणाशङ्कते गन्धेति । प्रत्येकाभावे अनुगतप्रत्येकाभावमात्रवत्यपि वर्तमानः । प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति । प्रत्येकाभावमात्रवत्यव्याप्तिरित्यर्थः । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि तदभावः प्रत्येकाभावस्थलेऽपि वर्तन एवेति नाव्याप्तिरित्यत आह अपसिद्धान्तश्चेति । अननुगम इति तदवस्थ इति शेषः । अनुगत इति । प्रत्येकाभावमात्रवत्यपि वर्तमान इत्यर्थः । निवृत्तिश्चेति । व्याप्यादिप्रत्येकामात्रद्वयस्याप्यासिद्धितयेति शेषः । तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति । व्याप्यादिप्रत्येकाभावद्वयेऽसिद्धिलक्षणाऽव्याप्तिरित्यर्थः । विशिष्टाभावत्वस्याऽसिद्धिरूपत्वात्तस्य च प्रत्येकाभावयोरसत्त्वादिति शेषः ।

इदमुपलक्षणम् । अयोगोलकं धूमयवत्तैः हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधसङ्घर्षाऽसिद्धेऽसिद्धिलक्षणस्याप्यव्याप्तिः तत्र विशिष्टस्याप्रसिद्धतया तदभावस्याप्यसिद्धेरित्यपि बोध्यम् ।

ननु प्रत्येकभावज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तस्यासिद्धित्वमतो नाव्याप्तिरित्यत आह अन्यथेति । तेषां-प्रत्येकाभावानां, हेतुत्वाभाससामान्यलक्षणाकान्तानामिति शेषः । साध्यादिभेदेन व्याप्यादीनां नानात्वाद्बहुवचनम् । प्रत्येकाभाव-प्रत्येकाभावंज्ञानं, न तु स्वतः-न तु साक्षात्, तथा च हेतुत्वाभाससामान्यलक्षणमेव तत्र नास्ति अ-

नुमितितत्कारणपरामर्षयोः साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्य तल्लक्षणाघटकत्वा-
दिति भावः। स्वत एव-साक्षादेव, प्राद्याभावागाहित्वादिति भावः। इह-
मुपलक्षणम् आध्यासिद्धि-साध्यविशेषणासिद्धि-साधनविशेषणा-
सिद्धि-हेतुसिद्धिषु चाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम् ।

(चि०) वस्तुतो विशिष्टाभावो दोष एव न प्रत्येकस्य
समर्पत्वे तेनैवान्पथासिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वात् प्रत्येका-
भावमज्ञात्वा न विशिष्टाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वादि-
शिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने वादिनिवृत्तेश्च ।
अत एव व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं
प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वम्, व्यभिचादावसिद्धत्वे-
ऽप्युपजीव्यत्वेन प्राथम्यात्तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च
स स्वत एव दूषकः, तत्र व्याप्त्यसिद्ध्यर्थमुपाधौ
तद्भाविते विप्रतिपद्यतेऽपि, तस्य दुर्ग्रहत्वात् व्य-
भिचारेणैव तदन्वयाच्च, यदि च व्यभिचारादि-
कमज्ञात्वाप्यसिद्धियुद्धिः, तथाऽप्युपधेयसङ्करेऽप्युपा-
धेरसङ्कर एवेति निरस्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादेव । एते-
न व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावोऽसिद्धिरिति प्रत्युक्तम्,
अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य दोषत्वात् व्यर्थ-
विशेषणत्वाच्च ।

(दी०) वस्तुत इत्याद्यभ्युद्ययमात्रम् विशिष्टपरामर्शविरो-
धित्वेन विशिष्टाभावस्य दोषताया दुर्वारत्वात् । प्रत्येकाभावमज्ञा-
त्वापि शब्दादिना शक्यग्रहत्वात् । व्यर्थविशेषणत्वस्य चासाव-
कतासाधन एव सम्भाव्यत्वात् । न वा तदपि, तादृशाभावादिप्र-
ध्यातुर्द्वन्द्वान्तरेणावच्छेत्तुमशक्यत्वात् विशेष्यादिप्रतियोगिकत्व-
मात्रस्य व्यभिचारिमाधारणत्वादिति ।

(मा०) शौच एव नेति । हेतुमास एव नेत्यर्थः । कुतस्ताद्विशेषोऽसि-

स्तिरिति शेषः । प्रत्येकस्य-प्रत्येकामावस्य, समर्थत्वे-दुपणसमर्थ-
 त्वे, आभासत्वेति यावत् । अन्यथासिद्धेरिति । विशिष्टाभावस्य
 हेत्वाभासत्वं विनापि विशिष्टाभावतसाधनस्य दुष्टत्वव्यवहारोप-
 पत्तेरित्यर्थः । विशिष्टाभाववति प्रत्येकामावस्याप्यावश्यकत्वादिति
 भावः । ननु साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्तिरित्याकारकाविशकालितव्या-
 प्तिपक्षधर्मतोभयविषयकपरामर्षस्यानुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये
 साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
 धर्मताप्रकारकपरामर्षस्याप्यनुमितिहेतुतया तद्विरोधित्वेन विशिष्टा-
 भावस्यापि हेत्वाभासत्वं दुर्वारं विनिगमकाभावेन तादृशविशिष्टप्र-
 कारकपरामर्षप्रतिबन्धकत्वस्यापि सामान्यलक्षणघटकत्वात्, साध्य-
 व्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशेष्यकपरामर्षस्यैवानुमितिहेतुत्वमि-
 ति मध्यमतानुयायित्वे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वयोर्द्वयोः प्रत्येकामा-
 वस्यापि दोषत्वाभ्युपगमासङ्गतेः पक्षवृत्तित्वाभावज्ञानस्य तादृशप-
 क्षविशेष्यकपरामर्षप्रतिबन्धकत्वादित्यरुचेराह व्यर्थविशेषणत्वा-
 दिति । इदमसाधकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादित्यसाधकत्वा-
 नुमाने पक्षधर्मत्वाभावादित्यस्यैव सम्यक्त्वेन व्यर्थविशेषणत्वादित्य-
 र्थः । तथा च हेत्वाभासत्वस्यासाध्यकताव्याप्यत्वनियमात् व्यर्थविशे-
 षणतया च विशिष्टाभावे तदभावात् तस्य हेत्वाभासत्वम् । न चैवं
 तत्र सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य हेत्वाभासत्वाभा-
 वेनाऽनायत्या विशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभयविषयताशालिपरा
 मर्षप्रतिबन्धकत्वस्यैव सामान्यलक्षणे निवेशनीयत्वादिति भावः ।
 नन्विदमप्ययुक्तं व्यर्थविशेषणत्वेऽपि व्याप्तिसत्त्वात्तद्विशिष्टाभावत्वस्य
 प्रत्येकामावत्वाघाटिततया विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन धूमप्रागभा-
 ववद्विषयधर्मिकतया च वैयर्थ्यशङ्कानवकाशाच्चेत्यरुचेराह प्रत्येकामा-
 वमिति । उपजीव्यत्वादिति । प्रत्येकभावज्ञानस्यापजीव्यत्वादित्यर्थः ।
 तथा च प्रत्येकभावज्ञानस्योपजीव्यतया प्रत्येकभाव एव हेत्वा-
 भासो न तु विशिष्टाभावस्तज्ज्ञानस्य प्रत्येकभावज्ञानोपजीवक-
 त्वात्, सामान्यलक्षणे चानायत्या विशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभय-
 विषयताशालिपरामर्षप्रतिबन्धकत्वस्यैव निवेशात्प्रतिव्याप्तिरिति
 भावः । नन्विदमप्ययुक्तं प्रत्येकभावमन्तराधि(१)प्रत्यक्षरात्र्याभ्यां लि-

(१) मङ्गलातीति पठ्य तस्य ।

ज्ञान्तरज्ज्यानुमानेन च विशिष्टाभावज्ञानसम्भवात् । न च तथापि प्रत्येकाभायलिङ्गकानुमानेन विशिष्टाभावज्ञानं प्रति प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । विशिष्टाभावलिङ्गकानुमानेन प्रत्येकाभावज्ञानं प्रति विशिष्टाभावज्ञानस्याप्युपजीव्यत्वेन काचित् स्कोपज्ञाव्योपज्ञविक्रभावस्याविशेषादित्यरुचैराह विशिष्टाभावानुद्गावनेऽपीति । एतदप्यापाततः, एवं सति विरुद्धत्वादेरपि हेत्वाभासत्वं न स्यात् तदनुद्गावनेऽपि बाधस्वरूपासिद्धत्वादेरुद्गावने वा दिनिवृत्ते । न च तत्र बाधादेरनुद्गावनेऽपि विरुद्धत्वमात्रोद्गावने वादी नियततेऽतो विरुद्धत्वस्यापि हेत्वाभासत्वम्, अत्र तु प्रत्येकाभावानुद्गावने विशिष्टाभावमात्रोद्गावनेऽपि न बादिनिवृत्तिरिति न विशिष्टाभावस्य दोषत्वमिति वाच्यम् । विशिष्टाभावमात्रोद्गावनेऽपि वादिनिवृत्ते तस्मात्साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्षस्याप्यनुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभाववद्देतुरपि हेत्वाभासः स च व्याप्यत्वासिद्धावेवान्तर्भूत इति तत्त्वम् । अत एवेति । निरस्तमित्यनेनान्वयः । व्याप्तीति । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयमाश्रमुरयविशेष्यकद्युद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमित्यर्थः । नातो विशेषाभायसामान्याभावविकल्पभागासिः व्याप्यसम्भवशङ्कावकाशः । अधिकं तु सिद्धान्ते वक्ष्यामः । प्रत्येकाभावानुगतमिति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकाभावद्वये चर्तमानत्वमित्यर्थः । असिद्धत्व-असिद्धित्वम् । नन्वेवं व्यभिचारादेः कथं दोषत्वं तद्वति हेतौ असिद्धेरावश्यकत्वेन तस्यैव दोषत्वसम्भवादित्यत आह व्यभिचारादाविति । व्यभिचारादिमति हेतावित्यर्थः । आदिना विरोधपरिग्रहः । उपजीव्यत्वेनेति । असिद्धत्वज्ञानं प्रति लिङ्गज्ञानविषया व्यभिचारादिज्ञानस्योपजीव्यत्वेनेत्यर्थः । प्राथम्यात्-प्राथम्योपरिधत्तयात्तदुद्गावने-व्यभिचारादिमात्रोद्गावने, विरोधित्वाविशेषाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । सः सांपि व्यभिचारादिरपीति यावत् । नन्वेवमसिद्धिज्ञानोपजीव्यमाहक्येनोपाधिरपि हेत्वाभासान्तरं स्यात् इत्यत आह तत्रेति । व्यभिचारादिमति हेतावित्यर्थः । व्याप्यसिद्धधर्म-व्याप्यज्ञानार्थम् । उपाधी त्विति । तुल्यो मित्रकमेउद्गावित इत्यन्तरं योज्यः । विप्रतिपद्यतेऽपीति । व्याप्ती विप्रतिपद्यतेऽपीत्यर्थः । विप्रतिपद्यतेऽपि, तथाचोपाध्युद्गावनेऽपि व्याप्तिप्रमोक्षयात्तस्य सा-

क्षाद्विरोधित्वाभावेन हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः । किञ्चोपाधिज्ञानं नासिद्धिज्ञानोपजीव्यं, किन्तु तद्व्यभिचारज्ञानमेव हेत्वाह तस्येति । असिद्धत्वस्येत्यर्थः । दुःखत्वात्-उपाधितो दुर्लभत्वात्, व्यभिचारेणैव-उपाधिद्वयमिचारेणैव, तदुभयताद्विद्वध्युपयनात् । एतच्चापाततः व्यभिचारितासम्बन्धेन उपाधेरप्युप्रायकारत्वसम्भवात् तथाप्युपाधिद्वयमिचारेणैव हेत्वाभासान्तरत्वाया दुर्घातत्वात्, किन्तु पूर्वोक्तयुक्तिरेव समीचीनेति द्रष्टव्यम् । असिद्धिबुद्धिरिति । प्रत्यक्षान्वारम्भा लिङ्गान्तरजन्यानुमानेन चासिद्धबुद्धिरित्यर्थः । उपधेय इति । उपधेययोः-असिद्धव्यभिचारिणोर्धर्मिणोः, सङ्करेपि-अभेदेपि, उपाधेः-असिद्धत्वव्यभिचारिणादेर्धर्मस्य, असंकर एव-मानानंकर एव, परस्परप्रहणालीनप्रहविषयत्वमेवेति यावत् । तथा चासिद्धत्वाग्रहदशायामपि व्यभिचारादिमात्रज्ञानान् व्याप्तिज्ञानानुदयेन तस्यापि स्वताःप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवेति भावः । अत एवेति विवृणांति व्यर्थेति । तथाधिध्वुद्धिमुत्पत्तिश्चेत्यन्तावच्छेदकरूपस्य विशेषणस्य दृपकनायामप्रयोजत्वात् तथाधिध्वुद्धिमुत्पत्तिविशेष्यतावच्छेदकरूपप्रकारकज्ञानस्यानुमितितत्करणपरामर्शविरोधित्वादिति यावत् । येन रूपेण ज्ञानमनुमितितत्करणपरामर्शव्यतिरिक्तप्रतिबन्धकं तदेव च विभाजकतावच्छेदकमित्यभिमानः ।

यद्वा 'व्यर्थविशेषणत्वात्' अयं हेतुरसाधकः निरुक्तबुद्धिमुत्पत्तिविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वादित्यसाधकतानुमाने निरुक्तबुद्धिमुत्पत्तिविशेष्यतावच्छेदकरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वात् व्याप्तिषावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वेनैव व्याप्यभावस्य पक्षधर्मत्वात्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वेनैव पक्षधर्मत्वाभावात्स्य हेतुत्वसम्भवादित्यर्थः । असाधकतानुमापकतावच्छेदकरूपमेव च विभाजकतावच्छेदकमित्यभिमानः । एतच्चापाततः विरोधितावच्छेदकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमे मानाभावात् विरोधितावच्छेदकरूपेणापि पूर्वव्यभिचारादेर्विभङ्गनात् । एवमसाधकतानुमापकतावच्छेदकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमेऽपि मानानाभावात् व्यर्थविशेषणत्वस्य व्याप्यविघटकतया तत्सत्त्वेऽपि असाधकतानुमापकत्वसम्भवाच्च । तथाधिध्वुद्धिमुत्पत्तिविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वस्य व्याप्तिषावच्छिन्नप्रतियोगिताका-

भावत्वाघटिततया व्यर्थविशेषणताशङ्काया अप्यनयकाशाब्द ।
 वस्तुतस्तु (१) तत्रापि आश्रयासिद्धि-साध्यविशेषणासिद्धि-हेतुवि-
 शेषणामिद्धि-हेत्वासिद्धिष्वव्याप्तिरेष दोषो बोध्यः । एवमत्रेऽपि । व्या-
 प्तिरिति । व्याप्तिवपक्षधर्मतात्वान्यतरघर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामा-
 घोऽसिद्धिरित्यर्थः । यद्वाऽन्यतरपदव्यत्यासेन व्याप्तिसामान्याभावप-
 क्षधर्मतासामान्याभावयोरन्यतरोऽसिद्धिरित्यर्थः । यथाश्रुते सामा-
 न्याभावविशेषाभावधिकत्वाभ्यामव्याप्यतिव्याप्तिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वा-
 दिति ध्येयम् । प्रत्येकाभावस्येति । प्रत्येकाभावत्वप्रकारेण प्रत्येकाभा-
 वज्ञानस्येत्यर्थः । दोषत्वात्-प्रतिबन्धकत्वात्, प्रत्येकाभावाद्यज्ञाने चा-
 न्यतरत्वप्रकारकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः । तथा च विरो-
 धितानवच्छेदकतया कथमस्य विभाजकतावच्छेदकत्वमित्यभिमा-
 नः । व्यर्थेति । असाधकतानुमानेऽन्यतरत्वरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थ-
 त्वादित्यर्थः । प्रत्येकं व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकामावत्येवैव
 यमकत्वसम्भवादिति भावः ॥

(चि०) यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमिति विरह आश्रया-
 सिद्ध्याप्यनुगतोऽसिद्धिः, तत्प्रमितिसत्त्वे तत्रानुमि-
 त्स्यापत्तेरिति । तदपि व्यर्थविशेषणत्वात् तदज्ञानेऽपि
 प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तम् ।

वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यस्य त-
 त्प्रमितेश्चाप्रसिद्ध्या । तदभावो ज्ञातुमुद्गावपितुश्चाशक्य
 एव । यत्किञ्चिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रमितिविरहः
 सद्हेतुसाधारणः स्वप्रमितिविरहो यत्किञ्चित्प्रमितिवि-
 रहो वा सद्हेतावपि सकलतत्प्रमितिविरहो दुर्निरूपः
 व्याप्त्यभावादेव तद्ग्रहे स एव दोष उपजीव्यत्वात् ।
 यदि च प्रमितिविरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभाव-
 त्वात् तदा व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात् न स्वाद्य
 हेत्वाभासताज्ञानगर्भतल्लक्षणाभावात् । एतेन व्याप्ति-

प्रमितिपक्षधर्मताप्रमितिविरहान्पतरत्वमसिद्धिः, अन्य-
तरत्वञ्च तदन्वयान्यत्वं तेनोभयविरहेऽपि नाव्याप्तिरि-
ति-निरस्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादेव ।

(मा०) व्याप्तिपक्षधर्मतेति । हेतुतावच्छेदकवच्छिन्नहेतुविशे-
ष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टपक्षताव-
च्छेदकावच्छिन्नपक्षधर्मताप्रकारकप्रमभिन्नज्ञानविरह इत्यर्थः । आध-
यासिद्ध्याद्यनुगत इति । आधयासिद्ध्यादिरूपसकलासिद्धिव्यापक इत्य-
र्थः । तत्र तादृशज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकाद्यंशे प्रमत्वनियमादिति भावः ।
आदिता स्वरूपासिद्धिसाध्यसाधनविशेषणासिद्धिव्याप्यसिद्धीर्ना
परिग्रहः । तदप्रमितिसत्त्व इति । आधयासिद्ध्याविषु तादृशपक्षधर्मत्व-
प्रकारकज्ञानस्य प्रमभिन्नत्व इत्यर्थः । अनुमितिप्रमित्यापत्तेरिति ।
अनुमितेरपि प्रमभिन्नत्वापत्तेरित्यर्थः । एवं च तादृशज्ञानविरहवान्
हेतुरसिद्ध इत्यसिद्धलक्षणमिति भावः । तदपीति निरस्तमित्यनेनान्ययः
निरासे हेतुमाह व्यर्थेति । विशेषणस्य-प्रमित्यंशस्य, व्यर्थत्वात्-दुष-
कतायामप्रयोजकत्वादित्यर्थः । परामर्शं प्रमितेरविशेषणतया तद-
भावज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । हेत्वन्तरमाह तदज्ञानेऽपी-
ति । प्रत्येकज्ञानस्य-व्याप्यभावादिप्रत्येकज्ञानस्य, तथा च प्रत्येका-
भावस्याप्यसिद्धितया तत्राव्याप्तिरिति भावः ।

प्रत्येकाभावेऽसिद्धिलक्षणस्याव्याप्तिमभिधाय साधनविशेषणा-
सिद्ध्यादिस्थले हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वादेरप्यसिद्ध्याऽसिद्धलक्षणस्या-
सम्भवमाह घन्तुतसिधति । प्रकृतहेत्विति । हेतुतावच्छेदकविशिष्ट-
हेतोरित्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्च पर्वतो घट्टिमन् काञ्चनमयधूमादि-
त्यादिमाधनविशेषणासिद्धिस्थले योध्या । ध्यातीति । साध्यताव-
च्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तेरित्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्च पर्वतः
काञ्चनमयघट्टिमन् धूमादित्यादिसाध्यविशेषणासिद्धिस्थले योध्या ।
पक्षधर्मतेति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षनिरूपितधर्मत्वस्येत्यर्थः ।
एतदप्रसिद्धिश्च काञ्चनमयः पर्वतो घट्टिमन् धूमादित्याद्याध्रवा-
सिद्धिस्थले योध्या । धैशिष्ट्यस्येति । व्याप्तिपक्षधर्मतोमयधैशि-
ष्ट्यस्येत्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्चायोगोक्तक धूमवद्गृहे दृदो घट्टिमन् धूमा-
दित्यादियाधसंकीर्णासिद्धिस्थले योध्या । न च 'धैशिष्ट्ये'त्यत्र दृन्द-

समासे वहुवचनापत्तिः समाहारद्वन्द्वस्य नियताधिपयतयाऽत्र तद्वसम्भ-
वादिति वाच्यम् । 'सर्वत्र द्वन्द्वे (१) विभापयैकवचनं भवतीति' वा ण प-
नुशासनादितरेतरद्वन्द्वेऽप्येकवचनसम्भवात् । न चैवं ध्वषादिरमि-
त्यपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । 'द्वन्द्वैकव'मिति सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकव-
चनत्वे नपुंसकलिङ्गत्वावश्यकत्वयोधनात् । न चैवं समाहारेतरैतरयोः
को भेद इति वाच्यम् । समाहारद्वन्द्वस्य समाहारत्वप्रकारकघो-
धजनकावेनैव भेदात् तस्यैव (२) च नियतधिपयत्वादित्यलमाधि-
केन । नन्वत्र हेतुतावच्छेदकादिवैशिष्ट्यं वैधानिकं ननु वास्तविकं प्राज्ञं
येन साधनविशेषणासिद्ध्यादिस्थलेऽप्रसिद्धिः स्यात्, तथा च हेतु-
तावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यत्वं पक्षता-
वच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वं, चावगाहने या साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्ति-
रित्याकारिका भ्रममिमा प्रतीतिस्तद्विरहयत्वमसिद्धत्वमिति कलि-
तार्थ इत्यत आह तत्प्रमितेश्चेति । असिद्धिस्थले भ्रमभिप्रतादश-
प्रतीतिश्चेत्यर्थः । ननु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितियत्वेन प्रकृतदंतुविशेष्य-
कप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्यादिसिद्धिप्रमितिर्न विवक्षिता, किन्तु यत्किं-
ञ्चित्साध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टयत्किञ्चित्पक्षधर्मत्वप्रकारकयत्किं-
ञ्चित्हेतुविशेष्यकप्रमितिरेव । विवक्षिता तद्विरहश्च न तत्सामान्याभा-
सः किन्तु तत्प्रतियोगिकाभासमात्रं तेन हेत्वन्तरे साध्यान्तरीयव्या-
प्यादिसिद्धिसम्बन्धस्य नाव्याप्तिरित्यत आह यत्किञ्चिद्व्याप्तीति ।
यत्किञ्चिदिति पक्षेऽपि सम्बन्धते । यत्किञ्चिन्निरूपितव्याप्तिविशिष्ट-
यत्किञ्चित्पक्षधर्मत्वप्रकारकयत्किञ्चित्हेतुविशेष्यकप्रमितिप्रतियोगि-
काभाव इत्यर्थः । ननु हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यतावच्छेदक-
रूपेण साध्यनिरूपितव्याप्यत्वं पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वं चा-
वगाहने या प्रतीतिर्भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतु-
तावच्छेदके तदभावोऽसिद्धिः भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासं-
बन्धावच्छिन्नतादशप्रतीत्यभाववद्धेतुतावच्छेदकवान् हेतुरसिद्ध इति
न कोऽपि दोष इत्यत आह स्वप्रमितीति । भ्रमानिरूपितविशेष्यताव-
च्छेदकतासम्बन्धेन स्वीयतादशप्रतीतिविरहो वा विवक्षितः तेन स-
म्बन्धेन, यस्यैकस्यचित्पुरुषस्य तादशप्रतीतिविरहो वा तेन सम्ब-

(१) सर्वो ह दो इति मु० पु० पाठ ।

(२) तद्वैवेर्त्ति मु० पु० पाठ ।

न्येन तादृशप्रतीतिसामान्याभावो वा ? नाद्यौ सन्देहावपि सत्त्वात् । नान्त्यौ दुर्ज्ञेयत्वात् । परकीयप्रतीतेरयोग्यत्वादित्यर्थः । ननु व्याप्यभावादिहेतुना स्वपरसाधारणतादृशप्रतीत्यभावो शेष इत्यत आह व्याप्यभावादिति । ननु स्वरूपसन्नेवाय प्रतिबन्धकोऽतो दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह यदि चेति । प्रमितिविरहः—भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशप्रतीतिसामान्याभावः । तदेति । असिद्धे हेतादिति शेषः । तादृशाभावस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति भावः । तदलक्षणाभावादिति । हेत्वाभाससामान्यलक्षणामावादित्यर्थः । अन्यतरत्वमिति । अन्यतरत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते अन्यतरत्वस्यासिद्धिधर्मतयाऽसिद्धिरित्यस्यानन्वयापत्तः । नन्वन्यतरत्वत्वं प्रत्येकमात्रवत्त्वं तथा च प्रमितिद्वयाभावस्थलेऽव्याप्तिरित्यत आहान्यतरत्वमिति । एतेनेति विवृणोति व्यर्थविशेषणत्वादेवेति पूर्ववत् ॥

(चि०) स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिः, अत एवाव्याप्तेऽपक्षधर्मत्वं च तदारोपरूपासिद्धिरित्यनुमितिः, न तु व्याप्तपक्षधर्मादपि तदनिश्चये । न चैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि हेतुत्वं स्यात्, दशाविशेष इष्टत्वात् । सेयं स्वरूपसती दूषिका कारणाभावत्वात् । न च व्याप्त्यादिप्रत्येकनिश्चयाभाव एव दूषक आवश्यकत्वादिति वाच्यम् । विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वे तदभावस्य कार्यानुत्पादकत्वादिति ।

मैवम् । एवं सव्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् । असिद्धेः स्वरूपसत एव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यवभिचाराद्यनुद्भावनात् । यदि च तस्मात् सिद्धिर्नोपपद्यत इति तस्योपजीव्यत्वं तदाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात् सिद्धिर्मेति स एव पृथग्दोषः स्यात् । असिद्धिश्च ज्ञा-

ता परस्पोद्गाव्येति स्वज्ञानार्थमुद्गायितासिद्धिनिर्वा-
हार्थश्चाश्रयसिद्ध्यादिज्ञानमावश्यकम् । कथञ्च हेतुनदा-
भासविशेषः ? सिद्धौ द्वयोरपि, हेतुत्वात् असिद्धौ
तदाभासत्वात्, व्यभिचारादेः सद्धेतौ सिद्धिमख-
ण्डयतश्च हेत्वाभासत्वाभावात् ॥

(दी०) व्यभिचारादेरिति । सद्धेतौ-सद्धेतुत्वेन ज्ञायमाने,
तदानीं सिद्धेरमातिवन्धेऽपि कालान्तरमृष्टीतेन व्यभिचारादिनां
तदानीन्तनाभासत्वं सुग्रहमिति श्लेषम् ॥

(मा०) व्याप्तीति । स्वीयव्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रकारकनिर्णय
इत्यर्थः । तदभावः-विषयतासम्बन्धेन प्रकृतहेतौ तदभावः । व्या-
प्यादिभ्रमादनुमितिनं स्यादिनि पूर्वोक्तथाधकमुद्धरति अत एवेति ।
यत एव विषयतासामान्येन भ्रमप्रमासाधारणस्वीयतदुभयप्रकारक-
निर्णयसामान्यभावोऽसिद्धिर्न तु भ्रमानिरूपितविषयतासम्बन्धेन
स्वपरसाधारणतादृशनिर्णयभावोऽत एवेत्यर्थः । तदा-व्याप्त्यादि-
भ्रमदशायां, सिद्धिः-व्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रकारकनिर्णयः । तदनिश्चय
इति स्वीयतदुभयप्रकारकनिर्णयभाव इत्यर्थः । पुरुषान्तरीयतदुभय-
निर्णयानुमितिरिति शेषः । न चैवमिति । एवं-स्वीयतदुभयनिर्णय-
भावस्यासिद्धित्वे, हेतोरपि-पर्वतो घट्टिमान् धूमादित्यादौ सद्धेतोरपि,
स्वीयतदुभयनिर्णयभावदशायामिति शेषः । तदाभासस्यापि-पर्वतो
घट्टिमान् आकाशादित्याद्यसिद्धहेतोरपि, स्वीयभ्रमात्मकतदुभयनिर्णय
दशायामिति शेषः । हेतुत्व-सद्धेतुत्वम् । न च भ्रमात्मकतदुभयनिर्णय-
दशायामपि असाधारण्यविरोधा-यतरस्य हेत्वाभासत्वप्रयोजक-
स्थावश्यं सत्त्वेन सद्धेतुत्वासम्भव इति वाच्यम् । पक्षवृत्तित्वे सति
साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्यासाधारण्यस्य वृत्तिमत्त्वे
सति साध्यवदवृत्तित्वरूपस्य पूर्वोक्तविरोधस्य च तत्रासत्या-
दिति भावः ।

केचित्तु हेतुत्वस्यासिद्धिशून्यहेतुत्वमित्यर्थं इत्याहुः । श्लेषमिति ।
पूर्वोक्तं च न हेत्वाभासलक्षणमिति भावः । नचेति । न तदुभयप्रकार-
कनिर्णयभाव इति भावः । आवश्यकत्वात्-कारणाभावत्वेन तस्य

दोषताया व्यावश्यकत्वात् । विधिष्टेति तदुभयप्रकारकानिर्णयस्येत्यर्थः । तदभावस्य-तदभावस्यापि । कार्यानुत्पादकत्वादिति । कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

अत्रैवेति । असिद्धावेवेत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयाभावेनैवानुमित्यभावसम्भवादिति भावः । ननु प्रतिबन्धकीभूताऽसिद्धिज्ञानोपजीव्यतया व्यभिचारादिदोष इत्यन आह असिद्धेरिति । स्वज्ञानार्थ-प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानार्थम्, अनुज्ञावनात्-अनपेक्षणात् । ननु प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानं प्रति व्यभिचारादेरनुपजीव्यत्येपि असिद्धिस्वरूपे तस्योपजीव्यत्वमस्त्येव व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपसिद्धि-प्रतिबन्धकत्वेनैवासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वादतः पृथग् दोषत्वमित्यत आह यदि चेति । तस्मात्-व्यभिचारादिज्ञानात् । सिद्धिः-व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयः । तस्य-व्यभिचारादे, उपजीव्यत्वं-असिद्धिस्वरूपे उपजीव्यत्वम्, स एवेति एवकारो भिन्नक्रमे दोष इत्यनन्तरं योज्यः, स पृथक् दोष एव स्यादित्यर्थः । असिद्धिस्वरूपे उपजीव्यत्वात् तथाच हेत्वाभासाधिक्यापात्तिरिति भावः । नन्वसिद्धिपूर्वमाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानाभावात्तस्य नोपजीव्यत्वं, न च व्यभिचारादावपि तुल्यं, तज्ज्ञानार्थं तत्स्वरूपनिर्वाहार्थं च तत्पूर्वत्वं तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यत आह असिद्धिश्चेति । आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानम्-आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानमपि । दूषणान्तरमाह कथं चेति । कथं वेत्यर्थः । हेतुतदामासविवेक इति । पर्यतो बाहिमान् धूमादित्यादेरसंज्ञेतुभिन्नत्वेन पर्यतो बाहिमान् आकाशादित्यादेश्च संज्ञेतुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः । सिद्धाविति । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपसिद्धिसत्त्व इत्यर्थः । हेतुस्यात्-संज्ञेतुस्यात्, आमासत्वात्-द्वयोरप्यसंज्ञेतुत्वात् । अन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति भावः । किञ्च यदि व्यभिचारादेरसिद्धिस्वरूपं प्राप्युपजीव्यतयैव हेत्वाभासत्वं तदा व्यभिचार्यादिहेतौ संज्ञेतुताग्रहदशायां व्यभिचारादेः सिद्धिबिघटकत्वामायेनासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वाभावात्तस्य तदानीन्तनहेतुदोषत्वाभावात्प्रसङ्गः, तस्य तदानीन्तनहेत्वाभासत्वाभावे तत्सम्बन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वं न स्यात्, तथा च व्यभिचार्यादिहेतौ नित्यदुष्ट्यभङ्गप्रसङ्ग इति दूषणान्तरमाह व्यभिचारादेरिति । संज्ञेतौ व्यभिचार्यादिहेतौः संज्ञेतुत्वग्रहदशायां व्यभिचार्यादिहेतौः व्यभि-

सिद्धिपक्षधर्मतानिर्णयदशायामिते यावत् । सिद्धिमज्जद्वयतः—व्याप्ति-
पक्षधर्मतानिर्णयरूपं सिद्धिमविघटयतः, हेत्वाभासत्वाभावात्सदानीन्त-
नहेतुदोषत्वाभावात्प्रसङ्गात्, भिन्नक्रमश्चकारोऽत्रैव योज्यः । न चैष्टाप्-
सिः तथासति तत्संबन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वा-
संभवात् व्यभिचार्यादिहेतोर्निस्त्यदुष्टत्वभंगावप्तिरिति भावात् । एत-
द्यापाततः व्यभिचारादेस्तदानीं सिद्धिप्रतिबन्धकफलानुपहितत्वेऽपि
सिद्धिप्रतिबन्धस्वरूपयोग्यत्वस्य तदानीमपि सत्त्वादेश तदानीन्तनहे-
तुदोषत्वसम्भवात् तत्संबन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभास-
त्वस्य सुप्रसङ्गात्, अन्यथा सिद्धान्तिनयेपि व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्ण-
यात्मकसिद्धिविघटकत्वैव व्यभिचारादेर्हेतुदोषत्वैतदनुयोगस्य
तुल्यत्वात् ।

केचिन्नु-हेतुतदाभासविवेक इति । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्या-
घेरसङ्घेतुभिन्नत्वेन द्रव्यं सत्त्वात् गोत्ववानदवत्त्वात् एतद्वत्
सङ्घेतुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः । सिद्धावित्यादिबन्धस्तु पूर्ववत् ।
ननु, सिद्धिसत्त्वे द्वयोरपि सङ्घेतुत्वादिदमयुक्तं सिद्धिसत्त्वेपि द्रव्यं
सत्त्वावित्यादेर्व्याभिचारादिहेतुदोषत्वत्वेन दुष्टत्वादित्यत आह व्यभि-
चारादेरिति । अप्यर्थकारिप्रमचकारोऽत्रैव योज्यः । व्यभिचारादे-
रपीत्यर्थः । सङ्घेतौ-सङ्घेत्तुत्वंप्रसङ्गत्वे व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूप-
सिद्धिसत्त्वे इति यवत् । सिद्धिमज्जद्वयतः—व्याप्तिपक्षधर्म-
तानिर्णयरूपं सिद्धिमविघटयतः, हेत्वाभासत्वाभावात्-हेत्वाभास-
त्वप्रयोजकत्वासम्भवाद्बन्धने सिद्धिविघटकत्वरूपस्यासिद्धियुपजी-
व्यत्वस्यैव व्यभिचारादेर्हेतुदोषत्वप्रयोजकत्वाविति । भावः-इति
व्याचक्षुः ॥

(चि०) अथ सुपृष्ठौ जागरेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मता-
सत्त्वे तदनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यः
सव्यभिचारादौ तथाऽवधारणादित्यसिद्धिरज्ञातापि
हेत्वाभासः । न चैवं हेत्वाभासाधिक्यं क्लृप्तान्त-
र्भावो वा, तेन रूपेण व्याप्त्यसिद्ध्यादेरेव संग्रहादि-
ति चेन्न ।

एवं ॥ सव्यभिचारादिरप्यसिद्धिः स्यादित्युक्तत्वात्,
उपजीवनाद्भेदे आश्रयासिद्ध्यादिरपि पृथक् स्यात् । सु-
पुण्यादायनुमित्यभावः कारणाभावात् कार्यानुत्पादो-
क्ति न प्रतिबन्धकमात्रात्, किन्तु कारणाभावादपि,
अनस्यपि प्रतिबन्धके बह्व्यभावेन दाहानुत्पत्तेः ।

अथानुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत्,
तर्ह्यनुमितौ मनोयोगादिरपि न हेतुः, हेत्वाभासादे-
षानुमित्यनुत्पादे तद्व्यतिरेकेणानुमित्यनुत्पादाभावात्,
सिद्धेरैव तद्वेतुत्वे चरमकारणमेव हेतुः स्यात् ॥

(दी०) तेन रूपेण-तत्साधारणरूपेण । बह्व्यभावेनेति ।
बह्व्यभावस्तु न प्रतिबन्धकः कारणीभूतो योऽयानस्तत्प्रतियो-
गिन एव तथात्वात् । पदभावत्वेन कारणत्वं तदेव तथैत्यपि
कश्चित् ॥

(मा०) स्यात्सिद्धिप्रसङ्गमतासत्त्वं इति । स्यात्सिद्धिप्रसङ्गमतासत्त्वे-
पीत्यर्थः । तयावधारणादिति अनुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभासप्रयोज्ये-
त्वावधारणादित्यर्थः, अत्रात्रापीति, तत्रानुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभा-

सत्साधनाश्रयोसिद्ध्याद्यन्यतमत्वरूपेण । स्यात्सिद्ध्याद्वेदेति । स्या-
त्सिद्धिनिर्णयमाधादेरित्यर्थः । सम्प्रदाय-विभागस्थासिद्धिप्रदेन सम्-
प्रदाय, एषकाराद्यभिचारादिष्वयच्छेदः ।

असिद्धिः स्यादिति । असिद्धिरनेनैव सूत्रकृता विभक्तः स्यादि-
त्यर्थः । उपजीवनादिति । असिद्धिस्वरूपं प्रत्युपजीव्यत्वादित्यर्थः ।
भेदे-पृथक्विभजने, पृथक् स्यात्-पृथक् विभक्तः स्यात् । नन्वेवं
स्यात्सिद्धिप्रसङ्गमतासत्त्वेपि सुपुण्यवादी कथमनुमित्यभावः हेत्वाभासा-
भावादित्यत आह सुपुण्यादायिति । कारणामावात्-परामर्शात्मक-

कारणामावात् । कारणामावादपि-भावरूपकारणीभावादपि । न हेतुरिति । स्यादिति शेषः, अनुमित्यनुपादे-अनुमित्यनुपादाभ्युपगमे । तद्यतिरेकेणति । आत्ममनोयोगादिद्वयतिरेकणत्यर्थः । तद्यतिरेकेण कार्यानुत्पादस्तस्यैव च कारणत्वादिनि भावः । नन्विदमिष्टमेवेत्येत आह सिद्धेरेवेति । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयस्यैवेत्यर्थः । हेतु स्यादिति । सर्वत्र हेतु स्यादित्यर्थः । तथाचि कार्यानिष्कारणक स्यादिति भावः । इदमापातत भव-मतेपि कथमात्ममनोयोगो हेतु इतरकारणसत्त्वे तद्यतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकासिद्धे । अधानुमित्यादिकमसमवायिकारणवद्भावकार्यत्वाद्यतिनुमानात् तत्सिद्धिस्तदा ममापि तुल्यम्, चरमे सत्यपि कार्यसंकरणमिति व्याप्तिबलात् व्याप्तिज्ञानादे करणतासिद्ध, अन्यथा तथापि व्याप्तिज्ञानादिककरण न स्यात्परामर्शादिचरमकारणे सति तद्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकाभावात्, परमार्थतस्तु तादृशव्याप्तिप्रयोजिकेत्येव तत्त्वम् ॥

(चि०) अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहतस्त्रियतयोरन्यतरत्व हेत्वाभासत्वम् । तत्राधिकसमानबलौ बाधप्रतिरोधी प्रतिद्वन्द्विनौ, व्याप्तिपक्षधर्मताविरहश्चासिद्धिः तस्त्रियतौ च । सव्यभिचारविरुद्धौ । न चानयोरप्यसिद्ध्यन्तर्भावः, व्याप्तिविरहनिघतत्वेन ज्ञातयोः स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वात् अत्र विशेषदर्शनस्येवेति ।

तत्र । अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवासिद्धिः पर्यवस्यति । तत्र चोक्तमेव । अन्यतरत्वञ्च न लक्षणं व्यर्थविशेषणत्वात्, हेत्वाभासान्तरवात्पि कृतस्य व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयविरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात्, तथाश्रयासिद्ध्यादिक्रमेचेति ॥

इत्यसिद्धिपूर्वपक्षचिन्तामणिः ।

(मा०) केचित्तु हेत्याभाससामान्यलक्षणं तद्विशेषलक्षणानि च प्रकारान्तरेणाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति अन्ये त्विति । अत्र गमकतौषयिकप्रतिद्वन्द्वी व्याप्तिपक्षधर्मताविरहश्च गमकतौषयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहं तादृशपक्षधर्मताविरहश्च तद्विषयतश्च तादृशपक्षधर्मताविरहतद्विषयतौ तयोरेत्येकवचनान्तसमाहारद्वन्द्वगर्भ इतरेतरद्वन्द्व इति न बहुवचनपरत्तिरिति द्रष्टव्यम् । तथा च गमकतौषयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहतस्याप्यानामन्यतयत्वं हेत्याभाससामान्यलक्षणमित्यर्थः । गमकतौषयिकप्रतिद्वन्द्वित्वं च साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । गमकतौषयिकस्याथापितत्वात्प्रसूतित्वस्य विरोधित्वमित्यपि काश्चित् ।

२-; तत्र-तेषु मध्ये । अधिकबलसमानबलाधिति । अधिकबलसमानबलौ वाधप्रतिरोधाधिति योजनया समानबलप्रतिद्वन्द्वी अनिरोधः अधिकबलप्रतिद्वन्द्वी बाध इत्यर्थः । समानबलप्रतिद्वन्द्वित्वं बाधनिर्णयत्वाद्यनवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम्, असाधारणत्वमप्येतन्मते प्रतिरोधान्तात्तमेव । तेष्वनिर्णयत्वाद्यनवच्छिन्नत्वेनापि यो प्रतिबन्धकता विशेषणीयः । अधिकबलप्रतिद्वन्द्वित्वं च साध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयत्वाद्यनवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति भावः । तद्विषयतौ-व्याप्तिपक्षधर्मताव्याप्यौ । स्वयमिचारेति धर्मप्रधानो निर्देशः । ननु यदि तौ तद्विषयतौ तदा तदुपपन्नद्वारेण दोषत्वसम्भवेन कथं तयोः पृथक् दोषत्वमुपेयने इत्याशङ्क्य निरूपकरोति न चेति । असिद्धान्तर्भावः अस्मिद्गुणपन्नपन्नद्वारा दूषकत्वम्, अनयोर्द्वयमिचारेविरुद्धयोः । स्यात्तन्त्रयेणेवेति । व्याप्तिवादिपिरहनिर्णय विनैवेत्यर्थः । व्याप्तिविरहव्याप्यत्वेनेत्युपलक्षणम् व्यभिचारित्वादिनेत्यपि घोष्यम् ।

नन्वेवं व्याप्तिपक्षधर्मताविरहत्वमेवासाक्षिलक्षणं पर्यवसितं तच्च दूषितमेवेत्यत आह अत्रापीति । अस्मिन्मतेपीत्यर्थः । उक्तमिति । अननुगत रूपे दूषणमित्यर्थः (१) । नन्वन्यत्र त्वेनानुगमोऽस्त्वित्यत आहान्यतरत्वं चेति । इत्यर्थेति । असाधकनानुमाने अन्यतरत्वरूपविशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । प्रत्येक व्याप्तिवाद्यनवच्छिन्नप्रतिरो-

गिताकाभाव वेनेय गमकत्वसम्भवादिति भावः । ननु विशिष्टा-
भाव एव सामान्यलक्षणघटको न तु व्याप्यादिप्रत्यकाभाव तथा
च विशिष्टाभावस्यैवासिद्धित्वेन व्याप्यादिप्रत्यकाभावस्यानधात्वा
ज्ञाननुगम इत्यत आह हेत्वाभासान्तरेति । बहिष्कृतस्य-भिन्नस्य,
विवक्षितत्वात्-अत्र शास्त्रसिद्धित्वेन विवक्षितत्वात् । आथयासि
द्धादिकमेवेति । न तु विशिष्टाभाव इत्यर्थः । आविपदात् व्याप्यादि
प्रत्येकामावपरिश्रद्ध ॥

इति असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ॥

(चि०) उच्यते-आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्य
त्वासिद्धिश्च प्रत्येकमेव दोषः-प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावना
द्यानुमितिप्रतिबन्धात्, न तु विशिष्टाभावः परामर्शवि
षयाभावो वा व्यर्थविशेषणत्वात्, तस्य ज्ञानमुद्भावन
विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्, अनुभवसिद्धे हि लक्षण
न तु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना । परामर्शविषया
भावत्वेनानुगतेन प्रयाणामसिद्धित्वेन संद्ध्यो महर्विणा
कृत इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा ।
अत एव-“ये व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसि-
द्धिभेदमध्यमध्यासते, तदन्ये च यथापथं व्यभिचा-
रादयः” इति सिद्धान्तप्रवादोऽपि । न चैवं साक्षात्प्रति-
बन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्याप्तिविरहलिङ्गत्वेन स
व्यभिचारविरुद्धयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः, स्व
तन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । अन्यथा शास्त्रे
परिभाषोच्छेदापत्तेः । सव्यभिचारादेरप्येव रूपसत्त्वे-
ऽप्युपजीव्यत्वेन पृथक्त्वम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेर-
सङ्करात् ॥

(६१०) परामर्शोऽति । ननु परामर्शविषयाभावत्वमना-
भासे आभासत्वविशेषितमपि वाच्यविशेषे परामर्शविरोधित्ववि-
शेषितश्च हेतोः साध्यासामानाधिकरण्याऽतिप्रसक्तम्, अप्रसक्तञ्च
साधनाद्यभाववत्पक्षादौ पक्षादेः साधनवदन्यत्वादाौ साधनादेः
पक्षादिवृत्त्यन्यत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादाौ । अत एव यस्य
यद्दर्शयन्त्वं परामर्शविषयस्तस्य तदभाववत्त्वं तदिति शब्दमा-
त्रानुगतं प्रत्युक्तम् । परामर्शविरोधित्वमात्रञ्च सव्यभिचारेऽति-
प्रसक्तम् । न च तदन्यत्वेन विशेषणीयम्, नित्यो घटो द्रव्यं
प्रमेयो वा जलेत्वादित्यादाौ तदर्थ्यासिद्धेः । अथ पक्षतावच्छे-
दकरूपेण पक्षे हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्पट्टविशिष्टज्ञानं साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टसाध्यावगाहि तद्विरोधित्वं सादिति चेन्न । पक्ष-
वृत्तित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्याद्यभावव्या-
प्तेः । न च विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रंहावि-
रोधिपक्षोऽपिग्रहविरोधि तदन्यत्वे संति परामर्शविरोधित्वं तत्,
विशिष्टपक्षवैशिष्ट्योपादानाद्बहिमान् बहिमान् जलहृदत्वादित्यादाौ
व्याप्तिग्रहविरोधिन्मा अपि स्वरूपासिद्धेर्नासंग्रह इति वाच्यम् ।
जलहृदो बहिमान् काञ्चनमयबहिमान् वा धूमात् काञ्चनमयधूमा-
दित्यादाौ व्याप्तिग्रहविरोधिनस्तादृशग्रहाविरोधिनो रूपस्यासिद्धेः ।

उच्यते (१) साधारण्यकथितासाधारण्यानुपसंहारित्वाभिन्नं

(१) अयमथ आगदीक्षसम्प्रदायिकी शीघ्रीतिपाठः । भवन्ति दादिसम्मतस्तु—
साधारण्यासाधारण्याभिन्नं तद्वहानस्व विषयतापरामर्शविरोधितावतावच्छेदकरूपमसिद्धिः ।
द्विधन्यभिचारिणियत्वान् बहिंसमानाधिकरणदत्तत्वात् वा पूर्वतो बहिमान् भेयत्वात् इदत्वादे-
त्यादाौ आभयासिद्धिविरोधेऽपि न शक्तिः । असिद्धिपक्षस्यासर्वविकत्वात्, आभयासिद्धिलक्षणस्य वा-
सिद्धिपक्षित्वात् । प्रकृतपक्षावस्थाभावकसाधारण्याशीघ्री वा वक्तव्यम् । परामर्श-
साध्यव्यभिचारेण तेनानुपसंहारितत्वात् । साध्यसाधनभेदेनासिद्धिभेदात् यत्र साधारण्यादेक-
मवसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नीयादेयं यथा काञ्चनमयः पूर्वतो हृदो वा बहिमान् भेयो वा धूमात् भेय-
त्वत्वेत्यादाौ पूर्वतास्य पूर्वतो दृश्यायदहनत्वात् धूमात् धूमस्तत्त्वात्साक्षात्सम्पादनाय हेतुतावच्छे-
दकत्वात् ।

ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः । य-
त्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यत्र च, बह्व्यव्यभिचारिमेयत्ववान्
बह्विसमानाधिकरणहृदत्ववान् बह्व्यभाष्यव्यापकीभूताभावप्रतियो-
मिहृदत्ववान् वा पर्वतो, बह्विपान्, मेयत्वात् हृदत्वाद्देत्यादौ सा-
धारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयम्, शब्दानुगमस्पा-
क्लिञ्चित्करत्वात् । परामर्शो च व्याप्तिर्व्यतिरेकतोऽप्युपादेया, ना-
तोऽप्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादावव्याप्तिः । साधा-
रण्याद्यनिवृत्तितया ज्ञानस्य, विषयितया परामर्शविरोधितावच्छे-
दककृपं वा असिद्धिः । अत एव, द्रव्यत्वाव्याभिचारिगुणद्रव्यो-
भयसमवेतवान् द्रव्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेतकर्मसमवेत-
वान् वा- यदो, द्रव्यं, सत्त्वात्, द्रव्यकर्मसमवेतसमवेताद्देत्यादौ
गुणद्रव्योभयसमवेतादिनिष्ठस्य, द्रव्यत्वव्याभिचारित्वादेः, सत्त्वा-
दिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वाद्यात्मकसाधारण्यादितोऽनतिरि-
क्तत्वेऽपि न, क्षतिः । पर्वतान्या पर्वतो दहनान्यदहनवान् धू-
मान्धूमादिसादावसिद्धिमम्पादनाय हेत्वाभासांका रीतिरनुस-
रित्या । तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशिष्टपक्षग्रहविरोधितावच्छे-
दकं रूपमाश्रयासिद्धिः । विशिष्टपक्षविशिष्टमाधनग्रहाविरोधि-
तो, ज्ञानस्य, विषयतया, तद्रुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं
स्वरूपासिद्धिः । संशुद्धते, चेत्यपानिसगगनं, रूपवत्-नाक्षुपस्प-
शिवस्वादित्यादौ गगनादेर्निस्पर्शत्वादिकम् । एवं शब्दो द्रव्यं

एतत् कर्तुं हेतुमर्णयः । तत्र वि शिष्टपक्षग्रहस्य विरोधित्वमिदं पर्वतो हेतुं वाश्रयासिद्धिः । एत-
त्तद्व्यवहृतुवद्वा विरोधितो क वस्य विषयतया तदु तत्र वैशिष्ट्यमा विरोधित्ववच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः ।
सिद्धयने चानेवनिर्णय गगनं रूपवत् न क्षुपस्पशिवस्वादित्यादौ नि स्पर्शदेहकम्, एव शब्दो एवं
गुणमपने यानु मन्वत् गुण म्यत्व वै शिष्टमन्त इत्यत्र व्यभिचारी गुणवत् न वादित्वादावपि मस्य त-
त्तदुभयविशेषि देहान्तरा मन्दि पक्षादिवेदनाभिद्धिभरत् यथास्य सिद्धा र्शिववसिद्धं तत्र तद-
म्यन न वक्तव्ययात ।।

गुणान्यत्वे सतिः सत्त्वात्, गुणान्यत्वविशिष्टत्वं द्रव्यत्वव्यभि-
चारि गुणवृत्तित्वादिखादावपि नाग्यासि । तदुभयभिन्नासिद्धि-
व्याप्यत्वासिद्धिः । पक्षादिभेदेनासिद्धेर्भेदाद्यत्राश्रयासिद्ध्यादि-
कमप्रासिद्धं तत्र तदन्यत्वं, न वक्तव्यमिति ।

सविषयवृत्तिमकृतसाध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकमकृत-
पक्षमकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपशून्यज्ञानस्य वि-
षयोऽसिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिः । साध्यपदोपादानात् परतः पर-
तवृत्तिद्रव्यवान् इदत्वादित्यादीं साध्यापसिद्धेर्नासग्रहः । त-
स्याः स्वरूपासिद्धौ निवेशादनुपादेयमेव वा साध्यमित्यपि क-
थितम् । साध्यत्वे त्वमसिद्धिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतादिविरहाद-
यश्चेतद्भेदाः ।

यत्तु हेतुतावच्छेदकस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वमपि व्या-
प्यत्वासिद्धिः, नीलधूमत्वादेश्च तथात्वं समानाधिकरणसम्भव-
दवच्छेदकान्तरमपेक्ष्य गुरुत्वादिति । अत्रावच्छेदकत्वं यद्यनति-
रिक्तवृत्तित्वं तदा तस्याप्यस्ति । अथ तादृशेन, समानाधिकर-
णेन तादृशेन चाधर्मन्तरेणाघटितत्वे सति तत्त्वम् । तत्र । स-
त्यन्तस्य गौरवेणानुपादेयत्वात् । नापि अन्युनानतिरिक्तवृत्ति-
त्वम् आलोकाद्यवृत्तेर्धर्मत्वादेरप्यतथात्वापेक्षात् । अथ स्वरूप-
सम्बन्धविशेषः, तर्हि द्रव्य रूपादित्यादीं रूपत्वादेरपि तथात्वं न
स्यात् रूपादिषु चतुर्विंशतीं सम्भवदवच्छेदकमेकं गुणत्वमपेक्ष्य
रूपत्वादीनां चतुर्विंशतेः पञ्चविंशतेर्वा गुरुत्वात् । एव पक्षुमान्
साम्नादिमेत इत्यादीं सोक्तादिमन्वादेरपि गोत्वादिकां जातिम
पेक्ष्य उपाधेगुरुत्वात्, हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुव्यापकसा-
ध्यासमानाधिकरणतादृशहेतोः साध्याव्यभिचारितसम्बन्धितादृशहे-
तोर्वा ज्ञानस्यानुमितिकारणस्याविरोधिनो निरुक्तानवच्छेदकत्व-

स्य दोषत्रयायोगाच्च । परार्थस्थले तु, दृष्टान्तस्य साध्यादिवैक-
ल्यवत् हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वमपि निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्थानुक्त-
समुच्चयपरेण, चकारेण समुच्चितं पृथगेव निग्रहस्थानम् ॥

इत्यसिद्धिदीधितिः ॥ २. १ ॥

अथासिद्धिसिद्धान्तरहस्यम् ॥

(मा०) ज्ञानादिति । प्रत्यक्षादितो ज्ञानादित्यर्थः । तेनोद्भावना-
दिति संगच्छते । एवमप्येव । विशिष्टाभाव इति । व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
धर्मस्वाभावात् इत्यर्थः । एतच्च साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशे-
ष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्ववादिनां नव्यानां मतेन, साध्यव्याप्य-
त्वे सति पक्षवृत्तिवशान् हेतुरिति परामर्शस्यापि हेतुत्वनेव तु विशि-
ष्टाभाववस्तुरपि दोष इत्युक्तमथस्तात् । परामर्शविषयाभावो वेति ।
परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वरूपेण व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावो वे-
त्यर्थः । दोष इत्यनुपपद्यते, व्यर्थविशेषणत्वात्-विशिष्टाभावात्-
परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वरूपस्य विशेषणस्य वृत्तकताया-
मप्रयोजकत्वात् । तेन रूपेण ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति यावत् ।
नन्वयं तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेपि अनुमितिः स्यादित्यत आह तस्येति ।
प्रकारित्वं पृच्छयम् ॥ तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावनं स्वानुमितिप्रतिबन्धो-
द्गतापीति, योजना । अत्र नानुमितिप्रतिबन्धस्तत्रापि ताप्रकार-
कज्ञानमुद्भावनं च तिष्ठतीत्यर्थः । तथा च तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेपि
अनुमिताविष्टापत्तिरिति भावः ।

केचित्तु तद्रूपेण ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावे हेतुमा-
ह तस्येति । तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावनं च विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्तेन-
रूपेण ज्ञानमनुमित्यप्रतिबन्धकमित्याहुः ।

तद्वस्तु । तथा सति व्यभिचारादिज्ञान विनापि अनुमितिप्रति-
बन्धकव्यभिचारादिज्ञानस्याप्यप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ॥

ननु परामर्शप्रतियोगिकाभावात्तस्य महर्षिप्रणीतासिद्धिलक्षणत-
या तद्रूपेण ज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धो भवतीत्यनुमयः कल्प्यते इत्य-
त आहानुभवसिद्ध इति । लक्षणप्रकारकज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धेऽनु-

भवसिद्धे हीत्यर्थः । लक्षणं—लक्षणस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् । ननु त्रयाणां प्रत्येकमेव दोषत्वे त्रितयसाधारणैकरूपाभावेन विभागस्य वा न्यूनत्वं त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्द्वयोर्हेत्यामासव्यतिरिक्तत्वं वा स्यादित्यत आह—परामर्शविषयेति । परामर्शविषयाभावस्वरूपेणानुगतेनासिद्धत्वेन त्रयाणां संग्रह इति योजना । विरोधो—न्यूनत्वम् । हेत्वामासाधिपत्वं वेति । त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्द्वयोर्हेत्यामासव्यतिरिक्तत्वं चेत्यर्थः ।

ननु परामर्शविषयाभावत्वं परामर्शविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्प्रतियोगिकाभावत्वमात्रं वा ? भाष्यः—व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावेऽप्याप्तेः तादृशाभावस्याप्रतिद्वेषे । न ह्येवं पदार्थो यत्र परामर्शविषयो नास्ति, अन्ततः परामर्शविषयस्याभावस्यैव सर्वत्र वृत्तेः । न द्वितीयः—वैशिष्ट्यस्यासत्त्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाव्याप्त्याद्यभावे केवलसाध्याभावसाधनभावाद्दीनानामालेऽतिव्याप्तेः । अथ हेत्वानालेख्ये सति परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वमसिद्धिस्त्वमतो नाभासभिन्नेतिव्याप्तिः । परामर्शपदं च साध्याव्याभिचरितसम्यग्निहेतुमान्पक्ष(१)इत्याकारकतिरिकाविषयकान्वयव्याप्तिघटितपरामर्शपरम्, अतो हेतुनिष्ठव्यतिरेकव्याप्यभावरूपेणुपसंहारित्वेनातिव्याप्तिः । सप्तमपदार्थरूपाभावस्य घटकतया(२) च हेतुनिष्ठसाध्याभाववृत्तिस्वरूपे साधारण्ये नातिव्याप्तिः तस्य भावत्वादिति चेत् । न । गोत्वान् अश्वत्थादित्यादौ हेतोः साध्यतामानाधिकरण्यमावरूपे विरोधे हृदो वङ्गिमान् घूमादित्यादौ यत्र भावस्य साध्यता तत्र पक्षवृत्तिसाध्याभावरूपे बाधे गोत्वाभावः सास्नादिमान् गोत्वामावादित्यादौ यत्राभावस्य पक्षता हेतुता च तत्र साध्याभाववत्पक्षरूपे बाधे साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपे सत्प्रतिपक्षे साध्याभाववृत्तिहेतुरूपे साधारण्ये साध्यासमानाधिकरण्यहेतुरूपे विरोधे वातिव्याप्तेः तेषां हेत्वामासत्वात् परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावाच्च । यत्र च भावस्य पक्षता तत्र पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षरूपाव्याप्तिर्जा साधनाभाववत्पक्षरूपासिद्धौ व्याप्यते । तस्याभावात्वाभावात् । एव यत्र भावस्य साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकाभाव-

(१) साध्याभाववद्वृत्तिमात्रसाध्यत्वमात्राधिकरणहेतुमान् पक्ष इत्यर्थः ।

(२) सत्पदार्थभिनसत्पर्यायाभावस्य घटकत्वमेति भावः ।

घत्साध्यात्मकसाध्यविशेषणासिद्धौ यत्र भावस्य साधनता तत्र साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनात्मकसाधनविशेषणासिद्धौ व्याप्यभाववत्साधनात्मकव्याप्तिविरहरूपासिद्धौ चाव्याप्तेः । अथ साध्याध्यभिचरितसम्बन्धहेतुमान् पक्ष इत्याद्याकारकातिरिक्ताविषयकान्यविपरामर्शेण यद्दर्मावच्छिन्ने यद्दर्मावच्छिन्नघटं विषयीक्रियते तद्दर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तद्दर्मावच्छिन्नमसिद्धिरिति विवक्षितम् । न चैवं हेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यभाषप्रतियोगित्वहेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यन्यत्वादिरूपे स्वरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां मये साधनाभाववत्पक्षादेरेव स्वरूपासिद्ध्यादितया तस्य स्वरूपासिद्धत्वादिविरहादिति चेत् । न । साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्देतुरूपे विरोधे साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाववद्देतुरूपे साधारण्ये चातिव्याप्तेः, साधनात्यन्ताभाववत्पक्षादेरिव साधनात्यन्ताभाववदव्याप्यवत्पक्ष—साधनवद्भिन्नपक्ष—साधनवद्देदव्याप्यवत्पक्षादेरपि स्वरूपासिद्ध्यादितया तत्राव्याप्तिश्चेति (१) ।

मैषम । परामर्शविषयमावयवपदेन परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्वस्य विवक्षितत्वात्, परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्वं तु निर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टमित्यपि विषयितासामान्यं परामर्शप्रतिबन्धकतान्तिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वम् । हेत्याभाससामान्यलक्षणोक्तविशेषाद्यापि तत्तद्दलप्रयोजनमयसेयम् ।

एतेनावच्छेदकत्वमत्र न स्वरूपसम्बन्धविशेषः माणिक्यमयापघंतो वह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्यमयस्याभाववत्पघंताविरूपे भाष्यानिर्दिष्टादायसम्भयापत्तेः पघंतत्वादिरूपेण घस्त्वन्तरे माणिक्यमयत्वाभाववत्पक्षेण यत्किञ्चिदस्तुज्ञानस्यापि वह्निव्याप्यधूमघान् माणिक्यमयः पघंत इत्यादिपरामर्शप्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकपघंताद्यप्रवेशात् । अत एव विषयितासम्बन्धेनान्यूनवृत्तित्वमपि न, नापि विषयितासम्बन्धेनानतिरिक्तवृत्तित्वं-माणिक्यमयत्वाभाववत्पघंतादिरूपाध्यापिसिद्धादेः केवलपघंताद्यनतिरिक्ततया पघंत इति केवलपघंतादिविषयक (२) ज्ञानस्यापि विषयितासम्बन्धेन

(१) तत्तद्दलप्रयोजनमयसेयम् ।

(२) निघण्टुनिष्ठे पु० पु० पा० ।

तत्सन्नात् असम्भवापत्तेरिति निरस्तम् । माणिक्यमय एव पर्वतो
 षड्भिमान् इत्यादौ पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितस्य माणिक्यमयत्वा-
 भाववान् पर्वत इति निर्णयनिष्ठस्य माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्व-
 विशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
 वृत्तित्वा केवलपर्वतत्वविशिष्टपर्वतादायतिव्याप्तिवारणाय सा-
 मान्यपदम् । यन्निरूपितविषयितासामान्यमित्युक्तौ माणि-
 क्यमयत्वाभाववत्पर्वतादायसम्भवः—पर्वत इति निर्णयनिष्ठप-
 र्वतविषयित्वस्यापि माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतनिरूपितत्वे-
 न सामान्यान्तर्गतत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्
 अतो यादृशविशिष्टनिरूपितेति । पर्वत इति ज्ञाननिष्ठपर्वतविषयित्वं
 च न माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितं विशिष्ट-
 सत्त्वानिरूपिताधारत्ववाञ्छिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य विलक्षणस्य
 माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वत इति ज्ञान एव सत्त्वात् पर्वतो माणि-
 क्यमयो न वेति सशयनिष्ठस्य तादृशविषयित्वस्य सामान्यान्तर्गतस्य
 प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसम्भववारणाय निर्णयनिष्ठमिति । नि-
 र्णयश्चागृहीताप्रामाण्यकत्वेन विशेषणीवः नातस्तद्गोपतादवस्थम् ।
 न च विशिष्टनिरूपितविषयित्वसामान्यप्रवेशे(१) प्रतिबन्धकतायाः
 स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेव विवक्ष्यतां किमनतिरिक्तवृ-
 त्तिवर्णनेनेति वाच्यम् । (२)माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वतो
 रूपवानिति निर्णयनिष्ठस्य रूपनिष्ठप्रकारित्वावच्छिन्नमाणिक्यम-
 यत्वाभाववत्पर्वतविशिष्टपर्वतत्वानिरूपितविशेष्यकत्वस्य माणिक्यम-
 यत्वाभावप्रकारित्वावच्छिन्नकेवलपर्वतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वाति-
 रिक्तस्य तादृशविषयितासामान्यान्तर्गतस्य स्वरूपसम्बन्धरूपताह-
 शपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् अतस्त्वपत्तेः । न च त-
 दपि साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहत्वादिरूपधरोधे साध्याभा-
 वव्यापकीभूताभाषप्रतियोगित्वाभाववज्जेतुरुपेऽनुपसंहारे चाति-
 ध्यासिद्धुर्वारिरेवेति वाच्यम् । साधारण्यविरुद्धत्वानुपसंहारि-
 त्वाविषयकत्वन यादृशविशिष्टनिरूपितविषयत्वस्य वा विशे-
 पनात् । न चैवं वन्द्यमिच्छारिमेयत्ववान् पर्वतो षड्भिमान् मे-
 मत्तादित्यादौ षड्भिव्यभिचारिमेयत्वादिरूपाश्रयासिद्धेः साधार-
 ण्यरूपत्वाद्वाप्यसिद्धेः, एवं षड्भिसमानाधिकरणहृत्त्ववान् पर्वतो ष-

द्विमान् हृदत्वादित्यादौ घन्हासमानोधिकरणहृदत्वादिरुपाधयासिद्धे-
 विरोधरूपत्वादव्याप्तिः घन्हाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहृदत्त्वान्
 पर्वतो घद्विमान् हृदत्वादित्यादौ घन्हाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
 त्वाभाववद्दृदत्वादिरूपाधयासिद्धेरनुपसंहारित्वरूपत्वादव्याप्तिरिति
 वाच्यम्। साध्यसाधनपक्षभेदेनासिद्धिलक्षणस्य विभिन्नतया घन्हाव्यभि-
 चारिमेयत्वयानित्यादावाश्रयासिद्ध्यात्मकसाधारणवाच्यविषयकत्वादि-
 विशेषणस्य लक्षणाघटकत्वात् शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करेत्वात्।
 अत एव भाषिक्यमयः पर्वतो घन्दिमान् धूमादित्यादौ साधारण्याद्यप्र-
 सिद्धायपि न क्षतिः तत्र तदविषयकत्वादिविशेषणस्यानुपादेयत्वात्।
 परामर्शो व्यतिरेकव्याप्तेरप्युपादानाद्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेत्वभावव-
 त्पक्षरूपार्थव्याप्यत्वासिद्धौ नाव्याप्तिः।

अनु तथापि पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्य-
 धूमादित्यादौ पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाधयासिद्ध्यादौ अ-
 व्याप्तिः—तत्रानाहार्यपरामर्शाप्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धेः।
 न च तत्प्रतिबन्धकत्वानामुत्प्रेक्षकत्वमथे आहार्यज्ञानस्यापि प्रति-
 बन्धकत्वेनाहार्यपरामर्शविरोधितामादायैव तल्लक्षणसम्भय इति
 वाच्यम्। पर्वतान्यत्वाभाववान् पर्वत इत्यादियाधार्निर्णयविरह-
 शायां इच्छाविरहेऽपि पर्वतान्यः पर्वत इत्यादिप्रत्यक्षात्पादवा-
 रणाय तादृशप्रत्यक्षं प्रति इच्छाया हेतुत्वावश्यकत्वे तत्र तादृशवाध-
 निर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानामावात्। न च तादृशविशिष्टनिरूपि-
 तविषयताशाल्यपृहीतात्रामाण्यकनिर्णयाव्यवहितोत्तरवार्यनाहार्य-
 ज्ञानज्ञानान्यं न प्रकृतपरामर्शात्मकं तादृशविशिष्टमसिद्धिरिति वि-
 यक्तित्वं पर्वतान्यः पर्वत इत्यादौ आहार्यरूप एव तादृशपरामर्श-
 प्रसिद्धः तादृशपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणे प्रवेशात् तस्याप्रति-
 बन्धकत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। अस्तुमाश्रयविषयकनिर्णयाव्यवहितो-
 त्तरवार्यनाहार्यज्ञानज्ञानान्यस्यैव तादृशपरामर्शाज्ञानकतया अस्तु-
 मात्रस्यैव तत्रासिद्धिस्वावर्तित्वेति चेत्। न। पर्वतान्यः पर्वत इत्यादि-
 पाठकतया तत्र पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादेराश्रयासिद्धित्वान्मुप-
 गमादित्यास्तां विस्तरः।

अतएवेति। अत एव एको विशिष्टाभाषो नासिद्धिः किन्तु नाभा-
 र्थ्या एवैव, अत्रापि च इत्यादौ बहुपवनमसङ्गतं स्यादिति भावः।

लिङ्गत्वेन-व्याप्यत्वेन, सङ्घे-सङ्घदसम्भवं । विभागव्याघातः-पञ्च-
विधविभागविरोधः । परिभाषेति । एवं कथं न कृतमिति सर्वत्रानुयो-
गसम्भवादिति भावः । एवंरूपसत्येपि-उक्तरूपसिद्धिसत्त्वेपि । उ-
पजीव्यत्वेनेति । ज्ञानकृतेनेति भावः । हेत्यन्तरमाह-उपधेयेति । अ-
सङ्घरात-ज्ञानासङ्घरात् । यद्वा ननूपजीव्यत्वमेव कथं विषयभेदावि-
त्यत आह उपधेयेति । असङ्घरात-भेदात् ।

(चि०) नन्वाश्रयाप्रसिद्ध्या कथमाश्रयासिद्धिरुद्-
भावा । न च शशीपतया गवि शृङ्गनिषेधवत् व्यो-
मकमलमिति घाच्यम् । शशशृङ्गनिषेधो न गवी-
त्युक्तत्वादिति चेत् । व्योमकमलमिति निश्चितानन्व-
यत्वेनापार्थक्यम् आश्रयविशेषणासिद्ध्या चाश्रयासि-
द्धिरसङ्कीर्णा ।

(मा०) पक्षाप्रसिद्ध्यापि अश्रयासिद्धिर्यथा व्योमकमलं सुगन्धि
कमलत्वादित्यादाविति भ्रमेणाशङ्कते नन्विति । कथमिति । पक्षोऽसि-
द्ध इत्यत्र सिद्ध्यासिद्ध्याघातादिति भावः । व्योमकमलमिति । निषेध-
मिति शेषः, व्योमीयतया कमलं नास्तीत्युद्भाव्यमित्यर्थः । शशशृङ्गेनि ।
शशीपतया शृङ्गनिषेधो नास्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः । आश्रयासिद्धेर्नो-
क्तमुदाहरणमिति परिहरति व्योमेति । व्योमकमलं सुरभीत्यर्थः ।
निर्णीतानन्वयत्वेन-व्योमकमलस्य निर्णीताश्रयवक्तव्यत्वाभावेन व्योमक-
मलस्याप्रसिद्धत्वेनेति यावत् । अपार्थक्यं-अनुमित्यजनकं न त्वा-
श्रयासिद्धिनियन्धनमिति भावः । इदं तु असतो व्योमकमलस्य पक्ष-
तातात्पर्यदशापामुक्तं, यदा तु गणनीयत्वेन प्रसिद्धकमलमेव पक्ष-
स्तदा तु पक्षविशेषणाभावरूपाश्रयासिद्धिरेवेति बोध्यम् । नन्वेव-
माश्रयासिद्धेराश्रयासिद्धित्वाभावं का तर्ह्याश्रयासिद्धिरित्यत आह
आश्रयेति । आश्रये पक्षे विशेषणस्य पक्षतावच्छेदकस्यासिद्धिरभाव
आश्रयासिद्धिरिति तदर्थः । धान्येन धनवान् इतिवदभेदे तृतीया,
उदाहरणं च माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्य-
मयत्वविशेषणस्य पर्वतेऽभावादिति भावः । असंकीर्णंति । सा च
हेत्यामासान्तरेणासंकीर्णापि माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादि-

स्यादावित्यर्थः । एतत्तु संभवप्राचुर्येणोक्तम् । यस्तुतो हेत्याभासि
न्तरसकरोपि न दोषः इत्युक्तमेव ।

इदन्ववधातप्यम् । न केवलं पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रया-
सिद्धिः, किन्तु पक्षे पक्षतावच्छेदकविरह(१)व्याप्यः-पक्षे पक्षतावच्छे-
दकवदन्योन्याभावः-पक्ष तादृशान्योन्याभावव्याप्यः-पक्षतावच्छेदके
पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावः-पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकता-
वच्छेदकामावव्याप्य-पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकवद-
न्योन्याभावः-पक्षतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्यः-पक्षताव-
च्छेदकाभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेदकवदन्योन्या
भाववान् पक्षो-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभाव-
वत्पक्षतावच्छेदक-तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेदक-पक्षतावच्छेदकताव-
च्छेदकवदन्योन्याभाववत्पक्षतावच्छेदक-तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेद-
कम् इत्यादावपि आश्रयासिद्धिः ।

समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति धादिनां नव्यानां तये
तु पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेद-
कवदन्योन्याभाववान्, पक्ष-तद्व्याप्यवान् पक्षः-इत्यादिरेवाश्रयासि-
द्धिनं तु पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः तद्व्याप्यादिरपि (२)तज्ज्ञानस्यानु-
मितितत्करणपरामर्शाप्रतिबन्धकतया हेत्याभासत्वस्यैव तत्राभावात्
वक्ष्यमाणानुगताश्रयासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्त्वात् । सर्वसाधारणा-
श्रयासिद्ध्यनुगतलक्षणं तु-पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षग्रहविरोधिताव-
च्छेदकत्वम्, तादृशग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं चाश्राप्यगृहीताप्रामा-
ण्यकनिर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं तादृशपक्ष-
ग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्व, तेन नासिद्धसा-
मान्यलक्षणवदप्रावच्छेदकत्वविषयने विकल्पानवकाशः । प्रत्येकद-
ल्लव्यावृत्तिरपि तत्रोक्तदिशावसेया । पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षग्रह-
पदेन च पक्षतावच्छेदकवान् पक्ष इत्याकारकातिरिक्ताविषयकग्रहो
प्राह्य, तेन स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यादिरपि परामर्शात्मकपक्ष-
तावच्छेदकप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेपि नातिव्याप्तिः । पक्ष-
तावच्छेदकांशे वा प्रतिबन्धकत्वं प्राह्यम् ।

(१) कामावव्याप्य इति सु० पु० पठ ।

(२) पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावस्तत्राश्रयादि स्वीति पाठान्तरम् ।

एवं स्वरूपासिद्धिरपि नानाविधो-साधनतावच्छेदकावच्छिन्न-
साधनाभाववत्पक्षः-तादृशसाधनाभावव्याप्यवत्पक्षः-साधनवदन्यो-
न्याभाववान् पक्षः-तादृशान्योन्याभावव्याप्यवान् पक्षः-पक्षे साधन-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाधनाभावः-पक्षे तादृशसाध-
नाभावव्याप्यः-पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवदन्यान्याभा-
वः-पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यश्चेति क्रमेणः प्रतिघत्वात् । सम-
नप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिघन्धकत्ववादिनां नव्यानां नये तु साधनता-
वच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभाववत्पक्षादिरूपा चतुर्विधैव स्वरूपासि-
द्धिः, न तु पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभावादिरूपापि त-
रणपरामर्शाप्रतिघन्धकतया हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात् वक्ष्यमा-
णानुगतस्वरूपासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्वाच्च । पक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नपक्षविरोध्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनप्रकारकग्रहविरोधि-
तावच्छेदकत्व स्वरूपसिद्धित्वम्, भवति च हृदो वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ धूमाभाववद्दहदादिरूपा स्वरूपासिद्धिः धूमवान् हृद् इत्यादिप-
क्षविशेष्यकसाधनग्रहविरोधितावच्छेदिकेति लक्षणसमन्वयः । हृदो
वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यसामान्याभाववद्दहद्धूमसामान्याभाव-
वद्द्रव्यादिष्वतिव्याप्तिवारणाय पक्षतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकयोः
प्रवेशः । न चैवं हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ हृदवृत्तित्वाभाववद्धू-
मादिरूपस्वरूपासिद्धौ वह्निमानाकाशादित्यादौ वृत्तित्वाभाववदा-
काशादिरूपस्वरूपासिद्धौ चाव्याप्तिः । नव्यनये ग्राह्याभावावगाहि-
निर्णयस्यैव प्रतिघन्धकतया तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि-
रोध्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनप्रकारकग्रहविरोधित्वादिति
वाच्यम् । नव्यनये तस्य स्वरूपासिद्धित्वाविरहात् । न चैव तस्या-
विक्रयापत्तिरिति वाच्यम् । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ हृदवृत्ति-
त्वाभाववद्धूमावेर्हेत्वाभासत्वस्यैवाभावात्, वह्निमानाकाशादित्यादौ
वृत्तिमत्प्रामाद्यवदाकाशादेश्च साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्धेत्या-
देरिवासाधारणत्वे विरोधे घान्तर्भावात् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रवि-
शेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं
चात्रापि अगृहीताप्रामाण्यनिर्णयनिष्ठयादृशविशिष्टनिरूपितविषयि-
तासामान्यं तादृशग्रहविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वम्, ते-
मासिद्धिसामान्यलक्षणवदवच्छेदकत्वविकल्पाय काशः । प्रत्येकदल-

। व्यावृत्तिरपि तत्रोक्तविशावसेया ।

तादृशप्रहविरोधित्वञ्च तादृशप्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितवि-
 रोधित्वं, तेन पर्वतो वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ-वन्धुभाववद्वृत्तिहृदत्वादि-
 रूपसाधारण्यवह्निमद्वृत्ति हृदत्वादिरूपविरोधवद्वृत्तभावव्यापकीभूता-
 भावप्रतियोगिहृदत्वादिरूपानुपसंहारित्ववद्वृत्तव्यभिचरितसम्बन्धि-
 स्वाभाववद्वृत्तत्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धिषु परामर्शात्मकतादृशप्रह-
 विरोधितामादाय नातिव्याप्तिर्न बाधवासिद्धि-साधनाविशेषणासिद्धो-
 रतिव्याप्तिः तेषां ज्ञानस्य तादृशप्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्र-
 तिवन्धकत्वाभावात् । अत एव इहो वह्निमान् धूमादित्यादौ बहुषभाव-
 वद्वृत्तिधूमाभाषवद्वृत्तवह्निसमानधिकरणधूमाभाववद्वृत्तवद्वृत्तभाव-
 व्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमाभाषवद्वृत्तवद्वृत्तव्यभिचरितसम्बन्धि-
 धूमाभाववद्वृत्तत्वादिषु व्यप्यत्वासिद्धान्तर्गतेषु नातिव्याप्तिः तेषां प-
 रामर्शात्मकतादृशप्रहविरोधितावच्छेदकत्वेपि तादृशप्रहत्वावच्छि-
 न्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । स्वरूपा-
 सिद्धेरसङ्गीर्णोकाहरणं तु पर्वतो वह्निमान् महानसत्यादित्यादिकमे-
 व, बाधवासिद्धि--स्वरूपसिद्धिमिन्नासिद्धिञ्च व्याप्यत्वासिद्धिः,
 यादृशविशिष्टमाभ्यासिद्धिर्यादृशविशिष्टं च स्वरूपासिद्धिस्तदु-
 भयावशिष्टानिरूपितं साधारणत्वविरुद्धत्वानुपसंहारित्वनिरूपितं च
 निर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितास्तामान्यं परामर्शविरोधि-
 तानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टं व्याप्यत्वासिद्धिरिति तु निष्कर्षः ।
 तेन इहो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधूमाभाववद्वृत्तत्वादिरूप-
 व्याप्यत्वासिद्धेर्यदिशिष्टस्यानतिरिक्ततया धूमाभाववद्वृत्तत्वात्मात्मक-
 स्वरूपासिद्धिमिन्नत्वाभावेपि नाव्याप्तिः, न वा काञ्चनमयइहो वह्नि-
 मान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधूमाभाववद्वृत्तत्वादिरूपव्याप्यत्वासि-
 द्धेर्यदिशिष्टस्यानतिरिक्ततया काञ्चनमयत्वाभाववद्वृत्तत्वादिरूपाभ्यासि-
 द्धिमिन्नत्वाभावेप्यव्याप्तिः पक्षादिभेदेन व्याप्यत्वासिद्धेर्यदिशान् पर्वतो
 धूमवान् वह्निरित्यादौ यत्राभ्यासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदनिरूपितं
 विशेषं नोपादेयं शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात्, तेन तत्र व्याप्या-
 त्वासिद्धौ नाव्याप्तिः ।

एतेन "वह्निव्याप्यहृदत्त्ववान् पर्वतो वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ वह्नि-
 व्याप्यत्वाभाषवद्वृत्तत्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेर्यदिशान् व्याप्यत्वाव-

व्याप्तिः—हृत्त्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यन्तरेऽप्याप्तिवारणाय तत्राश्रयासिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्यावश्यं प्रवेशनीयत्वात् । एव काञ्चनमयवह्निसमवायी पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् घूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभावात्तद्वह्निरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धेराश्रयासिद्धिभिन्नत्वाभावाद्द्व्याप्तिः—वह्निसमवायित्वाभावावत्पर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यन्तरेऽपि व्याप्तिवारणाय तत्राप्याश्रयासिद्धिभिन्नत्वस्यावश्यं प्रवेशनीयत्वात् । एव वह्निः काञ्चनमयवह्निमान् काञ्चनमयत्वादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववत्तद्वह्निरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धौ स्वरूपासिद्धिभिन्नत्वाभावाद्द्व्याप्तिः । न च तत्राय न व्याप्यत्वासिद्धिः किन्त्वाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिरेवेति वाच्यम् । विनिगमकामावाद्वाश्रयासिद्ध्यादिभिन्नत्ववदाश्रयासिद्ध्यादिलक्षणेपि व्याप्यत्वासिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्य चकतुमशक्यत्वात्कथं कसं प्रदाद्यवत्पर्वदारस्य सम्बिद्ध्यत्वादिति—दूषणमपि प्रयुक्तम् । वाश्रयासिद्ध्यादीनां प्रातिस्विकरूपेण भेदस्यैव लक्षणघटकतया वह्नित्वाप्यहृत्त्ववान् पर्वतो वह्निमान् हृत्त्वादित्यादौ हृत्त्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यन्तरभेदस्यैव तल्लक्षणघटकत्वेनाकरूपाश्रयासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्ध्याव्याप्तिविरहात् । न चैवं तस्योभयरूपत्वापत्तिरिति वाच्यम् । विनिगमकामावेन व्याप्यत्वासिद्ध्याश्रयासिद्ध्युभयरूपत्वस्य तत्रेष्टयात् । सा च व्याप्यत्वासिद्धिस्त्रिविधा—साध्यविशेषणासिद्धिः साधनविशेषणासिद्धिः व्याप्तिविरहरूपा च । साध्यतावच्छेदकप्रकारकसाध्यप्रहविरोधितावच्छेदकरूपं साध्यविशेषणासिद्धिः । विरोधितावच्छेदकवादिक् तु वाश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेयम् । तादृशं रूपञ्च साध्यतावच्छेदकाभाववत्साध्यतादृशाभावव्याप्यवत्साध्यं—साध्यतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्यं—तादृशान्योन्याभावव्याप्यवत्साध्यं—साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकाभाववत्साध्यतावच्छेदकं—तादृशाभावव्याप्यवत्साध्यतावच्छेदकं—साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्यतावच्छेदकं—तादृशान्योन्याभावव्याप्यवत्साध्यतावच्छेदकमित्यादि । भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वमेव साध्ये साध्यतावच्छेदकामात्रं—साध्ये तादृशाभावव्याप्यः—साध्ये साध्यतावच्छेदकवदन्योन्याभावः—साध्ये तादृशान्योन्याभावव्याप्यः—साध्यतावच्छेदके ..साध्यतावच्छेदकतावच्छेद-

काभावः-साध्यतावच्छेदके तादृशाभावव्याप्यः-साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभावः-साध्यतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्य इत्यादिकं बोध्यम् । एतदसंकीर्णोदाहरण च पर्वतः काञ्चनमयवाहिमान् धूमादित्यादि । साधनतावच्छेदकप्रकारक साधनग्रहविरोधितावच्छेदकरूपं साधनावशेषणासिद्धिः । विरोधितावच्छेदकत्वादिकं तु आश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेयम् । तादृशं च रूपं साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनम् इत्यादिकमेवेत्युक्तप्रायम् । एतदसंकीर्णोदाहरणं च पर्वतो वाहिमान् काञ्चनमयधूमादित्यादि ।

साध्यविशेषणासिद्धिसाधनविशेषणासिद्ध्याश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिमिश्रासिद्धिर्व्याप्तिविरहरूपसिद्धिः । निष्कर्षस्तु व्याप्यत्वासिद्धिसामान्यलक्षणवदवसेयः । तत्स्वरूपं च साध्याव्यभिचारितसम्बन्धित्वरूपान्धयव्याप्तिसमाधवत्साधन-तादृशव्याप्यभावव्याप्यवत्साधन-तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभाववत्साधन-तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभावव्याप्यवत्साधन-तादृशव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्ष-तादृशव्याप्तिमत्साधनाभावव्याप्यवत्पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभाववान् पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभावव्याप्यवत्पक्षः, एवं साध्याभावव्यापकाभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षादि-साध्याभाववदृत्तिसाधनाभाववत्पक्षादिः, साध्यसमानाधिकरणसाधनाभाववत्पक्षादिभिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वनये साधने तादृशाव्यव्याप्यभावादिरपि बाध्यः ॥

(चि०) व्याप्तिविरहश्च व्यर्थविशेषणादौ, तदुक्तम्-
'एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति । उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः बहिर्व्यापकधूमाव्यापकधर्मस्याप्रसिद्ध्या धूमेतद्विरहासिद्धेः, किन्तु यावत्संबन्धव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्याप्तिः । साध्यव्यापकसाधनाव्यापकश्च धर्मान्तरं न तु तद्विरहः अपि तु तन्नियतः । न चैवमुपजीव्यत्वेन उपाधिर्हेत्वांभासान्तरम् उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदृपकत्वेन तदर्थं परमुल्लखीक्षकत्वात् । नहि साध्यव्यापकाव्या-

प्यत्वमनुमिति विरोधि, किन्तु व्यभिचारोन्नयनेन स्व-
व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा, तदाह 'उपाधाववश्यं
व्यभिचार उपाधेरेव व्यभिचारशङ्के'ति । अप्रयोजका-
न्यधासिद्धौ सोपाधी नासिद्धौ । प्रतिकूलतर्कानुकूल-
तर्काभावाद्युपजीव्यत्वे सति स्वतोदूपकावपि न हेत्या-
भासौ-स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम् ॥

इत्यसिद्धिचिन्तामणिः ॥

(मा०) ननु साध्याविशेषणासिद्धिसाधनविशेषणासिद्धिरूपव्या-
प्यत्वासिद्धेरसकीर्णोदाहरणसत्त्वेपि व्याप्तिविरहरूपव्याप्यत्वासिद्धेर-
सकीर्णोदाहरणं दुर्लभमित्यत आह व्याप्तिविरहस्त्विति । व्यर्थविशे-
षणत्वादाविति । असङ्कीर्ण इति लिङ्गविपरिणामेनानुवच्यते-आदिप-
दाद्यर्थविशेषत्व परिगृहीतम् । तदुदाहरणं च द्रव्यं गुणकर्मान्यतय-
विशिष्टसंज्ञादित्यादि, तत्र हेतुतावच्छेदके विशेष्यभूतस्य सत्ता-
त्वस्य व्यर्थत्वात्, न तु पर्वतो वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादि भिन्न-
धर्मिकत्वात् । व्यर्थविशेषणस्य व्याप्यत्वासिद्धित्वे यावत्पर्यसंधाद्
माह तदुक्तमिति । द्वितीरकर्तृका शरीराजन्यत्वादित्येव शरानुमाने स-
त्प्रतिपक्षानुमान इति शेषः । एकाम असिद्धिं स्वरूपासिद्धिरूपामसिद्धिं,
परिहरतः-शरीरविशेषणेन परिहरतः, द्वितीयापत्ते-शरीरविशेषणस्य
व्यर्थतया व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्ते, एतच्च प्राचीनमतानुसारेण । य-
स्तुनो व्यर्थविशेषणत्वेपि स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा सा-
ध्याव्यभिचारितसम्बन्धित्वरूपा वा व्याप्तिर्दुर्बारा । न चैव वह्नियान्
नीलधूमादिति प्रयागे कर्षं निग्रह इति वाच्यम् । उद्भावितदृष्टान्तस्य
साध्यादिवैकल्यावत् अधिकप्रयोगस्यापि निग्रहस्यानविभाजकसुप्रस्य-
चकारेणानुकूलमुद्यपरिणोद्भावितदृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यादि-
वत् तस्यापि समुद्यत्वात् । न चैव 'मेकामसिद्धिं'मित्याचार्याभिधान-
विरोध इति वाच्यम् । व्यर्थविशेषणतया व्याप्तिविरहस्याभ्युपगमेपि
तद्दीर्घानस्यानुदत्त्वात् शरीरजन्यत्वाभापस्याप्यलण्डतया व्यर्थ-
विशेषणत्वस्यैव तत्राभावात् । न चैव व्याप्तिविरहस्यासङ्कीर्णोदाहर-

णामाव इति वाच्यम् । तद्विहरोपि क्षतिविरहादित्यसदृशवेदितत्वा
दिति पुनर्नैव्यमतानुपायिनी राक्षा-तत्परिणि ।

केचित्तु उपाध्यभावस्य व्याप्तिरित्या तदभावत्वेनोपाधिरपि व्या
प्यत्व्यासिद्धिरिति^१ वदन्ति, प्रसङ्गात्तन्मत निराकरोति उपाधिस्त्विति ।
उपाध्यभावस्य व्याप्तिरित्येव तथा स्यान्न चैतदित्याह पन्हीति । न-वेद्यम
नौपाधिक व व्याप्तिरित्युच्छेद्येतेत्यत्र आह किन्विति । नन्वेव तद्विर
हरूप-वेनापाधि-व्याप्यत्व्यासिद्धि र्थादित्यत आह साध्यवेति । उपजी
व्यत्वेन-व्याप्तिज्ञानाभावापजीव्यत्वेन । इत्याभासान्तरमिति स्यादि
ति शेष । तदर्थ-व्याप्तिज्ञानवन्तिवन्धार्थम् । अनुमितिबिरोधि-साक्षा
दनुमितित-कारणयोर्बिरोधि, सत्प्रतिपक्षतया-साध्याभावोप्राप्तकत
या । ननु साध्यव्यापकाव्याप्यत्वस्य स्वतोऽदूपकत्व साध्यव्यापका
भावघटित्वरूपमप्रयोजकत्व साध्यव्यापकविरहाव्यापकाभावकत्व
रूपमन्यथासिद्धत्व च कुतोऽसिद्धिस्तयोरेव साध्यव्यापकाव्याप्यत्वक
पत्वादित्यत आह अप्रयोजकान्यथासिद्धौ चेति, प्रथमाद्विवचन ध
र्मप्रधानञ्च निर्देश । अप्रयोजकत्व अन्यथासिद्धत्वे चत्यर्थ । सोपा
धी-सोपाधी अपि, उपाधिसमानाधिकरणे अपीति पाठश्च । नासि
द्धौ-नासिद्धौ, सर्वत्र प्रथमाद्विवचनम् ।

१ २ ३

केचित्तु प्रतिकूलतर्कोऽनुकूलतर्काभावश्चाऽसिद्धय-तर्गत इत्या
हुस्त-मत निराकरोति प्रतिकूलति । उपजीव्य-त्वे सतीति । अनुमि
त्यनुत्पादप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थ । स्वतोऽदूपकावपीति । व्याप्ति
ग्रहकारणाभावावपीत्यर्थ । स्वकृतसतोरेव-ज्ञायमानत्वावच्छिन्नप्रया
रथ । प्रतिबन्धकत्वादिति । व्याप्तिज्ञानकारणीभूताभावप्रतियोगिता
त्वादित्यर्थ । ज्ञायमानत्वावच्छिन्नानुमितित-कारणज्ञानान्यतरकार
णीभूताभावप्रतियोगत्वावच्छिन्नैव च हत्वाभासत्वादिति भाव ॥

इति श्रीमथुरानाथतकवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणि रहस्ये
अनुमानखण्डे हत्वाभासेऽसिद्धिमन्थरहस्यम् ॥ ० ॥

श्रीअथानुमानगादाध्यायी बाधप्रकरणम् ।

(चि०) बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा, पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते । अत एव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्त्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधान्याप्तेश्च । किन्तु साध्याभाववत्प्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति । विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः । सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् । प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमापामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च ।

(दी०) अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह पक्षेति । पक्षे साध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकारः साध्याभाव इति लक्षणसमन्वयः । विवक्षितेति । हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

(गा०) मूले अधिकबलत्वाज्ञानेनेति । अधिकबलत्वस्याज्ञानप्रमादिति व्युत्पत्त्या अधिकबलत्वाभावे (न) इत्यर्थः । अधिकबलत्वञ्च तत्प्रतिरुद्धत्वोपयिकनिश्चयप्रामाण्यकथ्यरूपविशेषजावच्छिन्नस्यम् । बाधाभावात्-प्रतिबन्धकत्वाभावात् इति यावत् । तथाच नियक्त्राधविषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसाधारणतया न तस्य बाधत्वमिति भावः । साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमिति । साध्याभाववत्पक्षकत्व

साध्याभाववत्पक्षविषयकज्ञानविषयकज्ञानविषयत्वं न तु तादृशपक्षवृत्तित्वमतस्ततोऽस्य भेदः । साध्याभाववत्त्वमेति । एतादृशाध्यायानस्य प्रमात्वविषयकतानियमेन प्रतिबन्धकताभ्रौव्यादिति भावः । प्रमात्वं च न साध्याभाववद्विशेष्यकत्वं पर्यतो हृदय न बहिर्मानि याद्विज्ञानविषयसाध्याभावमादाय पर्यतादिपक्षके बाधप्रसङ्गात् । केन्तु साध्यवद्विशेष्यकत्वम् । पक्षतापच्छेदकावच्छिन्नांशे साध्याभाववत्त्वान्तर्गहे विरोध्यविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे विधादात्तदशे साध्याभाववत्त्वघटितं लक्षणमाह प्रमितेति । प्रमितत्वं-स्वविशेष्यकप्रमाप्रकारत्वम् । स्वं-पक्षः, प्रमात्व पूर्ववत् । सिद्धान्तितमते विषयिताया न सप्रकारकत्वम् अपि तु ज्ञानस्येवात् पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकारत्वस्याभावविशेषणतया नियेशन विरुद्धम् । न च विशेष्यतारूपविषयतायां प्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वाद्धिषयतानिरूपितप्रकारतारूपस्य विषयताप्रकारत्वस्याभाववृत्तित्वाविरोध इति वाच्यम् । कार्यत्वकारणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणविषयत्वयोर्निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्धसत्त्वेपि कार्यतायाः कारणमित्याद्यव्यवहारेण तादृशानिरूप्यनिरूपकभावस्य पक्ष्यर्थताविरहात् पृथीतित्पुरुषस्युत्पन्नविषयताप्रकारत्वशब्देन उक्तार्थाप्रतिपादनात् ।

अविषयकज्ञानादौ विषयतारूपप्रकारताया यादृशसम्बन्धस्तादृशस्यैव पक्ष्यर्थत्वात् प्रकारतायास्तादृशसम्बन्धस्य च विषयतायां सविषयव्यवहारविरहेणासत्त्वात्तथा विवक्षितुमशक्यत्वादतः सप्रकारकत्वं विषयताया एव न तु ज्ञानस्य प्रकारताया विषयतानात्मकप्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छेदकतातुल्याऽवच्छेदकताविशेषरूपत्वादित्यातिरिक्तविषयतायाद्येकदशमताभिप्रायकतया विषयताप्रकारत्वपर्यन्तनियेशन सङ्गमयति दीधितौ अतिरिक्तेति । 'पक्षे साध्याभावः पक्षनिष्ठामावप्रतियोगि साध्य'मित्यादिप्रमायां साध्याभावप्रकारकप्रमाविरयताया पक्षेऽसत्त्वात् यादृशज्ञानमादाय लक्षणसङ्गमनं तद्दर्शयति पक्ष इति । ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार इति । ईदृशज्ञानीया या पक्षनिष्ठविषयता तन्निरूपितप्रकारताया बाधप्रत्यर्थ । एतेन पक्षनिष्ठत्वादेक नाभावादेर्विशेषणं किन्तु विषयत्वादेः, प्रकाराभाव इति न पृथीत्पुरुष किन्तु कर्मधारय इत्यादिकमपि स्फुटीकृतम् । साध्याभावप्रमैवत्त्वेकारस्य पक्षादेर्दोषप्रदकत्वव्य-

पच्छेदपरता न सम्भवति पक्षादिविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वौपयो-
गित्वात्ततो हेतुतत्सम्बन्धमात्रस्यवच्छेदकतामाविष्कर्तुं तद्विषयकत्व-
स्य प्रतिबन्धकत्वानुयोगित्वम्, तद्यच्छेदेकहेतुमाह हेत्वादीति ॥
एवं च साध्याभावप्रमापदं साध्याभावप्रमाविषयत्वाविरूपविशेषण-
विशिष्टपक्षपरमित्यवधेयम् ।

(चि०) अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्व-
ज्ञाने व्यभिचारः, तदज्ञानेऽसिद्धिः, संशयधोम्यत्वा-
भावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च । न च पक्षभि-
न्ने व्यभिचारो दोषः, व्यर्थविशेषणत्वात् सर्वोपसं-
हारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव
भङ्गात् । न चैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैका-
न्तिकवत्पक्षे व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति
पक्षे साध्यसंशयाऽनुमानाङ्गमिति । व्याप्तस्य पक्षधर्म-
ताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः, अन्यथा वि-
शेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत । न च पक्षे
साध्याभावं प्रतीत्य व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वा-
द्बाधः पृथक्, पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्या-
भावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखिनैत्येकवित्तिवैयर्थ्येन नोप-
जीव्यत्वम् । अन्यथा बाधदशार्थां पक्षे हेतोरज्ञानाद-
सिद्धिरेव । न चोद्भाषितव्यभिचारनिर्व्याहाय बाधो-
द्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वम्, व्यभिचारोद्भावेन
परं कथन्ताऽनावश्यकत्वात्, तत्रैव वा तस्मिन्वाद्यमेव
दूषणं क्लृप्तत्वात् । बहिरुष्णः कृतक इत्युद्भाषनाद-
बहिरुष्ण इत्युद्भावेन लाघवमिति बाधः पृथगिति क-
श्चित् । तत्र । पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमानेऽपि न

दोषः तदा पर प्रत्ययि न स्यादविशेषादिति तदुद्भावे-
नस्य दूरनिरस्तत्वात् ।

अथोपनीतकाश्चनमप्यव्यभिचारविशिष्टवह्वयनुमितेः स-
ल्लिङ्गजन्याया आभासत्वं हेत्वाभासाधीनम् । न चा-
नुमितेः पूर्व्वत्तत्र व्यभिचारज्ञान, विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या
तदभावस्याज्ञानात् । अत एव पक्षासिद्धिरपि न अतः
काश्चनमप्यवह्वयभावरूपाद्वाधादनुमानाभासत्वं व्यभि-
करणप्रकारावच्छिन्नप्रतिपोगिकश्चात्राऽभाव इति चक्ष् ।

(दी०) साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रह
स्यावश्यकत्वाभिप्रायेण साध्याभावस्य बाधत्ववादिमतेन वा श-
ङ्कते अयेति । पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्त्वयोः सा-
ध्याभावमेशयो न दोषागेशर्थः । अनुमित्युत्पादेनेति फलतो-
ऽपि विरोधित्त्वमदर्शनाय । अत एव ज्यायः स्वरूपतो विरोधित्व
द्रष्टव्येति अन्वयेति । हेत्वाभासाधीनमिति । न च हेत्वाभासस्या-
नुमितेराभासताप्रयोजकत्वे साध्यवति पक्षे लिङ्गाभासजन्याया
अनुमितेराभासत्वापत्तिः, लिङ्गोपधाने तथात्वस्यैष्टत्वात् । पक्षा-
सिद्धिरित्यस्य बाधकमाननिवन्धनेत्यादिः ॥

(मा०) मूले साध्याभाववति पक्ष इति । साध्याभाववत्तया ज्ञा-
यमानपक्ष इत्यर्थः ।

ननु साध्यभावप्रमाधिपयपक्षकत्वादिरूपदर्शितवाधे पक्षाग्रे प्रमा-
धिपयत्वमेव निविष्टेन तु साध्याभाववत्त्वमिति उक्तज्ञानवशात् हेतु
साध्याभावयो सामानाधिकरण्यरूप व्यभिचारधिया नावश्यकतेति
पथमपमाक्षेप इत्याशङ्का गिराकरोति दीधितौ साध्याभाववति । साध्या
भाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायणति । तदिति तत्प्रकारवत्त्वग्रहस्य
सप्रमापस्य धर्मिणि तद्वत्त्वग्रहितत्वादिति भावः । ननु प्र-
मापघटकत्वत्वात् साध्यामप्यवत्त्वेन धर्मिणो भानेपि न व्य-

मिचारबुद्धेरावश्यकता येन रूपेण हेतुमत्ताज्ञानं तेन प्रकारेण हेतु-
मत्त्वप्रकारेण वा धर्मिणि साध्याभावज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानत्वात्,
दर्शितसाध्याभाववदविशेष्यकत्वरूपप्रमात्वप्रवेशे च साध्याभावव-
त्त्वबुद्धेरैव नावश्यकत्वमित्यनुशयादाह साध्याभावस्येति । पक्ष-
निष्ठस्येत्यादि ।

मूले-असिद्धिः-पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहः, तथाच बाधबु-
द्धिदशायां अनुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानरू-
पकारणविरहस्यवाऽवश्यं सत्त्वात्त एवानुमित्यनुत्पादे कृत बाधस्य
हेत्वामासत्त्वेनेति भावः । संशययोग्यता-साधकमानाभावः, तद्-
भावेन-तद्विषयकवाधकमानसत्त्वेन । एतेन संशययोग्यताविरहाप-
क्षताविरहयोरभेदोद्देशे हेतुमद्भावेनाभिधानप्रसङ्गतामिति परास्तम् ।
आश्रयासिद्धिः पक्षधर्मताज्ञानविषयधर्मिविशेषणतया अनुमितिप्रयो-
जकस्यासत्त्वम्, सिद्धिभात्रपक्षनामते एतदोपस्थाकिञ्चित्करतया पू-
र्णदोषस्यैवोद्धारमाशङ्क्य निराकरोति न चेति । सर्वोपसर्गप्रवृत्तव्या-
प्तेरिति । सकलहेत्वधिकरणान्तर्भावेन साध्यसत्त्वे निर्वाहव्याप्तेरि-
त्यर्थः । न चैवमिति । दृष्टान्ते-पक्षभिन्ने, सन्दिग्धान्तकान्तिकवत्-
व्यभिचारसंशयवत् । साध्याभावांशे संशयरूपत्वेपि प्रतिबन्धका-
दिति शेषः । एतेन साध्याभावांशे निश्चयरूपमेव व्यभिचारज्ञानं
प्रतिबन्धकमिति पक्षभिन्नांशत्वानन्तर्भावेपि नानुमानमाशोच्छेद् इति
शङ्का निराकृता । पक्षे-पक्षान्तर्भावेण, सर्वत्र व्यभिचारसंशयादनुमा-
नमाशोच्छेदः-सन्दिग्धसाध्यकपक्षेऽनुमितेऽनुपपत्तिः । कथंचिदनु-
मितिसम्भवेपि दुष्टहेतुजन्यत्वसंशयात्तत्राप्रामाण्यसंशयात् तत्का-
र्यानुपपत्तिः ।

एतत्शङ्कायां च पक्ष इति यथा श्रुतमूले नोद्धारो सङ्गच्छते प-
क्षे साध्यसत्त्वेहस्यानुमानाङ्गतया अपेक्षायां व्यभिचारज्ञानसत्त्वेना-
नुमित्यनुपपत्तितादर्थ्यत्वात्, परामर्शसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्य सा-
क्षादनुमित्यविरोधितया अकिञ्चित्करत्वेन तत्सत्त्वे बाधनिश्चयदशा-
यामनुमितिवारणाय बाधस्य हेत्वामासत्ताया आवश्यकत्वादतस्त्वं-
द्याद्यष्टे दीधितौ पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायामिति पूरणम् । पक्षे-
साध्यसत्त्वेहस्यादोषत्वे पक्षभिन्नेपि तस्यादोषत्वं स्यादिति प्रतिबन्ध-
काराय पक्ष इत्यत्र तत्सममप्यन्तर्भावेपि पक्षतत्त्वसमयोरिति । तथा-

च पक्षे तत्समे च व्यभिचारसंशयस्य यदोपत्व तदपि पूर्वव्याप्तेरनिश्चय एवेति भावः । अविरोधिमात्रार्थकस्याङ्गपदस्य व्याख्यानं दोषायेति । एव च पक्षे व्यभिचारग्रहस्य द्रुपकत्वेऽपि व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिनिश्चयविघटनेनैवानुमितिविराध्याया पूर्व्यं व्याप्तिनिश्चये च व्यभिचारसंशयेऽपि व्याप्तिस्मृत्या विशिष्टपरामर्शसम्भवादानुमितिर्निष्प्रयुहैव, व्यभिचारनिश्चयस्य च साक्षादानुमितिविरोधितया साध्याभाववत्तया निश्चीयमाने पक्षे हेतुमत्तानिश्चये व्यभिचारनिश्चयादेव नानुमिति रिति न बाधस्य हेत्वाभासतेति मूलकाराशयः । अनुमित्युत्पादनं सशयनिवृत्तिकथनञ्च शक्तिताया अप्रामाण्यशङ्काया निरासाय पक्षे साध्यसंशयो अनुमानाङ्गम्, अनुमितिपूयकाले विशेषदर्शनसाहित्येन प्रात्यक्षिकसिद्धिविघटकतया अनुमित्युपयोगिनस्तु कारणम्, तथा च पक्षे साध्याभावसंशयरूपव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वेऽपि तादृशसंशये विनष्ट एव परामर्शादानुमितिर्भवेत्यतीति नानुमानोच्छेद इत्यपि मूलं व्यानक्षते ।

अनुमित्युत्पादेनेति । व्याप्यवत्तापरामर्शस्याप्युत्तरकाले संशयनिवर्तकत्वसम्भवादानुमित्युत्पादस्य संशयनिवर्तकत्वाभिधानासङ्गतिमाशङ्क्याद् फलतोपीति । तथाच फलद्वारपि संशयनिवर्तकत्वमस्तीति तत्प्रदर्शितम् । अपिकारूपरूपेण च स्वतोऽपि निवर्तकत्वमलभ्यत इति न न्यूनतेति भावः । अतएव-स्वतो विरोधित्वस्यापि तात्पर्यविषयत्वाद्देवत्याशयः । फलद्वारा विरोधित्वमपेक्ष्य व्याय स्वरूपतो विरोधित्वम् । परामर्शस्य विशेषदर्शनविधया स्वतः संशयविराधित्वमुक्त्या ब्रह्मयति भवत्येति । एव चा-यथेति मूलस्य परामर्शस्य स्वतः साध्यसंज्ञानिवर्तकत्व इत्यर्थः ।

साध्याभाववद्धर्मिभूतित्वरूपव्यभिचारज्ञाने धर्मिणि साध्याभावग्रहो विशदणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया पूर्वमपेक्षित इत्यभिप्रायेण शब्दा मूल-पक्षे साध्याभाव प्रतीयेति । ज्ञानद्वयरूपे साध्याभाववान् पक्ष पक्षो हेतुमान् इत्याकारकः । हेतुमान् पक्ष साध्याभावव्याप्यकारककृष्णरूपे च व्यभिचारग्रहेण साध्याभावग्रहस्य पूर्वमपेक्षे याशयेन पक्ष इत्यादिनोद्धारः । साध्याभावहेत्वो सम्यग्-धोलेष्यतीति । हेतुसम्यग्निधतया ज्ञायमाने साध्याभावविषयिणीत्यर्थः । एतेन क्वचिद्बाधग्रहपरामर्शोपाभेदेऽपि न क्षतिः ।

दीधितौ हेत्वाभासस्येति । अनुमित्याभासता अनुमितेर्भ्रमत्वम् ।
 मूले तत्र व्यभिचारज्ञानमिति । धूमादिरूपहेतौ काञ्चनमयत्वावच्छि-
 द्धवद्दयभाववद्वृत्तित्वज्ञानमित्यर्थः । एतादृशज्ञाननिराकरणं चानुमि-
 त्वापेक्षिकव्यापकतानवच्छेदकेनाप्युपनीततद्रूपेण साध्यानुमितौ तद्रू-
 पावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमपि साक्षाद्विरोधितया दाप इत्यभ्यु-
 येत्य, अनुमितेः पूर्वं तदज्ञान एव तस्य न हेत्वाभासता इत्यभिमानेन ।
 अनुमितिपूर्वमज्ञानं वाधसाधारणतयाऽकिञ्चित्करमित्यभिसन्धायाभि-
 मानं निराहृत्यैतन्मतं दूषयिष्यति विशिष्टस्याप्रसिद्धेति । अनुमिता-
 वेयं यत्र काञ्चनमयत्वं न घट्टिज्ञानं तत्र काञ्चनमयत्वविशिष्टवद्देः पूर्व-
 मभातेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावेन व्यभि-
 चारघटकाभावस्य प्राक्ज्ञानासम्भवादित्यर्थः । अत्रात्मकप्रतियोगि-
 तावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानादेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
 बुद्धिः । स च भ्रमो विशेषदर्शनामाहार्यं एवेत्याशयः ।

अत एव-तादृशाभावस्य पूर्वमज्ञानादेव, न पक्षासिद्धिः-पक्षता-
 विरहोपि नेत्यर्थः ।

सिद्ध्यभावरूपपक्षताविरहस्याप्रसक्तेः साध्याभावज्ञानस्य तादृ-
 शपक्षतानुपपादकत्वाच्च साधकवाधकमानाभावरूपपक्षताविरहस्य
 प्रसक्तकं पूर्यति दीधितौ पक्षासिद्धिरित्यस्येति ।

विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यापि गभावाप्रसिद्धिरित्याह मूले व्य-
 धिकरणेति ।

(चि०) वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात्,
 ज्ञानञ्च तस्य वाधस्येवानुमित्यनन्तरमेव । किञ्च वद्वौ
 काञ्चनमयत्वस्यानुमिताधेय भाने काञ्चनमयवद्विमा-
 नित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानाद्वद्वौ
 काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं वद्वौ लिङ्गस्यासिद्धेः
 व्यभिचारात् । न चानुमितेर्धिपयाभावाधीनमप्रमात्वं
 किन्तु हेत्वाभासाधीनं, यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रति-
 बन्धकं स हेत्वाभासः । न च साध्याभावो ज्ञातः प्र-
 तियोधक इति न स हेत्वाभासः ॥

(दी०) लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, बह्वेगपक्षत्वात् काञ्चन-
मयत्वस्यासाध्यत्वाच्च । न च साध्याभाव इति । अनुमितौ
पूर्वं विशिष्टस्याप्रसिद्धया तदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वा-
दिति भावः ॥

(गा०) व्यभिचारस्य काञ्चनमयत्वाच्चच्छिन्नवन्हाभाववद्भूतित्व-
रूपस्य कदाचिदप्यज्ञाने व्यभिचारस्य न वास्तवत्वमत आह ज्ञानं
च तस्येति । अनुमितेः पूर्वमज्ञानाद्यदि न हेतुवाभासता तदा दादृश-
वाधस्यापि सा न स्यादिति प्रतिशब्दिसूचनाय वाधस्येवेति । काञ्चन-
मयत्वाच्चच्छिन्नवन्हाभाववत्पक्षरूपस्य भवन्मतसिद्धन्मत्वप्रयोजक-
वाधस्येवेत्यर्थः । अनुमित्यन्तरमेवेति । विशिष्टप्रतियोगिज्ञानात्मका-
नुमित्या तन्मूलकस्मरणादिना वा अभावग्रहसामग्रीसंपत्तेरिति भावः ।
अनुमितावेव भान इति । पूर्वं यत्र तद्ज्ञान तत्र व्यभिचारग्रहस्यापि सं-
श्रवणानुमितेरेवानुदयादिति भावः । विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानादिति । वि-
शेषणान्तरविशेष्यतापक्षविशेषणकज्ञानमात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञानं
हेतुरित्यभिप्रायेण काञ्चनमयत्वादिना विशिष्टस्य बन्हादेर्भानेति तद्रू-
पाच्चच्छिन्नतदभावज्ञानानियमात्र व्यभिचारग्रहनियम इत्यालोच्य उ-
क्तानुमितेराभासताप्रयोजकमन्यदाह बन्हाविति । लिङ्गस्य-काञ्चनम-
यत्वव्याप्यस्य, बन्हावप्रसिद्धेर्व्यभिचाराद्येत्यस्य वन्दिशुक्तौ च काञ्चन-
मयत्वस्येत्यादिः । यद्यपि बन्हौ काञ्चनमयत्वभानस्य तत्र तद्व्याप्तिवि-
शिष्टवत्ताज्ञानानधीनतया तत्र तद्वत्त्वांशे अनुमितेराभासत्वे उक्तासि-
द्धिव्यभिचारयोः प्रयोजकत्वसंभवदुक्तिकम्, तथाप्यनुमितौ विधे-
येतावच्छेदकतोद्देश्यतावच्छेदकताविलक्षणाप्रकारता तद्व्याप्यवत्ता-
ज्ञानप्रयोज्येति नियमानुरोधेन यदि काञ्चनमयत्वावगाहितायाः
तद्व्याप्यवत्ताज्ञानाधीनत्वमङ्गीकरोति तदेतद्दुपपन्नम् ।

अनुमित्युपनीतमानवादिना तादृशानियमाङ्गीकारेऽनुमित्युपनी-
तमानमतविशेषस्यैवोच्छेदः सर्वेषु तद्व्याप्यवत्ताज्ञानात्तदनुमित्यभ्यु-
पगमादिति तेन तादृशानियमो नाभ्युपेयत एवेभ्यमित्तं धाय दीधि-
तिकार आह लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमाप्रमिति ।

उक्तस्थले पक्षनिष्ठस्य काञ्चनमयत्वाच्चच्छिन्नवन्हाभावस्यानुमि-
त्याभासताप्रयोजकत्वेऽपि अनुमित्याभासनाया हेतुवाभासाधीनत्वनि-

यमो न सिध्यतीति नोक्तयुक्त्या वाचस्य हेत्वाभासतासिद्धिरित्याह
मूले नचेति । अप्रामातृत्वं भवतोच्यत इति शेष । न च साध्याभाष इत्य-
नन्तर प्रकृत इति पूरणीय, प्रतिबन्धक इत्यनन्तरं भवितुमर्हतीति ।

अत्र कुत इत्याकांक्षायामाह दीधितौ अनुमितेः पूर्वमिति । अनु-
मित्यात्मकाविशिष्टसाध्यज्ञानानन्तरं तदभाषज्ञानसंभवेपि तज्ज्ञानस्य
पूर्वोत्पन्नायामनुमितावप्रतिबन्धकत्वादानुमित्यन्तरानुत्पादस्य च पक्षे
हेतुमत्ताज्ञानसंभवे तदात्मकव्यभिचारस्थानादेव निर्घादात् तदभाषस्य
हेत्वाभासनेति भावः । एतेनानुत्पन्नशायामप्यनुमितौ विशिष्टविषयक-
मानसादिज्ञानसंभवेन विशिष्टसाध्याभावज्ञानोत्पत्त्यापि न क्षतिः ॥

(चि०) वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मा-
नाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम्,
अन्यथा पूर्वोपस्थितसकल्पदार्थभाने यथार्थानुमित्यु-
च्छेदः । अपि चैवं परार्थानुमानेष्युपनीतभाने वाधि-
तोऽर्थ उपनीतोऽप्यं मम भात इत्युद्गावनादेव विजये-
त वादी उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धात् तत्र वाचो दोष
इति चेत्, तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि । अत एव यत्र सामा-
न्यतोदृष्टानुमानमेवेतरवाधसहायं विशेषानुभाषकं
तत्र वाचकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्तं सामान्यतो दृष्ट-
स्याप्याभासत्वमिति वाचस्यासङ्कर्यात् । न च यदि
विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा तदा अर्था-
न्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरत्र वाचरूपेक्षेति
वाच्यम् । स्वार्थानुमान एवैव वाचासङ्करस्योक्तत्वादित्य-
पास्तम् । अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र वाचस्यादोषत्वात् ।

ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्र-
होऽपि दूषको विरोधित्वाविशेषात्, तथाच साध्याभा-
वसम्बन्धो व्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधि-

करणं बाधः साध्याभावव्याप्यश्च बह्वित्वादिकमेवेति चेत् । न । पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचार एव ।

अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा, तर्हि हेतुः साध्याभावव्याप्यधोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रतिपक्षत्वम् ।

अथ तुल्पपत्रेण सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेत् । गमकतौपविकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च द्वयोर्ज्ञातमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं, गमकतावाहिर्भूतश्च न बलम् ।

अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं, तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनैकान्तिकत्वमेव । पक्षे साध्याभावग्रहवादिति गदुक्तं तदप्यसिद्धम् । तस्य दोषत्वानभ्युपगमान्, अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः ।

अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धेः बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचारबुद्धिः तस्याश्च सत्यां हेतोरसाधकत्वधारित्यन्वोऽन्याश्रय इति चेत् । साध्यसिद्ध्युन्मुग्रहेतुज्ञानस्य प्रमितमाध्याभायसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् । तथापि व्यभिचारे साध्याभापप्रमा तन्त्रं तां विना तदभावादिति सैव दोष इति

चेत् । सत्त्वम् । किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका क्लृप्तत्वात्, न स्वतन्त्रा । अत एव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तम् । तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात् । अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधो दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेत् । न तर्हि हेत्याभासः, अनुमित्यसाधारणदोषस्य तस्यात् मनोपोगाभाववत् स्वरूपसत एव प्रतिबन्धकत्वात् हेतुत्वाभिमतवृत्तित्वेनाऽसाधकतालिङ्गत्वाभावाच्च । बाधितपक्षकत्वं लिङ्गमिति चेत् । अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् ।

इति बाधपूर्वपक्षाचिन्तामणिः ॥

(गा०) व्यभिचारधीसस्वादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वादे बाधे विरोधित्वान्तरकल्पनाया नियुक्तिकत्वादिति भाव । तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारस्य तद्रूपावच्छिन्नव्यापकताग्रहाधीनानुमितावेव विरोधितया उपनीततद्भवविशिष्टसाध्यानुमितौ काञ्चनमयत्वावाच्छिन्नबहुवनाववृत्तित्वरूपव्यभिचारो भक्तिञ्चित्कर इति कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानाधीनपाधग्रहदशायामुक्तानुमितेर्वारणाय बाधस्य हेत्याभासत्वमावश्यकमित्यनुशयादनुमितावुपनीतस्यैव भानं दूषयति मूले चस्तुतस्त्विति । अनुमितावुपनीतभाने बाधकमप्याह अन्यथेति । यथार्थानुमित्युच्छेद इति । स्रमाभिन्नानुमित्युच्छेद इत्यर्थः । ननु उपनीतस्य सकलपदार्थस्य भाने तत्तत्पदार्थबाधनिश्चयाभावस्य सहकारितया तादृशसहकारित्वे स्रमत्वमिष्टमेव तदस्यै तादृशकारणविरहादेव भ्रमत्वमित्यत आहोपि चेति । इत्युद्भावनादिति । मध्यस्थम्येत्यादिः । अन्यथा पादिप्रतिवादिनोः परोपन्यस्तसाध्यानुमित्यजननादसगतेः । न च तत्र बाधो दोष इति । यत्र यत्सिद्धिरनुद्देश्या तत्र तद्भासविरोधी प्रकृते न दोष इति तदुद्भावनाप्र पादिविजय इत्यर्थः ।

तुल्यं स्वार्थानुमानेपीति । प्रकृतहेत्वधीनं यत्र यदवगाहितं तत्र
 भव्यगाहनाविरोधिनः काञ्चनमयत्वादिना बह्व्याद्यभावस्य न प्रकृत-
 हेतुदोषत्वमिति प्रकृतहेतोरदुष्टतयाऽनुमितेरप्रमात्यानुपपत्तिर्भव-
 तामपीत्यर्थः । इतरवाधसहाय-मितरवाधप्रदसहितं, विशेषानुमाप-
 कं-अगृहीतवाचस्य विशेषस्यानुमापकम्, बाधकानां-इतरवाधकानां
 आभासत्वे-अप्रामाणिकत्वे, यस्य बाधो गृहीतस्तस्य च वस्तुतो अ-
 वाधितस्य इति यावत् । तत्प्रयुक्तमिति । परिशिष्य मानविशेषवाधप्र-
 युक्तमित्यर्थः । आभासत्वं-अप्रमाजनकत्वं । अनुमित्यप्रतिबन्धेनेति ।
 स्वरूपसतो वाधस्याप्रतिबन्धकत्वात्तज्ज्ञाने च विशेषानुमापकताया
 एवानुपपत्तेरिति भावः । बाधस्य-विशेषवाधस्य । अदोषत्वादिति ।
 तथा च न तत्र सामान्यतोदुष्टस्याप्रमाजनकत्वनिर्वाह इति भावः ।
 यद्यपि तादृशवाधवतारस्य कदाचिद्विशेषानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतया
 तस्य हेतुदोषत्वं यत्र तदनवतारस्तत्रत्याया विशेषानुमितेरभासता-
 प्रयोजकत्वं चानपवादमेव, तथापि कदाचिदनुमित्यनुत्पादप्रयोजक-
 ज्ञानविषयत्वसंभवेनैव स्वतन्त्रहेत्वाभासतानिर्वाहे अनुमित्याभासता-
 प्रयोजकत्वाभिधानमनुपयुक्तम् । विशेषानुमितिविरोधितया व्यभिचा-
 राद्यसकीर्णहेत्वाभासता च पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना सिद्धान्तविषयत
 एवेति तात्पर्यम् ।

दूषकः—अनुमितिप्रतिबन्धकः । विरोधित्वाविशेषादिति । साध्या-
 भावस्येव तद्व्याप्यस्यापि साध्यविरोधित्वादित्यर्थः । साध्याभाव-
 संयन्ध इति । हेतोरित्यादि, हेतुमत्तया ज्ञायमानपक्षे साध्याभाव-
 वत्त्वमित्यर्थः । व्यभिचारः—व्यभिचारप्रहविधया दूषणम्, भवतिवति
 शेषः । साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यामिति । तस्योप्यादिः, हेतुमत्त-
 या ज्ञायमानेपि पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वमित्यर्थः । बाधो वाधविध-
 यैव दूषणम् । तस्य व्यभिचारनात्मकत्वादिति भावः । चन्दिहत्वादिक्मे-
 घेनि । चन्दिह्यण इत्यादि वाचस्पल इति शेषः । व्यभिचार एव-
 व्यभिचारप्रह एव, अनुमितिविरोधीति शेषः ।

तुल्यपक्षेनेति । उभयत्र चलपदं चलज्ञानपरं, तथाच यत्र
 उष्णत्वादिमाधकयन्दिहत्वादेरधिक्यलक्षणं तत्र सत्प्रतिपक्षतावि-
 र्देण वाचस्पलासाद्व्यर्थमिति भावः । तच्च—व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं
 गमकतापविकरूपं च । द्वयोर्ज्ञातमिति । साध्याभावसाधकयन्दिहत्वादे-

रिव प्रकृतहेतोरपि ज्ञातम्, अन्यथा कारणविरहादेशानुमित्यनुत्पाद-
निर्वाहेण वाधस्य हेत्वाभासत्वासिद्धेरिति भावः । गमकताय-
दिर्भूतं-गमकतानौपयिकं, साध्यव्याप्यवत्तायुद्धेः प्रमात्वे गमक-
तानौपयिकमापि सत्प्रतिपक्षविघटक बलं विरोधिष्याप्यवत्तायुद्धौ
तस्याप्यवत्तायुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्योत्तेजकत्वोपगमादिति ।

साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयदशायाम् सत्प्रतिपक्षता-
विरहेण वाधस्यैव दोषत्वं, वाधश्च प्रमितसाध्याभावव्याप्यवत्पक्ष-
कत्वम् । न चोभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायामनुमित्यनुत्पादनिर्वाहे तादृशवाधयुद्धेः प्रति-
बन्धकत्वान्तरमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । तादृशप्रतिबन्धकं प्रकृत-
परामर्शप्रमात्वग्रहस्य उत्तेजकतया उभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायामनुमि-
तेर्वारणाय प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनाया आशय्यकत्वादिति शंकरे अ-
पेति। अन्यथासिद्धत्वं प्रमात्वनिश्चयः । ततः-साध्याभावव्याप्ययुद्धिन
साध्याभावानुमिताविति । वाधकविरहेणेति शेषः । अनेकान्तिकमेव-
व्यभिचारज्ञानमेथानुमितिं विरुन्ध्यादिति (१)शेष । इदमापाततः तादृ-
शसाध्याभावानुमित्युत्पादकाले साध्यानुमितेर्व्यभिचारज्ञानेनावार-
णात्, किन्तु एकत्र प्रामाण्यग्रहस्थले अन्यत्र प्रामाण्यग्रहोत्पत्त्येवानु-
मित्युपगमेनोक्तप्रामाण्यग्रहोत्तेजकताया अनुपयोगात् उभयत्र प्रामा-
ण्यग्रहतदग्रहस्थलयोरप्रामाण्यग्रहाणास्कन्दिताविरोधिष्याप्यवत्ताज्ञा-
नप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः प्रतिबन्धकत्वान्तरं निर्युक्तिकमित्येव दूषण
योध्यम् । इति यदुक्तमिति । इत्यनेन दृष्टान्तविधया यन्साध्याभावज्ञा-
नस्य स्वातन्त्र्येण दूषणत्वमुक्तमित्यर्थः हेत्वाभासन्तस्तापत्तेरिति प-
क्षनिष्ठसाध्याभावमात्रस्य व्यभिचारानात्मकतया वाधत्वस्यापि तत्रा-
नुगमेन कल्हेऽनन्तर्भावादिति भावः ।

हेतुतः साध्यसिद्धिसंभावनायामिति । हेतोः साध्यसाधक-
प्रमाविषयत्वसंभावनायामित्यर्थः । व्यभिचारसिद्धेरिति । तादृश-
प्रमाविषयत्वस्याव्यभिचारनिषत्त्वादिति भावः । व्यभिचारादेर-
साधकत्वसिद्ध्युपगमे दोषमाहान्यथेति । वाधसिद्धिर्य व्यभि-
चारसिद्धिरिति नोपजाय्योपजायकभाव इति दूषयति नेति ।
सैव दोष इति । सा प्रमात्वेनैव लाघवात् प्रतिबन्धिकान्तु व्य-
भिचारात्तया व्यभिचारस्य शुद्धरीरत्वादित्यर्थः । पक्षातिरिक्ते

हेतुसाध्याभाववत्त्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय व्यभिचारधियः ।
 तिवन्धकताया भावश्यकत्वादौरवमकिञ्चित्करं साध्याभावप्रमायाः
 प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन एव च गौरवमिति दूषयति सत्यमिति ।
 साध्याभावप्रमाप्रतिबन्धकेतीत्यादिः । अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्प-
 नादिति । प्रत्यक्षादौ साध्याभाववत्पक्षकत्वपर्यन्तज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
 कत्वाकल्पनादिश्यर्थः । तथा चानुमितौ तज्ज्ञानप्रतिबन्धकतायामुक्त-
 युक्तधनवकाशेन हेतुवृत्तित्वेपि तस्य हेत्वाभासत्वं नास्तीति भावः ॥

(चि०) उच्यते । पक्षे साध्याभावनिश्चयः सा-
 ध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये
 प्रामाण्यग्रहणैपधर्मे अमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च,
 तथा चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभा-
 वज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये सव्यभिचारो नान्यथा, उभ-
 यथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानान्
 पूर्व्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष उपजी-
 व्यत्वात् । यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्व-
 निश्चयो नानुमितिविरोधी, तदा व्याप्तिपक्षधर्मतया
 हेतुज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञानं परि-
 भूय साध्यं साधयेदेष पर्वते घूम इव वह्निम् । न च सा-
 ध्याभावबुद्धेरवागृह्यमाणविशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्र-
 तिबन्धकेति वाच्यम् । रजते न इदं रजतमिति ज्ञानेऽपि
 विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शब्दे पीतत्वज्ञाने शुक्लत्वस्य
 चानुमानात्, पादियाक्येन पक्षे साध्याभायज्ञानाद-
 नुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च ।

अथ पक्षे साध्याभायप्रमैव साध्याभावहेतुवि-
 पया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषो न तु तस्याः प्रमात्व-
 ज्ञानमपीति चेत्, तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्ता-

नुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमा-
त्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः ।

(दी०) तथाचेत्यादि । अधिकबलत्वेनाधिकरणस्वरूपत्वे-
नापेक्षणीयो व्यभिचारनिश्चयः । साध्याभावानिश्चयेति । साध्या-
भावो निश्चीयते येन प्रामाण्यनिश्चयेन तदधीनेत्यर्थः ।

(गा०) पक्षे साध्याभावनिश्चय इति । साध्याभावज्ञाने प्रामाण्य-
संशयोत्तरं तत्र प्रामाण्यनिश्चयं विना न साध्याभावनिश्चयस्तत्सं-
शयस्य सामग्र्या अनिवृत्तेरिति स तत्प्रमात्वनिश्चयाधीनः । एवं प्रमात्व
निश्चयं विना अप्रामाण्यसंशययोग्यतया कथंचिदुत्पन्नोपि निश्चयो
न निश्चयकार्यकारी अतस्तस्य निश्चयकार्यकारित्वमपि प्रमात्वनि-
श्चयाधीनमित्यर्थः । ज्ञानमात्रादधीनिश्चय इति । प्रमात्वनिश्चयनिर-
पेक्षाज्ञानहेतोः प्रामाण्यसंशयस्थले अर्थनिश्चये तादृशज्ञानस्य निश्च-
यकार्याभ्युपगमे प्रामाण्यग्रहवैषम्यं तदुपायविचारवैषम्यं, अर्थनि-
श्चयप्रसंगाः—तत्कार्यनिष्कम्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गः । द्वितीयाभ्युपग-
मे द्रुपणमिदमुपजीव्यत्वेनेति । क्वचित्साध्याभावानिश्चयात्मकव्य-
भिचारज्ञानस्वरूपे उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः । अधिकबलत्वेनेत्य-
त्र बहुवीहिभ्रमं निराकर्तुं दीर्घितकृत व्याचष्टे अधिकर-
णस्वरूपत्वेनेति । अनुमितिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्र-
योजकत्वेनेत्यर्थः । एतद्बुभयस्य प्रामाण्यनिश्चयापेक्षापामेव हेतु-
तया तद्व्याभास्य प्रमात्वनिश्चयविशेषणं पूरयति अपेक्षणीय इति । नि-
श्चयकार्यार्थमपश्यं स्वीकरणीय इत्यर्थः । प्रमात्वनिश्चयस्य स्वरू-
पसद्यभिचारानिर्वाहकतया व्यभिचारपक्षं तन्निश्चयपरतया व्याचष्टे
व्यभिचार इति । व्यभिचारनिश्चयः—साध्याभावांशे निश्चयकार्यकारि-
ताप्रयोजकरूपविशिष्टव्यभिचारज्ञाननिर्वाहः । तस्य रूपं निश्चय-
त्वमिव निश्चितप्रामाण्यकरवमपीति पक्षद्वयसङ्कतिः । व्यभिचारज्ञान-
स्य साध्याभावनिश्चयात्मकतया तदधीनत्वकथनात्प्रज्ञेतेः साध्या-
भावनिश्चयपक्षं करणव्युत्पत्त्या तत्प्रमात्वनिश्चयपरतया वर्णयति सा-
ध्याभाव इति । व्याधिकरणबहुवीहावसाहिष्णुतया साध्याभावस्य नि-
श्चयो यस्मादिति न व्याख्यातम् । तदधीनत्वं च तद्विर्वाहानिश्चयकार्य-
कारिताप्रयोजकरूपवत्त्वम् । एतच्चेदानीं ज्ञानयोः क्रमिकत्वे हेतुरत्वेना-

भिहितम् । पूर्वं ज्ञातमिति च मूलं तज्ज्ञानभिन्नज्ञानविपर्ययीभूतमित्यर्थम् । उपजीव्यत्वादिति । स्वरूपे प्रतिबन्धकत्वे वेत्यादिः । एतच्चेदानीं दोषत्वहेतुतयुक्तम् ।

ननु बहिरनुष्ण इत्यादौ साध्याभाववधत्ताज्ञानादेवानुमित्युत्पादनिर्वाहात् तत्प्रमात्वधियं स्वतोऽविरोधित्वेन तत्प्रमात्वस्य हेत्वाभासता नोपपन्नत्वाशङ्क्य प्रमात्वज्ञानस्यानुमिती स्वतः प्रतिबन्धकत्वं व्ययस्थापयति यदि चेति । साध्याभावत्ववदुद्धेरनुमितिसाधारणत्वद्विशिष्टधीप्रतिबन्धकतया तस्याः परामर्शनं विशेषदर्शनात्मकेनापि न परिमवसम्भवः प्रतिबन्धकसत्त्वे कस्यापि हेतोः कार्योत्पादकत्वायोगादित्याशङ्कं निराकरोति न चेत्यादिना । अगृह्यमाणविशेषा-अगृहीताप्रामाण्या, रजते नेद रजतमिति । अप्रामाण्यज्ञानं विनैवेत्यादि । विशेषदर्शननेति । परामर्शरूपेणेत्यादिः । अनुमानादिति । तथाच विशयादर्शनविशिष्टत्वेनैव ग्राह्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमुपगन्तव्यमित्यनुमितिमात्र एव प्रमात्वेनानिश्चितसाध्याभावधियोऽविरोधित्यादिति भावः । प्रमात्मकग्राह्याभावज्ञानमेवानुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो न पीतत्वादिभ्रमशयां पीतत्वाभावाद्यनुमित्यनुपपत्तिः, तत्प्रतिबन्धकतापि व्यभिचारज्ञानविधेयैव न तु स्वातन्त्र्येणेत्येति न तद्विषयस्य घाघहेत्वाभासता इति शङ्कते, अथेति । तर्हीति । घस्तुगत्या प्रमाया एव प्रतिबन्धकत्वं इत्यर्थः ॥

(चि०) ननूपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याज्ञावप्रमेति ज्ञानं न स्वतोदूपकं क्लृप्तत्वात् पक्षे साध्याभावादिनिश्चयं कुर्वन् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेन्न । अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानाल्लिख्यमतः साध्वज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, शब्दादौ तथा दर्शनात् । साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्यादसाधारणत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वम् । साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सतपदनुमितिं प्रतिपन्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वम् । न च साध्याभावाप्रमाऽप्येति निश्चयदशायां पक्षे साध्याभा-

वहेत्वोर्ज्ञानाद्यभिचार इति वाच्यम् । प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तदशायां तदभावात् ।

अत्रेदं तत्रम् । साध्याभाववान् साध्ययदन्यो वा पक्षः—पक्षावृत्तिसाध्यं—पक्षे साध्याभावः—पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकं—साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिकं—साध्यवत्सामान्यादेः पक्षान्वत्त्वादिकं—विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभाववत्त्वादिकं—यथामतं पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि मत्येकमेव बाधः । तन्निश्चयश्च विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषाद्यजन्यज्ञानमात्र एव विरोधी । अत एव 'अन्वयनिश्चयविरहो योग्यता' इत्याचात्पार्ताः ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधपनुजा-यकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वम् । पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वादिकमपि बाध एव । साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न बाधः । तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरोधिविषयत्वाभावात्, अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् प्रमात्वनिश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाद्य । सर्वत्र निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः, संशयसाधारणज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजकीऽन्यथाऽऽकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादिनिश्चयहेतुमतिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकीभवेत् । शङ्कादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तदप्रामाण्यग्रहं, नहि स्वरूपसत्यपि बाधनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञानमुत्पद्यते ।

(गा०) माभूत् साध्याभावज्ञानमनुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकं तथापि तदप्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमफलं यद्विरनुष्ण इत्यादौ बन्धा-

दाबुध्णत्वादिनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयेऽप्यनुमित्युपगमात्तन्निश्चय-
 दशायां व्यभिचारज्ञानादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहाच्छङ्क. पीत इत्या-
 दौ अर्पातत्वाद्यनुमितेर्व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि नानुपपत्तिः साध्या-
 भावांशेऽगृह्यताप्रामाण्यकत्वस्य व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतायां नि-
 वेद्यत्वादिनि शकते नन्विति । साध्याभावानिश्चयं कुर्वन्निति । अनुमि-
 तिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकविशेषणवैशिष्ट्यं निर्वाह-
 यदित्यर्थः । साध्याभावज्ञानासत्त्वेऽपि तद्विषयकप्रमात्वनिश्चयकाले न
 साध्यज्ञानमित्यनुभवमालम्ब्य समाधत्ते नेति । तस्यैवेति । तस्यापी-
 त्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वादिति । तादृशज्ञानकाले व्यभिचारज्ञानानिय-
 मोऽप्रे दर्शनीयः शाब्दादिसाधारणबुद्धौ ग्राह्याभावप्रमात्वज्ञानस्य प्र-
 तिबन्धकत्वात् वाधस्यासाधारणहेतुदोषत्वमुपपादयति हेतुवृत्ति-
 त्वादसाधारणत्वेनेति । हेतुवृत्तितया विरोधित्वस्यानुमितिमात्रनिरू-
 पितत्वेनेत्यर्थः । हेतुनिष्ठसाध्याभावप्रमाविषयवृत्तिरवपर्यन्तस्य न
 दोषतेत्यभिसन्धायाह साधारण्येपीति । पक्षे साध्याभावप्रमा इति
 ज्ञाने प्रमात्वघटकतया पक्षे साध्याभाववत्त्वज्ञाने, तदपि ज्ञानं व्यभि-
 चारज्ञानरूपमेवेति दोषान्तरज्ञानात्मक यज्ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धक-
 स एव दोष इति नियमात् । साध्याभावप्रमाज्ञानस्य शाब्दादिसाधा-
 रणविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तद्विषयस्य हेत्वाभासतानिर्वाह-
 इति शङ्कते न च साध्याभावप्रमेति । हेतुमत्वग्रहविषयतावच्छेदक-
 पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वमनवगाह्यापि पक्षनिष्ठवि-
 षयतायां साध्याभाववृत्तित्वावगाहिनः पक्षे साध्याभावप्रमेति नि-
 श्चयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावनिश्चयोपजीव्यस्य संभ-
 वाश्लोक्तवाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानरूपतेति समाधत्ते प्रमात्वेति । प-
 क्षनिष्ठग्राह्याभावस्य वाधत्वमभ्युपेत्यापि वाधस्य पार्थक्यं व्यवस्था-
 पयति पक्षधर्मतावलेनेत्यादिना ।

साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व निराकृत्य तत्प्र-
 मात्वस्य दोषताया अत्रे स्वयं दूरणीयतया दीधितिकारो घस्तुतो
 वाधस्वरूपान्याह अत्रेदमित्यादिना । साध्याभाववानिति । अत्र सा-
 ध्याभाववत्त्वमनवच्छिन्न ग्राह्यम्, अतो न कपिसंयोगवानयं वृक्ष इ-
 त्यादावतिप्रसङ्गः । न चानवच्छिन्नप्रत्यानवगाहिनोऽपि तदभाववत्ता-
 ज्ञानस्याप्याप्यवृत्तिरवाप्रदशायां तद्वत्ताग्रहप्रतिबन्धकतया अनव-

च्छिन्नवाविशेषितसाध्याभाववत्त्वस्यापि दोषत्वं दुर्वारमिति वा-
 च्यम् । प्रतिबन्धकभूताभावात्साक्षाने नियमतोऽधिकरणत्वांशे
 सम्यन्धघटकतयाऽनवच्छिन्नत्वमानोपगमात्, अन्यथा अव्याप्यवृत्ति-
 त्वज्ञानकालीनतज्ज्ञानस्याविरोधित्वात्, तज्ज्ञानाभावाविशिष्टत्वेन
 प्रतिबन्धकत्वस्योपगतव्यतया गौरवात् तदपेक्षया अनवच्छिन्नसा-
 ध्यागाहितया तथात्वे लाघवात् । पूर्वात्पक्षेऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानवशा-
 दनवच्छिन्नवृत्तिकत्वानवगाहिनेऽभाववत्साक्षानस्याव्याप्यवृत्तित्वधी-
 नाशेषि अप्रतिबन्धकत्वमिष्टमेव । एकदेशकालरूपधर्मता-
 वच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्साक्षानस्य तदवच्छेदेन तत्रसाक्षा-
 नप्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानोत्पन्नकतापक्षेऽप्याव-
 द्यकम्-अव्याप्यवृत्तिष्वेव ज्ञातयोरपि भावाभावयोरेकावच्छे-
 देन एकदाऽनिश्चयात् । न घानवच्छिन्नवृत्तिकत्वावगाहितेनाभाव-
 ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे अयं संयोगवान् तदभाववांश्चेति समुच्चयन्या-
 यं संयोगवान् वेति संशयाविरोधित्वमसङ्गः तस्य व्याप्यवृत्तित्वान-
 वगाहित्वादिति वाच्यम् । समुच्चयस्य कौटिल्यसामानाधिकरण्य-
 विषयकतया विरोधमाननिवर्तकयैव-संशयविरोधित्वात्, भवतु वा
 ऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टस्य व्याप्यवृत्तित्वानवगाहिनेऽपि
 ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तथापि वृक्षनिष्ठसंयोगाभावाद्दौ नानिप्रसङ्गः
 तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञा-
 नकालीनज्ञानसाधारणत्वेन तदतिरिक्तवृत्तित्वादिति व्याप्यवृत्तिसा-
 ध्यकस्थले पक्षनिष्ठानवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वमेव बाधः । तद्विषय-
 त्वञ्च प्रतिबन्धकतानियतमेवेति अनवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्ववद्देश-
 कालरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वमपि तदवच्छेदेन
 साध्यसाधने बाधः । एवं पक्षतावच्छेदकधर्मे अनतिरिक्तवृत्तित्वरू-
 पसाध्यावच्छेदकताभानं यत्रोद्देश्यं तत्र पक्षतावच्छेदकतामाना-
 धिकरण्येन साध्याभाववत्त्वम् । यत्र च तादृशधर्मसामानाधिकरण्य-
 मात्रेण साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नं साध्याभाववत्त्वं
 बाध इति विशेषो बोध्यः । पक्षे साध्यस्य बाधश्चतस्रन्धोऽनुमिति-
 विषयः तत्संशयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धताकोऽभावो वि-
 यक्षणियः । यत्र च संयोगादिना लाघ्यानुमितिर्निर्देश्या उक्तसंयोग-
 गादिसम्यन्धावच्छिन्नाभावस्याविरोधिनया बाधानात्मकत्वात् पर्या-

सिनिवेशः। यत्र संयुक्तसंयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धो अनुमिति विषय-
 स्तत्र शुद्धसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावो न बाधः पक्षविषयता-
 निरूपितसंयोगादिविषयतायाः, साक्षात्साध्यविषयत्वानिरूपिततया
 संयोगादौ साध्यसम्बन्धताविरहात् । धर्मितावच्छेदकन्यापकता
 दिविशिष्टसंयोगादिना साक्षात्सम्बन्धेनानुमाने च तादृशाभावो बाध
 एव । उक्तरीतिरग्रेष्वनुसर्तव्या । साध्यवदन्यो वेति । तद्वत्तावुद्धौ त-
 दत्यन्ताभावस्येव तद्वद्भेदस्यापि धियो विरोधित्वादिति भावः । ए-
 वं च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनानुमितिस्वीकारे तत्सम्बन्धस्य प्रतियो-
 गितानवच्छेदकत्वे च तत्र साध्यवद्भेदस्यैव बाधत्वं बोध्यम् । वाका-
 रः साध्याभावसाध्यवद्भेदयोः पृथक् पृथक् पक्षविशेषणतया दोष-
 घटकता न तु मिलितयोरिति लाभाय । पक्षः-पक्षतावच्छेदकविशि-
 ष्टः । पक्षावृत्तिसाध्यमिति । पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकार्य-
 च्छिन्नमित्यर्थः । यद्यपि पक्षः साध्यवानित्यनुमितौ पक्षे साध्यस्या-
 धिकरणत्वमेव सम्बन्धतया भासते नतु साध्ये पक्षवृत्तित्वं तथासति
 पक्षे साध्यस्यैव साध्येपि पक्षस्य प्रकारतापत्तेरिति तादृशानु-
 मितौ - साध्यं पक्षावृत्तीति - ज्ञानस्य न प्राज्ञाभावज्ञानविधया
 विरोधित्वम्, तथापि पक्षः साध्यवान् पक्षे साध्यमिति ज्ञान-
 योः समशील्योरेकं यत्प्रतिवध्यत्वम् अन्यस्यापि तत्प्रतिवध्य-
 त्वमनुभवसिद्धमित्याशयेनैतदुक्तिः । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानु-
 मितौ पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वविशिष्टसाध्यस्यापि तुल्ययुक्त्या
 बाधता बोध्या । एतच्च प्राचीनमतानुसारेण । वस्तुनस्तु तदीयतरसं-
 सर्गावगाहिवुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाववुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमि-
 ति संसर्गविधया यद्भासते तत्संसर्गस्य विशिष्टवुद्धविषयतया आधा-
 राधेयभावसंसर्गवुद्धौ वा आधाराधेयभावाभावज्ञानप्रतिबन्धकताया
 अप्रामाणिकतया पक्षवृत्तित्वाद्यभावयदितस्य न दोषता । अत एवा-
 ग्रे यथामतमित्यभिधास्यते । एतन्मते अवृत्तित्वविशिष्टसाध्यस्य सि-
 द्धिविशेषात्मकस्यापि बाधरूपता बोध्या । वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वा-
 त् विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येपि प्रतिबन्धकत्वमंक्षतमित्याशयेनाह
 पक्षे साध्याभाव इति । आधेयतया पक्षेण पक्षवृत्तित्वेन वा विशिष्टः सा-
 ध्याभाव इत्यर्थात्तादृशसाध्यवद्भेदोपि बोध्यः । पक्षानिष्टसाध्याभावव-
 त्यादिकमिति । साध्याभावाधिकरणत्वं साध्यवद्भेदाधिकरणत्वं चे-

त्यर्थः । आधिकरणताधृत्या पूर्वस्माद्भेदः । एतदपि प्राचीनमतेन । सा-
ध्यादेरित्यादिना साध्यसम्बन्धपरिग्रहः । पक्षावृत्तित्वादिक्मित्या-
दिना वृत्तित्वपरिग्रहः । आदिपदाभ्यां वा साध्यतावच्छेदकस्य
पक्षानिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपरिग्रहः । एतदपि
सर्वप्राचीनमतेन । भेदप्रतियोगिभ्यभेदानुयोगित्वयोः समशीलयोरेक-
वरज्ञानयत्र विरोधपरिज्ञानमपि तत्र तथा इत्याशयेनाह साध्यवदिति ।
साध्यवत्त्वव्यापकानुयोगिताकत्वादिविशिष्टपक्षमेवादिक्मित्यर्थः ।
आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यवत्त्वसामान्यनिष्ठभे-
दप्रतियोगित्वादेः परिग्रहः । घक्ष्यमाणलक्षणे विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-
वैशिष्ट्यप्रहावे स्वरूपसम्बन्धरूपस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वस्यानि-
वेद्यात् विशिष्टपक्षसाध्यप्रहाविरोधित्वविशेषणसार्थक्यमिति सूच-
यितुमाह विशिष्ट इति । आदिपदाभ्यां विशेष्यस्य पक्षावृत्तित्वादि-
परिग्रहः । विशिष्टस्य पक्षत्वे विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्या-
भावधत्त्वादिक्मपि बोध्यम् । मूलकृता ग्राह्याभावबुद्धेः प्राप्तवन्धकत्वं
मन्वत्र क्लृप्तमिति शब्दादौ तथा दर्शनात् इत्यनेनाभिहितम्, अत
एव उक्तवाधक्षानप्रतिबन्धकत्वस्यैव तथात्वमित्याह तन्निक्षपद्यति ।
विरोधिनिश्चयत्वेनेति विरोधीत्यत्र हेतुः । घर्मिणि ग्राह्याभावविषय-
कत्वेनेत्यर्थः । तथात्वे सति विरोधितायाः सर्वासुभवसिद्धत्वादिति
भावः । मात्र एवेति । मात्रपदं क्लृप्तार्थकम् । ग्राह्याभावनिश्चय-
स्य शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वे वाचायैसम्प्रतिमाह अत एवेति । मणि-
कृता तु एकपदार्थसंसर्गे अपरपदार्थानिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमाधि-
पयत्वज्ञानस्य शाब्दधीविरोधित्वाशयेन तत्र तादृशप्रमाधिपयत्वा-
भावरूपयोग्यताया ज्ञातोपयोगिता शब्दपरिच्छेदे स्वीकरिष्यते ।

प्रकृतपक्षेति । सत्यप्रतिपक्षेतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं सत्यन्तम् ।
पश्चात्प्रसिद्धिसाध्याप्रसिद्धोर्वावर्णाय द्वितीयम् । उदासीनवारणाय
विशेष्यम् । यद्यपि साध्याभावविशिष्टप्रकृतपक्षादिकरूपवाधे विरो-
ध्यायकसाध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षाद्यन्यार्थं विशिष्टपक्षादिग्रहः ।
विरोधिपक्षतावच्छेदकाभावाविशिष्टपक्षाद्यन्यार्थं व्याप्तिग्रहः, तथापि
यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताविरोध्यनुमितिजनकतावच्छेदकत्वे
एतत्ति विशिष्टपक्षप्रद्वन्त्यस्य विशिष्टसाध्यप्रहावदस्य च न्यूनवृत्तिर्पा
विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यप्रहावन्यूनवृत्तिः प्रतिबन्धता, त-

धिरूपिनप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तादृशत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । शेषं
पूर्वोपदर्शितदिशावसेपम् ।

यथात्र लक्षणे षड्भिमानहृदो षड्भिमानित्यादौ षड्द्वयभावविशिष्टहृ-
दादिरूपे बाधेऽव्याप्तिं तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित-
प्रतिबन्धयताया विशिष्टपक्षप्रद्वयव्यापकत्वात् । न च पक्षतावच्छेदिका-
दिभेदेन बाधलक्षणस्य भिन्नतया यत्र साध्यमेव पक्षतावच्छेदकं तत्र
विशिष्टपक्षप्रद्वयविरोधित्वस्यानिवेशनीयतया नाध्यासिज्याद्यात्मक-
बाधासङ्गद इति बाध्यम् । षड्भिमान् काञ्चनमयहृदो षड्भिमानि-
त्यादौ काञ्चनमयत्वाभावाविशिष्टहृदादिरूपाध्यासिज्यादावतिव्याप्ति-
घाट्टणाय तादृशपक्षकस्थलीयबाधलक्षणेऽविरोधित्वान्तस्यावश्यं
निवेशनीयत्वात्तत्रत्याध्यासिजिरूपबाधे अव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चे-
न्न । आध्यासिज्यात्मकस्य तस्यालक्ष्यत्वाल्लक्ष्यत्वे तु उद्देश्यताव-
च्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्ताविशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-
वैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वस्याविरोधित्वान्तसहितवि-
रोधित्वान्तेन विवक्षणात् । काञ्चनमयहृदो षड्भिमानित्यादावाध्या-
यासिज्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धयतावच्छेदिका न उद्देश्यतावच्छेदकता-
भिन्ना विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिनी
प्रकारता इति तद्व्युदासः । उक्तपक्षप्रसिद्धिरूपबाधयुक्तेष्व तादृशप्र-
कारताभिन्ना या विधेयमुद्रया या उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावपयतान्तःपा-
तिनी(साध्य)प्रकारता तस्या अपि हृदत्वायाच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
षड्द्वयादिप्रकारतात्वेन प्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वात् तादृशबाधासङ्गदः ।
प्रकारताया उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिज्ञानवृत्तिरवमुपैष्य
तादृशविषयतान्तःपातित्वनिवेशाच्च काञ्चनमयहृदो षड्भिमान् इ-
दञ्च काञ्चनमय इत्येतादृशज्ञानीया या विधेयमुद्रया प्रकारता तस्या
हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वात्प्रकारतात्वेनाध्या-
सिजिज्ञानप्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वेपि नातिप्रसङ्गः ।

ननु तथापि पूर्वतो षड्द्वयव्याप्याभावषड्द्वयभावोभयथानित्यादौ
षड्द्वयव्याप्यस्पर्धनादिरूपबाधेऽव्याप्तिः तस्य षड्द्वयस्पर्धन्तरूप-
धिरूपयुगायक्यादिति चेन्न । विरोधित्वान्तघटकप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकविषयतायां विरोधयुगायकतानयच्छेदकत्वमनिषेध तादृ-

प्रतिबन्धकतायां स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमि-
तिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्र-
तिबन्धकतायां निवेशनीयत्वात् । प्रकृते च बहिर्व्याप्याभावज्ञा-
नत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतामादायाकवाधे ल-
क्षणसमन्वयसम्भवात् । तथाहि-तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रति-
बन्धकतावच्छेदकं न ब्रह्मावयवपर्यतज्ञानत्वं, किन्तु बहिर्व्याप्याभाव-
पर्यतज्ञानत्वमेवानस्तादृशप्रतिबन्धकताया ब्रह्मभाववत्पर्यतज्ञान-
विरोधिविहितपूर्वतोन्नायकतावच्छेदकबहिर्व्याप्यवत्पर्यतविषयिना-
वच्छिन्नत्वेऽपि बहिर्व्याप्याभाववत्पर्यतज्ञानविरोधिविहितव्यवत्पर्य-
तोन्नायकतावच्छेदकबहिर्व्याप्यवत्पर्यतविषयतावच्छिन्नत्वस्याक्षतया-
दिति । तथाच उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्त-
विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयविषयन्तातःपानिप्र-
कारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिता सती स्वनिरूपितप्रति-
बन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजन-
कतावच्छेदकीभूतविषयित्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविषयिताकन्वमिति निष्कर्षः ।

ननु पक्षादौ साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वादिज्ञानस्यानुमिति-
विरोधितया साध्याभावाभावेन साध्यानवगाहितस्त्वस्य साध्या-
भावस्यानवगाहितत्वेन साध्याभावाननुमापकतया च तद्विषय-
इति साध्यविरतिपक्षोक्त्यामिष्टापत्या परिहरति पक्षादिति । मूलो-
क्तिसिद्धान्तं दूषयति साध्याभाववदिति । पक्षादिति । पक्षतावच्छे-
दकत्वच्छिन्ने इत्यर्थः । अतवगाहित्व इति । तत्र तमनवगाह्यापि
अमिष्टत्वस्य तद्वति तत्रकारकत्वस्य चाध्याहनसम्भवादिनि-
भावः । ननु साध्याभाववति पक्षे साध्याभावप्रकारकमिदं ज्ञानमि-
त्याकारकविरोधिविषयकप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया निर्विवा-
दतया तद्विषयस्य साध्याभाववत्पक्षघटिनप्रमात्वस्य हेत्वाभासता
निष्पत्त्यैव इत्यत आह अध्याहावे स्थिति । तद्विषयवेनेति ।
पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टसाध्याभावानवगाहित्वेनैवेत्यर्थः । एव-
कारण प्रतिबन्धकतावच्छेदके प्रमात्वघटकेतरांशविषयतानिवेश-

व्यवच्छेदः तन्निवेशे गौरवात् तद्विषयकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता-
प्रयोजकविरोधिविषयताश्रयत्वेन प्रतिबन्धकतया - तदसङ्गुदाश्चेति
भावः । साध्याभावपक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वे अनुमातप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वेपि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिष ता-
दृशविशिष्टान्तरघटितत्वेन न दोषतासम्भव इति बोध्यम् ।

ननु विरोधविषयस्यापि धर्मिणि प्राह्याभावप्रमात्वविषयकज्ञान-
स्य शब्दादौ प्रतिबन्धकतादर्शनादनुमिताद्यपि तत्प्रतिबन्धकत्व-
मव्याहृतमेव, तदुक्तं मूलकृता-शब्दादौ तथा दर्शनादित्यत आह
प्रमात्वनिश्चयस्येति । प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति । शब्दबोधाद्यपि
तत्प्रतिबन्धकत्वानुभवस्य तुल्यन्यायेनासिद्धत्यादिति भावः । ननु
साध्याभावज्ञानसत्त्वेपि तत्राप्राप्ताप्यग्रहे ऽनुमित्युत्पत्तेरनुमितौ सा-
ध्याभावज्ञानं न प्रतिबन्धकमपि नु तत्प्रमात्वग्रह एव इत्यत आह
सर्वत्रेति । अत्रत्वाग्रहः-संशयसाधारणमत्रत्वज्ञानत्वावच्छिन्नभावा-
प्रयोजक इत्यन्वयः । प्रयोजकत्वं चावच्छेदकत्वम् । अत्र हेतुतोपादानं
दृष्टान्तत्वेन । तत्र ज्ञानसामान्यमनुपादेय निश्चयरूपविशेषोपादा-
नव्यवच्छेद्य स्पष्टयति सशपसाधारणेति । ननु साध्याभावनिश्चयस्य
तत्प्रतिबन्धकत्वग्रहाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वापेक्षया साध्याभा-
वज्ञानप्रमात्वग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमुचितम् इत्योशङ्कां निरा-
कर्तुं प्रतिबन्दिमाह अन्यथेति । प्रयोजकीभवेदिति । यथायोग-
कार्थ्यजनने कार्थ्यप्रतिबन्धे चेति पूरणीयम्, तथाच यथा-
ऽऽकांक्षाज्ञानाद्यसत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न शब्दयोधोत्पत्त्यादिरिति न-
गृहीताप्राप्ताप्यकस्यैवाकांक्षादिज्ञानस्य कारणत्वादिक तर्था साध्या-
भावनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न साध्यज्ञानप्रतिबन्ध इत्यप्राप्ताप्य-
ग्रहाभावविशिष्टस्य साध्याभावनिश्चयस्यैव तत्ज्ञानप्रतिबन्धकत्व-
मिति भावः । ननु शब्दादौ श्वेत्यभावादिभ्रमे ऽप्रमात्वज्ञानं विनापि श्वे-
त्याद्यनुमितेरुदयात् साध्याभावज्ञानस्य साध्यग्रहप्रतिबन्धकतेत्यत
आह शब्दादपिति । विना तदप्राप्ताप्यग्रहमिति । फलानुरोधेन तत्र
अप्रमात्वग्रहस्यैव कल्पनादिति भावः । प्रमात्वेनाशयमानापि अ-
प्रमात्वेनागृह्यमाणा प्राह्याभावधाः शब्दबोधादिप्रतिबन्धिकेति
भवतामप्यनुमत विशेषदर्शनत्वेन लिङ्गपरामर्शस्यैव साध्या-
भावनिश्चयपरिभावकताया भवदभिमतत्वात्, तथा च शब्दबोधा-

तत्प्रतियोगकताद्यौ च अनुमितिसाधारणानुगतधर्मस्यैव त प्र
तिषेधतावच्छेदकत्वात् तत्र तत्र विपरीतज्ञाने क्षेपणरहानकल्पन
या अनुमित्युपपादनमेवोचितम्, अन्यथा शाब्दादिसाधारणविपरीत
ज्ञानप्रतियोग्यतावच्छेदकगमे अनुमित्यन्यत्वस्य निवेशनीयतया अनु
मितौ साध्याभापज्ञानप्रमात्वयुक्त प्रतिषेधकत्वात्तरस्य कल्पनीय
तया च मौख्यात्, अनुमित्यन्यत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिषेधतावच्छे
दकत्वे बाध्यासिद्ध्यादिज्ञानकालानुमित्यापत्तेश्च पक्षतावच्छेदकत्वादि
व्याप्यज्ञानज्ञानस्य अनुमित्यजनकतया तद्विपरीतज्ञानदशाया त
च्छाब्दबुद्ध्यादेरिव तदवच्छिन्नपक्षादिविषयकानुमितेर्भवतोप्यनि
ष्टत्वादित्याह न हीति ॥

।। (दी०) अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसृष्टत्वज्ञानमेव शा
ब्दानुमित्यो. कारणम्, आस्ताञ्च तस्यैव विरोधितया प्रकरण-
समो बाधश्च हेत्वाभासाऽसिद्धिरिव परामर्शस्य, विधीयताञ्चाप्रसि
द्धिसाध्यकमनुमानमिति चेन्न ।

सशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिपाधविषे विना
अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, सति विशेषदर्शने सशयायोगादिति ।
एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णयमान बाधज्ञान विरोधीति
परास्तम् ।

विपरीतमेव लाघवं, स्फुटतरश्च तद्भावसाध्ये । तत्र हि गोत्वा-
द्यप्रकारकं गोत्वाभावादिप्रकारकं ज्ञान बाधनिश्चयः । तथाच
गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वज्ञानाभावो भ्रमत्वग्रह
विरह । बाधग्रहश्च पक्षे गोत्वाद्यप्रकारकं ज्ञान, तस्य च गोत्वा
दिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारक गोत्वाभाववद्वि
शेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्रकारकज्ञान प्रमात्वनिश्चय इति ।
उक्तमायश्च तत्तत्कार्यं प्रति प्रतिषेधकानां कारणानाञ्च प्र
मात्वेन निश्चीयमानतया नयात्वापत्तिरिति । न च सति विशेष-
दर्शने विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चित्कर, तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्र-

त्यसोत्पादादिति वाच्यम् । विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रस-
 'सोदयात्, परैरपि क्वचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेष-
 'स्पैत्र तथात्वोपगमाच्च । नहि शाब्दादिविशेषेऽपि विशेषादर्शनवि-
 'शिष्टत्वेन स विरोधी, गौरवात् मानाभावाच्च । न वा चाक्षुषादि-
 'प्रत्यक्षे मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी । उपयुज्यते च क्वचिद्दि-
 'शेषदर्शनमप्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधबुद्धेः । नचैवं बाधोवेतारदशार्था-
 'पक्षे हेतोरग्रहेऽज्ञानलक्षणासिद्धिः, ग्रहे च व्यभिचारधीरेवेति वा-
 'च्यम् । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदात्, अमेदेऽपि पक्षः साध्यव्याप्यहेतु-
 'मानुसाध्याभाववांश्च इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभि-
 'चाराविषयत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकतिश्चयागोचर-
 'त्वात्, पूर्णे च करणे साक्षादनुमित्याविरोधिनो व्यभिचारज्ञाना-
 'देरकिञ्चित्करत्वात् । उक्तश्च साध्यादेः पक्षाद्यवृत्तित्वादिकमपि
 'बाधः । न च तद्ग्रहेऽपि, व्यभिचारबुद्धिरावश्यकी ।

(गा०) अथ शाब्दशेषे विपरीतनिश्चयाभावो न हेतुः योग्यता-
 'ज्ञानहेतुतयैवोपपत्तेः, एवं च अनुमितावपि न तस्य हेतुता शाब्दानु-
 'मितिसाधारणपरोक्षानुभवत्वस्य जातिविशेषस्य वा विशेष्ये विशेष-
 'णवस्वरूपयोग्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्तादृशकारणिवरह-
 'णैवायाधितायांनुमित्यनुभवादिनिश्चयसाध्यादनुमितिविरोधि-
 'तया हेत्वाभासतामिधानमसङ्गतमिति शङ्कते अयेति । लाघवेनेति ।
 'तदभावग्रहाभावस्यापेक्षया तद्वत्ताज्ञानस्वरूपजनकतावच्छेदकला-
 'घवेन तद्ग्रहेदतदमाध्याप्यादिनिश्चयाभावानामपि हेतुत्वाकल्पन-
 'लाघवेन चेत्यर्थः । वाक्यार्थस्य पक्षे साध्यस्य च निश्चयः शाब्दानु-
 'मित्योः पूर्वं नियमतो न सम्प्रतीत्यत उक्तं संशयसाधारणमिति ।
 'एवकारेण विपरीतनिश्चयाभावस्य उपपत्तेः । प्रत्यक्षस्थले बलौ-
 'किकप्रत्यक्षत्वमेव बाधादिधीप्रतिषेधतावच्छेदकमिति भावः । न च
 'प्रत्यक्षस्थले बलौकिकज्ञानत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिषेधतावच्छेदक-
 'तयैवोपपत्तेः संसृष्टाज्ञानहेतुत्वान्तरकल्पनायामेव गौरवमिति वा-
 'च्यम् । इच्छाया उपपत्तकत्वं प्रत्यक्षस्थले न तु परोक्षस्थले इति वृ-

यत् प्रतिबन्धकताया भवतोप्यावश्यकत्वात्, बाधाभाष्यशाब्दयो-
धादिहेतुतामते शाब्दादिसामग्र्याः प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायां यो-
ग्यताज्ञानापेक्षया गुरोर्बाधाभावस्य तदभावस्याप्यवसाजानाद्यभा-
ष्यस्य च निवेशनीयतया गौरवाच्च । न च शाब्दयोधादौ बाधादिधि-
योऽप्रतिबन्धकत्वे तद्वत्तासंशयस्य द्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपतद-
भावनिश्चये तदनन्तरं शाब्दबाधापत्तिरिति याच्यम् । यत्र विषये
संशयद्वितीयक्षणे कथंचिद्विपरीतनिश्चयः शाब्दादिज्ञानकारणान्त-
रसमवधानं च तत्रापत्तिवारणाय बाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकताया
आवश्यकत्वेऽपि विषयविशेषे लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताया नि-
श्चय्युद्धता इत्यशयात् । नन्वेव बाधप्रकरणसमयोद्धेत्वाभासता न
स्यादित्यत आह आस्तां चेति । तस्यैव-कारणीभूतस्य संसृष्टत्व-
ज्ञानस्यैव, असिद्धिरिव-स्वरूपासिद्धिरिव, परामर्शस्य-अनुमितिजन-
कस्य, विरोधितया हेत्वाभास इत्यनुपपन्नान्वयः ।

नन्वेवं अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिर्विनीयेत कोट्यप्रसिद्धा साध्य-
संशयासम्भवादित्यत्रेष्टापत्तिमाह विनीयतां चेति । तादृशानुमितेरे-
कदेशिनामेवानुमतत्वादिति भावः ।

अथ पक्षसाध्ययोः संसर्गज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि अप्रसिद्धसा-
ध्यविशेष्यकानुमितौ न तस्य हेतुत्वमुपेयम्, न वा बा-
धज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं साध्यविशेष्यकानुमितौ
साध्यसिद्धेः प्रतिबन्धकतयैव पक्षे बाधप्रसृष्टतायां तादृशा-
नुमित्यापत्तेरनवकाशात् इति कथमप्रसिद्धसाध्यकानुमानानुप-
पत्तिरिति चेन्न ।

अभावसाध्यकस्य च एव साध्यप्रसिद्धिमुनपेक्ष्यानुमित्युत्प-
त्त्या तत्र प्रतियोगिमत्ताज्ञानरूपबाधप्रसृष्टस्य साध्यप्रसिद्धिं विनापि
सम्भवात् साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतया तादृशबाधप्रसृष्टकालेऽनुमि-
त्यापत्तेर्वाचयितुमशक्यत्वात् तादृशानुमितिस्वीकारेऽनुमितौ बाध-
ज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात् । एवमत्र पृथिवीत-
रमेद इत्यादि शाब्दयोधे पृथिवीतरमेदपक्षकथमिसाध्यकानुमितौ
च रुःक्षाद्बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमकरवयित्वा बाधज्ञानकाले
तादृशशाब्दयोधतादृशानुमित्योर्धोरणाय धर्मिणि पृथिवीतरमेद-
संसर्गज्ञानस्य तदुभयसंसर्गादयोर्धोरणपरिक्षानकारणताया भाष्यस्य-

कत्वादितरभेदादिरूपाप्रसिद्धसाध्यकानुमितेरुपगमासम्भवः ।

अथ पृथिव्यां पृथिवीतरभेद इति साध्यविशेषकानुमितौ संसर्ग-
ज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवेऽपि न बाधज्ञानस्य पृथिवीतरप्रकारकज्ञान-
रूपस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तिः पृथिवीत्वावच्छिन्ने तादात्म्य-
सम्बन्धेन पृथिवीतरप्रकारकज्ञानस्यानाहार्यस्याप्रसिद्धेरिति ताद-
शसाध्यविशेषकानुमितिरन्याह तैव । न च शुद्धभेदत्वावच्छि-
न्नेऽनाहार्यपृथिव्याद्यनृत्तित्वज्ञानरूपबाधज्ञानसम्भवात्तदानीं पृथि-
व्यामितरभेद इत्यनुमित्यादिवारणाय पृथिवीतरभेदसंसर्गज्ञानस्य
तादृशपरोक्षज्ञानहेतुत्वमावश्यकम्, अन्यथा तादृशबाधादिवुद्धेरनु-
मित्यादौ साक्षात्प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन गौरवप्रसङ्गात्, तथा च
कथं तादृशसाध्यविशेषकानुमितिरिति वाच्यम् । तादृशबाधादि-
प्रदृशशायामुपदर्शितानुमित्यादिवारणाय भेदत्वावच्छिन्ने पृथिवी-
संसर्गज्ञानस्यैव तादृशपरोक्षज्ञानहेतुत्वोपगमात् पृथिवीतरभेद-
स्यरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रसिद्धिदशायामपि केवलभेदत्व-
रूपेण पृथिवीसंसर्गज्ञानात् तादृशानुमितेः सम्भवात् । न चैतन्मते
साध्यसंशयादनुमितेरुपगमन्तव्यतया संशयस्यैव पक्षतात्वेनानुमितिहे-
तुत्वमिति साध्याप्रसिद्धिदशायां पक्षतापिच्छेन नानुमितिसम्भव
इति वाच्यम् । संशयं विनापि साध्यनिश्चयकाले सिपाधयिषाव-
छेनानुमित्युपपत्तेः सिपाधयिषाविरहविशिष्टप्रसिद्धिभावात्स्य पक्षताव-
स्योपेयत्वात् । साध्यविशेषकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धक-
तपैव साध्यप्रसिद्धिदशायामनुमितिवारणसम्भवात् तादृशानुमितौ
संशयादिरूपगभताहेतुत्वस्य निर्युक्तिकत्वाद्येति चेत् । न । यद्य प्र-
तिबन्धकत्वाद्युद्धेरसम्भवस्तत्र साध्यविशेषकानुमितौ संसृष्ट-
भ्यज्ञानहेतुताया निर्युक्तिकत्वेनास्वीकारेऽपि पृथिव्यां जलभेदः इदे
धूमामात्र इत्यादि ज्ञाने संसृष्टभ्यज्ञानहेतुताया अवर्जनीयतया ताद-
शाऽनुमितेरसम्भवेन तदभिप्रायेणैव विलीयतां चेत्यादिप्रत्यक्षहेतुः ।
न च पृथिव्यां जलभेद इत्याद्यनुमितेः ग्रामानिगत्ये पृथिव्यां जलभेद
इत्यादिशाब्दबुद्धौ संसृष्टप्रत्ययरूपयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे शाब्दात्प्रमेय
जन्मनापच्छेदकं वाच्यं तादृशानुमितौ घागत्या बाधयुद्धेरपि सा-
क्षात्प्रतिबन्धकत्वमुपेयं विषयभेदेन कार्यकारणमात्रभेदस्यावश्य-
वत्त्वादिति कथं तादृशानुमितिषिलष इति वाच्यम् । साध्यविशे-

व्यकानुमितेः सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमात् तदनुरोधेनानुमितिविशेषे
 संसृष्टत्वज्ञानहेतुतामभ्युपगम्य याथादिबुद्धेः साक्षात्प्रतिबन्धकता-
 कल्पनमयुक्तमित्याशयेन तादृशानुमितिविलपस्योपगन्तव्यत्वात् ।
 न च साध्यविशेष्यकानुमितेः सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमे पृथिव्यां जला-
 विभेदसाध्यकानुमानस्य पक्षकवेषे साध्यप्रसिद्ध्या सम्भवेपि एक-
 व्यक्तिपक्षक—इतरभेदानुमानस्यागतिरिति साध्यविशेष्यकानुमि-
 तिसर्वाकार भावश्यक इति कथं तदनभ्युपगम इति वाच्यम् । तादृ-
 जानुमित्यनभ्युपगमेपि साध्यविषयकव्यतिरेकव्याप्यवगाहिपरा-
 मर्शाद्विशेषदर्शनरूपात्तादृशलौकिकप्रत्यक्षस्यैव प्रथम स्वीका-
 रणीयतया तदात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्तदनन्तरक्षण
 साध्यविशेषणकानुमितिसम्भवेन सामञ्जस्यात् विशिष्टसाध्या-
 प्रसिद्धावपि अभावत्वादेसामान्यलक्षणया तेन रूपेण साध्यज्ञानस्य
 पूर्वं सम्भवेन साध्योपनायकज्ञाननिर्वाहात् प्रथमं साध्यविशेषण-
 कालौकिकप्रत्यक्षसम्भवात् ।

इदं तु बोध्यम् । उक्तीत्या साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेपि
 निर्वाहे तादृशानुमितिसामान्यन्तरकल्पनेन लाघवानुरोधेनैव तदन-
 भ्युपगमः समुचितः किन्तु तत्र संसृष्टत्वज्ञानहेतुत्वोपरोधः । न च
 साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेपि तदुत्तरकालीनसाध्यविशेषण-
 कानुमित्यनुरोधेन क्लृप्तहेतुताकाव्यतिरेकपरामर्शादेव तन्निर्वाहे परा-
 मर्शकारणताधिक्यविरहात्त गौरवमिति वाच्यम् । तदभ्युपगमे तत्र
 साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । अत एव (१)
 भेदादिधर्मिकेतरादिरूपप्रतियोगिसंशयात्प्रकृतपक्षधर्मिकसाध्यसंसर्ग-
 सन्वेदात् संसृष्टत्वज्ञानहेतुतामप्येपि साध्यविशेष्यकानुमिनिर्वाहः ।
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविरहेण साध्यतावच्छेदकविशि-
 ष्टवैशिष्ट्यप्रकारकानुमित्यसम्भवादिति ।

एतेन संसृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे महानसीयैतरबहुपनाय-
 चान्, पर्वत इत्यतादृशैतरवाधादेर्धीषलाच्छुद्धशक्तित्वादिना व्याप-
 कताप्रदानमहानसीयबहुमान् पर्वत इत्याकारकाया विशेष्ये विशे-
 षणमिति रीत्या जायमानाया अनुमितेरनुपपत्तिस्तत्र महानसी-
 यैतद्विशिष्टव्यवहारादेः प्रागप्रसिद्ध्या तत्संसर्गज्ञानासम्भवात् । न

(१) एव इति पाठनाम ।

च वद्वै महानसीयत्वस्य पर्वते च वेद्वैः संशयात्मकसंसर्ग-
 शानात्तादृशानुमितिर्भवत्यतीति वाच्यम् । तथासति विशिष्टविशे-
 षणकानुमितौ विशिष्टसंसर्गज्ञानहेतुत्वे महानसीयवद्विर्नास्तीति वा-
 घप्रहृदशायां विशिष्टवद्विहादिविशेषणकानुमितिवारणां य वाघप्रह-
 रस्य साक्षात्प्रतिबन्धकतास्वीकारापत्तिरिति परास्तम् । यथा महान-
 सीयवद्विमान् पर्वत इति वाक्यात् विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जाय-
 मानः शाब्दबोधो - अवान्तरवाक्यार्थभूतमहानसीयत्वविशेषित-
 वद्विहादिवोधं विनापि वद्विहादे महानसीयत्वसंशयात्मकत्वपर्वते महा-
 नसीयत्वविशेष्यतापत्रवद्विहादिकसंशयरूपयोग्यताज्ञानान्निर्वहति त-
 था तादृशसंशयादेवोक्तस्थले महानसीयवद्विमान् पर्वत इत्यनुमिति-
 निर्वाहात् महानसीयत्वविशिष्टवद्विनिर्णय विना प्रतियोगिनावच्छेद-
 कविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयरूपकारणाभावान्महानसीयवद्विहादभावमा-
 नासम्भवेन नोक्तसंशयसम्भव इति चेत् । शाब्दस्थले उप्येपोऽनुयोग-
 तुल्यः स्यात् ।

संशयेति । साध्यसंशयद्वितीयक्षणे यत्र परामर्शोत्पादस्तत्र द्वि-
 तीयक्षणे चिन्त्यद्वयस्थान् संशयात् अनुमितेरेतन्मतेपि निर्वाहात् ।

संशयात्सर्वसमय इति । सिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणे यत्रानु-
 मित्सा तत्र सिद्ध्यात्मकसंस्पृष्टत्वनिश्चयादनुमितेरेतन्मतेऽपि च नि-
 र्वाहात् । सिद्धिसिपाध्यिषे विनेति । सिद्धिरूपसंस्पृष्टत्वज्ञानं सिपाध्य-
 यिषाधिरदसहकृतं प्रतिबन्धकमिति तदपगमनिर्वाहकसिपाध्यिषो-
 पादानम् । परामर्शान्तरोत्पन्नसंशयादेव तत्रैतन्मते अनुमितिर्भवि-
 ष्यतीति शर्का निराकरोति सतीति ।

। ननु अमत्याग्रद्विशिष्टयाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया प्र-
 मात्वनिश्चयविशिष्टवाधज्ञानस्येन प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तं तदभावि-
 यति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वापेक्षया तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्र-
 मात्वप्रहस्यैव लघुत्वात्, मन्मते प्रमात्वज्ञाने निश्चयत्वस्येव भवन्म-
 ते वाधज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया साम्यात् अभावांशे प्रमा-
 त्येन निश्चयमानो वाधसंशयोपि वाधनिश्चयकार्यकारी । एवं च
 वाधप्रहासस्ये तत्प्रमात्वनिश्चयसत्येऽनुभूयमानानुमितिरप्युपपद्यते,
 वाधधीप्रमात्वस्य हेत्यामासतापि विशेष्यविशेषणभावे विनिगमना-
 धिरहेण प्रमात्वनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् । यदि वाधनिश्चयां

विशिष्टतत्प्रमात्वप्रहेऽनुमित्यप्रतिबन्धके तत्प्रमात्वविषयकत्वसम्बन्धे-
नातिप्रसक्ततया तस्य न दोषता, तदा पक्षनिष्ठसाध्याभावादिविषय-
यकत्वस्यापि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिदज्ञानसाधारण्येन तत्प्रतिबन्धक-
ताप्रतिप्रसक्ततया तस्यापि दोषत्वासम्भवः । तत्सम्भवस्तु प्रयित-
साध्याभाववत्पक्षादेरेवेति शंकां निराकरोति एतेनेत्यादिना । ए-
तेन—अज्ञायमानोपि बाधप्रहे शाब्दमानसादिज्ञानानुत्पादानुभवेन ।
उक्तलाघवमपि नास्तीत्याह विपरीतमेवेति । तदभावनिश्चय-
त्वघटकतदप्रकारकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयत्वघटकस्य तद्वति तत्प्र-
कारकत्वाभावाप्रकारकत्वस्यातिगुह्यतया भ्रमत्वज्ञानाभावरूपावच्छेद-
कतामतेऽमाद्यद्वयनिवेशाधिक्यस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः ।
साध्याभावकत्वस्थले बाधप्रहेभ्रमत्वघटकाध्याभावाभावस्य साध्या-
त्मकस्य तादृश्यैव निवेशात् तादृशभ्रमत्वस्य साध्याभाववति सा-
ध्याभावप्रकारत्वरूपप्रमात्वापेक्षया लघुत्वेनातिस्फुटं लाघवमित्याह
स्फुटतरं चेति । गोत्वाद्यप्रकारकमिति । एतेन वक्ष्यमाणप्रमात्वज्ञा-
नीयनिश्चयत्वापेक्षया बाधप्रहेनिश्चयत्वस्य विशेषोऽपि दर्शितः । न च
प्रमेयत्वादिना गोत्वप्रकारकनिश्चयसंप्रदाय गोत्वत्वावच्छिन्नप्रकार-
कत्वं निवेश्यं तथाच सत्यं गोत्वाभावदान् गोत्वाभावाभावधाम् वेति
संशयस्य धर्मिणि गोत्वाभावाभावात्वेनैव गोत्वप्रकारकस्याव्यावृत्ति-
रिति वाच्यम् । तादृशसंशये धर्मिणि गोत्वत्वेन गोत्वस्य नियमतो
मानोपगमात्—तेन रूपेण - तद्वत्त्वमाने बाधकाभावात् । गोत्वा-
दिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावाप्रकारकत्वाद्यप्रकारकेति । आविपदा-
द्गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावपरिप्र-
ष्टः । भ्रमत्वाप्रकारकत्वाभिधानं तु भावद्वयकोटिकसंशयाभ्युपगन्तु-
मिच्छालभ्येन । तनु भावरूपसाध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायां त-
दभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्व-तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वा-
भावयोः समशरीरतया विनिगमनाविरहेण द्वयोरेव प्रही निवेशनी-
यौ तदपेक्षया च भ्रमत्वाभावरूपप्रामाण्यतो लघुशरीरतद्वति तत्प्रका-
रकत्वरूपप्रमात्वप्रहेस्यावच्छेदकत्वे लाघवम्, भावद्वयकोटिकसंशया-
नभ्युपगमात्, निश्चयत्वशरीरे प्रमात्वाभावाप्रकारकत्वमेव निवेश्यते
न तु प्रमात्वाप्रकारकत्वमिति न, तदुभयनिवेशनिबन्धनगौरवमिति
शिकायां प्रतिषेदीमाह उक्तमायं चेति । उक्तमायं—उक्तकल्पम्, पूर्वमा-

कांक्षाज्ञानहेतुप्रतिहेतुपरामर्शधर्मिकप्रमात्वनिश्चयस्य कारणत्वप्रति-
 बन्धकत्वे आपादिते न तु प्रमात्वविशिष्टानिश्चयानां तेषामिति प्रायः-
 पदम् । प्रतिबन्धकानां-प्रतिहेतुपरामर्शादीनां, कारणानामाकांक्षाज्ञा-
 नपरामर्शादीनाम् । तथात्वापत्तिरिति । यथायोगं प्रतिबन्धकत्वस्य का-
 रणत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेऽपि निश्चितप्रामा-
 ण्यकत्वस्य तत्रापि च तथात्वापेक्षया अनवच्छिन्नप्रामाण्यप्रह-
 षाधयोः कार्य्यप्रहप्रतिबन्धादावपेक्षिततया स एव न स्यात्, प्रति-
 बन्धकादिविशेषणपरम्परानवस्था चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयो-
 यदि नापेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन
 प्रतिबन्धकतामतेऽपि तदुच्यतेऽप्रामाण्यप्रहं अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वं
 विशेषणं तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वं विशेषणम् इत्येवंक्रमेण विशेष-
 णपरम्परया अनवस्थितिरिति तु नाशकनीयम्, प्रतिबन्धकीभूतनि-
 श्चयविशेषणागृहीताप्रामाण्यकत्वघटकाप्रामाण्यप्रहं निश्चिताप्रामा-
 ण्यकत्वानिवेशात् । तत्राप्रामाण्यनिश्चयदशायकार्थकारणाय तदप्रामा-
 ण्यं निश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयादीनामगृहीताप्रामाण्यकत्वानव-
 च्छिन्नानां प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशाप्रामाण्य
 निश्चये च निश्चितप्रामाण्यकत्वाविशेषिताप्रामाण्यप्रहभावस्य वि-
 शेषणत्वोपपत्त्यात् तद्विशेषणनिवेशफलस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन
 योपपादनात् दूरस्थे धर्मिणि अयं स्थानुरित्यादिनिश्चयानन्तरं क-
 रादिरूपविशेषदर्शने सति नायं स्थानुरित्यादिप्रत्यक्षात्पत्त्या विशेष-
 पदर्शनविशिष्टस्यैव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता चाप्या, तद्य-
 च परामर्शसत्ये विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात् तदसत्ये च
 कारणामावादेवानुमित्यनुत्पत्त्या वाच्यस्य न हेतव्यानासनेति शक-
 निरस्यति न चेत्यादिना । विशेषदर्शनेन तत्राज्ञानन्तरमेवेति । विपरी-
 तनिश्चयानन्तरौत्पत्त्यविशेषदर्शनाधीनविपरीतनिश्चयनाशं सत्येवोप-
 र्यः । क्षणमात्रस्यातिसूक्ष्मकालतया तद्विलम्बेन फलोपगमेऽनुभव
 विरोधाभावात् पूर्वक्षणे भ्रमसत्त्वेऽपि विशेषदर्शनवशात् ये प्रत्यक्ष-
 म्नीकुर्वन्ति तेषामपि परोक्षज्ञानप्रतिबन्धकतायां विशेषदर्शनयोश्चिष्ट-
 नियेशो नानुमतः, विपरीतनिश्चये सति विशेषदर्शने शाब्दादियां च
 नुपगमादिति वाच्यस्यानुमितिविरोधित्त्वं भ्रमसत्त्वात् प्रकृतिति । प्र-
 क्षयविशेष एव-तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव, विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव

तदिन्द्रियजन्यदोषविशेषाजन्यविपरीतनिश्चयविशेषस्यैव, सधास्योपग-
मात्-विशेषदर्शनविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । विशेषोपादा-
नप्रयोजनमाह न चेति । दोषविशेषजन्यविपरीतज्ञानसत्त्वे तदनियत्त-
कृत्येन विशेषदर्शनस्याकिञ्चित्करतया तत्सत्त्वेऽपि समानेन्द्रियजन्यप्र-
त्यक्षानुत्पत्त्या विशेषदर्शनविशिष्टत्वमपुरस्कृत्यैव तस्य प्रतिबन्ध-
कत्वमिति दोषविशेषाजन्यत्वं विशेषपदार्थेऽन्तर्भावितम् । उक्तस्थलेऽपि
अपं स्थाणुरिति समोत्पत्तिकाले अयं न स्थाणुरिति प्रत्यक्षवारणाय
विशेषदर्शनविशिष्टदोषप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे तद्विशिष्टविप-
रीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वमफलमिति बोध्यम् ।

ननु यत्र विपरीतनिश्चयानन्तरं तद्विचर्तकं विशेषदर्शनं तत्र वि-
शेषदर्शनस्योत्पन्नविपरीतज्ञाननाशकतया विपरीतज्ञानान्तरोत्पाद-
विरोधितया च प्रत्यक्षनिश्चयोपयोगित्वेऽपि यत्र शङ्कत्वादिदर्शनकाले
दोषविशेषजन्यः पीतत्वादिभ्रमस्तत्राप्यनुभवसिद्धं मानसादावपीत-
त्वदिनिश्चये शङ्कत्वादिदर्शनस्योपयोगित्वं विशेषदर्शनस्योत्पन्नक-
त्वं विना न निर्वहतीत्यत आहोपयुज्यते चेति । अप्रामाण्यप्राहक-
त्वेनेति । विशेषदर्शनकालीनविपरीतज्ञानानुव्यवसाये तद्याप्यवति
तद्विपरीतावगाहित्वभानात्तेन हेतुना तत्राप्राप्ताप्यनुमितिसम्भवा-
दिति भावः । यद्यपि यत्रोपक्रमेणाप्रामाण्यानुमितिस्तस्यानुव्यव-
सायादिना विनष्टत्वादेव विरोधिता न सम्भवति, तथापि तत्समा-
नविषयकज्ञानान्तरस्याविरोधित्वायाप्रामाण्यग्रहोपयोग इत्यवधेयम् ।
। साध्याभावविशिष्टपक्षादेवार्थत्वे 'अथ साध्याभाववति पक्ष'
इत्यादि पूर्वपक्षग्रन्थेन दर्शितामनुपपत्तिमाशङ्क्य निराकरोति न चै-
वमित्यादिना । अज्ञानलक्षणा जनकज्ञानाभावरूपा । ग्रहं चेति । पक्षे
हेतोरित्यनुपज्यते । व्यभिचारधीरेवेति । उभयथाप्यनुमित्यनुत्पादे
याधोऽकिञ्चित्कर इति शेषः । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदादिति । तथाच
पक्षे हेतुग्रहेऽपि तस्य साध्याभाववत्ताज्ञानाभिन्नतया न व्यभिचारा-
वगाहिता साध्याभाववद्बृत्तित्वस्य विशिष्टस्य व्यभिचारत्वात्
साध्याभावविषयकज्ञानस्य विशिष्टविषयत्वान्, एवं साध्याभाव-
ज्ञानस्यापि हेतौ तदधिकरणवृत्तित्वानवगाहितया न तद्वद्विन्य-
मिचारावगाहिता खण्डशोऽदोषघटकपदार्थावगाहितो ज्ञानस्य च
विरोधितेति यादादेव तत्रानुमित्यनुत्पाद इति भावः । यत्र परा-

मर्शेपि लौकिकसन्निकर्षादोपविशेषाद्वा पक्षे साध्याभावावत्वभानं
 तत्रापि न व्यभिचारग्रह इत्याहामेदेपीति । तयोरित्यादिः । इति ग्रहस्ये-
 ति । इत्याकारकस्यैव न प्रत्यवाधग्रहस्येत्यर्थः । परस्परोपरागानवगा-
 हिन इति । हेतौ साध्यभावविशिष्टधर्मिवृत्तित्वस्य साध्याभावविशिष्टे
 धर्मिणि हेतुमत्त्वस्य चानवगाहिन इत्यर्थः । एतच्च व्यभिचारावि-
 षयकत्वे हेतुगर्भे विशेषणं विशिष्टव्यभिचाराभाने च खण्डशस्तद्ध-
 टकनानापदार्थावगाहिनानाज्ञानस्येव विशकलितसमूहालम्बनस्याप्य-
 नुमित्यविरोधितया याध एवानुमितिविरोधीति भावः । ननु तत्र
 विशिष्टव्यभिचारज्ञाने किं बाधकमित्यत आह एकत्रेति । एकनि-
 श्रयागोचरत्वादिति । तदुभयमाने निश्चयत्वस्यैवानिर्वाहात्, तदनि-
 वादे च व्याप्तिनिश्चयाभावेनैवानुमित्यनुत्पादादिति भावः । ननु
 विशिष्टस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादेरिव तद्धर्मिणि साध्याभावव-
 द्वादिना सहित तद्धर्मिणो हेतुमत्त्वादिकमपि व्यभिचारः विशकलि-
 ततदुभयज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धस्यानुमविकत्यादित्युक्तस्थलेपि
 व्यभिचारनिबन्धन एवानुमित्यनुत्पाद इत्याशङ्क्याह पूर्णं चेति । तृती-
 यालिङ्गपरामर्शसमवधाने सति परामर्शविगतकतयैवानुमितिविरो-
 धिनो - व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यादिग्रहस्यानुमित्यनुत्पादनिर्वाहक-
 त्वादित्यर्थः । तथा च तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति पक्षे सा-
 ध्याभावग्रहे वाधादेवानुमितिप्रतिबन्ध इति तस्य हेत्वाभासतेति
 भावः । यादृशयाधग्रहकाले व्यभिचारज्ञानानियमस्तज्ज्ञानस्य व्यभि-
 चारज्ञानसङ्कीर्णतयापि बाधस्य पार्थक्य निप्रत्युहमित्याह उक्तश्चेति ।
 न च-नहि, तद्गृहे-तादृशबाधग्रहे । व्यभिचारबुद्धिरावदयकीति ।
 धर्मिणि साध्याभाववत्त्वस्यैव साध्यधर्म्यवृत्तित्वस्य व्यभिचारघट-
 कत्वादिति भावः ॥

(दी०) यत्तन्निश्चितप्राप्ताप्यस्य ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वे
 प्राप्ताप्यनिश्चयवैपर्ययमितिप्रमङ्ग्य तथाच पक्षे साध्याभावज्ञानस्य
 निश्चयत्वमप्यन्तयेऽपेक्षणीयस्तत्पमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः,
 मायमिकत्वाद्गुपनीयत्वाच्च, न तु चरमभावि तदधीनं व्यभि-
 चारज्ञानमिति ।

तत्तुच्छम् । तस्य प्रतिबन्धकत्वेनावलृप्तत्वादशुद्धीताप्रामाण्यक-
त्वेनैव निश्चयस्य स्वकार्यकारित्वात्, अन्यथानवस्थानात्, अपा-
माण्यशङ्कानिवर्त्तकत्वेन च क्वचित् प्रामाण्यग्रहोपयोगात् संशयसा-
धारणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाद्येति । यत्तूपनीतकाञ्चन-
मयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताको वह्न्यभावो बाधः । न च विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या
कथं तद्विशिष्टानुमितिः, विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन तत्सम्भ-
वात् । शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयमहकारेणाप्रसिद्धविशिष्ट-
साध्यानुमितिसम्भवात् तदभावो बाधोऽस्तु । तेन रूपेण व्याप्तेरनु-
पादानाच्च तथाव्यभिचारो न दोषाय, उपनीतसकलमाने चापा-
माण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यम् अनुद्देश्यांशे चानुमितेरप्रामाण्यं न वादि-
विजयप्रयोजकमिति । तन्न । प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षमभाना-
दुपनीतिभानस्य प्रत्यभिज्ञादावानुभविकत्वादुपनयोऽपि सन्निकर्षः
कल्प्यते, अनुमितौ च फलासिद्ध्या न सामान्यन्तरकल्पना ।
न खलु वह्निव्याप्यधूमपरामर्शादुपनीतरासभानुमितिरानुभविकी
कस्यापि, अन्यथा पर्वते वह्निसन्देहवतो निश्चितवह्न्यव्यभिचार-
केण अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमितोऽपि
वह्न्यर्थिनो वह्नित्वनिश्चयान्निष्कम्पमदृश्यापत्तेरिति ॥

(गा०) साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वस्य व्यभिचारज्ञानोपजीव्य-
ज्ञानधिपक्षतया हेतुभासत्वमिति यन्मूलोक्तं तद्दुपयितुमुपन्यस्यति
यद्विचि । निश्चयरूपत्वे-तत्कार्यकारित्वे, अतिप्रसङ्गः-शुद्धीताप्रामा-
ण्यकज्ञानस्य तथात्वप्रसङ्गः । तत्प्रमात्वनिश्चय एवेति । विरोध-
धिपयकोऽपीति शेषः । प्रतिबन्धक इति । अनुमितेरित्यादिः । प्रा-
थमिकत्वं क्वाचित्कमित्यत आह उपजीव्यत्वादिति । नस्त्वित्यादिना
व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकावमेव व्यदच्छिन्नव्याप्ति-
ज्ञानप्रतिबन्धकतायामविवादात्, अन्यथा व्यभिचारस्य हेतुभा-
सत्त्वानुपपत्तेः ।

तस्य—पक्षे साध्याभावदुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्य । अकल्पतत्वा-
दिति । व्यभिचारज्ञानस्य पक्षातिरिक्ते साध्याभावदेतुमत्तावगा-
द्विज्ञानात् यन्नानुमित्यनुत्पादस्तत्र प्रतिबन्धकताऽकल्पमेति भावः ।
उपजीव्यत्वमपि दूषयति अगृहीतेति । अन्यथा—निश्चितप्रामाण्यकत्वेन
तथात्वे । प्रामाण्यप्रदवैयर्थ्यमुद्धरति अप्रामाण्यशङ्केति । क्वचिदिति ।
यत्र कदाच्युपस्थित्यादिरूपकारणसमवधानं तत्रैत्यर्थः । क्वचिदित्यने-
न तादृशोपयोगितायामनवस्था नास्तीति सूचितम् । व्यभिचार-
ज्ञानस्य साध्याभावांशे निश्चयत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयापेक्षा सैव
नास्तीत्यतोऽपि न प्रमात्वनिश्चयोपजीव्यतेत्यत आह संशयेति । मूलो-
क्तानि कतिपयदूषणान्युद्धृत्य सोन्दरमतम्परिभ्रष्टयोपन्यस्यति
यत्निति । याध इति । असफीर्ण इत्यादि । किंचेत्यादि मूलनोकं
दूरणमुद्धरति न चेत्यादिना । विशिष्टसाध्याप्रसिद्धा—अनुमितेः पूर्वं
काञ्चनमयत्वरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपविशेषणाज्ञानेन,
कथं तद्विशिष्टानुमितेः—कथं तादृशविशिष्टसाध्यविशेषणकानुमितेः
प्रसक्तिः, तथाच कारणवाधादेव तत्र विशिष्टानुमित्यनुत्पादसम्भवा
द्वाधोऽकिञ्चित्कर इति भावः ।

विशेष्ये विशेषणामतीति । अयं भावः । विशिष्टविशेषणकं ज्ञानं
द्विविधं—तदुपलक्षितप्रतियोगिकधैशोपस्थावगाहि, तद्विशिष्टप्रतियो-
गिकधैशोपस्थावगाहि च । आद्ये विशेषणज्ञानासंसर्गाग्रहयोरेवापेक्ष
न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोपि, अत एव अवान्तरवाक्या
र्थज्ञानं विनैव महावाक्यार्थज्ञानं स्वीकुर्वन्ति इति । न चैवमपि पू-
र्वविशिष्ट्याऽप्रसिद्धी प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभा-
वाद्वाच्यप्रहो न सम्भवतीति स्वरूपसतो वाधस्याकिञ्चित्करतेति वा-
क्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य विशिष्टवि-
शेषणज्ञानविधयैव विशिष्टप्रतियोगिविशेषितामावगुह्यो हेतुत्वात्का-
ञ्चनमयत्वेन वाह्निनास्तीत्याकारकार्या स्थानभ्येण प्रतियोगिताव-
च्छेदकतया काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिन्यामभावगुह्यो तदपेक्षायिरहात
प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमानमिति नि-
मस्य प्यधिकरणधर्माद्यच्छिन्नाभाववादिनोऽननुमतत्वात् पूर्वं कथं
चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानेनापि याद्यग्रहा विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानु-
मित्कारणान्तरसमवधानं च सम्भवतीत्यपि योष्यम् ।

ननु विशिष्टज्ञानानिपेक्षया कथाचिद्विशिष्टज्ञानसम्पत्त्या बाध-
 प्रहसम्भवे व्यभिचारोपि गृहीत इति तत एवानुमितिनं भविष्य-
 तीति किं बाधेनेति दूषणमुद्धर्तुं तत्र काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्यभा-
 वरूपबाधनादशाभाववद्वास्तवरूपव्यभिचारप्रहयो काञ्चनमयत्वं
 विशिष्टग्रह्यनुमितिविरोधित्वाविरोधित्य दर्शयति शुद्धसाध्यति ।
 अप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितिति । पूर्वाज्ञातकाञ्चनमयत्वादिविशि-
 तग्रह्यादेरनुमितिसम्भवादित्यर्थः । तदभाव — काञ्चनमयत्वाव-
 च्छिन्नवह्यभावः । बाधाऽस्तु—विशिष्टसाध्ये साधनीये बाधरूप
 प्रकृतहेतुदायोऽस्तु । विशिष्टसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयेव उपनयादि-
 सहितशुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयापि प्रकृतहेतौ विशिष्टसाध्य-
 वत्प्रभानप्रयोजकतया बाधप्रहृदशयां तस्य च तदनुत्पादकताया
 बाधप्रयुक्तत्वात्तादशाबाधप्रहस्य शुद्धसाध्यानुमित्यविरोधित्वेऽपि
 शुद्धसाध्ये साधनीये तस्य दोषत्यानुपगमे क्षतिविरहादिति भावः ।
 तेन रूपेण—काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वादिना, तथा व्यभिचार-
 काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्यभाववद्वास्तवम् । न दोषायेति । पश्चात्
 रिक्रहेवधिकरणमात्रे काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्यबाधभावप्रतज्ञा-
 नेपि पक्षे काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्यबाधानुमित्युपगमेनानुमितौ
 साक्षाद्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वा-
 द्यवच्छिन्नविधेयताकानुमितौ तेषां तथा व्यभिचारधियो विराधि-
 र्वात् काञ्चनमयत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितौ
 काञ्चनमयत्वावच्छिन्नविधेयतावच्छिन्नकतावच्छिन्नविलक्षणविषयतावच्छि-
 उक्तव्यभिचारधियोऽविरोधित्वादिति भावः ।

अथ व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्यभावप्रतीतौ काञ्च-
 नमयत्वमत्र प्रतियोगितावच्छिन्नकतया भासते समानाधिकरण
 बाह्यत्वात्क तु प्रतियोगिन्युपलक्षणतयैव भासते तस्य प्रतियोगितान
 वच्छिन्नकत्वात् । एव च काञ्चनमयवह्नित्वावच्छिन्नानुमितौ काञ्चनमयत्वव-
 ह्नित्वयाः प्रतियोगितावच्छिन्नकत्वपर्याप्त्यवगाहिभावप्रहस्यैव प्रति-
 य-कतया नोक्तबाधज्ञानस्य विरोधितेति कथं स हेत्वाभासः । न
 चोभयवर्गप्रकारेण साध्यानुमितौ एवधर्माशेषवच्छिन्नकत्वम-
 न्यत्र च प्रतियोगिताया सामानाधिकरण्यावगाहित्वेनैव प्रतिब-
 न्धकनेति वाच्यम् । तथासति काञ्चनमयत्वेन महानसीयवह्नित्वा-

तांति धियोपि काञ्चनमयबद्धिमानित्यनुमितिविरोधिनापत्तेः । अत्रिकं
 त्वित्यादिन्यायेन इतरसामानाधिकरण्याभानस्य प्रतिबन्धकताया-
 मतन्त्रशात् । न च एकांशे स्वरूपसम्बन्धरूपस्यापरांशे चानति-
 रिकवृत्तित्वरूपस्यावगाहनं प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रम् । इदंशप्रति-
 बन्धकतायाः काप्यकलमत्वात् । तावतापि काञ्चनमयत्वेन बद्धि-
 घटाभयसामान्यं नास्तीति ज्ञानस्य काञ्चनमयबद्धिमानित्यनुमि-
 तिविरोधिनाया दुर्धारात्वाच्च ।

मैवम् । प्रतियोगिविशेषणतया भासमानधर्मस्यापि समानाधि-
 करणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वो-
 पगमेन काञ्चनमयबद्धिर्नास्तीत्यादिभ्रम इव काञ्चनमयत्वेन बद्धि-
 नास्तीत्यादिवृद्धाद्यपि काञ्चनमयत्वबद्धित्वाद्योः प्रतियोगितावच्छे-
 दकतापर्याप्तिमानानङ्गीकारात् । न च मिलित्या अभासमानयोः
 प्रतियोगिविशेषणतया स्यात्तन्त्रयेण च भासमानयोरुभयोर्मिलितयोः
 प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमानं दुर्घटं काञ्चनमयो नास्ति ब-
 द्धिर्नास्तीत्यादाधिवेति वाच्यम् । एकस्यां प्रतियोगिविषयतायाम-
 वच्छेदकतया भासमानयोरिव यदुभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 श्यविषयतयोरमायनिष्ठैकविषयतानिरूपितस्यं तयोरपि मिलितयोः
 प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमानोपगमादित्यलं पल्लयितेन ।

अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलमान इत्यादिमूलोक्तमुपनीतमानदु-
 षणमुद्धरति उपनीतसकलमाने चेति । प्रत्यक्षेपि तुल्यमिति । तथा
 च प्रत्यक्षमात्रस्येवानुमितिमात्रस्यापि किञ्चिदंशऽप्रमात्तमिष्टमेवेति
 भावः । तावता च पादिनो न निग्रह इत्याद्यानुद्देश्यांश इति । पा-
 दिनो बद्धिपर्याप्तिरनुद्देश्या तदंशस्यर्थः । अनुमितेरप्रामाण्यमिति ।
 पादिसम्पादितानुमितेर्ज्ञानस्यमित्यर्थः । न पादिविजयप्रयोजकमिति ।
 न पादिकर्मप्रतिपादितया जयप्रयोजकमित्यर्थः । यदिसिद्धिर्वादिम
 उद्देश्या तासाधनपरिपन्थित्यामासस्यैव निग्रहस्यान्त्यानुद्दे-
 श्यांशे अनुमितेर्ज्ञानस्य एव तदंशसम्भवादिति भावः । एतत्समाधा-
 नमपि मूले शब्दाकमेणाभिहितमित्वपधेयम् ।

मूलस्थाया अनुमितायुपनीतमानस्याप्रामाणिकत्वोक्तेर्विपर्ययेन
 पादिकात्तरदर्शनेन च मतमेतन्निराकरोति तन्नेत्यादिना । प्रत्यक्षेपि
 ज्ञानं यदि विशेषणज्ञानादिमुद्रया स्थविषयमासकं तद्वानुमितायपि

तस्य तथात्वं दुर्वारमेव विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशेषणज्ञानादेर्हेतुतया अनुभवसामान्ये एव तस्य विषयभासकतासम्भवात्, अतस्तत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षविधया तथात्वं व्यवस्थापयति प्रत्यक्षे हीति । अनुमित्यादौ यदि नोपनीतमानं तदा प्रत्यक्षेऽपि मास्तु अपिशेषादिति किं ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वेनेति प्रतिबन्धद्वारायाह उपनीतमानस्येति । उपनीतत्वादिविषयकत्वस्यैतत्पर्यः । प्रत्यभिज्ञादाधिर्यादिमा घटो नास्तीति सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । उपनयोर्पीति । ज्ञानमपीत्यर्थः । सन्निकर्षः—स्वविषये मनसः संनिकर्षः, कल्पयते इत्यस्य विषयभासकत्वेनेत्यादिः । तद्वलाच्चनोपनीतस्यानुमितौ मानं प्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

नन्वस्तु उपनायकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्व कार्यतावच्छेदकं तथापि विशेषणज्ञानवाधाघभावयलादनुमितानुपनीतं भासतामित्यत आह अनुमितायिति । न सामान्यन्तरकरूपनेति । अयं भावः । विशेषभासकसामग्रीनिरपेक्षं केवल बाधाघभावसहितं विशेषणज्ञानविधया हेतुभूतं ज्ञानं न विषयभासकमिति प्रसङ्गात् । विशेषभासकसामग्री च प्रत्यक्षानुमित्योरननुगतेति प्रत्यक्षसामग्रीसहितमेव तत्र तथा न तु अनुमितिसामग्रीसहितं तादृशस्य तथात्वे कल्पकाभावात् । काञ्चनमयत्वव्याप्यघान् वह्निः काञ्चनमयवह्निव्याप्यघान्पर्वत इत्यादि परामर्शघटिनघटिमासकानुमितिसामग्रीतोषि घट्यादौ काञ्चनमयत्वादिप्रतिशुद्धिरुत्पद्यते इति विशेष्यभासकानुमितिसामग्रीसहितमपि काञ्चनमयत्वादिरूपविशेषणज्ञानादिकं स्वावयवभासकमिति चेद्भवतु तादृशमपि तत्र विशेषणज्ञानादिकं तथा वह्निव्याप्यघान्पर्वत इत्यादिना काञ्चनमयत्वादिविषयकत्वावच्छिन्नाजनकपरामर्शादिसहितकाञ्चनमयत्वादिज्ञानस्य । अवयवभासकत्वं तावतापि न सिद्ध्यति रुर्बसाधारणं बहुधादिभासकसामग्रीत्वं चैकं दुर्वचं सुवचत्वेऽपि न तेन रूपेण हेतुनेति तेन रूपेण न सहकारितासम्भव इति फलासिद्धिमेव विवृणोति न खल्विति । ननु काञ्चनमयवाह्यमान्पर्वत इत्यादिमानसे तत्तद्विषयोपस्थितिराधविशेषाभावादिघटिता या सामग्री विशिष्टावयवकत्वप्रयोजिका सा काञ्चनमयवाह्युपस्थितिराधविशेषाभावादिसहिता बहुधादिव्याप्यघान्परामर्शसमयधानकालेऽप्यक्षतैव तादृशज्ञाने मानसत्वप्रयोजि-

मिनेः शुद्धशक्तिव्याप्यवत्तापरामर्शतः सम्भवेन तद्विरोधिनया स-
मानाधिकरणमहानस्यिवह्निवाद्यच्छिदाभावरूपवाधस्याप्यसङ्की-
र्णदोषता दुर्वारेति घट्टिव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शान्महान-
स्यिवह्वयादिवाधावतारादेव न पर्वतादी भासते इति वाधस्य
पृथग्दोषत्वमिति ॥

(१चि०) पक्षधर्मतावलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्य-
तीति वाधः पृथक् । प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचा-
रान्न तत्सिद्धिरिति चेत्, तर्ह्यसत्प्रसिद्धाभाववति स-
पक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत्, तदज्ञानात्त-
त्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य एव
धूमादिः सपक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्ध-
सास्त्रानुमानं न स्यात् सास्त्रादिप्रत्येकव्यभिचारात् ।
यदि च साध्यत्वावच्छेदकसास्त्रात्वादिसामान्याव-
च्छिन्नप्रतियोगिकाभाववति न गोत्वादिकमिति न
व्यभिचारः, तर्हि धूमोऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्य-
तावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं
धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधो न दोष इति वचम् ।

(दी०) पक्षधर्मतावलेनेत्यादि । ननु विशेषतो व्याप्य-
ग्रहान्न तथाभिद्विसम्भावना, सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो
बाधो विरोधी भिन्नप्रकारकत्वात् । न च समानविषयत्वमेव विरो-
धित्वे तन्त्रम् पृथिव्यादिरूपवाधग्रहेऽपि वायु रूपवान्नवेति संशयात्
रूपवानिसनुमितेश्च । न चारूपमेव रूपत्वेन शङ्कितमारोपितं वा त-
द्विषयः, तादृशशङ्काविरहेऽपि तयोरानुभविकत्वात् । दोषवशात्त्रेह
श्वेतं द्रव्यमिति भ्रमेऽपि इह पीतः शङ्क इति प्रत्ययात्, घटपटी न
स्तः दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवग-

मात् । सल्लिङ्गपरामर्शाद्वाधितविशेषभानमद्गश्च विशेषवाधावतारानवतारयोः समानः समानसमाधानश्च ।

(गा०) पक्षधर्मनाशलेनेत्यादिमुलोपदर्शितसिद्धान्ते उपाध्यायोक्तदूपणं शङ्कते नन्विति । विशेषतो-महानसीयवह्नित्वादिना, तथासिद्धिः—तादृशविशेषधर्मप्रकारिका सिद्धिः, सामान्यतो-व्यापकतावच्छेदकवह्नित्वादिना, विशेषतो वाधः—महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावग्रहः, भिन्नप्रकारकत्वात्—अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यतानवच्छेदकरूपप्रकारावगाहित्वात्, समानप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतायां तन्त्रतवात् इति भावः । समानविरयकत्वमेवेति । अभावप्रतियोगतावच्छेदकतया ग्राह्यत्वसधर्मावगाहित्वमेवेत्यर्थः । न त्वभावप्रतियोगितया ग्राह्यविषयकत्वमेवेत्यर्थः । वह्निर्नास्तीत्यादिसामान्याभावबुद्धौ महानसीयवह्न्यादेः प्रतियोगितयाऽभाने महानसीयवह्नित्वाविरोधित्वानुपपत्तेः । न च सामान्यप्रत्यासत्तितः सामान्याभावबुद्धौ सकलप्रतियोगिभानं नियतं सामान्यज्ञानसरस्वेषि तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामान्यसत्त्वे सकलसामान्याध्वयभानासम्भवात्, अनुपस्थितव्यक्तानां विशेषणज्ञानरूपकारणविरहणाभावांश्च प्रतियोगितया प्रकारत्वायोगाच्च । एवकारेण समानप्रकारकत्वतन्त्रताव्यवच्छेदः । अनुमितावेष चेतसमानविषयकत्वेन विरोधिताच्यते तत्राह रूपवानित्यनुमिनेत्येति । अरूपं-रूपभिन्न, शाङ्कितमारोपितं वेति वाकारोऽनास्थायाम् । रूपत्वांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकतदवच्छिन्नविशेषणताकबुद्ध्या रूपत्वप्रकारकबुद्धित्वेन तत्संशयनिश्चययोर्द्वयोरेव हेतुत्वात्तयोः सशयानुमित्योरानुभाविकत्वादिति । तथा चानाद्यत्या तत्र रूपावपयत्वस्य स्वीकरणेनया समानविषयकत्वेन विरोधितामते तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु पूर्वं रूपत्वेनारूपज्ञानविरहेषि तादृशसशयादौ विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या धर्मिविशेषणतया भासमाने रूपे रूपत्वभानं सम्भवतीत्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह-दोषवशादिति । श्वनं द्रव्यमिति द्रव्यपदं च श्वेनपदस्य धर्मिपरतालाभाय । इह पीतः शङ्ख इति । यद्यपि ग्राह्यशङ्खवृत्तिशुक्लत्वावच्छिन्नाभावग्रहे इह शङ्ख इति पीतत्वादिविषयकज्ञानस्याप्यनुपपत्तिः, तथापि

ज्ञमस्य साक्षात्कारिज्ञानविरोधिताप्रयोजकपित्तादिदोषजन्यतायाः
 श्वैत्यप्रकारेण शङ्खग्रहस्य तत्रानुत्पत्त्या शङ्खत्वग्रहे श्वैत्याविषयक-
 त्वलाभाय पीत इति प्रत्ययादिति साक्षात्कारित्वप्रत्ययादित्यर्थः ।
 अत्र शङ्खत्वेनासन्निकृष्टस्योपनीतशङ्खस्य न भानोपगमसम्भवः शङ्खं
 साक्षात्करोमिति अनुभवात् । नापि लौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य कस्यचि-
 दशङ्खस्य तदानीं तत्राशङ्खत्वसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वेन शङ्खत्वग्रहा-
 सम्भवात् । अतस्तत्र शङ्खत्वेन शङ्खस्यैव भानमङ्गीकार्यं तत्रच शुक्लाप्र-
 भावग्रहदशायां भवतो न सम्भवतीति भावः ॥

अनु तत्रापि पित्तादिना प्रतिबन्धाच्छङ्खादौ श्वैत्याद्यग्रहेणैव इह
 श्वेतः शङ्ख इत्यादिसाक्षात्कारविरहोपपाच्छर्दोपभासे च सति तादृ-
 शाप्रमसत्त्वेपि क्षणं तादृशसाक्षात्कारोपगमसम्भवाद्दोषविशेषजन्य-
 ज्ञमस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं सविवादमित्याशङ्क्य बाधका-
 न्तरमाह-यदेति । प्राह्यपर्याप्तधर्मावच्छिन्नाभावग्रहस्य प्रतिबन्धक-
 त्वोपगमे ह्ये न स्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन द्विस्वाभावस्य वि-
 षयत्वोपगमन्तुमते च घटपटौ न स्त इति ग्रहे घटोस्तीति ज्ञानस्य
 नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टाभावग्रहदशायां विशेष्यप्रतीतिपर्यन्ता-
 नुपपत्तिप्रदर्शनम् । यद्यपि विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रत्ययस्य
 विशेषणभावविषयकत्ववादिनां प्राचां नेयमप्यनुपपत्तिः । वस्तुतः
 समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेपि दण्डविशिष्टश्रेष्ठो नास्तीति
 ग्रहदशायां दण्डोपलक्षितश्रेष्ठवत्ताप्रत्ययस्य समानप्रकारकस्यानु-
 पपत्तिरित्युपलक्षणीभवत्तद्वैप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तद्धर्माविशि-
 ष्टाभावीप्रतियोगिताविलक्षणतद्दृष्टिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिनाविशिष्ट-
 विषयकाभावग्रहस्य तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताग्रहे विलक्षणप्रतियो-
 गितावगाहिविशिष्टाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकता वाक्या, तथा
 च समानविषयत्वेन विरोधितामतेपि तद्वत्ताग्रहसामान्यविरोधिता-
 यां विशिष्टाभावीप्रतियोगिताविलक्षणतद्दृष्टिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
 त्वावगाहित्वं विशिष्टविशिष्टावगाहिस्यैवविरोधितार्या च विशि-
 ष्टाभावीविलक्षणप्रतियोगितावगाहिरिवं तन्नामित्युक्तौ नोक्तदोषा-
 वसरः । तथापि तन्मते तद्वत्ताग्रहं प्रति वास्तवतद्दृष्टिधर्मावच्छिन्न-
 प्रतियोगितावगाहियेन प्रतिबन्धकत्वे पीतो नास्तीति ग्रहे पीतः
 शङ्खो नास्तीत्यानुमानिकादिप्रतीत्यापत्तिः पीतत्वस्य वस्तुतदशङ्कानु-

सित्वाच्छुद्धत्वस्य शङ्कावृत्तित्वभ्रमदशायां शुद्धो नास्त्येति प्रहेषि-
तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिश्चेति तद्वृत्तित्वस्थानं तद्वृत्तितया गृह्य-
माणत्वं धर्मविशेषणं देयम् । तथा च कालान्तरीणपुरुषान्त-
रीणज्ञानव्यावर्तनाय तत्तत्कालपुरूपनियेनेन महागौरवं दूषणं
योध्यम् । न च समानप्रकारकत्वेन विरोधिनामते तत्तत्कालित्व-
प्रकारकप्रतियोगिमत्ताप्रहे तत्तत्कालित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
षज्ञानस्य यावत्तयः प्रतिबन्धकताः तावत्त एव बाधबुद्धिप्रति-
बन्धकाः समानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतामते समानप्रकार-
कत्वेन प्रतिबन्धकतामते च घटत्वपटत्वादिरूपप्रकारान्तर्भावेण वि-
रोधिताधिभयमिति गौरवामति वाच्यम् । समानविषयत्वेन विरो-
धितामते उक्तक्रमेण ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रतिबन्धकताभिदादतीवगौर-
वात् धायौ रूपविशेषाभावकूटप्रहृदशायां धायौ रूपान्यत् किमपि
समवायेन नास्त्येति भ्रमसत्त्वे धायौ रूपवाञ्छेति संशयादेरनुपप-
त्तिरपि तन्मते द्रष्टव्या ।

ननु समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते पर्वते महानसीयवह्निर्ना-
स्त्येत्यादिविशेषवाधानवतारदशायां सङ्घिह्नपरामर्शाद्विहित्वादिसा-
मान्यधर्मप्रकारेण पर्वतादौ महानसीयवह्नादिविषयकभ्रमानुमिति-
प्रसङ्गः, समानविषयकत्वेन विरोधित्वमते च तत्र तद्भासकेतरबा-
धादिसत्त्वेपि विशेषवाधादेव न तत्र तद्भासकप्रसङ्ग इत्यत आह सदिति ।
विशेषवाधावतारानवतारयोः समान इति । समानप्रकारकत्वेन
विरोधितामते यथा विशेषवाधावतारदशायां तत्प्रसङ्गस्तथा
विशेषभासकेतरवाधावतारसत्त्वे विशेषवाधानवतारदशायां तत्प्रसङ्गो-
स्तीत्यर्थः । समानसमाधानश्चेति । यथा समानविषयकत्वेन
विरोधितामते बाधितेतरवाधावतारसत्त्वे विशेषवाधानवतारे तादृशो-
त्तरवाधादिरूपदोषविरहादेव न तादृशभ्रमानुमितिरिति समा-
धानं तथा समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेपि तदेव समान-
मित्यर्थः । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेपि इतरवाधादितो
विशेषरूपेणैव पक्षे बाधितविशेषभानमभ्युपगम्य बाधासङ्ग-
रस्य व्यवस्थाप्यतया तन्मते यद्यप्युक्तरीत्या नातिप्रसङ्गा-
रणसम्भवः तादृशवाधादिरूपदोषस्य सामान्यरूपेण बाधितव्य-
क्तिविषयकानुमित्वावहेतुतया तादृशविरहस्य तादृशभ्रमानुमितिर्वि-

रहाप्रयोजकत्वात्, तथापि तन्मते सामान्यरूपेण पक्षे बाधितविशेषानुमित्यप्रसिद्धा। तत्सामान्यकल्पनेन न ताप्रसङ्गः सामान्यरूपेण बाधितविशेषमानस्यानुमिताधभावस्तु तादृशप्रत्यक्षसामग्रीविरहप्रयोज्य एवेति ॥

(दी०) अत्र वदन्ति-व्यापकतानवच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति, यथा जीवन्मरणान्यतरप्रतिपोगी प्राणिन्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम् । अन्यथा जीवित्वे सति पृथासत्त्वस्य हेतोरसिद्ध्या बहिःसत्त्वानुमानायोगात् । एवं क्षित्पादिकर्तुरेकत्वमपि । अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्त्तेति सन्देहप्रसङ्गात्, अनुमितेश्च ताद्रूपेण लघ्वर्थाविपयकत्वे तथाविधानुव्यवसायविरहात्, सति लाघवप्रतिसन्धाने लघ्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्पि न सिद्ध्येत् । इत्य-श्च विशेषतो जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाधः । प्रमितिबाधः पृथक् । सल्लिङ्गपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायतां न जायेत वा कथं पथार्थेति चेत् ।

(गा०) यद्यपि साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्रादिकं साधयेदिति मूललिखनात् साध्यतावच्छेदकवृद्धिवादिप्रकारकाबाधितविशेषासिद्धिविरोधितया बाधस्य हेतुमासात्वं मूलकारणमितं, तथापि समाप्तविषयकत्वेन विरोधिताया विचारसहस्रात्तानुपेक्ष्य सहकारिविशेषवशाद्वाप्यपकतानवच्छेदकप्रकारेणापि साध्यस्यानुमितौ भानमुपगम्य समाधत्ते अत्र धदन्तीति । लाघवज्ञानादीत्यादिना एकाविशेषबाधपरिग्रहः । प्रकारीभवतीति । साध्यांश इत्यादि ।

। अत्र अप्रसिद्धान्तशङ्कामपनिनीपुर्माणिकारसम्भतिमादर्शितुं यत्र तस्यापि व्यापकतानवच्छेदकप्रकारकत्वमनुमतं तथाधिर्षं दृष्टा-तद्व-हमाह यथेत्यादिना । इत्यत्रेति । व्यतिरेकिप्र-थे मणिकारापदर्शित-दिःसत्त्वसाधकलिङ्गविशेषणासिद्धिपरिहारफलकानुमान इति शेषः । जीवनप्रतियोगित्वमिति । भावप्रधानं, व्यापकतानवच्छेदकमपि सा-

ध्येति लाघवज्ञानदलात् अन्यतरप्रतियोगित्वांशे प्रकारीभवतीत्यनुप-
 षादिमान्वयः । ननु तत्रान्यतरप्रतियोगितात्वरूपव्यापकतावच्छेदकप्र-
 कारेणैव लाघवज्ञानदलाद्विशेषस्य जीवनप्रतियोगित्वस्य सिद्धिर्न तु
 ताद्रूप्येण । न चैवं लाघवज्ञानस्यानुपयोगः, परामर्शस्यैव सामान्यरूपे-
 णाधिगतविशेषानुमापकत्वसम्भवादिति वाच्यम् । अपरविशेषमान-
 नितृत्तौ लाघवज्ञानोपयोगात् । यदि च वाधितविशेषभासकलाघवज्ञा-
 नरूपदोषविरहादेवाऽवाधितविशेषधर्मिकलाघवज्ञानदशायां तादृश-
 विशेषाभावसम्भवादेवाधितविषयकलाघवज्ञानस्योपयोगिता न घट-
 ते भवतु तदा तदनुपयोग्येव वाधितधर्मिकलाघवज्ञानमेव तद्ज्ञाननिर्या-
 मकतया, अवाधितमानप्रतियन्धकतया च उपयुक्तमित्यत आह
 अन्यथेति । बहिःसत्त्वानुमानायोगादिति । यत्र ज्योतिःशास्त्रावधा-
 रितनियमात् समयविशेषजन्यत्वादिरूपाद्धिक्तात् देवदत्तस्य शत-
 वर्षजीविता प्रथममेवधारिता अनन्तरं च भूयो भूयो गृहे एव दृष्ट्वा
 शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमोप्यवधारितः ततश्च कदाचिद्दुर्गो-
 लुपलब्ध्या गृहे तदभावं निश्चित्य प्रतिबन्धत्वे देवदत्तस्य शतवर्ष-
 जीवित्वे तदुपपादक बहिःसत्त्वमावश्यकमिति गृह एवेति नियमो
 न सम्भवति तादृशनियमसत्त्वे च मरणस्यावश्यकतया तादृश-
 जीवित्वनिश्चयकनियमो न सम्भवति इति तादृशनियमग्रहोऽप्रमा-
 णिकं वा एतादृशनियमग्रह एवेति देवदत्तो जीवति मृतो वेति तत्र
 मरणापेक्षया भावरूपे जीवित्वे लाघवग्रहे सति जीवित्वोपपादक-
 बहिःसत्त्वसिद्धेरनुमानताश्निर्वाहादित्यर्थः । तथा सति संशयक-
 रणकार्यापत्तेर्निराकरणं नोपपद्यते इति भावः । ननु तत्र सामान्य-
 रूपेणैव जीवित्वसिद्धेय विशेषसंशयनिवृत्त्या मानसी हेतुसिद्धि-
 रित्यपि मणिकाराभिप्रायः सम्भवतीति समानविषयकत्वप्रयुक्त-
 विरोधत्वाभिप्रायकतयापि तन्मूलव्याख्यासम्भवाद्भूमितेर्व्यापक-
 तावच्छेदकप्रकारकत्वस्य मणिकाराभिमतत्वं न लभ्यत इत्यनुश-
 शयंन दृष्टान्तान्तरानुसरण एवमिति । क्षितिकर्तुरेकत्वमपीति ।
 ईश्वरानुमाने इति शेषः । प्रकारीभवतीत्यनुपपत्त्यादिना अन्वयः । तत्रैक-
 र्वस्याप्रकारत्वेनैश्वरैकत्वानेकत्वयोर्नित्यं संशय इति पूर्वपक्षवित्या
 लाघवस्य प्रमाणसहकारितया सिद्धान्त प्रणयनो मणिकृतानुमतां
 युक्तमाह्वयधीति । क्षितिकर्तुरेकत्वं च न क्षितिकर्तृनेष्टमेदाप्रति-

योगित्वं क्षिनिकर्तृभिरे तदप्रसिद्धेः । क्षितिकर्तुरिव च लाघवज्ञाना-
दिना तदसिद्धेः अनुपस्थिते तत्र लाघवज्ञानासम्भवात् । न च द्यष्टु
कादिकर्त्तारि अदुरादिकर्त्तृभेद पक्षे क्षित्यादिकर्तुरेकत्व स चादुरादि-
कर्त्तारि सिद्धे तत्रैव प्रसिद्धपक्षात्पुनरुपस्थितेस्तत्र लाघवज्ञानसम्भवेन
तत्सद्वृत्तद्यष्टुकादिपक्षकसकर्तृकत्वाद्यनुमानात् द्यष्टुककर्त्तृदायदु-
रादिकर्त्तृभेदरूप तत्कर्त्तृकत्वं सिद्ध्यतीति वाच्यम् । कार्त्तृत्वादिभि-
ङ्गनादुरादी विशिष्य सकर्तृकत्वस्य प्रथमतः सिद्धावपि प्रत्येकम्-
दुरादाद्युभयकर्तृकत्वसंशयसम्भवेन तत्कर्त्तृनिष्ठमदाप्रतियोगित्व-
प्रसिद्धसम्भवात् । किन्तु आत्मानात्मोभयावृत्तिदु खलमानाधिकर-
णद्विरपशून्यत्वमेव तत् , तादृशं च द्वित्वं धान्मेतरद्रव्यद्वये प्रसि-
द्धं तच्छून्यत्वं च गुणादाविति । ननु लाघवज्ञानात् सामान्येनैव रू-
पेण लघ्वर्थविषयिणी अनुमितिरस्तु न तु व्यापकतानवच्छेदकधर्मेण
लघ्वर्थविपरीतसशयं च लाघवधारेव निवर्तयिष्यतीत्याशङ्क्य युक्त-
न्तरमाह अनुमितेश्चेति । तादृश्येणेति । लाघवधीविषयनावच्छेदक-
महानसीयवह्निमादिरूपेणेत्यर्थः । तथाविधानुव्यवसायविरहात्—
महानसीयवह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायासम्भवात् । न सिद्धेदिति ।
वह्निमनुमिनोमीत्यादिप्रतीतेर्वह्निविषयत्वादिमात्रसाधकतया विशे-
पता महानसीयवह्नादिविषयकत्वसाधकप्रतीतिविरहादिति भावः ।
भवतु लाघवज्ञानादिवशात्प्रापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्यानुमि-
तिस्तावता किमायातामित्याकाङ्क्षायामाह इत्थ चेति । महानसीय
वह्नी लाघवमित्यादिलाघवज्ञानसद्वृत्ताद्विद्वेष्याप्यवान् पर्वत इ-
त्यादिपरामर्शात् महानसीयवह्निमादिवशात्प्रदशायामिव तदप्रद-
शायामपि पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यनुमितिः स्याद्यदि नासी
प्रतिषन्धको भवेदिति शब्धः पृथक्दोष इत्यर्थः । शङ्कते सङ्गि-
परामर्शादिति । कथं स्रमानुमितिरिति । दोषविरहादिति भावः । न
जायेत वा कथं यथायेति । अनुमितिरित्यनुपपद्यते । गुणरूपन-
त्कारणसत्त्वादिति भावः ॥

(चि०) साध्यप्रागभावध्वंसवद्दुस्सित्त्वेन व्यभिच-
चारः साध्यप्रागभावध्वंसवद्दुस्सित्त्वेन व्यभिचारितया
पृथिवीत्वादिना गन्धादेः द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमा-

न भङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम् । एवञ्च स प्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नतदाश्रये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारो नेति बाधो दूषणम् ।

अथावच्छेधे सिद्धसाधनम् अवच्छेदके हेत्वसिद्धिः विशिष्टञ्च नान्यदिति चेत् । तर्हि प्रागभावप्रध्वंसाप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात् ।

अथ तत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावःप्रध्वंसो वा न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत् । तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने सिद्धसाधनं किन्तु बाध एव । अन्यथा भावात्यन्ताभाषयोरप्यवृत्तित्वभङ्गः एकवृत्तित्वात् । अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तुल्या, तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति । असिद्धेरपि बाध एवोपजीव्यः । न चैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्धसाधनमपि वृथक्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात् । नहि साध्यज्ञानं तद्वुद्धिविरोधि, धाराबाहिकज्ञानोदयात् । नाप्यनुमिति विरोधि, अनुमित्तस्या प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यनुमानदर्शनात् । तदुक्तं 'प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका' इति । श्रवणानन्तरं मननदर्शनाच्च । तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तदिच्छा, सिद्धिविशेषार्थिनः सास्तीति तस्यानुमितिरेव । एवञ्च सिद्धाधिधितपक्षविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न स्वतः ।

(दी०) बाधानवतारे बाधितार्थलाघवज्ञानादोषादेव । तथा सामान्यतोऽष्टाचदितरमसिद्धाशेषविशेषबाधसद्वृत्तात् शिष्यमाणमसिद्धमकारिकानुमितिर्जायते, यथा भोजनमाध्यकपीनत्वा-

द्विवासन्ध्याभोजनबाधे रात्रिभोजनप्रकारिका । एवं द्रव्यवृत्ति-
त्वसाध्यिका गुणत्वादिच्छायां दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वबाधे प्रसिद्ध-
मनोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रपञ्चा बाध्यत
इति विशेषबाधो दोषः । किन्तु साध्येत्पादिरूपापाततः ।

वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसाध्याभावबद्गामित्वं व्यभिचारः । स्वप्रागभावे-
त्यादिकं स्पष्टत्वेनोक्तम् । तत्र तदर्नीं तदत्पन्ताभावस्यापि व्युत्पा-
दितत्वात् । अत एवोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे- पृथिवीत्वादिना
रूपादिसाधने बाधो निराबाधं पदमादधाति । एवं साध्यवत्तान-
वच्छेदकदेशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्यः ।

(गा०) उभयत्रैकमुत्तरमाह बाधानवतार इति । असद्विज्ञप-
रामर्शाभावेपि बाधानवतारसहस्रताद्वास्तवबाधितार्थविषयकलाघ-
वज्ञानरूपादोषाङ्गेतरेव सान्तानुमितिसाध्यप्रवरूपोत्तेजकाभाववि-
शिष्टतादृशदोषरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात्प्रमानुमित्यनुत्पादञ्चोपपद्यते इ-
त्यर्थः । अथपि भ्रमरूपपरामर्शधिरहेपि ग्राह्याभाववर्द्धिशेषकव्याप्य-
यत्ताज्ञानरूपसद्विज्ञपपरामर्शस्तप्राक्षत एव, तथापि तन्मात्रज्ञ पर्व-
तादौ महानसीयवद्विज्ञाप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शाङ्गमानुमित्युत्पत्त्या
तादृशपरामर्शस्यापि दोषत्वमःवश्यमिति वाच्यम् । सर्वसाधारण-
परामर्शत्वस्यैकस्याभावात् पर्वतविशेष्यकमहानसीयव-ज्ञानुमितौ
तद्विशेष्यकमहानसीयवद्विज्ञाप्यवच्छिन्नप्रतिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ता-
परामर्शस्य हेतुत्वेपि महानसीयवद्विज्ञाप्यवद्विशेष्यकशुद्धवद्विज्ञाप्य-
यत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वाकरूपनात् परामर्शलाघवज्ञानयोर्जन्यतावच्छेदक-
कोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशालाघवज्ञानजन्यानुमितौ महानसीय-
वद्विज्ञाप्ययत्तापरामर्शस्य तज्जन्यानुमितौ च लाघवज्ञानस्य न
व्यभिचारः ।

कोचिन्नु लाघवज्ञानोपनीतमहानसीयत्वाद्दौ न विधेयतावच्छेद-

कताह्यपि लक्षणविषयता स्वीक्रियते अपि तु प्रकारंतामात्रं पर्वतो
 बहिमानित्यादिसिद्धिदशायां तादृशानुमितिनं जायत एव महानसी-
 यव्यवहिन्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितौ च महानसीयत्वसहितं बहिव्यव-
 ध विधेयतावच्छेदकमिति कार्यवैचिन्याद्य परस्परं व्यभिचार इति ।

तत्र । लाघवज्ञानादधिकविषयकानुमितेः साध्यतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नप्रकारकसिद्धिप्रतिबन्धत्वे देवदत्ते जीवनमरणान्यतरप्रतियो-
 गित्वसामान्यनिश्चयदशायां लाघवज्ञानाज्जीवित्वस्य विशेषतोऽसि-
 द्ध्या बहिस्सत्त्वानुमानानुपपत्तेः । तादृशसिद्ध्यभावघटितलाघवज्ञान-
 सहकृतसामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानघटितसामान्याभिन्नवि-
 षयकप्रत्यक्षादीं प्रतिबन्धकताधिक्य प्रामाणिकत्वात्तदोपायेति सङ्क्षे-
 पे-

बहिव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शात् महानसीयवह्नौ लाघ-
 वमित्यादिलाघवज्ञानदशायां महानसीयवह्निभिन्नघन्हाभाववानित्या-
 दीतरवाधप्रहदशायां च पर्वतादौ बाधितमहानसीयवह्न्यायनुमि-
 तिवाधानवतारदशायां जायते न तु तदवतारदशाया इति बाधो-
 सङ्कीर्णतया हेत्वाभासः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ विशे-
 षव्यभिचारस्यादोषत्वादिति मणिकृतः ।

अत्रोपाध्यायाः । लाघवज्ञानादिसत्त्वेऽपि व्यापकतावच्छेदकतया
 पृथीतेनैव रूपेणानुमितिरिति महानसीयवह्नित्वादिना न महानसीय-
 वन्हानुमितिर्जायते अपि तु शुद्धवह्नित्वादिनैव, तत्र च महानसीयव-
 न्हाभावधीर्न विरोधिनी द्विषाद्यच्छिन्नाभावनिश्चयदशायामपि प्रत्येकं
 संशयादेरनुभवसिद्धतया ग्राह्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयस्यैव
 विशिष्टधीर्विरोधित्वादित्यतो न विशेषवाधस्य दोषतासम्भवः । न
 च बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतायां समानप्रकारकत्वस्य तन्त्रत्वे लाघ-
 वज्ञानादिजन्यमहानसीयवन्हायनुमितिर्यदि शुद्धवह्नित्वादिनैव त-
 दवगाहते तदा तदुत्तरं महानसीयवह्निमात्रं वा पर्वत इति संशयः
 स्यादिति लघ्वर्थभासकमपि लाघवज्ञानमनुपयुक्तं स्यादिति समान-
 विषयकत्वेनैव बाधबुद्धेर्विरोधित्वं अनुमितौ विशेषरूपेण लघ्वर्थवि-
 षयकत्वं वा आवश्यकमिति उभयस्यैव विशेषबाधो हेत्वाभासीभवे-
 दिति वाच्यम् । लाघवज्ञानस्यैव तादृशसंशयविरोधित्वात्लाघवज्ञान-
 जन्यानुमितिनाशानन्तरमपि क्षण संशयोपगमे क्षतिविरहात् ।

अत्र नभ्याः । लाघवज्ञाननाशे लाघवज्ञानजन्यानुमितिसत्त्वेऽपि

यदुक्तोत्तेशयः स्वीक्रियते तदा लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थभासकत्व-
 मेवोच्छिद्येत तज्जन्यानुमितौ लघ्वर्थविषयताया व्यर्थत्वात् । न
 च तस्य फलान्तरामस्येपि लघ्वर्थविषयकत्वेनानुमितेरनुप्यव-
 सायाल्लघ्वर्थविषयकत्वदुरपन्धवामिति वाच्यम् । यतो बहिमानि-
 त्यनुमितेरनुप्यवसायस्य बान्धेमिनुमितोमीत्याकारकत्वे न तु महा-
 नसीयवह्निमनुमिनोमीत्याकारकत्वेति तस्य तद्वगाहिताया एवास्ति-
 द्वेः । एवं महानसीयवह्नौ लाघवज्ञानसत्त्वे तदसत्त्वदशायामित्यल-
 लिल्लहपरामर्शात् प्रमानुमितिः स्यात् इति लाघवज्ञानस्य प्रमानुमि-
 तिप्रतिबन्धकत्वमुभयमत एवावश्यकम् । तत्र चापाध्यायमतं पर्व-
 तीयवह्नौ महानसीयवह्नौ च लाघवमित्येतादृशलाघवज्ञानदशायां
 पर्वते पर्वतीयवह्न्यनुमितिनिर्वाहाय बाधितार्थविषयकलाघवज्ञाने
 थाबाधितार्थविषयकलाघवज्ञानस्योत्तेजकता वाच्या, तथा च पर्व-
 तचत्वरदिविशेष्यकपर्वतीयचत्वरीयवह्न्यादिविषयकानुमितित्वेन
 प्रतिबन्धकत्वं पर्वतीयचत्वरीयवह्न्याविधर्मिकलाघवज्ञानविरहाविशिष्ट-
 महानसीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुपेयम् इत्ये-
 कैकविधलाघवज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य पक्षविधेयभेदेनानन्त्यम् । नव्य-
 मते च बाह्यत्वपर्याप्तविधेयभावच्छेदकताकानुमितित्वं बाधितबहि-
 धर्मिकलाघवज्ञानस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकं पर्वतीयवह्नौ लाघवज्ञा-
 नात् पर्वतादौ पर्वतीयवह्नित्वेनैवानुमित्युत्पादात् तस्याः शुद्धबहि-
 स्वावच्छिन्नविषयकतया लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वमन्तरणैव निर्वाहा-
 दिति न पक्षभेदेन प्रतिबन्धकताभेदः । बह्नित्वादीं विधेयभावच्छे-
 दकावपर्याप्तिनिवेशश्चोपाध्यायमतैऽप्यावश्यकः, अन्यथा पर्वतीयव-
 ह्नित्व्याप्येयान् पर्वत इत्यादि परामर्शान्महानसीयवह्नौ लाघवज्ञान-
 दशायां पर्वतादौ पर्वतीयवह्न्यनुमितेरनिर्वाहात् ।

अथ पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादियाधप्रहृदशायां तद्धर्मिकलाघ-
 वधीसत्त्वेपि तत्र पर्वतीयवह्न्यादेरेवानुमितिनन्त्यमत इति तादृशवा-
 धप्रहृदस्य लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतासामुत्तेजकत्वमावश्यकं, तथा च
 पर्वतादौ महानसीयवह्न्याधप्रहृदेषु उक्तलाघवज्ञानसत्त्वेपि चत्वरा-
 दौ चत्वरीयवह्न्यानुमित्युत्पादात्तद्धर्मिकतदबाधितवह्न्याद्यनुमितौ त-
 त्द्धर्मिकमहानसीयवह्न्याधप्रहृदमुत्तेजकीकृत्य पक्षभेदेन लाघवज्ञान-
 स्य विभिन्नप्रतिबन्धकताकल्पनं नव्यानामप्यावश्यकमिति चेत् ।

सत्यम् । एवमपि पर्वतादिविशेष्यकशुद्धबहिःत्वावच्छिन्नप्रविधेयता-
 कानुमितित्वं बाधितबहिःधर्मिकलाघवज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदक न
 व्यमते, उपाध्यायमते तु पर्वतादिधर्मिकशुद्धबहिःत्वावच्छिन्नपर्वतीव-
 यद्वशाच्चनुमितित्वम, अन्यथा पर्वतादौ महानसीयवन्त्याच्चनुमितरपि
 तद्वर्तिकलाघवज्ञानादनुपपत्तिरिति प्रतिबन्धतावच्छेदकलाघवात्-
 व्यमतेमेव साध्याः । न च महानसीयवद्व्यादिधर्मिकप्रतिबन्धक
 तायां तदज्ञानप्रतिबन्धकबाधतदभाषव्याप्यवत्ताज्ञानतदभाषावच्छे-
 दकधर्मदर्शनानामनेकेषां नव्यमते उत्तेजकतया गौरवम् उपाध्या-
 यमते च पर्वतीयवद्व्यादिधर्मिकलाघवज्ञानमात्रस्य तत्रोत्तेजकत्वं
 तादृशबाधादिमहदशायामपि पर्वतादौ महानसीयवन्त्यादेरेव बहि-
 त्वादिना भाससम्भवेन पर्वतीयवद्व्यादेस्तत्र भानानुपगमेन तादृश-
 बाधादिवुद्धेरनुत्तेजकत्वमिति बाध्यम् । बाधादिवुद्धीनां महानसी-
 यवद्व्यादिमत्ताग्रहाविरोधित्वेनानुगम्य उत्तेजकत्वसम्भवात् । नव्य-
 मतेपि तेषां पृथगुत्तेजकत्वविरहात् उपाध्यायमते पर्वतीयवन्त्यादिध-
 मिकलाघवज्ञानादेर्यत्रोत्तेजकता तत्र पर्वतीयव-ह्यन्यवद्व्याभाववानिति
 बाधादिवुद्धेरपि तद्व्यायां पर्वतीयवन्त्यादिना ननिर्वाहार्थमुत्तेजकता-
 या बाध्यतया गौरवाच्च । लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविशे-
 पस्योत्तेजकत्वानुपगमे लघ्वर्थबाधप्रहदशायां लाघवज्ञानसत्त्वे अनु-
 मितिरव न स्यात् प्रमाया भ्रमस्य च प्रतिबन्धकत्वसत्त्वं इति बा-
 धप्रहाभाववशिष्ट्य प्रतिबन्धके निवेशितम् । बाधप्रहस्य विरोधिप्रह-
 मात्रोपलक्षणं तेषां च महानसीयवद्व्यादिमत्ताग्रहाविरोधित्वेनैका-
 भाव प्रातिस्विकरूपेणाभावकूट वा निविशतामित्यन्यदेतत् । प्रति-
 बन्धतावच्छेदक च न यथाऽर्थवद्व्यानुमितित्वं यथार्थस्य तद्वति तत्र
 कारकत्वस्य तत्तद्वहिव्यक्तिभेदेन भिन्नत्वात् । नापि बह्वन्तरानुम-
 तित्वं बहिःद्वये लाघवज्ञानसत्त्वे परस्परप्रतिबन्धनानुमित्युच्छेदप्रस-
 ङ्गात् । एकलाघवज्ञानेऽपरलाघवज्ञानानामुत्तेजकत्वे गौरवात् । कि-
 न्तु शुद्धबहिःत्वावच्छिन्नप्रविधेयकानुमितित्वमेव अतोपि महानसीय-
 बहिःत्वादिभानसिद्धिरिति दिक् ।

इतरबाधसदृहतसामान्यतोदृष्टस्यापि व्यापकतानवच्छेदकप्रका-
 रकानुमितिजनकताया उक्तत्वात्तद्व्यन्यविशेषधर्मप्रकारकानुमिति-
 विरोधितयापि बाधस्य हेत्वाभासत्वं व्ययस्थापयति तथेति । सामा-

न्यतोष्टयात्-सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्साक्षानात्, तद्विपर्यय-
 दाशेषविशेषवाधसदृशतादिति । यद्यद्विशेषरूपावच्छिन्नं सामान्य प्र-
 सिद्धं तदेकतररूपाभिन्नापरसकरूपावच्छिन्नस्य बाधसदृशतादित्य-
 र्थः । शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकेति । यद्विशेषरूपावच्छिन्नस्य बाधो
 न गृहीतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रसिद्धप्रकारिकेत्यर्थः । तदानीमप्रतीतस्या-
 त्मवृत्तित्वस्य बाधप्रहेपि गुणत्वादिना दिगन्तव्यवृत्तित्वस्य बाधप्रहे
 विशेषतो मनोवृत्तित्वानुमित्युत्पत्त्या सहकारिशरीरे प्रसिद्धिनिवेशः ।
 संख्याभोजनप्रसिद्धिदशायां विद्याभोजनमात्रबाधप्रहात् विशेषतो
 रात्रिभोजित्वस्य पीनत्वेनासिद्ध्या साफल्यनिवेश । अज्ञानसुरभिग-
 न्धस्य सुरभिजिजातीयगन्धबाधप्रहात् गृहीतपृथिवीत्वेन सुरभिग-
 न्धत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमित्यनुत्पत्त्या प्रसिद्धेः सहकारितालाभाय
 शिष्यमाणे प्रसिद्धिविशेषणमुपात्तम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । यादृशसामग्रीयलादारमवृत्तित्वाप्रसिद्धिस्थले
 तद्बाधप्रहेपि मनोवृत्तित्वानुमितिस्नादशीसामग्री अगृहीतवाधस्या-
 त्मवृत्तित्वस्य प्रसिद्धिदशायामपि तत्कथं तदानीं न मनोवृत्तित्वानु-
 मितिः न हि मनोवृत्तित्वानुमितावारमवृत्तित्वप्रसिद्धे प्रतिबन्धकता
 सम्भवति येन तत्सखात्सामग्रीधिरहः, तथासति तद्बाधप्रहेपि म-
 नोवृत्तित्वानुमित्यनुपपत्तेः । न च तत्र तत्तद्विशेषवाधप्रहाभावविशि-
 ष्टतत्तद्विशेषप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वाश्रायं दोष इति वाच्यम् । तथा
 सनीतरथाधप्रहेहेतुताया निर्युक्तिकत्वापत्तेः वचेजकतयैव तदुपयो-
 गोपपत्तेः । यत्र विशेषान्तरमात्रस्यैव न प्रसिद्धिस्तत्रोपास्थितविशेषप्र-
 कारकानुमितेर्वारणाय विशेषान्तरप्रसिद्धेरैव हेतुताकल्पनौचित्यात्,
 तस्मात्तद्वधर्मविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नविषयकानुमितौ तद्वि-
 परीतधर्मसहितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रह एव हेतुः न तु विशेष-
 धर्मान्तरविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रहश्च तद्विपरातश्च तद-
 त्यन्ताभावस्तद्वन्धस्यम् । अत्यन्तान्योन्याभावयोश्च प्रतियोगितत्वा-
 वच्छेदकौ, अभाव (ग्रहे) प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यघटितविशेषधर्म-
 प्रकारेण भासमाने प्रतियोगिनि निरुक्तविपरीतधर्मस्य यादृशं विशेष-
 णत्वं साक्षात्तद्विशेषणकौटिप्रविष्टार्थविशेषणतया धा तादृशमेवा-
 नुमितौ तद्वधर्मस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेषणत्वम् । महानसीपभिन्न-
 यद्वपभाववानिरपत्र बाधप्रहे महानसीयत्वविपरीतस्य महानसी-

दान्यत्स्य प्रतियोगिनि साक्षादेव विशेषणतेति साक्षान्महा-
 नसीयत्वविशेषितस्य बह्वित्वाद्यच्छिन्नस्य महानसीयबहिमानित्यनु-
 मितौ भान विशेष्याभावान्यविशिष्टाभाववद्भूतित्वादिवाधप्रहे विशेष-
 प्याभावान्यत्वादेर्भूतत्वादिविशेषणकोटिप्रविष्टेऽभावाद्दौ विशेषणत्व-
 मिति तदर्थाविशिष्टव्यभिचाराद्यनुमितावपि तादृशाभावाद्दौ विशेष-
 प्यतामाचर्यादिसामान्यधर्मस्य विशेषणतया भानाद्विशेषव्यभिचा-
 रादिसिद्धिः । एवं च नाय रात्रिभिन्नभोजी इच्छा न मनोभिन्नद्रव्या-
 श्रिता इत्यादिसामान्याभावाद्यगाहिवाधप्रहदशायामेव पीनत्वगुण-
 त्वादिना रात्रिभोजित्वमनोरूपद्रव्यवृत्तित्वत्वादिप्रकारकानुमितिः ।
 दिवा न मुक्ते न संध्यांशे भुक्ते न पृथिवीवृत्तिर्न जलवृत्तिरित्यादिवि-
 शेपाभावकूटप्रहस्य सामान्याभावप्रादकतयैवोपयुज्यते इति । यद्य-
 थ्येकविशेषवाधप्रहस्थले तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतुत एव विशेषा-
 न्तरप्रकारकसिद्धिरपि सम्भवति, तथापि यत्र तद्विशिष्टसामान्य-
 साधकहेतौ विशेषान्तरव्याप्तिप्रहोऽप्रामाणिकस्तत्र तत्सिद्धयै ता-
 दृशसामान्यन्तरकल्पनम् । न च तत्रापि फलानुरोधात्तादृशव्याप्तिप्र-
 हकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम् । यत्र पूर्वं विशिष्टहेत्वाद्यनुपास्थित्या
 व्याप्तिप्रहो बाधितस्तत्र तत्कल्पनस्यासम्भवात् । न च विशेषणविशे-
 प्ययोरुपस्थितौ महानसविशिष्टोपस्थितिसम्भवात् कालविलम्बेन
 व्याप्त्यादिप्रहोऽनुमितिश्च शक्यते कल्पयितुम्, यत्र च न व्याप्त्यादि-
 प्रहः प्रमाणान्तरसिद्धस्तत्र फलमपलपनीयमिति वाच्यम् । यत्र धूम-
 इत्यादिकमनुपास्थित शब्दादिना बन्धिव्याप्यमहानसीयान्यवद्भूत-
 भावोभयत्वादिना महानसीयवह्यादिव्याप्तिपक्षधर्मताप्रहस्तत्र स-
 र्धमतयिद्धमहानसीयवह्याद्यनुमित्यर्थे तादृशव्याप्त्यादिज्ञानस्य ता-
 दृशानुमिन्निसामग्रीत्वमकल्पयित्वा महानसीयान्यवन्हाभावादिप्रह-
 सहकृतवन्हादिव्याप्यवसाहानस्यैव तादृशानुमितिसामग्रीत्वकल्प-
 नादेवोपपत्तेः, फलापलापादेरन्यात्पत्त्वादिना । यथा विशेषान्तरव्या-
 धप्रहसहकृता सामान्यज्ञानसामग्री । व्यापकतानवच्छेदकविशेषध-
 र्मप्रकारेण व्यापकानुमेति जनयति तथा सामान्यज्ञानसहकृता विशेष-
 पान्तरवाधसामग्र्यपि विशेषधर्मप्रकारेण व्यापकमर्त्यनुमापयति स्थ-
 लद्वय एव विशेषधर्मप्रकारकशयानुत्पादस्यानुभाविकत्वात् तथा-
 विध्यसामग्र्यास्तादृशानुमितिजनकत्वोपगमे बहिर्महानसीयान्यवन्हा-

मायव्याप्योभयादिलिङ्गकमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकपरा-
मर्शस्य महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितौ हेतुत्वात्तदक-
ल्पनेन साध्यताच्चेति मनमवलम्ब्य मणिकृता पुरोवर्तिविशेष्यकव-
ह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वाद्यवच्छिन्ने वह्नित्वाभायवति वह्नित्वप्रकारकत्वाभा-
यानुमानाद्बह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसिद्धिरङ्गीकृतेत्य-
यथेयम् ।

अथभिचारशरीरे अत्यन्ताभावत्वेनाभावनिवेशनेपि आवश्यकप्र-
तियोगिवैयधिकरण्यादिविशेषणेन ध्वंसप्रागभाववारणात्, किन्तु
साध्यात्वन्ताभाववद्गमिष्यत्वमिति मूलमसङ्गतमिष्यमिसन्ध्यायाह कि-
न्तु साध्येत्यादिकमापातत इति ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनेव साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनापि ध्वंसप्रागभावाविन्यावृ-
त्ति सम्भवति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमतेपि तयो-
र्धर्मविशेषसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावादिति
दर्शयितुं साध्याभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिष्य सम्बन्धविशे-
षाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि विशेषणं प्रदर्शितं, स्वध्वंसस्वप्रा-
गभावावच्छिन्नस्वाश्रयस्य च सामयिकस्वात्यन्ताभावावच्छिन्नत्व-
सत्त्वात्त्यन्ताभावं पारित्यज्य ध्वंसप्रागभावोपादानमनुत्तममिष्यार्श-
कयाह स्वप्रागममेत्यादिकमिति । स्पष्टत्वेनेति । तयोः प्रतियोग्य-
धिकरणवृत्तितया सर्वमतसिद्धत्वादिति भावः । उपस्थादिकाले
घटादौ गन्धादेरत्यन्ताभावासत्त्वे तत्तुगन्धत्वादिना साध्यतायां प्रा-
गभावादिकमादाय बाधसमर्पणेपि रूपत्यगन्धत्वादिसामान्यधर्मपु-
रस्कारेण साध्यतायां न बाधनिर्वाह इति प्रागभावादिमिति तदत्य-
न्ताभावस्वीकार आद्यस्य क इत्याह अत एवेति । अत एव ध्वंसप्राग-
भावसमये तदत्यन्ताभावसत्त्वादेय, अन्यथा साध्यात्वन्ताभावज्ञानस्यै-
व स्पष्टः साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया ध्वंसप्रागभावयोर्विराधित्वात्स-
म्भवेन उक्तस्थले बाधानशकाशात् उपपन्नसङ्गतिर्न हि साध्यप्रति-
योगिकाभावमात्रज्ञानमेव साक्षात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य-
धीप्रियोधि तत्साध्यव्यक्त्यभावज्ञानस्यापि साध्यसामान्यधीप्रति-
यन्धकतापत्तेः, किन्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानमेव, न हि
ध्वंसप्रागभावयो सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले तथाऽयम् सा-

मान्यधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति ।

मूलेऽवच्छेदे सिद्धसाधनमिति । विशिष्टघटकविशेषघटादौ साध्यसाधने सिद्धस्यायाधितस्यैव साधन प्रमारूपैवानुमितिरिति यावत् । तथाच न तत्र बाधो दोष इति भावः । अवच्छेदके-ध्वंसप्रागभावादिरूपविशिष्टघटकविशेषणे, हेत्वसिद्धिः-पृथिवीत्वादिहेतोरसिद्धिः, तथाच तत्पक्षकानुमाने न बाधस्यासंकर इति भावः । तनु विशेष्यविशेषणपक्षकेऽसंकीर्णबाधासम्भयेपि विशिष्टपक्षके तस्य निष्पत्स्युद्देश्यत आह विशिष्टं चेति । नान्यदिति । विशेषणविशेष्याभ्यामिति शेषः । गन्धादौ गन्धप्रागभावाद्युपलक्षितघटादिवृत्तित्वसत्त्वेपि न तद्विशिष्टघटादिवृत्तित्वं न हि तद्वृत्तित्वैव एकरसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं निर्बहति, तथा सति प्रतियोगिनो ध्वंसप्रागभाववृत्तितया एकरसमयावच्छिन्नतत्सामानाधिकरण्यमपि स्यादिति तद्विरोधो भज्येत । यदि च ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिन एकाधिकरणे वृत्तौ एकसमयो नावच्छेदक इत्येकसमयावच्छेदेनैकत्रावच्छेदमानत्वरूपो विरोधस्तदा पक्षनावच्छेदकध्वसादिस्मयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं प्रतियोगिन्पधगाहमानानुमितिविरोधितविषयैवेति तादृशानुमिनिविरोधी तदवच्छेदेन प्रतियोगिनो बाधोऽसंकीर्णस्तत्र दोष एवेति पृथिवीत्वादिरूपहेतोस्ताद्विशिष्टवृत्तित्वेनासिद्धिपिरहादिति समाधत्ते तर्हीत्यादि । अधिकरणैक्येनावच्छेदकैक्ये बाधकान्तरमाहान्यथेति । अवच्छेदकमेवेन वृत्तिरिति । एकस्मिन्नधिकरणे विभिन्नावच्छेदेन वृत्तिरित्यर्थः ।

दीधितौ साध्यवस्थानवच्छेदकेत्यादि । तद्विमस्थानवच्छेदकशिखरावच्छेदेन पर्वतादौ धूमादिना घन्त्यादिसाधनेपीत्यर्थः ॥

(चि०) नन्वभावधीरपि न भावधीप्रतिबन्धिका नेदं रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनिश्चयात् । न चाभावप्रमा तथा, अपीतः शङ्ग इति प्रमापद्यत एव पीतोऽयमिति भ्रमदर्शनादिति चेन्न ।

विरोधिज्ञानं हि प्रतिबन्धकं प्रत्यक्षभ्रमस्य च प्रत्यक्षप्रमा विरोधिनी सा च शङ्गादौ नास्त्येव, अनुमितौ

त्वभावप्रमामात्रमेव विरोधीति कथमभावप्रमायां
भावानुमितिरिति ।

स चायं दशविधः । धर्मिग्राहकमानवाधितम् घटो-
व्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण परमाणवः सावयवा
सूक्तत्वादित्यनुमानेन मेरुः पापणमयः पर्वतत्वादिति
सुवर्णमयत्वबोधकागमेन साध्यप्रतिषेधिग्राहकवा-
धितं वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण शब्दोऽश्रा-
वणो गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपदाप्रवृत्ति-
निमित्तं जातित्वादित्यनुमानेन साध्यग्राहकवाधितं
नराशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यङ्गागमेन हेतुग्रा-
हकवाधितं जलानिलायुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शात्वा-
त्सेजोवदिति प्रत्यक्षेण मनो विभु ज्ञानसमवायवाधार-
त्वादित्यनुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्गसाधन-
त्वाद्भिष्टोमवदिति राजसूयकर्त्तव्यतायोधकागमेनेति ॥

इति साधचिन्तामणिः ॥

(दी०) अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदव-
च्छेदेन हेतुमत्ताङ्गानं प्रयोजकमन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादेर-
पि पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिमत्तद्भावात् । न च शिख-
राद्यवच्छेदेन धूमादिमत्त्वमिति चेन्न । अवच्छेदकत्वपूर्वस्तुनोर्गे-
दात् शब्दसामान्यस्याकिञ्चिरत्वात् । अवाच्छिन्नावच्छेदरपि च हेतो-
स्तत्त्वेन गृहीताङ्गायमानामनुमितिं विरुणाद्भि साधप्रमा, सङ्करे-
ऽपि वस्तुनोर्ज्ञानासङ्करात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्ना-
त्मादौ सुखादिसाध्यकदुःखादिवर्त्तमानत्वात् कापिसंयोगाद्यनवच्छे-

दकमूलाद्यवच्छिन्ने कपिसंयोगादिसाध्यकृत्सविशेषत्वादेर्वर्तमानत्वाच्च । अत्र चैतत्कालावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानिति शब्दादिष्वदेवत्कालावच्छिन्नपर्वतपक्षकधूमादेरप्येतत्कालावच्छेदेन वह्निमत्तानुद्धिरनुभवसिद्धा नापहवपर्वतित्याभिप्रायः ॥

इति बाधदीधितिः ॥

(गा०) तत्र पक्षतावच्छेदकशिखराद्यवच्छिन्ने धूमादिमत्त्वस्य तदवच्छेदेन बहुषाद्यनुमितिजनकज्ञानविषयस्यासत्त्वाद्देत्वसिद्धिरिति कुतो याघस्यासंकोर्णता, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुमत्ताज्ञानस्यावच्छेदकावच्छेदनानुमितिजनकत्वे भागासिद्धेरदोषताप्रसङ्गादिति शङ्कतेऽध्यादि । घटत्वादेरिति पञ्चमा । पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गादिति । पृथिवीत्वानुमानाधिकरण्यमात्रेण घटत्वाभावरूपभागासिद्धिग्रहेऽपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तद्वत्ताप्रवृत्तसम्भवादिति भावः । भागासिद्धेर्दोषत्वानुरोधेन पक्षतावच्छेदकपृथिवीत्वाद्यंशे साध्यस्यानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिभ्यामनुमितौ तत्र हेतोस्तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वमास्ताम्, पक्षतावच्छेदकदेशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपसाध्यायावच्छेदकत्वावगाहिभ्यामनुमितौ च न तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुता तदवच्छेदेन बाधयुद्धादिरूपप्रतिबन्धकामावसहितसामानाधिकरण्यमात्रविषयकानुमितिसामग्रीतस्तादृशानुमितिस्वीकारे क्षतिविरहात् । अवच्छेदकत्वपदार्थयोर्भेदेनैकस्य बाधभावमात्राद्भानेऽपि अन्यस्य भानाधिकारेक्षणार्था बाधकभावादिति समाधत्ते अवच्छेदकत्वयोरिति । शिखराद्यवच्छेदेन बहुषाद्यनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुत्वमभ्युपेत्यापि तत्र बाधस्य दोषता व्यवस्थापयति अवच्छिन्नावृत्तेरिति । शिखराद्यवच्छेदेन धूमाद्यसत्त्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वभ्रमविषयधूमादितस्तदवच्छेदेन बहुषाद्यनुमित्युत्पत्तिबाधप्रमैव विवर्णयतीति बाधो दोष इत्यर्थः । बाधयुद्धेः प्रमात्वाभिधानञ्च तद्विष-

यद्रूपदोषमसिद्धिं सूचयितुम् । तथापि तत्र स्वरूपसदसिद्धिसंकर एवे-
त्याशङ्क्य तत्संकरस्याकिञ्चित्करतामाह संकरेपि इति । ज्ञानासंकर-
रादिति । सिद्धिज्ञानदशायां बाधज्ञानस्यैवानुमित्यनुत्पादप्रयोजक-
त्वादित्यर्थः । यस्वसंकरस्थलमप्याह सुखाद्यवनच्छेदकेति । सुखा-
द्यनवच्छेदकं यन्नारकायशरीरादिकं शरीरव्यक्तिविशेषादिव्यो पक्षताव-
च्छेदकं तदवच्छेदेनात्मादिरूपपक्षे समवायेन सुखादिरूपसाध्यव्या-
प्यस्य दुःखादिहेतोर्यत्समानत्वादित्यर्थः । तथान तादृशहेतोरसिद्धि-
विरहात्पक्षतावच्छेदकशरीरविशेषाद्यवच्छेदेन साध्याभावोऽसिद्ध्या-
द्यसंकार्णो बाध इति भावः । व्याप्यवृत्तेः सर्वावयवावच्छिन्नवृत्ति-
कत्वे मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी एतद्दृक्षत्वादित्यादावपि मूला-
वच्छिन्नवृत्तिककपिसंयोगाद्यभावरूपबाधस्यासंकर इत्याह कर्पाति ।

ननु सर्वत्रानुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्य-
मेव भासते पक्षधर्मताबलात् व्याप्यस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकसा-
मानाधिकरण्यरूपपक्षधर्मतायाः व्यापकस्य साध्यस्य पक्षतावच्छे-
दकसामानाधिकरण्यं विना अनुपद्यमानत्वात् न तु पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नत्वमपि साध्यस्य तदवच्छिन्नत्वं विनापि हेतोः पक्षधर्म-
तोपपत्तेस्तद्वलविरहात् बाधाभावबलात् तद्ज्ञाने अभ्यदपि अबाधितं
साध्यादी किन्न भासते । अथ व्याप्यस्य पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपं
तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य तादृशतदवच्छिन्नत्वमन्तरेण नोपपद्यते इति
तदपगाहिनः परामर्शात् साध्ये पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपतदव-
च्छिन्नत्वावगाहिन्यनुमितिर्युक्तैव अत एव भागासिद्धेर्दोषतापीति चे-
त् । भवतु तादृशपरामर्शात् तादृश्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमि-
तिः, न च तावताऽसंकीर्णबाधसौलभ्यम् हेतोः पक्षतावच्छेदक-
धर्मव्यापकत्वे बाधासंभवात् । एवं यत्र तदवच्छेदेन हेतुस्तत्र तद-
वच्छेदेन साध्यमिति व्याप्तौ गृहीतायां देशकालरूपपक्षतावच्छेदका-
वच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानात् तदवच्छेदेन साध्यानुमितिः स्यादेव ता-
दृशव्याप्तिमतो हेतोः पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सत्तायास्तद-
वच्छेदेन साध्यवस्त्वमन्तरंणानुपपत्तेस्तद्भासकपक्षधर्मताबलसम्पत्ते-
रक्षतावादित्येतावतापि न बाधासंकरसौलभ्यम् साध्यानवच्छेदकदेश-
कालावच्छिन्नवृत्तित्वे हेतौ दर्शिताया अवच्छेदकान्तर्भावेण व्याप्तेर-
सिद्धेरित्युपाध्यायानुयायिनामाक्षेपमनुभवलंघनेन परिहरति अत्र

वेति । शब्दादिवदित्यन्तं दृष्टान्ताभिधानमनुभवदाख्याय ।

इदं तु बोध्यम् । यादृशव्याप्तिज्ञानात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः के-
पलमेकत्र द्वयमिति रीत्या वैशिष्ट्यविषयिणी प्रमानुमितिरनप्रमात
एव चेद्वाचविशेषाभायसहकृतात्पक्षतावच्छेदककालादिविशिष्टानु-
योगिकसाध्यवैशिष्ट्यविषया प्रमानुमितिर्भवेत् तदा गुणादौ द्रव्यवृ-
त्तित्वाद्युपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकजात्यादिलि-
ङ्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिवैषाधिकरण-
घटितव्याप्तिप्रमातोऽसति बाधावतारे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयप्रमा-
नुमितिरपि तुल्ययुक्त्या युज्येतेति व्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नवैषाधिकरणनिवेशनमनर्थक स्यादिति दिव् ॥

गिरीन्द्रदुहितुर्नमस्तुत्वेपावतसंभव-
त्पदांशुजज्ञ कृपाकलिततोक्षणधोसम्पदा ।
गदाधरीधिर्निर्मिता कठिनदुर्गमतर्काटवी
नवीनपदवी मुद वितनुवा सदा धीमताम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता-

अनुमानखण्डदीधितिटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ समाप्तेय बाधान्ता गादाधरी ॥

॥ अथ ॥

असाधकतासाधकत्वप्रकरणम् ।

अथ हेत्याभासानामसाधकतासाधकत्वेन सदुत्तरत्वं जात्यादीनां चासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वादसदुत्तरत्वम् । अथ विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमितेः प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन, यद्वचसि वादूयुक्तदूपणावगमः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूपणमात्रमुद्गाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेन्न । वयं-त्युद्देश्यं परानुमितिप्रतिबन्धः, स्थापनाया असाधकतासाधनत्वञ्च । तत्रार्थं दूपणमात्रज्ञानादेव । द्वितीयन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् । प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूपकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वाऽसाधकतासाधनम् । नन्वेवं पञ्चावयवप्रयोगापेक्षा स्यात् अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न । दूपणस्यासाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्मताया एवोद्गाव्यत्वात् अन्यथा अधिकतापत्तेः । नन्वेवं कृतकत्वेनानित्यत्वा-नुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति चेन्न । कथायां समयविषयतया दूपणे त्वसाधकताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्वविरोधात् ।

(आ०) असाधकतासाधकत्वनिर्बचनायोपोद्धातसंगतिमाह हेत्याभासानामिति । तथाचासाधकत्वाज्ञाने सदुत्तरत्वापरिचये हेत्या-

भासनिर्वचनमेव व्यर्थमापद्येतेति भावः । न वसाधकतासाधकत्व
 न सदुत्तरस्य असाधकतासाधनस्यैवाभाव इत्याह अथेति । परति ।
 परेण यामनुमितिमुद्दिश्य प्रयोग कृतस्तस्या इत्यर्थः । अ यथा यद
 पक्षया परत्व तदीयावरुद्धत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वप्राप्तेरसङ्गत्या
 पक्षे । विरुद्धत्व शुद्धावनस्य त्वत्प्रमुक्तानुमानाद्विरुद्धत्वादिप्रतिहतात्
 मऽनुमितिरित्यर्थो न तुद्गावितेन प्रयोक्तुरनुमितिप्रतिबन्ध इत्यर्थः
 इति भावः । एवमप्रपि । द्वितीय विविति । असाधकत्वसाधन तावन्न
 यावद्विरुद्धत्वादिलिङ्गत्वेन हेतुपञ्चम्यन्तत्वेनाच्यत इत्यर्थः । ननु
 द्वयमुद्देशमित्यत्रैवाक्षेप स एव च समाधिरित्यसंगतेर्द्वयारुद्ध्यत्व
 यजिमाह प्रतिबन्धकत्ववदिति । दूषणस्योद्गाव्यतया दूषणत्वस्यो
 भयरूपतया तदुभयरूपोद्गावनमुद्देश्यमिति भावः । वस्तुगत्या सा
 धकऽसाधकत्वानुमानतावपि न स्वपक्षसिद्धिरित्यनुमितिप्रतिबन्धका
 पत्यास आवश्यकस्तनासाधक वनिर्वाहात् असाधकत्वानुमितिस्त्व
 नावश्यकी तदभावाप स्वपक्षसिद्धः, दूषणत्वप्रकारान्तरापक्षार्था तु
 काचि कस्तदुपन्यास सामयिक इति सर्वतात्पर्यार्थः । पक्षधर्मताया
 इति । यद्यप्यसाधकतानुमाने विरुद्धत्वादित्येव प्रयोज्य न तु पक्षध
 र्मतापि धूमवत्त्वादित्यत्रवानाकाङ्क्षितत्वात्, तथापि विरुद्धायमिति
 प्रथमोद्गावनमभिप्रेत्येदं द्रष्टव्यम् । अधिकेति । आकाङ्क्षिताधिकम
 नाकाङ्क्षितमथान्तरमिति यावत् । हेतुद्वयानुपन्यासेन यथाश्रुतस्या
 सङ्गतारिति । अन्यथेति ।

न-वनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपदूषणत्वनिश्चयादय कथ
 क वनिर्वाहात्कथमव न हीदमथासाधकत्वव्याप्ति, अपि त्विदमसाध
 क वमव तथाच तद्व्याप्तिप्रतिलन्धान कथकत्वस्तत्रमव । न चानुमि
 तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वमनुमित्यभावनियत यजज्ञान तद्वत्त्व
 तथा च यत्र विरुद्धत्वाद्स्तत्रानुमित्यभाव इति व्याप्तिमातैवति वा
 च्यम् । अनुमित्यभावस्यासाधक वरूप वाभावादपि त्वनुमित्यभावप्र
 योजकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वस्य तत्त्व तद्व्याप्तश्चाप्रतिसहितैवति ।
 'मैवम् विरुद्धस्यवानुमितिबन्धकतावच्छेदकतया यत्र विरुद्धत्व तत्र
 तथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकव धामति सहचार्यीप्रौव्यणव्याप्तिप्रहाव
 द्यप वादि युत्तरकल्प प्रथमकल्पे च स्फुटैव प्रतीतारत्यभ्युपगमान्,
 अत एवानुमान यभावस्य ज्ञानन साध्यनिश्चय पक्षत्वाभावानुमिति

सम्भवतीत्यनुमित्साधीनया पक्षतयाऽनुमितिरिति सामयिकसाधकतासाधनं सर्वसिद्धमिति ।

(चि०) नन्वेवं कृतकत्वेनानुमाने तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्यापिकथासम्भवात् । यस्तु कथारम्भे बाधस्याऽसाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति तं प्रति तदुदूपणत्वं प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव । यस्तु दूपणे पक्षधर्मतामाश्रमुद्भाव्यं तन्न, यत्र वादिनोस्तथा समयोऽन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति । तन्न । कथासम्प्रदायविरोधात् । अथासाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वम्, तेनापि तत्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात् कदाचिदजनकत्वं सद्धेतावपि । नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टपक्षधर्मिज्ञानाजनकत्वं तत्, न हि दूपणत्वज्ञानदशायां पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः, साध्यविशिष्टपक्षज्ञानञ्च हेतुत्वेन ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेत् । सद्धेतावसत्प्रतिपक्षतादशायामपि पूर्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्यसाधकताप्रसङ्गात् । अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं तत्, बाधविरुद्धयोरपि तस्याज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेत् । सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्त्वेन ज्ञानदशायां साध्यभ्रमजनकत्वात् अज्ञाने साध्यभ्रमाजनकत्वात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरराहित्यं, सत्प्रतिपक्षासाधारणसद्धेतोरभावात् दशाविशेषे तस्य दोषत्वात् साध्याप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्त्यप्रसिद्धेश्च । नाप्यनैकान्तिकाद्यन्यतमत्वम्, यत्किञ्चिदनैकान्तिकत्वस्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यनैकान्तिकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन केव-

लान्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः अंशतः सिद्धसाधनात् सा-
ध्याविशेषाच्च । यत्तु एतत्कालीनएतत्पक्षीयत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वाभावः, तत्तत्काल-
तत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिप्रमाजनक-
त्वाभावो वाऽसाधकत्वम् । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः,
एतत्कालीनैतत्पक्षीयत्वतत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयो-
र्व्यधिकरणयोरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । तन्न ।
सद्देतोः सत्प्रतिपक्षत्वाज्ञानदशांयामपि तादृशप्रमायां
करणभावेनासाधकतापत्तेः । नापि तृतीयलिङ्गपरामर्श-
स्य प्रमात्वं तत् । विरुद्धादौ परामर्शाभावात् सद्देतौ
सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्प्रमात्वाच्च । नाप्यनुमिति-
हेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं तत्, सद्देतावपि
कदाचित् व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमिति-
प्रतिबन्धकत्वात् ।

(भा०) अनङ्गीकृत्येति । तथा चार्जाकारनियमो नात्रैव तत्रापीति
भावः । नन्वेवं पृथिवीत्वेन पक्षतावच्छेदकैवेतरमेदानुमानेन पक्ष-
मत्वं न प्रदर्शयतोभयसिद्धत्वात् । न च तत्राप्यभ्युपगमनियमोऽन-
भ्युपगमे व्याघातापत्तिरिति, दूषणान्तरं न त्वभ्युपगम इति वाच्यम् ।
तर्ह्यत्राप्यनभ्युपगमे व्याघातास्तु दोषो नाभ्युपगमनियम इत्यत
आह षस्त्विति । यस्तुव्याप्तिमात्रानङ्गीकर्त्ता चार्वाकादिः । वाच्यस्य-
दोषमात्रस्य, दूषणत्वमसाधकत्वव्याप्यत्वं प्रसाध्य व्याघातेनैव प्रयोग
एवेत्यनन्तर समाचार इति शेषस्तेनासिद्धिरुत्तरं घटतेऽन्यथा पञ्चा-
यवयप्रयोगः कर्तुमर्हतीत्युक्ता समाचारविरोधो नोत्तर घटतेऽनर्हता-
या अत्र युक्तत्वादित्यवधेयम् । हेतुत्वेनेत्युपलक्षणं हेत्वन्तरेण प्रसिद्ध-
मित्यपि योद्धव्यम् । अन्यथा बाह्यमानयं बाह्यविरहादित्यादौ हेतुत्व-
न्नमस्याप्यभावादसङ्गत्यापत्तेरिति । विशेषणत्वमप्रे सिद्धान्त एवेति
स्वकालस्योपलक्षणत्वपक्षमालंब्य दूषयति सद्देताविति । साध्याप्रसि-

ज्ञाविति न च वक्ष्यमाणमप्यसाधकत्वं साध्यगर्भं तत्र न सम्भवती-
ति तदसङ्गाह्यत्वेन न युक्तं तदव्याप्तिप्रदर्शनं तस्य केवलापार्थकत्वा-
दिति वाच्यम् । साध्याप्रसिद्धावपि तत्प्रत्ययप्रसिद्धः शुक्तिरजतप्रत्य-
यादौ तथा दर्शनेन तदजनकत्वलक्षणवक्ष्यमाणासाधकत्वस्य प्रकृते
समर्थनयित्वादिति भावः । केवलेत्याद्युपलक्षणम् । सत्प्रतिपक्षाद्यनुप-
हितेन्यत्राप्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । अशतः सिद्धेति । संशयस्य सिद्धस्यैव
साधनादित्यर्थः । एवमप्येव ॥

(चि०) अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वम-
साधकत्वं, सद्धेतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः,
अनुमितिप्रतिबन्धकत्वञ्च व्यभिचारादिप्रमायास्तृती-
यलिङ्गपरामर्शविघटनद्वारा तुल्यबलतया विषयतया
वेति चेन्न । सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोर्वास्तवतुल्यब-
लत्वाभावेन तद्भ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वान् । न च तुल्य-
बलतया ज्ञायमानेन वाञ्छितसाध्यविपर्ययकत्वज्ञानं
प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति वाच्यम् । तुल्यबलताज्ञान-
मेव हि प्रतिबन्धकं न तु ज्ञायमानत्वज्ञानं गौरवाद-
सिद्धेयम् । न च सत्प्रतिपक्षेऽन्यतराङ्गवैकल्यप्रमैव प्रति-
बन्धिकेति वाच्यम् । अन्यतरत्वं तदतद्वृत्ति, न च त-
दतद्वृत्तिसामानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य दोषत्वं, धर्म-
मात्रस्य व्यभिचारज्ञानादनुमित्युच्छेदापत्तेः, अन्य-
तराङ्गवैकल्यज्ञानोपजाव्यस्य तुल्यबलत्वज्ञानस्यैव प्र-
तिबन्धकत्वाच्च, अन्यथा व्याप्यत्वामिद्व्यन्तर्मायाप-
त्तेः । अधानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनुमितिप्रतिब-
न्धकत्वमसाधकत्वं, तथा हीदमनैकान्तिकादिज्ञानमे-
तत्साध्यवत्तपैतत्पुरुषस्यैतत्कालीनैतत्पक्षकानुमितिप्र-
तिबन्धकम् एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात् . एतदन्य-

तज्ज्ञानवदिति चेत् । एतत्साध्यवत्तयैतत्पक्षकत्वा-
 नुमितेः कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालि-
 एतपुरुषस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः । नापि समी-
 चीनसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययाजनकत्वं, बाधविरुद्धासि-
 द्धेषु साध्यानधिकरणे पक्षे सत्प्रसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः
 वह्निमति बाधे धूमभ्रमात् वह्न्यनुमितेः सत्यत्वाच्च ।
 न चान्यएव वह्निस्तत्र भासते, मानाभावात् तद्वहेः
 प्रत्यभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च । न च
 सानुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन भ्रमः, अनुमितौ लिङ्गभाने
 मानाभावात् । किञ्च भावोऽभावो बोध्यमपि प्रमेयमि-
 ति सत्यानुमितौ भावत्वाभावात्वयति प्रमेयत्वज्ञाने
 एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात् । न चान्यतरत्वं
 लिङ्गं, तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।
 अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र च बाधो ना-
 स्तीति चेत्, तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ वह्निव्याप्यवस्त्व-
 मेव तन्त्रं वह्निव्याप्यश्च किञ्चित्तत्रास्त्येव । अथ
 कूटलिङ्गे वह्निव्याप्याभेदः प्रतीयते तथा च वह्नौ कूटलि-
 ङ्गव्यापकाभेदोऽपि, अन्यथा कूटस्यैव वह्निव्याप्यत्वा-
 प्रतीतेः, एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको वह्नित्वेन भासते
 इति वह्न्यनुमितिरसत्पैवेति चेत् । वह्निव्याप्यालोके
 धूमरोपात् यत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभा-
 वापत्तेः आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदात् । अथ लि-
 ङ्गमनुमितिर्विषयो नियमतः पक्षधर्मताज्ञानविषय-
 त्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितिहेतुवि-
 शेषणधीनिषयत्वाच्च पर्यतत्ववत्साध्यवच्च । किञ्चैकवि-

शेषणवत्त्वेन ज्ञाते विशेषणान्तरधीसामग्री तत्रैव
 विंशष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति धूमविशिष्ट एव वह्नि-
 वैशिष्ट्यानुमितिरिति । नन्वनुमितौ व्यापकत्व-
 भानेऽनुमित्यविच्छेदः । न च फलीभूतज्ञानन्यु-
 नविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं, गौरवात्,
 विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि न । परामर्श-
 स्य चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवत्त्वाच्चे-
 ति चेत् । न सिद्धसाधनेन विच्छेदात् । यद्यप्येवं लिङ्ग-
 ज्ञानेऽप्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तस्यासाधकत्वं,
 तथाप्युक्तमसाधकत्वमत्येवेति चेत्, अस्तु तावदेवं,
 तथापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता ।
 अत एव आर्द्रेन्धनप्रभयो वह्निर्धूमव्यापको नान्यः,
 नच वह्नित्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा, तेन विनापि
 धूमसत्त्वात्, एवं वाप्ये धूमभ्रमात् धूमव्यापको वह्नि-
 र्भासते सच तत्र नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति
 निरस्तम् । दैवाद्भूमसत्त्वे सत्यत्वान् ।

(भा०) तुल्यबलनेति । अत्र वस्तुमत्या यत्तुल्यबलमगृहीताविशेषबलं
 तद्विषयतयोभयविरुद्धबलाविषयतया वेत्यर्थः नतु तुल्यबलत्वमपि विषय
 इति । नन्वन्यतराङ्गवैकल्यसंशयाधायकतया देव इत्यनुभवसिद्ध-
 मित्यस्वरसाहोपात्तरमाह अन्यतरेति । एकेति । सास्नाशून्यायामपि
 यद्यि तदारापेण गोत्वाद्यनुमित्यादादित्यर्थः । लिङ्ग-लिङ्गनावच्छेदकम् ।
 वह्निव्याप्येति । एतच्च अभ्युपेत्य समाहितम् । वस्तुतो वह्निव्याप्याभेदे
 वह्निस्तद्व्यापकत्वेन भासते न तु कूटव्यापके वह्नित्व सामग्रीविरहा-
 दिति ध्येयम् । नियमत इति द्विलिष्टमावश्यकतया निर्धार्यमानतया
 वेत्यर्थः । तेनाद्येनाकस्मिन् द्वितीयन तु व्यापकतावच्छेदकावच्छि-
 द्रमपि संदिग्धमुदाहृतमायादि वार्यत इति भावः । मध्यमेतावपि नि-
 यमेनेति पूरणीयं आकस्मिकस्य तत्रापि धारणीयत्वादिति । नांशवि-

पक्षयेदमसाधकत्वं निरुच्यत इत्याह तथापीति । अस्तु तावदे-
 धमित्यभ्युपगमधाद्, यस्तुनो नोक्तानुमानादपि तथा सिद्धिरित्येव
 परः । तदसिद्धिर्थाज तु अनुमानं सामान्यभाषेन फलाभावाद्वाधित
 तथाहि किं साध्यविशिष्टपक्षकानुमितित्ववत्तत्र लिङ्गमपि विषयतया
 कार्यतावच्छेदक विशेष्यानुमितिं प्रति व्याप्तिष्ठानादीनां हेतुतेति म-
 न्यसे, अथवा सामान्यत एव प्रमाणमात्रस्योपनीतभानजनकत्व सुर-
 भिचन्दनमित्यादीं क्लृप्तमित्यत्राप्येवमिति । आद्यो गौरवानुभवधिषे-
 धाभ्यामेव निरसनीयः । द्वितीयस्तु स्यादेव यदि सौख्यंशो संस्कार-
 रूपप्रत्यक्षसन्निकर्षवदिहापि व्याप्तिरूपलिङ्गसन्निकर्षो लिङ्गेनापि मयेत्,
 अन एव शक्ते, शब्दसन्निकर्षस्यस्याभावात् शब्दो न शब्दयुद्धिविषय
 विशेष्यामाने ससर्गांमाने च विशिष्टयुद्धिसिद्धेः अन्यधानुपपत्त्यैव प-
 क्षससर्गावन्तर्भाष्येचानुमितिशाह्वी प्रात लिङ्गशब्दयोर्हेतुतेति व्याप्ति-
 क्तिविरहेपि पक्षससर्गावचरे ताभ्या ते जन्येते इति सर्वं सुख्यम् ॥

(चि०) उच्यते । स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्र-
 त्ययाजनकत्वमसाधकत्वं । तथाहि-विरुद्धत्वाद्विज्ञान-
 दशावर्त्तीदं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकं विरुद्धादित्वात्
 पक्षविशेषणमहिम्ना तत्तदशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजन-
 कत्वं सिद्धयति । वाधितादावपि लिङ्गत्वध्रमान् पक्षे सा-
 ध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्र-
 सिद्धिः । यद्वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपव-
 चमसाधकत्वं, तथाहीदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धक-
 तावच्छेदकरूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत्, अ-
 नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकश्च रूपं ज्ञाने विषयतया
 कान्तिकादित्वमेव । न च साध्याविशेषः, उपाधिविशेष-
 स्यानुमेपत्वात्, तोषत्वेन पिपासोपशमनसमर्थतावच्छे-
 दकरूपपरत्थानुमानवत् ।

। अन्ये त्वनैकान्तिकयाधिताविरुद्धेष्वव्याप्यत्वं व्या-

प्यत्वासिद्धेऽनैकान्तिकत्वं स्वल्पासिद्धसत्प्रतिपक्षा-
साधारणेषु दशाविशेषेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानवि-
पयत्वमसाधकत्वम् । न चैदमनैकान्तिकोऽसाधक-
इति सह प्रयोगानुपपत्तिः, तत्राव्याप्यत्वस्यासाध-
कशब्दार्थत्वात् । असाधकताननुगमेऽपि च हेत्वा-
भासत्वमनुगतमेव यस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं
तस्य हेत्वाभासत्वादिति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगङ्गेशोपाध्यायविरचिते
तस्यचिन्तामणौ अनुमानखण्डे हेत्वाभासा-
नामसाधकतासाधकत्वग्रन्थः समाप्तः ।

गादाधर्पा अनुमानखण्डो वाधान्तः समाप्तः ।

(शा०) स्वज्ञानकालस्य विशेषणत्वमादाय सिद्धान्तमाह स्वज्ञाने-
ति । साध्यप्रत्ययजनकत्वं साध्यप्रत्ययजनकतावच्छेदकरूपविरहस्त-
नि चाध्यभिचारित्वादीनि असत्प्रतिपक्षत्वायाधित्वान्तानि तदभावः
कदाचित्सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णोऽपीति स्वज्ञानकालीनतया स विशेषितः स
च न तादृशोन्यथा तथाज्ञानरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावात्, एव च
सव्यभिचारित्वादिरेव पर्यवसितस्तथा सत्यपि यथा न साध्याविशेष-
स्तथाऽऽकर एव स्फुटम् । ननु स्वज्ञानकालीनतया जनकत्वाभावे विरु-
द्धत्वादित्यादिव्यभिचारितस्य जनकतावच्छेदकविरहरूपत्वेऽपि स्वज्ञा-
नविरहकाले विशिष्टाभावात्तथा जनकत्वाभावे यथाश्रुते जनकतावच्छे-
दकाभावरूपे व्यभिचिनेऽपि साधये च स्वज्ञानाप्रवेशे विरुद्धत्वादिति
व्यर्थविशेषणं कदाचिदजनकत्वस्य शायमानत्वलक्षणतज्जनकतावच्छे-
कविरहात्मनोऽशायमानत्वस्य च केवलान्वयित्वादित्यभिर्संधिना सा-
ध्यनिष्कृष्याह तथाहीति । तथाहि ज्ञानकालस्य पक्षतावच्छेदकतया
तत्कालीनत्वं साध्यस्य ननु तस्यापि साध्यप्रवेशो येन व्यभिचारः । न
च व्यर्थविशेषणता, विवक्षितसाध्यस्यासार्धत्रिकत्वात्, साध्यसिद्धि-

जनकतावच्छेदकत्वं तु तत्प्रत्ययजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम्, अ-
 एवासत्प्रतिपक्षितत्वं तु व्ययवलयज्ञानाभावरूपं प्रतिबन्धकाभावरूप-
 तथा स्वरूपसदेवानुमितिजनकं न तु ज्ञातमिति मतावकाशेनेदं घटत
 इत्यरुच्या लक्षणान्तरं पश्यते, तथाच ज्ञायमानत्वज्ञानमपि य-
 घनुमिति हेतुः स्यात् तदा ज्ञायमानत्वमपि तथा जनकतावच्छेदकं
 भवेत् येनाज्ञायमानत्वमवच्छेदकाभावः स्यात् । एवं च सदेतौ सत्प्र-
 तिपक्षाद्यनवतारेपि नोक्तावच्छेदकाभावः कोपीति न केवलान्वयि-
 त्वामिति न व्यर्थविशेषणता । न च सर्वो बाह्यव्याप्यवान्वाह्यमान् तावा-
 दित्यनुमानेन स न तद्वान्मेयत्वादित्यादेना सत्प्रतिपक्षेणैवमन्यप्रापीति
 सर्वमेव सत्प्रतिपक्षितमिति वाच्यम् । सर्वत्र सर्वस्यैवमवतारभावात्
 न च स्वज्ञानदशायामित्यत्र ज्ञाने यथार्थैवायथार्थत्वविकल्पः, ज्ञान-
 मात्रस्य विवक्षितत्वात् भ्रममादायातिप्रसङ्गस्य तादृशावच्छेदका-
 भावेस्वरूपसत्त्वाभावादेवाभावात् । नहि व्यभिचारभ्रमे वास्तव-
 तादृशः सः । न च सत्प्रतिपक्षे विरुद्धाव्याप्त्यादौ लिङ्गातरे कुतो
 वास्तवसत्त्वमिति वाच्यम् । प्रतीतिबलेन तत्र तत्सम्बन्धाभ्युपग-
 मात् स च स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेत्युक्तं हेत्वाभासलक्षणे ।

अन्ये तु यथाश्रुते साध्ये व्यर्थविशेषणत्वाभावेन स्वज्ञानकालमपि
 साध्ये प्रवेशयति तेषां ज्ञानमात्रगर्भताया सदेतावतिप्रसङ्गः । प्रमा-
 त्वपर्यन्ते च वक्तव्ये सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यपि दोषो भवति अस्माकं
 तु दोषशकैव न भवतीति सक्षेप ॥

ननु वाधिने तथा साध्यप्रत्ययाप्रसिद्धा तज्जनकतावच्छेदकाव-
 भावोऽप्रसिद्ध इत्यत आह लिङ्गेति । तस्यान्यस्य वा लिङ्गात्प्रम-
 दशायामित्यर्थः । उक्त्वारुच्या लक्षणान्तरमाह यद्वेति । तद्वत्त्वं चात्र त-
 द्दत्तमानत्वं विवक्षितमतो न सत्प्रतिपक्षोतीर्णोतिप्रसङ्गः, न हि पूर्व-
 श्रेयात्रापि स्वज्ञानदशायामित्यस्ति । अत एव तद्वत्तमानत्वस्य तद-
 वच्छिन्नस्वरूपस्य सार्वत्रिकत्वात् विरुद्धत्वादित्यादौ न व्यर्थविशे-
 षणतेति भावः ।

केचिन्तु नेह व्यर्थविशेषणता व्याप्तेरुभयगुह्यतया व्याप्तिग्रहसा-
 मग्रीसम्पादनाय हेत्वनुपन्यासात्, अपि तु समयबन्धादुपन्यस्तस्य
 हेतुत्वप्रतिपादनाय तद्व्याप्यतानवच्छेदकस्य विशेषणस्य प्रवेशे-

पि न क्षतिः प्रतिबन्धकप्रयोजनतयोपन्यस्तस्य विशिष्टस्योभयसिद्ध-
व्याप्तिकस्य पंचम्या हेतुत्वाभिधानादित्यपि वदन्ति ।

ननु व्यभिचारित्वादि नं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्सत्त्वेव्यप्र-
तिबन्धादित्यत आहानुमितीति । तथाचानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानवि-
षयतावच्छेदकत्वमसाधकत्वमिति पर्यवसितोर्थः । ननु साध्याप्र-
सिद्धावव्यापकमेवमिति चेन्न । आद्ये स्वज्ञानदशायामिति वच-
नादेव तदसंप्राप्तत्वलाभात् । अन्त्येपि न पदार्थरूपस्य साध्य-
स्याप्रसिद्धिः, जयगडदशादिवन्निरर्थकत्वात्, किन्तु वाक्यार्थरूप-
साध्यस्याप्रसिद्धिर्वाच्या तथा च साध्यज्ञानस्य प्रकृतहेतुनिष्ठव्या-
प्तिप्रतियोगित्वाप्रकारकत्वमनुमीतप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मः, स
चात्राप्रसिद्धावपि साध्यस्य नङ्गमे तथा प्रतियोगित्वप्रकारकत्वा-
भावादक्षतः । वस्तुतः साध्याप्रसिद्धिः शुद्धमपार्थकं हेत्वाभासाना-
नामेवासाधकतासाधकत्वात् अज्ञानरूपासिद्ध्यादीनां त्वपार्थकत्वं हेत्व-
र्यान्वययोग्यताधिरहनिश्चयात् हेत्वाभासानां तथात्वेन्युपजीव्यतया
पृथग्दोषत्वम् । न चाज्ञाने किञ्चिदाभासान्तरं तथोपजीव्यमस्ति, अत
एव तेषामनाभासत्वे निग्रहान्तरत्वाभावेपि कथायामुद्गावगम्, अन्य-
थाऽपार्थकाप्रवेशे अन्यत्राप्रवेशे द्वाविंशत्यधिकनिग्रहस्थानानामभावे
तदुद्भवनं न स्यादेव । 'हेत्वाभासाश्च यथोक्ता' इत्यत्रानुकरूपस-
मुच्चयरूपतया चकारव्यारचानात्सत्समुच्चय । अनुक्तप्रकारसमुच्च-
यार्थकत्वेन तद्व्याख्यानात् । न हि धर्मैवानुक्तोऽपि तु उक्तस्यापि
व्याप्त्यासिद्धादेरनुक्तसाध्यविकलदृष्टान्तादिप्रकारतालाभाय चकार-
करणत्वादपि तथोद्गावनाय, तेन व्याप्त्यासिद्धिवद्दृष्टान्तसाध्यवै-
कल्यं तेनैव रूपेणाद्गाव्यत इति लभ्यते, तद्विहापि साध्याप्र-
सिद्धिलिङ्गांशज्ञानाद्यपार्थकान्तकृतमेव साध्याप्रसिद्धित्वादिनैवोद्गा-
व्यं न त्वन्यथेति सर्वं सुस्थम् ॥

(१) (अनुगतसम्भवेऽननुगतं देयमित्यरुचिं मनसि कृत्याह अन्ये-
त्विति । एवं च लक्षणयोः सुस्थत्वे यथाश्रुतमादाय साध्यप्रत्ययज-
नकारं लिङ्गावघ्ननदशयां विरुद्धस्यापीति व्यभिचारो यदाकदा-

(१) () पतद्विकृतः पाठो तातपादसंगृहीतातिप्राचीनालोक-
पुस्तके दृश्यते कलिकातामुद्रितपुस्तके तु नोपलभ्यत इति ।

चित्तदजनकत्वं वेस्तुमात्र पद्येत्यर्थपर्यालोचनया विरुद्धत्वादिहेतौ
 व्यर्थविशेषणत्वंमित्याद्ये । अत्ररूपमपि साध्यज्ञानं न यत्र तत्र साध्य
 प्रत्ययजनकत्वाभावो साध्यप्रत्ययप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मो वा
 इदमप्यप्रसिद्धमित्युभयोः । प्रतिसाधनं साध्याभादवांश्च पक्षोऽनु-
 मितिप्रतिबन्धकत्वधीविषयतावच्छेदकस्तद्वत्त्वं लिंगे नास्ति प्रति-
 साधनवत्त्वस्य काचिदप्यभावात्, स्वरूपासिद्धे च तादृशपक्षसम्बन्धा
 भावादिति द्वितीये च दूषणमलक्षकं द्रष्टव्यम् । अन्यत्र चैतद्ग-
 मात्साध्यप्रत्ययजनकत्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वयोः सामान्यतां प्र-
 द्देण विवक्षितसाध्ये दूषणास्पर्शात् तादृशप्रतिसाधनसम्बन्धस्य
 यथा सत्प्रतिपक्षेऽस्तित्वं तथाऽऽभाससामान्यलक्षणे उक्तम् । चाद्ये
 च पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं तथा तद्वत्त्वमस्यैव
 देताविति व्यर्थानि दूषणानि चेत् क समाधानवार्त्ता । यच्च व्यर्थ
 विशेषणतापरिहाराय समाधानं हेत्वाभासत्वनियतसाध्यप्रत्ययज-
 नकत्वं साध्यमिति । तत्र, तथासति हेत्वाभासत्वस्यैव साध्यत्वो-
 चित्यै तस्यैवासाधकत्वापत्तिरिति दिक् ॥)

(१) इति जपदेवमिधविरचितः हेत्वाभासानामसाधकता-
 साधकत्वप्रकरणस्यालोकः समाप्तः ॥

(१) प्रकरणस्यास्य शिरोमणि मा तद्दीर्घाकारैक्याभ्यात्पातत्वा-
 मुद्रितोप्यालोकोत्र मूलपाठसंगमनाथं प्रदत्त इति ॥

गंगेशोपाध्यायकृतानुमानखण्डस्य अवशिष्टचिन्तामणिः ।

तत्र

ईश्वरवादः ।

(चि०) एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मा-
तृपुरुषधौरेयासिद्धिः—क्षित्पादौ कार्यत्वेन घटवत् सक-
र्तृकत्वानुमानात् ।

ननु क्षित्पादि प्रत्येकं न पक्षः, तस्य स्वशब्देनाभि-
धातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितम्, एकरूपाभावात् ।
अत एव सकर्तृकत्वासकर्तृत्वविचारारम्भकसंशयविषयः
तथाभूतविवादविषयो वा न पक्षः, एकरूपाभावेन तयो-
स्तावत् ग्रहीतुमशक्यत्वात् यादिनोर्निश्चितत्वेन संश-
याभावात् । न च वायुनुमानयोस्तुल्यबलत्वेन मध्यस्थस्य
संशयः, अनुमानाभ्यां तस्य संशयो मध्यस्थप्रश्नान्त-
रञ्चानुमानमिति परस्पराश्रयात् घटेऽपि कदाचित् तयोः
सम्भवात्, प्रत्येकं संशये विवादास्पदत्वेनानुमानेऽर्था-
न्तरत्वापत्तेश्च । न च शरीरापेक्षेण कर्त्रा यत्न कृतं
शरीराजन्यं जन्मं वा पक्षः, जन्यात्मविशेषगुणशब्द-
फूत्कारसर्गाद्यकालीनवेदघटादिलिप्यादिसंप्रदायानामी-
श्वरमात्रकर्तृकाणामसंग्रहात्, असिद्धेश्च अदृष्टद्वारा
शरीरिणोऽपि क्षित्पादिकर्तृत्वान् । नापि जन्मकृत्यज-
न्यं जन्मम् उभयसिद्धकृतिजन्यान्यजन्यं वा पक्षः, क्षि-

नककृत्यजन्यं जन्यकृतिसाक्षादजन्यं वा पक्षः, ईदृश
 रकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षित्यादौ तदभावात्। (१) घटादाव
 प्येवं पक्षत्वेनांशितः सिद्धसाधनात् । न च क्षितिरेव
 पक्षः, अङ्कुरेण सान्दिग्धानैकान्तिकत्वात् । न च निश्चितवि
 पक्षे हेतुसन्देहात् स इति वाच्यम् । हेतौ साध्याभाव
 वद्गामित्यसंशयस्य दूषकत्वात् । स च साध्याभाववति
 हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथा
 पि दोषः । न चैव पक्षेऽपि तत्स्यात्, अनुमानमात्रोच्छेद
 कत्वेन तदितरत्र तस्य दूषकत्वात् । अङ्कुरे हेतोरतिश्च
 येन सान्दिग्धानैकान्तिकम्, तद्विषये च साध्यसन्देहवति
 साध्यानुमितिरेव पचवन् सामग्रीसत्त्वात् । अत एवा
 ङ्कुरः पक्षसम इति चेन्न । तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्म
 ताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि
 पक्षत्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिः । अनुमानान्तराधीनतत्सा
 ध्यानुमित्यनन्तरश्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयाद्वैकमप्य
 नुमानं स्यात् तत्रापि क्षित्या सान्दिग्धानैकान्तात्, क्षिते
 र्विधादविषयत्वे अङ्कुरे प्रथमं माध्यमाने अर्थान्तरान्च (२)
 किमैवमेकैकोपादानाभिज्ञमिदावपि नेश्वरसिद्धिः ।
 नापि सर्गाद्यकालीनं ह्यणुकं पक्षः, परम्प्रति सर्गाद्यसिद्धेः ।

किञ्च सकर्तृकत्वं ? न तावन् कृतिमत्सद
 भावः कृतिमज्जन्यत्वं वा, 'अस्मदादिना सिद्धसाध-
 नात् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानविकीर्णाकृतिमज्ज
 न्यत्वं तदिति चेत्, न । उपादानगोचरत्वं यदि यत्कि-

(१) घटादेरिति पाठस्य प्रकाशकारसंमतयेऽपि सखलादशेषु
 केषु सततगन्तव्यैवोपलब्ध्याऽयमेव मुद्रितः ।

श्विदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनाऽर्थांतरत्वम्, ज्ञानादिजन्यत्वमपि (१) विधाक्षितम्, न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति, व्यभिचारादिति चेन्न । क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनाम् उपादानविषयानिपमेनादृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विधाक्षितम्, तद्धि न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वम् स्वजनककृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्चित्वं वा, घटदृष्टान्तस्य साध्यविकलतापत्तेः घटादौ कुलालादिकर्तृकत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रिया दृष्टान्त इति वाच्यम् । घटेनानैकान्तिकत्वात् चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च । नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विधाक्षितम्, अप्रसिद्धेः । न चोपादानशब्दस्य सम्यन्धिशब्दत्वेन घटक्षित्यादिसमभिव्याहारे तत्तदुपादानगोचरत्वं चैत्रो मातृभक्तो मैत्र्यादिति वाच्यम् । शाब्दे हि बोधे तथा । न चात्र शब्दः प्रमाणं यादिनोऽनाप्तत्वात् । अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहे नेन रूपेण व्यापकसिद्धिः, तच्चोपादानत्वमेवेति कथं नार्थांतरम् । किञ्चैवं घटादावपि तत्तदुपादानत्वेनैधोपस्थित्या सामान्येन रूपेण कुत्राप्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न गृह्येत । अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्मरूपया वा प्रत्यासत्त्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमताऽस्मदादिना सिद्धसाधनम्, तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्व्वसमयासत्त्येऽपि तद्वनः सत्त्वाददृष्टद्वारा तेषामपि जनकत्वसम्भवात् ज्ञानादिमाक्षाजन्यत्वस्य च निरस्तत्वात् ॥

महामहोपाध्यायकृषिदत्तकृतो
 अनुमानखण्डचिन्तामणेः
 अवशिष्टभागस्य प्रकाशः ।

(प्रका०) एवमियता प्रयत्नेन निरूपितस्यानुमानस्य प्रयोजनं दर्शयति *एवमिति* । जगदिति । *कार्यमात्रेत्यर्थः* । ननु तदप्रसिद्धी साध्याप्रसिद्धेः कथं तदनुमानमित्यत आह- *क्षित्यादाविति* । तथा च पक्षधर्मताबलात्तत्सिद्धिरिति भावः ।

मिलितमिति । एकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः । *तयो रिति* । संशयविषयत्वविवादविषयत्वयोरित्यर्थः । ग्राहकाभावमुक्त्या ग्राह्याभावमाह *वादिनोरिति* । *सम्भवादिति* । विशेषादर्शनदर्शयामिति भावः । तथाच तस्यापि पक्षान्तर्भूतत्वे तत्रांशतः सिद्धसाधनमिति तात्पर्यम् । अभ्युपेत्याह *प्रत्येकमिति* । क्षितिः सकर्तृकान्वेति प्रत्येकमित्यर्थः । विवादास्पदत्वेनेत्युपलक्षणं तादृशसंशयविषयत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । *अर्थान्तरत्वादिति* । विचाराद्गुणसंशयविषयतावच्छेदकेन रूपेण पक्षे साध्यसाधनस्य तत्संशयनिवर्त्तकत्वेन प्रकृतार्थसम्यग्दत्तं रूपान्तरेण तत्साधनस्य भिन्नप्रकारकतया तत्संशयनिवर्त्तकत्वेन प्रकृतार्थसम्यग्दत्त्वादिति भावः । *जन्येति* । जन्यात्मा विशेषगुणेऽपि अस्मदादिशरीरस्य कारणत्वात् । सर्गाद्यकालीनवेशदाद्यस्मदाद्यदृष्टोपार्जितेश्वरोपगृहीतशरीरस्य कारणत्वादिति भावः । *अप्रसिद्धेरिति* । अप्रसिद्धेरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह *अदृष्टेति* । तथा च न सर्वसंप्रह इति भावः । घाद्यन्तरमतं पदूयति *नार्पाति* । द्वितीयलक्षणे दोषमाह *घटादेरिति* । चेष्टाद्वारा जन्यकृतेस्तत्र जनकत्वावित्यर्थः । *क्षितिरेवेति* । तथाच नार्थान्तरमिति भावः । *तस्यापक्षत्वेनेति* । परार्थानुमाने प्रतिज्ञाविषयस्यैव पक्षत्वं भवतीति न्नमवत इदं मुत्तरं बोध्यम् । पक्षत्वे-प्रतिज्ञाविषयत्वे । *सर्गाद्येति* । इदानीन्तनानुक्तमस्मदादिनैव योगजज्ञानवता सकर्तृकं स्यादित्यर्थान्तर्देशाद्वा सर्गादीत्युक्तम् । अत्र सन्दिग्धानैकान्तिकमपि बोध्यम् ।

साध्यं दूयितुं पृच्छति *किञ्चेति* । *अप्यभिचारादिति* । *क्षितिपूर्व

मस्मदादिघटोपादानज्ञानस्यासम्भवादित्यर्थः । *घटेति* । कुलालकृते
 श्रेयाद्वारा तज्जनकत्वादित्यर्थः । *घटादाविति* । उक्तस्य तत्कनूकत्व
 प्रयोजकस्य तत्रासत्त्वादिति भावः । *चेष्टात्वस्येति* । न च कृतिध्वं-
 सादौ साध्याव्याप्तिः । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः ।
 किञ्चैवमिति । यदि शाब्देऽपि बोधे तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थिति-
 र्वाच्या तदेत्यर्थः । ननूपादानगोचरत्वेन प्रत्यक्षादीनां जनकत्व विव-
 क्षितं तेन च रूपेण तेषां स्वसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्व, तथा चान्यो
 पादानप्रत्यक्षस्याजनकत्वादेव नार्थान्तरमित्यत आह *अपि चेति* ।
 इदं च नैयायिकमतेनैव रूपेण द्रष्टव्यम् । *तद्वन इति* । नदुपलक्षित
 स्येत्यर्थः । ननु विशिष्टस्य जनकत्व विवक्षितमत आह *अदृष्टेति* ।
 यद्यपि योगिज्ञानस्य नादृष्टकारकतासम्भव, क्षीणदौपत्वेन योगिनोऽ-
 दृष्टासम्भवात् । तथाप्येतदनुमानबलादेव 'धर्मिकल्पनात्' इति न्यायादोप-
 विनापि तस्य जनकत्वं भवत्वित्यर्थान्तरापादानमेवेदमिति ध्येयम् ॥

(चि०) अथ योगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसा-
 मान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्यजन्योपादानगोचरापरोक्ष-
 ज्ञानचिकीर्षाकृतिमदजन्यं जन्यं पक्षः, योगजधर्माजन्य
 सविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्योपादा-
 नगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम्,
 घट्टा अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यज-
 न्यज्ञानादिमदजन्यं जन्यम्, अनागतगोचरसाक्षात्कार-
 रजनकप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकी-
 र्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम्, ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमय-
 वर्त्तिच्छाऽव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिकृतीनां जनकत्वं विव-
 क्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यं पौर्वापर्यं वाऽतो न
 साध्याप्रामिद्धिर्न वा क्षित्यादौ याध इति ।

मैत्रम् । योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनाग-
 तगोचरसाक्षात्कारस्य तज्जनकप्रत्यासत्तीनाथ परस्याप्र-
 सिद्धतया तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्यसिद्धत्वेन प-

क्षसाध्ययोर्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः सा-
 ध्याप्रसिद्धेश्च । तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः क्षि-
 त्तिजनकादृष्टजनककृतिचिकीर्षामाच्चात्काराणः योगजध-
 र्माद्यजन्यानामदृष्टद्वारा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् ।
 न च तादृशसाक्षाज्जन्यत्वं विवक्षितम्, घटादिदृष्टान्ते
 तदसम्भवात्, दृष्टान्ते घटादौ जनकेष्टसाधनताज्ञानस्या-
 नुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन सा-
 ध्याप्रसिद्धेश्च ।

ननु व्याप्तियत्नेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत्र यत्र
 कार्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञकर्तृजन्यत्वमितिरूपा न
 तु यद्यत् कार्यं तत्तत्पत्किञ्चिदुपादानाभिज्ञजन्यामिति,
 एवञ्च यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यत्व-
 मिति विशिष्य व्याप्त्या क्षित्वादौ कार्यत्वं क्षित्वाद्युपादा-
 नाभिज्ञजन्यत्वमेव साधयत्यतो न सिद्धसाधनमिति चे-
 न्न । घटे पटे च कार्यत्वस्य व्याप्तिग्रहः किं प्रत्येकं घटो-
 पादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वेन,
 उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा ? आद्ये घटोपादानाभिज्ञ
 जन्यत्वादौ कार्यत्वस्य व्याभिचार एव । द्वितीये त्वननु-
 गततत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपामा-
 घात् कथं व्यापकताग्रहः ? तत्तच्छब्दस्य स्वभावात्
 ममभिव्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत् । न । अनुमानं
 शब्दस्य भावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वान् । अत एवेदानीं
 देवदत्तो यहिरस्ति विद्यमानत्वे मति गृह्यमन्वात्,
 विद्यमानत्वे सति यो पदा यत्र नास्ति स तदा तदति-
 रिक्तदेशेऽस्ति यथाऽहमेव यहिरसन् गृहे प्रतिष्ठामीत्य-
 च्च पक्षदृष्टान्तमाधारणयत्पत्स्वययोरनुगतयोरभावात्ता-
 यपि किन्तु व्यतिरेकीत्युक्तम् । तृतीये सिद्धसाधनमेव ॥

(प्रका०) *अथेति* । अत्र प्रत्यासत्त्यजन्यत्वं विशेषणं पक्षे पक्षा सिद्धिवारणार्थं साध्ये तु सिद्धसाधनवारणार्थम् अदृष्टकारा योगजादि ज्ञानानामपि जनकत्वस्योक्तत्वात् । एवमग्रेऽपि । *ज्ञानाध्यवहितेति* । इदं च वस्तुगतिमभिप्रेत्य न त्विदं साध्यतावच्छेदकप्रविष्टं ज्ञानादि- प्रत्येकविशिष्टजन्यत्वस्य साधने साध्याप्रसिद्ध्यादेरभावात् पक्षधर्मता- यत्नेन विलक्षणज्ञानासिद्धेः अत एव सिद्धान्तेऽपि तथैव भविष्यति । *न त्विति* । विवक्षितमित्यनुपपद्यते, साध्यतावच्छेदकप्रविष्टत्वे नेति शेषः ।

पक्षसाध्ययोरिति । पक्षविशेषणसिद्ध्या आश्रयासिद्धिः, सा- ध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धोरिति बोध्यम् । *सिद्धा वेति* । योगजधर्माद्यजन्योपादानगोचरज्ञानादिसिद्धौ वा तस्याप्यदृष्टकारा क्षि- त्यादिजनकत्वसम्भवात् पक्षे तदजन्यत्वस्यासिद्धेरित्यर्थः । *सिद्धसा- धनादिति* । यत्किञ्चिदुपादानाभिप्रायेणेदम् । वस्तुतोऽप्रयोजकत्वादि- शिष्टसाध्ये न व्यापकत्वमिति बोध्यम् । *साध्याप्रसिद्धेरिति* । यद्यप्य- परोक्षज्ञानजन्यत्वं स्वत एवाप्रसिद्धम् अनुमितेः परोक्षत्वाभावात्, तथाच किं सविकल्पकजन्यत्वोपवर्णनेन । तथापि घटादेसादृशमत्यक्षजन्यत्वं नास्ति मानामावादित्यपरोक्षपदमपास्य ज्ञानघटितमेव साध्य कर्तव्यम् । एवञ्च तेन रूपेण साध्याप्रसिद्धिरुक्तेः भावः ।

वस्तुतस्तु अनुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिप्रहजन्यत्वेन चे- त्यर्थः, तथा च विशेषणविशेष्योभयाविरहाद्विशिष्टसाध्याप्रसिद्धेरित्य- र्थः । *उक्तमिति* । त्वयेति शेषः ॥

(चि०) अथ सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं ज्ञानेच्छाकृति- समानकालीनसामग्रिजन्यं कार्यत्वात् घटवत्, अदृ- ष्टमामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेन्न । परं प्रति स- र्गाद्यसिद्धेः । ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वात् उदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं द्व्यणुकासमवायिकारणसमकालीनकृतिजन्यमि- त्ति निरस्तम् । द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृति- त्वेन गौरवाप्रयोजकाभ्यामजनकत्वात् ।

किञ्च कार्यत्वं ? न तावत् योगोपस्थितकृत्यर्ह-

त्वम्, असिद्धे' । नापि पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालस
म्यन्धित्वम्, तत्तत्पूर्वकालस्याननुगतत्वात् सकलपूर्वका
लस्याप्रसिद्धे । नापि कादाचित्कृत्य प्रागभावेनानैकान्ति
कत्वात् । नापि प्रागभावप्रतियोगित्व, ध्वसेनानैकान्ति
कत्वात् । नापि सत्त्वे सति तत्त्व, सत्ताजातेः पर प्रत्य
सिद्धे, स्वरूपसत्त्वस्य च ध्वसेऽपि सत्त्वात् ॥

(प्रका०) *अथ सर्गेति* । तथाच तत्कालेऽस्मदादिज्ञानाभावात्त
दाश्रयेश्वरसिद्धिरिति भाव । न च ब्रह्माण्डान्तरवर्तिज्ञानादिकमादाया
र्थान्तरम्, तत्कालविशेषस्य सकलब्रह्माण्डसाधारणत्वेन युगपदेव तन्ना
शसम्भवनं तत्र मानाभावात् । अत्र च सर्गान्तरज्ञानादिसमानकालीन
कालादियत्किञ्चित्कारणजन्यत्वेन सिद्धसाधनधारणाय सामप्रापदम् ।
ननु तथापि तादृशादृष्टजनकसामग्या अर्थान्तरमस्त्वित्यत आह *अ
दृष्टेति* । न हादृष्टसामग्री अदृष्टप्रागभावादिघटिताऽन्यत्र जनिकेत्यर्थ ।
यत्त्वादृष्टसामग्रीध्वसेऽदृष्टसामग्रीजन्यस्वर्गे व्यभिचार इति । तत्र ।
सामग्या नित्यकारणघटितत्वेन ध्वसासम्भवात्, अदृष्टसामग्या
स्वर्गं प्रयजनकत्वात् । अदृष्टजनकयागादेरेव स्वर्गजनकतया बाधि
तत्त्वात् । यद्यप्यदृष्टसदृक्तादृष्टसामग्रीज यत्त्वेन द्यणुकस्य नादृष्टत्वा
पत्तिरिति । तदपि न । लाघवाद्दृष्टसामग्रीजन्यत्वस्यैवादृष्टत्वप्रयोज
कत्वादिति भाव । ननु मास्तु ज्ञानादीना द्यणुकजनकं च तथापि तदा
श्रय वनेश्वरसिद्धि स्यादेवेत्यत आह *उदासीनेति* । कार्यकारणभा
वादितर्काभावाद्योदासीनसिद्धिरिति भावः । उदासीनसिद्धावपि न
त्यभिमतप्रयोजकेश्वरसिद्धिरित्यप्याहु । *द्यणुकासमवायीति* । त
द्यणुकासमवायीत्यर्थ । न च द्यणुकान्तर व्यभिचार । तस्य पक्षस
मत्वादिति भाव ।

असिद्धेरिति । पर प्रतीति शेष । न चादृष्टद्वारा इत्यर्हत्स्य त
म्यतपीति वाच्यम् । तथापि ध्वसे व्यभिचारादिति भाव ॥

(चि०) यजु अथ घटः एतद्धटकजनकानित्यज्ञान
चिर्नीर्णाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः काट्यत्वात् पट्यादि
त्यादि । तत्र । चिपक्षे पापकाभावेनाप्रयोजकत्वात्, अ
न्यथाऽप्य घट एतद्धटकजनकानित्यादृष्ट्यातिरिक्तादृष्ट

जन्यः कार्यत्वात् अपरघटवत्(१)। एतत्(२)सुखदुःखसाक्षात्कारौ एतज्जनकानित्यसुखदुःखातिरिक्तसुखदुःखसाध्यौ सुखदुःखसाक्षात्कारत्वादित्यादिना नित्यधर्माधर्मसुखदुःखाश्रयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । अयं घटः स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तज्ञानाद्यजन्यः घटत्वात् अपरघटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च ॥

(प्रका०) *यदिति* । पक्षधर्मतापलाभित्यज्ञानसिद्धिः । साध्ये एतत्पदमकिञ्चित्करम् । अप्रयोजकत्वमेव विशदयति *अन्यथेति* ॥

(चि०) केचित्तु-दृश्यते तावदभिमतविषयग्राहिणीन्द्रिये मनो निवेशयते; पुंसो मनःक्रियानुकूलो यत्नः, तथा च सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यज्ञानध्वंमानाधारकालाधारज्ञानजनकात्ममनःसंयोगजनिका मनःक्रिया तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलकारणाधारकालानन्तरकालानाधाराद्यसत्ताका तन्मनःक्रियात्वात् सम्मततन्मनःक्रियावत्, अर्थात् प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिद्ध्यतीत्याहुः । तन्न, सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मानाभावः पूर्वक्रियैव संयोगसंभवात् । ईश्वरवादिनां तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः कालोऽप्रसिद्ध एव, क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च । क्रिञ्चैवं प्रयत्नानाधारकालानन्तरकालाधारत्वम्, अर्थात् तत्सिद्धौ मानान्तरादीश्वरसिद्धावर्धान्तरत्वमिति ।

(प्रका०) *दृश्यते तावदिति* । अनेनवक्ष्यमाणानुमाने साध्यप्रसिद्धिर्दशितेति । तथाच सर्गाद्येति । सर्गाद्यकालीनं यच्छरीरं तज्जन्यं यज्ज्ञानं तद्व्यंशानाधारो य कालस्तदाधार यज्ज्ञानं तज्जनको य आत्ममनःसंयोग तज्जनिका मनःक्रिया पक्षः । न च न्यायनये सर्गप्रलय-

धोरनादित्वात् सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यघ्न्यसानाधारकालाप्रसिद्धिः
सगपदस्यैतरसर्गपरत्वात्, तथाच सर्गाद्यकालीनज्ञानजनकात्म
गन सयोगजनकमनःक्रियापक्षत्वे इदानी-तनक्रियाणामस्मदादिप्रय-
त्नजन्यत्वात्प्रसृतः सिद्धसाधनमिति भावः । न च सर्गाद्यकाली-
नमन क्रियैरेवास्त्विति चाच्यम् । सर्गाद्यकालीनत्वस्याप्यत्रापि विशेष-
णत्वात् । *तन्मन इति* । तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः तन्मनोगो-
चरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलतन्मन क्रियाकारणाधारे य काल' तदन-
न्तरकालानाधारा भावसत्ता उत्पत्तिर्यस्या सा तथेत्यर्थः । अत्राकार-
णीभूतहादशप्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारत्वसिद्धिप्रसङ्गवारणाय त-
न्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलकारणाधारेति विशेषणम् । एवञ्च का-
रणीभूतस्येय तस्य सिद्धिः । न हि भवति इतरसकलक्रियाकारणस-
त्वेपि प्रयत्नव्यतिरेकेणोत्तरक्षणे क्रिया जायते अथ च न प्रयत्नजन्येति ।
बाधवारणाय तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारेति विशेषणम् । तन्मनोगोचर-
प्रयत्नानाधारचरमक्षणे तदुत्पादितक्रियासत्त्वाद्वाध इत्यत आह *भा-
येति । *अर्थादिति । प्रकारान्तरे बाधादेत्यर्थः ।

दुपपत्ति *तत्रेति* । तथाच पक्षासिद्धिरिति भावः । *पूर्वेति* ।
प्रलयकालीनक्रियैवेत्यर्थः । इदं चोपलक्षणम्, तन्कालीनसंयोगेनापि
ज्ञानसम्भवात् । पूर्वसदकारि शरीरधिरहणाजननात् । *क्रियात्वस्येति* ।
अत्रापि ईश्वरवादिनामित्यनुपजनीयम्, तथाच तत्प्रयत्नमादाय तत्क्रिया-
मात्रे साध्यसर्वाद्यर्थविशेषणमित्यर्थः । *क्रिञ्चैवमिति* । अनुमिते
व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः । *अर्थादिति* । अनुमान-
न्तरादित्यर्थः । तदनुकूलतयात्पण्यासेऽप्राप्तकालत्वमिति श्लेषम् ॥

(चि०) अत्रोच्यते अदृष्टाद्धारकोपादानगोचरजन्यकृ-
त्यजन्यानि समवेतानि जन्यानि अदृष्टप्रागभावाव्या-
प्यप्रागभावाप्रतिपोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा-
कृतिमज्जन्यानि स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचराप-
रोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञानचिकी-
र्षाप्रयत्नविपयीभूतोपादानानि वा समवेतत्वे सति प्राग-
भावाप्रतियोगित्वात् पदेवं तदर्थं यथा घटः, तथा चैतानि
तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय
तथैव निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्देशे समूहालम्बनरूपैवानुमिति-

रूपयते । न च जन्यकृत्यजन्यत्वं तावत् अननुगतेष्वे-
करूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यम् । जन्यकृत्यज-
न्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सा-
मान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः । न च जन्यत्वविशे-
षणव्यावर्त्याप्रसिद्धिः, प्रमेयो घट इतिषदव्यावर्तकत्वे-
ऽपि तदुपरक्तयुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वात् । उ-
क्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वम् । अतएव घटभोक्ता न घ-
टकर्ता इति व्यवह्रियते । एवञ्च शब्दकूत्कारादीनां पक्षतै-
व । ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्तिकता ।
उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वासिद्धत्वेन त-
त्रापि चिकीर्षा । यद्वा पक्षे हेतौ च समवेतत्वं न विशे-
षणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः । साध्ये चोपादानपदं कारण-
मात्रपरमुपादेयमेव । जन्मेच्छाकृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे वि-
वाचितं तेन कृतिध्वंसस्य कृतिजन्यत्वेऽपीच्छाजन्यत्वा-
भावात् पक्षत्वम् । क्षितिरेव वा पक्षः । न चाङ्कुरं सन्दि-
ग्धानैकान्तिकत्वम् पक्षपक्षसमनैरपेक्षेण घटादौ निश्चित-
व्याप्तेर्लिङ्गस्य तयोर्दर्शनेनोभयत्रानुमित्यविरोधात् ।

(प्रका०) *अदृष्टाद्वारकेति* । अत्रोपादानपदं स्वोपादानपरं, तथाच
स्वोपादानमोचरजन्यकृतिजन्या घटादयः प्रसिद्धाः तदन्यत्वे सति ज-
न्यत्वं पक्षतावच्छेदकम् । एतेनोपादानपदं यत्किञ्चिदुपादानपरं तदाऽ-
दृष्टाद्वारकरूपाद्युपादानसृष्ट्यादिमोचरास्मदादिकृतिजन्यानां शब्दादी-
नां पक्षता न स्यात्, क्षित्याद्युपादानपरत्वेऽप्रसिद्धिरिति परास्तम् ।

अन्येष्वमदृष्टाद्वारकेति व्यर्थं अदृष्टाद्वारककृतिमादाय प्रकृते दोषा-
संस्पर्शादिति चेत् ।

अत्र घदन्ति । कांस्यादाधौषधेपादिजनिकया तद्मोचरास्मदा-
दिकृत्याऽदृष्टद्वारा यच्चलनं ज्ञायते तस्य चेद्वरमात्रकर्तृकस्यासङ्गहादि-
ति ताद्विशेषणमिति । तत्र । औषधलेपजनककृतेरदृष्टजनकत्वे मा-
नामावात् । औषधसंयोगद्वारैव तस्याश्चलनजनकत्वसम्भवात् । न च
नत्संयोगध्वंसानन्तरमपि चलनोत्पत्तेस्तद्वारकत्वं नेति वाच्यम् । अ-

सिद्धे । तथासति संयोगध्वंसस्यैव जनकत्वापेक्ष्य । न हि संयोगत
 द्ध्वंससमययोश्चलनोत्पत्तौ मानमस्तीति । विपचलनादौ मन्त्रपाठादि-
 साध्ये यद्यप्यदृष्टद्वारकत्वं सम्भवति कृतेस्तथापि न तदुपादानविपा-
 दिगोनरत्वम्, किन्तु कण्ठताल्यादिगाचरत्वमेवेति तदर्धमपि नैतद्विशेष-
 णमिति ।

अन्ये तु विष्णुप्रतियोगिकस्वात्माभेदचिन्तनजनककृतिजन्यस्वर्ग-
 स्य परमेश्वरकर्तृकस्यासद्ब्रह्मः स्यादित्यदृष्टाद्वारकत्वं विशेषण तस्य
 स्योपादानगोचरमन्यकृतिजन्यत्वात् । न चिदं तज्जनकादृष्टस्येश्वर-
 कर्तृकस्यासद्ब्रह्मः स्यात्, न ह्यदृष्टजननेप्यदृष्टं व्यापारः कृतेरिति
 वाच्यम् । अदृष्टाद्वारकपदस्यादृष्टप्रागभाषव्याप्यप्रागभावाप्रतियो-
 गित्वपरत्वादित्याहुः । तदपि न । अदृष्टजन्यकृतिजन्यमंगास्पर्शा-
 देरस्मदादिकर्तृकस्य पक्षान्तभूतत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । अंशतः सिद्ध-
 साधनप्रसङ्गात् । न चोद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेने तथा, पक्षतावच्छेदकनाना-
 त्व एव तस्य दोषत्वादिति वाच्यम् । एवं सति समवेतजन्यमात्रस्यैव प-
 क्षत्वापत्तौ घटादिधारकाविशेषणानुपपत्तेः । तथा च प्रार्चानमतेनेदम् ।
 न च गङ्गास्पर्शस्यैवादृष्टजनकत्वं न तु जनककृतेरिति वाच्यम् । एव
 हि अभेदचिन्तनस्यैव स्वर्गादिजनकत्वं न तु तज्जनककृतेरिति
 तुल्यत्वात् ।

अथाहुः । कालीशरीरे यद्गौरं रूपमुत्पन्नं तत्कालीशरीरगोचरतप-
 धरणादिकृत्त्या जन्यते, सा च कृतिरदृष्टद्वारिका तद्रूपोपादानकाली-
 शरीरगोचरा चेति तद्रूपेऽव्याप्तिवारणायैतद्विशेषणमिति । न चैवमपि
 निदिध्यासनादेरसद्ब्रह्म इति वाच्यम् । तत्र तदुपादानगोचराजन्यकृते-
 रेवानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे चाऽस्मदादिकर्तृकत्वेनासद्ब्रह्माह्यावात् अदृ-
 ष्टाद्वारकतदुपादानगोचरकृतेरेव तत्कर्तृतानिर्वाहकत्वात् । न चादृष्टा-
 द्वारकत्वमात्मगुणाद्वारकत्वमिति वाच्यम् । कृतिद्वारीभूतात्मगुण एवा-
 व्याप्तेरिति । एवञ्चैतन्मतेऽभेदचिन्तनजन्यस्वर्गेऽप्यव्याप्तिवारणायैतद्विशे-
 षणम् । तज्जनकादृष्टं तु अस्मदादिकर्तृकमेवेति संक्षेपः । ध्वंसे गोत्वा-
 दौ चातिव्याप्तिवारणाय जन्यसमवेतपदे । तत्पक्षतायामंशतो बाधापत्ते-
 रितिभावः । अदृष्टाजनकेत्युक्ते बाधः ईश्वरकृतेरप्यदृष्टजनकत्वादिति
 तद्वारणाय समेवार्थं भंग्यतरेणाद *अदृष्टेति* । अत्रव्याप्तिश्च कालिकी ।

ननूपादानपदं यत्किञ्चिदुपादानपर प्रकृतोपादानपरं वा ? नाथः ।
 शब्दादीनामंशतः सिद्धसाधनात् । न च तत्र ज्ञानेच्छयोर्न कारणत्वं
 किन्तु कृतिमात्रस्यैव मिलितानां तेषां स्वसमवेतकार्यं प्रत्येव जनक

त्यादिति वाच्यम् । तथापि ज्ञानादिघटित प्रत्येकं साध्यत्रय, तथैवोप
ग्रन्थकृता विभावनात् । तथाच प्रतिमादायाशत सिद्धसाधनतावध-
स्थ्यात् । नास्त्य । अप्रसिद्धेरिति चेत् ।

मैवम् । उपादानगोचरत्वेन यस्य ज्ञानादेर्जनकत्व तादृशतजन्यत्व सा
ध्यम्, तेन च रूपेण स्वविषयसमवतकार्यं प्रत्येव तस्य जनकत्वमिति
नाशत सिद्धसाधनम् । नन्वेवमदृष्टप्रागभावेत्यादिविशेषण स्वर्थम्
जन्मान्तरीयज्ञानादीनां तेन रूपेणाजनकतया सिद्धसाधनानवकाशात्
इति चेत् । न । कालीरूपऽभेदचित्तजनजन्यस्वर्गं चाशत सिद्धसाधनवा
रकत्वादिति । अत्रादृष्टपद स्वजनकादृष्टपरम् । न चैव क्वचित्पक्ष क्वचि
दृष्टान्त इति पूर्वोक्तऽननुगमस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । सामान्यग्याते
मैहे तस्यावोपत्वात् । तस्या एव प्रकृतानुमानाङ्गत्वेनाभिमतत्वात् ।
द्वितीयसाध्ये स्वपदोपादानेन तथैव ग्रन्थकृतात्पर्योन्नयनात् । अन्यथा
स्वपदानुपादानेऽपि जनकत्वगर्भसाध्यमननुगतमव स्यादिति । अत्र
यद्यपि प्रत्यक्षेत्येव वक्तुमुचितं घट इति वाच्यं नघट इत्यप्रयोगात्,
तथापि प्रत्यक्षत्वस्येन्द्रियजन्यत्वे बाध, साक्षात्त्वजातिपरत्वे पर प्रत्य
सिद्धिरित्युभयप्रसिद्धये अपरोक्षेत्युक्तम् । तदर्थस्तु लिङ्गादिकरणक
ज्ञानान्यज्ञानत्वमुभयसाधारणमेवेति ध्येयम् । *स्वजनकोक्ति* । अत्र स्वज
नकोत्यादिविशेषण पूर्वोक्तकालीरूपादावशत सिद्धसाधनवारणाय, शब्दे
च पूर्वोक्तरूपेणाशत सिद्धसाधनवारणम् । *अपरोक्षेति* । तादृशज्ञान-
विषयोपादानसमवेतानीत्यर्थात् । च स्वर्थलट्ठर्थाविवक्षितत्वमप्रेति
ध्येयम् । ननु कालीरूपेऽभेदचित्तजनजन्यस्वर्गं चाशत सिद्धसाधन
मिति चेत् । स्वजनकादृष्टोत्तरापरोक्षज्ञानादिविषयोपादानसमवेतत्वस्य
विवक्षितत्वात् । न चादृष्टाजनकोत्तरकालीनतादृशज्ञानादिविषयत्व
स्यापि सम्भवात् पुन सिद्धसाधनमेवेति वाच्यम् । ज्ञानादे स्वजनक
त्वेनापि त्रिवक्षणीयत्वात् । उपाधिभेदाच्च न पूर्वसाध्यवैशिष्ट्यम् । समवे
तत्व इति । ध्वसेऽप्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । गोष्वादीव्यभिचारश
रणाय प्रागभावेत्यादि । पूर्व निदिध्यासनादेरभेदचित्तजनजन्यादृष्टस्य च
स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यत्वानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा अस्मदा
दिकर्तृत्वमेवेति न दोष इत्युक्तम् । स्वजनकादृष्टस्य समति तादृशजन्य-
कृतिजन्यत्वनास्तु वक्षानन्तर्भूतत्व माऽस्त्वस्मदादिकर्तृकत्व तेषाम् । ज
न्यात्मविशेषगुणानामाश्वरमात्रकर्तृकत्वस्य पूर्वमुत्त्वात्तथापि तमात्राय
पक्षत्वनिर्देशात् न कोपि दोष इत्यभिप्रेत्याह *उक्तति* । *न च जन्य-
त्वेति* । बोधायेति शेष । *तदुपरकोक्ति* । उभयसिद्धप्रयोजनकत्व तत्र

न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धिरिति भावः । ननु सकर्तृकत्वे विधादात्सा-
ध्यान्तरे क्रियमाणेऽर्थान्तरमित्यत आह *उकेति* । ननु कृतिजन्याव-
मेव सकर्तृकत्वं न त्वदृष्टप्रागभाषाविघटितमित्यत आह *अत ए-
वेति* । एवं हि भोजकादृष्टद्वारा भोक्तृकृतिजन्यघटे भोक्तृत्ववत्कर्तृ-
त्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः ।

ननु यद्युक्तान्यतमस्यमेव सकर्तृकत्वं तदा ध्वंसः सकर्तृको न
स्यात्, तथा चानुमानाज्जगिर्भाषणकर्तृसिद्धिरित्यपि न स्यादित्यत
आह *यद्वेति* ।

ननु पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरं यथाश्रुतमेव वा? आद्ये शब्दा-
देरसङ्गहापत्तिः, अन्त्ये कृतिध्वंससङ्गहायै जन्येच्छाकृतिजन्यं विशेषण-
मनर्थकम्, तस्य स्वोपादानाभावेन स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यान्य-
त्वेनैव सङ्गृहीतत्वात् । न चोपादानमाधिकरणं विवक्षितं, मृदङ्गादेश्च न
शब्दाधिकरणत्वं किन्त्वधिकरणतावच्छेदकापत्तिरिति वाच्यम् । अधिक-
रणता समवायेन विवक्षिता सम्यग्धमात्रेण वा? ताद्यः । उक्तोपात् ।
नान्त्यः । अवच्छेद्यावच्छेदकभावसम्बन्धेन मृदङ्गादेरपि शब्दाधिकर-
णत्वात्, अत एव शरीरस्यापि भोगाधिकरणत्वम्, अत एव च मृदङ्गादौ
शब्द इति प्रतीतिरिति चेत् ।

मैवम् । पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरम् अनुपादेवमेव वा, जन्येच्छे-
त्यत्र जन्यज्ञानेच्छेत्पर्यः । अन्यथा प्रतियोगितयेच्छाजन्ये विरोधिगुणत्वेन
च जन्यकृतिजनिते इच्छाध्वंसे पक्षतावच्छेदकाव्याप्यापत्तेः । एवञ्च
शब्दानां सङ्गह एव । मिलितानां ज्ञानादीनां स्वविषये समवेतकार्ये
प्रत्येव जनकत्वात् । अतएव तत्राऽस्मदादिना नांशतःसिद्धसाधनम् ।
न चैवमुक्तस्य साध्यस्य ध्वंसे बाध एव स्यात् तस्यासमवेतत्वात्,
ज्ञानादीनां च स्वविषयसमवेतकार्ये प्रत्येव जनकत्वादिति वाच्यम् ।
अनित्यानामेव तेषां तथारवावधारणात् । ध्वंसे च नित्यानामेव तेषां
जन्यत्वस्य साध्यतास्पर्शावस्थानात् । न चैवं कुत्रापि महाक्षितिध्वंसादौ
नास्मदादीनां कर्तृत्वं स्यादिति वाच्यम् । एतन्मते इष्टापत्तेः, अत
एव ध्वंसमात्रस्यैवेद्वरकर्तृकत्वात् ध्वंसोऽपि पक्ष इत्येव ग्रन्थकृतोक्तं
ननु ध्वंसविशेष इति दिक् ।

अत्र च मते कृतिमात्रघटितं न साध्यमतो नांशतःसिद्धसाधनम् ।
तृतीयसाध्ये उपादानपदं कारणमात्रपरं बोध्यम्, न तु तदेवमेवेति ।
पक्ष इति । प्रतिज्ञाविषय इत्यर्थः । तयोरिति सत्सम्बन्धस्य
पक्षपक्षसमयोरित्यर्थः ।

(चि०) न त्वनुमित्योरन्योन्योपक्षत्र, येनान्योन्याश्रयः स्यात्, प्रतिज्ञाया अविषयत्वात्तत्र पक्षसमव्यप्रदेशः । न चाङ्कुरस्य पक्षत्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यम् । सिपाधविषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणविरहवति(१) लिङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्रकारणत्वात्, तच्च क्षितौ पञ्चावयवेनाङ्कुरे स्वत एवेति न कश्चिद्विशेषः । यदि च क्षितौ हेतुनिश्चयदशार्थां हेतुमत्तयाऽङ्कुरस्य न निश्चयस्तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकम् ? (२) ।

अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसशयाद्धेतौ व्याप्तिग्रह एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा बाधयेत इति चेत्, तर्हि महानसेऽपि धूमव्याप्तिग्रहो न स्यात् भूतोऽपि वा बाधयेत सन्दिग्धवह्निकर्षतापर्वतधूमवतामेकधर्माभावेनायोग्यत्वात्, तस्मात्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः किन्तु गुण एव, अन्यथाऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत । पक्षादन्यत्र दूषणमिति घट्टकं तत्र पक्षान्यत्वसिपाधविषितसाध्यान्यत्वं यदि, तदाऽनपेक्षितानुमितिर्न स्यात् । अथ सन्दिग्धसाध्यान्यत्व साधकसाधकप्रमाणाभावविषयान्यत्वं वा विवक्षित(३), तदाङ्कुरेऽपि तत्रास्ति । अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं, तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः । नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणान् सर्वविषयज्ञानसिद्धिः । साध्ये च ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशिष्टस्य साधनत्व विवक्षितम्, तेन न तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञेनाऽर्थान्तरम्, सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देश पक्षधर्मताच

(१) प्रमाणाभाववतीति पाठान्तरम् ।

(२) १ म पंक्तिमारभ्यैतदन्तश्चिन्तामणि १२५३ पृष्ठेऽन्विते

प्रमाणादत्र मुद्रित इत्यवधेयम् ।

(३) विवक्षितमिति नास्ति कालि० मु० पुस्तके ।

लेनाभिमतविशेषसिद्धेः(१) ।

(प्रका०) तस्मादिति । तथाच व्याभिचारहानस्य दृपकत्वम्, तथाकं साधारणनैकान्तिकलक्षणव्याख्यानाधसरे । ननु सर्वत्र घटादेः पक्षा-
नन्तभूतत्वाच्चदुपादानगोचरत्वेन इंदवरक्षानस्यासिद्धेर्न सर्वविषयत्व-
सिद्धिरित्यत आह अनियतेति* । उपादानगोचरेति विशेषणाप्राध्या-
सिद्धिः । तृतीयकोटिरभावादनियतविषयज्ञानजन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
एतद्योपनीतमानयादिमते ।

ननु साध्यगतेनोपादानपदेन क्षित्याद्युपादानमेव न धियक्षितं किन्तु
घटाद्युपादानमपि, तथाच घटाद्युपादानगोचरज्ञानादीनां क्षित्याद्यजन
कत्वमपि तदुपलक्षितास्मदादेर्जनकत्वसम्भवादर्थांतरम्, न च तेषां न
सर्वविषयत्वम्, अनादौ संसारे योगिनस्तादृशज्ञानादेरपि सम्भवादि-
त्यत आह *साध्ये चेति* । साधनत्वं-जनकत्वम् ।

(चि०) नन्वाद्यसाध्यद्वये घटाद्युपादानगोचराप-
रोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनामेव जनकत्वमापात्त्वित्यर्था-
न्तरम् । न च तेषां व्याभिचारात् क्षित्यादावका-
रणत्वमिति याच्यम् । अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचि-
त् क्षितिद्व्यणुकादिपूर्वं घटाद्युपादानगोचरज्ञानादिस-
त्वात् । न च सर्गाद्यकालीनस्यापि पक्षत्वात्तत्रेश्वरसि-
द्धिः, परं प्रति तदसिद्धेरिति चेत् न ।

ज्ञानादीनां त्रयाणां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव
जनकत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तदविषयत्वात् । अत ए-
वान्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेष-
णमपि न युक्तम् । तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं क्षित्यादेर्घ-
टाद्युपादानासमवेतत्वात् ।

ननु सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्त्वा क्षित्याद्युपादानगो-
चरं यत्प्रत्यक्षं तज्जन्यत्वमेवास्तु, तथाचेश्वरे न प्रत्यक्षं न
वेच्छाप्रयत्नौ तयोः समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसत्त्वात् ।
न च तादृशप्रत्यासत्त्वजन्यत्वं प्रत्यक्षे विशेषणं, परं

(१) सिद्धिर्हेति पाठांतरम् ।

प्रत्यसिद्धेरिति चेत् ।

द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादायकर्तृत्वात् क्षित्पादौ सकर्तृत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिध्यत्तद्विलक्षणमेव सिध्यति । न चावयवविभागद्वारा क्षित्पादिषु जलेक्षपात् समुद्रादिषु हस्तक्षेपात् परमाणुद्रवसंयोगे च ह्यणुकेष्वस्मदादिकर्तृकत्वादंशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । तत्र हि क्षितिनाशे अस्मदादीनां कर्तृत्वं न खण्डक्षितौ, अवस्थितसंयोगेभ्य एव तदुपपत्तः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छाकृतीनामभावाच्च । अत एव ह्यणुकेऽपि न कर्तृत्वं, जलक्षेपादधिकपरिमाणसमुद्रादेः सपक्षत्वमेव घटस्त्वेव ।

(प्रका०) *नन्विति* । ननुपादानगोचरत्वेन जनकत्वस्य पूर्वं विषयक्षणात् घटोपादानगोचरस्य तथात्वात्तत्र शङ्केति चेत् । तेनैव रूपेण जनकत्वमत्राप्यायात् इत्यर्थान्तरापादनसम्भवात् । न च तेषामसर्वविषयत्वात् तैरर्थान्तरमिति वाच्यम् । व्यापकतावच्छेदकप्रकारनैयत्यनुमितौ यन्मते तत्र सर्वविषयत्वसिद्ध्यर्थमत्र प्रकारान्तरमेव भविष्यतीति तन्मतेनैतत्सम्भवात् । *ज्ञानादीनामिति* । अस्मदादिज्ञानादीनामदृष्टाद्वारकामिति शेषः । *अतएवेति* । बाधेन तस्मिन्निप्रसङ्गाभावादित्यर्थः ।

द्रव्यत्वेनेति । प्रत्यासत्त्येति शेषः *तद्विलक्षणमिति* । तथाच सामान्यज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षयोः स्वरूपायोग्यत्वात् तद्व्यवस्थेन नार्थान्तरम् । न च योगिप्रत्यक्षमादाय दोषः । तादृशानानायोगिकल्पने गौरवादेकस्यैव सिद्धेरिति भावः । *कर्तृत्वमिति* । एतच्च न यन्मते ज्ञानादीनां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वं तन्मतेनेति ध्येयम् । *अत एवेति* । ह्यणुकोपादानपरमाणुगोचरप्रत्यक्षादेरभावादित्यर्थः । *सपक्षत्वमेवेति* । तत्र प्रक्षितजलबिन्दुसमुद्रयोरेवावयवधत्वेनोपादानगोचरज्ञानादिसम्भवादस्मदादिकर्तृत्वमित्यर्थः ।

(चि०) ननु घटे साध्यधिकलत्वम् अन्यव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्मिग्राहकस्यान्वयव्यतिरेकस्य वा ग्राहकस्याभावात् । न च घट

आत्मजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् । आत्म-
समवेतत्वस्पोपाधित्वात्, घट आकाशजन्य उत्पत्तिम-
त्त्वात् शब्दवदितिवत् अप्रयोजकत्वाद्येति चेत् ।

मैवम् । प्रपन्नवदात्मसंपोगश्चेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रप-
न्नवदात्मापि हेतुः । न चात्मसंपोगे सत्पि प्रपन्नं वि-
ना न चेष्टेति प्रपन्न एव तत्कारणम्, असमवायिकारणं
विना कार्यानुत्पत्तः । न चात्मसंपोगस्य कारणत्वेऽपि
संपोगपरिचायकमात्रमात्मेति वाच्यम् । संपोगमात्रस्या-
कारणत्वेन संयोगिविशोपितस्य हेतुत्वात् । आत्मसंपोग-
व्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकस्यासिद्धेर्नात्मसंपोगः का-
रणमिति चेन्न । या क्रिया व्यधिकरणयदीयगुणजन्या सा
तत्संपोगासमवायिकारणिका यथा स्पर्शवद्द्रव्यसंयो-
गजक्रियेति तत्सिद्धेः । न च क्रियाया मूर्त्तमात्रसमवेता-
समवायिकारणत्वनिघमइति वाच्यम् । कार्यमात्राभि-
प्रायेण ज्ञानादौ व्यभिचारात् विशिष्टाऽप्रयोजकत्वात्
असमवायिकारणसंपोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्व-
निघमाच्च ।

(प्रका०) *नन्विति* । तथाच घटादौ व्यभिचारोऽपीति भावः ।
आत्मेति । आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः । यद्वा समवेतत्वपक्षधर्मावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिरिति न ज्ञानध्वसादौ साध्याव्यापकत्वम् ।
हेतुत्वादिति विशेषणन्वे वाचक विना उपलक्षणत्वस्यायुक्तत्वादिति
भावः*आत्मेति* । तथा चात्मसंपोगस्य क्रियायामेव न हेतुत्वं कुतस्त-
द्वारा घटेऽपीत्यर्थः । *क्रियेति* । कपालरूपजम्बटरूपे व्यभिचारादाह
क्रियेति । स्पन्द इत्यर्थः । गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां वेगजनितक्रि-
यायां च व्यभिचारादाह *व्यधिकरणेति* । नन्वात्रादिपतने व्यभि-
चारः, स्वव्यधिकरणस्याध्यायवर्षायाः प्रादिजन्यत्वात् स्वाध्यायव-
यसंपोगाजन्यत्वाच्चेत्यत आह गुणेति । अत्र गुणजन्यत्व गुणव्यतिरेक-
प्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वम्, तेनेश्वरज्ञानादिजन्यत्वेऽपि क्रियाया नेष्व-
संपोगोऽसमवायिकारणमिति व्यभिचारो न भवतीति । युक्तेस्तौल्यात्

स्याप्यसमवायिकारणत्वमित्यप्याहुः एतेन मन्त्रपाठजन्यविपचलने व्य-
भिचारो निरस्तः, इष्टापत्तेः । अदृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणाद्वा मन्त्रस्यागु-
विनाशित्वेनादृष्टद्वारकत्वात् । ननु तुलायामेकदिगवस्थिताधिकगुरुजन्या-
परदिगवस्थितोन्नमनक्रियायां व्यभिचार इति चेत् । न, तत्राधिकगुरुत्वा-
श्रयद्रव्यसंयुक्तसंयोगस्योन्नमनहेतुत्वात् पङ्कादौ तस्य तद्देतुत्वकल्पनात् ।
न चैवं व्यधिकरणपद व्यर्थम्, वेगादिजन्यक्रियायां तथापि व्यभिचारात् ।
न चादृष्टवदात्मसंयोगस्यैवं कारणता न स्यादिति वाच्यम् । व्याप्य-
न्तरेणापि तास्त्वन्मवात् । तथाचानुपदमेव वक्ष्यामः । नन्वेवमपि क्रिया-
यामात्मकारणत्वसिद्धावपि घटे न तत्सिद्धिः, तथा च साध्यवैकल्यं
तदवस्थमेवेति चेत्, । न । मूर्त्तवृत्तियः कार्यं यदीयगुणानिमित्तकारणकं
तत्तत्समानाधिकरणसंयोगजन्यमिति व्याप्या तत्सिद्धेः । यदि च
व्यभिचारशङ्का, तदाऽत्र विशेषणान्तरमपि प्रवेश्यम् । न चात्र विपक्षवा-
धकाभावः । अप्रत्यासन्नस्य जनकत्वेऽतिप्रसङ्गात्, पूर्वव्याप्तावपि तदेव
विपक्षवाधकमिति संक्षेपः ।

विशिष्येति । क्रियाया इत्यत्र क्रियापदेन कर्ममात्राभिधान इ-
त्यर्थः । *असमवायीति* प्रकृताभिप्रायेण, कारणसंयोगाश्रयस्येत्यत्र
तात्पर्यम् ।

(चि०) अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्तृत्वं
न तु जनकत्वे सति, गौरवात् । कर्त्तरि कारकव्यवहार-
श्चाभियुक्तानां "सविशेषण" इति न्यायेन कृतिपदव्य-
सन्न एव । एवं ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वमेव साध्यं तदाश्र-
यत्वमेवेद्वरस्य कर्तृत्वम् ।

अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा
हेतुः, तच्च न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषयेऽनागते इन्द्रियासा-
मर्थ्यात्, (१) किन्तु अनुमितिरूपं, तथा च साध्यविकलो
दृष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिरिति चेन्न ।

सिद्धवृत्त्यसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे
सति संभवति, न हि मृदव्यवानां संस्थानविशेषे कृति-
साध्येष्टसाधनतानुमितावप्यवगवस्य प्रत्यक्षेणोपस्थि-

तिं विना प्रवृत्तिः, अतएव यागे शब्दात्तदुपजीविलिङ्गाद्वा
 कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽधगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानु-
 पस्थितौ न प्रवृत्तिः । न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्तकज्ञानोपक्षी-
 णम् । अप्रत्यक्षपरमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्य-
 प्रवृत्तेः । प्रवृत्तिविषयस्य मृदङ्गादेः प्रत्यक्षत्वात् शब्दकृतका-
 रादिना व्यभिचारः । न चाभिमतग्राहकोन्द्रियसंयोगान्म-
 नसिप्रयत्नजन्यक्रियाप्रदर्शनाच्च व्यभिचारः, अदृष्टसहकृ-
 तत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाङ्गीनामुपलम्भेन तद्गोचरप्र-
 यत्नात्ताडिकाक्रिया ततः स्पर्शवद्देगवन्नाश्या नोदानान्मनसि
 क्रिया न तु प्रयत्नात् । अतएव जलाद्यभ्यधहारमलोत्स-
 र्गहेतुनाङ्गीनामनाद्यभ्यासवासनावशाददृष्टसहकृतत्वगि-
 न्द्रियेणोपलम्भात् तद्गोचरः प्रयत्नः ।

नन्वेवं घटादावनुमितेर्जन्यत्वदर्शनादीश्वरेऽनुमि-
 तिरपि सिद्ध्येत्, यथा च प्रत्यक्षस्वेन्द्रियजन्यत्वेऽपि
 नित्यं तदीश्वरे तथानुमितेर्नित्यं जन्यत्वेऽपि सा तत्र
 नित्यैव अनित्येनानादिद्व्यणुकायजननादिति चेन्न । सु-
 खदुःखाभावादिसाधनानुमिते तर्हि घटादौ हेतुत्वं गृ-
 ह्णीतं, न च तावता शरीरादृष्टाभावेन सुखमस्त्यतो न
 क्षित्यादौ तस्यानुमितिर्नित्यार्था सम्भवति । न च तादृशा-
 नुमितेरनुमित्यन्तरस्य वाऽनुमितित्वेन घटादौ प्रवृत्तिवि-
 षयप्रत्यक्षवद्देतुत्वं गृहीतमतो नेश्वरेऽनुमितिः ।

ननु द्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः
 तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे द्वेषोऽपि
 स्यात् द्वेषवतः संसारित्वेन भगवतोऽपि तथा त्वापानिरि-
 ति चेन्न । न हि सर्पादिद्वेषादेव तन्नाशानुकलव्यापारे
 कृतिरूपचतुमर्हति, प्रयोजनं चित्तं दुःखं च प्रेक्षावतां

कृतेरनुपपत्तेः, किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानु-
त्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात्, तथा चेष्ट-
साधनताज्ञानात्तत्रेच्छाऽस्त्येवेति सैव कृतिकारणं कल्प-
सत्त्वात्, द्वेषस्तु परस्परया तदुपक्षीणः । कुतस्तर्हि द्वेषसि-
द्धिः ? शत्रुं द्वेषमीति अवाधितप्रत्ययात् । न चादृश्यस्य कर्तु-
रनुपलब्धिबाधः, अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वेऽतीन्द्रियो-
च्छेदात् योग्यानुपलब्धेश्चासिद्धेः परात्मनोऽयोग्यत्वनि-
यमात्, शशशृङ्गप्रतिबन्धा च नादृश्यमात्रनिरासः,
परमाण्वादिस्वीकारात् । नाप्ययोग्यकर्तृकनिरासः, चे-
ष्टया ज्ञानादिमतः परात्मनोऽनुमानात् परं प्रति तस्या-
योग्यत्वात् । नापि शृङ्गे पशुत्ववदप्रयोजकम्, कर्तुः का-
र्यमात्रे कारणत्वावधारणात् प्रतिबन्दिमात्रस्यादूषण-
त्वात् । शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतो नेति
चेत्, न अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकामावात् (१) व्याप्त्य-
सिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वेनायोग्यस्य
विरोधेन शङ्कितुमशक्यत्वात्, शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव
इति सर्वेषामवाधितप्रत्यक्षबाधितत्वाच्च । अथ कृति-
कार्यत्वयोर्नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः त्वन्मते व्या-
पककृतेः सर्वे तद्देशे समये वा कृतिमात्रव्यतिरेका-
निरूपणात् । नित्यकृतेरन्वयोऽपि न गृहीतो बहिर्मात्र-
व्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते च । न चैवमाकाशात्मनोरप्य-
सिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानिरूपणेन कार्यं स-
मवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यम् । स-
मवायिकारणत्वग्रहे हि तत्संसर्गाभावोऽप्रयोजको नि-
मित्तमात्रसाधारणत्वात्, किन्तु यत्समवायि तत्र कार्यं

पञ्च समवायि तत्र नेत्यन्योन्याभावमादाय कार्यं सम-
वायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात्, समवायित्वेन त-
योदन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च । -

(प्रका०) विशेष्ये बाधे सत्येव “सविशेषणे ही” ति न्यायाव-
तार इत्यपरितोषं हृदि निधायाह—*अन्वे स्थिति* । कृतीत्युपलक्षणं
ज्ञानेच्छेत्यपि द्रष्टव्यम्, अत एवानुपदं तथैव विभावयिष्यति । *सा-
ध्याप्रसिद्धिर्वैति* । यद्युक्तदोषमिया दृष्टान्तस्त्याज्यस्तदा प्रकृतसा-
ध्याप्रसिद्धिरेव दोष इत्यर्थः । ननुपादानप्रत्यक्षं पिनापि शब्दाद्यधि-
प्रवृत्तेर्व्याभिचार इत्यत आह—प्रवृत्तिविषयस्येति । न ह्युपादानप्रत्यक्षत्वेन
कारणत्वं द्रूमः किन्तु प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षत्वेन, प्रवृत्तिविषयस्ये न ग
गनादि किन्तु मृदङ्गादिकमेव तच्चास्मदादिप्रत्यक्षमेवेति न व्यभिचार
इत्यर्थः । अत्र वायवीयशरीरप्रत्यक्षाभावेन तद्गोचरप्रयत्नाभावात्तत्र
कथं वेष्टेति चिन्त्यम् । *अदृष्टेति* । न चादृष्टवदात्मसंयोगादेव तत्र
क्रियोत्पत्तिरस्तु किं प्रयत्नेनेति वाच्यम् । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकानुवि-
धायित्वादिति भावः । *न च भगवतीति* (१) । न चाथथार्यैव साऽस्ति-
ति वाच्यम् । विशेषदर्शनवत् ईश्वरस्य तदसम्भवादिति भावः । ननु
स्वसुखादिसाधनतानुमितित्वेन न कारणत्वं किन्तु स्वैष्टसाधनतानु-
मितित्वेन, तत्र बाधः विद्वद्व्येद्वरेच्छाविषयत्वादिऽत्यपरितोषादाह-
नचेति । तथापि तादृशानुमितित्वेन न कारणत्वं किन्तु तादृशा-
नत्वेन, तादृशं च तत्प्रत्यक्षमेव भवतीति पक्षमभर्मनावलक्षणानुमितां
पि प्रत्यक्षजन्यत्वमेव सिद्धयतीति भावः । रागवतः—इच्छावतः । *द्वे-
पस्त्विति* । दुःखे तत्साधने वा यतो द्वेष- उत्पद्यते ततस्तदभाव
इच्छा भवति न तद्व्यथा द्वेषाविषयघटाद्यभाव इच्छाविरहात्, तथा
च दुःखादिद्वेषे दुःखाभाव इच्छामुत्पादयति ततः कृतिरितीच्छाया-
मेव तदुपश्रय इत्यर्थः । इदं च प्रवृत्तिप्रयत्नमभिधेय-निवृत्तिप्रयत्ने
तु द्वेषजन्यत्वमेव समानविषयत्वेन लाघवेन प्रवृत्तिं प्रत्येव चिकी-
र्षया हेतुत्वात्, निवृत्तौ तु समानविषयतया द्वेष एव हेतुर्न मिश्रविषय-
चिकीर्षा । न च प्रवृत्तिविरहं एव निवृत्तिः, वैपरीत्यापत्तेः, तदुक्तं
सुमाञ्जली—‘प्रवृत्तिप्रयत्नो रागाग्निवृत्तिस्तु द्वेषादिति’ । न चैवं कथं व्य-
भिचारोद्धारः निवृत्तेः क्रियाविरहहेतुत्वेन प्रवृत्तिसाध्यतानियमेन कार्या

(१) अत्र गृहे लाघतेति कलिकातापुस्तकस्थपाठो मुद्रितः किन्तु
भगवतीत्येव टीकाकारसंमतो बोध्यः ।

पां चिकीर्षाजन्यत्वस्वीकारात् । नन्वेवं कुत इत्यादिग्रन्थः कथ इत्थं
कारणान्तरमेव निवृत्तेः कल्प्यतामित्याक्षेपे, शत्रुं द्वेषीत्यनुव्यवसाय-
साक्षिके तत्र ततोऽन्यत्कारणं न कल्प्यमिति परिहार इत्येतदभिप्रा-
यकत्यादिति ।

यस्तु तस्तु प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिः । न च वैपरीत्यं, सुपुसिद्ध
शायामपि निवृत्तिविरहस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिकार्यचेष्टादिकार्यापत्तेः । न
च तदा निवृत्तिरेवास्तीति वाच्यम् । तत्कारणद्वेषाभावे तदभावात् ।
द्वेषामाद्यश्च तत्कारणदुःखसाधनत्वज्ञानाभावात् । तथा च प्राचीनमते
ग्रन्थकर्तुरनुशयप्रकाश एवायमिति मन्तव्यम् । एवञ्च यथाश्रुत एवा-
प्रिमग्रन्थः सुकर इति ।

यत्र तु धूमग्रहादौ व्याप्तिग्रहः सिद्धस्तत्र साध्यसामान्यव्यति-
रेकग्रहोऽस्त्येवेति न व्याप्तिग्रहस्तद्व्यभिचारीति दर्शयति *वह्निमात्रेति*
समवायिमात्रस्येति । आकाशात्मादेरपि व्यापकस्य समवायित्वाभ्यु-
पगमादिति भावः ।

(चि०) यद्वा भावकार्यं समवेतमिति व्याप्त्या
तयोः सिद्धिरिति, यथा हि यद्यद्वह्नेरन्वये धूमो गृहीतस्त-
त्तद्व्यतिरेके धूममात्रव्यतिरेकग्रहात् वह्निधूममात्रयोर्व्या-
प्तेर्ग्रहः न तु पर्वतीपवहेः रन्वयव्यतिरेकग्रहात् । न चान्या
न्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यव्याप्तिग्रहेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
यद्विशेष्योरन्वयव्यतिरेकग्रहः तत्सामान्ययोर्बाधकं वि-
ना व्याप्तिग्रहात्, स च वह्निधूमव्याप्तिग्रहे उत्पद्यमानः स-
कलधूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव वा
भवति, तथेहापि कृतिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्य-
तिरेकग्रहो बाधकं विना कृतिकार्यत्वमात्रयोर्व्याप्तिग्रहे
उपायः, न तु पक्षधर्मताफललभ्यविशेषान्वयव्यतिरेक-
ग्रहः अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एतेन—

कार्यत्वस्य विपक्षवृत्तिहतये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियः
कर्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिद्ध्यति ।
दृश्योऽथ व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्ता समाश्रीयते

तस्यागोपि तदा तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणम् ॥

इति निरस्तम् । ननु यदि कर्तृमात्रव्यतिरेकग्रहाददृश्यकर्तृसिद्धिस्तदा बद्धिमात्रव्याप्तधूमाददृश्यजाठरीषवह्निसिद्धिरपि स्यात् । न स्यात्, अदृश्यबद्धेधूमानुत्पत्तेः दृश्यस्यैव तत्र हेतुत्वात् ।

ननु ज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रयव्यतिरेकान्न कार्यव्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थविशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभाषप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वादिति चेन्न । यत् एकैकव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकोऽत एव कार्यत्वादेरेकैकं सिध्यत्तपमपि सिध्यति, आर्धस्तु समाजः ।

(प्रका०) ननु द्रव्यस्य गुणकारणत्ववत्समवायिकारणत्वं विशिष्ट ए न ग्राह्यं किन्तु समवायित्वसमानाधिकरणकारणमेव तत्, तथा चोभयग्राहकसमाजादुभयग्रहे आर्धः समाज इत्यपरितोपादाह *यद्वेति* । *बाधक विनेति* । सामान्येन रूपेण व्यभिचारहानाभावे सति ततो व्याप्तिग्रह इति भावः । सकलधूमगोचर इति स्वमते, प्रसिद्धधूमगोचर इति परमते, तत्र सामान्यलक्षणानङ्गीकारादिति ध्येयम् ।

कार्यत्वस्येति । कार्यत्वस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वात्तद्वृत्तये सर्वत्र तृणादौ कार्येऽतीन्द्रियः, कर्ता चेत्स्वीक्रियते तदा कापि तद्व्यतिरेकनिश्चयो नेति तद्विधुपरिकथं व्याप्तिर्जायेत, अथ तद्व्यतिरेकसिद्धिर्गितया दृश्य एव कर्ता चेत्स्वीक्रियते तदा तद्विरहेऽपि तृणादौ कार्यत्वमस्तीति तत्रैत विपक्षे तस्य व्यक्तमीक्षणमित्यर्थः । दृश्यस्य-योरवस्य, तथा चादिन्धनबहुदृश्यमानधूमात्पत्तिः समर्थिता तस्यापि योग्यत्वादिति भावः । *व्यर्थविशेषणत्वेनेति* । भ्रूण्डाभाषानभ्युपगन्तुमतेनेदम् । *साध्याभाषेति* । केवलान्वयी नास्त्येवेति भावः । अत्र केवलान्वयिव्यवस्थापनाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरहेऽप्यन्यद्व्याप्तिसत्त्वामात्रेणानुमित्यविरोधेन चान्येयव्याप्तायेव व्यर्थविशेषणत्वात् विशिष्टव्यापकत्वग्रहः विशिष्टस्य कारणत्वेन विपक्षबाधकसम्भवात्, अन्यथा इन्धनविशिष्टवहापि धूमव्यापकत्व न गृह्येत । न च तत्र बद्धिमात्रधूमानुत्पत्तेर्विशिष्टं

कारणतावच्छेदकं प्रकृते चात्मत्वमेव लाघवादिति वाच्यम् । अन्या-
त्मनि ज्ञानादौ सत्यपि आत्मनः कार्यस्य घटादेरुत्पत्तिप्रसङ्गमपेक्ष ज्ञा-
नादेरवश्यं कारणतावच्छेदकत्वात् । न च तेषामपि कारणत्वात् कार-
णतावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वे न करणत्वं दण्डत्ववदिति वाच्यम् ।
उक्तहेतोरवच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानाद्युत्कर्षदर्शनेन कार्योत्कर्षदर्शनात्तेषा-
मपि कारणत्वात्, अत एवालोक्यस्यावच्छेदकत्वेऽपि व्यञ्जकत्व-
मिति सिद्धान्त इति यद्यपि तथाप्यभ्युपेत्याह-
यत इति ।

अन्ये तु साध्ये व्यर्थविशेषणता हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरुण्यपि साध्यतावच्छेदके सुप्रहत्वात् । अ-
वच्छेदकतायां हि भवति गौरवं दोषो यथा हेतुनिष्ठनीलधूमत्यादौ । सा-
ध्यनिष्ठधर्मे त्ववच्छेदकत्वं ग्राह्यमेव न, किन्तुकप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वाभावः, स च गुरुण्यपि सुप्रह एव, अन्यथा तादृशधर्मस्योक्तप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वस्य केनापि प्रमाणेनाग्रहे प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वमेव सिद्धं स्यादित्याशङ्क्यान्योन्याभावगर्भव्याप्तौ साध्यवत्त्वावच्छे-
देन सांचनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्य ग्राह्यतया तत्र
कल्पे व्यर्थं विशेषणत्वमेव नीलधूमत्ववदवच्छेदककोटिप्रवेशादित्याहुः ।

(चि०) स्यादेतत् अशरीरसर्वज्ञनित्यज्ञानादिमान्
कर्त्ता पक्षे विवक्षितः घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृ-
सहचारादिदर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति चत् । न । हेतोर्वि-
वक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्यादूपकत्वात्, अन्य-
थानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । न चानित्यज्ञानासर्वज्ञशरी-
रिकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन तद्विपरीतसा-
धने विरुद्धत्वं स्यात्, तादृशव्याप्तिश्च त्वया मया वा ना-
ङ्गीक्रियते अङ्कुरादौ योग्यानुपलम्भेन शरीरिकर्तृत्वाभा-
वात् । अथ यथादर्शनबलप्रवृत्तव्याप्त्याऽनित्यज्ञानादि-
मान् कर्त्तापनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान्, त-
था चोपनेयविशेषोर्विरोधेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विरो-
धात् परस्परसहकारिताविरहाच्चानुमानं विशेषविरोधा-
दिति चेत् । अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यभा-

वात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मताबलेभ्यः
 विशेषाविरोधात् केवलाया व्याप्तेश्च पक्षधर्मतायाश्च पृ-
 थगुपनायकत्वाभावाच्च एकवैधर्म्यप्रसङ्गाच्च । तथा च
 निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थापनादेव न विरोधज्ञानम्
 सापेक्षतादशायाञ्च सहोपलम्भादेव विरोधप्रतिवोगिनोः
 सिद्धसिद्धिभ्यां विरोधभावज्ञानाभावाच्च । लिङ्गवि-
 शेपेण साध्यविशेषेण च विरोधे च विशेषविरोधः, यथा
 चन्दनप्रभववह्निमानयं सुरभिधूमवत्त्वादिति । ननु ज्ञान-
 त्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन
 एकधर्म्यसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिरिति
 चेत्, न उपसंहारस्थानस्याभावात् । तथाहीश्वरे तद्बुद्धौ
 च शरीरित्वकर्तृत्वे बुद्धित्वनित्यत्वे च उपसंहियमाणे वि-
 रुद्धे न तु स्वाश्रयस्थिते उभयोच्छेदप्रसङ्गात् । न चेश्वरस्त-
 द्बुद्धिर्वोपस्थिता, उपस्थितौ वा धर्मिग्राहकमानेन तयो-
 र्विरोधापहारात्, अनुपस्थिते च तद्गुणे विरोधज्ञानमकि-
 श्चित्करमेव अस्मदादिबुद्धौ व्योमादौ कुविन्दे मुक्तात्म-
 नि च उपस्थिते विरोधापसंहारात् । बुद्धित्वनित्यत्वयोः
 कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनधिगमंऽपि ईश्वरेऽशरीरिकर्तृत्व-
 नित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रस्यूहैव । अत एव नित्यत्वावयव-
 त्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति परमाणुसिद्धिः । ई-
 श्वरतद्बुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेन्न । तर्कस्य प्रसङ्गनस्य
 संशयस्य चाऽज्ञातेऽसम्भवात् ।

(प्रका०) *योग्येति* । शरीराभावस्य योग्यानुपलम्भेन प्रहे वि-
 शिष्टाभावस्यानुमानादित्यर्थः । *तर्हि विशेषविरोधो द्रवणमित्यपे-
 क्षायामाह *लिङ्गेति* । *उपसंहारेति* । यद्यपि घटत्वपटवयोरपि
 विरोधो न स्यात्तथापि तदुभयाग्रयैकसाधकमानाभावात्तद्वाच्यं सिद्ध-
 ति मरुते च न तदभावः अत एव यत्र तत्साधकमानं तत्र विरोधभा-

नमकिञ्चित्करमित्याह *अत एवेति* । *साक्षारसाधनत्वमिति । तथा-
च कृतेन हस्तादिव्यापारो द्वारमिति भावः ।

(चि०) स्यादेतन् घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादिव्या-
पारादिद्वारैश्च न तु साक्षात् । न च पितापुत्रयोरेकघटसा-
धनत्वमिव प्रयत्नहस्तादिव्यापारयोः साक्षात् साधकत्वं
वाच्यमिति वाच्यम् । घटार्थं हस्तव्यापारादिना व्यापिष-
माणकुलालसमीपदेशस्थस्य हस्तादिव्यापारशून्यस्य त-
द्घटकर्तृत्वापत्तेः । न च हस्तादिव्यापारवत्ताऽशरीरस्य
सम्भवति । अन्यादृशी च कृतिसाध्यता न दृष्टा, शरीर-
तद्व्यापारौ चाङ्कुरे याधिताविति कर्तुरपि याध एव, अन्य-
था तदनुमानात् क्षेत्रज्ञ एव कर्त्ता अनुमीयेत युद्ध्यादिम-
त्परात्मनो योग्यानुपलब्धिबाधाभावात् । शरीरव्यापा-
रद्वारैश्च क्षेत्रज्ञस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे
याघात् याधित इति चेत् । तर्हि कर्तृमात्रस्यापि तद्द्वारैव
चेष्टेतरकार्ये कर्तृत्वदर्शनात् तद्वाधे कर्तृमात्रबाधो-
ऽपि । एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयो-
जकमिति स एवोपाधिः । एवं ज्ञानेच्छयोरपीच्छा-
कृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ
जनकत्वमिति ।

(प्रका०) *तद्द्वारैवेति* । यद्यपि सर्गाद्यकालीनं घटादिकं प्रति
शरीराधिष्ठातुरीश्वरस्य न बाधस्तथापि परेण तदनङ्गीकारादिति भा-
वः । *चेष्टेतरैवेति* । यदि चाभेदचित्तनादायप्यस्मदादिकर्तृकार्ये तदा
तदितरेत्यपि बोध्यम् । तत्रापि चेष्टाभावादिति । *एवञ्चेति* । चेष्टे-
तरकार्ये इदं बोध्यम् *द्वारं विनेति* । द्वारत्वस्य जन्यत्वगर्भत्वा-
दिति भावः ।

(नि०) उच्यते । जन्यमात्रे हस्तादिव्यापारजनककृ-
तिरवेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभिचारात्,
किन्तु घटादौ तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृतिमा-

अस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्यजनकभावे बाधकं
 विना सामान्ययोरपि तथाभावनिघमात् । न हि विशेषे
 विशेषप्रयोजकत्वेन सामान्ये सामान्यप्रयोजकत्वं विरोधः ।
 चेष्टेतरकार्यं शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्हेतुत्वात् तेन विना
 क्षित्यादौ न कृतिसाध्यत्वमिति चेत् । न, चेष्टेतरकार्य-
 मात्रे शरीरव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं क्षित्यादौ
 व्यभिचारात्, किन्तु तद्विशेषघटादौ इत्युक्तत्वात् ।
 न चैवमामवातजडौकृतकलेवरस्य प्रयत्नादेव घटो-
 त्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनैव कृतेर्हेतुत्वादिति
 वाच्यम् । घटं कृतिवत् हस्तादिव्यापारस्यापि हेतु-
 त्वात् । यदुक्तं—‘क्षेत्रज्ञ एव कृतो नानुमीयत’ इति । तत्र
 हस्तादिव्यापारककृतिमान् यदि क्षेत्रज्ञोऽभिमतः तदा
 हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलब्धिधायात् । अथ
 हस्तादिव्यापाररहितकृतिमानभिमतस्तदोमित्युच्यते स
 एव भगवानीश्वरः । अत एव ‘सहभावनिरूपकत्वे
 निघतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वं, समवाय्यसमवायिनोस्तथा-
 त्वेन निमित्तेऽपि तथा भावात् । अन्यथा प्रतिबन्धका-
 भावानन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वकाले कार्यं स्यात् प्रति-
 बन्धकाभावस्य पूर्वं सत्त्वात्, न च कृतेः सहभावनि-
 रूपकत्वं स्वतः, कार्यसमयेऽभावात्, तथा च तन्परिवा-
 पितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वमतः शरीर-
 व्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न केवलाया’ इत्यपास्तम् ।
 समवाय्यसमवायिप्रतिबन्धकाभावानामविनश्यदवस्थ)
 त्वेन कारणत्वात् तथैवान्वयव्यतिरेकात् । तेन तेषामभावे
 विनाशक्षणे च न कार्यम्, अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्यस-
 हभावनिरूपणे कार्योत्पत्तेः प्राक् सहभावस्य निरूपे

पितुर्मशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चयेन क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति । तज्जातीयत्वस्यावश्यवाच्यत्वे विनश्यदधस्य कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यम्, अतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि । कार्याभाषस्तु सहकारिविरहात्, अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं कार्यसहभावानिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवम्, प्रागभावस्य प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गाच्च । अन्यथा उत्पन्नोपि पुनरुत्पद्येत सामग्रीसत्त्वात् । न च स एव तत्र प्रतिबन्धकः, अभावान्तरस्य तत्राकारणत्वेन कारणभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभाषकारणत्व एव विश्रामात् । न चैका सामग्री एकदा एकमेव कार्यं जनयति स्वभावादिनिश्चयम् । सामग्रीतद्विरहस्य कार्यतदभावप्रयोजकत्वेन सामग्र्यां सत्यां कार्यस्य, तदभावे कार्याभाषस्य वज्रलेपापितत्वात् ।

(प्रका०) प्रत्युतानुकूल्यमित्याह *विशेषयोरिति । अन्यथेति* । प्रतिबन्धकाभावस्य निमित्तत्वादिति भावः । प्रतिबन्धकाभावस्य प्रतिबन्धकप्रागभाषस्य । *अन्यथव्यतिरेकादिति* । अन्यथा निराश्रयं रूपाद्युत्पद्येतेति भावः । तत्रापि-विनश्यद्वस्येपि । *गौरवमिति* । एतच्च वस्तुगतमनुरुध्योक्तम् । वस्तुतः सहभावगमेश्चपि हेतुत्वे यत्र सहभावो न स्यतस्तत्रास्तु हस्तादिव्यापारद्वारा प्रकृते तु नित्यकृतेः स्वत एव तत्सहभाव इति किं तदपेक्षयेति बोध्यम् । इष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रागभाषहेतुत्वं साधयति *अन्यथेति । विश्रामादिति* । एतेन-प्रतियोगिप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन सर्वत्र प्रतिबन्धकाभावेपि न कार्यसहभूतायेन हेतुत्वं किन्तु यत्र तथान्वयाद्यनुविधानं तत्रैव तथेति-विभाषितम् । अत एव सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेपि तद्विरहरूपायाः पक्षतायाः न तथा कारणत्वांमिति । *एकदेति* । एकमिति सम्पातापातं एकदेव जनयतीत्येव प्रकृतसङ्गतेरिति ।

(चि०) स्यादेतत् कर्त्ता शरीर्यैव ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव कृतिद्वारैवेच्छा हेतुरित्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधात् नाशरीरनित्यजानादिकर्त्तृसिद्धिः ।

अत एव शरीरमनित्यमेवेति नियमात् कर्तृत्वेन नित्या-
तीन्द्रियशरीरसिद्धिरीश्वरे । न चाप्रयोजकत्वम्, निरु-
पाधित्वेन शङ्काकलङ्कानघतारात् । कार्यत्वसकर्तृकत्वयो-
र्यदि निरुपाधिकत्वमस्ति तदापि तुल्यबलत्वेन सत्प्रति-
पक्षात् तत्प्रतिघन्धो(१)ऽस्तु । न च कार्यत्वं पक्षधर्मता-
सत्त्वाद्दलीयः कर्त्ता शरीर्येवेत्यादौ तज्जास्तीति वाच्यम् ।
ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेरेव क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वविरो-
धित्वात् । एवं कार्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यन-
योर्विरोध एव, अविरोधे तु द्वयमपि स्यात्, तथा च
क्षित्यादौ शरीर्यनित्यज्ञानपर्यवसाने विरोध एव
स्यात्(२) । किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्र-
सिद्धेः तदव्यावर्त्तकतया नोपाधित्वनिश्चयस्तत्संशयो
वा, कार्यत्वसर्तृकत्वव्याप्तिग्रहदशायां शरीरव्यापारा-
व्याभिचारात् उपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति ।

तत्र । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः, विपक्षबाध-
काभावेनाप्रयोजकत्वात् । निरुपाधिसहचारदर्शनव्याभि-
चारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः निरुपाधित्वमेव वा विपक्षे
बाधकमिति चेन्न । अवयवो महानेव तेज उद्भूतरूप-
मेवेत्यादि व्याप्तिग्रहात् परमाणुनेत्रादेरसिद्धिप्रसङ्गात् ।
अथ द्रव्यचाक्षुपत्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वस्य, साक्षात्कारे वि-
पयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन
परमाण्वादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाण्वादिर्सिद्धौ
विरोधिव्याप्तेर्बाधः, न तु वैपरीत्यं विपक्षे बाधकाभावेन
तस्याबलवत्त्वादिति मन्यसे, तर्हि ज्ञानादिकार्यकारण-
भावावधारणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्कव्या-

(१) पक्षत्वनिरोध इति भाषातान् ।

(२) बाध एवेति धारणात् ।

सिद्धहात् पक्षधर्मताग्रहसहितान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्य-
भिचारान्न व्याप्तिः । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवे-
न्यादिनिरुपाधिसहचाराद्व्याप्तिग्रहे सकलानुमानोच्छेदः ।

(प्रका०) *बुद्धिरिति । कर्तृत्वनिर्वाहकं हेतुत्वं बुद्धेरिच्छाद्वारैवेति
भावः । *सत्प्रतिपक्षवदिति* । एतेन सत्प्रतिपक्षज्ञाययैवास्या व्याप्तेः
प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासान्तरत्वंशङ्का नेति दर्शितम् । *बलीय इति* ।
तथाच न सत्प्रतिपक्षत्वं तुल्यबलत्वाभावादिति भावः । *विरोधित्या-
दिति* । तथाच पक्षधर्मताविनाकृताया अपि तस्या विरोधित्वात्तु-
ल्यबलत्वमस्येवेति भावः । *किञ्चेति* । ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्ती
संसारिज्ञानत्वमित्यज्ञानान्यज्ञानत्वादिकमुपाधिर्वाच्यः, स चेद्वरनि-
त्यज्ञानयोर्व्यावर्त्ययोरभावात् सम्भवतीत्यर्थ इत्याहुः । वयं तु ज्ञानम-
नित्यमेवेति व्याप्तावनित्यत्वरूपसाध्यव्यापकस्योपाधेशान्तररूपसाध-
नाव्यापकत्वं नास्मदादिज्ञाने प्राणं तत्रोपाधिसङ्गात्वादेव अनित्यत्वस्य
तस्याप्यस्यास्मदादिज्ञानेपि सत्त्वात्, अन्यथा साध्यव्यापकतयैवानु-
पाधितापत्तेः, तथाच नित्यज्ञाने साधनाव्यापकत्वं प्राणम् । तच्च न
सम्भवति तदसिद्धेः, अत एवाह तदव्यावर्तकतयेति । तत्र ज्ञानत्व-
रूपसाधनाव्यापकतया य उपाधिस्तत्रिधयस्तत्संशयो वा नास्तीत्यर्थ
इति विभावयामः । उपाधेरिति । शरीरव्यापारजन्यत्वरूपस्येत्यर्थः ।

(चि०) वचन्तु ब्रूमः । पक्षधर्मतावलान्नित्यं ज्ञानं
सिध्यत् बुद्धिरनित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबन्ध-
तेऽस्मदादिवुद्धिविषयकत्वेन भिन्नविषयकत्वात् एकवि-
षयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्य-
त्वयोरेकजातीये द्रव्येऽविरोधात् । बुद्धिमात्रेऽनित्य-
त्वावगमात् कथं तद्विशेषे नित्यत्वबुद्धिरिति चेन्न ।
बुद्धिमात्रस्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधात् व्यभि-
चाराच्च । अस्मदादिवुद्धिपरत्वे च भिन्नविषयत्वेनाप्रति-
बन्धकत्वात् । बुद्धित्वं नित्यावृत्त्येवेत्यवगतमतस्तत्र कथं
नित्यवृत्तित्वावगम इति चेन्न । उभयसिद्धनित्या-
वृत्तित्वावगमेऽप्यतिरिक्तनित्यवृत्तित्वावगता विरोधा-

भावात् । बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्पमवगतं नाऽनित्यत्वाभाववति ज्ञातव्यमिति चेत् । न । अनित्यत्वव्याप्पमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चोक्तमेव । एतेन 'कर्त्ता शरीर्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति' निरस्तम् ।

ननु कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं, किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वयव्यतिरेकग्रहात् आवश्यकत्वाच्च, अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वह्निजन्यताया धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिवज्जन्यत्वमवच्छेदकं न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्, तथा च वह्निजन्यत्वे धूमविशेषः प्रयोऽपोऽस्तीति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत्, तस्माद्यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः तत्सामान्यघोरपि बाधकं विना तथात्वनियम इति चेत् । न, तत्र बाधकाभावात् अत्र च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकबहुव्याप्तौ बाधात्, तुल्यत्वे वा व्याप्तिसंशयाभावात् । न च कार्यकारणभावमूलकत्वेन कार्यत्वव्याप्तिर्वर्तयसीति वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्यकारणभावस्यैवाप्तिरिदं । एतेन 'धूमादौ वह्निजन्यतावच्छेदकमनुगतं न सम्भवति इह तु जन्यत्वमनुगतमस्त्यतो बाधकं विना न सुरुच्यते इति' निरस्तम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधकं विना पक्षधर्मव्याप्तिपर्यवसायितत्वेन बाधकत्वादिति ।

मैयम् । निरुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधकं बाधकं च विना साधारण्येन व्याप्तिसंशयाभावात् । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एव सुखं दुःखमग्निमग्नमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्यकारणभावग्राहकबाधकत्वे तत्संशयाभावात् त्वे वा कारणानुमानोच्छेदे निरीहं जगज्जा-

येन । तस्माद्यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्य-
योः कार्यकारणभावो बलवता बाधकेनापनीयते,
न चात्र तदस्ति, विरोधिष्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाध-
कस्याभावात् ।

(प्रका०) ननु यथा ज्ञानीदर्काद्ययोः कार्यकारणभावस्तत्र वि-
पक्षबाधकस्तथाऽपि निरुपाधित्वस्य व्यवस्थापितत्वाच्चदेव विपक्षे
बाधकमस्त्वित्यपरितोषं हृदि निधायाह *व्यत्यति* । यद्यपि ज्ञान-
त्यावच्छिन्ने सर्वत्रैवानित्यत्वाधगमात्तदवच्छिन्ने न नित्यत्वावगमः अन्य-
था बाधोपि प्रतिबन्धको न स्यात् । तथापि सामान्यलक्षणानङ्गीकर्तुं-
स्तादृश ज्ञानमेव न भवति, मित्रावपपकं च ज्ञान न प्रतिबन्धक, कश्चि-
न्नास्तीति ज्ञानानन्तरं कचिदस्तीति ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वात् अस्मन्मते
तु विपक्षबाधकाभावेन तादृशव्याप्तेरेवासिद्धिः । न चैव बाधोऽपि प्रति-
बन्धको न स्याद्विघ्नविषयत्वादिति वाच्यम् । सामान्यलक्षणानङ्गी-
कर्तुरेदमनिष्टं नास्माकमित्याशयात् । सामान्यरूपेण कार्यकारणभावे
सत्युक्तं ज्ञानमप्रामाण्यशकात्कन्दितामिति न प्रतिबन्धकमित्यपि
वदन्ति । *व्याप्तीति* । व्याप्तौ पर्यवसायितयेत्यर्थः ।

(चि०) नव्यास्तु कार्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितो-
ऽशरीरनित्यज्ञानकर्तृपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन वि-
रोधप्रतिसन्धानं न तु तां विना, प्रतियोग्यनुपस्थि-
तौ विरोधानिरूपणात्, तथा चोपजीव्यबाधात् ज्ञान-
मनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव । अत एव
पक्षधर्मताविनाकृतं विरोधिष्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभास-
नयोक्तं विरोधप्रतियोगिसिद्ध्यसिद्धिपराहृतत्वादिति ।

(प्रका०) *नव्यास्त्यति* । ज्ञानमनित्यमेव कार्यं ज्ञानजन्यमेवे-
त्यनयोः स्वरूपतो विरोधाभावात् द्वितीयव्याप्त्या पक्षधर्मतासहितया
नित्यज्ञानोपस्थापने सति स स्यात्तथा च विरोधज्ञानमकिञ्चित्करम् उ-
पजीव्यविरोधादित्यर्थः । अप्रेदमतमिति योज्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन
ज्ञानत्वावच्छेदेनापि नित्यत्वावगमात्पक्षधर्मताबलादपि न ज्ञाने नित्यत्व-
प्रदः नित्यत्वानित्यत्वयोर्विरोधस्य पूर्वावधारित्यादिति परस्यामिमत्तं न

तु निरूपानित्यहानयोर्विरोधप्रतिसन्धानं प्रतिबन्धकत्वेनाभिमतं येनो
पजीव्यविरोधः स्यात्, तथा च पूर्वोक्तसमाधानमेषात्र द्रष्टव्यम् ।

(चि०) स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः ।
न च पक्षेतरत्ववत्पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वात्
साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्य-
व्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वं, चेष्टेतरकार्येषु शरी-
रव्यापारद्वारैव कर्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृतस्यैव
स्वकार्ये कारणत्वाच्च । न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता
शरीरक्रियां घटादिकं वा जनयति । न च यत्स-
हकृतं यज्जनकम् तेन विना तज्जनकम् अतोऽर्थाच्छरी-
रजन्यमेव कर्त्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् ।
पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावात् साध्यव्यापक-
तानिश्चय इति तेषामनुपाधित्वे योजम् । अत एव बा-
धोन्नीतं बह्नीतरत्यं बह्निमन्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्ध-
नप्रभवबह्निमन्वं, रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवी-
त्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् ।
न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं हि प्रागभावप्रति-
योगित्वं, शरीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणवत्त्वम्, अन्यानिरु-
क्तेः इतरपदसमाभिन्वयाहारेण जन्यपदादितरकारणकस्यैव
प्रतीतेस्तदर्थकृत्यकल्पनादिति विधीयते । अत एव
शरीरिकर्तृकत्वमुपाधिः शरीरसहकृतस्यैव कर्त्तुः कार-
णत्वात् व्याप्यं व्यापककोटाधिनियेशयत एव प्रमाणस्य
व्याप्तिग्राहकत्वात् । शरीरिकर्तृकत्वसकर्तृकत्वयोर्न
व्याप्तिग्रह इति चेन्न । विशिष्टाविशिष्टमेदेन व्याप्य-
व्यापकभाषाविरोधात् । अत एव जन्यत्वेन कारणज-
न्यत्वमनुमीयत इति ।

(प्रश्ना०) • साधनेति • । यद्यपि समवेतव्यपटितं साधनं, तथा

न विशेषितं, तथापि ध्वंससाधारणपक्षत्वे जन्यत्वमात्रस्यैव साधनत्वमिति तदभिप्रायेणेदम् साधनविशेषितवत्साधनकदेजाविशेषितोपि नोपाधिरित्यभिप्रायेण वेदं बोध्यम् । आर्द्रेन्धनेति । इदं च पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणस्य साधनविशेषितस्य सोदाहरणं बोध्यम् । *व्याप्यमिति* । अभेदे व्याप्तिरूपसम्बन्धाप्रहादिति भावः । *विशिष्टेति* । तथाच सम्पधितावच्छेदकमेदमहात्सम्बन्धग्रहो नानुपपन्नः नालघटयोरेभेदसंबन्धग्रहवदिति भावः । *कारणजन्यत्वमिति* । यद्यपि पदान्तरसमभिव्याहृतजन्यत्वस्य तत्कारणकत्वार्थत्वेन नात्र व्याप्यस्य व्यापककोटिप्रवेशस्तथापि कारणजन्यत्वं कारणप्रागभावव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रं जन्यत्वं विवक्षितम् । शरीरजन्यत्वोपाधी तु शरीरकारणकत्वमेव विवक्षितम्, तेन तस्य पूर्वोक्तसाधनविशेषितत्वोद्धारो नासम्भत इति भावः ।

(वि०) मैवम् । कर्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्तव्ये कार्यमात्रे वा स्वकार्ये वा ? आथे कर्ता शरीरं विना घटादिकं न करोतीति किमापातं कर्तुः कार्यमात्रकरणे ? द्वितीये च कार्यमात्रं कर्तृजन्यमिति न त्वया स्वीक्रियते, स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्यं कर्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमात्माश्रयात् । तथापि यत्र कर्तृत्वमस्ति तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वम्, तुल्ययोगत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयापापकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं वेति चेन्न । लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे सति जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्, तथा च शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकम् । घटादौ स्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वाप्रयुक्तः मानाभावात् । शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्व्याप्यजलत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववदिति बाधकात् हस्तादिनापि कर्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजकत्वात् साक्षात्-

प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च । शरीर-
कर्तृकत्वमपि नोपाधिः जन्यमात्रे कर्तुः शरीरसहका-
रिताविरहान् ।

(प्रका०) ननु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमुक्त, किन्तु शरीरं स्वजन्ये सहकारीति, तथा च स्वजन्यत्वं शरीरजन्यतावच्छेदकम्, एवञ्च शरीरजन्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वव्यापकत्वात्तदव्याप्यत्वेन जन्यत्वस्यैव सकर्तृकत्वाव्याप्यत्वमनुमेयमित्यपरितोपादाह #हस्तादिनापीति । साधनेति* । परमाणुबादीनामपीश्वरप्रयत्नाधिष्ठितत्वेन तज्जन्यत्वस्य पक्षे सम्भवादिति भावः । न च चेष्टाजन्यत्वमुपाधिः, चेष्टायामेव साध्याव्यापकत्वात् । न च चेष्टाश्रयजन्यत्व तथा, ग्रहणद्वाराक्षित्वादेरपि तज्जन्यत्वात् । यद्यप्यदृष्टाजनकचेष्टाश्रयजन्यत्वोपाधौ नोक्तदोषस्तथापि विपक्षबाधकतर्कमावाद्यास्य साध्यव्यापकत्वमिति भावः ।

(चि०) अथ यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा निषम इति त्वया निरदङ्कि, तथा च कर्तृविशेषशरीरजन्यविशेषयोः कार्यकारणभावनियमात् कर्तृमात्रशरीरजन्यमात्रयोरपि तथाभावः, तथा च शरीरजन्यत्वं कर्तृतावच्छेदकमिति भवत्युपाधिः । नचैवं घटवच्छरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यं न तु व्यापकमपीति वाच्यम् । उभयसिद्धसकलसकर्तृत्ववृत्तित्वेन साध्यव्यापकता निर्णयात् । जन्यत्वेऽपि सकर्तृकत्वव्याप्यत्वग्राहकमस्तीति चेत्तर्हि, उभयत्र ग्राहकसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाप्यकत्वेन सन्दिग्धोपाधिव्याप्यत्वासिद्धिर्वा । हेतुव्याप्यतामंशयाप्यक एव सन्दिग्धोपाधिः, स च साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे वा, उभयत्र वा सन्देहात् । न च वाच्यं शरीरजन्यत्वसकर्तृकत्वयोरन्वयपठ्यतिरेकज्ञाने जन्यत्वसकर्तृकत्वयोस्तद्ग्रह भाष्यरु इति लाघवान् तयोरेव व्याप्तिग्रहो न तृपाधिसाध्ययोः, हेतुसाध्योरन्वयपठ्यति-

रेकज्ञानश्च शरीरजन्यत्वानवगमेऽपि भवतीति विनिगम-
कामिति। यतो न कर्तृमात्रजन्यमात्रयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां
व्याप्तिग्रहः कर्तृमात्रस्य व्यतिरेकाभावात् । किन्तु वि-
शेषयोरन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावेन वा सामा-
न्ययोस्तथात्वग्रहस्तौ च तुल्यावेवेति चेत् ।

उच्यते । अस्तु तावत् घटत्ववत् जन्यत्वशरीरज-
न्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्या-
प्यत्वं ग्राहकसमानत्वात् विनिगमनाभावाद्धिरोधाभा-
वाच्च, सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः ?
घटत्ववद्व्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । उभय-
सिद्धसकर्तृकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्या-
प्यत्वकग्रह इति चेन्न । शरीरजन्यत्वविनिवेद्यत्वेन तुल्य-
न्यायेन च प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति
तद्धिरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानव-
गमात् । अतएव न सन्दिग्धोपाधित्वम् ।

(प्रका०) उक्तोपाध्यभिप्रायेणैव साध्यव्यापकताग्राहकं शङ्कते *अ-
पेति* *शरीरेति* चेष्टाश्रयेत्यर्थः । *शरीरजन्यत्वेति* ।

ननु शरीरजन्यत्वं शरीरकारणकत्वमुक्तम्, अन्यथा साधनविशो-
धिनापत्तेः, तथा च कथं तद्गृहे जन्यत्वग्रह आश्रयक इति चेत् ।

अत्र केचित् । शरीरजन्यत्वस्य गुरुत्वाद्यावन्न तस्य व्यापकत्व-
ग्रहस्तावदेव कर्तृजन्यत्वं जन्यत्वमवच्छेदकौकृत्य गृहीतमुपस्थितिला-
घवाधित्याहुः ।

अन्ये तु सकर्तृकत्वग्रहः प्रथममवश्यं चाच्यः, अन्यथा शरीरजन्य-
त्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेरुक्तत्र चावच्छेदकग्रहः प्राथमिक इत्यवच्छे-
दकं लाघवाज्जन्यत्वमेव न त्वन्यादित्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ।

उक्तास्वरसेनैव वाऽऽह तुल्यन्यायेति । *तद्धिरोधेनेति* तद्दि सम्म-
वति शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकं सकर्तृकत्वव्या-
पकं चेति भावः । *अत एवेति* । सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वे-
न शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वाव्यापकतया ऽनुपाधित्वतिर्णवादित्यर्थः ।

(चि०) ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्वमनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावान् । न च लाघवाद्भट्टत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथात्वापत्तेः । एवं शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यं सकर्तृकत्वं बह्वैर्धूम इवेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीरजन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतोः साध्यव्याप्यतानिश्चय इति चेत् , तर्हि घटादौ कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरजन्यतावच्छेदकत्वं ग्रहीतव्यम् घटे च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमनो जन्यत्वात् कर्तृजन्यत्वान्न शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकत्वं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात् । अतएव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशयाबाधकत्वमपि । एतेनानणुत्वक्षित्यवयववृत्त्यन्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ताः, जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत् । न ।

अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावाविषयकत्वात् अप्रतीतप्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्, स्थापनानुमानश्च पक्षधर्मतापलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृकत्वसाधकमतो भिन्नाविषयकत्वात् प्रतियोग्यप्रतिबन्धकभावः । अत एव तद्व्यापकरहितत्वादिकमन्तावसाधकं बाधकमपास्तम्, तस्य प्रसिद्धाभावाविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् । व्यक्तिसाधकस्य च विशेषतोऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वानिगमान्, अन्यथानुमानवैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं गत् साध्यं तदभावां मया साध्यत इति चेत्, कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षध-

मतावलेन प्रसिद्धं कर्त्तारमादाय पर्येषस्यति, तदभा-
 यस्तु प्रसिद्धस्य कर्त्तुरभावमादाय सिद्ध्यति नाप्रसिद्धस्य,
 अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च कर्तृव्यक्ति-
 घटितत्वात्, अन्यथा व्यक्तितदभावासिद्धिप्रसङ्गात् ।
 नचैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः, तस्य गोत्वाद्येकभावाभाव-
 साधकविषयत्वात् ।

(प्रका०) *कर्तृजन्यत्वेपीति* । यद्विशेषयोरित्यादिव्याप्तिप्राहक-
 स्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः । *एवं शरीरेति* । जन्यतावच्छेदक-
 त्वाद्वदत्त्वाद्यवच्छेदनैव कर्तृजन्यत्वं गृहीतं शरीरजन्यतावच्छेदकत्वेन
 गृह्यताम् । अत एव नोपजीव्यविरोधः । न च हस्तादिजन्ये व्यभिचा-
 रात् शरीरजन्यतावच्छेदकं कर्तृजन्यत्वमिति वाच्यम् । शरीरपदस्य
 पूर्वोक्त्येवैवमपरत्वात् । न च शरीरजन्यत्वावच्छेदकमेव घटत्वा-
 दिकमस्तु कर्तृजन्यतावच्छेदकं जन्यत्वमेवास्त्विति विनिगमकाभावा-
 दिति वाच्यम् । तथापि जन्यत्वे सकर्तृकत्वव्याप्यत्वानिश्चयादिति चेत् ।
 अत्राहुः । कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं शरीरजन्यत्वे सकर्तृकत्वं वा ?
 यद्विशेषयोरित्यादिप्राहकस्य समानत्वादिति संशये लाघवाज्जन्यत्व-
 मेव कर्तृजन्यतावच्छेदकं स्वीक्रियते न तु कर्तृजन्यत्वस्य शरीरज-
 न्यतावच्छेदकत्वं गौरवात् । नन्वेकप्रतियोगिकजन्यतावच्छेदकद्वयो-
 पस्थितौ लाघवावतारः, न चात्र तथा, उभयस्याप्युभयजन्यतावच्छेद-
 कत्वसम्भवादिति चेत् । न उभयनिरूपितोभयजन्यतावच्छेदकस्य प्रकृते
 विरुद्धत्वेन एकमेववच्छेदकताकल्पनाप्रसक्तौ कुत्र तत्त्वल्पतामिति
 लाघवावतारसम्भवादिति । शरीरजन्यत्वस्य रूपादावपि सत्त्वेन तन्म-
 ते कर्तृजन्यत्वं न्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकं न भवतीत्यप्याहुः ।

तस्य प्रसिद्धति । इदं च सर्वं सामान्यलक्षणानभ्युपगमेन परं
 प्रत्यापादनं तस्य गोत्वाद्येकभावाभावविषयत्वेन त्वयाऽवश्यं वाच्यत्वा-
 दित्येवमर्थकतया तस्येत्यादिफक्किकापि योजयेति न स्वसिद्धान्त-
 विरोध इत्याहुः । *अप्रतीतेति* । यद्यपि परमते प्रतियोगितावच्छेद-
 कप्रकारकज्ञानस्यैवाभावर्थाकारणत्वं न तु प्रतियोगिज्ञानस्य अवश्य-
 कत्वात्, अन्यथा वाघापि तन्मते प्रतियन्धको न स्यात्, न स्याद्य-
 दादिसामान्याभावज्ञानं सामान्यलक्षणसम्भवेन सकलप्रतियोगिज्ञा-
 नानाभावात् । तथापि स्वमतावष्टम्भेनैदं द्रष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु स्थापनानुमानस्य तर्कसच्चिदस्वादस्य च तदभावान्पू-
नयलवत्त्वाच्च सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः ।

(षष्ठि०) एतेन “ज्ञानत्वं न नित्यवृत्ति ज्ञानमात्र-
वृत्तिधर्मत्वात् स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुण-
त्वव्याप्यजातिव्योमि चेतनविशेषगुणत्वात् सुखवत्,
आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्तिद्रव्यत्वापरजा-
तिमान् विभुत्वात् गगनवदि”त्याद्यपास्तम्, प्रसिद्ध-
नित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्वजलत्वादि-
जातेव्यतिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च
क्षित्पादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्ज-
न्यत्वात् । न चादृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः,
ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वात् ।
न च स्थापनायां पक्षविशेषणेऽप्येष दोषः, प्रमेयो घट
इतिवत्तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात् । अपि च शरीराजन्यत्वे
व्यर्थविशेषणत्वं, लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् ।
न च निष्प्रयोजनविशेषणमसिद्धं, व्याप्तिग्रहोपयुक्तवि-
शेषणवत् पक्षधर्मनौपयिकविशेषणस्यापि अप्रयोजन-
त्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वेऽनुमितिप्रयोज-
कत्वस्यैव धाजत्वान् । व्यभिचारवारकविशेषणवत्येष
व्याप्तिग्रह इति चेत्, न । निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ
व्याप्तिग्रहान् । तत्रापि व्यक्तिविशिष्टे व्याप्तिग्रह इति
चेन्न । स्वतो व्यावृत्तगोत्वस्य व्यभिचारान्, अन्यथा-
ऽन्वोन्वाश्रयात् । अपि च व्यभिचारवारकविशेषणव-
त्येष व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकम् सहचारदर्शनादिसत्त्वे तद-
भावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बान् । व्यभिचारावारकविशे-
षणशून्य एव व्याप्तिग्रह इति चेन्न । प्रमेयत्वेन ज्ञाय-
माने धूमं व्याप्तिग्रहात् ।

(प्रका०) *ज्ञानमात्रेणि* । यद्यत्र जातिपदमपि तदाऽनित्यमात्रवृत्तीनि साध्यार्थो ज्ञानातिरिक्तावृत्तिष्वं च हेतुर्गो विवक्षणीयस्तथा साधुत्तौ व्यभिचारवारणाय नदृष्टव्यम् । केचित्तु कालादिवर्त्तमानाभेताप्रसिद्धिः स्यात् । जातिपदोपादाने तु जातित्वनिर्वाहकसम्बन्धेन ज्ञानमात्रवृत्तिवहेतुलाम इत्याहुः ।

चेतमेति । रूपादौ संख्यादौ च व्यभिचारवारणाय चेतनविशेषपदे । यद्यपि यथाश्रुतं भावनार्या व्यभिचारि परमाणुवृत्तिनिरासिपत्स्यापकृत्तिसंस्कारत्वजातिसत्त्वात्तथापि हेतौ गुणपदं प्रत्यक्षेण विशेष्यम् । एवञ्चात्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे विशेषपदम् । *आत्मेति* । यद्यपि न नित्यविशेषगुणाधार इत्येव साध्यमुचितं, तथापि तन्मते शब्दस्य नित्यतयाऽऽकाश एव व्यभिचारः स्यादस्मत्प्रमते चेद्वरात्मनः सिद्ध्यासिद्ध्यान्वयाघातेनापक्षतयाऽस्मदाद्यात्ममात्रपक्षत्वे सिद्धसाधनं मामूदिति तादृशजातिगर्भं साध्यमुपात्तमिति ध्येयम् । नन्वदृष्टाजनकशरीराजन्यत्वं हेतुः, न च हस्तादिजन्ये तथापि व्यभिचारः, शरीरपदस्य चेष्टाश्रयपरत्वादित्यपरितोपादाह—*अपि चेति* । *निर्विशेषण इति* । व्यभिचारवारकविशेषणशून्य इत्यर्थः । *अन्यथेति* । यदि जातिर्न स्वतो ध्यावासिका किन्तु व्यक्तिव्यावर्त्तनीया तदा ध्यावृत्तपरस्परव्यावर्त्तनीयत्वेन परस्पराश्रयापत्तिरित्यर्थः । व्यभिचाराधारकविशेषणज्ञानं व्याप्तिग्रहप्रतिषेधकमित्यभिप्रेत्य श्रुते *व्यभिचारेति* । विशेषणशून्ये विशेषणज्ञानशून्य इत्यर्थः । अत एवोत्तरे प्रमेयत्वेन ज्ञापमानपर्यन्तमुपात्तमिति ।

(चि०) अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वं विवक्षितम्, न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति चेन्न । विरोधात्, न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यश्चेति सम्भवति । यद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणमनुमितौ तद्विद्मं, प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च न विशेषणविषयकत्वेन तन्त्वमिति चेन्न । धूमस्पाप्यतत्त्वापत्तेः व्यभिचारात्तद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वान् । अपैकमवच्छेदकमपरत्र व्याप्तिः । यदा लाघवेन व्यासत्त्ववृत्तिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्त्यर्थः, तत्र विशेष-

व्यतावच्छेदकस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वेन विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात्, एकवृत्तित्वथाधे सत्येव व्यासञ्चवृत्तित्वमिति व्याप्तिश्च न शरीरजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषमात्रे सा, तथा च स्वरूपासिद्धिः तद्व्यारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत् । न । अव्यभिचारस्थानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने पाघात् । न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात् । किञ्च गौरभविशेषवद्धूमरहितमिदं चन्दनप्रभववह्निरहितत्वात्, निर्धूमोऽप्यनाद्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादावपि कारणविशेषाभावेन कार्यविशेषाभावानुमानं न स्यात्, वह्निरहितत्वादिकञ्चोपाधिर्भवेत्, व्यतिरेकिण्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यानाश्रितत्वं च हेत्वभाष्यव्याप्यं न स्यात्, द्रव्यानाश्रितत्वस्यैव व्याप्यत्वात्, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादौ स्वव्याप्यसिद्धिवारकविशेषणस्वीकाराच्च । अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात्, तथा च स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञानधिकीर्णाकृतिमज्जन्यता, धूमेनाद्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वेन शरीरजन्यत्वमपि नानुमायेत ।

ईश्वरानुमानदीधितिः ।

(दी०) ईश्वरवादे,—न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वादिति । साध्यस्येति शेषः । शरीरसदृकारणैव कर्तुः कार्यजनकत्वात् शरीराजन्यस्य न कर्तृजन्यत्वम् । तथा चाऽकर्तृकरूपसाध्यव्याप्यस्य शरीराजन्यत्वस्य हेतोरव्यापकतया साध्यस्याव्यापकं विशेष्यम् अजन्यत्वं नोपाधिरित्यर्थः । यदि विशिष्टाभावे हेतौ

विशेषणवैयर्थ्यं विशेष्याभानरूपञ्च विशेष्यमुपाधिर्मवेत् तदाऽऽर्द्रैश्चन-
प्रभववन्द्हरहितत्वादिना निर्धूमत्वादी साधये व्यर्थविशेषणत्वम् उ-
पाधिश्च वन्द्हरहितत्वादि सम्भवेदित्याह किञ्चन्ति । ननु स्वरूपा-
सिद्धिवारकत्वाद्विशेषणस्य न वैयर्थ्यमिति न भ्रम , अपि तु व्य-
भिचारावारकत्वात्, रूपादिषु मध्य इत्यत्र गन्धव्यञ्जकत्वस्य हे-
तोर्ध्वभिचारो न शुद्धेनैव वारयितुं शक्यते तस्य समभिव्याहारव-
शाच्छुद्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वरूपस्य गन्धव्यञ्जकेऽसत्त्वेन विशेषण-
स्वायोगादतो रूपाद्यन्तर्गतगन्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वं तच्च व्यभिचार-
वारकमेव इत्यत आह अपि चेति ।

(प्रका०) *व्यभिचारादिति* । आकाशाविपक्षकेऽजन्यत्वविषयत-
यैवानुमितिजनकत्वादित्यर्थः । अत एवान्यथासिद्धिरपीति भावः । *धू-
मस्थापोति* । आलोकविषयतयापि तज्जन्यत्वावित्यर्थः । अत्र यथाप-
र्यासजन्यवृत्तिर्यासिविषय विशेष्यवाच्यस्तत्र वाच्ये यथाऽर्द्रैश्चनप्रभवव-
न्द्हरितत्वादी, तद्य न सम्भवति, धूमादिसामानाधिकरण्यस्य सयोगवि-
शेषस्य बहिर्धूममात्रनिष्ठत्वात्, अपि च आर्द्रैश्चनादी विशेषण व्या-
प्यभावनिश्चय तद्वाच्छिन्नमहिविशेषे व्याप्तिग्रहादनुमेति, तथापि प्र-
थमाकधिशिष्टव्याप्यभिप्रायेण दूषयानि *नेति* नीलधूम हेतौ साधना-
नाच्छिन्नसाध्यव्यापकधूमप्रत्यमुपाधि । तथा चानौपाधिकत्वाभावात्सा-
धनेन वाच्य इति शङ्कते न *चेति* । *साधनेति* नीलधूमवति सर्वत्र धू-
मवत्त्वत्त्वादित्यर्थः ।

कंचित्तु उन्नयोपाधि शङ्कते *न चेति* । अटपद्धारा शरीरस्य क्षि-
त्यादावपि जनकत्वमिति शरीराजन्यत्वं नित्यमात्रवृत्तीति अजन्यत्वो-
पाधे साधनव्यापकत्वमित्यर्थ इत्याहु । तद्य । एव हि व्याप्यत्वासि-
स्त्रिमुश्चरतः स्वरूपसिद्ध्यापत्तेः । तथा च शरीराजन्यत्वे पूर्वोक्ते तात्प-
र्यम् । तद्य क्षित्यादिवृत्तीनि साधनव्यापकत्वमिति ।

ईदृशे व्यर्थविशेषणतया तद्भ्युपगतमप्यनुमानं न स्यादित्याह—
किञ्चन्ति । उन्नयश्च बहिर्वाहिन्येनाप्रत्येन ननकत्वसम्भवादिमि भा-
वः । *वाह्वरहितेति* । यदि चास्यापोलके साध्याव्यापकत्वाद्योपा-
धित्वे तदा धूमवत्त्वोपाधे साधनव्यापकत्वमिति तुल्यमिति भावः ।
ननु गन्धादिषु मध्ये इति व्यभिचारावारकतापर्यवसानमेव गन्धमात्र-

व्यञ्जकत्वं हि द्रव्यविशेषितं हेतूकार्यम्, अन्यथा सन्निकर्षे व्यभिचारः स्यात् तस्य च तेन व्यभिचारवारणं तदा यदि व्यभिचारः स्यात् स च तदा यदि गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं प्रसिद्धं स्यात् तथाच गन्धादिषु मध्ये इति प्रसिद्धिं सम्पाद्य सन्निकर्षे व्यभिचारवारणप्रयोजकमित्यर्थ-
चेराह *अपि चेति* ।

(चि०) यत्तु जन्यान्योन्याभावापेक्षया शरीरजन्या-
न्योन्याभावस्याल्पत्वात्सेषामेव व्याप्यत्वमिति विप-
रीतमेव लाघवमिति । तन्न । विरोधाभावेन बहूनामल्पस्य
स्य व्याप्यत्वात्सेहे शीतस्पर्शवत्त्वजलत्वयोर्गन्धाभावेऽपृ-
थिवीत्वपृथिवीत्वाभावयोरिव । अन्यथा नीलधूमस्यैव
व्याप्यत्वे धूममात्रस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः । किञ्च त्वन्नये बह-
न्योन्याभावापेक्षया जन्यत्वात्त्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता
स्यात् एकत्वात् । प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टस्य व्याप्ताव-
पि प्रयोजनाभावान्नुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवेन
जन्यत्वस्य शीघ्रोपस्थितिकतया जन्यत्वाभावत्वेन
शीघ्रं व्याप्तिग्रहः न तु शरीरजन्यभावत्वेन विल-
म्बितप्रतीतिकत्वात् । यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभा-
ववति साध्यं तत्र विशिष्टाभावस्यापि व्याप्तिरिति
चेन्न । एवं सति उत्पत्तिमत्त्वे सति सत्त्वादिकमानित्यन्व-
सकर्तृकत्वव्याप्यतया न गृह्येत शीघ्रोपस्थितिकतया
घटत्वादेरेव तथात्वात् । यदि च सामान्यविशेषभावा-
द्विरोधाभावेनाभयस्यापि व्याप्यत्वं तदा शरीराज-
न्यत्वजन्यत्वाभावयोरपि तुल्यम् । किञ्च शरीरजन्य-
स्यं विशिष्टं तदभावमपि विशिष्टाभि न तु साक्षात्, तथा
च शरीरजन्यत्वाभावोऽव्यण्ड एव हेतुरतो न व्यर्थ-
विशेषणता । न चात्र विशिष्टाभावो विशेष्याभाव एव,
क्षिप्यादावजन्यतापत्तः । अत एव स्थापनायां शरीरज-

न्यत्वमुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनियमात् । व्यर्थविशेषणेऽधिकं निग्रहस्थानमिति चेन्न । हेतुद्वयोपन्यासे ह्यधिकम् । अत्र तु विशिष्टमेव हेतुरिति विरुद्धस्यल उक्तमिति ।

(दी०) यत्त्वित्यादि यावद्विशेषाभावानामेव सामान्याभावत्वमते । बह्वलेति । बहवो जन्यान्योन्याभावा अल्पाः शरीरजन्यान्योन्याभावाः । अपृथिवीत्वं पृथिवीसामान्यान्योन्याभावः स च विशेषाभावसमुदायः । जन्यत्वात्यन्ताभावस्येत्यभ्युच्यमात्रं, जन्यत्वस्याखण्डस्य एकस्य विरहेण तुल्यन्यायतया सामान्याभावस्यापि तत्तज्जन्यत्वाभावरूपत्वात् । यद्यपि प्रत्येकव्याप्यत्वस्य सम्भवे बहुताम्लपांनाञ्च तथात्वम्, न चेद्, एकैकस्यान्योन्याभावस्य व्यभिचारित्वात् तथा च शरीरजन्यान्योन्याभावसमुदायस्य व्याप्यत्वे न तत्र क्षित्याद्यन्योन्याभावानां निवेशो व्यर्थत्वात्, तथापि जन्यत्वशरीरजन्यत्वाच्चलितप्रतियोगिताकावतिरिक्तावेवाभावाविति न तत्र बह्वल्पभावसम्भव इत्यत्र तात्पर्यमिति ॥

विदुषां निवहैरिहैकमत्याद्यद्दुष्टं निरटङ्कि यच्च दुष्टम् ॥

मयि जल्पति कल्पनाधिनाथे रघुनाथे मनुतां तदन्यथैव ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीरघुनाथभट्टाचार्य्यशिरोमणि-

विरचिता ईश्वरानुमानतत्त्वचिन्तामणिदीधितिः

समाप्ता ।

अनुमानदीधितिः सम्पूर्णा ।

(प्रका०) यद्विवति शरीरजन्यघटाद्यपेक्षया जन्वाः क्षित्पादयोऽपीति ने यद्वयः । प्रतियोगिवाहुल्यकृतं चाभावयाहुल्यमिति भावः । *अन्यधेति* । तथा चापच्छेदकलाघवं प्रयोजकं न तु व्यक्तिलाघवमिति भावः । *प्रयोजनेति* । प्रकृते पक्षधर्मतापामुपयोगः शरीरपदस्येति भावः । *अधेति* । न च यदि तत्र व्याप्तिरस्ति तदा न प्रथमं व्याप्तिप्रहो जातस्ततः किं ? पश्चादपि तद्गृहेणानुमितिसम्प्रदादिति वाच्यम् । यत्र प्रथमं व्याप्तिप्रहः तत्रैव व्याप्तिरित्यभिमानेनाभिधानादिति । *यत्रेति* । निर्धूमोऽपमाद्द्रव्यप्रभयधृतिरहितत्वादिस्तत्राद्द्रव्यरूपविशेषणाभावयति विशेष्यवति तन्नापःपिण्डे साध्यं निर्धूमत्वं तथा धृतिरूपविशेष्याभावयति केवलद्रव्यप्रभयवति घनादौ निर्धूमत्वम्, एवञ्च प्रत्येकस्य धूमाप्रयोजकतया तदभावे विशिष्टाभावो हेतुः । न चैवं प्रकृते तिस्रं जन्यत्वविशेष्यधति शरीररूपविशेषणाविरहेणाकर्तृत्वरूपसाध्यसम्बन्धानिध्यात् क्षित्पादो पक्षे नस्य सन्दिग्धत्वात् । तथाचात्र विशिष्टाभावो न हेतुरित्यर्थः । यत्तु साध्यं नेति पाठस्तथाच यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभावयति साध्याभावः, विशेषणाद्यन्यतराभावो व्यभिचारीति यावत् तत्र विशिष्टाभावो हेतुः । अत्र तु न तथेति न सहेतुरिति । तत्र । विशेषणाद्यन्यतराभावस्य व्यभिचारित्ये विशिष्टाभावस्य व्यभिचारस्यापि वज्रलेपत्वात् । *अत्रण्ड एवेति* । तथाच शरीरजन्यत्वाभावे जन्यत्वप्रतियोगिकत्वाभावात् तद्वच्छेदेन व्याप्यप्रहे विशिष्टावच्छेदेनैव तद्गृह इति न चैवमिति भावः । अधिकमिति । अनुपयुक्तनीलाद्यंशोपादानादिति भावः । *हेत्विति* । हेत्वाहरणादिकमधिकं तद्वलक्षणमिति भावः ।

(चि०) उच्यते । नीलधूमादौ व्याप्तिरस्त्येव, अन्यथा विशेषाणामव्याप्यत्वे निराश्रया व्याप्तिः स्यात् । नीलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात्, किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव, धूमत्वञ्च न नीलिमिति किन्तु तदाश्रये धूमे इति न नीलधूमस्य हेतुत्वम् । नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे तद्विशिष्टे न धूमत्वम्, उपलक्षणत्वे च धूमादेवानुमितिः । किञ्च व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधूमत्वं तथा । नचैवं धूम-

त्वस्याधकच्छेदकत्वेऽपि सामग्रीभवात् नालधूमादनु-
मित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न स्यात् अनुमितिप्रतिबन्ध-
कस्य तस्यादिति वाच्यम् । तदभावेऽपि नीलधूमप्रयु-
क्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभासत्व-
सम्भवादिति दिक् ॥

एवञ्च शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौर-
वान्, येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्या-
प्यतावच्छेदकत्वनिपमात् । अत एव गन्धस्यैव व्यञ्जक-
त्वादित्यत्राप्रसिद्धत्वेन रूपादिषु मध्ये इति विशेषणं विना
व्याप्तिर्गृहीतुं न शक्यते इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं
सार्थकमेव । सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवाग्न्या-
देः कारणत्वात् कारणाभासस्य कार्यभासप्रयोजकतया
व्याप्यत्वनिश्चयः । व्यापके च न व्यर्थविशेषणता, विशि-
ष्टस्य कारणत्वेन व्यापकत्वात् विशेषव्यतिरेकिस्थले(१)
विपक्षवाधकेनानन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापक-
त्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्यत्वम् । यत्र च वि-
पक्षवाधकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न, य-
था कार्यस्य द्विकर्तृकत्वेनापि शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्डो
हेतुः । यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात्
तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्य-
व्याप्यता स्यात्, नचैवं, किन्तुजन्यत्वं लाघवात्तथा
तथा चाजन्यत्वमेवोपाधिः । साध्यव्याप्याभावः सा-
ध्याभावव्यापक इति निघमेन तस्य साध्यव्यापकतानि-
श्चयात् सकर्तृकत्वशरीरजन्यत्वयोर्व्याप्त्यभावेन तद-
भावयोरपि व्याप्यभाव इति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च ।

(१) विशेष व्यतिरेकिणीति पाठान्तरम् ।

अत एव शरीरजन्यत्वाभावस्याकर्तृकत्वाव्याप्यत्वात्तद-
 भावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव इति तिरस्तम् । शरीर-
 जन्यत्वस्य सकर्तृकत्वाऽप्रयोजकत्वात् । न चाजन्यत्वं
 पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोच्छे-
 दकप्रसङ्गादिति वाच्यम् । स्थापनायां यत्राभासत्वं
 तत्र विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्य-
 तिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिकत्वात्, यथा श-
 ब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र शब्दो नित्यो व्योमैकगुण-
 त्वादित्यादेना सत्प्रतिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधिः
 जलपरमाणुरूपे साध्याव्यापकत्वात् । न चैवमनैका-
 न्तिकत्वमेव तत्रोद्भाव्यं सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य तस्योद्भा-
 वनानर्हत्वात् । किञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वे सति समवे-
 तत्वस्य तत्प्रतियोगित्वे सति सत्त्वस्य, सत्त्वे सति
 उत्पत्तिमत्त्वस्य वा हेतुत्वे, एवामन्यतमव्यतिरेक
 उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेकः । अत एवाजन्य-
 त्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः ।

(प्रका०) तर्हि नीलधूमस्य कथं न हेतुत्वमत आह *नीलात्वम-
 पीति* । विशेष्यतावच्छेदस्य सम्यन्धितावच्छेदकत्व एव विशेषण-
 स्यापि तदवच्छेदकत्वादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह *वृण्डत्वमे-
 ति* । ननु नैद्य व्याप्यतावच्छेदकत्वेन हेतौ मा प्रविशतु, व्याप्य-
 त्वेनैव प्रविशत्वित्यत आह धूमत्वं चेति । व्याप्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्व प्रकृते च धूमत्वं तथा तदवच्छिन्नत्व
 च न नैद्य इति व्याप्यतया न प्रवेशस्तत्रेति भावः । इव च वस्तुमति-
 मनुरुध्वोलम् । वस्तुतो धूमत्वस्य नैद्यवृत्तित्वेपि धूमवद्व्यक्तिस्थलीयं
 तदिति धूममात्रमेव हेतुरिति न नीलधूमो हेतुः, नीलधूमत्वस्यानव-
 च्छेदकत्वात्, नैद्यस्यापि धूमत्वावच्छिन्नत्वेनेव हेतुत्वादिति नैद्ये धूम-
 त्वासम्बोधवर्णनमप्रकृतमेव प्रकृते तु गौरवमेवेति ध्येयम् । ननु नीलिभि
 धूमत्वासत्त्वेपि नीलधूमे धूमत्वमस्त्येव अतस्तदवच्छिन्नत्वेन दत्तुप्रवेश-
 स्तस्य स्यादित्यत आह- *नीलधूम इति* । तथाच नीलोपलक्षितधूम-

मात्रस्यैव धूमत्वावच्छिन्नत्वात् केनापि प्रकारेण हेतौ नैत्यप्रवेश इति भावः । ननु व्याप्यतावच्छेदकमस्तु धूमत्वमात्रं किन्तु नीलधूमस्यापि व्याप्यत्वात्केनापि हेत्ववयवनिर्देशः स्यादित्यत आह *किञ्चेति* । व्याप्यतानवच्छेदकेन हेतुनिर्देशेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । ननु धूममात्रनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वं न्यूनवृत्तिरत्वादेव नावच्छेदकं न तु गौरत्वात्, नीलधूममात्रनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वमेवावच्छेदकं न तु धूमत्वं अतिप्रसङ्गादिति चेन्न । न्यूनवृत्तेरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वात्, अन्यथा आलोकाद्यवृत्तित्वेन धूमत्वस्याप्यतत्त्वापत्तेः ।

ननु गौरत्वेण नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्यप्रहेऽज्ञानरूपासिद्धिरस्तु न तु हेत्वाभासीभूताज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभावात् । न च यतो गौरचात्रीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वं तदेव व्याप्यत्वासिद्धित्वेन विवक्षितम्, तस्य ज्ञायमानतयैव प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । परामर्शविषयाभावस्यैव असिद्धित्वेन ग्रन्थकदभिमतत्वात् गौरत्वस्यातथात्वात् । तथा च व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यर्थविशेषणादाधित्यप्यसंबातमिति चेत् ।

अत्र केचित् । यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपधत्वलक्षणा व्याप्तिर्लाघवाद्दनुमितिहेतुः सकलसाधनाधिकरणे साध्यसत्यं दर्शयतोदाहरणेन सैव प्रदर्शयत इति तदभावो व्याप्यत्वासिद्धिरवच्छेदकत्वाभाव एव पर्यवसन्नो नीलधूमादौ नीलधूमधूमत्वरूपावच्छेदकान्तरसत्त्वे नीलधूमत्वस्य तद्वद्विस्तारस्थानवच्छेदकत्वात् । एवञ्च परामर्शविषयाभावत्वमपि समर्थितमित्याहुः ।

अत्र वदन्ति । सम्बन्धितावच्छेदकवत्वलक्षणायां व्याप्यावच्छेदकत्वं यद्यनतिरिक्तदेशवृत्तित्वं तदा तत्राीलधूमेऽप्यस्ति, अथ तत्र तादृशधर्मान्तराद्यद्वितत्वमपि विशेषणं तदा सर्वव्याप्तिरक्षणतो गौरत्वाद्दनुमित्यहेतुरेवेति तदभावज्ञानस्य क प्रतिबन्धकता तादृशधर्माद्यद्वितत्वादेयदाहरणोपदर्शनशङ्कैव नास्तीति न किञ्चिदेतत् । तस्मादिदमत्र तत्त्वम् । नीलधूमे धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिः । स च विशेषणावच्छिन्नविरहो वा सम्बन्धविरहो वेत्यन्यदेतत् । एवञ्च ज्ञानगर्भहेत्याभासलक्षणं परामर्शविषयाभावत्वं च सहजच्छते । न च नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यप्रसिद्धेः कथमेवमिति वाच्यम् । कस्तूरिकादहनादिप्रतियोगिकविशेषव्याप्तेरेव तादृश्याः प्रसिद्धेः । न च तादृशी व्याप्तिर्नीलधूमेऽस्त्येवेति नीलधूमत्वावच्छिन्ने घटित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्याप्तिविरहस्य, या-

व्यत्ये पुनः सैवाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रति-
योगिकत्वलक्षणव्यापकत्वाभावस्य बहिःचावच्छिन्ने व्याप्यत्वासिद्धि-
पदार्थत्वात् । समानवित्तिवेद्यतया व्याप्यत्वव्यवहृद्व्यापकत्वस्यापि परामर्श-
विषयत्वेनोक्तव्यापकत्वाभावे परामर्शविषयाभावत्वस्यापि सत्त्वाच्च ।

यद्वा धूमत्वावच्छिन्ने नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यभाव एव व्याप्य-
त्वासिद्धिः । तस्यापि नीलधूमत्वावच्छिन्ने सत्त्वेनान्यधर्मावच्छिन्ने विर-
हादिति ।

वस्तुतो घट्टिनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्य-
ग्रहेऽज्ञानरूपासिद्धिरित्यपि न स्यात् गौरवज्ञानस्यावच्छेदकत्वज्ञान एव
प्रतिबन्धकत्वात् । एवञ्च यत्समानाधिकरणत्वं ताभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं व्याप्तिस्तथा-
च नीलधूमेऽप्येतादृशावच्छेदकत्वाभावः परामर्शविषयाभावतया भव-
त्वसिद्धिः । न च व्याप्तिस्तादृशावच्छेदकगर्भत्वे मानाभाव इति वाच्य-
म् । स्वार्थविशेषणे व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धस्यैव तत्र मानत्वात् गौरवज्ञानस्य
अवच्छेदकत्वातिरिक्तव्याप्तिघटकपदार्थग्रहाप्रतिबन्धकत्वात् । यथा व्य-
भिचारिते व्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध एवाव्यभिचारितत्वगर्भत्वे तस्या मानम् ।
न च तत्र व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो न भवत्येवेति वाच्यम् । एवं हि अज्ञान-
रूपासिद्धिरपि न स्यात् । तथैकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तेरिति
सिद्धान्तोपि भज्येत । तस्मात्परिहर वा तत्राज्ञानरूपासिद्धिं स्वीकृत्य
वा व्याप्तेरवच्छेदकगर्भत्वमिति दिक् ।

प्रमत्त्वेनेति-ननु ज्ञायमानतया प्रतिबन्धकत्वाभावात्तथाप्यस्य
कथं हेत्वाभासत्वं किञ्चित्प्रयुक्तं तदेतुकत्वं तज्ज्ञाप्यत्वं वा । न च लिङ्गो-
पहितमानपक्षेपि तद्भासते उपस्थापकत्वात् । तत्कथं तद्विषयत्वेना-
नुमितेर्प्रमत्त्वमिति चेत् ।

अत्राहुः । अनुमित्वाभासतामयोजकत्वं हेत्वाभासत्वमिति सम्प्रदा-
यमनेनास्याऽभिधानम् । तत्रप्रयुक्तत्वं तद्विशिष्टत्वम् । तथा च लिङ्गो-
पहितमानपक्षे व्याप्यत्वासिद्धौ नीलधूमो व्याप्यत्वेनानुमितौ भासते इति
तस्या अमत्त्वम् ।

केचित्तु- यद्विव्याप्यनीलधूमवान् घट्टिमानित्यनुमितौ ज्ञाप्यज्ञापक-
मायस्य संसर्गविषया भासनात् नीलधूमे च तत्त्वेन रूपेण तदभावात्
द्विषयत्वेन तस्याऽमत्त्वमिति याहुः ।

यस्तुतो मनन्यवासिद्धयुग्मज्ञानानुमितिसत्त्वेन नीलधूमत्वोद्देशानु-

मितिप्रतिबन्धकत्वेनेव होषामासत्व-शरीराजन्यायादी च विशेष्यस्या-
सिद्धतया विशिष्टस्य व्याप्यतासिद्धतयानुमितिसामान्यप्रतिबन्धक-
त्वमेव तदेतत्सर्वमाप्तसन्धायाह- इतिगितिः । प्रकृते योजयति रूप्य-
मिति । शरीराजन्यत्वेपीति । शरीराजन्यत्वाध्यमाप्रतिपयोगिकया-
पदस्योन्यासावपीत्यर्थः । पूर्वोक्तदोष निरस्यति-सुरभीतिः । ननु
सुरमिधूमस्यैव कार्यतावच्छेदकं प्रत्येकसामभोज्यसमाजादायसमाज-
महिम्नैव विशिष्टकार्यसिद्धेर्नीलघटवदपदिति चेत् । न । विशिष्टस्य
कार्यतावच्छेदकत्वैपि प्रत्येककारणताया एव व्याप्यत्वनिश्चयमूलत्व-
संभवात् । स्थापनानुमाने पूर्वोक्तव्यापक-व्यर्थविशेषणत्वमुद्धरति व्याप-
कं चेति । विशिष्टस्येति । यद्यप्यष्टप्रागभावेत्यादिना कृतित्यादि-
ना प्रायेकमेव कारणत्वं न तु तादृशकृत्यादिविशिष्टारम्भकत्वेन कारणत्वं
कृत्यादीनां सहकारितया परस्य दंडचक्रादिष्ववच्छेदकत्वाभावात् ।
तथापि यस्तुगतिमनुसंधेयतदुक्तं न तु तत्त्वेन जनकत्वं विपक्षितम् । नचै-
वं न विशिष्टस्य व्यापकत्वमिति घाच्यम् । प्रत्येककारणताया एव
तन्मूलत्वसंभवात् । यस्तुतः प्रायेकमेव तद्व्यापकत्वम् । आर्थसमाजम-
हिम्नो विशिष्टसिद्धिः । अत एव प्रत्येकतापि तर्धैव विभावितं धूमं प्रति
तु आर्द्रेन्धनप्रमथयद्विषेनेव कारणत्वाहिशिष्टस्यैव व्यापकत्वम् । न च
वद्विसंपोग आर्द्रेन्धनसहकारीति घाच्यम् । तत्संयोगे सत्यपि तत्प्रमथ-
यद्विन्युत्पादं विना ततो धूमानुपपत्तेरिति यदन्ति ।

मज्जण्ड इति । तथा च प्रतिपोगिविशेषणत्वात् प्रैथर्धमिति
मायः । *मज्जण्डवमिति* । एवं धामपोजकत्वमपीति ध्येयम् । सप्रति-
पक्षोच्छेदः-समीचीनप्रतिपक्षोच्छेदः । यथा चैवं व्याप्यतां तयोक्तं प्राक् ।
किञ्चेति । एषामन्यतमः स्थापनाहेतुरपरस्य विरहः प्रत्यनुमानोपा-
धिर्निरत्यर्थः । *अत एवेति* । यतः समवेतत्वादिघाटितस्य जन्यत्वस्या-
भाव उपाधिरतस्तस्य ध्वंसवृत्तिर्यात्र साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ।

(चि०) अन्ये तु यस्मिन्ना गस्तिरूपिना व्याप्तिर्पेन विशे-
पणेन विना न गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् ।
अकर्तृकत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रति-
योगितया जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति न शरीरजन्यत्व-
मवच्छेदकं धूमे नीलधूमत्व मिव, अतिगौरवेण शरीरजन्य-
त्वमप्रतिपोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदकमिति व्याप्यता-

वच्छेदकाभावात् शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृकत्वव्याप्यः ।
 व्यभिचाराभावात्तथेति चेन्न । क्षित्यादावेव व्यभिचारात्,
 अन्यथा क्षित्यादिकं नादृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादि-
 त्यपि स्यात् । नन्वस्तु तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्तृनु-
 मितिस्तथापि सानुमितिरयथार्थेवाऽशरीरे कर्तृत्वज्ञान-
 त्वात् ज्ञानेच्छाप्रयत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सक-
 र्तृकत्वज्ञानत्वात्, घटः कर्ता घटज्ञानादिक नित्यं व्योम-
 सकर्तृकमिति ज्ञानवदिति साध्यम्, न चोपजीव्यबाधः,
 अनुमितिर्ह्युपजीव्या, नन्वस्तु तथाथार्थमपीति चेन्न ।
 कर्तृकार्ययोर्निरुपाधिकार्यकारणाभावेन एतस्याप्रयोज-
 कत्वात्, अन्यथा पर्वते बन्धुनुमितिरयथार्था उभयासि-
 द्धवाहिमाद्भिन्ने बहिज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्य-
 तिरेक्युच्छेदः । किञ्चानुमितेरयथार्थमनेन ज्ञाप्यं, न
 तु कार्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्थानेन ज्ञापने तत्रापमेव
 दोषो दोषान्तरं वा ? नाथः अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने
 तस्मिन् ज्ञापनं ज्ञापकादेव च तस्माद्दोषात्तदुत्पत्तिरिति ।
 नान्त्योऽसिद्धेः । तर्कापरिशुद्धिस्तु न दृषणम् । यदीश्वरः
 कर्ता स्यात्, शरीरी स्यात्, इष्टसाधनताज्ञानवान् स्यात्
 प्रयोजनवान् स्यात् अनित्यज्ञानवान् स्यात् क्षित्यादि
 यदि सकर्तृकं स्यात् शरीरिकर्तृकं स्यादिति तर्काणां वि-
 पर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थाविशेषणतादिना विपर्ययाप-
 र्यवसानेनाभासत्वात् ।

(प्रका०) प्राचां मतमाह । ० प्रभ्ये त्विति ० यन्निष्ठेति ० यद्विशेष्यता
 वच्छेदकविशिष्टनिष्ठेत्यर्थः । अमायनिष्ठव्याप्ती अमायत्वरूपविशेष्यता
 वच्छेदकविशिष्टव्याप्तावित्यर्थः । यत्रेदमनमिमतिर्बीजम् । लाप्येन
 यन्निष्ठेत्यत्र यत्विपर्ययं न तु विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वं गौर-
 वात् । एवञ्च शरीरजन्यत्वाभावादिच्छेदव्याप्ति शरीरत्वं विना न शक्यते

प्रतिपोगितावच्छेदकप्रदं विनाऽभायग्रहस्यैवाभावात् । तथा च कथं न
विशिष्टस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वम्, अन्यथा अन्यत्वाभाषोपि व्याप्यो
न स्यात् । सकारणकत्वाभावाद् अन्यत्वविशेषणं विनाऽपि भाषत्वा
वच्छिन्नः प्राप्तिप्रहादिति केवलव्यतिरेकिण्युभयसिद्धसाध्यवत्त्वं केवलान्व-
यिन्युभयसिद्धसाध्यवत्त्वं च अप्रसिद्धमिति अन्वयव्यतिरेकीत्युक्तम् ।
(चि०) ननु क्षित्यादावैककर्तृसिद्धिः कुतः? एककर्तृकार्येन
व्याप्तयभावात् । न च लाघवात्, तस्याप्रमाणत्वात् । सक-
र्तृकत्वप्रमाणादेव लाघवसहकृतान् तत्सिद्धिरिति चेत् । न
तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् माना-
भावाच्च । न हि लिङ्गपरामर्शं सति तद्विलम्बेनानुमितेर्विल-
म्बो येन तत् सहकारि स्यात् । नापि लघ्वनुमितौ, अ-
न्योन्याश्रयात् । नापि व्यक्त्यनुमितौ, धूमेन वद्वयनुमिता-
वैकद्विहस्तादिसंशयाभावापत्तेः । साधकाभावेन नानात्वा-
सिद्धौ कर्तृसिद्धेरेवैककर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । एकत्वसा-
धकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेव नानानिद्धिरित्यस्या-
पि सुवचत्वात् । अथ यमर्थमनालम्ब्यमानाऽनुमितिः पक्षे न
साध्यसंसर्गं विषयीकरोति न पक्षधर्मतायलात् सिद्धय-
ति न त्वधिकमपि, तथा च द्वितीयं कर्त्तारं न विषयी-
कुर्वत्यपि कर्त्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाह-
ते, एकस्तु कर्त्ता सिद्ध्यति तद्विषयत्वे कर्तृविषयतैव
न स्यात् एकविषयत्वाभावे नानाविषयत्वस्याप्यभा-
वात्, तद्व्यटितत्वात्तस्येति चेत् । एवं तर्हि कर्त्तृरुत्थम-
पि न विषयः स्यात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषय-
त्वसम्भवात् । वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति न त्वेकत्वेनेति चेन्न,
एकत्वासिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यत्वात्, तथा
चेत्श्वरे एकत्वानैकत्वयोर्नित्यसंशय इति ।
उच्यते । यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयता सम्भवति

तत्र लाघवसहकारिता, कारणताकार्यताव्याप्यतादि
 ग्राहके प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने श
 ब्दशक्तिग्राहकेऽनुमाने तथाविधप्रमाणमात्रे च स
 कलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात् । एवं लाघवमेव
 गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं चिना लघूनामेव कार
 णत्वकार्यत्वव्याप्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वशब्दशक्यत्वानां
 ज्ञानदर्शनात् । तत्रापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादि
 संशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो विनिगमकाभावात्, सो
 ऽयं विचारमारभते लाघवश्च तदङ्गं नाङ्गीकुरुते इति म
 हासाहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटत्वेन
 कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतारदशायां ला
 घवादेककर्तृसिद्धिः स्यात्, न चेष्टापत्तिः, अनुमित्यनन्तर
 (१)नानात्वैकत्वे सशयादिति चेन्न । तत्रापि लाघवेन कर्त्रे
 वयमेव सिद्ध्यति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसशयादि
 ति पश्चान्नानाकर्तृकत्वसाधकप्रमाणादेवैककर्तृकतानुमान
 तत्र बाध्यते । न चैवं क्षित्यादिकर्तृत्वपि प्रामाण्यसशया
 देकत्वानेकत्वसशयां दुरुच्छेदः एकत्वे बाधकस्याभावेन
 प्रामाण्यनिश्चयात् । न चैकत्वसाधकाभाव एव बाधकः,
 अनुमितेरेव लाघवसहकारेणैकत्वसाधकत्वात् ।

(प्रश्ना०) *अन्यो-बाधकादिति* । लाघवज्ञानजन्यानुमितिस्त्वस्यैव
 लघ्वनुमितिर्वादित्यर्थः ।

यत्र प्रमाण इति । न-यव समग्रदुषुविषयताकानुमिति-य लाघव
 ज्ञानकार्यतापच्छेदकमिति पथवसप्रम्, तथा च यत्र तजज्ञान न ज्ञात
 वस्तुतो लघोरेषानुमितिस्तत्र व्यभिचार । न च लाघवज्ञानजन्या
 नुमितिः-रपथ सथा, अन्ये बाधकादिति चत् । न । लाघवसौरयेव
 सिद्धिकाशीनलधुविषयताकानुमिति-यस्य कार्यतापच्छेदकत्वात् । ननु
 तथापि लाघवज्ञानोपनीतेमन्तरय प्रकाराभूयानुमणौ कथं भासतां, स्या

(१) नानाकर्तृकत्व इति पाठान्तरम् ।

एशांनुपनीतादन्यस्यानुमितौ मने मानाम्वादिति पूर्वोक्तविरोधात् ।
न च घस्तुगायैकः सिध्यति न त्येकत्वमपीति वाच्यम् । एकत्वानेकत्व-
सशयतादवस्थ्यात् ।

अत्राहुः । व्याप्त्याद्यनुपनीतमपि लाघवज्ञानोपनीतमनुमिती मा-
सवे नान्यत् अतिप्रसङ्गात्, लाघवज्ञानमात्रस्य प्रमाणमात्रसहका-
रिवकल्पनात्, तदिदमुक्तं अतथाविधप्रमाणमात्र इति । अत्र ला-
घवज्ञानोपनीतत्वस्यैव नियामकत्वात्प्रसङ्गः । व्याप्त्यादीत्यादि-
ग्रन्थस्तु लाघवानुपनीतविषयकः । नन्वेकविषयत्वेऽप्यनेकविषयत्वसं-
भवात्संशयतादवस्थमिति चेन्न । एकमात्रकर्तृत्व एव लाघवापत्तारा-
त्तस्यैवानुमितिविषयत्वात् । अत एव नानाकर्तृके घटे पश्चादेककर्तृ-
कताज्ञानं बाधयत इत्यग्रे वक्ष्यति, अन्यथा नानाकर्तृकेऽप्येककर्तृक-
ताज्ञानस्य प्रमात्वे बाधासम्भवादिति ।

(चि०) अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्रभिन्नः अश-
रीरकर्तृत्वात् अङ्कुरकर्तृवदित्यभेदानुमानादेककर्तृसि-
द्धिः । न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्तृभिन्नः अङ्कुरकर्तृत्वात्
कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः, अनित्यज्ञानानामाश्रयत्व-
स्योपाधित्वादित्याहुः । अत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदयो-
र्गौरवलाघवे एव धरणम् ।

तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः । पक्ष-
धर्मतायलादिति चेत्, व्यापकतयाऽवगतस्य पक्षसम्ब-
न्धमात्रं पक्षधर्मद्वैतोः सिध्यति, तथाच पक्षे तदुपादान-
गोचरज्ञानमात्रं सिद्ध्येत् नतु नित्यसर्वविषयज्ञानं, तेन
रूपेण व्यापकतयाग्रहात् । न च येन विनानुपपत्तिः
सोऽपि विषयः, व्यतिरेकविलयापत्तेः ।

अत्र प्राञ्चः । यमर्थमनालम्बमानाऽनुमितिः पक्षे
माध्यसम्बन्धं न विषयीकरोति स पक्षधर्मताय-
लात् सिद्ध्यतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी, प्रतीत्यनुपपत्त्या
च व्यतिरेकी । तदिहाऽनादिगणुकादिकार्यप्रवाहस्य प-

क्षत्वे तदुपादानस्यानादिज्ञानगोचरत्वं विना नो-
पादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यप्रवाहस्यानुमिति-
रालम्ब्यते, अनादितैव च नित्यता, सर्वमुक्तावपि तत्स-
त्वमनादिभावत्वात्, पक्षतदुपादानविषयतैव च सर्ववि-
षयता, लाघवात् तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं सिद्ध्य-
ति, न तु नित्यानित्यज्ञानानीति ।

(प्रका०) अन्य इत्यत्राश्वरसर्वाजमुद्घाटयति *अत्रापीति* कि-
ञ्चोक्तानुमानेन क्षितिकर्तुरदुरकर्त्रभेदानुमितावपि सागरादिकर्तु-
रेतद्विशेषसंशयादीश्वरनानात्वसंशयतादवस्थमिति। *अनादिभाव-
त्वादिति* । यद्यप्यनुमितौ नानादित्वं विषयस्तथाऽप्यनादिकार्यप्रवाह-
विषयत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः ।

(चि०) नद्यास्तु अनित्यज्ञानजन्यत्वेन पक्षविशे-
षणात् ज्ञानं सिध्यत् नित्यमेव सिद्ध्यति अनित्ये वाधात् ।
याचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धाद्युत्पत्ति-
मतोऽनादिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित्य-
ज्ञानादिसिद्धिः । नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणार्थिना,
कारणञ्च नित्यज्ञानान्निवर्त्तमानं नियतविषयतामादाय
निवर्त्तत इति सर्वविषयत्वासिद्धिरिति ।

पदपदार्थीप्रतिपादकवेदकर्तृत्वेनेश्वरस्य पदपदार्थी-
गोचरसाक्षात्कारवशेन वा सार्वज्ञ्यम् । घटाकाशसंपागं
प्रतीश्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमि-
ति केचित् ।

(प्रका०) नद्यास्त्वित्यस्वरसोद्गायनम् । तदीजं तूपनीतभानानङ्गीका-
राश्रित्यज्ञानजन्यत्वं पक्षधर्मतावलादपि न सिद्ध्यतीति ।

ननु तथापि कथं सर्वविषयत्वमित्यत आह *नियतेति* । एवं च
पक्षतदुपादानाद्यतिरेकविषयत्वमपि सिद्ध्यति । एतेन प्रथमकक्षेऽस्व-
रसोपि सूचित-पक्षविषयत्वे तत्र सर्वविषयत्वासिद्धेरिति ।

(चि०) ननु घटादीनां कथमीश्वरकर्तृत्वं भवति घट-

ईश्वरकर्तृकः कार्यत्वात् क्षितियदिति चेन्न । घटस्य द्वि-
कर्तृकतया तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादेरपि द्विकर्तृकतापत्तेः(१),
तथा च घटवत् क्षितिः क्षितियदूघट इतीश्वरानन्त्यम् ।
कार्यं कर्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्तृकत्वेनेति चेत् । तर्हि
नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति ।

मैवम् । ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपा-
दानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणत्वं कुला-
लादिज्ञानतुल्यत्वात् । तदाहुराचार्याः “परमाण्वदृष्टाधि-
ष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाथ-
धिष्ठानस्थापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवे-
श्वरसिद्धिरिति । “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते”
इत्यागमावायमर्थोऽध्यव्यवसेयः ।

अपेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तेर्ज्ञाने ईश्वरोऽपि
भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्यैव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादि-
ति चेत् । न । रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः
अभ्रान्तस्य तथात्वात् । इदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रका-
रः तेन स भ्रमः, ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रका-
र इति स न भ्रमः । अत एवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न
भ्रान्त इति ।

(प्रका०) नन्विति, तथाच कथं जगद्विर्भावमिति भावः । न
भ्रान्त इति । न ह्यसद्विषयत्वेन भ्रमत्वं, किन्तु व्यधिकरणप्रकार-
कत्वेनेति भावः ।

(चि०) स्यादेतत् प्रयोजनं विना कथमीश्वरः प्रव-
र्त्तते ? सुखस्याभावात् अधर्माभावेन निर्दुःखत्वात् ।
करुणया प्रवर्त्तते इति चेत् । तर्हि परसुखदुःखप्रहाणे प्रयो-
जने, तथाच सुखिनमेव सृजेन्न नाराकिणम् । धर्माधर्मपर-

(१) द्विरपि द्विकर्तृका स्यादिति पाठान्तरम् ।

तन्त्रत्यात् तदनु रूपं फलं प्रापयतीति चेत् । तर्ह्यावश्यक-
त्वात् कर्मनिर्मितमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु किमीश्वरेण
अनपेक्षितकीटादिज्ञानवता । कर्मनिरपेक्षत्वे चैकदैव सदा
च सर्गप्रलयौ स्यातां, ज्ञानादीनां नित्यत्वात् । किञ्च
तन्प्रपन्नस्य करुणाजन्यत्वेन शरीरादिजन्यतापत्तौ
संसारितापत्तिरिति । न । ईश्वरानभ्युपगमे विचारस्या-
श्रयासिद्धत्वात् । तमभ्युपगम्य पृच्छसि चेत्, आकर्णय ।
जगत एव तदिच्छाविषयत्वेन श्रेष्ठसाधनताज्ञानसत्त्वात् ।

(प्रका०) *श्रेष्ठसाधनत्वेति* । तथा च यत्नस्य प्रयोजनज्ञान-
व्याप्यत्वमव्याहतम्, प्रयोजनज्ञानजन्यत्वनियमश्च जन्यत्वोपाधिद्वयित
इति भावः ।

(चि०) वस्तुनस्तु क्षित्यादितत्तदसाधारणक्रमिका-
दृष्टादिसामग्रीसमवहिता ईश्वरज्ञानादयो यदा भवन्ति
तदा क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः । सर्गप्रलयासाधा-
रणक्रमिकादृष्टादिसामग्रीसमवहितत्वमेव तदिच्छाया-
श्रिकीर्षासंजिहीर्षात्वे । न चैवं किं तज्ज्ञानादिनेति
वाच्यम् । क्षित्यादीनां कार्प्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्य-
ज्ञानादीनामपि जनकत्वात्, सुखादिशब्दयंरात्माका-
शादिवत् ।

नन्वशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसंप्रदायः ।

उच्यते । सर्गादायदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्मीनशरीरो-
त्पत्तायदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रपन्नवदीश्वरसं-
योगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादिवक्षासहितान्मनिरु-
लेवरकण्ठमाल्वादिप्रियात्तज्जन्यसंयोगाद्देशोत्पत्तिः ।
एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रपन्नवदीश्वर-
संयोगात्तद्युटीच्छासहितचष्टोत्पत्तौ (१) सकलघटानुक-

कल्यापाराद् घटोत्पत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय
 व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृते(१)इश्व-
 रज्ञानच्छाप्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः, ततस्तत्सुशीलो(२)
 शीलो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः ।

(प्रका०) प्रयोजनज्ञानापेक्षा प्रयत्नोत्पत्तौ न तु तद्विस्थितावयोत्याह
 वस्तुत इति । *करोतीति* । ईश्वर इति शेषः । ननु तद्विच्छायाः
 सिद्धक्षारूपत्वे प्रलयो न स्यात् सजिहीर्षारूपत्वे च सर्गो न स्यादि-
 त्यत आह *सर्गेति* । *सुखादीति* । भावकार्यस्य समवायिकार-
 णजन्यत्वनियमाद्यथात्मादिजन्यत्वमिति भावः ।

मीनशरीरेति । तच्च शरीर ईश्वरस्य तददृष्टांप्रगृहीतत्वाभावात्
 किन्तु संसारिण पवेति ध्येयम् । अत एवाह *सोयं भूतावेशन्याय*
 इति । न चैवं संसार्यात्मा न भिद्येत् तद्व्यापाराणां भूतावेशन्यायेन प-
 रमेश्वरादेव सिद्धेरिति वाच्यम् । तथासत्यदृष्टभावेन शरीरासिद्धौ
 भूतावेशन्यायस्यापि असम्भवात् भगवत्यदृष्टाभावात् ।

(चि०) यत्तु-यथा लिप्यादिना मौनिश्लोकोऽनुमाय पठ्य
 ते तथा सर्गान्तरोक्षपन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्-
 पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेश्वराभिप्रायस्थवेदः साक्षा-
 त्कृत्यानुष्यते, ततोऽग्निमसंप्रदायः, स एव च कायव्यूहं कृ-
 त्वा वाग्व्यवहारं करोतीति-मतम् । तन्न । प्रतिसर्गाद्यन-
 न्तसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात्, तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्व-
 सम्भवेन ईश्वराननुमानाच्च । एतेन सर्गादौ सर्गान्तर-
 सिद्धयोगिन एव क्षितिकर्तारः सन्तिवति निरस्तम् । सर्गा-
 दावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिक-
 र्तृग्राहकाश्च । नाद्यस्तदभावात् नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादि-
 कार्प्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानाद्व्यावसहकृतादेक-
 स्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः ॥

(१) प्रयोज्यवृद्धेप्रयोजकवृद्धभावादिमच्छरीररूपावच्छेदेतादृष्टस-
 हकृतेति पाठान्तरम् ।

(२) तद्वशीति पाठान्तरम् ।

अथेश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिग्रहे प्रयोऽवव्यापारानुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य कारणताग्रहो भ्रमः स्यात् तदीयज्ञानस्य नित्यत्वात्, तथा च तज्जन्पघटशब्दशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वे मकलशब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात् । अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दत्वग्रहे च नायं दोष इति चेन्न । व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तिमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाधायात् । न च भ्रममूलकत्वेन तस्य भ्रमत्वमनुमेयम् । तदंशे व्याधिकरणप्रकाराभावेन घाघात् याधितविषयस्यस्योपाधित्वाच्च ।

अत एव घटमानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकस्य घटानपनव्यवहारदर्शनाद्बालो घटपदे व्युत्पद्यते । तन्मूलकशब्दज्ञानमपि न भ्रमः, तस्यापि भ्रमत्वे प्रयोऽवव्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात्, किमप्यप्रयोऽवचेतनव्यवहाराद्व्युत्पत्तौऽचेतनव्यवहारदेति संशयस्य यज्जलेपापमानत्वात् ॥ “विश्वतोऽप्युत्पत्तिः पितृभ्यो मुखो विश्वतो षाहून्त विश्वतः पात् । सं षाहून्तः पतन्त्येवाभ्रमी जनयन्देव एकः इत्यादि श्रुतयः,—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

इत्यादयः स्मृतयश्च बहवो मानस्वेनानुसन्धेया इति ॥

इत्यनुमानचिन्तामणौ ईश्वरवादः ।

THE

CHOWKHAMBĀ SĀNSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

No's, 186, 187, 201, 217 259 260 263 264, 277, 278 284,
202, 301 319, 337 339, 343, 346, 349 362 & 365

THE

GĀDĀDHARI

A COMMENTARY ON DIDHITI THE COMMENTARY
OF TATTVA CHINVI AMANI BY

Gadadhara Bhattacharya Chakravartin (With Texts)

Edited by

- (1) M M I Vaidhyanāth Pī Divedī and M M P
Vānācharana Bhattachārya 1-4 fas (2) M M I Vaidhyanāth
Pī Divedī and M M I Vānācharana Bhattachārya and
Nyāyāchārja Sī Rāma Sāstri Bhandari 6 11 fas
(3) M M P Vānācharana Bhattachārya and Nyāyā-
chārja Sī Rāma Sāstri Bhandari 12-14 fas (4) M
M P Vānācharana Bhattachārya and Nyāyā-
pādhyāya P Dhandiraja Sāstri 16-21 fas

FASCICULUS 1-21.

PRINTED PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SĀNSKRIT SERIES OFFICE
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares,

1927

Agents

- 1 Iuzio & co Booksellers
LONDON
- 2 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY.
- 3 The Oriental Book supplying Agency
POONA

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ संख्या ४२)

नम्बर्स १८६-१८७-२०१-२१७ २५९-२६०-२६३ २६४-
२७७ २७८-२८४ २९२-३०१-३१९-३३७-३३०-
३४३-३४६-३४९-३६२-३६५ ।

गादाधरी

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या

श्रीरघुनाथताकिंकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गणिता ।

१-४ खण्डान्त म० म० प० विन्ध्येश्वरप्रसाद द्विवेदिना, म० म० प० वामाचरण-
भट्टाचार्येण च, ५-११ खण्डान्त म० म० प० विन्ध्येश्वरप्रसादद्विवेदिना,
म० म० वामानरुणभट्टाचार्येण न्यायाचार्य श्रीरामशा-
खिणा च, १२-१४ खण्डान्त म० म० प० वामाचरणभट्टाचार्येण,
न्यायाचार्य श्रीरामशा-
खिणा च, १५-२१ खण्डान्त म० म० प० वामाचरणभट्टाचार्येण,
न्यायाचार्य श्रीरामशाखिणा च संशोधितम् ।

प्रकाशकः-

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः-

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमंदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

१९८३

हमारे यहां हर तरहकी छपाई व जिब्दसाजीका कार्य भी होता है।
हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः,

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर लैन,

बनारस सिटी ।

अनुमानगादाधर्या उपोद्घातः ।

(१) न्यायशास्त्रस्य माहात्म्यम् ।

अथेय प्रकाश्यते मुद्रयित्वा नव्यन्यायशास्त्रचूडामणि-मणिग्रन्थ
व्याख्यातरूपाया शिरोमणिरित्यपरसङ्गया प्रथिताया वीधितेष्टीका
गादाधरी । एतस्या खलु निर्माता तफकरुशप्रज्ञाप्रतिभाप्रभाप्रभाव-
विहितानेकनिबन्धा यद्गुर्वेदीयविद्वन्मण्डलाभ्यर्हितपादपीठस्ताकिंक-
कुलनिकरकैरवकलाकरो युधकुलकलापकमनीयाघनितलस्फुरन्मनी
पाविफाशित आगम इव सदा लोकहितपरायण पुरन्दराद्यानमिव
विमत्सर विदुराऽपि धृतराष्ट्रपक्षपत कुलाचारनिरतोपि कौलाचा
रविरत. कारुण्यकेदारङ्काण्यकुङ्कुमस्य श्वोरसागरो विनेकरत्नविस-
रस्याप्रतिमप्रतिभाप्रसारविनिर्जितप्रतिपञ्चाचार्यवर्षो श्रीजीवाचार्यत
प्रासजन्मा द्विजवरो न यनैयापिकानामप्रणार्गदाधरमहाचाय । नय
न्यायशास्त्रस्यातिगहनस्य योजभूत शाब्दपदार्थतरत्रिवेकदृष्टिसिद्धौ-
पधायमानं न्यायदर्शनमप्रातरूपस्वरूपसत्साराब्धकूपप्रतिघातविक-
लोद्वतानसुभृत. समुद्दिधोर्षुणा करुणावरुणालयेन मगवता महर्षिणा
गोतमेन व्यरचि । तच्च—

अङ्गानि चेश्चत्वारो मीमासा न्यायविस्तर ।

पुराण धर्मशास्त्रं च विद्या होताश्चतुर्दश ॥

इत्यादिनोक्तचतुर्दशविद्यासु न्यायविस्तरपदेन संगृहीत न्यायवार्ति
कभूमिकाया म० म० प० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विषेदिभि श्रुतिस्मृत्यादि-
प्रमाणप्रदर्शनपूर्वक यथा प्रशसित, परमतदूपजाद्वारेण चास्य यथा यौ-
द्धादिनास्तिकदर्शनेभ्य प्राचीनत्व च व्ययस्थापितं तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
तस्यैव च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाप्यप्रमाणचतुष्टयवादिनो महर्षेर्मत-
मवलम्बमानेन लोकोत्तरनव्यन्यायप्रपञ्चप्रजापतिना महर्षिकल्पेन श्री
मद्भेदेशापाध्यायेन प्रमाणादिपाडशार्थनिरूपणपरस्य पञ्चाध्याय्या
त्मकस्य न्यायशास्त्रस्य प्रमाणप्रकरणात्मकमेकाशमवलम्ब्य प्रमा-
णचतुष्टयव्यवधानपरौ युक्तिरीतिज्ञालजटिलस्तस्वचिन्तामणिर्म-
हानिवन्ध सर्वेषा प्रमेयज्ञानसौलभ्याय प्रमाणतरायधारणार्थमेव
निरमायि । तत्रेदमादिम वाक्पम्-^६अथ जगदेव दुःखपट्टनिमान-
सुदिधोर्षुंरशादशविद्यास्थानंभव्यर्हिततमामात्यीशिको परमकारणि-

को मुनिः प्रणिनाय तत्र प्रेक्षायत्प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रे-
यसाधिगम इत्यादावसुत्रयत् । तेष्वपि प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थि-
तिरिति प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यत' इति । न्यायदर्शनस्य 'प्रत्यक्षानु-
मानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इति पञ्चदशाक्षरात्मक १ अ०१आ० ३
सत्रमेकमेवावलम्ब्य श्लोकद्वयसाहस्र्यात्मकश्चिन्तामणिमहानिबन्धो
(१)गणेशोपाध्यायेन स्वमतिप्रागल्भ्येन यथा विदधे तथा नाव्यक्तं न-
व्यन्यायाम्बुधिपरिशोलनपराणां तर्करसिकानाम् । स चेदानीं मि-
थिला-वङ्ग-द्रविडादिदेशीयैर्महापण्डितैः साक्षात् परम्परया वा व्या-
ख्यातः कोडपत्रादिभिरलङ्कृतः श्लोकानां लक्षणाग्रिमष्टाविंशत्योपवृ-
हितो नव्यन्यायशास्त्रत्वेन व्यवहर्ति गमितोऽनेकैर्भारतीयैः पाश्चात्यै
श्च विद्वद्भिः । एतेनाऽस्य ग्रन्थस्य नवीनतन्त्रद्वाराख्यातरूपाणां च
दीधिति-जागदीशो-माधुरी-नादाधरी-कोडपत्रादीनां प्रलापत्वमात्र-
त्वं चेति निरस्तम् । शास्त्रतारपर्यायनवबोध्यात् शोतर्मायसत्राधारेणास्य
विनिर्मितत्वाच्च । सत्रभाष्यवार्तिकादीन्येषानवस्थितानि नवीनान्य-
कर्मण्याणि चेत्याद्याक्षेपेण न्यायस्य समूलोच्छेदं कर्तुमिच्छन्तोऽ-
विद्वानन्यायागममहिमानः पल्लवप्राहिपाण्डित्येनैव नैयायिकमन्याः
पाश्चात्या अभिनवदार्शनिकास्त्वस्माभिः खद्योतभाष्यचन्द्राख्यटीका-
द्वयसहितस्य भाष्यस्य भूमिकायां दत्तोत्तरा इति विरम्यतेऽत्रास्मा-
द्वशामवर्णनीये न्यायशास्त्रस्य गांभीर्ये । अत एवोक्तं रघुनाथतार्किक-
शिरोमणिनाऽनुमानचिन्तामणिदीधितौ—

न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकाश्लिषधमप्यत्र ।

अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञानुमीशते सुधियः ॥

एवमुदयनाचार्यश्रीहर्षादिभिरपि तत्रतत्र प्रतिमादितमेवास्य मा-
हारम्बम् ।

(२) न्यायशास्त्रस्य नव्यमाच्यविवेकः ।

केचित्तु श्वच्छेदकावच्छिन्नशब्दादिभिर्व्याख्यातत्वेनास्य नवीनत्व-
साधनमिच्छन्ति । तदपि शास्त्रतारपर्यस्यानवगमाच्च युक्तमिति
प्रमः । अन्यथा पातञ्जलदर्शनीयसमाधिपादस्य 'पूर्वेषामपि गुरुः का-

(१) गणेशोपाध्यायप्रभृतीनां नव्यनैयायिकाकानामैतिलं विषय-
विवेचनप्रकरणे यथाक्रममनुपपदमेव टिप्पण्यामुपपादयिष्यते ।

लेनाऽनवच्छेदात्' इति २६ सूत्रे तद्भाष्यादी चावच्छेदकादिशब्दानां व्यवहारात् तेषामपि नव्यत्वं स्यात् ।

इदमत्र विचार्यते । किं तावत् न्यायशास्त्रस्य प्राचीनत्वमर्वाचीनत्वं वा ? यद्यपि सूत्रकारीयप्रमाणभागनिरूपकत्याङ्गशेषोपाध्यायप्रचलितशैलीसम्पन्नानां ग्रन्थानामद्यथावत्प्राचीनेष्वेवान्तर्भावः समुचितः, तथा तत्त्वचिन्तामण्यादिनादाध्वर्यन्तेषु सविवेचनेषु ग्रन्थेषु कुत्रापि आदायन्ते वा नव्यशास्त्रं प्राच्यन्यायशास्त्रं चेति व्यपदेशस्यादर्शनात्सकलमेव न्यायशास्त्रमेकविधमेव भवितुं युक्तम्, तथापि भारद्वाजकृतस्य न्यायवार्तिकस्य 'अतिजरतीना'मित्यादिवाक्येन प्राचीनत्वं संस्थापयन्तो वाचस्पतिमिथादय एव प्राच्यनव्यव्यवहारे प्रमाणम् । नञ्चैवमपि तत्त्वचिन्तामण्यादिनिघन्थानां नव्यत्वं पूर्वांशरीत्याऽसंभवीति वाच्यम् । न्यायसारमारभ्योपलभ्यमानेषु न्यायशास्त्रनिघन्थेषु 'इति प्राच्यः इति नव्या' इत्यादिना विद्वत्सम्भवव्यवहारस्य प्रचलितत्वेन तद्विरासस्याशक्यत्वात् ।

अत्र केचित् । आत्मादिप्रमेयपदार्थानां तत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयमङ्गीकुर्वद्भिः गौतमादिमहर्षिभिर्निरात्मविज्ञानात्मयादिचार्याकवौद्धादिपराजयार्थमात्मनोऽनुमानेन सिद्धिस्तावत् प्रदर्शिता । परार्थानुमानापरपर्यायस्य च न्यायस्य पूर्वाङ्गोत्तराङ्गसाकल्येनैव वस्तुसाधनक्षमत्वमिति तदनुसारिणां सूत्रग्रन्थानां शास्त्रीयसकलपदार्थप्रतिपादकानां भाष्यवार्तिकतात्पर्यटीकादिव्याख्याग्रन्थानां समानतन्त्रसिद्धानां चोक्तलक्षणसम्पन्नानां प्राचीनत्वम् । तदेकदेशप्रमाणव्याख्यानरूपाणान्तु तत्त्वचिन्तामण्यादीनां सव्याख्यानं निघन्थानां नव्यत्वमित्याहुः ।

तन्मन्दम् । तथासति प्रमाणमानविवेचनपराणां जैनबौद्धादिग्रन्थानां प्राचीनानामपि नव्यत्वव्यवहार आपद्येत ।

अपरे तु बाहुल्येन नास्तिकत्वेनाभिमतानां चार्वाकबौद्धादीनामेव तत्त्वचिन्तामणिपूर्वकालीनेषु सूत्रभाष्यादिग्रन्थेषु खण्डनस्योपलम्भात्तेषां पुराणत्वव्यवहारः, तत्त्वचिन्तामण्यादिषु तु आस्तिकत्वेन गृहीतानां मीमांसा-सांख्यादिदर्शनानामेवाधिज्ञेय इति नव्यत्वव्यपदेश इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु अलौकिकनूतनप्रतिभाशालिना विद्वद्धरेण गङ्गेशोपाध्यायेन भाष्यग्रन्थं ग्रन्थानां विधाय तात्पर्यटीकादिङ्नागादिनिघन्थ-

प्रग्रहेन्यायवैशेषिकसूत्राम्बुधि मयित्वा तत्सारभूतोऽयं तत्त्वचिन्ता-
मणिर्नूतन पद्योदपादीति तत्कालमारभ्य विनिर्मितस्य न्यायशास्त्रनि-
करस्य नव्यत्वव्यवहार इति युक्तमुत्पश्यामः ।

केचित्तु विद्वांसोऽस्य न्यायशास्त्रस्य प्राच्य-नव्य-नव्यनव्यं चेति
त्रिविधं विभागं वदन्ति । तत्र सूत्रकारमारभ्योदयनात्पूर्वजातं प्राच्यम् (१)
उदयनाद्देशाद्वा दीधितिकारात्प्राग् नव्यम् (२) शिरोमणिमारभ्य
निबद्धं तु सर्वं न्यायशास्त्रं नव्यनव्यमि (३) ति तेषामाशयः ।

अत्र तृतीयविभागस्य मूलं विमृश्यमाणमवच्छेदकादिप्रवेशनिव-
न्धनमेव प्रतिभासते, तच्च व्यभिचरितत्वाद्युक्तमित्युक्तमेव । किञ्चैवं
सति 'अतिजरतीना' मिति वाचस्पत्यवचनाच्चातुर्विध्यमप्यापद्येत ।
प्रदर्शितवचनबलेनोद्योतकारान्तानां गौतमकणादादीनामतिप्राचीनत्व-
मुद्योतकरभारताजोत्तरकालवर्तिनां पुराणत्वं स्वस्य स्वसमकाल-
स्थितानामुदयनादीनां च नव्यत्वमाविष्कुर्वता तदुत्तरसमयजातानां
गङ्गेशोपाध्यायादीनां नव्यनव्यत्वस्य संभवदुक्तिकतया (१) अतिप्रा-
चीन (२) प्राचीन (३) नव्य (४) नव्यनव्येति चतुर्धा विभागस्य वक्तुं
शक्यत्वात् । तस्मोद्भस्तुतस्वित्यादिना प्रदर्शित एव प्राचीनार्वाचीन-
व्यपदेशः साधित्वेति कृतं वाग्धिवादेन ।

(३) नव्यन्यायशास्त्रस्य विषयविवेचनम् ।

स चायं प्राचीननर्कशास्त्राम्बुधिनिर्मन्धनसमुद्भूतो नव्यन्याय-
शास्त्रकल्पनायुक्तीनामादिमः फल्यस्तत्त्वचिन्तामणिः प्रत्यक्षा (१) तु-
मानो (२) पमान (३) शब्दा (४) ख्ये खण्डवत्पृथे विभक्तः । तत्रादि-
मे खण्डे प्रयोदश विषया विवेचिताः । तेषु प्रथमं धर्मव्यवस्थापनं
विदधतोपाध्यायेन दृष्टादृष्टप्रयोजनककर्मणां साफल्यमङ्गीकुर्वताम-
प्याच्छन्ननास्तिकानां पराजयार्थं ग्रन्थारमे विहितस्य मङ्गलस्य सा-
फल्यप्रदर्शनापदेशेनाविगीतशिष्टाचारविधयाणां स्वेषु देवतोपासनादी-
नां श्रद्धया कृतानां पूजमान्तानां साफल्यं व्यक्तीकृतं मङ्गलवादे (१) ।
(२) प्रामाण्यवादे (३) अन्यशास्त्रानिवादे च मीमांसकानां स्वतः प्रा-
माण्यवादिनां निरासो विहितः । (४) (५) लौकिकालौकिकप्रत्यक्षवादी
सर्वतन्त्रसिद्धौ युक्त्या प्रदर्शितौ । (६) समवायवादे च वेदान्तिनां मी-
मांसकानामपि मते दूषयित्वा समवायः साधितः । (७) अभावोऽपि सां-
ख्यादिमतविप्रतिपत्तिखण्डनद्वारा स्थापितः । (८) अनुपलब्धिवादेऽनु-

पलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं निरस्तम् । (९) प्रत्यक्षकरणवादे लौकिकप्रत्यक्ष-
करणानां विवेचनं, (१०) मनोणुत्थवादे मनसोऽणुत्वं च स्थापितम् ।
(११) अनुव्यवसायवादेन ज्ञानस्य स्वतो ग्राह्यत्ववादिना मीमांसकानां
(१२।१३) सविकल्पकनिर्धिकल्पकवादाभ्यां च निर्धिकल्पमात्रस्य प्र-
त्यक्षत्वमिच्छतां बौद्धानां खण्डनं विहितम् ।

एवमनुमानखण्डेऽपि सप्तविंशतिविषयाणां निरूपणं विवे-
चितम् । ते चानुमानखण्डमभ्यस्यतां नैयायिकानां प्रथिता एवानु-
मित्यादयः ईश्वरानुमानान्तो विषयाः । तत्रापि द्वौ मुख्यभागी व्या-
प्तिवादो हेत्वाभासवादश्च । अतो व्याप्तिवादे व्याप्तिसिद्धान्त-
लक्षणं हेत्वाभासे हेत्वाभाससामान्यलक्षणञ्चातीवोपयोगिं सर्वेषा-
मभिमतं प्रथितं चेति तदुपादाय गंगेशप्रभृतीनां नव्यनैयायिकाना-
मुभयत्र लक्षणे निष्कृष्य विवेचयामः ॥

श्रीसद्गुरुः शरणम् ।

(४) मय्युक्ते सिद्धान्तलक्षणे मतान्तरस्पर्शनम् ।

अत्रोच्यते [१]प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्य-
न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति व्याप्तिलक्षणं श्रीमता गङ्गेशोपाध्या-
येन (१) सिद्धोन्वितम् ।

(१) एष खलु नव्यनैयायिकतिलको दरमङ्गामण्डलान्तर्गते कम-
लारोधसि घर्तमाने कोरानग्रामे कस्यचिच्छोभ्रियस्य म्दने समजनि ।
शैशांत एव चाप्यं तर्कशास्त्रे निष्पातो महाकाल्युपासकश्चाभूत् । स च
सप्तपदार्थोनिबन्धप्रणेतुः शिवादित्यस्योद्देखात् पेशेपिकदर्शनावलम्बिनो
रजकोशाख्यमहानिबन्धघृतमतास्योद्भूनाच्च पञ्चशताधिकैकादशशतई-
स्वीयसंबत्सरादूर्ध्वमासीद्भूमण्डल इत्यनुमीयते । यतश्चिन्तामणिग्रन्थे
व्याघ्रशिशुक-सिंहशिशुकापराह्योरानन्दसूरि-भपरचन्द्रसूरिणोर्बाँह-
नैयायिकयोर्मतां सिंहव्याघ्राख्यव्याप्तिपूर्वपक्षलक्षणयोरपदेशेनोद्भू-
त्य निरस्तम् । खण्डनखाद्यमतखण्डनाच्च ११४६ ई० समये वर्तमानस्य
कन्नौजाधिपतेर्जयचन्द्रस्य राज्ञः समापण्डितस्य धीहर्षस्य समकाली-
नोऽयमिति यदस्तीतिहासविज्ञाः । एवं चाद्यमतेन गङ्गेशोपाध्यायस्य
समयस्त्रयोदशशताब्द्याः प्रथमभागोऽन्त्येन तु द्वादशशताब्द्या अन्ति-
मभाग इति विज्ञायते ।

तत्र च नैयायिकशिरोमणिना (१)रघुनाथसार्वभौमेन दीधितिग्रन्थे कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्राव्याप्तिवारणाय [२]साध्यताश्च-
च्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणी
भूतयत्किञ्चिद्व्यक्तयनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावरूपोऽर्थो विवक्षितः ।
एवं च कालिकसम्बन्धसामान्ये महाकालानुयोगिकत्वसत्त्वेऽपि गगन-
प्रतियोगिकत्वविरहात् गगनाभाव एव घटवान् महाकालत्वादित्यादौ
प्रतियोगिव्यधिकरणतया प्रसिद्ध इत्यव्याप्तिदोषो वारितो भवति ।

(१) ई० १४७७ परिमितेऽब्दे श्रीमता रघुनाथसार्वभौमेन तद्वियाशान्ति-
पुरे अनुगृहीता । बाल्य एव तस्य पिता लोकान्तरमगमत् । जनन्या महता
कृच्छ्रेण रघुनाथस्य पोषणं विहितम् । पक्षधरपिंकोऽयं मात्रा कदाचिद-
न्यायनयनार्थमादिष्ट आधारं विनैव तमानेतुं कस्यांचित् चतुष्पाठ्यां प्रवि-
ष्टः । ततश्च भूतिपुञ्जं करे सस्थाप्याग्निं गृहीत्वा गन्तुकामः स चतुष्पा-
ठीशिक्षकेन चासुदेवसार्वभौमविदुषा लक्षितः । तस्य बुद्धिगाम्भीर्यमव-
लोक्य जातहादेन सार्वभौमेन रघुनाथः स्वशिष्यतामानायि । रघुनाथ-
सार्वभौमोऽपि व्याकरणसाहित्यादौ व्युत्पत्तिमुपलभ्य न्यायशास्त्रेऽपि
परिश्रमं विधाय तत्र व्युत्पत्तिमुपलिप्सुर्गुरोराज्ञया मिथिलां गत्वा
पक्षधरमिश्रानां छात्रो बभूव । रघुनाथस्तत्रेकाशे एवासीदित्यपि वदन्ति
तद्वृत्तज्ञाः । एकदा नैयायिकछात्रैः पंडितैश्च भूयिष्ठे विद्वत्समाजे चतु-
ष्पाठ्या अभ्यापकः पक्षधरस्ततर्कशास्त्रे व्युत्पन्नं रघुनाथसार्वभौम-
भ्यैर्नैथिलछात्रैर्विवादयित्वा न ते विचारा ग्राम्या इत्यन्तेऽधिहितवान् ।
तदसहमानेन सार्वभौमेन पक्षधरमिश्रान् हन्तुं सात्विना तद्गृहसमीपे-
ऽपावृतशरीरेणास्थायि । निशि कान्तया सहेंद्रोः सुपमां
पश्यतो गवाक्षस्थितस्य पक्षधरमिश्रस्य शिरश्छेत्तुं यदा प्रवृत्तो
रघुनाथस्तदेतदोरप्यधिकं प्रकाशमानमेकं मुखं जगत्यस्मिन्
वर्तते यदहमहोरात्रं चिन्तये यदाधारं नैयायिकप्रवरं मिथिलायामद्य
जेतुं कोऽपि न क्षमः इति पक्षधरपचनश्रवणमात्रेण तदस्ताद-
सिर्भूमौ विप्रहृश्च चरणयोः पपातेत्यपि रघुनाथसार्वभौमातां
कीर्तिपनाका पंशदेशेऽधुनापि गीयते । तेन च बौद्धाधिकारे [१] किर-
णाबलीप्रकाशे [२] न्यायलीलायतीप्रकाशे [३] खंडनखंडखाद्ये च [४]
दीधित्याख्या टीका कृता । १ पदार्थतत्त्वनिरूपणम् २ श्रवच्छेदकत्वनि-
रुक्तिः ३ ननुवादः ४ आख्यातवादश्चेति चत्वारो मूलग्रन्थाश्च निर्मिताः ।

किन्तु कालस्य जगदाधारतया संयोगसमय याभ्यां गगनादेरवृत्तित्वे-
पि स्वरूपसम्बन्धेन चेत् वृत्तित्वं तदोक्तरीत्या गगनाभावोऽपि प्रतियो-
गिव्यधिकरणो भवितुं नार्हतीति उक्तकल्पं परित्यज्य—[३] निरुक्तप्र-
तियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वयद्दर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्दर्मावच्छि-
न्नस्य व्यापकत्वमित्यर्थान्तरं कृतं नैतैव । तथा च संयोगेन घटाद्यभाव-
मादायैवोक्तदोषधारणं सम्भवतीति ।

अतयोश्चाद्यकल्पे उक्तव्याप्तिवारणेऽपि घटव्याप्तिज्ञानतत्त्वादित्या-
दी विषयितासम्बन्धे गगनप्रतियोगिकत्वनिश्चयानुयोगिकत्वोभय-
सत्त्वेन गगनाभावमादायापि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रसिद्ध-
सम्भवाद्द्वयसिं निराकर्तुं श्योमता (१) जगदीशतर्कालङ्कारेण (४) सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणतानिरूपितस्वरू-
पसम्बन्धे यद्भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामा-
न्याभाववरं हेतुमतस्तद्भावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्साध्यताव-

(१) जगद्विख्यातस्य चैतन्यमहाप्रभोः श्वशुराणां सनातनमिथाना-
मात्मजस्य प्रपौत्रौऽयं जगदीशतर्कालङ्कारः ३० पञ्चत्रिंशदधिकशोड-
शेऽन्वे जागदीशो लिखितवानिति घटन्ति इतिहासज्ञा । अष्टादशवर्ष-
देशीयाऽयं मातृकाक्षरग्रहण विधाय भवानन्दसिद्धान्तधागीशानां
चतुष्पाठ्यां न्यायशास्त्रमधोतवान्, किन्तु—

श्रीसार्धभौमस्य गुरोः पद्मार्जं विद्यार्थिनां कल्पतरो प्रणम्य ।

त्रिनिर्मितः श्रीजगदीशप्रियज्ञैर्विद्योततामाद्यमणैर्मयूखः ॥

इत्याद्युक्त्या सार्धभौमान्तेवासिनमेवात्मानं मन्यते स्म जग-
दीशः । शब्दशक्तिप्रकाशिकायां इति पुनर्न्यायरहस्येऽस्मद्गुरुचरणा'
इत्युल्लेखदर्शनाच्चायं न्यायरहस्य-न्यायकुसुमाञ्जलिकारिकाध्याख्या-
पदार्थप्रकाशादिन्यायप्र-धमणैता रामभद्रसार्धभौम एवेति लिख्यति ।

(१) तत्त्वविन्तामणिदीधितिप्रकाश(जागदीशो) (२) विन्तामणिमयूख

(३) न्यायादर्श (न्यायसारावलो) (४) शब्दशक्तिप्रकाशिका-

(५) तर्कामृत (६) पदार्थतत्त्वनिर्णय (द्रव्यभाष्यटीका) (७) न्याय

लीलायतीदीधितिव्याख्याख्याः सप्त निबन्धा न्यायशास्त्रे जगदीशत-

र्कालङ्कारेण प्रणीताः । तल्लेखे शब्दसंक्षेपेऽपि यदर्थगांभीर्यं तन्नाम्यक्तं

नन्यन्यायकोविदानाम् ॥

च्छेदकमिरयाद्यर्थेनैवोक्तदोषद्वयसमाधानसंभवे निरुक्तप्रतियोगिकत्वे-
 त्यादिरीत्या दीधितकारोक्तायां खण्डशः प्रसिद्धौ वैयर्थ्याक्षेपः प्रदर्शितः।
 [६] यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबन्धसामान्ये सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकसम्ब-
 न्धत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके
 विवक्षणेऽपि उक्तदोषवारणं संभवतीति कथमेवं नोक्तमित्यादिरीत्यापि
 दीधितायाक्षेपोऽदर्शितः। विश्वनायन्यायपञ्चाननास्तु गगनादेवृत्तित्व-
 मङ्गीकृत्याभ्यं प्रतियोगिताघटितमुभयामावकल्पमेवोद्भूतयन्तो न्याय-
 सिद्धधान्तमुक्तावल्याम्।

अन्त्यस्य प्रतियोगिताघटितोभयाभावकल्पस्य व्यभिचारिण्य-
 तिव्याप्तिवारणाय जगदीशतर्कालङ्कारेण—[६] स्वावच्छेदकता-
 घटकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेत्वधि-
 करणं तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्दर्मावच्छिन्नावच्छेदकताका-
 ल्य—यत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन
 तद्दर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमित्यर्थः। एवं च घृत्त्यनिषामकस-
 म्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदक-
 ताघटकसम्बन्धत्वस्य चैत्रो न पचतीत्यादौ पाकविशिष्टावाः
 कृतेरमायस्य घृत्त्यनिषामकानुकूलत्वसम्बन्धेन चैत्रादायन्वयानुरो-
 धेन सत्येयादिसंमतत्वात्, व्यभिचारिणि च सामान्याभावाप्रतियो-
 गितायामेव तादृशोभयामापविरहाप्रातिव्यातिरिति पूर्णकल्पोपदि-
 नस्यमतापदेशेनान्यः कल्पोऽपि उल्लिखितः ॥

(१) मथुरानाथतर्कवागीशास्तु [७] स्वावच्छेदकसम्बन्धेन म्या-

(१) श्रीमान् मन्थनेयाधिकप्रवरो मथुरानाथतर्कवागीशः सप्ताय-
 धिकपंचदशशताब्द्यामासीत्। अस्य च पिता—

न्यायाभ्युपिष्टनसेतुं हेतुं श्रीराममणिलक्ष्मणः।

तार्तं त्रिभुवनगोर्तं तर्कालङ्कारमादरान्तरवा ॥ १ ॥

धीमता मथुरानाथतर्कवागीशाधीमता।

विशदोदृश्यं दर्शयन्ते प्रत्यक्षमणिकणिकाः ॥ २ ॥

एति तन्वचिन्तामजिरहस्यारयाया माणुर्याः प्रारम्भिकपद्य-
 प्रदर्शनेन श्रीरामतर्कालङ्कारनाम्ना प्रथितो रघुनाथशिरोमणेरन्तेवा-
 नी वसन्ति प्रतीयन्ते। मथुरानाथतर्कवागीशास्तु रघुनाथशिरोमणि

वच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धिनिरुक्तहेतुसम्बन्धिका या या
प्रतियोगिता तदनवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्न-
साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यादिनोक्तचिन्तामणिसिद्धान्तलक्ष-
णस्यार्थं निष्कृष्य तत्रापि यद्विमान् धूमादित्यादावसम्बन्धस्य प्रति-
योगिताव्यक्तिसु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं नियेश्य स्वा-
वच्छेदकसम्बन्धेनेत्यत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्युक्त्या वा नि-
वारणेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणಾದित्यादौ अव्याप्तिप्रदर्श्य
[८]स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धिनिरु-
क्तहेतुसम्बन्धिकप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्व-यद्गमनिष्ठपर्यासावच्छेदकत्वोभयाभावस्तद्गमावच्छिन्नसा-
ध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थं कृतवन्तः । इत्थं चोक्तस्थले समवाया-
दिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगितामादाय प्रसिद्धिसंभवेनाव्या-
प्तिवारणं सुलभमेव । घटयान्नित्यज्ञानाद्यादित्यादौ वृत्त्यनियामकविप-
तादिसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिवारणं च वृत्तिनियामकसम्बन्धवत्
वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वोक्तुर्वद्भिर्म-
थुरानाथतर्कवागीशैर्जगदीशतकालङ्काराणामुक्त[४]लक्षणाधिकरणप्र-
यासो व्यर्थतामापादितः । एवं सादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन
साध्यत्वे हेतुत्वे चाव्याप्तिवारणायाधिकरणत्वं वृत्तित्वमपहाय सम्ब-
न्धित्वविवेशं शोभनं मन्वानेन मथुरानाथेन दोषितिकारोक्तायाः तादृ-

समस्य विद्मद्भस्मोक्तश्रीरामतर्कालङ्कारस्यैव सविधे न्यायशास्त्र-
मधीत्य माधुरीतिनाम्ना सुप्रथितां मणिग्रन्थस्य व्याख्यां चके । स-
र्वासु च चिन्तामणिव्याख्यासु अधिकं सरलतया नास्यास्नाहूग् प्रभा-
रो नवहृदिपेद्भूयथा जागदीश्याः । निम्नलिखिता ग्रन्था मथुरानाथत-
र्कवागीशेन निबन्धा —

- (१) तत्त्वचिन्तामणिरहस्यम् (माधुरी)
- (२) मण्यालोकरहस्यम् ।
- (३) दीधितिरहस्यम् ।
- (४) सिद्धान्तरहस्यम् ।
- (५) लीलावतीप्रकाशरहस्यम् ।
- (६) लीलावतीप्रकाशदीधितिरहस्यम् ।
- (७) बौद्धाधिकाररहस्यम् ।

शसंयोगिवृत्तिधूमत्यादिरूपध्यातेः खण्डनमपि कृतम् ।

(१) गदाधरभट्टाचार्यास्तु सम्बन्धघटितशिरोमण्युक्ता (२) उभया-
भावघटितकल्पे संयोगेन घटादिसाध्यके घट्टमादिहेनोऽतिव्याप्तिवा-

(१) नद्यन्यायशास्त्रग्रन्थाम्बुधिपाटङ्गतः श्रीमान् चक्रवर्तिधिरुदा-
लीसम्पन्नः श्रीगदाधरभट्टाचार्यः पूर्ववद्गद्देशावयव-बोत्रामण्डलान्तर्गत-
लक्ष्मीपोसाग्राममधिवसन् सप्तदशशताब्द्यामभूत् इति इतिहासविदां
सम्मतम् । तेन च नदियानामिन न्यायशास्त्रस्याद्यपीठे गत्वा हरिराम-
तर्कशागोशानां सविधे तर्कशास्त्रमधीतम् । किन्तु गुरोः पश्चात्
पूर्ववद्गद्देशोद्भवत्वात्प्रथितबुधवंशानुदुभूतत्वाच्च तत्रस्थैश्छात्रैर्न्याय-
विदां ब्रह्मतिरस्यसौ नाल्यादृतोऽभूत् । ततश्च चक्रवर्तिमहाशयेन गुदच-
तुष्पाठी त्यक्ता स्थापिता च स्वकीयाऽन्या चतुष्पाठी आरामवाटिका चा
कदाचिदेकेन छात्रेण कुसुमावचयार्थन्तन्नागत्य कश्चित् पादपमेवो-
द्दिश्य पूर्वपक्षसमाधाने कुर्वन्चक्रवर्तिमहाशयो सविस्मयमालोकितः ।
ततश्च जाता श्रुतेके शिष्यास्तस्य न्यायशास्त्रेऽप्रतिमया प्रतिभया
ऽगाधपाण्डित्येन चशीभूताः ॥ एकदा तत्समकालीनस्य जगदीशतर्का-
लङ्कारस्य समीपे गदाधरभट्टाचार्याणां कश्चिच्छात्रः प्राप्त-
वान् । तर्कालङ्कारेण श्यलविशेषव्याख्यानार्थं पृष्ठः स च्छात्रो यथा
धीत व्याख्यातवान् । तर्कालङ्कारस्तु अशुद्धमिदं न सम्बन्धं गुरवे
निवेदयेति, तमाक्षिप्तवान् । श्रुतवृत्तान्तास्तु गदाधरभट्टाचार्याः-स्व-
मतिवैभवेनासङ्गतस्यापि तस्य स्वव्याख्यानानुसारेण मूलपाठमपि
संयोज्य लिखित्या कस्यचिद्धस्तेन प्रेषितवन्तः । दृष्ट्वा तु तादृशं
बुद्धिदाल्यं चकितो जगदीशतर्कालङ्कारमहाशयो मुग्ध इषाम्भूदित्येपापि
किञ्चदन्ती तद्वैदुष्यं प्रमाणम् । प्रणीतयांश्चाप (१) तत्त्वविन्तामनिदीधि-
तिप्रकाशिका (२) चिन्तामनिव्याख्या (३) आलोकटीका (४) मुकावलि-
टीका (५) रत्नकोशवादरहस्याख्यानं व्याख्याग्रन्थान् । (६) व्याख्या-
तयाद (७) कारकवाद (८) नभ्याद (९) मुक्तिवाद (१०) विषयतावाद
(११) प्युरपत्तिवाद (१२) शक्तिवाद (१३) स्मृतिस्वकारवादादयो मौल
ग्रन्था अपि तेन निपन्नाः । येन स नयनीयायिकेषु प्रधानतया विद्युतो-
भत् । अयं मयानन्दरायस्य ज्येष्ठसूनोर्नदियाशान्तोन्द्रस्य राघवरायस्य
समये सुप्रसिद्धनैयायिको यमूव । नदियाशान्तपुरमेवातः परं तस्य
निपातस्थानमभूद्, गौडदेशीयश्चात परं सोऽगण्यन ॥

रणाद्य संयोगमात्र एव निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणव्यक्ति-
 द्विद्वयतयनुयोगिकत्वोभयाभावमाहृत्य, - यस्य घटस्याधःस्थितपटे येन
 संयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तैनेव संयोगेन पटेन समं परिच्युतस्य
 स्थापिते तद्वटे घटविशिष्टबुद्धिरपि जन्यते तत्र संयोगे घटप्रतियो-
 गिकत्वघटानुयोगिकत्वस्यावश्यकतया संयोगेन घटसाध्यके तद्वट-
 तत्पटान्यतरस्वरूपेण हेतुतायामतिव्याप्तिं निरसितुं [९]साध्यताव-
 च्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्ब-
 न्धनिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावरूपमर्थ-
 विवक्षितवन्तः । एवं च स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयेन स्वप्र-
 तियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्वनिष्ठानुयोगितायामस-
 त्वात् संयोगीयानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्ब-
 न्धनिरूपितत्वतद्वटनिष्ठत्वोभयाभावोऽक्षत इति नोक्तदोषः । एतैर्नैत-
 त्कल्पे समवायैक्यमतेनातिव्याप्तिसमुद्भायनं यथाभूताभिप्रायेण
 बोध्यम् इत्युक्तं तैः । किन्तु 'इदन्तु बोध्यमित्यादिना गदाधरेण गदा-
 यैणापि दीधितिकारोक्तस्योभयाभावघटितोक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्या-
 नुधावनस्याक्षेपः कृत एव । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपित-
 त्वविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणताकत्वस्य
 प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिरणेति पदस्यार्थकरणेनैव महाका-
 लो घटवान् महाकालत्वादिख्यादावव्याप्तिवारणसम्भवात् हेतुमन्निष्ठ-
 तदधिकरणतायाः साध्याभावोधिकरणताभिन्नत्वसत्त्वेन विशिष्टमेदस-
 त्वात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्यैवैतादृशविशेषणाक्रान्त-
 तया प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रसिद्धत्वात् । एवं च प्रतियो-
 गिवैयधिकरण्यस्य 'यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण-
 त्वं हेतुमत' इत्यादिक्रमेण निर्वचनेऽननुगमात् तच्चप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वाभावकूटनिवेशने व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयतेत्यादि दूषणान्तराणामप्यनवकाश-
 इत्यादिनोक्तार्थकरणस्य प्रयोजनान्तरमपि गदाधरेण प्रदर्शितम् । द्वि-
 तीयकल्पानुसरणं तु स्वमतेन दीधितिकारजगदीशाभ्यामनुसृतं प्रद-
 र्श्यं मतान्तराभिमतस्य पूर्वोक्ते घटयाभित्यज्ज्ञानत्पादित्यादिस्थलेऽव्या-
 प्तिवारकस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे [१०] - निरुक्तप्रतियोगिप्रति-
 योगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तयनुयोगित्वसाध्यप्रतियोगिक-
 त्वैतद्विप्रत्यावच्छिन्नाभावरूपार्थस्य कालिकसम्बन्धेन घटादिसाध्यके

ऽध्यासिप्रसञ्जेकत्यात्कल्पान्तरानुसरणवीजप्रदर्शनं 'अथ केचि'दित्यादि
 ग्रन्थोक्तमुक्तनैयायिकशिरोमणिनाऽधिकं परिहृतम् । अयं च नादाध्याय-
 मत्र विशेषो द्रष्टव्यः । रघुनाथसार्वभौमेन सम्बन्धघटितोभया-
 भावकल्पपरिचयागे द्रव्यं जातेरित्यादावतिव्याप्तिवारणरूपं यद्वीजं
 दत्तम् । तस्य [११]साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकरूपविशिष्ट-
 निरूपितानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनि-
 रूपितत्व-हेत्वधिकरणभीतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावरूपार्थविव-
 क्षया समवायभेदमते समवायकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन द्रव्य-
 त्वस्य साध्यतायां केवलसमवायादिना द्रव्यत्वादेहेतुतास्थलेऽति-
 व्याप्तिवारणेऽपि न निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्व-
 स्थाने निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वनिर्दे-
 शेन द्रव्यं जातेरित्यादावप्यतिव्याप्तिवारयितुं शक्येति वदता गदा-
 धरमष्टाध्यायेण समवायस्यैक्यमतेनैव कथमतिव्याप्तिः पूर्वकल्पे
 दत्ता दीधितिग्रन्थ इति शिरोमणिमतेऽस्वरसः प्रदर्शितः ॥ एवमुक्त-
 प्रतियोगिताघटितोभयानावकल्पे विषयतादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन
 साध्यतायां तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभायप्रतियोगि-
 तानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धतयाऽध्याप्ति-
 पारणाय वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकतास्वीकारपक्षे तत्स-
 म्बन्धस्याभायप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमद्वीकृत्य [१२]प्रतियोगिता-
 वच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणकामाध-
 प्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
 न्णत्व-तादृशरूपावच्छिन्नत्वोभयाभायरूपोऽर्थो विवक्षितः । तथाच
 उक्तसम्बन्धेन साध्यतायां सद्येती तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
 ताकसाध्ययद्भाषो न प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रति-
 योगितावच्छेदकानधिकरणहेत्वधिकरणकः, अतोऽन्यसम्बन्धेन सा-
 ध्यादिमदभायः तत्सम्बन्धेनाग्यावच्छिन्नाभावो वा तादृश इति
 नप्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयामावसत्त्वान्नाभ्याप्तिरिति संक्षेपः ॥

(५) मण्युक्ते हेत्वाभाससामान्यलक्षणे मतान्तरप्रदर्शनम् ।

(१) अनुमितिकारणीमताभायप्रतियोगियथार्थमानविषयत्वम् ।

(२) प्रतिपत्त्येन लिङ्गमानस्यानुमितिप्रतिषेधकत्वम् तस्यम् । (३) श्राय-
 मानं सदानुमितिप्रतिषेधकं यत्तत्त्वं वा तेषामाससामान्यलक्षणमिति

लक्षणत्रयमुद्भूतं मणिग्रन्थे ।

तत्र च प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादावतिव्याप्ति-
प्रसङ्गवारणाय द्वितीयलक्षणमुपात्तमिति रघुनाथ-मथुरानाथादीनाम-
भिप्रायः । तत्र च प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणाय
विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशः शिरोमणिना श्रेष्ठः । यद्विषयकत्वेने-
त्यादिवितीयलक्षणस्य तद्वर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्वर्मावच्छिन्नतत्-
साध्यकतद्वर्मावच्छिन्नतद्वेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वार्थकत्वस्य पर्यत-
त्वेन पक्षत्वे चङ्घित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन हेतुत्वे पर्यतादेः का-
ञ्चनमयत्वविरहस्यादोषत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणायवश्यकत्वेन नि-
र्वर्द्धिः पर्यतो बद्धिमान् पर्यतावृत्तिबद्धिमान् वा तद्व्यभिचारिणः पर्य-
तावृत्तेर्वा धर्मादित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धतयाऽव्याप्तिवारणार्थं
(४) यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तस्तदुत्तरमनुमिती
अनाहार्यमानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यताव-
च्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्याद्यगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशि-
ष्टसाध्यवैशिष्ट्याद्यगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपि-
तव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्याद्यगाहित्वस्य च द्वयो-
र्व्यतिरेकः तच्च हेतुदोषत्वम् । (५) प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवत्त्व-
स्य प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमत्त्वस्य चावगाहितो ज्ञानस्य
यद्विषयकं ज्ञानं विरोधिविषयकं तच्च तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदो-
षत्वम् । (६) यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः
सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्याभासत्वमिति मतान्तरेणार्थत्रयं
प्रदर्शितम् ।

तत्र च प्रथमकल्पे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्ति नि-
राकर्तुं वस्तुतस्त्वित्यादिना (७) यद्विषयकनिश्चयत्वविरोधियादृश-
यादृशप्रतियोगिको निरुक्तोभयव्यतिरेकस्तदन्ययद्विषयकनिश्चयत्ववि-
रोधितादृशविषयिताप्रतियोगिकस्तथाविधिविशिष्टाघटितत्वरूपतादृश-
विशिष्टान्तराघटितत्वस्य निवेशः प्रदर्शितो जगदीशतर्कालङ्कारेण । सा-
ध्यमाद्यद्वृत्तित्वरूपाया अन्वयव्याप्तेरेवानुमित्युपयोगित्वात् तादृश-
व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्याद्यगाहित्वस्यैव लक्षणे निवेशमङ्गीकुर्वतां न-
व्यापानं मतेन तु (८) प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यव्याप्या-
द्विषयकप्रकृतहेतुमत्त्याद्यगाहित्वस्य प्रकृतसाध्यव्याप्याद्विषयविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्याद्यगाहित्वस्य

च त्रित्यावच्छिन्नाभावो यद्दर्मावच्छेदेन यादृशधर्मवृत्तानिश्चयत्ववि-
रोधिविषयिताप्रतियोगिकस्तद्दर्मावच्छिन्न एव तादृशधर्मविशिष्टस्य
प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षकप्रकृतहेतकसाध्यकन्यायस्थले दोष-
त्वं विवृतं जागदीश्याम् । अस्मिंस्तु मते जगदीशमद्वाचार्याणामभि-
मानः 'परैरपरिशीलितः पन्था' इत्युक्तेः । (९) यादृशविशिष्टविषयकनि-
श्चयवृत्तित्वविशिष्टाया विरोधिविषयतायाः प्रयुक्तो व्यापकः प्रकृतपक्षे
प्रकृतसाध्यावगाहित्वस्य प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमत्साध्यावगाहित्वस्य
च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं हेतुदोषत्वम् इत्यादिस्तु रामभद्रसार्वभौमा-
माजां गुरुचरणानामप्यभिप्रेतोर्थः साध्याभावव्याप्यविशेषपक्षात्मकस-
त्प्रतिपक्षेऽप्याप्तिप्रसङ्गाद्यापादनेन खण्डितः श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्का-
रमहोदयैः । कल्पे चास्मिन् सर्वत्र सर्ववस्तूनां ध्रमे मानाभावाद्यत्र
यस्य यद्वाप्यस्य वा भ्रमो नास्ति तत्र तस्य साध्यतायां तदभाव-
विशिष्टतद्वस्तुरूपवाधादावव्याप्यादिरूपाऽस्वरसवीजस्य 'वदन्ति'
इत्युक्त्या सूचितस्योद्भाटनाद्य तत्र शिरोमणेर्निर्भर इति जगदीश-
प्रन्थेन बुध्यते । धीधित्युक्ते (२) कल्पेऽपि यत्र स्थलविशेषे साध्यत-
ध्याप्ययोः पक्षे समूहात्मनस्रमो न कस्याप्युत्पत्तः तत्रत्यदोषे पर्वतः
पर्वतान्यो धूमादित्यादिस्थलीयवाधादावव्याप्तितादृशस्थ्याहीधिति-
कारस्यानिर्भर एवेति जगदीशेनोक्तम् । तृतीयेऽस्वतनुगतेऽपि लक्षणे
स्यमतेन कस्यचिदस्वरसस्यानुहोत्पात्तत्र धीधितिकारस्य निर्भरः
सूचितो जगदीशमद्वाचार्यैः ॥

मथुरानाथतर्कयागोशास्तु धिन्तामण्युक्त(१)कल्पे धीधितकार-
स्वदस्वरसं प्रदर्श्य यद्विषयकारणेनेत्यादि(२)कल्पे प्रमेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारादायतिव्याप्तिनिरासकं जागदीश्यामुक्तं विशिष्टान्तराद्यदि-
तत्त्वनिवेशं प्रमेयत्वमवृत्ति प्रमेयत्यादित्यादौ अवृत्तिरवामावधवृत्ति-
प्रमेयत्वादिरूपव्यभिचारेऽप्याप्तिभियां परित्यज्य प्रतिषन्धकतायां
स्वानिरूपितविशिष्टविशेष्यकारवानवच्छेदत्वविशेषणं दत्तवन्तः । तत्र
च स्वानिरूपितविशिष्टविशेष्यकारवानवच्छिन्नत्वं स्वानिरूपितविशि-
ष्टविशेष्यकत्वामतिरिक्तवृत्तिप्रतिषन्धकतामिदं प्रयुक्तम् । प्रमेयवादि-
विशिष्टवह्नयमायधदुधदात्मकविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिषन्धक-
तायाः स्वानिरूपितेन केषलपह्नयमायधदुधदविशेष्यकारवेनाप्यवच्छि-
न्नतात् मोक्तदोषापत्तिः । (१०) प्रकृतपक्षतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपक्षे

प्रकृतसाध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी प्रकृत-
साध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यनिरूपितन्यासिप्रकारेण प्रकृतहेतु-
तावच्छेदकरूपेण प्रकृतहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनी च या बुद्धिः सा यत्र
यदवगाहते तत्र तद्वैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं यत्प्रतिबन्धकतानतिरि-
क्तवृत्ति यादृशविशिष्टनिरूपितविषयतासामान्यं तादृशविशिष्टत्वं
हेतुदोषत्वमित्याकारोऽपि उक्तकल्पार्थो निर्वह्निःपर्वतो बह्निमान् बह्नि-
व्यभिचारिधर्मत्वादित्यादिस्थलसङ्ग्रहाय माधुर्यामुक्तः ।

गदाधरचक्रवर्तिनस्तु यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादिदोषितिनिवद्धप्रथम
कल्पस्यावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिस्थले (११)यद्विषयकनि-
श्चयाश्रयहितोत्तरानुमितित्वन्यापको विरोधिविषयताप्रयुक्तो व्यापक-
त्वविशिष्टसंयोगसंसर्गकवह्निप्रकारकत्वघटितोभयाभावस्तत्स्वरूपमर्थं
प्रदर्श्य व्यापकत्वाद्यविशेषितसंयोगसंसर्गकवह्निप्रकारकघटितोभया-
भावघटितं साध्यसामानाधिकरण्येन साध्यस्थले निर्विष्टवन्तः । अत्र
च्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधात्व्याप्त्या सामा-
नाधिकरण्येन तत्सिद्धौ च सामानाधिकरण्येन बाधात्व्याप्त्या चोभ-
यसाधारणलक्षणस्यासंभवस्तैः प्रदर्शितः । एवं मेयत्वविशिष्टव्यभिचा-
रादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशमुपदर्शितव्यभिचा-
रघटितबाधादाबव्याप्तिवारणाय परिहृत्य विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयो-
ज्यस्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्व-
रूप विरोधणं निवेशितं गदाधर्याम्, तथाच मेयत्वविशिष्टव्यभिचारा-
दिविषयिताप्रयोज्याया उक्तोभयाभावप्रयोजकव्याप्त्यवगाहित्वाभा-
ववत्तायाः शुद्धव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन न मेयत्वविशि-
ष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयिताप्रयोज्यनिरु-
क्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकरवमिति नोक्तदोषप्रसङ्गः । य-
त्स्वित्यादिना राममद्रसार्थभौमतममपि निबध्य तत्तुच्छमित्यादिना जग-
दीशमग्निरस्तम् । पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्याव-
गादिनिश्चयावृत्तिविषयतायाश्च विराधिविषयतायमङ्गीकुर्वतां मतेन
(१२)यन्निरूपिततादृशविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वन्यापक-
उभयाभावस्तत्स्वमित्याद्यर्थं चोदासीते घटादावनिष्पातेर्वारणाया
न्यादृशविरोधिविषयताया विवक्षणीयतया ध्रुमान्यवृत्तितदीय विषयि-
तासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तदीयविषयताया एव विवक्षणेन नि-

बाहसम्भवे विरोधियद्विषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये द्वयो-
 र्यतिरेक इत्यनेभिधाय यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादिवक्त्रामिधानस्यानौ-
 चित्यप्रदर्शनेन निरस्तः ॥ दीधित्युक्तद्वितीयकल्पस्य च घटवद्भूतला-
 दिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनारमकपक्षतावच्छेदकावच्छि-
 न्नविशेष्यकसाध्यतद्भूत्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानविषयकघटवद्भूतलादिज्ञा-
 नप्रतिबन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिं निरसितुं यद्-
 पावच्छिन्ने यद्द्रवायच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नं तादृशग्रहत्वव्यापकं
 तद्द्रवायच्छिन्नविशेष्यकतद्द्रवायच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिब-
 ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वायच्छिन्ननिरूपितविषयिताक-
 धर्मवस्वरूपोऽर्थो विवक्षितः । तृतीये त्वननुगतकल्पे 'तावदम्या-
 न्यत्वस्येतरभेदानुमापकत्वमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्,
 किन्तु अभावप्रयोजकप्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव, अन्यथा
 निर्वहित्वनिशिष्टे यद्विज्ञाधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य बह्वयभाववि-
 शिष्टनिर्वहित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमवर्धकत्वेन निर्वहित्वविशिष्टे निर्वह्नेः
 साधने इत्यादेः प्रसिध्या तस्य हेतुत्वयिनि निर्वहित्वविशिष्टविशे-
 ष्यकबह्वयनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भवेनान्वितार्थकत्वप्रसङ्गात्
 इत्यादिना गदाधरचक्रवर्तिभिरुक्तकल्पे दोषपदार्थविवेचनं विहितम् ।
 पूर्वोक्तेषु च कल्पेषु कश्चित्कोचिद्भ्रदन्तीत्यादिपदैस्वरसस्य प्रदर्श-
 नादीधितिकारस्यान्तिम एव कल्पे निर्भर इति गदाधरचक्रवर्तिनापि
 सूचितम् ॥

(१) गक्षधरमिथास्वालोकात्वे चिन्तामणित्याप्याने हेत्याभास-

(१) जयदेवापरसंज्ञाः श्रोतृधरमिथा वरनङ्गामण्डलान्तर्गते
 फोरानतामिन् प्रामे कमलासत्तितटे नियसतो भद्रसेनमिध्रस्य भार्यायां
 सुमिथादेव्यां १३७५ ई० वर्षे समजनि । से च हरिमिध्रविदुषः स्व-
 पितृव्यस्यैवान्तेवासिनोऽभूवन्—

अपीत्य जयदेवेन हरिमिथात् पितृव्यतः ।

तत्रचिन्तामणेरित्यमालोकोऽयं प्रकाश्यते ॥

इत्यालोकप्रत्यस्याद्यप्येनोद्यते । तेषां पाण्डित्यविषय एवमा-
 भव्यते—

शङ्कर्याचस्पत्योः शङ्कर्याचस्पती खट्वशी ।

पक्षधरप्रनिपक्षीलश्रीभूतो न च कथापि ॥

सामान्यलक्षणं दुष्टानां हेतूनामेव न तु दोषाणां तृतीयलक्षणस्येव प्रथ-
मस्यापि ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकत्वमते तादृशभावप्रतियोगिनां
यथार्थज्ञानमिति पृथीसमासाङ्गीकारेण तादृशभावप्रतियोगिप्रका-
रकयथार्थज्ञानविषयत्वरूपस्यार्थस्य सम्भवान्त कश्चिद्दोष इत्याहुः ।
अत्र च ज्ञानविषयतापच्छेदकस्य प्रतिबन्धकतापच्छेदकत्वज्ञानेभ्य-
नुमितिप्रतिबन्धकतापच्छेदको विषय एव घेति कल्पद्वयं प्रदर्शयन्ति म-
कलपामिप्रायेणाग्रिमं लक्षणद्वयमित्युक्त्वा विशेषोऽपि तैर्यमघोचि ।
प्रथमेऽनुमितिप्रतिबन्धकतापच्छेदकधर्मे यथार्थज्ञानविषयत्वमित्यनेन
यथार्थपदगर्भमेव तद्वत्त्वं लभ्यत इति व्यर्थविशेषणत्वात्तादृशधर्म-
वत्त्वमाप्रमुपादाय लक्षणान्तरप्रणयनम् । तत्रापि मध्यमे विषयस्यैव
प्रतिबन्धकत्वं प्राप्यते न च तत्सम्भवति ज्ञानस्यैव तथात्वादिति
चरममाश्रित्य सिद्धान्तः । एवं च सर्वसामञ्जस्ये प्रथमस्य धर्मिलक्ष-
कत्वमुत्तरयोर्व्यभिचारादिधर्मलक्षकत्वं याचितादौ व्यभिचारत्वादि-
नैव सामान्यलक्षणेन सद्बुद्ध इत्यादि कल्पनमकल्पनमेवेति ।

मिथ्याणां दुष्टलक्षणपरेऽप्यत्र व्याख्याने यथार्थपदसार्थक्यसम्भवा-
चास्वरससम्भायना । अत एवात्र गदाघरमतस्यास्था प्रतीयते । जग-
दीशतर्कालङ्कारस्तु पक्षवृत्तितया ज्ञायमानस्य बहुधर्मारूपवाचस्य
स्वरूपसम्बन्धेनैव यद्यथार्थज्ञानं तद्विषयत्वस्य धूमादौ वर्तमानत्वात्
पर्यतो घट्टिमान्धूमादित्यादावतिथ्यातिरूपामर्शचिं दत्तवान् । तथा च
तस्य दुष्टलक्षणपरत्वे निर्भर इति वदामः ।

(१) प्रकाशकृद्बुद्धिदत्तस्यापि मते 'हेतुवदपभासमान' इति योगाद्बुद्धे
धर्म्येव हेत्वाभासपदवाच्य इति तल्लक्षणमाहानुमितीति' प्रतीकस्य

एतेषां तार्किकी सृष्टिः—(१) तत्त्वचिन्तामण्यालोकः (२) द्रव्य
पदार्थः (द्रव्यकिरणावलीप्रकाश) (३) लीलावतीविधेकः (लीला-
वतीप्रकाशटीका) । तर्ककर्ममतयोऽपीमे साहित्यकलालङ्कृतवा-
ग्विभवा बभूवुरिति तन्निर्मिताभ्यां प्रसन्नराघव-चन्द्रालोकाभ्यामव-
सीयत इति ।

(१) एचिदत्तमिश्रस्तु जयदेवमिश्रस्य प्रधानशिष्यो श्रयोदशश-
ताब्द्यामलंकार मिथिलादेशम् । तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशः न्यायकु-
सुमाञ्जलिप्रकाशमकरन्दश्च तत्पाणिडित्यद्योतकरी कृतिरिति इतिहा-
सविदां सम्मतम् ।

प्रकरणारम्भे ग्रहणाद्दुष्टधर्मिपरतयैवोक्तलक्षणानां व्याख्यानमित्यवधार्यते । तेन च मण्युक्तप्रथमलक्षणस्य व्यभिचारादिधर्मोऽतिव्याप्तिवारणायानुमितिप्रतिबन्धकपदेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतायच्छेदकधर्मानुमितिप्रतिबन्धकज्ञाने विषयतयाऽवच्छेदकरूपान् व्यभिचारत्वाद्युपाधीनादाय तद्वचनगोचरयथार्थज्ञानविषयत्वरूपं हेत्वाभासत्वं विवक्षितम् । अत्र व्यर्थविशेषगताया द्वितीयतृतीयलक्षणानुसरणस्य बीजत्वं प्रदर्श्य तत्रापि ज्ञानविषयीभूतस्य व्यभिचारादेर्न प्रतिबन्धकत्वं किन्तु तज्ज्ञानस्यैवेत्यपरितोषो द्वितीयलक्षणानुसरणे हेतुः प्रदर्शितः । एतेन व्यभिचाराद्य उपाध्य एव लक्षिताः तद्विषयकत्वेनैव लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् लक्षणद्वये तत्पदस्य च तद्वचनपरत्वेन तद्वचनमर्थः, तेन व्यभिचारादिधर्मो नाव्याप्तिः धर्मिणि लिङ्गे च नासम्भव इति सूचितम् । एवं च सचिदुक्तमते प्रथमस्य लक्षणस्य धर्मिलक्षकत्वमुत्तरयोश्च दोषलक्षकत्वं प्रतीयते द्वितीयमादाय च सिद्धान्तत्याभिमानस्तेषाम् । इदं च व्यर्थमानमतेनोक्तत्वेन पक्षधरमिश्रोक्तैतन्मतनिराससङ्गतिः ॥

(१) न्यायसिद्धान्तमुक्तायल्यां यद्विषयकत्वेनेत्यादिना द्वितीयलक्षणमेयोद्धृतम् । शिरोमण्युक्तोऽन्त्यकद्वयोपि परिगृहीतः । सत्प्रतिपक्षादीनामनित्यदोषत्वाभिप्रायेण 'परे वि'त्यादिना द्वितीयस्यैव लक्षणस्य कल्पान्तरप्रदर्शनं कृतम् । तत्र यथार्थपदवैयर्थ्यं प्रथमलक्षणस्य परित्यागे हेतुः, व्यभिचारादिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वं न तु ज्ञानानदोषाणामित्यभिमानेन तु तृतीयं परित्यज्य द्वितीयलक्षणमेव विध्वनाद्यपज्ज्ञानेन गृहीतमिति दिक् ॥

(६) उपसंहारः ।

एवमनुमानान्ते गङ्गेशोपाध्यायेनोपमानखण्डचिन्तामणी उपमितितत्कारणादीनां विवेचनं कृत्वा चतुर्थे शब्दपण्डे प्रथमं शब्दबोध-

(१) विध्वनाद्यन्यायपज्ज्ञाननातामैतिल्लविषयो न्यायचन्द्रिकोपेतायां काशीसंस्कृतपुस्तकमालामुद्रितायां मुक्तायल्या भूमिकायां सविस्तरमस्माभिर्निरूपितस्तत्रैव द्रष्टव्यः । डाक्टरसतीशचन्द्रविद्याभूषणमहोदयेनिबद्धयेन (Indian Logic History) पुस्तकेन ज्ञायते यदुक्तपञ्चाननेन ननुवादटीका-भलद्वारपरीक्षा-कारकचक्रन्यायबोधिन्याय्या अपरेऽपि निबन्धा विनिमिताः ।

प्रमां निरूप्य शब्दप्रामाण्यविचारः सविस्तरमुक्तः । ततश्च शब्दयोध-
कारणीभूतानाकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तित्वात्पर्यादीन् विविच्य शब्दनित्य-
तावादिमीमांसकमतखण्डनाय तदनित्यतास्थापनं विहितम् । उच्छि-
न्नप्रच्छन्नवादेन वेदानां पं रुपेयत्वं च व्यवस्थाप्य विधि-अपूर्व-शक्ति-
लक्षणा-समाप्त-भाष्यात-धातु-उपसर्गाणां वादास्तदर्थविवेचनद्वारा
विप्रतिपत्तिनिरासाय प्रदर्शिताः । प्रामाण्यचतुष्टयप्रामाण्यवादे गौतम-
मतेन प्रमाणचतुष्टयस्योपसंहारेण ग्रन्थसमाप्तिः कृता श्रीमता गङ्गेशो-
पाध्यायेन । (१)खण्डचतुष्टयेष्वप्युक्तमणेर्याप्यानानां बाहुन्येष्यन्-

(१) तत्त्वचिन्तामणेरयथावदुपलब्धानां साक्षात्परम्पराव्याख्या-
नानां तिघण्टुपत्रम्—

तत्त्वचिन्तामणिमूलम् ।

1 मणिव्याख्या (कणादतर्कवागीशभट्टाचार्यकृता) 1560 A. D.

2 चिन्तामणिदीधितिः (रघुनाथतार्किकशिरोमणिकृता)
1477-1547 A. P

[1] मणिदीधितिटीका (रामरुद्रनर्कवागीश०) 1700 A.D.

[2] दीधितिप्रकाशिका (गदाधरभट्टाचार्य०) 16०0 A.D.

[3] दीधितिटीका (रघुदेवन्यायालंकार०) 16०0 A.D.

[4] मणिदीधिनिप्रकाशिका (रुद्रन्यायवाचस्पति०) 1700

[5] दीधितिगूढार्थविद्योतनं (जबरात्मन्यायपंवानन०)
1700 A.

[6] दीधितिप्रकाशिका (जगदीशतर्कालंकार०) 1700A.D.

[7] दीधितिटीका (रामभद्रसार्वभौम०) 1680 A.D

[8] दीधितिरहस्यम् (मथुरानाथतर्कवागीश०) 1570 A.D.

[9] दीधिनिप्रसारिणी (कृष्णदाससार्वभौम०) 1515

[10] दीधितिप्रकाशिका (भवानन्दसिद्धान्तवागीश०)
1625 A.D.

3 तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशः(हरिदासन्यायालङ्कार०)1480-1540A.D.

4 अनुमानखण्डटीका (वाचस्पतिमिश्र०) 1450 A.D.

5 चिन्तामणिमयूखः (शङ्करमिश्र०) 1450 A.D.

6 चिन्तामणिप्रकाशः । (चर्धमानोपाध्याय०) 1250 A.D.

7 तत्त्वचिन्तामण्यालोकः (पञ्चधरमिश्र०) 1275 A.D.

मानखण्डदीधित्याः प्रायशः पठनपाठनादौ प्रचारस्थोपलभ्यमानत्वात्
 परीक्षासु तद्वाख्यानप्रकरणानां व्यवस्थापनाच्च काशीस्थवीरम्बा-
 संस्कृतपुस्तकमालायामनुमानजामदीशीसहितो सा पूर्वं मुद्रिता । अनु-
 मानखण्डदीधितेः गदाधरकृतव्याख्यायाम्नु प्रालम्बलेख स्वरूपसुप्रमा-
 गुणपाशशशीभूतताकिंकमण्डलीषु सम्प्राप्तपठनपाठनप्रचाराया अद्या-
 पि कात्स्न्येनामुद्रितायाः पुस्तकान्वेषणे बहु क्लिश्यन्तोऽन्तोवासिनः
 समीक्ष्य पुण्यबललाभलालसासमेधितोत्साहवशीकृतान्तःकरणः
 संस्कृतविद्यानुरागी श्रीयुतहरिदासगुप्तमहोदयानामारमजः श्रेष्ठि-
 कुलाघतंसः श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयः प्रवर्तयामास मुद्रित-
 पत्रप्रकपटिशोधनाय महामहोपाध्यायपं०विन्ध्येश्वरीप्रसाददिवेदि-
 नोऽस्मद्गुरुवरान् म०म० पं० वामाचरणमहोपाध्यायचार्योश्च ।
 महतोऽस्य ग्रन्थस्य परिशोधने महोपाध्यायानामवकाशाभा-
 वादस्मत्सहाध्यायिना न्यायाचार्येण पं० श्रीरामशास्त्रिणा च्चे-
 साहाय्ये गादाधर्याः संशोधनकार्यं समोचीनतया प्रचलितमासीत् ।
 किन्तुस्माकं दैवदुर्विपाकवशात् केवलान्वयिप्रकरणपर्यन्तं परिशोध्य-

[1] त० वि० आलोकारहस्यं (मधुरानाथ०) 1570 A.D.

[2] मण्डालोकटिप्पणी (हरिदासन्यायालकार०) 1480-1540

[3] त० चि० आलोककंदकोट्टारः (मधुसूदनठक्कुर०) 1575

[4] आलोकदर्पणः [महेशठक्कुर०] 1400

[5] त० वि० आलोकपरिशिष्टम् [देवनाथठक्कुर०] 1562

[6] अनुमानालोकप्रसारिणी [कृष्णदाससार्वाभौम०] 1515

[7] शब्दालोकविवेकः [गुणानन्दवागीश०] 1570

[8] प्रत्यक्षालोकसारमंजरी [भवानन्द०] 1625

[9] त० वि० आलोकटीका [गदाधरमहोपाध्याय०] 1650 A.D.

8 चिन्तामणिप्रकाशः (रुचिदत्तमिश्र०) 1275 A.D.

9 त० चिन्तामणिमयूखः [जगदीशतर्कालङ्कार० ।] 1625 A.D.

10 त० चि० आलोकविवेकः [जयरामन्यायपरवानत०] 1700

11 त० चिन्तामणिटीका [भवानन्दसिद्धान्तवागीश०] 1625

12 DO [हरिरामतर्कवागीश०] 1625 A.D.

13 त० चि० गूढार्थदीपिका [रघुदेवन्यायालङ्कार०] 1650

14 त० चिन्तामणिव्याख्या [गदाधरमहोपाध्याय०] 1650 A.D.

पुरन्दरपुरातिथौ संजाते द्विवेदिमहोदये श्रीरामशास्त्रिणि चोक्तगुरुम-
होदयेनैव प्रोत्साहितोऽहं यथामतिप्रावृत्तिपि गादाधर्याः संशोधने ।
अस्याश्च वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालापुस्तकालयस्थितं त-
दध्यक्षपण्डितप्रवर श्रीगोपीनाथकविराज एम० ए० महोदयप्रसादेन ल-
ब्धं प्रायशोऽशुद्धं विश्वविख्यातवेदुपीविभवानामस्मद्गुरुवरपूज्यपाद-
श्रीमहामहोपाध्यायवामाचरणन्यायाचार्यमहोदयोनां बद्धाक्षरलिखितं
च पुस्तकं, विन्तामणस्तु चौखम्बामुद्रितं, व्रीधितैः जीवानन्दमुद्रितम-
न्यच्च पुस्तकं समासाद्य हंत्वाभासग्रन्थे केवलव्यतिरेकपर्याप्तप्रकर-
णयोश्च गादाधरीज्याख्याया अभिवात् तत्र प्रातःस्मरणोयैः तर्कतीर्थोपा-
धिसमलङ्कृतैः यदृकनाथशास्त्रिभिरस्मत्तानपादैः कृत विवरणाख्यव्या-
ख्यान च सन्निवेश्य योग्यपाठविशेषं च कुण्डल्पन्तर्गतं विधाय यथावुद्धि-
यैमयं प्रकाशितोऽसौ महानिबन्धः । दुरवगाहेऽत्र ग्रन्थे अत्रभवतां ता-
तकत्वानां गुरुवर्याणां काशोविद्यालयस्थमुख्याध्यापकानां नैयायिक-
प्रवराणां म० म० पं० श्रीमदम्बादत्तशास्त्रिणां साहाय्येनैव मया विष-
मस्थलपाराधारतरणमकारीति तदुपकारान्न कदापि विस्मरिष्यामि ।
तदेवमस्मिन्महति निबन्धजलधायुवुम्बरकोटकल्पेन बहुपरान्दं स्यादिति
सम्भावयन् प्रकृतिसुभगशिदामिलापान्तकरणो विद्वन्मण्डलीमण्ड-
नायमानान् तार्किकान् साङ्गलिकलिकोपहारं प्रीयतामनेन क्लेशलेशेन
कृतजः सर्पान्तर्यामी श्रीब्रह्मदीश्वर इत्यभ्यर्थयते—

विदुषामनुपर
दुण्डिराजशास्त्री ।

गादाधरी-दीधितिसहिततत्त्वचिन्तामणेः प्रकरणानां

सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	मा० पृ० अ० पृ०
१ अनुमितिप्रकरणम् ।	१-१४०
२ व्याप्तिपञ्चकप्रकरणम् ।	१४१-१८२
३ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् ।	१८३-३३०
४ पूर्वपक्षप्रकरणम् ।	३३१-३९०
५ सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।	३९१-४७८
६ अवच्छेदकरवनिश्क्तिप्रकरणम् ।	४७९-५२६
७ सामान्याभावप्रकरणम् ।	५२७-५५९
८ विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ।	५६०-६१८
९ अतएवघतुष्टयप्रकरणम् ।	६१९-६३४
१० व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ।	६३५-६७४
११ तर्कप्रकरणम् ।	६७५-७३६
१२ व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ।	७३७-७७१
१३ सामान्यलक्षणप्रकरणम् ।	७७२-८७६
१४ उपाधिप्रकरणम् ।	८७७-१०७८
१५ पक्षताप्रकरणम् ।	१०७९-११७६
१६ परामर्शप्रकरणम् ।	११७७-१३२६
१७ केवलान्वयिप्रकरणम् ।	१३२६-१३८८
१८ केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ।	१३८९-१४३४

प्रकरणम्	पृ० अ० पृ०
१९ अर्थापत्तिप्रकरणम् ।	१४३५-१४६०
२० अवयवप्रकरणम् ।	१४६१-१५७८
२१ सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम् ।	१५७९-१६३६
२२ सव्यभिचारप्रकरणम् ।	१६३७-१७०१
२३ साधारणप्रकरणम् ।	१७०२-१७२०
२४ असाधारणप्रकरणम् ।	१७२१-१७३९
२५ अनुपसंहारिप्रकरणम् ।	१७४०-१७६८
२६ विरुद्धप्रकरणम् ।	-१७६९-१७८३
२७ सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।	१७८४-१८३५
२८ असिद्धिप्रकरणम् ।	१८३६-१८६८
२९ बाधप्रकरणम् ।	१८६९-१९२८
३० असाधकतासाधकत्वप्रकरणम् ।	१९२९-१९४०

३१ ईश्वरवादप्रकरणम् ।	१९४१-२००१
३२ शक्तिवादप्रकरणम् ।	२००१-२०५४
३३ मुक्तिवादप्रकरणम् ।	२०५५-२०८४
३३ प्रकरणसख्या	पत्र सख्या २०८४

गादाधरी-दीधिति-सहितस्य तत्त्वचिन्तामणेः .

अनुमानखण्डस्य ग्रन्थानुक्रमेण

विषयसूचीपत्रम् ।

विषयः ।

पृष्ठाङ्के

(१) अनुमितिप्रकरणे ।

१ मङ्गलाचरणम् ।	१
२ लोमपदस्यार्थविचारः ।	२
३ नमःपदार्थविवेचनम् ।	३
४ प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणे सङ्गतिकथनम् ।	५
५ प्रत्यक्षानुमित्योरुपजीव्योपजीवकभावविचारः ।	७
६ अनुमानोपमानयोः प्रसङ्गतः सङ्गतिकथनम् ।	२०
७ सार्वभौममतेन सङ्गतिप्रदर्शनम् ।	२२
८ अनुमितिलक्षणकथनपूर्वकमनुमानलक्षणप्रदर्शनम् ।	२४
९ उक्तानुमितिलक्षणस्योपाध्यायसंमतव्याख्यानप्रदर्शनम् ।	२५
१० उपाध्यायमतदूषणम् ।	३५
११ प्रमाणनिरूपणप्रस्तावः ।	३९
१२ व्याप्तिविशिष्टश्च पक्षधर्मश्चेति द्वयसमासमंगीकुर्वतां मिथ्याणा मतम् ।	४३
१३ मिथ्यमतखण्डनम् ।	४७
१४ ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षेण समाधानम् ।	५०
१५ मणिमन्त्रादिन्यायेनोभयव्यापकताज्ञानस्यैकविधव्यभिचारज्ञाने प्रतिपन्नकथनम् ।	५६
१६ व्यापकज्ञानान्तर्यहेतुतायाः प्रयोजनान्तरकथनम् ।	६५
१७ अनुमितिलक्षणस्य शाब्दबोधप्रापक्षादायतिव्याप्तिनिरासः ।	७४

विषयः ।	५०
१८ अनुमितिलक्षणस्य प्रत्यक्षानुव्यवसायेतिव्याप्तिदूषणम् ।	८३
१९ " " " स्मरणेऽतिव्याप्तिप्रदर्शनम् ।	८७
२० ज्ञानत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुतायां युक्त्यन्तरकथनम् ।	१०१
२१ उक्तस्मरणातिव्याप्तिनिरसनम् ।	१०५
२२ अव्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकं चरमज्ञानपदसार्थकत्वेन तन्निरासः ।	११२
२३ व्यक्तिघटितमनुमितिलक्षणम् ।	११८
२४ मूलोक्तलक्षणस्य चक्रवर्तिकृतं व्याख्यानम् ।	"
२५ " " मिश्रकृतं व्याख्यानम् ।	१२३
२६ मिश्रलक्षणे चिन्तायीजकथनम् ।	१२९
२७ तत्करणमित्यस्य विचारः ।	१३०
२८ अनुमानप्रामाण्यपरीक्षायै चार्वाकमतोत्थापनं तत्खण्डनं च ।	१३३
(२) व्याप्तिपञ्चरूपकरणे ।	
२९ व्याप्तिस्वरूपनिरूपणारम्भः ।	१४१
३० व्याप्ति(१)लक्षणम् ।	१४२
३१ व्याप्ति(२)लक्षणम् ।	१४३
३२ व्याप्ति(३)(४)लक्षणविचारः ।	१४८
३३ व्याप्ति(५)लक्षणम् ।	१५३
३४ व्याप्तिपञ्चकस्याप्रसिद्धौकत्र दूषणनिर्वचनम् ।	१५९
३५ सिंहव्याघ्राहपूर्वपक्षव्याप्तिद्वयलक्षणम् ।	१६१
३६ सिंहव्याघ्रलक्षणयोरेकोक्त्यनुवादपूर्वकं दूषणम् ।	१६४
३७ सिंहव्याघ्रलक्षणे सार्धमौभमतव्याख्यानम् तद्दूषणं च ।	१६८
(३) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणे ।	
३८ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमगीकृत्य सौन्दर्यमतेनाशङ्का	
e तन्निरासश्च ।	१८३
३९ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावखण्डनपरग्रन्थावताराय-	
पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वकथनम् ।	१९०
४० पारिभाषिकेऽव्यभिचरितत्वपदार्थे यावत्पदव्या-	
घृत्तिप्रदर्शनम् ।	१९३
४१ सा प्रकरणे तत्त्वग्रन्थनिर्देशकथनम् ।	२०३

विषयः ।

पृ०

४२ सम्बन्धभेदनिबन्धनदोषनिरासाय सम्बन्धैक्यविवक्षणम् ।	२०५
४३ प्रतियोगिवत् तद्वृत्तसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन सहा- विरोधित्वकथनम् ।	२०२
४४ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यपरिष्कारः ।	२१२
४५ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावांगीकारेण लक्षणान्तरम् ।	२१८
४६ चक्रवर्तिमतेन लक्षणान्तरप्रदर्शनम् ।	२२६
४७ चक्रवर्तिलक्षणेऽवच्छेद इत्यविवेचनम् ।	२३९
४८ प्रगल्भमतीयलक्षणद्वयप्रदर्शनद्वारा तन्निरसनम् ।	२४२
४९ मतान्तरेण व्याप्त्यन्तरप्रदर्शनं तत्खण्डनं च ।	२४५
५० मिश्रमतसिद्धव्याप्तिप्रदर्शनम् ।	२५४
५१ उक्तमिथीयव्याप्तिलक्षणेऽभावप्रतियोगित्वस्य- पारिभाषिकार्थप्रदर्शनद्वारा निष्कृतलक्षणकथनम् ।	२६९
५२ यथाश्रुतामिश्रलक्षणदूषणम् ।	२७३
५३ उक्तलक्षणे साजात्यपरित्यागेन लघुलक्षणप्रदर्शनम् ।	२७५
५४ कृटाघटितलक्षणकथनम् ।	२७६
५५ मतान्तरेण व्याप्तिलक्षणकथनम् ।	२८८
५६ तल्लक्षणीयाभावपदार्थविवेचनम् ।	२९२
५७ उक्तव्याप्तिखण्डनम् ।	२९९
५८ किञ्चिद्व्यादिना तत्रानुपपत्त्यन्तरकथनम् ।	३०४
५९ सार्धभौमलक्षणपरिष्कारखण्डनम् ।	३१४
६० व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिराकरणम् ।	३१८

(४ पूर्वपक्षप्रकरणे)

६१ पूर्वपक्षव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।	३३१
६२ तत्राधिकरणपदस्य सार्धैक्यप्रदर्शनम् ।	३३३
६३ मिश्रमतेन पूर्वपक्षव्याप्तिस्वरूपव्याख्यानम् ।	३३७
६४ तत्र चिन्ताधीजवर्णनम् ।	३४०
६५ पूर्वपक्षव्याप्तिखण्डनप्रकारकथनम् ।	३५७
६६ अनौपाधिकसम्बन्धरूपव्याप्तिप्रदर्शनं तन्निरसनञ्च ।	३७३
६७ अनौपाधिकत्वान्तरप्रदर्शनद्वारा तन्निरसनम् ।	३७३

(१) विषयः	पृ०
६८ कास्त्वेन सम्बन्धादिरूपव्याप्तिनां प्रदर्शनं तत्तच्छण्डनं च ।	३७६
६९ सम्बन्धमात्रस्य व्याप्तिकथनं तन्निरसनं च ।	३८१
७० मता-तरेण व्याप्तिकथनं तत्तच्छण्डनञ्च ।	३
(५) सिद्धान्तलक्षणप्रकरणे ।	
७१ व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणप्रदर्शनम् ।	३९१
७२ शिरोमणिमतेन तदर्थकथनम् ।	३९२
७३ वृष्टिमान् दृष्टिद्वययोगादित्यत्राव्याप्तिवारणप्रकारः ।	३९५
७४ यद्द्रूपविशिष्टसामानाधिकरण्यनिवेशफलप्रदर्शनम् ।	४००
७५ व्याप्तैक्यप्रदर्शनम् ।	४०२
७६ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशसार्थक्यकथनम् ।	४०५
७७ तत्रापत्तेर्नोक्तनिवेशफलप्रदर्शनम् ।	४१८
७८ प्रतियोग्यसाधनाधिकरण्यपरिष्कारः ।	४२३
७९ सम्प्रदायमतेनात्यन्तपदोपादानसार्थक्यकथनम् ।	४२७
८० उक्तमतेऽतिव्याप्तिनिरासः ।	४२९
८१ संसर्गाभाष्यतद्वदित्वात्वंताभावत्वयोर्द्वयासिद्धितत्वेना- भवस्थाशङ्काप्रदर्शनम् तन्निरसनं च ।	४३५
८२ प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्या-योन्याभावसाधारणोऽर्थः ।	४३६
८३ अभावान्तार्थस्य निष्कर्षस्वरूपकथनम् ।	४३७
८४ निष्कृष्टसिद्धान्तलक्षणव्याप्ते प्रदर्शनम् ।	४३९
८५ तत्र सम्बन्धनिवेशे यद्द्रव्यादिकल्पान्तरञ्च ।	४४१
८६ तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनम् ।	४४३
८७ उक्तनिष्कृष्टलक्षणस्य कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादाव- व्याप्तिसङ्काकथनम् ।	४४९
८८ उक्ताव्याप्तिवारणाय पूर्वपक्षप्रदर्शनम् ।	४५३
८९ सिद्धान्तेनोक्ताव्याप्तिवारणाय कल्पान्तरकथनम् ।	४५७
९०-स्वरूपसम्बन्धेन गणनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्षे कल्पान्तरम् ।	४६४
९१ उक्तकल्पान्तरस्य प्रयोजनान्तरप्रदर्शनम् ।	४७१
९२ प्रसङ्गतः प्रतियोगित्वाधिकरणत्वादीनामतिरिक्तपदार्थत्व- कथनम् ।	४७५

विषयः ।

पृ०

(६) अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणे

- ९३ स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्याक्षेपः । ४७९
- ९४ अवच्छेदकत्वान्तरनिरसनम् । ४८४
- ९५ अनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्वनिरूपणम् । ४८५
- ९६ अनतिरिक्तवृत्तिस्वघटकावच्छेदकत्वस्यार्थः । ४८८
- ९७ वस्तुतास्त्वित्यादिनाऽनतिरिक्तवृत्तिस्वस्यार्थद्वयनिरूपणम् । ४९०
- ९८ यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तिस्वपदार्थपरित्यागप्रयोजनरुधनम् । ५०३
- ९९ अव्याप्तिपारणाय प्रतियोगितानां विशिष्योपादानम् । ५०८
- १०० प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानशङ्का तत्त्वखण्डनादि । ५१२
- १०१ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशपक्षे प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यद्वयानुपादाननिरूपणमतिव्याप्तिनिरासश्चेति मतम् । ५१६
- १०२ एतन्मतेऽस्वरसप्रदर्शनम् । ५२१
- १०३ गुरुधर्मस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमतेन व्या-
प्तिपरिष्कारः । ५२३

(७) सामान्याभावप्रकरणे ।

- १०४ सामान्याभावस्य पार्थक्येन व्यवस्थापनम् । ५२७
- १०५ तदनङ्गीकारेऽवायु रूपवान्न वेति संशयानुपपत्तिप्रदर्शनम् । ५३१
- १०६ तदीयमते उक्तसंशयोपपत्तिकथनम् । ५३८
- १०७ उक्तसंशयस्य प्रकृतोपयोगित्वमुपपादयतामपरेणां यतम् । ५३९
- १०८ विशेषाभावकूटस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकत्वेऽतिरिक्तसं-
म्भायनाया उतेजकतया संशयोपपत्तिशङ्काप्रदर्शनम् । ५४१
- १०९ प्रकारान्तरेण संशयोपपत्त्या सामान्याभावपार्थक्याक्षेपः । ५४२
- ११० विशेषाभावसामान्याभावयोर्भेदवादिमिधादिमतखण्डनम् । ५४४
- १११ प्रतिबन्दिमुखेन सामान्याभावस्य पार्थक्यवस्थापनम् । ५५१
- ११२ सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यावद्विशेषाभावेषु
व्यासत्त्ववृत्तीति मतखण्डनम् । ५५२
- ११३ सार्वभौममतेनातिरिक्तसामान्याभावसिद्धिप्रदर्शनम् । ५५६

(८) विशेषव्याप्तिप्रकरणे ।

- ११४ विशेषव्याप्ति(१)लक्षणनिरूपणम् तत्र दोषप्रदर्शनञ्च । ५५९

विषयः ।	पृ०
११५ अत्र लक्षणे दोषान्तराणां प्रदर्शनम् ।	५६०
११६ उक्तदोषोद्धारयात्र चदन्तीत्यादिना कस्यचिन्मतस्य प्रदर्शनम् ।	५६६
११७ विशेषव्याप्तेः (२) (३) लक्षणम् ।	५६७
११८ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमगह्निकुर्वतां मतस्य उल्लङ्घनम् ।	५७३
११९ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वसाधनम् ।	५७८
१२० अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियममुपयादयतां मतम् ।	५८३
१२१ नियमाद्यदिनाया अननुगतव्याप्तेर्ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वम् ।	५८४
१२२ व्याप्यवृत्तिप्रतियोगिताकाभावरण्डनम् ।	५८६
१२३ द्विद्वावच्छिन्नाभार्यागीकारेण व्याप्तिनिरसनम् ।	५८९
१२४ अनौपाधिकत्वरूपव्याप्तिनिर्वचनम् ।	५९०
१२५ उक्तव्याप्तेरित्यन्तरेणान्तरप्रदर्शनम् ।	५९३
१२६ कथितानौपाधिकत्वस्यार्थान्तरकथनम् ।	५९८
१२७ यद्वेत्यादिना अथवेत्यादिना च व्याप्यन्तरप्रदर्शनम् ।	”
१२८ सम्बन्धितावच्छेदकत्वरूपव्याप्तिप्रदर्शनम् ।	६०१
१२९ तत्रावच्छेदकत्वपदार्थनिर्वचनम् ।	६०४
१३० मिथमतेनावच्छेदकत्वरूपघर्णनम् ।	६०९
१३१ व्यभिचारधिय उक्तव्याप्तेः प्रतिबन्धकत्वस्थापनम् ।	६१२
१३२ सार्वभौमीयव्याप्तिकथनम् ।	६१४

(९) अतएवचतुष्टयप्रकरणे ।

१३३ सोपाचौ साधनतावच्छेदकान्तरिकस्य नियतावच्छेदकत्वात्तद्विशेषस्तत्रोपाधिरित्यभिप्रायकं प्रथममतस्यनिरूपणम् ।	६१९
१३४ तत्रावच्छेदकत्वपदार्थनिरुक्तिः ।	६२०
१३५ यद्वेत्यादिना शिरोमणिमते भिन्नास्तसार्थक्यप्रयोजनक कल्पान्तरम् ।	६२२
१३६ विशेषणाख्य-उपाधिनिष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् ।	६२४
१३७ मतान्तरेण विशेषणपदार्थनिर्वचनम् ।	६२५
१३८ तन्मतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	६२७

विषयः ।	पृ०
१३९ साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्याप- कत्वरूपोपाधिप्रदर्शकम् (२) अतएवप्रदर्शनम् ।	६२७
१४० तत्र विशेष्यदलविशेषणदलयोर्व्याप्तिकथनम् ।	६२९
१४१ व्यभिचारेऽवश्यमुपाधिरित्यभिप्रायेण (३) तृतीयमतएव- निरूपणम् ।	"
१४२ गुरुमतेनात एवत्रयानन्तरं आचार्यमतेन (४) चतुर्थस्यात- एवकल्पस्य कथनम् ।	६३०

(१०) व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणे ।

१४३ प्रामाण्यमतेन व्याप्तिग्रहोपायप्रदर्शनम् ।	६३६
१४४ तत्र भूयोदर्शनस्य कल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकं प्रामाण्यमतेन तत्प्रण्डनम् ।	"
१४५ तृतीयकल्पनिरसनान्न भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्रहोपा- यत्वखण्डनम् ।	६४०
१४६ प्रामाण्यमतेन तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वकथनम् ।	६४४
१४७ नैयायिकमतखण्डनपूर्वकं व्याप्तिः सहदर्शनगम्य- त्वस्थापनम् ।	६४९
१४८ तत्र संशयानुपपत्तिप्रदर्शनखण्डनपूर्वकं भूयोदर्शन- स्योपयोगित्ववर्णनम् ।	६५२
१४९ यद्वेत्यादिना सहदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वसंशयो- पपन्नयोर्वर्णनम् ।	६४५
१५० सहचारदर्शनजन्यलौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वरूपसहदर्शन- ग्राह्या व्याप्तिरिति मतान्तरप्रदर्शनपूर्वकं प्रामाण्यमतेन तत्प्रण्डनम् ।	६५५
१५१ प्रामाण्यमतखण्डनद्वारा व्याप्तिग्राहकोपायप्रदर्शनम् ।	६५८
१५२ पुरुषभेदेन कार्यकारणभावभेदव्यवस्थापनम् ।	६६६
१५३ सहचारज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण व्यापकताग्राहकत्वमङ्गी- कुर्वता मिथ्याणां मते तन्निरसनं च ।	६६९
१५४ धूमसामान्ये वह्निसामान्यव्याप्तेरतीन्द्रियत्वव्यव- स्थापनम् ।	६७०

(११) तर्कमकरणे ।

विषय ।	पृ०
१५५ तर्कस्य व्याप्तिप्रहमूलकत्वेनाशङ्का तन्निवारणं च ।	६७५
१५६ कार्यकारणभावप्रहस्यावश्यकत्वप्रदर्शनम् ।	६८०
१५७ तर्काकारप्रधिष्टपदव्यावृत्तिकथनम् ।	६८६
१५८ अवन्हेरेव भविष्यतीत्यादिशङ्कानिराकरणम् ।	६९३
१५९ तदुपादानमित्यादेरर्थस्य प्रदर्शनम् ।	६९६
१६० विशेषतः कार्यकारणभावप्रहस्य लाघवप्रतिसंघानात्सामान्यतः परिच्छेदकत्वकथनम् ।	७००
१६१ अपरे स्थित्यादिना आपाद्यापादकभावप्रदर्शनम् ।	७०५
१६२ अन्वयव्यतिरेकानुविधायिज्ञानस्यैव शंकाप्रतिरोधकत्वात्तस्य तर्कघटकत्वमङ्गीकुर्वतां मिथ्याणां मतस्योक्तमतेन दूषणप्रदर्शनम् ।	७०९
१६३ अपरे स्थित्यादिमते चिन्ताबीजप्रदर्शनम् ।	७१२
१६४ व्यधिकरणस्य हेतुत्वशङ्कानिरासार्थकतर्काकारप्रदर्शकमतान्तरम् ।	७१४
१६५ उक्तमतावलम्बिसार्वभौममतप्रदर्शनम् ।	७१६
१६६ उक्तमतद्वेषेऽस्वरसकथनम् ।	७१८
१६७ व्यभिचारशकार्या तर्कस्यानैयत्यप्रदर्शनम् ।	७१९
१६८ तत्र च मिथ्यमतप्रदर्शनम् ।	७२१
१६९ 'शंका चेदनुमास्ये'वेत्याद्युदयनाचार्यकारिकायाः खण्डनकारकृतस्य दूषणस्य तन्निरासस्य च वर्णनम् ।	७२२
१७० स्वरूपतत्त्वार्कस्य व्याप्तिप्राहकत्वस्थापनम् ।	७२४
१७१ तर्कस्य विशेषतः कारणत्वे गौरवप्रदर्शनम् ।	७२९
१७२ सर्वत्र तर्के तर्कान्तरस्थानपेक्षणीयतयाऽनवस्थाभाववादिनां मतस्य प्रदर्शनम् ।	७३१
१७३ अनौपाधिकत्वप्रहस्य तर्कापेक्षत्वात्तर्काधीनो व्याप्तिप्रह इति मत तत्खण्डनञ्च ।	७३२
१७४ व्याप्तिप्रहेऽव्यभिचारनिश्चयस्यैव हेतुत्वात्तच्छङ्काविरहस्याहेतुत्वञ्च तर्कस्यानपेक्षिततया नानवस्येति वादिनां मतम् ।	७३३

विषयः ।

पृ०

१८५ उक्तमतखण्डनम् ।

७३४

(१२) व्याप्त्यनुगमप्रकरणे ।

१७६ उक्तव्याप्तिप्रकारेषु भेदघटितव्याप्तेरनुमितिहेतुत्व-
कथनम् ।

७३७

१७७ भेदघटितव्याप्तौ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेष-
णानुपादानेन लाघवकथनम् ।

”

१७८ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां तद-
स्थाशंकाप्रदर्शनम् ।

७३८

१७९ तत्र च मैवमित्यादिना समाधानवर्णनम् ।

७४३

१८० प्रतियन्त्रकताघटितरूपेण हेतुतायाः प्रयोजनस्य प्रदर्शनम् ।

७४७

१८१ अत्यन्ताभावान्योन्याभावगर्भव्याप्त्योः प्रत्येकज्ञानस्यापि अ-
नुमितिहेतुत्वाभिप्रायेण मतान्तरप्रदर्शनम् ।

७५६

१८२ अभावद्वयघटितव्यभिचारज्ञानेऽनुगमस्य तद्विरोधित्वेनोभय-
विधज्ञानस्यानुमितिहेतुत्ववादिनां मतन्तत्खण्डनञ्च ।

७५७

१८३ व्यभिचारज्ञानानुगमेपि व्याप्तिज्ञानस्य समूहात्म्यनञ्चान-
विरोधित्वेनानुगमसम्भव इति वर्णनम् ।

७६०

१८४ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे मणिकारोक्तव्याप्तिद्वयस्य दूषणयो-
पक्रमः ।

७६२

१८५ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽत्यन्ताभावघटितव्याप्तेरपि दुर्धव-
त्वकथनम् ।

७६६

१८६ प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितपारिभाषिकानीपाधिकरण्य-
स्य व्याप्तित्वेन सिद्धान्तवर्णनम् ।

७६७

(१३) सामान्यलक्षणप्रकरणे ।

१८७ व्याप्तिप्रहे सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरुपयोगिताप्रदर्शनम् ।

७७२

१८८ सामान्यलक्षणपदार्थव्युत्पादनम् ।

७७३

१८९ धूमत्वादिसामान्यम्यैव प्रत्यासत्तित्वव्यवस्थापनम् ।

७७४

१९० सामान्यस्य सखण्डाखण्डभेदेन द्वैविध्यकथनम् ।

७७९

१९१ अनित्यसामान्यस्यातीतादिदशायां प्रत्यासत्तित्वविरहा-
भिप्रायेण नव्यानां पूर्वपक्षः ।

७८०

- विषय । १०
- १९२ नद्यमते ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणयोर्भेदप्रदर्शनम् । ७८५
- १९३ सामान्यप्रत्यासत्पनभ्युपगमेपि सर्वसाधारणव्याप्तेः सम्म-
वाश तदुपयोग इत्याशयेनोक्तप्रत्यासत्तेः खण्डनम् । ७९०
- १९४ अनुमाने सर्वमानार्थे सामान्यलक्षणाया उपयोगाभा-
वकथनम् । ७९२
- १९५ सामान्यलक्षणाया अनभ्युपगमे आपत्तीनां निराकरणम् । ७९७
- १९६ विशेषणज्ञानादेर्हेतुत्वानङ्गीकारे युक्तिः । ८०१
- १९७ उच्यते इत्यादिना सामान्यलक्षणाङ्गीकारे सिद्धान्त-
प्रदर्शनम् । ८०८
- १९८ सिद्धान्त्यभिमतेऽसंशयानुपपत्तिरूपसामान्यप्रत्यासत्ति-
युक्तिरूपकमतप्रदर्शनम् । ८१०
- १९९ सामान्यप्रत्यासत्तेः युक्त्यन्तरप्रदर्शनमुक्तमतेन
तत्खण्डनञ्च । ८१३
- २०० तदभावयुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वात् यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य हेतु-
त्वाभिभाषेणापि उक्तप्रत्यासत्तिर्न सम्भवतीति घर्णनम् । ८१५
- २०१ यावत्तेजोज्ञानप्राप्त्येतेजःसामान्याभाव एतान्वकारस्तथा
च तदनुरोधेनापि सामान्यप्रत्यासत्त्यादर इति मिश्रमत-
खण्डनम् । ८१७
- २०२ प्रतिपोगिविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षेऽनागतप्रतियोगिज्ञानार्थे
सामान्यप्रत्यासत्त्यादर इत्यभिप्रायकः पूर्वपक्षः । ८२१
- २०३ उक्तपूर्वपक्षनिरसनम् । ८२४
- २०४ प्रसङ्गात्प्रागभावस्य लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वकथनम् । ८३०
- २०५ षडस्रस्यातिरिक्तत्वव्यवस्थापनम् । ८३१
- २०६ महाप्रलयानङ्गीकारे प्रागभाव विनोत्पत्तिपदार्थस्य निर्वचनम्-
तत्राचार्यसंवाद्प्रदर्शनं च । ८३६
- २०७ महाप्रलयानङ्गीकारे उत्पत्तिपदार्थकथनम् क्षणव्यवहार-
प्रदर्शनञ्च । ८३९
- २०८ अत्योन्वाशयवारणाय उत्पत्त्यघटितस्य पूर्वत्वस्य
निर्वचनम् । ८४२

विषयः ।	पृ०
२०९ सिद्धान्तिमतमुपेक्ष्य प्रागभाषसाधकप्रमाणाशङ्कन- त्प्रण्डनं च ।	८४३
२१० उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गव्यारणाय प्रागभावं व्यघ्रस्थापयता- द्वेषाञ्चित्सामान्यलक्षणास्थीकारप्रयोजनकं मतम् ।	८५१
२११ अन्ये त्रिविधादिना प्रागभाषसाधकमतान्तरस्य वर्णनम् ।	८५४
२१२ अत्र मिश्रमतप्रदर्शनं तत्प्रण्डनं च ।	८५८
२१३ सामान्यलक्षणामत्यासत्तिसाधकप्रगल्भमतस्य निराकरणम् ८६२	
२१४ समानप्रकारकत्वेनोपस्थिते कार्यकारणभावे सामान्यप्रत्या- सत्त्वारद्वर्णनम् ।	८६४
२१५ प्रकारान्तरेण दीधितिमते सामान्यलक्षणाप्रण्डनम् ।	८६८
२१६ सामान्यलक्षणानभ्युपगमे संशयानुपपत्तिरिति तदभ्युपगम इति सिद्धान्तवर्णनम् ।	८७१

(१४) उपाधिप्रकरणे ।

२१७ उपाधिभिरूपणे सङ्गतिप्रदर्शनं तत्स्वरूपकथनं च ।	८७७
२१८ स्थलविशेषे उपाधिविशेषप्रदर्शनम् ।	८८३
२१९ पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताप्रहाहुपाधेर्दूषकत्वकथनम् ।	८९३
२२० क्वचित्पक्षेतरत्वस्यैवोपाधित्वव्यवस्थापनम् ।	८९८
२२१ उपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वासम्भव इत्याशङ्का- तत्समाधानं च ।	९००
२२२ बाधस्थलेषु उपाध्यसम्भवात्सोपि नोपाधिरित्याशङ्का- समाधाने ।	९०४
२२३ सत्प्रतिपक्षोत्थापकतारूपदूषकताधीजपक्षे पक्षेतरत्वतासमर्था- लानामुपाधित्ववर्णनम् ।	९०८
२२४ पूर्वोक्तलक्षणस्यातिव्यापकत्वाल्लक्षणान्तरप्रदर्शनं तत्प्रण्डनं च ।	९१०
२२५ जपाकुसुमसाधर्म्येणोपाधिस्वरूपवर्णनं तन्निरासञ्च ।	९१३
२२६ अन्ये त्रिविधादिनोपाध्यन्तत्प्रदर्शनतत्समाधानादि ।	९१५

विषयः ।	पृष्ठ
२२७ पक्षधर्मावच्छिन्नत्वविशेषितसाध्यव्यापकत्वघटितस्योपाधेर्दूषणम् ।	२२४
२२८ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वघटितस्योपाधेः प्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च ।	२३०
२२९ तत्र किञ्चेत्यादिना दूषणान्तरवर्णनम् ।	२३१
२३० सप्रतिपक्षोन्नायकत्वरूपदूषकतावीजपक्षे उपाधिस्वरूप-प्रदर्शनम् ।	२३६
२३१ उक्तोपाधेः खण्डनम् ।	२३९
२३२ किञ्चेत्यादिना खण्डनान्तरम् ।	२४४
२३३ दीधितिकारोक्तमुक्तोपाधिपरिष्कारवर्णनम् ।	२४६
२३४ उपाधेः लक्ष्यप्रदर्शनम् ।	२५२
२३५ दीधितौ उपाधिस्वरूपान्तरखण्डनपूर्वकं यस्तुतस्त्वित्या-ना सिद्धान्तोपाधिवर्णनम् ।	२५८
२३६ सिद्धान्तिमतेनोपाधिलक्षणवर्णनम् ।	२७१
२३७ सद्धेतौ सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मैतिप्रसङ्गवारणायोक्तोपाधिलक्षणे निष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् ।	२७५
२३८ दीधितौ सकलोपाधिसाधारणलक्षणप्रदर्शनम् ।	२८५
२३९ मिश्रमतेनोपाधिवर्णनम् ।	२८६
२४० साधनाव्यापकत्वघटितोपाधिलक्षणं दूषयतां नव्यानां मतेनोपाधिप्रदर्शनम् ।	२८८
२४१ उपाधिलक्षणघटितधर्मपदार्थनिर्वचनम् ।	२८९
२४२ उपाधिफलभूतव्यभिचारानुमानाकारप्रदर्शनम् ।	२९१
२४३ मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यत्राव्यभिचारपदार्थ-विवेचनम् ।	२९६
२४४ साक्षात्परपरासाधारणव्यभिचारोन्नायकोपाधिस्वरूप-प्रदर्शनम् ।	२९९
२४५ दीधितौ मताविशेषेण व्यभिचारोन्नायकविचारः ।	३००२
२४६ सोपाध्यनुमाने व्यभिचारोद्भावनप्रकारवर्णनम् ।	३००६
२४७ स्थलविशेषेषु साध्यव्यतिरिक्तानिरसनम् ।	३००७
२४८ आर्द्रैश्चमसंयोगादेरुपाधित्वा अनुपपत्तिनिरसनम् ।	३०११

- विषयः ।	पृ०
२४९ आर्द्रेन्धनप्रभववहेर्धूमोपधायकत्वकथनम् ।	१०१६
२५० प्रसंगतः कार्यकारणातिरिक्तयोरप्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रह- स्थापनम् ।	१०२३
२५१ सोपाधी उपाध्यनुकूलतर्काभाषयोर्द्वयोरपि दूरक- त्वकथनम् ।	१०२९
२५२ बाधानुर्घातपक्षेतरस्यानुपाधित्वाभिप्रायेणोपाधि- प्रदर्शनम् ।	१०३१
२५३ साध्यसाधनानुगमेन तदभोवाप्रायकत्वस्योपाधित्व- खण्डनम् ।	१०३७
२५४ उपाधेः सामान्यविशेषलक्षणे पृथक् वाच्ये इति मतस्य खण्डनम् ।	२०३९
२५५ मतान्तरेण सत्प्रतिपक्षोपप्रायकत्वपक्षे साधनाव्यापकत्वा- घटितस्योपाधेर्लक्षणं तत्खण्डनं च ।	१०४५
२५६ उपाधिविभागप्रदर्शनम् ।	१०४६
२५७ समानेत्यादिसूत्रानुक्तस्यापि व्याप्यसशयजन्यव्यापकसं- शयस्य व्यवस्थापनाभिप्रायेण मतान्तरप्रदर्शनम् ।	१०४७
२५८ उक्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	१०५०
२५९ उक्तसशयस्य साधारणधर्मज्ञसंशयेऽन्तर्भावप्रदर्शकं नव्यमतम् ।	"
२६० उपाधित्वघटकसाधनाव्यापकत्वादिसशयस्य साध्यव्य- भिचारव्याप्यसंशयपर्यवसानप्रदर्शनम् ।	१०५३
२६१ उपाधिसन्देहस्याप्युपाधित्ववर्णनम् ।	१०५८
२६२ उपाधिदृष्यकताधीजनिरूपणम् ।	१०५९
२६३ उपाधेर्दृष्यकताधीजासम्भवादुपाधेर्हेतुभासात्त्वाभिप्रा- येण पूर्वपक्षस्थापनम् ।	१०६३
२६४ व्यभिचारद्वान्तरा व्याप्तिविरहोपप्रायकतया वोपाधेर्दृष्य- कताभिप्रायेण सिद्धान्तकथनम् ।	१०६५
२६५ उपाध्याभासवर्णनम् ।	१०७२
(१५) पक्षतापकरणे ।	
२६६ पक्षतानिरूपणे महतिप्रदर्शनम् ।	१०७९

विषयः ।	पृ०
२६७ संदिग्धसाध्यधर्मत्वरूपपक्षताप्रण्डनम् ।	१०७९
२६८ साध्यकवाधकमानाभावरूपपक्षताया विकल्पप्रदर्शन- पूर्वक निरसनम् ।	१०८८
२६९ सिषाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वैखण्डनम् ।	१०८९
२७० सिद्धान्तपक्षतानिर्वचनम् ।	१०९२
२७१ सिषाधयिषापदार्थनिर्वचनम् ।	१०९३
२७२ इच्छाया अननुगमेपि दोषाभावप्रदर्शनम् ।	१०९७
२७३ धृमादिलिङ्गकानुमितिसाधारणैकपक्षत्वासम्भवे इष्टापत्तिकथनम् ।	११०६
२७४ पक्षतायां धर्मितावच्छेदकादिप्रवेशप्रयोजनकथनम् ।	११११
२७५ कश्चिदनुमितौ सिद्धिमात्रस्य प्रतिबन्धकापवर्णनम् ।	१११३
२७६ प्रकारताविशेष्यतेऽन्तर्भावैव प्रतिबन्धप्रतिबन्धक- भावस्वीकारः ।	१११८
२७७ पूर्वच्छानाशे इच्छान्तरैवानुमितिरित्यभिप्रायकं यष्टपतिमतम् ।	११२३
२७८ द्वित्रिक्षणान्तरेपि अनुमित्स्यायामनुमितिदर्शनादनु- मित्सा योन्यता वाच्येत्यभिप्रायेण मिथमतप्रदर्शनम् ।	११२४
२७९ सिद्धौ सत्यामनुमित्स्यानाशे यावत्कालमनुमितिः स का- लोऽनुमित्सेति वदतामन्येषां मतस्य वर्णनम् ।	११२६
२८० तत्र मतेऽस्त्वरसप्रदर्शनम् ।	११२८
२८१ इच्छायां तदिच्छाविषयसिद्धानुपहितत्वाविशेषणदानस्य प्रयोजनम् ।	"
२८२ सर्वत्रेच्छानिवेशे प्रयोजनाभावस्य प्रदर्शनम् ।	११३०
२८३ सार्धभौममते पक्षतानिर्वचनम् ।	११३१
२८४ तत्र द्वितीयसिषाधयिषाविरुद्धपदस्यासार्धकत्वशंका- निरसनम् ।	११३७
२८५ सार्वभौममतखण्डनम् ।	"
२८६ सार्वभौमलक्षणघटकक्षणपदार्थेऽव्यवाहितोत्तरत्वा- दिविचारः ।	११३८

विषयः ।	पृष्ठ
२८७ तत्र सिद्धीनामभावस्य केन रूपेण कारणत्वमिति- विवेचनम् ।	११४२
२८८ इच्छाविरहविशिष्टसिद्धिसाधकमानान्यतराभावस्य पक्षतास्वमूर्त्तिकुर्वतामुपाध्यायानां मतम् तत्र खण्डनं च ।	११५५
२८९ यस्तुतस्थित्यादिना कल्पान्तरप्रदर्शनम् ।	११५९
२९० लाघवात् सिद्धभावस्यैव पक्षताव्यवहारनिमित्तत्व- कथनम् ।	११६५
२९१ सिद्धभाववत् बाधाभावस्य पक्षतार्या निवेशे प्रयो- जनाभावप्रदर्शनम् ।	११६६
२९२ सिद्धाध्विषयाया अनुगमासम्भवप्रदर्शनम् ।	११७०
२९३ सिद्धभावस्य कारणत्वे आक्षेपप्रदर्शनम् तद्विरसनं च ।	११७४
२९४ प्रामाण्यमते पक्षनाया अनुमितिहेतुत्यासम्भव- प्रदर्शनम् ।	११७५

(१६) परामर्शप्रकरणे ।

२९५ संगतिप्रदर्शनद्वारा विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वव्य- वस्थापनम् ।	११७७
२९६ तत्र मीमांसकमतेन पूर्वपक्षग्रन्थप्रदर्शनम् ।	"
२९७ ज्ञानद्वयस्य कारणतावादिनां मीमांसकानां मतेऽन्यत्र हेतौ व्याप्तिज्ञानादपरत्र पक्षधर्मताज्ञानाच्चानुमिति- धारणप्रदर्शनम् ।	११८१
२९८ यद्वेत्यादिना मीमांसकमतावधारणप्रदर्शनम् ।	११८३
२९९ इन्द्रियसंनिक्षेपे धूमे व्याप्यधूमस्तरणे धूमवर्णवस्त्रमा न्यधर्मदर्शनात् व्याप्योपमित्यभेदप्रत्ययात्तस्मानुमितिहे- तुत्वमित्याद्याशङ्कासमाधानं मीमांसकानाम् ।	११८४
३०० विशिष्टपरामर्शोपवादकनैयायकमतखण्डनम् ।	११८७
३०१ विशिष्टपरामर्शस्वीकारे व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणास्त- त्वापत्तिप्रदर्शनम् ।	११८९
३०२ निद्रादेः प्रमाणान्तरावधिभियां संशयस्यप्रयोः प्रामाण्य- कं प्रमात्वखण्डनम् ।	११९६

- विषयः । १०
- ३०३ ज्ञानत्रयस्यानुमितिहेतुत्वपक्षे सशयाद्यनुपपात्तिकथाम् । ११९९
- ३०४ व्याप्याभेदज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वेन परामर्शोऽव-
श्य स्वीकार्य इति न्यायमतप्रदर्शनं तत्खण्डनं च । १२०९
- ३०५ भेदाग्रहस्य हेतुत्वेऽपि न विशिष्टज्ञानस्याङ्गीकार इति
मीमांसकमतोपसंहारः । १२११
- ३०६ अत्रोच्यत इत्यादिसिद्धान्तग्रन्थेन परामर्शस्वीकारे यु-
क्तिप्रदर्शनम् । १२१६
- ३०७ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वस्यासम्भव-
प्रदर्शनम् । १२२२
- ३०८ अतिरिक्तविशिष्टज्ञानस्य कारणत्वे गौरवस्यादोषत्व-
कथनम् । १२२८
- ३०९ व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवस्य निरासः । १२३७
- ३१० स्यादेतदित्यादिना पूर्वपक्षप्रदर्शनम् । १२४१
- ३११ उच्यत इत्यादिना समाधानम् । १२४७
- ३१२ एकैव हि सा व्याप्तिरित्यादि ग्रन्थस्य वीधितिकारामिमे-
तार्थदर्शनम् । १२५१
- ३१३ व्याप्यपरामर्शस्य हेतुतायामाक्षेपस्तत्समाधानं च । १२५४
- ३१४ मतान्तरेण व्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वप्रदर्शनम् । १२६२
- ३१५ तत्र युक्तिप्रदर्शनम् । १२७१
- ३१६ घस्तुतस्तिथ्यादिना व्यापकत्वव्याप्यत्वयोरर्थान्तर-
प्रदर्शनम् । १२७६
- ३१७ परामृदयमाणलिङ्गस्य हेतुत्वखण्डनाय लिङ्गपरामर्शस्य
हेतुत्ववादिनां प्राथीनातां मतस्य स्थापनम् । १२८४
- ३१८ अत्रोच्यत इत्यादिनोक्तमतखण्डनद्वारा लिङ्गज्ञानस्यानु-
मितिहेतुत्वस्थापनम् । १३०१
- ३१९ लिङ्गकरणतापक्षे दोषान्तरप्रदर्शनम् । १३०४
- ३२० धूमप्रागभावादीनां लिङ्गत्वनिराकरणम् । १३०७
- ३२१ व्यापारामावात्परामर्शस्याकरणत्ववर्णनम् । १३१२
- ३२२ परामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन व्यापारतामानिनां
मततत्खण्डनं च । १३१६

विषयः ।	पृ०
३२३ दण्डत्वविवेकप्रदर्शनम् ।	१३१९
३२४ पक्षज्ञानत्वेनानुमिते प्रति हेतुत्ववादिनां मतम् ।	१३२३
३२५ उक्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	१३२५

(१७) केवलान्वयिप्रकरणे ।

३२६ अनुमानविभाषणं केवलान्वयिलक्षण च ।	१३२६
३२७ सहचारभेदाङ्गीकारे व्याप्तिभेदाद्भेदेनान्यथा केवलान्वयि- निर्बचनम् ।	१३३१
३२८ गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे प्राचीनसंवादप्रदर्शनम् ।	१३४२
३२९ अभिधेयत्वादेव्यतिरिक्तत्वशंकातन्निवृत्त्यादिकथनम् ।	१३४७
३३० लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासमय इत्याशयेनाशका- प्रदर्शनम् ।	१३४९
३३१ उच्यत इत्यादिना सिद्धान्ते केवलान्वयित्वनिर्बचनम्	१३५३
३३२ प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिनिरसनम् ।	१३५६
३३३ पक्षे साध्यसिद्धिविरोधित एव सशयस्यानुमानाङ्गी- यणतम् ।	१३५८
३३४ अत्र वदन्तीत्यादिना केवलान्वययनुमानखण्डनारम्भः ।	१३६१
३३५ व्यापकताज्ञानादनुमितिरित्यस्य निरसनम् ।	१३७२
३३६ अर्थापत्तेः प्रमाणाभ्यस्तत्त्वस्थापनपूर्वक व्यतिरेकव्यापक- ताया अनुमित्युपयोगित्वखण्डनम् ।	१३८०

(१८) केवलव्यतिरेकिप्रकरणे ।

३३७ केवलव्यतिरेकिनो लक्षणस्य प्रदर्शनम्	१३८९
३३८ व्यतिरेक्यनुमाने आक्षेपप्रदर्शनं तत्समाधानं च ।	१३९०
३३९ यद्वैत्यादिकल्पान्तरेण व्यतिरेकिस्थापनम् ।	१३९३
३४० यथाश्रुतव्यापकाभाववत्ताज्ञानहेतुतावृषणम् ।	१४०१
३४१ अनुगतरूपाभावाद् व्याप्तिज्ञानस्यानुमितेहेतुत्वाक्षेप- समाधानादिप्रदर्शनम् ।	१४०५
३४२ व्यतिरेकित्वे लक्ष्ये साध्याद्यप्रसिद्ध्या व्यतिरेक्यनुपपत्तिपू- र्यपक्षप्रदर्शनम्	१४०८

विषयः ।	पृ०
३४३ पृथिवीतरेभ्यो मिद्यत इत्यादी साध्यप्रसिध्यादिदर्शन- घण्डनम् ।	१४०९
३४४ साध्यप्रसिद्धिस्थापनपूर्वक व्यतिरेक्युपपत्तिसिद्धान्तः ।	१४११
३४५ यद्वत्यादिना प्रकारान्तरण व्यतिरेकिणि साध्य प्रसिद्धिप्रदर्शनम् ।	१४१४
३४६ व्यतिरेकिण्यत्यन्ताभावस्यैव साध्यताभिप्रायेण मतान्तरकथनम् ।	१४१८
३४७ जीवच्छरीर सात्मकमित्यत्र साध्याप्रसिद्ध्या कथं व्यतिरेकिणिरूपणमित्याशङ्का तत्समाधानादिप्रदर्शनञ्च ।	१४२०
३४८ कल्पान्तरेणोक्तशकामसाधानम् ।	१४२३
३४९ अन्वयेनेच्छासाध्यकानुमानवादिनः पूर्वपक्षस्त- समाधानञ्च ।	१४२६
३५० उच्यते इत्यादिना सिद्धान्तप्रदर्शनम् ।	१४२७
३५१ साध्याभावव्यापकामावप्रतिपोगित्वस्य प्रयोजकत्व- मङ्गोक्तता मतान्तरम् ।	१४३२

(१९) अर्थापत्तिप्रकरणे ।

३५२ अर्थापत्ति व्यतिरेकव्याप्तिकामेनैव चरितार्था मन्यमानानां नैयायिकानां मतेऽरुचिप्रदर्शनपूर्वकमर्थापत्तिस्थापनम् ।	१४३५
३५३ तत्र नैयायिकमतन संशयस्यार्थापत्तिकल्पकत्व- निरसनम् ।	१४३७
३५४ वैद्यमित्यादिना मीमांसकपूर्वपक्षीयसमाधानम् ।	१४३८
३५५ संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तविवेचनम् ।	१४४२
३५६ तत्र मीमांसकाशका-समाधानादिप्रदर्शनम् ।	"
३५७ अनुपपत्तिकारणकार्थापत्तिपूर्वपक्षः ।	१४४९
३५८ तत्र नैयायिकाशकासमाधानादिप्रदर्शनम् ।	१४५०
३५९ अनुपपत्तिकारणकार्थापत्तिसमाधानम् ।	१४५४
३६० भट्टामिमताया यथाश्रुतजन्धेन शब्दकल्पनारूपाया श्रुतार्थापत्तेरतिरिक्तप्रमाणान्तरव्याभिप्रायेणाशंका ।	१४५७
३६१ उक्ताशकासमाधानम् ।	१४५९

(२०) अवयवप्रकरणे ।

विषयः ।

- ३६२ अनुमाननिरूपणोत्तरं न्यायतदवयवनिरूपणे सङ्गतिः । १४६१
- ३६३ न्यायपदार्थनिर्वचनम् । ”
- ३६४ न्यायजन्यबोधस्य परामर्शप्रयोजकत्वकथनम् । १४६२
- ३६५ दीधित्युक्तोचितानुपूर्वीकत्वविचारः । १४६४
- ३६६ प्रतिज्ञालक्षणे न्यायान्तर्गतत्वविशेषणेऽन्योन्या-
थयधारणम् । १४६५
- ३६७ प्रतिज्ञाद्वाक्यावयवताव्यवहारप्रयोजककथनम् । १४६८
- ३६८ न्यायान्तर्गतत्वघटितावयवत्वानिर्वचनम् । १४६९
- ३६९ न्यायान्तर्गतत्वनिर्वचनम् । १४७१
- ३७० दीधितिकारोक्तस्यावयवत्वघटकस्य प्रतिज्ञाजन्यतम-
त्वस्य विचारः । १४७३
- ३७१ यस्तुतस्त्वित्यादिना प्रतिज्ञाजन्यतमत्वाघटितस्यैवा-
वयवलक्षणत्वव्यवस्थापनम् । १४७४
- ३७२ मूलोक्तावयवलक्षणमन्यथा व्याचक्षाणानां केषांचिन्मतम् । १४७७
- ३७३ अथैकवाक्यस्य न्यायत्वमिच्छतां केषांचिन्मतेन
न्यायलक्षणं तन्निरसने च । १४८०
- ३७४ अन्येषेत्यादि मूलमन्यथा व्याचक्षाणानां मतम् । १४८२
- ३७५ अनुमितिविधेयवाचकत्वं साध्यपदस्यांगीकुर्वतां मणि-
काराणां मतेन सूत्रकारीप्रतिज्ञालक्षणस्य खण्डनम् । १४८४
- ३७६ साध्यस्य प्रकृतानुमितिविधेयविशिष्टार्थपरत्वामि-
प्रायेण दीधितिकारोक्तप्रतिज्ञालक्षणम् । १४८५
- ३७७ मूलोक्तप्रतिज्ञालक्षणनिविष्टपदव्यावृत्तिप्रदर्शनम् । १४८७
- ३७८ मिश्रमतेन प्रतिज्ञालक्षणनिविष्टानतिरिक्तपदव्यावृत्ति-
कथनम् तत्रखण्डनं च । १४९०
- ३७९ अन्यूनविषयकत्वस्याध्यान्तरकथनपूर्वकं मतान्तरे-
णोक्तस्यावृत्तिसङ्गतिप्रदर्शनम् । १४९२
- ३८० अथैकवाक्यस्य निगमनेऽनतिरिक्तविषयकत्व-
व्यावृत्त्यसम्भवामिप्रायेणाशंकासमाधानादिकथनम् । १४९३

विषय	पृ०
३८१ अन्वयानतिरिक्तविषयकेत्यस्य यथाश्रुतार्थाक्षेपस माधानादिप्रदर्शनम् ।	१४९७
३८२ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिवशप्रयोजनवर्णनम् ।	१५००
३८३ घट्टादिसाध्यकप्रतिज्ञायामप्यायथोक्तलक्षणे आक्षेपप्रदर्शनम् ।	१५०४
३८४ उद्देश्यानुमितिपदस्य यादृशविशिष्टार्थबोध प्रति ज्ञप्ता ज्ञप्यते तादृशविशिष्टार्थबाधपरत्तव्यमिप्रायण समा धानप्रदर्शनम् ।	१५०६
३८५ मतान्तरेण प्रतिज्ञालक्षणप्रदर्शनम् ।	१५१०
३८६ तत्रास्वरसप्रदर्शनम् ।	१५११
३८७ पाकाद्यवच्छिन्नकृत्यादे साध्यतास्थले उपनयाकार ।	"
३८८ मणिकारमतेनापनयाकारवर्णनम् ।	१५१२
३८९ तथा चायमित्यादरवापनयो न वह्नियप्यधूमवाञ्छाय मिति मतान्तरप्रदर्शनम् ।	"
३९० अत्रास्वरसकथनम् ।	१५१३
३९१ प्रतिज्ञाविशेष यातिधारणाय योग्यतानिवेशनम् ।	"
३९२ अन्वयानतिरिक्तपदाप्रदितप्रतिज्ञालक्षणस्य निष्कृष्टार्थ	१५१५
३९३ लिङ्गाविषयकत्वविवक्षणप्यप्यातिसम्भवेन नाकलक्ष णसम्भव इत्याशङ्का ।	१५१६
३९४ उक्ताशकासमाधानाद्यार्थविशेषकथनम् ।	१५२०
३९५ तद्वहिर्भूतत्वपदार्थनिर्घञ्चनम् ।	१५२१
३९६ वहिर्भूतत्वनिर्घञ्चनायासविद्वपात्करूपान्तरेण प्रतिज्ञा निघञ्चनम् ।	१५२२
३९७ तादृशगमकधौपयिकत्वपदार्थविचार ।	१५२३
३९८ अन्वयानतिरिक्तपदमिति मूलस्य समुदायपरित्याग परत्वनार्थकरणम् ।	१५२६
३९९ यथाश्रुतलिङ्गाविषयकत्वनिवेशे व्यतिरेकिण्यप्याति वारयता मतेन प्रतिज्ञालक्षणम् ।	१६२९
४०० तत्रास्वरसप्रदर्शनम् ।	"
४०१ प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञालक्षणप्रदर्शनम् ।	"

विषयः ।

पृ०

- ४०० प्रतिज्ञालक्षणोपसंहारप्रदर्शनम् । १५३४
- ४०३ प्रतिज्ञोत्तरं हेतुलक्षणवर्णने सङ्कतिप्रदर्शनम् । १५३५
- ४०४ प्रथमहेतुलक्षणकथनम् । १५
- ४०५ अतिव्याप्तिवारणाय दीधितौ हेतुलक्षणान्तरप्रदर्शनम् । १५३८
- ४०६ साध्यघटितार्थबोधकोकहेताव्याप्तिं हेतुविभक्तिमदु-
क्तोदाहरणेऽतिव्याप्तिं च प्रकारान्तरेण वारयतां
मतेन दीधितौ हेतुलक्षणकथनम् । १५३९
- ४०७ चिन्तामणौ हेतोः लक्षणचतुष्टयप्रतिपादनम् । १५४०
- ४०८ यथाश्रुतद्वितीयलक्षणस्य निगमनसाधारणतया-
ऽन्यथा दीधितौ व्याख्यानम् । १५४१
- ४०९ तृतीयलक्षणे न्यायाध्ययत्वदलसार्थन्याय दीधितौ
जनकपदस्य स्वरूपयोरन्यथार्थकत्वम् । ३
- ४१० तसिल्लादेः पञ्चम्यादेशतापक्षे उक्तहेताव्याप्तिवारणाय पञ्च-
म्यन्तत्वम् (४) लक्षणेऽविधक्षतां मतेन दीधितौ तदर्थः । १५४३
- ४११ उक्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् । १५४५
- ४१२ चिन्तामणौ षष्ठलक्षणप्रदर्शनम्, दीधितौ तत्र पंच-
म्यन्तपदसार्थकपकथनं च । १५४६
- ४१३ अवधित्वादौ पञ्चम्याः शक्तिस्थापनम् । १५४७
- ४१४ अपादानताघटकविभागतत्वात्पञ्चम्ये पञ्चम्याः
शक्तिमंगीकुर्वतां मतस्य प्रदर्शनम् । १५
- ४१५ उक्तमतेऽस्वरसकथनम् । १५४९
- ४१६ प्रतिज्ञास्थसाध्यवाचकपदस्य ज्ञानलाक्षणिकत्वात्प्र-
तिज्ञायामपि पञ्चम्यन्तपदव्यवृत्तिसम्भव इति मत
सत्प्रपञ्चम् । १५५०
- ४१७ पञ्चम्या ज्ञापकत्वार्थकत्वे चर्चमानोपाध्यायानां समतिः । १५५२
- ४१८ जन्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वसिद्धान्तः । १५५६
- ४१९ निगमनस्य पञ्चम्या लाक्षणिकत्वेनोपसंहारप्रदर्शनम् । १५५७
- ४२० लक्षणाधीजाभावाद्यमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिशङ्का
तदुद्धारप्रदर्शनञ्च । १५५८
- ४२१ दीधितौ प्रकारान्तरेणोक्तप्रतिज्ञादावतिव्याप्तिनिरासार्थं
हेतुलक्षणपरिष्कारः । १५

विषयः ।	पृ०
४२२ पंचम्यन्तेत्यादिलक्षणकर्तुरनुमताया धूमादिपदस्य ज्ञान- लक्षणाया निराकर्तृणां नश्यानां मतम् ।	१५६०
४२३ मूलोक्तलक्षणोपक्षया लघूनां प्रतिज्ञाद्यवयवलक्षणानां दीधितौ प्रदर्शनम् ।	१५६३
४२४ हेतुप्रयोगस्य पंचम्यन्तपदोपस्थापकत्वानावश्यकस्य प्रदर्शनम् ।	१५७१
४२५ उदाहरण-उपनय-निगमनानां लक्षणानि ।	"
४२६ अवयवप्रथोपसंहारः ।	१५७८
(२१) सामान्यनिरुक्तिप्रकरणे	
४२७ अवयवान्ते हेत्वाभासनिरूपणे सङ्गतिप्रदर्शनम् तत्प्रयो- जनकथनं च ।	१५७९
४२८ हेत्वाभास सामान्यलक्षणद्वयम् ।	१५८०
४२९ तत्र लिङ्गोपधानमतेनानुमितिशब्दार्थवर्णनम् तत्प्रयोजन प्रदर्शनं च ।	१५८४
४३० यथार्थपदप्रयोजनं लक्षणान्तरावतरणकथनं च ।	१५८५
४३१ मतान्तरेणोक्तलक्षणस्य दुष्टहेतुपरत्ववर्णनम् ।	१५८८
४३२ द्वितीयलक्षणे लिङ्गपदस्याविवक्षितत्वकथनम् ।	१५९०
४३३ तत्रावच्छेदकत्वपदार्थविचारः ।	१५९२
४३४ अतिव्याप्तिवारणायत्र विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशः ।	१५९६
४३५ मतविशेषेण सजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वस्य यत्पदार्थे विशेषणत्वकथनम् तत्खण्डनं च ।	१६००
४३६ पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वेऽपि हेतौ दुष्टताव्यवहारोपपादनम् ।	१६०२
४३७ साधननिष्ठसाध्याभाववृत्तिस्थादेरेव दोषत्वं ननु तद्वि- शिष्टहेत्वादेरित्यभिप्रायेण व्याख्यान्तरम् ।	१६०३
४३८ तत्रास्वरसप्रदर्शनम् ।	१६०४
४३९ पूर्वपक्षमतेन विशिष्य पक्षतावच्छेदकादिप्रवेशप्रयोजन- प्रदर्शनम् ।	१६०५
४४० सिद्धान्तमतेन निष्कृष्टलक्षणनिर्वचनद्वारोक्तनिवेश- खण्डनम् ।	१६०६

विषयः ।	पृष्ठ
४४१ मतविशेषेण निर्वाहः पर्यतो बहुमानित्यादिस्थलीयदोष- साधारणप्रकारान्तरवर्णनम् ।	१६१९
४४२ उक्तमतविशेषेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	१६२१
४४३ मतान्तरेण हेतुव्यापारसामान्यव्याख्यानम् ।	”
४४४ स्थलविशेषाभिप्रायेण पञ्चविधत्वोक्तिकथनम् ।	१६२३
४४५ दशाविशेषे हेतोरनुमितप्रतिबन्धकत्ववर्णनम् ।	१६२४
४४६ दशाविशेषे हेतोर्दुष्टत्वमङ्गीकुर्वतामन्यथा दोषलक्षणव- र्णनम् तत्क्षण्डनं च ।	१६२६
४४७ कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपप्रतिबन्धकतावच्छे- दकत्वे विरोधिसामग्रीकालीनत्वेष्यक्षतमित्यभिप्रायका- शङ्कामिरसनम् ।	१६२९
४४८ सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्यवत्पक्षाप्रसिद्धावपि भ्रमविषय- विरोधिव्याप्यत्वादिरेव दोष इति मतं तत्क्षण्डनं च ।	१६३१
४४९ बाधसमप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गोद्धारणाशङ्का तन्निरासश्च ।	१६३२
४५० बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लिङ्गसाधारणदोषत्वाक्षेप- स्य समाधानम् ।	१६३४
४५१ सामान्यनिरूपत्युपसंहारः ।	१६३६
(२२) सव्यभिचारप्रकरणे ।	
४५२ सव्यभिचारविभागप्रदर्शनम् ।	१६३७
४५३ सव्यभिचारपूर्वपक्षसामान्यलक्षणानि ।	”
४५४ प्रथमतः सामान्यलक्षणाकरणेपि मतविशेषेण विभागस्या- र्हत्वप्रतिपादनम् ।	”
४५५ अत्रास्वरसप्रदर्शनम् ।	१६३८
४५६ साध्यसंशयेत्यादिसामान्यलक्षणस्य दीधितिकारोक्तं व्याख्यानम् ।	१६३९
४५७ उक्तलक्षणीयपदव्यावृत्तिप्रदर्शनम् ।	१६४२
४५८ कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयतो मतस्य प्रदर्शनम् ।	१६४५
४५९ अतिप्रसङ्गादिधारणाय उक्तसव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य निरूप्यार्थकथनम् ।	१६५०
४६० मिथप्रतदुपणम् ।	१६५७
४६१ लक्षणस्थद्वयपदेन विप्रतिपत्तिवारणकथनम् ।	१६५८
४६२ विप्रतिपत्तेदकलक्षणलक्ष्यत्वप्रदर्शनम् ।	१६६०

विषयः ।

पृ०

- ४६३ अनुपसहारिण्युक्तलक्षणसमन्वयप्रदर्शनम् । " "
- ४६४ साध्यसशयकाले साहचर्यनिश्चयासम्भवेऽपि तदंशे सशया-
त्मकतल्लक्षणमादाय लक्षणसमन्वयं मन्धानानां मतम् । "
- ४६५ तत्र चिन्ताधीजप्रदर्शनम् । "
- ४६६ केवलान्वयिविशेषे अयं घट एतादादित्यादायलक्ष्यत्वामि-
प्रायेणाऽऽव्याप्तिवारणम् । १६६१
- ४६७ मतान्तरेणोक्तदोषवारणप्रदर्शनम् । १६६३
- ४६८ प्रमेयत्वेनाभेदानुमानादावव्याप्तिरित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षस्त-
त्समाधानं च । १६६७
- ४६९ मणिकारोक्तस्योपस्थापकत्वादिज्ञानेऽनुमितितल्लक्षण-
तियन्धकत्वरूपस्य दूषकताधीजस्य शिरोमण्युक्तं खण्डनम् । "
- ४७० मतान्तरणं स्वयमिच्छारसामान्यलक्षणान्तरप्रदर्शनम्
तत्खण्डनञ्च । १६६९
- ४७१ तन्मतेन निष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् । १६७१
- ४७२ तत्रैव चिन्तामणिकारमतेनातिव्याप्तिवारकप्रकारान्तरा-
नुसरणम् । १६७२
- ४७३ उक्तमतेऽसाधारण्यपदार्थविचारः । "
- ४७४ उक्तसामान्यलक्षणघटकानुमितिपदस्यानुमितितत्करणा-
न्धतरपरवकथनम् । १६७६
- ४७५ अतएवेत्यादिना स्वयमिच्छारसामान्यलक्षणद्वयप्रदर्शनं
तद्विरसनं च । १६७७
- ४७६ दीघतानुपाध्यायमतेन स्वयमिच्छारसामान्यलक्षणम् । १६७९
- ४७७ तत्र चिन्ताधीजकथनम् । १६८१
- ४७८ नापीत्यादिना स्वयमिच्छारसामान्यलक्षणत्रयखण्डनम् । १६८२
- ४७९ उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः सप्रहाय मिथोक्तव्या-
ख्यानप्रदर्शनम् । १६८५
- ४८० तत्र स्वरसप्रदर्शनम् । "
- ४८१ उच्यते इत्यादिना स्वयमिच्छारसामान्यसिद्धान्तलक्षण-
कथनम् । "
- ४८२ उक्तानप्रसङ्गस्योक्तलक्षणेऽपि सर्वात्प्रकारान्तरेण दीधि-
तिकारोक्तव्याख्यानम् । १६८८
- ४८३ इदं दीधितिकारोक्तव्याख्यानं मूलानपक्ष स्वतन्त्रमिति
केषाञ्चिदभिप्रायः । १६९०
- ४८४ अत्र प्रार्थनमतेन दीधितौ कस्यान्तरमिति प्रदर्शनम् । "

विषयः ।	पृ०
४८५ दीधितौ सिद्धान्तलक्षणान्तरोत्थापकावतारग्रन्थप्रदर्शनम् ।	१६९१
४८६ लक्षणान्तरव्याख्यानम् ।	१६९२
४८७ यद्वेत्यादिनावृत्तीयसिद्धान्तलक्षणप्रदर्शनम् ।	१७००
४८८ अनुमितिविरोधित्वघटितलक्षणप्रयोजनप्रदर्शनम् ।	१७०१
४८९ सर्वमिचारग्रंथोपसंहारः ।	"

(२३) साधारणप्रकरणे ।

४९० पूर्वपक्षीयसाधारणलक्षणपञ्चकप्रदर्शनं तत्त्वण्डनं च ।	१७०२
४९१ चतुर्थलक्षणे दीधितौ मतविशेषप्रदर्शनम् ।	१७०३
४९२ तत्राख्यरसप्रदर्शनम् ।	१७०५
४९३ साधारणसिद्धान्तलक्षणम् ।	"
४९४ तत्र विपक्षपदस्य निश्चयाघटितं दीधितिकारोकव्याख्यानम् ।	१७०६
४९५ निश्चयघटितमेव विपक्षत्वमिति मिश्रव्याख्यानप्रदर्शनम् ।	१७०९
४९६ तत्र निश्चयपदार्थविवेचनम् ।	"
४९७ मिश्रमतसंज्ञनव्याख्यानम् ।	१७१०
४९८ साध्यामाद्यवदृष्टित्वादेरेकस्य साधारणलक्षणस्येऽभ्यतरा- व्याप्तिवारणायानुगतविभाजकरूपप्रदर्शनम् ।	१७१२
४९९ उक्तानुगतरूपेणानुगमेऽसमवादिदोषवारणाय समूहा- लम्बनव्याप्तिधीविरोधित्वेन सकलव्यभिचारसप्रदपरं दीधितिख्याख्यानम् ।	१७१५
५०० एकाविधव्याप्तिग्रहेण विधव्यभिचारेऽव्याप्तिवारणायो- भयस्य व्याप्तित्वम् ।	१७१६
५०१ लघुसाधारण्यरूपदीधित्युक्तप्रकारान्तरस्य व्याख्यानम् ।	१७१९
५०२ विशिष्टसाधनवत्त्वादिप्रज्ञाविरोधित्वमनिवेशयतां मतेन लक्षणप्रदर्शनम् ।	१७२०
५०३ तत्र चाख्यरसकथनम् ।	"

(२४) असाधारणप्रकरणे ।

५०४ पूर्वपक्षीयासाधारणलक्षणम् ।	१७२१
५०५ तत्र सपक्षपदार्थविवेचनपूर्वकं प्राचां मतेन निरूढार्थप्रदर्शनम् ।	
५०६ उक्तलक्षणे विपक्षव्यावृत्तेन दोषत्वमित्यभिप्रायेणाशंका ।	१७२२
५०७ अत्र न्यूनताभंगायोक्तशंकायां दीधिताद्यभिप्रायान्तर- प्रदर्शनम् ।	१७२३
५०८ नाहशामिप्रायनिरसनम् ।	"
५०९ सपक्षपदावृत्तत्वस्यापि दोषत्वेन अनुद्भाव्यत्वेप्रदर्शना-	

विषयः ।	पृ०
य किंचेत्यादिपूषेपक्षग्रन्थः ।	१७२६
५१० उक्तयत इत्यादिना साधारणसिद्धान्तोपक्रमः ।	१७२७
५११ असाधारणस्य साध्यतद्भावोत्थापकतया दोषत्वव्यवस्था- पनम् निष्कृष्टलक्षणं च ।	१७२९
५१२ सत्प्रतिपक्षासाधारणयोर्मदकथनम् ।	१७३१
५१३ सत्प्रतिपक्षसव्यभिचारोभयलक्षणाक्रान्त्येनोभयान्तर्भावे- प्यसाधारण्यस्य दोषता इति मतप्रदर्शनम् ।	१७३१
५१४ स्थलविशेषे सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रस्योद्भवनीयत्वप्रदर्शनम् ।	१७३२
५१५ दीधितौ नवीनमतेनासाधारण्यदूषकताबीजप्रणयनम् मूल- ग्रन्थयोजनञ्च ।	१७३३
५१६ उक्तनव्यमनविवेचनं दीधितिकारोक्तम् ।	१७३७
५१७ असाधारणग्रन्थस्योपसंहारप्रदर्शनम्	१७३९
(२५) अनुपसंहारिप्रकरणे ।	
५१८ पूर्वपक्षीयानुपसंहारिलक्षणत्रयनिरसनम् ।	१७४०
५१९ द्वितीयलक्षणे सद्धेतुत्वादित्यादिमूलग्रन्थसंगमनप्रदर्शनम्	१७४१
५२० तत्रैव पक्षत्वविचारः ।	"
५२१ द्वितीयलक्षणावतारासंगतिनिरसनम् ।	१७४२
५२२ पूर्वपक्षीयचतुर्थपक्षमलक्षणयोः प्रदर्शनम् ।	"
५२३ चतुर्थलक्षणखण्डनग्रन्थस्य मिश्रमतेन व्याख्यान्तरम् ।	१७४३
५२४ तत्रास्वरसप्रदर्शनम् ।	१७४७
५२५ प्रथमदोषासंगतिवारणाय पंचमे लक्षणे विप्रतिपत्ति- पदार्थकथनम् ॥	"
५२६ अनुपसंहारिसिद्धान्तलक्षणम् ।	"
५२७ सिद्धान्तलक्षणीयद्वितीयलक्षणावतरणम् ।	१७४८
५२८ प्रथमलक्षणे यत्रैतस्य पदुपर्यपरतया दीधितिकारीय- व्याख्यानम् ।	१७४९
५२९ तत्र पक्षपदार्थवर्णनम् ।	१७५०
५३० अनुपसंहारित्वस्य व्याप्यत्वासिद्धिभिन्नदूषकताबीजप्रति- पादनम् ।	१७५२
५३१ दीधितौ अनुपसंहारित्वस्य दूषकताबीजविचारः ।	"
५३२ अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वाभावत्ववर्णनम् ।	१७५३
५३३ मिश्रमतेनानुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वकथनम् ।	१७५४
५३४ मिश्रमतखण्डनम् ।	१७५७
५३५ अनुपसंहारिणो व्यभिचारेऽन्तर्भावसंभवात्स्वातन्त्र्येण	

विषयः ।

पृ०

तस्यैवानुपसंहारित्वकथनम् ।

१७६१

५३६ दीधितिकारोक्तं साधारणादिवयव्यापकं सामान्यलक्षणम् ।

१७६२

५३७ स्वमतेन असाधारणस्य दूषकत्ववर्णनम् ।

१७६३

५३८ मणिकारोक्तासाधारण्यस्य दीधितिमते विरुद्धत्वकथनम् ।

१७६४

५३९ प्रगल्भोक्तानुपसंहारित्वखण्डनम् ।

१७६५

५४० गदाधरोक्तमनुपसंहारित्वम् ।

१७६६

५४१ अनुपसंहार्युपसंहारप्रदर्शनम् ।

१७६७

(२६) विरुद्धप्रकरणे ।

५४२ पूर्वपक्षीयविरुद्धलक्षणग्रहणम् ।

१७६८

५४३ तत्र साध्यविरोधित्वपदार्थव्याख्यानम् ।

१७६९

५४४ प्रासंगिकामावृत्तविचारः ।

१७७०

५४५ विरोधस्योपजीव्यत्वेन दोषत्वस्थापनम् ।

१७७१

५४६ मतान्तरेण विरुद्धलक्षणानां प्रदर्शनं तेषां खण्डनं च ।

१७७२

५४७ दीधितौ विरुद्धस्यानैकान्तिकलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण तद्विभजनम् ।

१७७३

५४८ उच्यत इत्यादिना विरुद्धसिद्धान्तलक्षणम् ।

१७७४

५४९ दीधितौ प्रथमसिद्धान्तलक्षणसङ्गमनायाभिप्रायवर्णनम् ।

१७७५

५५० अभिप्रायान्तरेण यद्वेत्यादिना सिद्धान्तलक्षणान्तरव्याख्यानम् ।

१७७६

५५१ विरुद्धस्वपरार्थानुमानेऽपार्थक्यशंकातत्समाधानप्रदर्शनम् ।

१७७७

५५२ विरुद्धस्य विधिसाधननिषेधसाधनभेदेनावान्तरविभाग

१७७८

कथनम् ।

१७७९

५५३ सर्वेषामुक्तभेदभिन्नानां विरुद्धाणामनुगमकरूपसत्त्वादैक्य

१७८०

प्रदर्शनम् ।

१७८१

५५४ उक्तनिजिलविरुद्धविशेषाणां विशेषणनिबन्धनत्वम् ।

१७८२

५५५ विरोधस्य दोषान्तरत्वोपसंहारप्रदर्शनम् ।

१७८३

(२७) संप्रतिपक्षप्रकरणे ।

५५६ पूर्वपक्षीयसंप्रतिपक्षलक्षणचतुष्टयप्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च ।

१७८४

५५७ दीधितौ प्रथमलक्षणीयबलपदार्थविचारे मूलाशयपूरणम् ।

१७८५

५५८ दीधितौ चतुर्षुलक्षणे एकत्र तद्गमनियमादिति दूषणासं-

१७८६

गतिनिरसनम् ।

१७८७

५५९ उच्यत इत्यादिना संप्रतिपक्षसिद्धान्तलक्षणग्रहणम् ।

१७८८

५६० प्रथमलक्षणस्य दीधितौ संप्रतिपक्षितस्ववहारेऽप्यपिक-

१७८९

विषयः ।	पृ०
५६१ उपाध्यायमतरीत्या समानपदसार्धकषयवर्णनम् ।	१७९१
५६२ मिथोक्तसमानपदव्यावृत्तिखण्डनम् ।	१७९२
५६३ प्रथमलक्षणस्य फलितार्थप्रदर्शनम् ।	"
५६४ मतविशेषेण फलितार्थान्तरप्रदर्शनम् ।	१७९३
५६५ सत्प्रतिपक्षस्य स्वार्थानुमान एव दोषत्वमिति मतं त- त्खण्डनं च ।	१७९६
५६६ सत्प्रतिपक्षस्यापि द्यभिचारघटुपजीव्यत्वेन दोषत्वप्र- तिपादनम् ।	१७९८
५६७ अस्य द्रूपकतावीजवर्णनम् ।	"
५६८ सर्वत्र वादिवाक्यस्य विरोधिना प्रस्तत्वादानुमानोच्छेद- प्रसङ्गवारणम् ।	१८०१
५६९ मतान्तरेण संशयजनकत्वस्य द्रूपकतावीजत्वप्रदर्शनम् त- न्निरासश्च ।	१८०२
५७० रत्नकोशकारमतव्यवस्थापनम् ।	१८०४
५७१ दीधितौ तदभिप्रायस्य स्पष्टीकरणम् ।	"
५७२ रत्नकोशकारामित्यसंशयाकारानुमितार्थाचीनानां मतम् ।	१८०९
५७३ दीधितौ रत्नकोशकृतखण्डनम् ।	१८१३
५७४ मिथकृत रत्नकोशकारमतस्य खण्डनम् ।	१८१५
५७५ गदाधरमतेन संशयाकारानुमितिनिरासप्रदर्शनम् ।	१८१७
५७६ वस्तुतस्त्वित्यादिना संशयाकारानुमित्यनुपपत्तिखण्डनम् ।	१८२१
५७७ हेत्वाभासानां फलद्वारकलक्षणप्रदर्शनम् ।	"
५७८ प्रकरणसमस्य जिज्ञासाजनकत्वव्यवस्थापनम् ।	१८२४
५७९ मतान्तरेण द्रूपकतावीजस्य खण्डनम् ।	१८२५
५८० दीधितौ सत्प्रतिपक्षहेतुदोषाणामभिधानम् ।	१७९९
५८१ सर्वसत्प्रतिपक्षसाधारणविभाजकरूपप्रदर्शनम् ।	१८३१
५८२ उभये उभ्रायके चाविरोध्यन्तविशेषणस्य सार्थव्यप्रदर्शनम् ।	१८३३
५८३ सत्प्रतिपक्षप्रथोपसंहारः ।	१८३५

(२८) असिद्धिप्रकरणे

५८४ पूर्वपक्षासिद्धिलक्षणप्रदर्शनम् ।	१८३६
५८५ तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावरूपासिद्धौ प्रत्येकाभा- वस्य स्वतो दोषत्वसम्भवन विशिष्टाभावस्यासिद्धित्वा- सम्भवात् ।	१८३८
५८६ व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्यासिद्धित्वनिरसनम् ।	१८४२

विषयः ।

पृ०

- ५८७ साधनविशेषणासिद्ध्यादौ हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्यादेरप्र-
सिद्धया तल्लक्षणस्यासम्भवप्रदर्शनम् । १८४३
- ५८८ व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयरूपसिद्धयभावस्यैवासिद्धित्व
मिति मतस्य खण्डनम् । १८४५
- ५८९ अज्ञाताया अप्यसिद्धेर्हेत्वाभासत्वमिति मतस्य दूषणम् । १८४९
- ५९० मतान्तरेण हेत्वाभाससामान्यतद्विशेषलक्षणानां प्रदर्शनम् । १८५०
- ५९१ तन्मतखण्डनम् । १८५१
- ५९२ उच्यत इत्यादिनाऽसिद्धिसिद्धान्तलक्षणनिरूपणम् । १८५२
- ५९३ दीधितौ चिन्तामण्युक्तसामान्यलक्षणेऽस्वरसप्रदर्शन-
द्वारा स्वतन्त्रासिद्धसामान्यलक्षणप्रदर्शनम् । १८५३
- ५९४ दीधितौ आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्यादीनां लक्षणानि । १८५४
- ५९५ दीधितौ मतान्तरीयव्याप्यत्वासिद्धिखण्डनम् । १८५५
- ५९६ परामर्शविषयभावत्वविचारः । १८५७
- ५९७ आश्रयासिद्धेरुद्भावप्रकारविवेकः । १८६१
- ५९८ नव्यप्राच्यमतेन नानाविधाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्यादि-
प्रदर्शनम् । १८६२
- ५९९ व्याप्यत्वासिद्धेर्विभागनिरूपणम् । १८६५
- ६०० व्याप्तिविरहरूपव्याप्यत्वासिद्धिरसकीर्णोदाहरणप्रदर्शनम् । १८६६
- ६०१ उपाधेर्व्याप्यत्वासिद्धत्वाद्भीकुर्वतां मतस्य खण्डनम् । १८६८
- ६०२ प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावयोरसिद्ध्यन्तर्गतत्वमिति मत-
विशेषस्य खण्डनम् । "
- ६०३ असिद्धिप्रन्धोपसंहारः । "
- (२९) बाधप्रकरणे
- ६०४ पूर्वपक्षीयबाधलक्षणानां निरसनम् । १८६९
- ६०५ बाधस्य पृथग्हेत्वाभासत्वविचारः । १८७१
- ६०६ बाधस्य हेत्वाभासत्वाभावत्वपूर्वपक्षः । १८७५
- ६०७ परस्तुतस्तिव्यादिना बाधस्यादोषत्वव्यवस्थापनम् । १८७७
- ६०८ उच्यत इत्यादिना बाधस्वोपजोष्यत्वेन पृथक् हेत्वाभासत्व-
कथनम् । १८८२
- ६०९ बाधस्य स्वतो न दूषकत्वमिति मतस्य खण्डनम् । १८८४
- ६१० दीधितौ वास्तविकबाधस्वरूपाणां प्रदर्शनम् विभाजक-
रूपकथनं च । १८८५
- ६११ दोषविशेषवारणाय निष्प्रुष्टाधेप्रदर्शनम् । १८९१
- ६१२ मुक्तोक्तसाध्याभावपक्षदिशानप्रमात्वस्य बाधत्वखण्डनम् । "

विषयः	पृ०
६१३ सशयसाधारणसमष्ट्यवहानस्यानुमितेहेतुत्वप्रतिद्वेनो मतस्य निराकरणम् ।	१८९३
६१४ उक्तमतेऽप्रसिद्धसाध्यकानुमानानुपपत्तिविचारः ।	१८९५
६१५ साध्याभावबुद्धे प्रमात्वस्य व्यभिचारोपजीव्यतया हेत्वा मासत्यामति मूलोक्तस्य दूषणम् ।	१९०२
६१६ सोन्दडमतपरिष्कारपूर्वकं तद्दूषणाभिधानम् ।	१९०४
६१७ मूले बाधस्य पृथक्त्वव्यवस्थापनम् ।	१९०९
६१८ उक्तमूलसिद्धान्ते उपाध्यायोक्तदूषणाशङ्काप्रदर्शनम् ।	१९१०
६१९ अभावबुद्धेर्भाविधीप्रतियन्धकत्वव्यवस्थापनम् ।	१९२४
६२० बाधविभागवर्णनम् ।	१९२५
६२१ दीधितौ बाधस्यासङ्कीर्णोदाहरणासन्नवाश्र पृथक्त्व- मित्यभिप्रायेण शङ्कावर्णनम् ।	"
६२२ आशङ्कासमाधानम् ।	१९२६
६२३ बाधप्रन्धोपसंहारप्रदर्शनम् ।	१९२८
(३०) असाधकतासाधकत्वप्रकरणे	
६२४ हेत्वाभासानानसाधकतासाधकत्वनिरूपणे सग- तिप्रदर्शनम् ।	१९२९
६२५ असाधकतासाधकत्वस्य सदुत्तरत्वे आक्षेपः ।	"
६२६ उक्ताक्षेपपरीहारः ।	"
६२७ कथं कत्वाविरोधापादनार्थमसाधकता व्याख्युप- स्थितेरावश्यकत्वम् ।	१९३०
६२८ असाधकतासाधकत्व पूर्वपक्षपक्षकथनम् ।	१९३०
६२९ तत्र चार्वाकमत प्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च ।	१९३२
६३० पूर्वपक्षीयासाधकतासाधकत्वान्तरनिरसनम् ।	१९३३
६३१ उच्यते इत्यादिना सिद्धान्तेऽसाधकतासाधकत्व- विवेचनम् ।	२८३४
६३२ स्वज्ञानकालस्य विशेषणत्रयमभिप्रायेणोक्तसिद्धान्त- सङ्गमनम् ।	१९३७
६३३ स्वज्ञानकालस्य साध्ये निवेशमगीकुर्वतां मतस्य- खण्डनम् ।	१९३८
६३४ अन्येतिवत्यादिनोक्तस्थले मतान्तरप्रदर्शनम् ।	१९३९
६३५ गादाध्यायमसाधकतासाधकत्वप्रकरणस्य समाप्तिः ।	१९४०

(३१) ईश्वरवादप्रकरणे ।

विषय.	पृ०
६३६ अनुमाननिरूपणप्रयोजनीभूतेश्वरसिद्धानुमानम् ।	१९५१
६३७ उक्तसिद्धान्त्यनुमाने पक्षाक्षेपद्वारेश्वरसिद्धावाक्षेप ।	,
६३८ " साध्यक्षेपद्वारेश्वरसिद्धावाक्षेप ।	१९५२
६३९ मतान्तरण पक्षसाध्यनिर्वचनम् ।	१९५५
६४० उक्तपक्षसाध्यनिर्वचनखण्डनम् पूर्वपक्षिमतनेन ।	,
६४१ व्यातिषलेन साध्यसिद्धिप्रदर्शनं नत्खण्डनञ्च ।	१९५६
६४२ सर्गाद्यकालीनद्यगुरुपक्षकानुमाननेश्वरसिद्धिप्रदर्शनम् ।	१९५७
६४३ उक्तानुमानखण्डनम् ।	"
६४४ उक्तानुमाने कार्यस्वरूपाहेतोः खण्डनम् ।	"
६४५ पक्षधर्मतावन्नात्रित्यज्ञानसिद्धिद्वारेश्वरसाध्यकानुमानम् ।	१९५८
६४६ उक्तानुमानखण्डनात् ।	१९५९
६४७ मन क्रियापक्षकानुमाननेश्वरसिद्धिप्रदर्शनम् ।	"
६४८ उक्तानुमानाक्षेपकथनम् ।	"
६४९ अत्रोच्यत इत्यादिना सिद्धान्त्यनुमानत्रयनिष्कर्षप्रदर्शनम् ।	१९५०
६५० निष्कण्डसिद्धान्त्यनुमानत्रयपक्षव्यवस्थापनम् ।	१९५१
६५१ पक्षेऽदृष्टाद्वारकविशेषणवैयर्थ्याक्षेपसमाधानम् ।	१९५२
६५२ साध्ये उपादानपदविचारः	"
६५३ पक्षेष्युपादानपदसार्थत्रयप्रदर्शनम् ।	१९५४
६५४ साध्यसंदेहयति हेतुनिश्चयस्यादापत्वकथनम् ।	१९५५
६५५ साध्ये ज्ञानादीनां विशेषणत्वेन विशिष्टसाधनविवक्षया ऽस्मदादिनार्थान्तरनिरसनम् ।	"
६५६ उक्तसिद्धान्त्यनुमानत्रयस्य साध्येऽर्थान्तरत्यशकाः ।	१९५६
६५७ उक्ताशंकानिरसनम् ।	"
६५८ सिद्धान्त्यनुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकृत्याक्षेपप्रदर्शनम् ।	१९५७
६५९ उक्ताक्षेपखण्डनम् ।	१९५८
६६० मतान्तरेण साध्यार्थप्रदर्शनद्वारेश्वरत्ववृत्त्यसिद्धिप्रदर्शनम् ।	१९५९
६६१ ईश्वरे द्वेषोपि स्वादिह्याक्षेपस्य समाधानम् ।	१९६०
६६२ भावकार्यं समवेतमिति व्याख्या कृतिविशेषकार्यविशेष पयोरन्वयव्यतिरेकग्रहस्य सामान्येन नत्यामिग्रहे उपा	

विषय

पृ०

यत्त्वकथनद्वारेभ्वरसिद्धिकथनम् ।

१९६३

६६३ द्रष्टान्ते विरुद्धकर्तृसहचारदर्शनानिसिद्धान्त्यनुमाने विरुद्धत्वशङ्कानिरसनम् ।

१९६५

६६४ सिद्धान्त्यनुमाने बाधोपाध्यो प्रदर्शनम् पूर्वपक्षिमतेन ।

१०६७

६६५ बाधोपाध्यो खण्डनद्वारा हस्तादिव्यापारनिरपेक्षस्यैव रस्य क्षित्यादिकर्तृकत्वसिद्धिकथनम् ।

१९६७

६६६ कर्ता शरीर्यैव ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधाद्वाशरीरनित्यज्ञानादिमत्कर्तृसिद्धिरिति पूर्वपक्षे ।

१०६८

६६७ उक्तपूर्वपक्षखण्डनम् ।

१९७०

६६८ उक्तपूर्वपक्षस्य गङ्गेशोपाध्यायामिमत् खण्डनम् ।

१९७१

६६९ नव्यमतेन ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वरुचनम् ।

१०७३

६७० सिद्धान्त्यनुमाने शरीरजन्यत्वरूपोपाधिप्रदर्शनद्वाराक्षेप

१९७५

६७१ उक्ताक्षेपसमाधानम् ।

१०७५

६७२ उक्तापाध्यभिप्रायेणैव साध्यव्यापकताप्राहकाशङ्का ।

१९७७

६७३ उक्ताशङ्कासमाधानम् ।

११

६७४ उपाधिखण्डनप्रदर्शनपूर्वक सत्प्रतिपक्षाशङ्काखण्डनम् ।

१०७८

६७५ प्रानस्यानित्यतासाधकानामनुमानानां खण्डनम् ।

१०८०

६७६ सत्प्रतिपक्षानुमाने साध्यादिखण्डनम् ।

११

६७७ सिद्धान्त्यनुमानेषु प्रतिपक्षोपाधिशङ्का ।

११८१

६७८ उक्तोपाधिनिर्गन्धनं यत्त्वित्यादिना ।

१०८४

६८० उक्तापाधिनिरसनमुच्यते इत्यादिना ।

१०८६

६८१ व्याप्यतायच्छेदकविचार ।

१०८७

६८२ नीगधूमे व्याप्यत्वासिद्धिविचार ।

१०८९

६८३ प्राचा मतेन व्याप्यतायच्छेदकविचार ।

१०९१

६८४ ईश्वरस्यैवत्वानकत्तया संशयनैककर्तृसिद्धायाक्षेप ।

१०९३

६८५ उक्ताक्षेपनिरामद्वारैकत्वसाधनप्रदर्शनम् ।

११

६८६ मतान्तरेणैककर्तृसाधकानुमानस्य खण्डनम् ।

१०९५

६८७ नित्यसर्पविषयज्ञानसिद्धिः ।

११

६८८ मध्यमतेन उक्तविषयज्ञानसिद्धिप्रदर्शनम् ।

१०९६

विषयः

पृ०

- ६८२ वाचस्पतिमिश्रमतेन नित्यज्ञानसिद्धिः ।
 ६६० ईश्वरस्य जगन्निर्मातृत्वे आक्षेपः ।
 ६९१ उक्ताक्षेपसमाधानम् ।
 ६९२ ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वे भ्रान्तत्वापत्तिरित्याक्षेपसमाधानम् ।
 ६९३ प्रयोजनाभावादोश्वरस्य प्रवृत्त्यभाव इत्याक्षेपस्य खण्डनम् ।
 ६९४ घस्तुतस्त्वित्यादिनोक्ताक्षेपस्य समाधानान्तरम् ।
 ६९५ अशरीरात्कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदाय इत्याक्षेप
 निराकरणम् ।
 ६९६ प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पने गौरवप्रदर्शनम् ।
 ६९७ ईश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिप्रहेऽपि भ्रमासम्भवप्रदर्शनम् ।
 ६९८ ईश्वरेऽनुमानवत् भ्रुतिस्मृत्योरपि प्रमाणत्वेन कथनम् ।

(३२) शक्तिवादप्रकरणे ।

- ७९९ शक्तिसाधकानुमानप्रकारः पूर्वपक्षिमतेन ।
 ७०० मण्यभावस्य दाहहेतुत्ववादिनां प्राचां मतम् ।
 ७०१ उक्तमतखण्डनम् ।
 ७०२ विशेष्यविशेषणोभयाभावव्यापकस्य प्रतिबन्धकाभाव-
 स्यानुगतस्य दाहहेतुत्वव्यवस्थापनम् प्राचीनमतेन ।
 ७०३ उक्ताभावस्य तुरीयसंसर्गाभावत्वांगीकारः ।
 ७०४ तुरीयसंसर्गाभावस्वीकारे विभागन्याघातापत्त्या घ्नंसा-
 त्यन्ताभावयोस्तस्यास्तर्भावः ।
 ७०५ पूर्वपक्षिमतेनानुगतत्वादुक्ताभावयोर्दाहहेतुत्वखण्डनम् ।
 ७०६ तत्तदुत्तेजकाभाधानामनुगतत्वाभावाद्देतुत्वासम्भवप्र-
 दर्शनम् ।
 ७०७ अतिरिक्तविशिष्टाभावस्यासम्भवप्रदर्शनम् ।
 ७०८ विशिष्टाभावस्थापनद्वारा प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः स-
 म्वन्धाभावस्य दाहहेतुत्वव्यवस्थापनं सिद्धातिमतेन ।
 ७०९ प्रकारान्तरेणानुगतमदोषपरिहारद्वारा प्रतिबन्धकाभाव-
 स्य दाहहेतुत्वस्थापनम् ।
 ७१० प्रतिबन्धकाभावस्य दाहहेतुत्वाक्षेपसमाधानम् ।
 ७११ यद्वेत्यादिना प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतिपोगताकाभा-

विषयः

पृ०

वस्यैव दाहहेतुत्वकथनम् ।

"

७१२ स्वमतेन संसर्गाभावादिनिर्वचनद्वाराऽभावस्य दाहहेतुत्वकथनम् ।

२०१३

७१३ संसर्गाभावविचारः ।

"

७१४ विशेषणाभावादावनुगतहेतुत्वसंभवाद्दाहचेज्जात्याङ्गीकारे बाधप्रदर्शनम् ।

२०१६

७१५ प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतावच्छेदकत्वमङ्गीकुर्वतां मुरारिमिथ्याणां मतम् ।

२०१८

७१६ उक्तमतखण्डनम् ।

७१७ शक्तिसाधकानुमानप्रयोगाणां पूर्वपक्षिमतेन प्रदर्शनम् ।

२०२१

७१८ उक्तानुमानानामप्रयोजकत्वाभिप्रायेण खण्डनम् ।

२०२३

७१९ तृणादीनां चट्टी कारणत्वादेकशक्तिमत्ताङ्गीकारेण शक्तिनिदिप्रदर्शनं पूर्वपक्षिमतेन ।

२०२६

७२० पूर्वपक्षैकदेशिमत्तखण्डनं पूर्वपक्षिमतेन ।

२०२७

७२१ तृणाद्यानन्यादमन्तशक्तिकठाने गौरवमित्यभिप्रायेणोक्तपूर्वपक्षनिरासः ।

२०२८

७२२ अत्र तटस्थाशङ्कापरिहारः ।

२०२९

७२३ प्रोक्षिप्रोक्षणादिजन्याऽऽधेयशक्तिस्वीकारे पूर्वपक्षिमतेन युक्तिप्रदर्शनम् ।

२०३२

७२४ उक्तयुक्तिखण्डनद्वाराधेयशक्तिनिरासः ।

२०३३

७२५ यद्वेत्यादिनोत्तरान्तरम् ।

२०३६

७२६ स्वमतेनाधेयशक्तिनिराकरणप्रकारः ।

२०३९

७२७ नैयायिकमतेन शक्तिपदार्थनिर्वचनम् ।

२०४३

७२८ अद्यतत्यादिना शक्यपरपर्यायस्य कारणत्वस्य निर्वचनम् ।

२०४५

७२९ कारणत्वस्य लक्षणान्तराणां कथनम् ।

२०४७

७३० त्रिविधान्यासिद्धिप्रदर्शनम् ।

"

७३१ कुसुमाञ्जलिप्रकाशोक्तपञ्चविधान्यथासिद्धानामप्येवान्तर्भावकथनम् ।

२०५१

७३२ अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववन्तित्यरूपकारणत्वस्य खण्डनम् ।

२०५४

(३३) मुक्तिवादप्रकरणे ।

विषय	पृ०
७३३ अनुमानपरमप्रयोजनस्यापवर्गस्य लक्षणम् ।	२०५५
७३४ उक्तलक्षणमोक्षस्य पुरुषार्थत्वाक्षेप ।	२०५६
७३५ उक्ताक्षेपसमाधि ।	२०५७
७३६ मतान्तरेण तु खप्रागभावसहवृत्तिदु स्वसाधनध्वंसस्य मुक्तिस्त्वम् ।	२०५९
७३७ उक्तमुक्तौ तु खप्रागभावसत्त्वे आक्षेप ।	२०६०
७३८ उक्ताक्षेपपरिहार ।	२०६१
७३९ उक्तमुक्तौ तु खप्रागभावस्वासत्त्वव्यवस्थापनम् ।	२०६२
७४० तु खायन्ताभावस्येव मुक्तिस्त्ववादिनामन्येषा मतम् ।	२०६३
७४१ प्राभाकरमतेनायन्तिकदु खप्रागभावस्येव मोक्षत्वप्रदर्शनम्	२०६५
७४२ उक्तप्राभाकरमतखण्डनम् ।	"
७४३ वेदान्तिमतेन तु खभावस्य पुरुषार्थत्वे आक्षेप ।	२०६६
७४४ उक्ताक्षेपसमाधानम् ।	"
७४५ अनेघतया तु खभावस्यापुरुषार्थत्वमित्याशङ्कासमाधानम्	२०६७
७४६ तु खभावरूपमुक्तिसाधकानुमानप्रयोगप्रदर्शनम् ।	२०६८
७४७ उक्तमुक्तौ श्रुतिप्रमाणकथनम् ।	"
७४८ आचार्यमतेनाशरीर वा इत्यादिश्रुतिप्रमाणकथनमदर्थकथन च ।	२०६९
७४९ लीलावतीकारमतेन मुक्तिपदार्थस्य खण्डनम् ।	२०७०
७५० वेदान्त्यकदण्डिमतोक्तापवर्गस्य खण्डनम् ।	२०७१
७५१ त्रिदण्डवेदान्तिना मुक्तोन्निरसनम् ।	२०७२
७५२ मतान्तरोक्तमुक्तिपदार्थस्य खण्डनम् ।	"
७५३ उक्तमुक्तौ सर्वाश्रमिणामधिकार इति सप्रमाणनिरूपणम् ।	२०७३
७५४ प्रानयत्कर्मणोपि मुक्तौ हेतुत्वकथनम् ।	२०७४
७५५ ज्ञानकर्मणोस्तुल्यतया मुक्त्यर्थरूपे गीतादिप्रमाणप्रदर्शनम् ।	२०७५
७५६ आरादुपकारक कर्म संतिपत्योपकारक तत्त्वज्ञानमेवेत्याचार्यमतप्रदर्शनम् ।	२०७७
७५७ समुच्चयवादिमतेनाचार्यमतखण्डनम् ।	"

विषयः	पृ०
७५८ अत्र वदन्ति इत्यादिना तत्त्वज्ञानमात्रादेवापवर्गइति स्थापनम् ।	२०७८
७५९ कर्मणामपि तत्त्वज्ञाननैरपेक्ष्येण मुक्तिहेतुत्वमित्यभिप्रायेणाक्षेपः ।	२०७९
७६० उक्ताक्षेपसमाधिः ।	२०७९
७६१ कर्मस्थलेऽपि तत्त्वज्ञानस्यावश्यकत्वात्तत्र एवापवर्ग इति व्यवस्थापनम् ।	"
७६२ मुक्तिवादस्योपसंहारः ।	२०८१
<hr/>	
७६२ विषयसंख्या	२०८४ पत्र संख्या

(प्रका०) *इश्वराननुमानाद्येति* । यद्यपि मन्वादिशरीररम्भक-
 क्षणुकादिकर्तृत्वेनेश्वरानुमानं स्यादेव । तथापीश्वरस्याप्यावश्यकत्वा-
 र्थिकं मन्वादिहेति भावः । विश्वतश्छु-विश्वविषयकसाक्षात्कारवान्,
 विश्वतोमुखः-विश्वविषयकवचनवान् । विश्वतोबाहुः-विश्वविषयक-
 प्रयत्नवान्, विश्वतस्पात् विश्वव्यापी, बाहुभ्यां-धर्माधर्माभ्यां, संपतत्रैः-
 परमाणुभिः, सधमति-सयोजयति । किमर्थमित्यत आह आवाभूमी सं-
 जनयन् । आवेत्यूर्ध्वलोकसप्तकं भूमित्यधोलोकसप्तकमुपलक्षितम् । संद्वयं
 व्यवहिताद्येति सूत्रेण धमजननाभ्यामन्वीयते । स्मृतिविरोधेन श्रुतेर-
 न्यपरस्वमाशङ्क्य तद्विरोधमेव दर्शयति *उत्तम इति* ।

॥ इत्यनुमानखण्डाद्यशिष्टाशचिन्तामणिव्याख्यानप्रकाशे इश्वरवाक्ये ॥

(चि०) स्यादेतत् । ईश्वरवत् कार्येणैव शक्तिरप्यनुमी-
 यते, तथाहि यादृशादेव करतलानलसंपोगादाहो जायते
 तादृशादेव सति प्रतिबन्धके न जायते, अतो यदभावात्
 कार्यभावास्तद्द्रव्यादावभ्युपेयं तेन विना तदभावात्
 तदाहाभावानुपपत्तेर्व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः । न चा-
 दृष्टवैगुण्यम्, दृष्टसाहचर्ये तदभावात्, तस्य तदर्थत्वात् ।
 अन्यथा दृढदण्डनुग्रमपि चक्रं न भ्राम्येत् । अथादृष्ट-
 विलम्बादपि विलम्बो यथा बन्ध्यास्त्रसंप्रयोगे परमाणु
 कर्मणि अध्ययनतुल्यत्वेऽपि एकत्र फलाभावे चेति
 चेन्न । अदृष्टविलम्बो हि न तन्नाशानुत्पादौ, मण्यपसा-
 रणानुपपत्तौ दाहाभावप्रसङ्गात् । किञ्च नियमतो माणिस्य-
 वे कार्यभावास्तदभावे कार्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभावा-
 एव कारणम्, अन्यथा कदाचित् मण्याद्यभावेऽपि
 तदभावान्न कार्यं स्यात्, बन्ध्यासंप्रयोगे तु दृष्टव्यं-
 भिचाराददृष्टविलम्बादेव विलम्बः । अदृष्टञ्च क्वचित्
 साक्षाज्जनकम्, अन्यथा परम्परया हेतुरपि न स्यात् ।
 न च समप्रज्ञयोः समञ्ज(१) निरपवादमभ्यस्यतोरेकः प्रग-

(१) निरन्तरमिति पाठान्तरम् ।

लभो नापरः इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्तिमत्तामदृष्टं नि-
 मित्तकारणम्, अगम्यागमनसाध्ये सुखे तदभावात्
 तद्धि नोऽधर्मात् सुखत्वात् नापि धर्मात् । तेन(१)
 अगम्यागमनमुत्पाद्य सुखमुत्पादनीयम्, तथा चा-
 गम्यागमनकारणत्वेन न स धर्मः, श्येनापूर्ववन्नियिद्धफल-
 कत्वेनानर्धकत्वात् । दाहप्रतिकूलादृष्टादेव दाहाभाव इति
 चेन्न । तस्योत्तेजकाभावसहितमण्यजन्यत्वे तत्राऽदाहा-
 र्थिनोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तज्जन्यत्वेऽपि तदुत्पादका-
 देव दाहाभाव इति किमदृष्टेन, प्रथमोपस्थितत्वाद्गुणजी-
 व्यत्वाच्च । प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात्
 अदृष्टोत्पत्तौ शौचाचमनादेः साधारणस्यात्राप्यन्वयः
 स्यात्, अशुचैरेव तदुत्पत्तौ शौचे सति तदभावापत्ते, प्र-
 तिपक्षसन्निधापकादृष्टस्यैव प्रतिबन्धकत्वे सति मण्यप्रयो-
 गेऽपि दाहानापत्तिः अग्रिमकाल एव सन्निधिदर्शनेन तद-
 सिद्धवभावात् । अस्तु तर्हि उत्तेजकाभावसहकृतप्रतिब-
 न्धकाभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम् । एवं केवलो-
 त्तेजरुमद्भावे उभयसस्ये उभयाभावे च विशिष्टभावोऽ-
 नुगतो हेतुः । प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियो-
 गित्वं, तच्च मण्याद्यभापत्येन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेने-
 ति नान्योन्याश्रयः । अत एव प्रतिबन्धकत्वाभिमतमण्या-
 दीनामभावकूट एव कारणं तेन माणिसद्भावे मन्प्राय-
 भावेऽपि न कार्यम् । अनतिरिक्ताभाववादिमते च व्य-
 यहारार्थं तन्मथानाभिपिक्तस्य हेतुत्वम् । न चाभावो न
 कारणम्, भाववत्तद्ग्राहकतौल्यत् । दृष्टञ्च कृष्यसंगोपा-
 भावस्य गर्ता, अनुपलम्भस्याभावाविज्ञाने, विहितकार-

णस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति प्राञ्चः ।

मैवम् । विशिष्टं हि नार्थान्तरं येन तदभावाऽनुगतः स्यात्, किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे क्वचित् विशेषणमण्यभावः क्वचिदुत्तेजकाभावरूपविशेषणाभावः-क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचाराल्लैकमपि हेतुः स्यात् ।

(प्रका०) प्रसङ्गादाह *स्यादेतदिति* । *कार्येणैवेति* । यथा अनुमियत इति नैयायिकदिशा उपदर्शिताया अर्थापत्तेः पृथक्त्वेन स्वयं स्वीकारादिति ध्येयम् । नन्वेवं कार्येण न तदुन्नयनं किन्तु कार्यभावेनेत्यत आह *व्यतिरेकेति* । व्यतिरेकिरूपकतया तत्प्रयोजकमित्यर्थः । तस्य अदृष्टस्य, तदर्थत्वात्-दृष्टसाहुष्यार्थत्वात्, तथा च दृष्टसाहुष्यमेवादृष्टसाहुष्ये मानमिति भावः । *परमाण्यति* । अणुप्रलये परमाणु-कर्मणि सत्यपि यथा न अणुकारम्भकसंयोग इत्यर्थः । पूर्वादृष्टस्य नाशादग्निमस्योत्पादकाभावाद्वाहो न स्यादित्याह *मण्यपसारणेति* । न च मण्यपसारणेनैव तदाऽदृष्टमुत्पद्यत इति वाच्यम् । तस्य विहित-निषिद्धतरत्वेन तदजनकत्वादिति भावः । *मण्याद्यभाव एवेति* । इदं चादृष्टकारणतानिरासनाप्राग्भिप्रायेणापाततः, वस्तुतोऽस्यापि न कारणत्वमित्यग्रे वक्ष्यति । तदभावात्-अदृष्टाभावात् । अन्वयेत्युपलक्षणम् । परमाणुकर्मणीत्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वादृष्टं दृष्टोपसंहारद्वारेण सर्वत्र जनकं न तु साक्षादित्यत आह *अदृष्टं चेति* । *अन्यथेति* । द्वारे तस्य साक्षाज्जनकत्वं स्वीकार्यमेव तत्रापि द्वारान्तरापेक्षायामनवस्थानादिति भावः । *नचेति* । तथाच दाहेपि तदेव जनकमिति भावः । *अन्येनेति* । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यर्थपदेन श्रेयस्कारार्थकेन द्येतापूर्वमनर्थरूपं व्यावृत्तं तस्य निषिद्धशशुवधजनकत्वेनाश्रेयस्करत्वात्, तद्वद्यमपि नै धर्म इत्यर्थः । *दाहप्रतिकूलेति* । निघताभिसाध्यदाहप्रतिकूलमेवा-दृष्टमुत्पाद्यत इति नाग्यन्तरजन्यदाहप्रतिबन्ध इति भावः । दोषान्तरमाह-अदृष्टेति* । *अनुचेरिति* । यामागमादी तथा दर्शनादिति भावः । उभयसत्त्वे-उत्तेजकप्रतियोग्यकसत्त्वे । *तथेति* । कारणत्व-मित्यर्थः । मणिसद्भावे-उत्तेजकाभावविशिष्टमणिसद्भावे ।

(चि०) स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिवत् प्रतियोगितावच्छे-

दकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते, अन्यथा पृथिव्यादित्र-
 यप्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि बाधौ रूपसंशयो न स्यात् ।
 एवञ्च यथा केवलदण्डसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे द्वयाभावे
 च विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावो-
 ऽबाधितानुगतव्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा वि-
 शेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभा-
 वस्याभावे द्वयाभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशे-
 प्यविशेषणोभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारण-
 मस्तु । अथ विशेषणायभावादेव केवलपुरुषाभावव्य-
 वहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न । अनुगतव्यवहारस्या-
 नुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वात् । अथोत्ते-
 जकप्रयोगकाले मणेः कोऽभाधः ? न तावत् प्राक्प्रध्वंसा-
 भावौ, तयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वात् । न च श्या-
 मोऽवमासीदित्यत्र यथा श्यामध्वंसप्रयुक्तः श्यामघटत्वेन
 पक्वघटस्य ध्वंस एव तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजका-
 भाववत्त्वेन मणिध्वंस एवेति वाच्यम् । ध्वंसस्यानन्तत्वे
 उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गात् । नाप्यत्यन्ताभावः, त-
 स्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् । न । यथा दण्डोपनयाप-
 नपदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादविनाशवान् अन्य-
 थाऽबाधितकेवलपुरुषाभावतद्भावव्यवहारयोरुपपादयि-
 तुमशक्यत्वात्, तथोत्तेजकोपनयापनयशृङ्खलायां प्र-
 तियन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्याप-
 त्यात् । यदि च संसर्गाभावप्रपञ्चधर्मात्तत्र नाऽन्तर्भ-
 वति, तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु, न हि क्लृप्त-
 विशेषपाथे सामान्यबाधो, विशेषान्तरमादावापि तस्य
 सम्भवात् । अन्यथा क्लृप्तानादिसंसर्गाभावबंधधर्मेण

ध्वंसोऽपि न सिद्ध्येत् । व्यवहारानुपपत्तिश्च तुल्यैव ।
सोऽयमस्माकं समोश्चकलहो न तु शक्तिवादः ।

(प्रका०) प्रतियोगीति* । यद्यपि प्रतियोगिभेदस्थले प्रतियोगिताच्छे-
दकभेदस्यावश्यकत्वात्तद्भेदादेव भेदस्तथापि यथा प्रतियोगिभेदोऽभाव-
भेदव्याप्यस्तथा प्रतियोगितावच्छेदकभेदापीत्यर्थः । *प्रयञ्जेति* केवल-
दण्डसद्भावे उभयाभावाद्दण्डपुरसद्भावे विशेषणाभावाद्दण्डपुरयो-
भयाभावं च विशेष्याभावाद्दण्डाभावविशिष्टपुरुषाभाव इत्यर्थः । *प्रयु-
क्त इति* । विशेषणादिविरहान्पतरव्याप्त इत्यर्थः । *अनुगतेति* । यद्यपि
शब्दप्रयोगरूपे व्यवहारे व्यभिचारः नानार्थशब्दानुगमेपि विषयानुग-
मात्, तथापि व्यवहारशब्देन ज्ञानमेव विचक्षितम् । न च वचनन्वयः ।
ज्ञानेन विषयिणा विषयस्योपलक्षणात् । तथा चानुगतज्ञानस्यानुगत-
विषयसाध्यत्वादित्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु शक्तिरेवानुगता तद्विषयो-
स्त्वित्यत आह *शक्येति* । इयामध्वंसप्रयुक्तः-तस्मिन्, न तु
तज्जन्यः समसमयत्वादिति ध्येयम् । न तु घटत्वेन, घट आसी-
दिति प्रत्ययाभावादिति भावः । *सोपमिति* । उत्पादविनाशवान्
तुलीयसंसर्गाभावोऽस्तु नोभयथापि शक्तिसिद्धिरिति भावः ।

(चि०) अस्तु वा ध्वंस एवासौ, संसर्गाभावविभागे
जन्याभावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात् । न चैवं विनाशय-
त्वेन प्रागभाव एव सः, परिभाषाया अपर्यनुषोऽप्यत्वा-
त् । यद्वाऽत्यन्ताभाव एवासौ, तस्य नित्यत्वेऽपि का-
दाचित्कापत्तितिकाट्यानुदयी प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वा-
त् । प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उ-
भयाभावश्च, तद्वैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति ।
तन्न । यदि ह्यतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव वि-
शेष्यस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छि-
न्नत्वेन प्रातिक्षणं घटस्य विनाशः स्यात् इति क्षणभङ्गा-
पत्तिः । किञ्च विद्यमानस्य विनष्टत्वेनाप्रतीतः शिखा वि-
नष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीतापाधितप्रत्ययाच्च न
विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः । इयामोऽयमासत्ति

केवलोऽयमासीत् 'पुरुष इत्यादौ "सविशपणे ही"ति
 न्यायेन विशेष्यवति श्यामकैवरूपादिध्वंस एव प्रती-
 यते, ध्वंसस्य ध्वंसानुपपत्तेश्च न विद्यमानस्य ध्वंसः ।
 एनेनोत्तेजकसद्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पत्त-
 ध्वंसस्य उत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तश्च
 ध्वंसः कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपा-
 स्तम् । विद्यमानध्वंसस्य च ध्वंसाभावात् । न च ध्वं-
 सान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम् । उत्प-
 द्नाभावस्य विनष्टप्रत्ययहेतुतया तनोऽपि विद्यमानस्य
 विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः । नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः,
 तथाहि स एव क्वचित् विशेषणाभावसहितः क्वचिद्वि-
 शेष्याभावसहितो दाहकारणमिति अननुगमस्तदवस्थ
 एव, विशेषणविशेष्याभावयोः प्रत्यासत्तिवाचच्छेदका-
 नुगतधर्माभावात् ।

(प्रका०) ननु तुरीयसंसर्गाभावस्वीकारे विभागव्याघात इत्यप-
 रिशुष्यन्नाह *अस्तु वेति* । ननु विनाशिनि ध्वंसपदपरिभाषैव स-
 न्निर्घेत्यरुचैराह *यद्वेति* । *यदि ह्यतीतेति* । यद्यपि विशेष्यता-
 वच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिप्रतियोगिकः प्रतिक्षणं ध्वंसो नेष्यते
 तादृशक्षणभङ्गपात एव च शोषावहस्तपि विशेष्यस्य प्रत्यभिज्ञाय
 मानश्यामव्याप्यसमापिनाशाभावाच्च न घटादेर्विनाशः, किन्तु
 विशेषणस्यैव । न च विशेषणनाशसामान्येव विशेष्यनाशिका, नित्य-
 माश्रयापलापपत्तेः । अत एव श्यामोयमासीदिति प्रत्ययो न त्वयमासी-
 दिति प्रत्यय इति भावः । *ध्वंसस्येति* । तथा चोत्तेजकापनेपि दाहा-
 पत्तिः । उत्तेजककालोत्पन्नस्य प्रतियोग्यकध्वंसस्य तदाप्यनाशादिति
 भावः । ध्वस्तस्येति क्वचित्पाठः । स च सुगम एव । उत्पादाद्यनाश-
 शीलस्तुर्ध्वः संसर्गाभाव एव विशिष्टाभाव इति निरूपयति *नचेति* ।
 अत्यन्ताभावात् एवासाधिति पक्षे परिहरति *नापीति* । अत्यन्ताभा-
 वस्य निरपत्तासद्वैव दाहापत्तिरिति प्रत्यासत्तिसहितस्य तस्य हेतुत्व-
 याच्यम्, प्रत्यासत्तिश्च विशेषणभावादित्यननुगम इत्याह *स
 एवेति* ।

(चि०) अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषणविशेष्या-
 भावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोश्च सर्व एव वि-
 शिष्टात्यन्ताभावसस्यादिति चेत्, तर्हि विशिष्टविरोधि-
 त्वेनानुगतेन तयोरेव हि विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहा-
 रादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनाऽतिरिक्तविशिष्टा-
 भावेन । अथोत्तेजककालं विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्ताव-
 प्युत्तेजकापनयने उत्तेजकाभावव्यक्तिर्या जाता तदव-
 च्छिन्नमणेरभावो न तत्रेति तदा न कार्योदयः तत्त-
 द्दुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य जनकत्वादिति
 चेन्न । तत्तद्दुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनानुगताविशिष्टा-
 भावव्यवहारानुपपत्तेः, उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽति-
 प्रसङ्ग एव ।

अथ विशेषणविशेष्याभावयोर्विशिष्टविरोधित्वम-
 नुगतकारणतावच्छेदकं यत्र तदन्यतराभावस्तत्र न
 विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोरभाव इति सहान-
 वस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवासिद्धत्वादिति चेन्न ।
 सहानवस्थाननियमो न परस्परविरहरूपतया विशेष-
 णविशेष्याभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्ये-
 काभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः, तथा च विशेष्य-
 विशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तिः तदभावस्य त-
 द्वात् । न चोभयाभावाभाव उभयं विशिष्टम् । एवं ह्यभाव-
 द्वयं विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येकाभा-
 वाद्विशिष्टाभावव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्परविरहः
 व्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा, विशेषणविशेष्याभावस्य वि-
 शिष्टाभावत्वेन तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च, अ-
 भेदे तयोरभावात् । एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारवि-

रोधित्वादिनानुगतत्वमपास्तम् । केनाप्यनुगतेन रूपेण विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावावस्य विशेषणविशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः, तदभावाभावस्य तत्रादित्युक्तत्वात्, तस्माद्विशेषणविशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो न विशिष्टाभाव इति ।

(प्रका०) *अथेति* उत्तेजककाले विद्यमाने योऽत्यन्ताभावस्तदनुपृत्तापर्यायार्थः । *उत्तेजकाभावत्वेनेति* तदुत्तेजकाभावविशिष्टमभ्यभावत्वेन हेतुत्वं, तथाच पूर्वानुवर्तमानतादृशाभावापुत्तेजकापनयकाले दाहापत्तिः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रयत्किञ्चित्काले एव कार्योत्पत्तिरित्यर्थः । *तर्हीति* ।

पूर्वाक्त इष्टापत्तिमाशङ्कते *अथेति* । *विशेषणविशेष्याभावस्येति* धातिरिक्ताविशिष्टाभावानभ्युपगमादिति भावः ।

(चि०) अत्रोच्यते । विशेषणविशेष्ययोः सम्यन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्यन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहार इति घटतदभावव्यवहाराविव घटसत्त्वामत्त्वाभ्याम् । न हि तयोरसम्यन्धे विशिष्टव्यवहारः, तथा तदभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः । यस्य च पत्र सम्यन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम्, स च सम्यन्धाभावो विशेषणाभावाद्विशेष्याभावान् उभयाभावात् सर्वत्राधिगिष्ट एकस्तेषां व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारकारणम्, इह दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात् । अत एव दण्डमात्रमद्भावे दण्डपुरुषमद्भावे उभयाभावे च केवल्यपुरुषयोः सम्यन्धाभावः सर्वत्रास्तित्यनुगतः केवलपुरुषभावव्यवहारः । एवञ्च प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्यन्धाभावो दाहकारणम् । स च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति,

सर्व्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतेः । नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावादिनि चेन्न । तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्याभावात् सर्व्वत्र स्वरूपसम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्धेशिष्यप्रतीतेः । तथापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावाद्येव स्वरूपसम्बन्धः तयोर्भावश्च प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकश्च दाहकारणं, तथा उभयाभावे उत्तेजकासत्त्वे परं दाहः स्यात्, उत्तेजकवति च प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेन्न । अधिकरणाभावाद्येव स्वरूपसम्बन्धः, तयोर्घटवद्भूतलचत्वं रीयतदभावयोरपि स्वरूपसत्त्वे घटवति घटाभावव्यवहारापत्तेः किन्तूपश्चिष्टस्वभावत्वं, तच्च सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम् । न च घटवद्भूतलचत्वं रीयतदभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमस्ति, घटवति कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात्, तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्ययोत्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वंरीयोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः । तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव ।

यद्वा अदण्डपुरुषस्याभावे दण्डी पुरुषो न प्रतियोगी तस्यादण्डत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावो दण्डिसद्भावेऽपि दण्डमात्रमस्ये उभयासत्त्वे चाविशिष्ट इति तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः । तदुक्तं “न हि दण्डिनि सति अदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैवेति युक्तम्, अन्यथा तत्राऽन्येषामिति

पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः, तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसहकृतः प्रतिबन्धको न प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च केवलप्रतिबन्धकस्याभावे उत्तेजकसहितप्रतिबन्धकसत्त्वे उत्तेजकमात्रमत्त्वे उभयासत्त्वे या विशिष्ट एवेति नाऽननुगमः, उत्तेजकापनये च केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो न भवती"ति ।

(प्रका०) *सम्बन्धाभावादिति* । ननु विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य तदुभयमाप्रवृत्तित्वाद्भूतलादौ तत्सम्बन्धाभावाद्दण्डानि सत्यपि दण्डोद्दिष्टास्तीति व्यवहारापत्तिरिति चेत् । न । यादृशेन हि सम्बन्धेन यत्र यद्विशिष्टव्यवहारस्तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तद्व्यवहारहेतुवदण्डपुरुषसयोगस्तु नैतद्व्यवहारहेतुः, तस्य भूतलावृत्तित्वेन तत्रदमस्तीति व्यवहारापत्तेः, किन्तु परम्परासम्बन्धत्रिशयः, तथा च तदभाव एव विशिष्टाभावव्यवहारहेतुरिति फलचलन तथा कल्पनादिति । *सम्बन्धोऽत्र त्रिनेति* । सयोगादावतिव्यतिराह *सम्बन्धेति* । असम्बन्धप्रकारणयाह-श्रमन्तरति* । ननु स्यात्प्रतिबन्धकज्ञान स्वात्मना सम विषयाधिपतिभावः सम्बन्धस्वरूपसम्बन्ध एव च न्य, तत्र चेदमव्यापकतत्र समवायस्यैव सम्बन्धान्तरस्य सत्त्वादिति चेत् । उद्देश्यव्यवहारप्रयोजकसम्बन्धान्तरत्रिनेत्यथात् । न च समवाये विषयव्यवहारप्रयोजक । घटादिविषयकज्ञानस्य स्यात्प्रतिबन्धकव्यवहारप्रयोजकत्वप्रसङ्गात् । ननु घटाभावज्ञानानुपपत्तिः, योग्यतायाः फलचलकल्पनया तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्त्या योग्यतावश्यभावात् । न च प्रत्ययपदं प्रमाणरत्न, सम्बन्धसत्त्वे तस्यापि प्रमात्वात्, अन्यथा सम्बन्धाभावेन तस्याप्रमात्वे तदप्रमात्वे च तत्र सम्बन्धाभावात् इति परस्परसंशयः । किञ्च अतीन्द्रियाभावस्वरूपसम्बन्धोऽव्याप्तिः, तत्र सम्बन्धस्य विशिष्टप्रत्ययजनकत्वात् तत्रप्रत्ययस्यानुमित्वादिरूपत्वेन विषयाप-वत्त्वादिति चेत् । विशिष्टप्रत्ययजनकत्वान्नानुपपत्त्यदृक्कृपावच्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धत्वात्, यावन्तावच्छेदकाभावे यावन्तावच्छेदकत्वात् । योग्यतावच्छेदकत्वान्नानुपपत्त्याये प्रतियोगिदेवान्यदेशात्पम्, प्रमाणत्वात् च प्रतियोगिदशस्य सति प्रातयागिफलान्यकालपम्, अन्योन्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकदेशान्यदेशात्पम् । न चान्योन्याभावात्

धस्य तत्र च मत्वर्थायोग इति वाच्यम् । तत्रापि तद्देशान्यत्वस्य स
 र्जात् । न चैवमनवस्था धरत्वनवस्थाया प्रामाणिकत्वेनादायात् प्र
 त्ययानव थायाश्चासर्जात्, उक्तावच्छेदकोपलक्षितस्वरूपस्यैव प्रत्य-
 यविषयत्वे तस्य तदविषयत्वात् । एवञ्चोक्तावच्छेदकावच्छिन्नस्य
 रूपाभावे यत्राभावधीस्तत्र भ्रम । एतेनातीन्द्रियस्वरूपसम्बन्धाव्या
 तिरप्यपास्ता । न चोक्तावच्छेदकस्य प्रत्ययाविषयत्व विषयाभावात्कथ
 म्भ्रमत्वप्रमात्वे इति वाच्यम् । एकप्राकावच्छेदकावच्छिन्नस्य सम्बन्धत्व
 न विद्यमानसम्बन्धाविषयत्वादन्यत्र तदनच्छिन्नत्वेन तस्य विद्यमान
 सम्बन्धाविषयत्वात् ।

ननु यत्किञ्चित्सम्बन्धाभावो न विशिष्टाभावोऽतिप्रसङ्गादिति वि-
 शेषणविशेष्योभयप्रतियोगिरुल्लङ्घनाभावस्तथा वाच्य, तदभावश्च
 क्वचिद्विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगित्वरूपविशेषणाभावात् क्वचिद्विशेष्य
 सम्बन्धाभावादित्यननुगमस्तदवस्थ एव । इयानेव विशेषो यत्पुरुषादौ
 विशेष्ये दण्डादिविशेषण सम्बन्धे च विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगि
 त्वम् । ननु दण्डपुरुषोभयप्रतियोगिकसम्बन्धत्वमेक प्रतियोगिता
 तावच्छेदक तदवच्छिन्नाभाव एक एवेति नाऽननुगम इति चेत् । तर्हि
 दण्डावच्छिन्नपुरुषत्वमेक प्रतियोगितावच्छेदक तदवच्छिन्नाभावोऽप्य
 नुगत एवेति किं सम्बन्धाभावस्य विशिष्टाभावत्वोपवर्णनेन । न च वि
 शेष्ये विद्यमाने न तदभाव इति वाच्यम् । विशेषणावच्छिन्नानामन्ये
 यामेताभावाभ्युपगमेन दायाभावात् । अत एवानुपदमेव वक्ष्यति "न हि
 दण्डिनि स्ती"त्वादि । किञ्च ज-यत्र यथा तथाऽस्तु प्रकृते चोत्तेजसाभा
 यमणिसम्बन्धस्य तदुभयस्वरूपतया तदभावोऽननुगत एव । न च त
 दुभय न स्वरूपसम्बन्ध, किन्तु तादृशविशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमति
 रिकमेव तथति वाच्यम् । विशिष्टपुंल्लिखिवयस्य सम्बन्धावच्छिन्नविशिष्ट
 प्रत्ययघटितस्य तस्य विशिष्टपुंल्लिखिवयत्वात्, अत एव सम्बन्धस्य
 सम्बन्धभिन्नत्वनियमन स्वरूपसम्बन्ध परैर्नाङ्गीक्रियते । अत एव स
 मवायसिद्धि, तत्तत्स्वरूपानामनन्तत्वेन स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरा
 भावात्, अन्यथा तेनैवार्थान्तर स्यात् । न च सम्बन्धत्वस्य मिलित-
 वृत्तित्वेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावस्यानुगतत्वमिति वाच्यम् । एव वि
 शेषणावच्छिन्नविशेष्याभावस्यापि विशिष्टाभावत्वे दोषाभावादित्युक्तम् ।
 अपि च यदि सम्बन्धाभावो विशिष्टाभावस्तदा इह दण्डी पुरुषो ना
 स्तीत्यत्र नञर्थप्रतियोगित्वेन सम्बन्ध एव भासेत । न चैव, दण्डाय-
 च्छिन्नपुरुषस्यैव तद्वेन प्रतीते । अन्यथा घटाभावोऽप्यतिरिक्तो न

सिद्धेत्, घटतदधिकरणसम्बन्धाभावादेव तद्व्यवहारसम्भवात् । यदि च सम्बन्धस्य तत्र प्रतियोगित्वेनानुल्लेखात्तद्भान विनापि घटस्यावच्छिन्नघटज्ञानादेव तदभावज्ञानाच्च न तदभावेनान्यथासिद्धिः, तदप्रवृत्तेऽपि तुर्यमित्यपरितोषं हृदि निधायानुयच्छेति । अयं च विशेषणवच्छिन्नविशेष्यप्रतियोगिताकोऽय-ताभाव न तु ध्वसो न वा विद्यमानप्रतियोगिक इति न क्षणिकत्वशङ्काः । न च तस्य नित्यत्वेन प्रागपि कार्यापत्तिः, समयविशेषावच्छेदेन संसर्गित्वादिति ग्रन्थकृतैवाभिधानादिति । *दण्डोपुरुष इति* । तत्काले दण्डवानित्यर्थः । किन्तु तदन्य-तत्काले दण्डाभाववानित्यर्थः । नहीति । युक्तमिति योजना । अन्ये-ति । विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको यदि नाभावः, किन्तु विशेषणप्रतियोगिक एव तदाऽन्येषामिति पदस्य विशेष्यवाचिनोऽनुपादानापत्तेरित्यर्थः ।

यद्वा यदि तत्कालीनदण्डाभाववानेष न प्रतियोगी, तदा अन्यकालीनदण्डाभावमादाय तत्र स्थितदण्डिनोऽप्यदण्डत्वेनाभावप्रतियोगित्वादन्येषामिति व्यर्थमित्यर्थः ।

(धि०) ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम् एतदण्डान्ये घटात्पत्तिवत् प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि(१) कार्यानुदयात्, न हि यावत् कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वयेऽपि कार्यमिति चेन्न । प्रतिबन्धकाभावत्वेन न हेतुत्वमन्योन्वाश्रयात् किन्तु मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात्, तत्रेऽपि वा घटे दण्डसलिलादिवत्प्रतिबन्धकाभावकृतस्य दाहहेतुत्वात् ।

यद्वा प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक एवाभावः कारणम्, स च यावद्विशेषाभावात्तत्र इति न प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योदयः । प्रतिबन्धकस्य च संसर्गाभावात् हेतुः, तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्वाभावेऽपि न कार्यम् । अन्यव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारणत्वयोर्ग्रहे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात्,

(१) प्रतिबन्धकाभवाभावात् इति पाठान्तरम् ।

अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे कार्थव्याप्याभावापत्तौ कार्थकारणव्याप्यव्यापकभावे व्याघातात् । किञ्च तथापि प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावमादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गः । न च स दुर्बलः, न वा प्रागभावादित्वेनाऽननुगमव्यभिचारी, प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः । भूतलं घटसंसर्गो नेत्यत्र भूतलं घटसंसर्गस्य संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् ।

(प्रका०) ननु कार्यानुत्पादप्रयोजकत्व प्रतिबन्धकत्व प्रयोजकत्व च यस्मिन्सतीत्यादिगर्भं न तु पूर्वास्तिथ्यगर्भमिति नान्योन्याध्व इत्यत आह-इत्यत्रेपि धेतिः ।

नन्वेवमन्योन्याध्वयाभावेन तत्प्रामाण्याभावेन एक एव लाघवाद्देतुरस्तु न तु यावद्विशेषाभावा इत्यपरितोषात्तदेव सिद्धान्तयति *पठेति* । *संसर्गाभाव इति* । अत्रापि यत्रोत्तेजकमस्ति तत्रोत्तेजकामात्राप्रचिन्नात्यन्ताभावमात्रं हेतुरन्यत्र असादिसाधारणतत्संसर्गाभावत्वमावश्यकमिति भावः । या निषेधः, ज्ञायत इति शेषः ।

(चि०) यद्यन्तु ब्रूमः । यत्र प्रतियोगिनमधिकरणे समारोप्य निषेधावगमः स संसर्गाभावः, यत्र चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः संन्योन्याभावः । भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य घटस्यावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् । आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत्, मा भूत्तावदन्यत्, नेदमिह नेदमिदमित्यबाधितविलक्षणव्यवहारस्यैव तत्र मानस्यादिति(१) । ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः, तस्मिन् सत्यपि कार्याभावात् । न हि करादौ मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा, मणेः स्वावयववृत्तित्वात् संयो-

गस्य चान्याप्यवृत्तिरवात् । अतएव न तत्प्रध्वंसप्राग-
 भावो हेतू, तयोः करादाववृत्तेः गुणरुर्मादेश्च प्रतिषेध-
 त्यानापत्तेश्च, तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वेन तत्र तयोर्
 भावात्, न चान्य. संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न । संसर्गाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य सति प्रतिबन्धकेऽभा-
 वात् । स च समपविशोपावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव-
 एव, तथैवान्वयव्यतिरेकावधारणात् । अथैवं प्रागभाव-
 प्रध्वंसस्थले समपविशोपावच्छिन्नान्नाश्रयन्ताभावेनैवोप-
 पत्तो न तयोः सिद्धिः, अत्यन्ताभावो ह्यव्याप्यवृत्ति तस्य
 चैकत्र भावाभावे कश्चिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित् काल-
 इति चेन्न । तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट-
 इति प्रतीतिवैलक्षण्यात्, नत्वेव भूतले घटाभावप्रतीतिः ।

अन्ये तु भविष्यति घटो घटो नष्ट इति विलक्ष-
 णप्रतीत्या अत्यन्ताभावेनैकेन समर्थयितुमशक्यत्वात्
 अन्य एवायं संसर्गाभाव इत्यप्याहुः ॥

(प्र०) न-प्रमदारापदिस्थले तादात्म्यमपि संसर्ग एवत्यन्या-
 न्याभावेऽतिव्याप्ति, किञ्च संसर्गस्यारोप्यत्व रजनत्वादेरिव न
 संसर्गोपि भासेत, न चैवमित्यपरितुष्यघ्राह ० धय स्थितिः । ० प्रति-
 योगिनमिति ० । अधिकरणविषयकप्रतियोग्यारापज-प्रज्ञानविषयभाव-
 रस्यं । न-निषेध । अयो-याभावऽतिव्याप्यमायमन्यो-न्याभा-
 यमिश्रत्व लक्षणात्तर च दर्शयतुम-यो-याभावलक्षणमप्याह-० यत्र च-
 ति ० । अधिकरणविषयकप्रतियोगितावच्छेदकारोपज-यनिषेधधीपि-
 पय । स्वर्थ ।

नभिवदमुमवलक्षणमतीन्द्रियमसर्गाभावाद्योन्याभावायोरस्यात् त-
 द्विषयकज्ञानस्यानुमिरयादिकपनयाऽऽरावाज-न्यप्यात् । न च योग्यतापु-
 रस्वासाकथावम, तादारापजननयापतायच्छेदक द्वि नभावाप्रतीति-
 त्वमतिप्रसङ्गादिति समर्गाभावविषयत्वादिक तथा घाच्यम्, तथा घा-
 ऽऽमाधय । न च प्रागभावादिविषयत्वमथ तथा, प्रागभावाद्यादेशपि संस-
 र्गाभावापटित्यात् । एवञ्च जम्परवस्याऽपि प्रागभावमन्तया तस्य च

ससर्गाभावगर्भत्वादन्यो-पाश्रयोपि । किञ्च योग्यताया अनिर्वचनेऽप्रत्यक्षे योग्यध्वसेऽप्य-व्याप्तिरिति ।

अत्र वदन्ति । प्रतिपारवारोपपूर्वकनिषेधावगमविषयतावच्छेदकत्वात् ससर्गाभावत्वम् । परमप्रतीत्युभय लक्षणम् । स्वरूप तु विपतावच्छेदक ससर्गाभावत्वादि, तच्च स्वाभावाभावत्व अस्वाभावाभावत्व तेन नोक्तसर्वदोषावकाश । अस्ति च घटस्य याऽभावस्तदभावो घटा घटान्यो-न्या-न्याभावस्याभावो घटत्वमिति । न च ससर्गाभावस्य योऽ-यो-न्याभावस्तदभावा न ससर्गाभाव इति स्वससर्गाभावाभावा लक्षणार्थो वाच्य इति पुनर-यो-न्याश्रयत्वमिति वाच्यम् । स्यात्त्वाभावत्वमिदं च घस्तुतो यद्यपि ससर्गाभावाभाव एव पर्यवसितस्तथापि ससर्गाभावत्व न तत्र प्रतिष्णम्-अभावत्वमैव ससर्गाभाव उपस्थित इति न काचिदनुपपत्ति । अ-यो-न्याभाव स्वप्रतियोगिकाभावमात्राभावत्वामावादिनि सर्वा सुस्थमिति ।

अत्र चिन्त्यम् । स्वभावाभावत्व न ससर्गाभावत्वम्, अ-यो-न्याभावश्चित्वात् । तथाहि स्व घटान्या-न्याभावस्तदभावा घटस्तदभावश्च तद-यो-न्याभाव । ननु घटान्या-न्याभावाभावा न घट, किन्तु घटत्वमिति चक्ष । घटो घटान्यो-न्याभावो नेति प्रतीत्या घट घटान्या-न्याभावा या-न्याभावो विषयक्रियते, स च घटस्वरूप एव अभावप्रतियोगिकस्याभावस्याधिकरणानतिरक्तात् । न च स्वससर्गाभावाभावत्व तत्रमिति वाच्यम् । आत्माश्रयात् ।

कचिन्नु अखण्डया ससर्गाभावत्वा-यो-न्याभावत्वयोरुभावा लक्षणाभ्यामुपलक्षणम् । न च तथा पदार्था-तरतापत्ति, सामान्या-तर्भावात् । सामान्य हि द्विविध उपधिर्जातिश्च । तत्रोपाधिर्द्विविध-सखण्डोऽखण्डश्चेत्युपाधय-तर्भावात् तत्तद-ने इवेति, तथाच रत्नकोशे तरणिमिश्रकम्-“एवमभाषत्वध्वसत्वादिक वाच्यमि-याहु ।

नेदमिदमिति । ननु ससर्गाभावान्या-न्याभावरूपविषयवैलक्षण्येन ज्ञानवैलक्षण्य तस्माच्च-व्यवहारवैलक्षण्यमि-यथासिद्ध तत्रारोपहेतुता-व्यवस्थापयतीति चत् । मैयम् । यदि नारोपे हेतुस्तदा भूतले घटससर्गाभावा-न्या-न्याभावसत्त्वं कदाचिदमिदं कदाचिदमिदमिति-व्यवहारवैलक्षण्यानुपपत्तिर-पथात् । प्रतियोगिज्ञानानुपलब्ध्यादीना कारणाना तौल्ये कायवैचित्र्यस्याकस्मिन्कृतापत्तौ कारणवैचित्र्यस्य कल्पनादय पारिस्वद्यादारापहेतुतायामेव विधामादिति भाव इत्याहु ।

अगणतिः । उक्तप्रतिय घकामात्रस्य तत्रालत्वेन तत्र प्रतिबन्धो न

स्यात् यत्रैव कदाचित् प्रतिबन्धकाभावस्तत्रैवान्यदा प्रतिबन्धकसत्त्वा
दिति भावः । प्रतिबन्धकरवानापत्तेरिति पाठे अन्यस्येति शेषः ।
तथाच गुणादेः प्रतिबन्धकत्वमन्यस्य न स्यादिति गुणादेः प्रतिबन्ध-
त्व न स्यादित्येवार्थः पर्यवस्यतीति ध्येयम् । *ससर्गेति* । यद्यपि
ससर्गस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नाभावोपि तथैव, तथाच सोपि
तत्रास्त्येव, तथापि व्याप्यवृत्तित्वात्तदशाभावस्य हेतुत्वमिति भावः । एव
विद्यमानताविरोधित्वेनेत्यर्थः । अन्यत्र विद्यमानेपि घटे तथा प्रतीति
दर्शनादिति भावः ।

(चि०) एतेन विशेषणाभावविशेष्याभावतदुभ-
याभावघटितं सामग्रीत्रयमेवास्तु हेतुः दाहे च जातित्र-
यकल्पनमिति प्रत्युक्तम् । अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्य-
स्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वाच्च । व्यक्तिपोग्यतयैव जा-
तियोग्यत्वेन योग्येऽयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहरं मा
दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात् । न
च सङ्कल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः, स-
ङ्कल्पनाशसमयस्य स्वतोऽविशेषात् । न च उद्देश्यत्वमेव
तत्र विशेषः, तस्य विनाशात् । न चोद्देश्यध्वंसोऽपि
हेतुः, तस्य घामादूर्ध्वमपि सत्त्वात् । न च मन्त्रपाठजनि-
तमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकं तत्कालदाहाप्राप्तिकफलना-
शपत्त्वेन नाग्रे दाहप्रतिबन्ध इति वाच्यम् । प्रतिबन्धकम-
न्त्रपाठस्यानिपिद्धत्वेनाविहितत्वेन चादृष्टाजनकत्वात् त-
दाचारस्य विगीतत्वेन श्रुत्याद्यननुमापकत्वादिति चेत् । मै-
थम् । उद्देश्यत्वज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धक-
त्वात् । ननु प्रतिबन्धमकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वेन शक्तिमन्-
पकुर्वतां मन्त्रादीनां न प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः ।
न च कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकत्वमेव प्रति-
बन्धकत्वमिति वाच्यम् । कार्यानुत्पादो हि तत्र न तत्प्रा-
गभावो न वा तदुत्तरकालसंमर्गः तस्य मन्त्राद्यजन्य-

त्वात् इति चेत् । मन्त्रादीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रयो-
 क्तारस्तु प्रतिबन्धका' ते च किञ्चिन्करा एव । मन्त्रादौ
 च कार्ये कारणोपचारात् स्वार्थिककन्प्रत्ययाद्वा तथा
 व्यपदेशः । प्रतिबन्धश्च सामग्रीविरहः । मन्त्राद्यभाव-
 घटितसामग्रीविरहश्च मन्त्रादिरेव, तदभावाभावस्य
 तत्त्वात् ।

(प्रका०) *योग्य* इति । एत वस्यापि योग्यवृत्तयोऽभ्यत्वमेव, पद
 विशेषवाच्यत्वज्ञानार्थं तत्रोपदेशापेक्षेति भावः । *मन्त्रविनाशेति* ।
 मन्त्रस्यानुविनाशितया प्रहराभ्यन्तरेपि दाह स्यादित्यर्थः । सङ्कल्पस्य
 विशेषणत्वमालम्ब्य दृश्यति *सङ्कल्पनाश इति* । तथाच सङ्कल्पस्य
 च्छात्मकत्वात्तदभावे विशिष्टाभावोऽक्षत एवेति भावः । *विगीतत्वमे-
 ति* । यद्यपि विगीतत्व निविद्धत्वमेवेत्यानेपिद्धत्वेनत्यनेन प्रागुक्तेन
 विरोधः, तथापि शिष्टप्रवृत्त्यविषयत्व तदभिप्रेत्यैतदुक्तमिति ध्येयम् ।

यद्यप्येव श्रुत्यनुमापकस्यानोपद्धत्वरूपाविगीतत्वस्य न क्षतिः,
 तथापि भोजनाद्याचारे व्यभिचारवारणायाःलौकिकत्वमपि विशेषणम् ।
 इदं तु मन्त्रोपध्यादिवल्लोकिकमिति भावः । यद्वा शिष्टाचारत्वस्यैतद-
 नुमानाःतर्गतत्वस्यैव क्षतिरिति भावः । *उद्देश्यत्वेति* । ज्ञानमस्तिर-
 मिति तद्विशिष्टाभाव प्रहराभ्यन्तरेऽपि स्यादिति सस्कारेऽयुक्तम् । य-
 त्किञ्चित्सस्कारविषयत्व च प्रहराभ्यन्तरेऽपीत्यत उक्तमुद्देश्यज्ञानादिते-
 ति । स च ज्ञानविषयमात्र इति नोक्तदोषः । ननु रोगादिना सस्कार-
 नाशे विशिष्टाभावसम्भवात्प्रहराभ्यन्तरेऽपि दाह स्यात्, यत्र च स-
 स्कारोदयो न तत्र वा का गतिरिति चेत् । न । तत्र दाहप्रतिबन्ध इत्य-
 स्यैवासिद्धे । यत्र च दाहप्रतिबन्धस्तत्राऽनन्यगतिककार्यदर्शनात्सस्कारा-
 अपि कल्प्येते कार्योन्नेयधर्माणा यथाकार्यमुत्पन्नादिति साम्प्रदायिका ।

यद्यनु म् सङ्कल्पविषय एव काल प्रतिबन्धकः । सङ्कल्पस्य न
 विशेषणत्व, किन्तु स्वविषयीभूतकालोपलक्षकत्वम्, यथा मङ्गलस्यास-
 त्रसमयसमाप्तिफलकत्वे भासन्नसमयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्षक-
 त्वम् । इयानेव विशेषो-यत्स्वाधाराद्यसम्बन्धेन तथात्वमस्य च वि-
 षयविषयिभावसम्बन्धेनेति न कश्चिद्विशय इति । प्रतिबन्धकत्वान्यथा
 नुपपत्त्या तत्सिद्धिं निराहर्तुमुत्थापयति अनन्विति* । कर्त्तरि ण्वुलो-
 विधानादिति भावः । *तस्येति* । यद्यपि हेमसाधारणज-यत्नमप्रापि

सम्भवति तथापि सस्वघटितजन्यत्वाभिप्रायेणेदमुक्तमिति ध्येयम् ।
 'स्वार्थिकाः क्वचिल्लङ्घवन्नान्यतिवर्त्तन्त' इति न्यायादौपध प्रतिबन्धक
 मिति नपुंसकलिङ्गत्वमिति भावः । ननु भवेदेवं यदि मन्त्रादीनां प्र-
 तिबन्धकत्वं भवेदत आह *प्रतिबन्धक्येति* । सामग्रीविरहः-सामग्री-
 घटककारणविरहः ।

(चि०) नव्यास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं न
 वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्त-
 त्कालप्रतिबन्धेतरवद्देः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः
 कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत्, आकाशा-
 दां त्वेकव्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचिन् प्रतिबन्धेऽप्यन्व-
 य शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेदार्थादेस्तथा कारणत्वमिति
 तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नेत्याहुः ।

तत्र । बह्विप्रतिबन्धकाभावयोरन्वयव्यतिरेकतौल्ये-
 नोभयस्यापि कारणत्वात्, न त्वेकमवच्छेदकं विनिगमका-
 भावात् । किञ्च यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभाव-
 स्तस्य कारणत्वमाधाति न तु तदवच्छेदकत्वम् । न हि
 कार्याऽप्योगव्यवच्छेदः कारणत्वं, किन्तु नियतपूर्वत्व-
 तच्च सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्यक्षतम् । अन्य-
 था चक्रसहितदण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः। यस्य
 यद्धर्ममवगम्यैव नियतपूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते तस्य तद-
 वच्छेदकं दण्डत्वमिव, सहकारी तु न तथा ।

(प्रका०) यद्वा व्यसज्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावमभ्युपगम्य मुरा-
 रिमिधमतमाह *नव्यास्तित्यति* । *भेदार्थादेरिति* । इदं तु समाधि-
 सीकर्याहुक्तम् । यन्तुतस्तु तत्कालप्रतिबन्धेतरवद्देरिव तत्तत्कालतत्तद्देश-
 प्रतिबन्धेतराकारास्य जनकत्वं सम्भवति, अन्योन्याभावस्याप्यप्यवृत्ति
 स्याम्युपगमेन तत्प्रणवयानात् (?) । प्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्यैवाच्छेदक-
 त्वस्योकाराद्वा तस्याभ्याप्यवृत्तिरथात्, अन्यथा पट्टिभेदार्थादेरपि कालान्त-
 रे कार्यानुत्पत्त्यापाति प्रतिबन्धेतरत्वाभावादि । यद्वा तत्काल
 प्रतिबन्धाभ्ये बह्वपादय' प्रसिद्धास्तदन्यपट्टिभ्य तत्र जनकतावच्छे

दककोटिप्रविष्टम् । आकाश तु न तथेत्यनेनैवाभिप्रायेण तदुक्तमिति । * उभयस्यापीति * । नन्वेवमवयव्यतिरेकतौल्येन दृढत्वदण्डयोर्द्वयोरपि जनकत्वापत्तिः । न च दण्डस्य चक्रादिसमवधानं साक्षात्सम्बन्धेन दृढत्वस्य च परम्परासम्बन्धेन तदिति विनिगमकमिति वाच्यम् । बहिःप्रतिबन्धकाभावयोरपि तुल्यत्वात् । किञ्चैव विनिगमनया परम्परासम्बन्धस्यालोकरूपादेरपि प्रत्यक्षादर्शित्वं न स्यात्, किञ्चैव चच्छेदकत्वमेव स्यात् दृढत्ववत् । अपि च यस्मिन्सत्यपीति नियमादव दार्ढ्यहेतुत्वमेव दण्डे सत्यपि दार्ढ्याभावेन कार्याभावात् । न चादृढताप्यनेकेन रज्जुवद्देन घटात्पत्तिर्दर्शनाद्विवक्षितविवेकेन भ्रमिजनकत्वमेव दार्ढ्यतस्य च न घटजनकत्व जनकत्वस्याजनकत्वादिति वाच्यम् । भ्रमिजनकत्वस्य घटजनकत्वे विरोधाभावात् । जनकत्वस्य तज्जनकविरोधः, आत्मा प्रयात् । किञ्च भ्रमिजनकतायामव दण्डस्य किमवच्छेदकं न तावदण्डत्वमेव अदृढादपि भ्रम्युत्पत्त्यापत्तः । न च दृढदण्डत्व तथा, अवच्छेद्यभ्रमिजनकत्वातिरिक्तस्य दृढत्वस्थाभावात्, भाव वा घटजनकत्व इत्यस्तु । अपि च अन्ये प्रतीति' न्यायेन दण्डस्यान्यथासिद्ध्यापत्तिः, कुम्भकारपितृवत् । न चान्यमुदासीनं प्रतीतिं विधाक्षतं भ्रमिस्तु जनिकैवेति वाच्यम् । एव कुम्भकारपितुरपि जनकत्व स्यात् कुम्भकारस्यापि जनकत्वेनोदासीनत्वाभावात्, तस्मात्त्र समाधानं चिन्त्यम् । विपक्षे बाधकमाह * नदीति * । तस्य प्रवृत्तिपूर्वमनिश्चये कारणे कार्यार्थिनो प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । * अन्यथेति * । कार्ययोग्यवच्छेदस्यैव कारणत्व इत्यर्थः । ननु तथापि प्रतिबन्धकाभावो न कारण प्रतिबन्धकसमानकालीनकार्यं प्रवृत्तेजकरूपविशेषसामग्रीकरणेनैव सामञ्जस्ये तदनुताम्राहकान्वयादरन्यथासिद्धिरिति चेन्न । यत्र प्रतिबन्धके नोत्तेजकं तत्र प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वकल्पनादन्यत्रापि हेतुत्वेन तत्त्वं तत्रावच्छेदकान्तरकल्पनौचित्यात्, न तु विशेषसामञ्जस्यन्तरकल्पनं गौरवात् । किञ्च उक्तजकमननुगतमिति न दादहेतुः । तत्तदुत्तेजकरावबभावविशिष्टमप्रायभाव एवानुगत इति स एवानुगतो हतुः । अत एव पक्षताया अनुमितिर्दुत्वम्, अन्यथासिद्ध्युत्तरानुमितित्यावच्छिन्ने सिवाधियथाविशेषसामग्री सामान्यसामग्रीपरामर्शमात्रमिति तस्या अहतत्वात् । नन्वेव सशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न विशेषदर्शनरूपसामञ्जस्यन्तरं न कल्पयति चेत् । न इष्टत्वात्, विशेषदर्शनसदृकतसशयाभावस्यैव हतुत्वादिति केचित् ।

(चि०) ननु मा भूत् अर्थापत्तिः शक्ती मानमनु

मानन्तु स्वात् । तथाहि स्थिरोऽवयवी जनकदशाविशिष्टो बहिरजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान् जनकत्वात् कुण्ठकुठारात्तीक्ष्णकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवह्नेर्दाह्यसंयुक्तयह्विवद्य प्रतिबन्धकसत्त्वे, संयोगादेरजनकदशावर्तित्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि शक्तेर्भावहेतुजन्यत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं, तथाप्युक्तविशिष्टायास्तथात्वम् । यदा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणम् । न च दृष्टान्तासिद्धिः, तुल्याधारत्वेऽपि लोहविशेषघटितकुठारे विलक्षणच्छिदाक्रियारूपकार्यवलादतीन्द्रियतीक्ष्णत्वसिद्धेः । अथ वा तथाभूत एव वह्निः कार्यानुकूलातीन्द्रियद्विष्टधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत्, अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वम् अनित्यसाक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्माद्यजन्यसाक्षात्काराविषयत्वं वा, परं स्वं वा प्रत्यसिद्धेः, संयोगादिपञ्चकजन्यज्ञानाविषयत्वमैन्द्रियक्राणामपि । तथापि संयोगाद्यन्यतरप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमुभयवादिसिद्धम्, अन्यतरत्वञ्च तदन्वयान्यत्वम् । न चाभावातीन्द्रियत्वं, तस्यसिद्धेः । न च बह्वी स्थितिस्थापकेनार्थान्तरं, न च तदभावात्, क्रियाया वेगेनादृष्टयदात्मसंयोगेन योत्वत्तेः । न चात्मत्वं नित्यत्वं योपाधिः, स्पर्शकत्वादिमति द्यणुके साध्याव्यापकत्वात् । यदा पिण्डीभूतो वह्निः दाहानुकूलाद्विष्टातीन्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् आत्मवत् । न चारमत्वमुपाधिः, अदृष्टत्वस्य दाहानुकूलत्वेनादृष्टे साध्याव्यापकत्वात् । अथ वा करवद्विसंयोगः कार्यानुकूलातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् द्यणुकवद्य । न चात्मत्वं द्रव्यत्वं योपाधिः, द्यणुककत्वस्पर्शादी साध्याव्यापकत्वात् । यदा प्रमित्यन्वकदशायां प्रत्यञ्च

सकलदाहहेतुसमग्रहितो दाहाजनको वह्निर्जनकदशावृत्ति कार्यानुकूलभावभूतधर्मशून्य अजनकत्वात् कुण्ठ कुठारवत् । यद्वा तथाभूतो वह्निर्दाहजनकदशावृत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्मशून्यः दाहाजनकत्वात् दाह्यासयुक्तवह्निवत् । अनुकूलत्वञ्च कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्व कारणतदवच्छेदकसाधारण, दृढदण्डत्वेन कारणत्वे दृढत्वाभावादापि कार्याभावदर्शनादिति ।

(प्रका०) ननु शक्तिरूपसाध्याप्रसिद्धनानुमान स्यादित्यत आह *तथाहीति* । अत्रयपी प्रत्यक्ष इत्यर्थं । अन्यथा बाह्यत्वस्य परमाव्यवृत्तित्वेनाव्यावर्त्तकतापत् । अत्र च प्रतिबन्धकसमवधानदशायायादृशसयोगवा-वह्नि प्रतिबन्धकाभावकालेपि तादृशदाहसयोगवानेव वह्नि स्थिररूपेण विवक्षित इति न दाहसयोगेनार्थान्तरम् । ननु यावदजनकदशाया व्यावृत्तत्वं शक्तेर्नास्ति यत्किञ्चिदजनकदशाव्यावृत्तत्वं दाहसयोगादेरपीत्यर्थान्तरमित्यपरितोपादाह *यद्येति* । न च व भावभूतपद ध्यर्थम्, दुरदृष्टाभावादेरतीन्द्रियस्य कारणाय तदुपगमात् । भाट्टमतेऽनुपलब्धिगम्यतया भावमात्रस्यैवार्तीन्द्रियत्वात् ।

वस्तुतस्तु सयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्वमभावमात्र एवेत्यनुपदमेव स्फुटम् । ननु लोहविशेषस्यैव सातिशयच्छिदाजनकत्वादतीन्द्रियतैश्च मानाभावः, अतिरिक्तपदार्थापत्तश्चेत्यस्परसादाह *अथ वेति* । कार्यानुकूलत्व स्वनिमित्तकारणककार्यानुकूलत्व विवक्षित, तेन कर्मानुकूलास्थातस्थापकेन नार्थान्तरकर्मणि तु बाह्य समवायिकारणमिति नोक्तव्ये । वही स्थितिस्थापकाभावपक्षे कार्यानुकूलपदमुद्देश्यसिद्धयम् । अहंप्रज्ञात्मसयोगोष्णस्पर्शप्रतिबन्धकाभावादिनार्थान्तरवारणायाद्विष्णुादविशेषणम् । यद्यपि गुरुमतेऽभावोऽधिको नास्त्यवति समग्रपदमधिक तथापि परस्यार्थान्तर स्यादवति तद्वारणाय तदुपगमात् इत्यम् ।

पेन्द्रियकाणामिति । वस्तुतस्तु सयोगाद्विषयजन्यज्ञानस्याप्रसिद्ध साध्याप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । *तथापीति* । यद्यपि जन्यान्त इत्यर्थं तदजन्यसाक्षात्कारस्य व्याप्यस्याप्रसिद्ध, तद्रहित च न्यायनयेऽप्रसिद्ध तथापि विशिष्टाभावे न वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । अथ सयोगाधीत्यर्थं । तेनात्मनोयोगस्य योगिप्रत्यक्षादावपि जनक

स्वाप्न पर प्रत्यक्षिद्धिरिति मन्तव्यम् । *न चाभावेति* । उक्ता
तीन्द्रियत्वस्य तत्रापि भावादेति भावः । *तस्येति* । गुरुमतति
रिक्तस्य तस्यासिद्धेरित्यर्थः । नैयायिकमते च परिभाषिकस्य निरु
क्तस्यातीन्द्रियत्वस्याभावे वृत्तावपि न काचित्क्षतिः । तमादायार्थांतर
रशङ्काया समवायिपदेनैव वारणादिति भावः । परमार्णौ साध्याव्या
प्तेराह *यद्वेति* । यद्वा कार्यस्य विशेषरूपेण सिद्ध्यर्थमाह—यद्वेति ।
अदृष्टत्वस्य धर्मत्वादेरित्यर्थः । *अनुकूलत्वेनति* । कारणतदवच्छे
दकसाधारणस्य तस्य तस्याप्रे निरुत्तरत्वादिति भावः । यद्यपि तन्मते
धर्मत्वादिक न कारणतावच्छेदक किन्तु शक्तिरेव, तथापि न्यायतये
धर्मत्वादिकमादाय तन्मते शक्तिमादाय साध्यमस्त्वेवादृष्टे, उपाधिस्तु
नेत्युभयसिद्धसाध्याव्यापकत्वमिति भावः । अद्विष्टपदानुपादानात्सा
ध्ये लाघव सिधतिस्थापकेन नार्थान्तरत्वशङ्कापीति मतसि वृत्त्वाह—
अथवेति । कार्यानुकूलत्व स्वकार्यानुकूलत्व तदप्युद्देश्यसिद्धये ।
सयोगत्वेनार्थान्तरवारणायातीन्द्रियेति । उक्तातीन्द्रियत्वस्य प्रतिष
न्धकाभावेपि सत्त्वात्परमतेऽर्थान्तरशङ्का माभूदित्यत उक्तं समवा
यीति । *जनकत्वादिति* । न चाभावे व्यभिचारः, समवायधर्म-
साध्यस्य तत्रासत्त्वादिति वाच्यम् । परैरभावानङ्गीकारात् । ननु तथापि
समवाये व्यभिचारः । न च तत्रापि शक्तिसमवायोस्त्वेवेति वाच्यम् ।
अनवस्थानादिति चेन्न । निमित्तकारणतातिरिक्तकारणताश्रयत्वस्य हे-
त्यर्थत्वात् । तच्च यत्किञ्चित्कार्यं प्रत्येव विवक्षितं न तु दाहलक्षण
प्रतीति नासिद्धिरिति ध्येयम् । अत्र साध्ये हेतौ च दाहपदप्रक्षेपेण
घट्टिपक्षकानुमान इवानुमानान्तरमपि ग्रन्थकृदभिमत लेखकप्रमा
दात् प्रचरतीति ध्येयम् । अत एवैतदन्तर्मावनेव वक्ष्यति—*अग्निमच
तुर्षु वहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिरिति, अन्यथा तदसङ्गतापापत्त-
रिति पक्षयते । *न चात्मत्वमिति* । न च ह्यणुकादौ साध्याव्याप्ति
रिति वाच्यम् । दाहजनकत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्याव्यापकत्वादिति
भावः । शुद्धसाध्यव्यापकमाह *द्रव्यत्वमिति । ह्यणुकनि* । नन्वेक
त्वत्वस्पर्शत्वजाती नातीन्द्रिये ह्यणुकैकावयवह्यणुकस्पर्शत्वोपाधी च न
समवेतौ तथाच तत्र साध्यासत्त्वात् साध्याव्याप्तिरिति चेत् ।

अत्र केचित् । मतहृणसविज्ञानग्रहणीहिणा गुरु-वधर्मादिकमुक्तं तत्र
साध्याव्यापकत्वमस्त्वेवश्याहुः ॥

अथ नु धर्मोत्तस्याधिवक्षितस्वम तत्समवायित्वस्य तन्निरूपितस-
मवायाध्वनः शर्धकतया समवायेह्यणुकमादावैव तत्र साध्यसत्त्वमिति च

दन्ति । शक्तिवदुपाधिरपि समर्थेति, अन्यधोपाधिरसंघट्टः स्यात्तन्मते विशेषणताया अनभ्युपगमादित्यग्याहुः ।

अभ्यनुकूलत्वं यदि जनकत्वं तदा शक्तावेतदभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः । अपावच्छेदकत्वं तदा दृष्टान्तासिद्धिः, आत्मन्यदृष्टरूपतादृशधर्मस्य जनकत्वादित्युभयसाधारणं तदाह *अनुकूलत्वं चेति० ।

(चि०) उच्यते । साध्यं विनाप्युभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भवात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वम् । यदि च सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादिव व्याप्तिग्रहस्तदा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं तेनैव हेतुना शक्त्यतिरिक्तत्वप्रक्षेपेण शक्त्यतिरिक्तदाहानुकूलातीन्द्रियधर्मसिद्धिः । एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनाऽनन्तरादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः । द्वितीयादितादृशधर्मविनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वाद्युपपत्तेर्न तादृशानन्तधर्मसिद्धिरिति चेत्, हन्तैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः किं शक्त्या । पट्टीश्वरानन्त्यवन्न शक्त्यानन्त्यमित्युक्तम् । तदवाधात् । कार्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं न त्वीश्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वादिनाया, गौरवात्, घटे त्वार्थः समाजः । एवञ्च जनकदशाव्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात् । अपि च भावकार्यमात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूला शक्तिरपरासमवायिकारणे मन्तव्या एवं सापि समवायिकारणजन्येति तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यनवस्था । किञ्च प्रथमानुमानेऽजनकत्वं न स्वरूपायोग्यत्वम्, बह्वी कुठारे च तदभावात्, किन्तु कार्यानुपधानम् । तथा च तदुपधानदशायामपि बह्वी शक्तिः कुठारे तैक्षण्यमिति बाधो दृष्टान्तासिद्धिश्च, लौहविशेषाणामेव सातिशयच्छि-

दाजनकत्वमतो नातीन्द्रियतैक्ष्ण्यप्रसिद्धिः । अग्रिमचतुर्षु
 बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि स-
 न्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात् । अपिच जनकत्वस्य,
 केषलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकी ।
 न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः, अन्योन्या
 श्रयात् । न च गुरुवचनपरम्परात् एव वाक्यार्थतया तत्-
 प्रसिद्धिः त्वन्नये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात् । न च परार्द्धसं-
 ख्यायां साध्यजनकत्वव्यतिरेक्याः प्रसिद्धिः, अप्रत्य-
 क्षायाः शब्दैकवेद्यापास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्य-
 तिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । एतेन षण्डापुर्वेऽपि तत्-
 प्रसिद्धिरपास्ता ।

(प्रका०) *उभयसिद्धेति* । तथाच प्रतिबन्धकभावस्यैव दाहा
 दिप्रयाजकत्व कल्पत धर्मकल्पनाया एव लघुत्वादिति तात्पर्यार्थः ।
 घटे स्वार्थे समाज इति । ईश्वरकर्तृकत्वस्य न्यायप्रसिद्ध्यात्कुलालक-
 र्तृकत्वस्य घट-वायव्येदेन अन्यव्यतिरेकसिद्धत्वादिति भावः । *सम-
 वायिकारण इति* । यद्यपि निमित्तकारणेऽपि शक्तिरस्त्येवति तद्वारा
 व्यतवस्था भवत्येव, तथाप्येककार्यमात्रे समवायिकारणजन्यत्वं परे त
 गन्त्यते तन्मते कारणस्यैव कार्यस्यापि समवायस्य तथाभावाभावात्, त-
 यपि समवेतकार्ये प्रति तथात्वं स्वीकार्यमेवेति भावः । न चैवमवस्था
 प्रामाणिकी प्रमाणाभावात् । न कार्यान्वयानुपपत्तिरेव मान, तस्यो-
 भयसिद्धप्रतिबन्धकभावेनैवोपपत्तेः । न चाभावो न कारण भावव-
 द्प्रसिद्धकतोऽपि । एवञ्च गुणादिनिष्ठशक्तौ गुणादीना समवायिकारण-
 त्यापत्तौ द्रव्यत्वापत्तिरित्यपि दूषण द्रष्टव्यम् । न च नित्यैव शक्तिर्न
 कार्येति वाच्यम् । 'अनित्ये भावहेतुजेति' तसिद्धान्तात् । किञ्चैव प्रतिब-
 द्धघटेऽपि दाहापत्तिः । न चोद्भूता शक्तिस्तदा नास्तीति वाच्यम् ।
 उद्भूतत्वमपि यदि नित्यं तदा स एव दोषः । अथानित्यं, तदा नञ्
 ननानुकुला शक्तापि शक्तिः स्वीकार्या । एव तत्राप्युद्भूतत्वजनना-
 नुकूल शक्त-तरमित्येवस्यापत्तेः, उद्भूतत्वस्यैव शक्तिस्थानागि-
 येऽपि तथा नित्यशक्तौ मानाभावश्चानि भावः । प्रथमानुमान इत्युप-
 लक्षणम् । अजनकत्वगर्भद्वितीयानुमानेऽपीति द्रष्टव्यम् । ननुद्भूत-

त्वविशिष्टा शक्तिरजनकदशाव्यावृत्तेति पूर्वपक्ष एवोक्तमिति न बाध इति चेन्न । नित्यानित्यविकल्पेन पूर्वोक्तेनोद्भूतत्वे मानाभाव इत्ये- तदवष्टम्भेनैतस्योक्तत्वात् ।

५) वस्तुतः प्रतिबन्धकाल एव परं शक्तौ नोद्भूतत्वं तथा च सहकार्यन्नरविरहप्रयुक्तं यदा बहौ कार्यानुपधानं तदा उद्भूतत्वविशिष्टाया- स्तस्याः सत्त्वाद्बाध एवेति भावः । अतीन्द्रियत्वगर्भे साध्ये प्रागुक्तं दृष्टान्तार्थासद्भ्युद्धारं परिहरति *लोहेति* । *अग्निमेति* । यद्वा धर्म- इतीन्द्रियत्वमित्यादिचतुर्थीत्यर्थ इति केचित् । तन्न । कुठारे साध्या- व्यापकतापत्तेः । तदनुमाने कुठारस्यैतद्दृष्टान्तत्वेन तत्र साध्यसत्त्वात् । न च लोहविशेषाणामित्यनेन तत्र साध्याभावव्यवस्थितेर्नैवमिति वाच्यम् । एवं साध्यव्यापकताग्रहस्थलाभावादेव नोपाधिः । न चा- त्मैव तथेति वाच्यम् । अष्टादशैरजनकदशावृत्तित्येन तत्र साध्यासत्त्वा- त् । न च जनकदशावृत्तिपरमाण्वादिसंयोगमादाय तत्रापि साध्यस- स्वमिति वाच्यम् । एवं हि तादृशसंयोगमादाय घटादावपि साध्यस- र्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । न च गुरुत्वाभावरूपपक्षधर्मावच्छि- प्रसाध्यव्यापकत्वमिति वाच्यम् । सौरालोकादावपि तादृशपरमाणु- संयोगसत्त्वेन साध्याव्यापकत्वात् । तस्मात्पूर्वोक्तसंयोगपक्षकदादृष्टि- तसाध्यकानुमानेन सह चतुष्टमभिमतम् । न चात्र स्थितिस्थापकवति वृक्षादौ साध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । कार्यानुकूलेत्यस्य स्वनिमित्तकका- र्यानुकूलेति विवक्षया स्थितिस्थापकस्य तथात्वेन वृक्षादौ तथाऽस- र्त्वात् । कार्यपदस्य वद्विकार्यपरत्वात् । तथा च तादृशसाध्यमात्मन्येव, तत्र चोपाधिरस्त्येवेति न साध्याव्याप्तिरिति भावः ।

अपरे तु चतुर्षु मध्ये कार्यानुकूलेत्यादिघटितानुमानत्रयेऽयमुपाधि- रित्यर्थ इत्याहुः ।

अपिचेति । तन्मते चान्वयव्यतिरेक्येव गमक इति भावः । *सिद्धिरिति* । शक्तिसिद्धिरित्यर्थः । तथा चैतदनुमानेनैव न शक्ति- सिद्धिर्येनान्योन्याश्रय इति भावः । परार्द्धसहज्यायामित्युपलक्षणम् । परममहत्त्वपरमाणपरिमाणादावपि द्रष्टव्यम् । *अप्रत्यक्षताया इति* । ननु प्रत्यक्षमेव न व्याप्तिप्रादकम्, अतीन्द्रियानुमानस्थले तदभावात् । तथा च मानान्तरेण साध्यहेतुप्रतिषेधिकव्यातिरेकव्याप्तिप्रहोऽस्ति चेत् । अत्र प्रत्यक्षाभिप्रायेणैतदुक्तम् । वस्तुतोऽन्यथोपपन्नतया सर्वमे- वानुमानमप्रयोजकमित्याहुः ।

वस्तुनो मानान्तरशब्दः सिद्धार्थत्वात् नानुमानम् । कार्यानुकूला-

तीन्द्रियधर्माभावाऽनुमानं हि जनकत्वाभावेनैव लिङ्गेन वाच्यं, जनकत्वसत्त्वे तादृशधर्मसत्त्वस्यावश्यकात्वात् । जनकत्वाभावानुमानं च तादृशधर्माभावेन तादृशधर्मस्य जनकतावच्छेदकस्य सत्त्वे जनकत्वस्याव्यावश्यकत्वात् । एवञ्च हेत्वभावेन साध्याभावः साध्याभावेन हेत्वभावोऽनुमेय इति व्यक्तोऽन्योन्याश्रय इति भावः । यद्वा तदनुमानमपि साध्यसाधनाभावव्याप्तिप्रदमन्तरेण न स्यात्तद्ग्रहश्च न तदुभयव्यतिरेकप्रसिद्धिं विना तदुभयव्यतिरेकश्च साध्यसाधने एवेति साध्यसाधनव्याप्तिप्रहे तदुभयाभावव्याप्तिधीस्तस्यां च सत्यां तदुभयव्याप्तिधीरित्यन्योन्याश्रय इति भावः । न चान्वयव्याप्तिधोर्न व्यतिरेकव्याप्तिधीहेतुरिति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तथाप्यन्वयव्याप्यप्रहादेव तदनुपपत्तेरिति भावः । *एतेन पण्डेति* । न च पण्डापूर्वादी स्वध्वंससाक्षात्कारजनकत्वेन जनकत्वाभाव एव नेति वाच्यम् । यतीन्द्रियत्वेन योगिज्ञानस्य विषयाजन्यतया च साक्षात्कारजनकत्वात् । तस्मिन्नेत्यंसस्याधिकरणादिरूपतया तदसाध्यत्वाच्चेति भावः ॥

(चि०) स्यादेतत् तृणारणिमणीनां बहौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुपेयम्, एकजातीयकार्ये एकजातीयकारणत्वनिधमात् । बह्व्यवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेन्न । बह्विजातीयत्वस्याकस्मिकतापत्तेः, कारणगतैकरूपमपहाय कार्यगतबहुतररूपकल्पने गौरवात् । तृणारणिमणिप्रभवबह्विष्यवान्तरजातेरनुपलब्धियाधितत्वाच्च । यत्र च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीपदारुदहनादौ वैजात्यमनुभूयते तत्र कारणेष्वेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति । किञ्च गोमय-वृश्चिकप्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभववृश्चिकेष्वपि वैजात्यं कल्प्यम्, एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवेष्वपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीयकार्यजनकत्वनिधमात् । न च तयोर्नैको वृश्चिको, बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेकरूपशक्तिसमवायात् न कार्यविशेषान् कारणविशेषः तदभावात्तदभावः का-

प्यनुमीयेत तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवादिति चेत्, वह्निवृश्चिकादायेवमेतत् निरूपितानियतबह्व्यादिकारणकधूमादौ कुतो न तदनुमानम् । अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि तृणस्य वह्निविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे । तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं बह्वयधान्तरजातिग्रहवत् वह्नि-तदन्वजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तर-जातिग्रहो भविष्यतीत्यप्याशङ्क्यते । बाधकं विना धूमत्वेन वह्निकार्यतेति चेत्, तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् ।

यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्रक्षार्थं वह्नौ जातिविशेष एव कल्प्यते इति । तन्न । वह्नित्वेन कार्यत्वग्रहात्तद्रक्षार्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात् । यथा चान्यव्यतिरेकाभ्यां तृणफूत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तच्छक्त्योरपि परस्परसहकारित्वेन बह्वयनुकूलत्वं, तथैव कार्यदर्शनात् । एवं तृणारणिमणिफूत्कारनिर्मन्थनतरणिकिरणानां बह्वयनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फूत्कारेण तृणादेव निर्मन्थनेनारणेरेष प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवान्युत्पत्तिः, न तु मणिफूत्कारादिभ्यो, मणिफूत्कारशक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात् । यत्तु तृणफूत्कारादिस्तोमत्रये विशिष्टे शक्तिरिति । तन्न तृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति ।

(प्रका०) *तृणारणीति* । तथा च वह्निप्रयोजकतया तृणादीनामेकानुगतशक्तिसिद्धावन्यत्रापि तदनुमानमिति भावः । ननु वह्निनिष्ठा जातिः प्रमाणसिद्धा, तथा च "धर्मिकल्पनात्" इति न्यायात्तस्याप्यावच्छेदकत्वं कल्प्यते न शक्तिरित्यत आह-***तृणारणीति*** । तथा च जातिप्रथमपि कल्प्यमेवेति तदपेश्यैकशक्तिकल्पनमेव लक्षितमिति भावः ।

यथा चेति । तत्रोक्तन्यायावतारादिति भावः । शब्दते *यदीति* । वै-
 जात्ये-वैजात्यपक्षे । इत्यप्याशङ्क्येतेत्यन्वयः । नन्येवं तृणनिर्मन्थनाभ्या-
 मभ्यन्युत्पत्त्यापत्तिः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नघटितसामग्रीलक्षणादि-
 त्यत आह *यथा चेति* । *तथैव तच्छब्दयोरपीति* । नन्येवं कार्य-
 वैजात्यमावश्यकम्, एकजातीयकार्ये सहकारिनियमानुपपत्तेः । स हि
 फलविरोधेन परं स्यात् । स च कार्यतावच्छेदकमेदेन, स च प्रकृते न
 कार्यवैजात्य विना, एवञ्च नैकशक्तिमत्त्वेन जनकत्वमिति चेत् ।

अत्राहुः । तृणादीनां बह्विवावच्छिन्नं प्रत्येकशक्तिमत्त्वेन फूत्कारा-
 दीनां च तृणजन्यबह्विवावच्छिन्नं प्रति जनकत्वेनैव शक्तिसिद्धिसह-
 कारिनियमयोरप्युपपत्तिरिति ।

केचित्तु यथा प्रागभावात्वेन कार्यमात्रं प्रति कारणत्वेऽपि घटप्रागभा-
 यो न पट प्रति योग्यः । यथा वा जन्यविशिष्टज्ञाने, विशेषणज्ञानत्वेन
 कारणत्वेऽपि घटत्वज्ञानं पटत्वविशिष्टज्ञानं प्रति न स्वरूपयोग्यं तथा
 फूत्कारादीनामेकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि न तृणनिर्मन्थनादिभ्यो व-
 द्भ्युत्पत्तिरित्याहुः ।

तृणफूत्कारसम्बन्धतरणिकिरणमणिसम्बन्धादिष्वेकजातीयशक्ति-
 मत्त्वं कारणतावच्छेदकम्, तथा च तदन्यतमसम्बन्धाभावे तृणनिर्मन्थन
 समवधानेऽपि नाभ्युत्पत्तिरित्यप्याहुः ।

सैकदेशिमत्त दूषयति *यत्त्विति* । *तृणत्वेनेति* । यद्यपि परमते
 तृणत्वेन न कारणता किन्वेकशक्तिमत्त्वेन, अन्यथा तद्रक्षार्थं कार्यवै-
 जात्यकल्पनापत्तेः । तथापि तृणादिप्रत्येकवृत्तित्वं लाघवात् । कारणता-
 पदेन शक्तिरेवात्र विधक्षिता । तथा च तृणत्वावच्छेदेन गृहीतशक्तिमह
 प्रसङ्गादित्यर्थः । तृणादिशक्तेश्चैकजातीयत्वेनानुगमः । एकजातिप्रयोज-
 कं च तत्रादृष्टादिकम् । न च गौरवम्, प्रामाणिकत्वादिति भावः ॥

(चि०) उच्यते । तृणारणि-मणि-फूत्कारादिव्य-
 क्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतुजनितानन्तशक्ति-
 स्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यानन्तबह्विव्यक्तिपु-
 जातिप्रयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते । न च जातौ
 पौन्यानुपलब्धिपाथः, गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकयो-
 रीपस्त्रीलक्षकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
 तृणजन्यनानाबह्विव्यक्तिपु तृणजन्यस्वज्ञानानन्तरं मणिज-

न्यव्यावृत्ताऽनुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया । तृणजन्यत्वे-
नोपाधिनाऽसाविति चेन्न । बाधकं विनानुगतबुद्धेस्तद्व्यङ्ग-
जातिविषयत्वनिर्णयमात् । न च गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकप-
रम्परायामनुगतजात्यापत्तिः, गोमयजन्यवृश्चिक-प्रभव-
वृश्चिकेषु वृश्चिकप्रभवत्वजातेः सत्त्वात् । वह्निमात्रे च
दाहस्पर्शवानवयवः तत्संयोगः पवनादिश्च कारणानि ।
न च तृणादिकं विनापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, विशेषसाम-
ग्रीमादायैव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् ।

(प्रका०) *प्रतिव्यक्तौति* । एतच्च 'अनित्ये भावहेतुजा' इति सिद्धा-
स्तात् । नित्यशक्यव्युपगमे च पूर्वोक्त एव दोषो द्रष्टव्यः । *जातीति* ।
न च मण्यादौ कारणे एवैकजातिः कल्प्यतां लाघवादिति चाक्षपम् ।
प्रस्तरत्वादिना सद्गरापचेरिति भावः । *प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति* । तथाच
'धर्मिकल्पनात्' इति न्यायेन तस्या एव जातेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्प्यते
न तु शक्तिं कल्पयित्वा तदवच्छेदकत्वमिति भावः । एतदपि जातेः प्रा-
माणिकतया तदवच्छेदकत्वस्यैव लाघवादौचित्यमित्यभिप्रेत्योक्तम् ।

यस्तुतः कार्यतावच्छेदकानुगमस्यादौपत्याज्जात्यभावेऽपि तच्चद्वहि-
त्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवात् शक्तिसिद्धिरित्यवधेयम् । तन्मते जातेः
संस्थानमाश्रयंयतया शक्तौ जात्यभावे कथमनुगम इत्यपि वृषणं यो-
ध्यम् । वह्निवृत्तिजातौ योग्यानुपलब्धिबाधं निराकरोति *तृणजन्येति*
अन्यथा विशुद्धमातापितृजन्यत्वेनैव प्राह्वणानुगतबुद्धेस्तत्रापि जात्य-
भावः स्यादिति भावः । धैजात्यानश्यमुद्धरति—*गोमयेति* । यद्यपि गो-
मयवृश्चिकप्रभवयोर्वृश्चिकप्रभवयोर्वृश्चिकयोर्वैजात्यमस्ति तथापि वृश्चि-
कत्वमनुगतमप्यस्ति । तदेवाग्निमवृश्चिके जनकतावच्छेदकमिति सर्वत्र वृ-
श्चिकप्रभवस्यप्रयोगजातिमत्त्वमिति नानन्त्यमिति भावः । वह्निजातीय-
त्वाकस्मिन्कार्यप्रसङ्गं प्रागुक्तमुद्धरति *वह्निमात्र इति* । यद्यप्युदर्यवहेर-
नुवृभूतः स्पर्श इति लीलावत्यादौ व्यवस्थापनाच्च न कथं वह्नित्वं प्रयोज-
कामायात् तथापि भौमवह्निमात्र एव तत्रप्रयोजकत्वमुक्तमिति भावः । के-
चित्तु लीलावतीप्रन्थ भापाततः । यस्तुतस्तत्रोद्भूतस्पर्श इत्याहुः ।

पवनेति । तदुत्कर्षेण यद्भ्युत्कर्षदशेनादिति भावः ।

(चि०) ननु तृणारणिमणीनां वहाँ कारणत्वग्रहे

शक्तिर्जात्यपोरन्यतरकल्पन् तद्ग्रहश्च नान्वयव्यतिरे-
काभ्यां, व्यभिचारात् । अथारणिमण्यभाववति स्तोम-
विशेषे तृण विना वह्निरित्यतिरेकः तृणान्वये वह्निरित्यन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तदितरहेतुसकलसमवधा-
ने तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिव्या-
वृत्तेन तृणादिकारणत्वग्रह इति चेन्न । तृणं विनापि व-
ह्निरिति ज्ञाने सति वह्नि नियतपूर्ववर्तित्वस्य कारणत्वस्य
ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तृणाजन्ये वह्नौ मणेः कारणत्वग्रह
इति चेत् । न । व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वाग्रहे तदज-
न्यत्वस्याप्यग्रहात् वह्निमात्रस्यैव तदजन्यत्वाच्च । न
च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रहः, अन्योऽप्याश्र-
यात् । यत्तु यत्र कारणताग्राहकं नास्ति तत्र व्यभिचा-
रस्तद्ग्रहपरिपन्थीति । तन्न । अवाधितनियतपूर्ववर्ति-
त्वाभावग्रहे तद्ग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां भाव-
ज्ञानानुदयादिति उच्यते । उक्तग्राहकैर्बह्निनिष्ठकार्यतानि-
रूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिष्ठकारण-
तानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं बह्वेर्वाऽकार्यका-
रणव्यावृत्तं रूपं परिच्छिद्यते, न तु तृणत्वेन कारणत्वं
वह्नित्वेन कार्यत्वं वा, तद्योभयथापि सम्भवति वह्नित्वेन
कार्यतया तदनुकूलशक्तिमत्त्वेन च तृणादीणां कारणतया
वह्नित्वावान्तरजातिविशेषेण कार्यतया वा, तत्र च
विनिगमकमुक्तमेव ।

(प्र० १०) तदस्य शब्दे नान्विति । ननु तृणजन्यत्व तृणरूपादी
मसिद्धं, तदमापद्य मणिजन्यवह्नौ सुग्रह इति तदवच्छेदेन मणिजन्य
त्व सुग्रहमित्यत्र आह—वह्निमात्रस्येति । व्यभिचारेण तृणस्याज-
न्यत्वाद्बह्निमात्रस्यैव तृणाजन्यत्वावदित्यर्थः । तथा च पुनः स एव
व्यभिचार इति भावः ।

• #उक्तग्राहकैरिति# । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतेनान्वयेन चेति कृत्वा बहुवचनोपपत्तिः । #अकार्यकारणेति# । ननु कारणत्वसंशये कथं तदवच्छेदकरूपवत्त्वनिश्चयः, तयोरेकनिश्चायकनिश्चयेनत्वात्, किञ्च वह्निनिष्ठकार्यतायास्तृणनिष्ठकारणतायाश्चाप्रहे कथं तदवच्छेदकत्वेन ज्ञानं विशेषणज्ञानसाध्यव्याहृतिशिष्टज्ञानस्य । अपि च कार्यतावच्छेदकत्वं कार्यतायाश्चयमात्रवृत्तिः, तद्गृहे च कार्यतायाश्चयत्वमवश्यं विषयः । न च कार्यताद्यपि गृह्यत एवेति वाच्यम् । व्यभिचारेण तद्गृहस्याशक्यत्वादिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । कार्यतादिकमप्यत्र गृह्यत एव । तेन नोक्तसर्वदोषावकाशः । न चोक्तव्यभिचारनिश्चये कथमप्यभिचाररूपनियमगर्भहेतुत्वग्रह इति वाच्यम् । समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया सृणत्वावच्छिन्नस्य वह्नित्वावच्छिन्ने व्यभिचारग्रहे तदवच्छिन्नस्य तदवच्छिन्ने हेतुत्वाग्रहेऽपि तदाश्रययोर्हेतुहेतुमद्भावग्रहस्याविसोधात् ।

अत एव यानं विनापि दानात्स्वर्गज्ञानेऽपि स्वर्गजनको याग इति धीः स्वर्गत्यसामानाधिकरण्येन यागजन्यत्व विषयीकरोति, तदिदमाह—#ननु तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं चेति# । यदि च कार्यकारणभाव एव न गृह्यते तदा न तु हेतुत्वं कार्यत्वं येत्येष शूयात् । न चैवं वह्नित्वावच्छेदेन व्यभिचारग्रहेषु वह्नित्वसामानाधिकरण्येन शास्त्रमज्जन्त्यं गृह्यतामिति वाच्यम् । ग्राहकाभावात् । अत्र चार-

णिमण्यभाववतीत्यादिना ग्राहकस्योक्तत्वात् । न चैवं तृणनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयत्वं गृह्यत इत्येवास्तु किं तदवच्छेदकरूपवत्त्वपर्यन्तेनेति वाच्यम् । अप्रिमविनिगमकगधेपणस्य सामान्यतावच्छेदकग्रहं विनाऽनुपपत्तेः । सामान्यतो दृष्टावतारं विना परिशेषानुदयादिति । यत्तु

सप्तम्यधिकप्रत्यक्षज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वज्ञानमात्रव्यकामिति तद्विषयं विना न कार्यकारणभावग्रहः प्रत्यक्षेण, अत एव न शाब्दस्वर्गजनकत्वज्ञानप्रतिबन्धीति । तत्र । इयं वह्निव्यक्तिस्तृणजन्येति प्रत्यक्षेण तद्व्यक्तिवोद्देश्यं भानात् । न च तस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन कार्यतावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । कार्यतावृद्धावच्छेदकत्वस्याप्यमानात् । माने वा तदंशे भ्रमत्वेपि कार्यतांशे प्रमात्वादिति ॥

(वि०) अथ तृणारणिमणीनामभावत्रये न कार्य-
मभावत्रयाभावे कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अभाव-
त्रयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति न व्यभिचारः

अभावाभावस्य भावपर्यवसन्नत्वादिति चेत् । अभाव-
त्रयाणामभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽन्य एव उत
तृणादि प्रत्येकमेव । आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति किमा-
यातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य नाराणिमण्यभा-
वाभावत्वं तदुभयापत्तेः । एतेनाभावत्रये न कार्यं तद-
भावे कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य का-
रणत्वग्रह इति परास्तम् ।

(प्रका०) *अन्य एवेति । अभावत्रयप्रतियोगिको द्वास्यप्रतियो-
गिताक इत्यर्थः । *अभावस्येति* । तथाच तृणोत्कर्षेण बहुशुक्लोपि न
स्यादिति भावः । *एतेनेति* । तृणस्य तदुभयत्यापत्त्यर्थः । पूर्वं मि-
लितानां तृणादीनामभावत्रयाभावत्वेन हेतुत्वमाशङ्कित इदानीं तु प्रत्येक-
स्येति न पौनरुक्त्यामित्याहुः ।

(चि०) स्यादेतत् । मा भूत् सहजशक्तिराधेयशक्ति-
स्तु स्यादेव, तथाहि व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र कालान्तरका-
र्यानुकूलोऽस्तीन्द्रियोऽतिशयः प्रोक्षणजन्योऽस्तीत्युभय-
वासिसिद्धम् । स व्रीहिसमवेतो न वेति संशये व्रीहिनिष्ठ
एव वाच्यः, कथमन्यथा प्रोक्षितानामेव तेषां कालान्तरे-
ऽवघातादौ विनिर्घोषः । न च मन्त्रादिसहकृतत्वमेव
व्रीहियु विशेषः, तेषां चिरध्वस्तत्वान् ।

ननु कथं प्रोक्षितस्यैवावघातादौ अन्यथाः 'व्रीहीनव-
हन्तीति' श्रुतेस्तन्मात्रान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथ 'व्रीहिभिर्वि-
जेत' 'व्रीहीन् प्रोक्षन्ति' 'व्रीहीनवहन्ति' 'पुरोडाशैर्विजेते'त्य-
त्र यथा पुरोडाशे पकृत्यपेक्षायामवहतव्रीहीणामवयवा-
नुवृत्तिद्वाराऽन्वयः, प्रोक्षणे च यागार्थमुपलक्ष्यव्रीहीणां, त-
थाऽवघाते व्रीह्याकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयः, याधकं
यिना शब्दानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्, "व्यक्ति-
यपनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति" न्यायात्, अन्यथा

प्रकरणादिसन्निहितत्यागे तदन्यसन्निधिकल्पने गौरव-
मिति चेत् । न, तर्हि एकस्य द्वयं यत्र प्रोक्षणं तत्रावघातो न
तु प्रोक्षणविशिष्टे, यत्र रूपं तत्र रस इति वत्, तथा च
प्रोक्षणस्य शब्देन कालान्तरकार्यजनकत्वाऽवोधनात् कथं
तन्निर्वर्णार्थमतिशयकल्पनम् । “प्रोक्षिता व्रीहयोऽवघाताय
कल्पन्त” इति वाक्यशेषात् प्रोक्षणविशिष्टस्यावघाते का-
रणत्वयोध इति चेत् । अस्तु तावदेवम्, तथापि प्रोक्षिता
इत्यत्र भूते कानुशासनादतीतप्रोक्षणे व्रीहावघाता-
न्वयः, तथा चावघाते प्रोक्षणध्वंसः कारणं न तु प्रोक्षण-
मिति चेत् ।

मैवम् । प्रोक्षणमवघातजनकं प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमा-
नत्वात् अवघाते व्रीहिवत् । न चासिद्धिः, अप्रोक्षितेऽव-
घाताभावादवश्यमवघातार्थं प्रोक्षणोपादानात् । न च
प्रोक्षणध्वंस एव व्यापारः प्रतियोगिनोऽहेतुत्वापातात्, अ-
न्यथा यागादेरपि तथा स्यात् । फलस्य च नियतसमयोत्प-
त्तिकत्वमपूर्ववत् स्वभावादेव भविष्यति । न च प्रोक्षि-
ता व्रीह्यस्तथा, निरन्वयध्वस्तत्वेनोपलक्षणस्याहेतुत्वात् ।
कुरूणां क्षेत्रमित्यत्र तु कुरुज्ञानस्येतरव्यावृत्तक्षेत्रज्ञव्यव-
हारजनकत्वं न तु कुरोः, अन्यथा यागोपलक्षितो यज्वै-
ष स्वर्गं फलिष्यति किमपूर्वेण । न च देवदत्ताद्यश-
रीरं देवदत्तविशेषगुणजन्यं जन्पत्वे सति तद्भोगसा-
धनत्वात् तस्मिन्निमित्तस्रग्वादिति तत्सिद्धिः, जन्मान्तरीयै-
रदृष्टजनकत्वाभिमतैर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सिद्धसाधनात् । त-
स्मात् प्रोक्षणादयो भावभूतमतिशयजनयन्त एव काला-
न्तरभाधिकार्यजनकाः प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात्
रोगचिकित्सायत्, स चातिशयो लाघवात् फलसमा-

नाधिकरण इति व्रीहिनिष्ठ एव, तेन तत्समवहितत्वं व्रीहेः साक्षात्सम्बन्धात् पुरुषनिष्ठत्वेन च व्रीहिणो साक्षात्सम्बन्धाभावात् परम्परासम्बन्धे गौरवात् न साक्षात् व्रीहिसमवहितत्व स्यात् । किञ्च यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तदनुकूलमतिशय जनयति रोगचिकित्सावत् । अथ प्रोक्षणपुरुषसमवेतातिशयजनक कालान्तरभाविकार्यजनकत्वे सति विहितत्वात् यागवत्, अन्यथा विधिविरोधादिनि चेन्न । कृपिचिकित्सादिना व्यभिचारात् अप्रयोजकत्वाच्च तेन विनापि विधिसम्भवात् । अस्तु वा सकलव्रीहिनिष्ठ एक एव । न चैकव्रीहिनाशे तज्ज्ञाशापत्तिः । किञ्चिदाश्रयनाशस्य वृक्षादाविव कार्यानाशकत्वादिति ।

(प्रका०) उभयसिद्धत्वमवस्थापयति *कथमिति* । तदस्थसाह-
नन्विति । अवघातन व्रीहेर्नष्टत्वात्तदवयव पुरोडाश न भवतीत्यन-
वाह—*अवयवेति* । *नन्विति* । तथाच तद्यापारत्वेनातिशय-
कल्प्य इति भावः ।

तदस्थशङ्का परिहरति *भवमिति* । भ्रमेणोपादीयमानेऽवघाता-
जनने व्यभिचारादाह *प्रमाणत इति* । न-वकारण कारणकारणे-
व्यभिचारः । न च कारणाकारणसाधारणमनुकूलत्वमात्र साध्यं तदपि
मध्यपत्तिघटितमित्यतिशयसिद्धिमिति वाच्यम् । एव हि जनकीभूतव-
सज्जनकत्वेनापि साध्यस्य चरित्वाद्यत्वे प्रतियोगित्वात् हेतुत्वापत्तेरिति च
स्यमाणविरोधादिति चेत् । न । वेदमूलकावघातोद्देश्यकापादानाधिपय-
त्वादिति विशेषध्यायैव साधनादिति । वस्तुतो व्यक्तिवचनान्यायेना-
वघाते प्रोक्षितव्रीहेरन्वये प्रोक्षणस्य बाधकं विना विशयणत्व नोपल-
क्षणत्वमिति । *प्रतियोगिन इति* । अभावतःप्रतियोगिनोरेकत्राजनक-
त्वादित्यर्थः । व्यापारविनैव प्रोक्षणस्यावघातजनकत्वमस्त्विति शङ्कते
न चेति । *अहेतुत्वादिनि* । प्रोक्षणस्य च हेतुत्व साधितमिति
भावः । ननु यद्युपलक्षणमतीतमननक तदा तदा व्यावृत्तपुण्यादिकं न
स्यादित्यनवाह *कुरुणामिति* । नन्विति यद्युपलक्षणतद्भागसाधनत्वपि
द्रष्टव्यम् । अथवा नाधनवैकल्यापत्तेरत्यवधयम् । *ज-मान्तरां परि-

तिः । अतीतोपलक्षणस्यापि जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः । एतावता
 ध्वंसातिरिक्तं व्यापार सिद्धमुपसहयति *तस्मादिति* । प्रमाणत इति* ।
 कार्यापेक्षया विरध्यस्तत्वे सतीति विशेषणम्, तेन साक्षाज्जनके न व्यभि-
 चारः । अतिशयस्य भावत्वं च पक्षधर्मतावलम्ब्य न तु साध्यतावच्छे-
 दकप्रविष्टम्, तेन विध्वंस्यंसद्वारा समाप्तिलाघने मंगले मिथ्याज्ञानध्वं-
 सद्वारा मुक्तिसाधने तस्यज्ञाने वा न व्यभिचारः । नन्वस्त्वतिशयः पुरु-
 पसमवेत एव, तथाच नाधेयशक्तिलिखित आह *स चेति* ।
 संस्कारत्वेनेति । नचैवमनेकधीह्युपादाननस्थादिति वाच्यम् । होमा-
 दिनिर्वाहार्थं तदुपयोगात् । ननु यत्र किञ्चिदवयवनाशात्सकलव्रीहिना-
 शेन यण्डव्रीहिणामुत्पत्तिस्तत्र का गतिरित्यस्वरमादाह *अस्तु वेति* ।
 किञ्चिदिति । यावत्प्रत्यभिज्ञ वस्तुस्थितिरिति स्वमतायष्टमेनेदम् ।

(वि०) उच्यते । अतिशयग्राहकमानाल्लाघनसह-
 कृतात् स एक एव सिध्यति न नाना पुरुषनिष्ठश्च ।
 तथाहि प्रोक्षणमपूर्वजनकं दृष्टद्वाराभावे सति काला-
 न्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् यागतद्वयत्, कृ-
 प्यादौ दृष्टद्वारसम्भवात् न व्यभिचारो न वाऽप्रयोज-
 कत्वम् । यागदानहोमादितदद्धानामपूर्वजनकत्वे दृष्ट-
 द्वाराभावे सति कालान्तरभाविकार्यजनकतया विहि-
 तत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् अन्यस्याननुगमात् । न च यो-
 यद्गतफलार्थितया क्रियते स चायकं विना तद्गतमेव
 तदनुकूलं फलं जनयतीति नियमः, शत्रुवधमुद्दिश्य
 प्रवर्तिते श्वेनयागादौ व्यभिचारात् विपक्षे बाधकाभा-
 वाच्च । नापि यद्गुद्देशेन यत् क्रियते न तत्रात्र भाविका-
 र्थानुकूलानि शयजनकमिति व्याप्तिः हविस्तयागादिभि-
 र्व्यभिचारात् ।

ननु प्रोक्षितव्रीहिणाऽदृष्टस्य जनितत्वात् चर्हिष-
 इव पुनरुपयोगान्तरं स्यात्, विनियुक्तविनियोगविरोधात्
 उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमुपादीयेनाऽविशेषात् । न ।

“व्रीहीनवहन्ती”त्यत्रोक्तन्यायेन प्रोक्षितस्यैव व्रीहेरन्वयान् । विधेर्दुर्लभत्वत्वात् । यथा “वर्हिस्तृणोति” ‘वर्हिपि ह विरासादय”तीत्यत्र ।

यद्वा विचित्राः सस्काराः केचिदुद्देश्यसहकारिण एवाग्रिमकार्यकारिणः । यथाऽभिचारसस्कारो य देहमुद्दिश्य प्रवृत्तस्तदपेक्ष एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःखजनयति, तथा प्राक्षणसस्कारा अपि उद्देश्यव्रीहिसहकृता एवाग्रिमकार्यकर्तारः । यथा च कारीरीजनितसस्कारा धारपुरुषसयोगाज्जलमुचामदृष्टसमवधान तथा प्रोक्षणजन्यादृष्टवदात्मसंयोगाद्ब्रीहीणामुत्तरक्रियाविशेषाः, कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्फलाभावस्तुत्य एव । आगमिकत्वात्चाण्डालादिस्पर्शस्याहवनगियादिसस्कारनाशकत्वश्रुतेर्व्यधिकरणस्याप्यपूर्वनाशकत्वम् । धर्मनाशे कर्मनाशापारगमनवत् निषिद्धकीर्तनवच्च । किञ्च प्रोक्षणजन्यातिशयो व्रीहिनिष्ठो न नाना, आत्मवृत्तेरेकस्मादप्युक्तन्यायेन कार्योपपत्तेः । नाप्येकः, एकद्वित्राश्रयनाशानां प्रत्येकमननुगमेन कार्यनाशे आश्रयमात्रनाशस्य जनकत्वादेव व्रीहिनाशेन तन्नाशादपरप्रोक्षितव्रीहीणामनन्वयापत्तेः । अथ “व्रीहीन् प्रोक्षती”तीप्सितद्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागित्वव्रीहेरेवावगम्यते, न चापूर्वस्य व्रीहिवृत्तित्वम्, साक्षात्सम्बन्धस्यैवौत्सर्गिकत्वादिति चेन्न । धात्वार्थतावच्छेदकसयोगेन व्रीहिकर्मतोपपत्तेः । न च सयोगावच्छिन्न एव व्यापारविशेषः प्रोक्षणार्थः, तथा च कथं प्रोक्षणसाध्यतयाऽन्वय इति वाच्यम् । सयोगस्योपलक्षणत्वेनापदार्थत्वात्, अन्यथा ग्राम गच्छतीत्यादौ का गतिः, का वा “सक्तून्

प्रोक्षती"त्यादौ, तत्राधेयशक्त्यभावात् । किञ्च घटं सा-
क्षात्करोतीत्यादौ क्रियाजन्यसंस्कारादीनां घटवृत्ति-
त्वात् संस्कारस्य स्वरूपसम्बन्धेन घटवृत्तित्वं, वह्निम-
नुमिनोमीत्यादिवत्, प्रयोगसाधुरेव वा द्वितीयेति यदि,
तदा प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु । अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न
यजमानादृष्टं पूज्यत्वप्रयोजकं, भोगादिना तन्नाशेऽपि पू-
ज्यत्वात् तत्सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शेनापूज्यत्वात् अ-
न्यधर्मप्रत्यन्वधर्मस्यानुपयोगाच्च । न च प्रतिष्ठाध्यंसस्तथा,
तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेः । तस्मात्
प्रतिष्ठाजन्याऽस्पृश्यस्पर्शादिनाऽपि प्रतिमादिनिष्ठा श-
क्तिरभ्युपेयेति चेत्, प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवता-
मन्त्रिधिरहङ्कारममकाररूपः क्रियते, स्वसादृश्यदर्शिन-
श्चित्रादाधिव ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात् । अस्पृ-
श्यस्पर्शादिना तु तन्नाशः । अचेतनदेवतापक्षे च यथा-
र्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यास्पृश्यस्पर्शादिविरहसहकृतस्य
तथात्वं "प्रतिष्ठितं पूजयेदिति" विधिवलात्तन्मतिः स-
न्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तत्राधेयशक्तिवदपूर्वान्तरं
जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाश्रयस्य पूज्यत्वम् अस्पृश्य-
स्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमिस्पाहुः ।

(प्रका०) यद्यप्यतिशयस्यैकत्वेनैव पुरुषनिष्ठत्वं सिध्यति । अन्यथा
लाघवेनाश्रयनाशमात्रस्यैव कार्यानाशप्रयोजकत्वेनावयवनाशात्तन्नाशा-
दुद्योगान्तराणामुपयोगो न स्यात्तथापि प्रकृतान्तरमाह *तथाहीति* ।
दृष्टद्वारेति । अत्र धर्मजनकत्वं साध्यम्, निविद्ध कर्मणि व्यभिचारवार-
णाय विहितत्वादित्युक्तम् । प्रायश्चित्ते व्यभिचारवारणाय कालान्तरस्या-
दि । ननु दृष्टद्वाराभावे सतीत्यस्यादृष्टान्तराभावे सतीत्यर्थः, तथा
चासिद्धिः, परमते शक्येरेव द्वारत्वात् । न च प्रत्यक्षद्वाराभावे सती-
ति तदर्थः । औपश्रयानादौ व्यभिचारात् । न च तत्र विदितत्वाभावादेव

न व्यभिचार इति वाच्यम् । आयुर्वेदेन तस्यापि विहितत्वादिति चेत् ।
 न । शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रप्रयोज्यधीविषयद्वारेतरद्वारस्य दृष्टद्वार
 पदेन विवक्षितत्वात् । न चौपधादौ व्यभिचारः । तदीयधातुसाम्यादि
 रूपातीन्द्रियद्वारविशेषे शब्दानुपजीविप्रमाणसम्भवादिति वाच्यम् ।
 अन्यव्यतिरेकादिमूलकप्रमाणस्यापि कदाचित्तत्र प्रसरादिति भावः ।
 कृष्यादाविनि । न च विहितत्वाभावादेव न व्यभिचार इति वाच्यम् ।
 प्रत्येकवर्णोपायविभागाविधिना वैश्यस्य कृषिविधिनादिति भावः । *श-
 तुवधमिति* । एतच्च परमते । अस्मन्मते श्येनापूर्वस्य शशुनिष्ठत्वमेव
 फलोपपादकमपूर्वं फलाश्रये कल्प्यत इति वक्ष्यमाणयुक्त्या तथा व्यव-
 स्थितेः । अत एव गयाध्राद्धापूर्वस्य पितृनिष्ठत्वम्, पञ्चमटीकार्या तथा
 विभावनाच्च । स्वमतेन दोषमाह *विपक्षेति* । न च फलसामाना
 धिकरण्ये लाघवमेव विपक्षबाधकमिति वाच्यम् । नानात्वगौरवेन त
 द्लाघवनादरादिति भावः । *हविस्त्यागेति* । बह्व्युद्देशेन हविस्त्या-
 ज्यते, न च तत्रातिशयो जन्यते इत्यर्थः । न च पक्षौ तदनुकूलसंयोगो
 जन्यत एवेति वाच्यम् । एव हि प्रोक्षणेनापि ब्रीहौ जलसंयोगजननात्
 सिद्धलाधनादिति भावः । पुरुषसमवेतातिशयस्य परम्परासम्बन्धेन
 स्वरूपसम्बन्धेन साक्षादेव वा ब्रीहिनिष्ठत्वस्याप्युपपत्तेर्नातिरिक्तप-
 दार्थकल्पनमिति तत्त्वम् । अथोत्पन्नतरवज्ञानपुरुषकृतप्रोक्षणेन दोषा
 भावाददृष्टानुत्पादे शक्तिसिद्धिरिति चेन्न । तत्र फलानुत्पादात् । लो-
 कसङ्गद्वार्य तदाचारणादिति भावः । *बर्हिष इति* । बर्हिर्यागस्ये
 त्यर्थः । यथा तस्य जनितादृष्टस्य न पुनरुपमोगान्तरं तथा ब्रीहेर-
 दृष्टजननोपगमे तन्न स्यादित्यर्थः । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् । यथा
 बर्हिस्तृणाति इत्यादिविधिवलात्तस्य पुनरुपयोगस्तथाऽन न स्यादित्यर्थः ।
 उक्तन्यायेनेति । व्यक्तिवचनन्यायेनावघाते प्रोक्षितस्यैवान्वये सर्व-
 मिदमविरुद्धमिति भावः । ननु पुरुषे पातित्पाद्विदोषेणादृष्टोत्पद्यते
 इति अगत्या ब्रीहिनिष्ठातिशय-स्त्रीकार्य इत्यन आह *कर्तृकर्मति* ।
 एवं हि ब्रीहिनिष्ठोपि स न स्यादित्यर्थः । पुरुषनिष्ठत्वे साधकमुक्त्वा
 ब्रीहिनिष्ठत्वे बाधकमाह *किञ्चेति* । *कार्येति* भावकार्येत्यर्थः ।
 स्थाधयेति । स्थसमवाधिकारणेत्यर्थः । एवञ्च किञ्चिदाधयनाशे
 वृक्षादिनाशे प्रत्यभिज्ञानस्य तज्जातीयत्व विषय इति भावः । *संयोग
 स्येति* । ननु फलस्योपलक्षणत्वे तत्तद्व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्घत्वे त्य-
 ज्जिगम्योः पर्यायतापत्तिः । भयच्छेदकीभूतयोः फलबोधिभावसंयोगयो
 र्धात्यर्थाप्रवेशे रारम्भस्यैवोभयधारयर्थत्वात्, कर्ममात्रस्यैवोभयजन-

कत्वेन पतनादियदपान्तरजानिमादायाप्यर्थमेदस्य दुरुपपादत्वादिति ।
अत्र वदन्ति । व्यापारे उपलक्षणीभूतस्यापि फलस्य प्रतीतौ विशेष
णत्वमेव । इष्टसाधनताविधिपक्षे क्रियोपलक्षणस्यापि इष्टस्य ज्ञानविशे
पतायत् । तदत्र फलविशिष्टा व्यापारा यदि वाच्यस्तदा शब्दात्फलवि
शिष्टव्यापारधीरपरथा फलोपलक्षितव्यापारधीरिति उभयथापि फला
शेषि शक्ति क प्रतीत्य विशेषो येन पर्यायना । विशेषणत्वे प्रकृते कर्म
त्वानुपपत्तिरिति । अस्तु वा प्रोक्षणजन्यापूर्वस्य साक्षात्स्वरूपसम्बन्धे
नैव प्रीहिकर्मत्व, साक्षाद्दीजन्यसंस्कारविषयतया घटादीनामिव, एवञ्च
व्याप्यसंस्कार्यकर्मणो भदोप्युपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह *किञ्चेति* ।
अह्निमिति । न ह्यत्र कर्मणि ऋतीया, अनुभितौ बह्वेकारकत्वात्,
कर्मणश्च कारकविशेषत्वात् । किन्तु साधु विभक्तिस्तथात्रापीत्यर्थः । *न
चेति* । प्रतिष्ठित पूजयेदिति निष्ठास्वरसादिति भावः । तत एव-तत्स
त्वेपि चाण्डालादिस्पर्शनापूज्यत्वादेवेत्यर्थः । देवताचैत-यपक्षमाल्प्य
परिहरति *प्रतिष्ठाविधिनेति* । *अहङ्कारेति* । अहमियं प्रतिमा म
मेद शरीरमित्यादिज्ञानरूप इत्यर्थः । तन्निवद ज्ञान विषयवाधाञ्जान्त
स्यात्, न च तत्सम्भवति, विशेषदर्शनादित्यत आह *स्वसादृश्येति* ।
तथाच विशेषदर्शन सत्यप्याहार्यभ्रमोऽयमित्यर्थः ।

(चि०) वगन्तु द्रूमः । प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधि-
वाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्व न बोध्यते, किन्तु भूतार्थे
क्तानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्व बोध्यते, तथा च प्र
तिष्ठाध्वस प्रतिष्ठाकालीनपावदस्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगि-
कानादिकालससर्गाभावसहित पूज्यत्वप्रयोजकः स च
प्रागभागेऽत्यन्ताभावश्च क्वचित् । कामिनीचरणाभिघा
तदोर्दादिभिरशांकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्ति
मिद्धिः, समर्थविशेषावच्छिन्नचरणदाहदादिसयोगध्वंस
स्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताद्याकृष्टभागान्तरजनि
तवृक्षादेव वा तदुपपत्ते, कालान्तरे पुष्पाशुत्कर्षात् वृ
क्षावद्यवोपचयावह्वयम्भायेन वृक्षभेदावश्यकत्वात् । ना
पि तात्रकास्यादावस्तु भस्मसयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आ
धेयशक्तिः, तत्प्रयोगध्वंसस्य सयोगसमानकालीनास्पृ

इपस्पर्शादिप्रतियोगिकपावदनादिससर्गाभावसहितस्य
शुद्धिपदार्थत्वात् ।

भस्मादिसयोगजनितः कांस्याद्युपभोक्तृनिष्ठः सं
स्कार एव शुद्धिरित्यन्ये ।

(प्रका०) ननु देवताया सर्वज्ञत्वाभावेन व्यासङ्गदशाया व्यवहि
तनानादेशे प्रतिष्ठाया कथमद्वकारमकारौ सस्कारौ सस्कारनाशे वा
कथं पूज्यत्व कथं वा ज्ञानसस्कारयोरनुगतया पूजाप्रयोजकत्वमिति
प्रथमकल्पानुपपत्तिः । यत्र च व्यासङ्गवत्तत्र प्रत्यभिज्ञानं तत्र प्रतिष्ठि
तप्रतिमापूजापि निष्फला स्यात् । प्रतिष्ठित पूज्यदित्यादिना च प्रति
ष्ठायास्तदूर्ध्वसस्य वा हेतुत्व बाध्यते न तत्प्रत्यभिज्ञानस्यापीति द्वितीय
कल्पानुपपत्तिः । दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तिरिति तृतीयकल्पा
नुपपत्तिरित्यस्वरसादाह—*वयं त्विति* । ननु यत्र प्रतिमाया प्रतिष्ठा
जाता दैवात्किञ्चिदवयवनाशाद-या प्रतिमा जाता तत्र प्रतिष्ठाकूप
प्रतियोगिनोऽवृत्तस्तद्धसस्यापि न वृत्तिः, प्रतियोग्यधिकरण
एव ध्वंसस्य वृत्तः, तथाच तत्पूजा निष्फला स्यात् । न चेष्टाप-
त्तिः आचारविरोधात् । अन्यथा एतच्छुद्ध्या कस्यापि प्रवृत्तिर्न
स्यात् । न च तत्प्रतिमावृत्तित्वेन ध्वंसस्य न प्रयोजकत्व किन्तु
स्वरूपेण तच्च तत्रास्त्येवेति वाच्यम् । एव हि तद्धसस्य प्रतिमान्तर
पूज्यत्वप्रयाजकतापि स्यादविशेषादिति चेत् ।

अत्राहुः । इयं प्रतिष्ठितेति बुद्धे खण्डप्रतिमायामपि प्रमात्वव्यव
हारात्तद्धसस्य तत्रापि वृत्तिरेव । प्रतिमा-न्तरे च तदभावात्तदभावः ।
अत एव प्रोक्षितमाहीणा यत्किञ्चिदवयवनाशाद्येऽपि खण्डमाहीणा
मुपयाम । सस्कृता एते ग्रीहय इति प्रतीत्या तत्रापि पुरुषसमवेतस-
स्कारसम्बन्धसिद्धेः । अन्यथा सर्वमिद् तत्रापि तुल्यमिति । *प्रति
ष्ठाकालीनेति* । अत्र स्वसमानाधिकरणेत्यपि विशेषण-त्वेन तत्प्रतिष्ठा
कालीनप्रतिमा-न्तरास्पृश्यस्पर्शप्रागभावाभावेन यावदूर्ध्वाभावात्पूज्यता
पत्तिः । ननु प्रतिष्ठोत्तरमपि पूज्यता न स्यात्प्रतिष्ठापूर्वकालीनास्पृश्यस्पर्श
शान्ना जाततया तत्प्रागभावाभावादित्यत आह प्रतिष्ठाकालीनेत्यभाव
विशेषणम् । नन्वेकस्पर्शान्तरमग्निस्पर्शप्रागभावसत्त्वात्पूज्यता स्यादि
त्यत आह *यावदिति* । आदिपञ्चमयवविभागादिपरम् । स्फुटितप्र
तिमाया अप्यपूज्यत्वात् ।

न-यनादिससर्गपदमत्रात्किञ्चि करमिति चेत् । अत्राहुः । तावदभा

वसहितप्रतिष्ठाध्वंसस्य हेतुत्वे तावदभावा अपि हेतव इति धुवम् । तथा चानादित्वानन्तर्भावे साद्यभावानामपि जनकत्वमिति यद्गुणां जनकत्वे गौरवमित्यद्यजनकत्वे लाघवेन सादिव्याधत्तनार्थमभादिपदोपादानम् । एवमन्योन्याभावव्याधत्तनार्थं संसर्गपदम् ।

अन्ये तु प्रतिष्ठाकालीनत्वेन प्रतिष्ठोत्तरकालीनत्वं विवक्षितम्, तदपि स्पर्शादिविशेषणं न त्वमावविशेषणम् । एवं प्रतिमायामस्पृश्यस्पर्शो जातेपि तद्धंसाद्योन्याभावनादाय पूज्यतापत्तिः । प्रतिष्ठोत्तरकालीनां यावदस्पृश्यस्पर्शानामभावस्य तत्र सत्त्वात्, अभादिपदसंसर्गपदोपादाने तु नोक्तदोषः, तस्मिन्नास्पृश्यस्पर्शव्यक्तेरेवानादिसंसर्गभावस्य तत्रासत्त्वात्, अत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्, प्रागभावस्य प्रतियोगितद्धंसासमातकालानित्यादित्याहुः । *समयविशेष इति* । स च विशेषः कार्यकोशयो पदनन्तरं पुष्पमित्यर्थः । नन्वेवं चरणसंयोगस्य कारणोभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, चिरसमयव्यापिसंयोगे सति पुष्पास्तुत्पत्तापत्तेरित्यपरितोषादाह—*चरणेति* । *तत्संयोगेति* । अन एवाग्लादिसंयोगो जलक्षालनेनापनीयत इति भावः ।

सस्कार एवेति । धर्मविशेष इत्यर्थः । अन्ये त्वित्यस्वरसौझावनम् । तद्वीजं तु दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाश इति ।

(चि०) अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यधायपनायकः तत्तन्मन्त्रदेवतासन्निधिरेव वा । कलमयीजादीनामापरमापवन्तभङ्गे तत्र चावान्तरजात्यभावे नियतकलमजातीयादिसिद्धिरपि परमाणुपाकजविशेषादेव, कार्यवृत्तिरूपादिसजातीयस्य पूर्वरूपादिविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरुभयसिद्धत्वात् । यथाहि कलमयीजं यवादेर्जात्या व्यावर्त्यते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव । एवं माघकर्पणजनितान् परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमन्तिकशास्योत्पत्तिः । एतेन लाक्षारसावसेकादयो व्याख्याताः । निमित्तविशेषजनितपाकजातत्फलाविशेषः यथा हारतिमांसं हरिद्रानलसाधितमुषयोगात् सद्यो

व्यापादयति नान्यथा सश्रितमित्यादि । यत्र च तोष-
तेजोवायुषु न पाकजो विशेषस्तत्रोद्भवानुद्भवकठिनत्वा-
दयो विशेषास्तत्तदुपनायकादृष्टविशेषादेव । तुलादौ चा-
धिवासपूर्वकतुलारोहणसामग्री तुल्यस्य सत्यासत्यप्रति-
ज्ञत्वसाहिता प्राचीनधर्माधर्मफले तज्जगभङ्गौ जन-
यति । यद्वा अहं निष्पापः पापवान् वेति तुलाधिरूढाभि-
शस्तज्ञानविशेषसाहिता सा तथा, तदाहुः---

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपुरुषः । इति ।

अथ वा प्रतिज्ञाशुद्ध्यशुद्धी अपेक्ष्य तथा धर्मानर्मा
जन्येते ताभ्याश्च जपपराजयौ, सत्यासत्यप्रतिज्ञाभि-
शस्ततुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वेनार्थतो विधिनिषेधात्
“अभिज्ञास्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदसत्य-
प्रतिज्ञो न तुलामारोहेदि”ति श्रुतेरुक्तपनात् । यद्वा
तथा देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्मानुरूपं लिङ्गमभि-
व्यञ्जयन्ति ।

(प्रका०) *समयविशेषेति* । न चैवं यागेऽप्यपूर्वं न कल्प्यामिति वाच्य-
म् । तत्र विधिना कार्यकारणभावबोधनात्, अत्र तु न तथेति भावः । पा-
कजविशेषे मानमाह *कार्येति* । ननु बीजापुरादौ लाक्षाद्यवसेका-
त्कुसुमारुण्यं दृश्यते तत्र लाक्षारसस्य गलितत्वाच्च कालान्तरीयकुसु-
मारुणिमहेतुत्वं न वा स्वल्पान्तस्मात्तादृशगुणकर्मस्तथा च तत्प्रयोजकत्वे-
नाधेयशक्तिः स्वीकार्येत्यत आह *एतेनेति* । *इत्यादीति* । “दश-
रात्रोपितं कांस्ये सर्पिश्चापि विषायत” इत्यादि पदग्राह्यम् । कठिनत्वं
तु तोषे प्रतिषेद्धवत्वमित्यर्थः । तुलादौ तुलाविधिजन्यार्माधेयशक्ति
जयादिप्रयोजिकामाशङ्क्य निराकरोति *तुलादाविति* । तुल्यस्य-
तुलनीयस्य । ननु तुलादिसामग्याः क्षणिकतया कालान्तरमाविजया-
दिजनकत्वानुपपत्तिः पापिनोऽपि सभाक्षोभादिना, पापवत्त्वज्ञानाभावे
निष्पापत्वधमे वा गङ्गानुपपत्तिश्चेत्यद्येराह *अथवेति* । तथा-तु-
लाधिरोहणसमग्या । ननु दृष्टद्वारेणैशेषपक्षावदृष्टकल्पनानुपपत्तिः,
लौकिकक्रियाया अपीष्टानिष्टफलकत्वेन तुलाधिरोहणेन श्रुत्युक्तपनासं-

भवञ्चेत्यपरिनोपादाह । *यद्येति* । अयं पापी निष्पापो वा तुलारूढ इति ज्ञानमेव तज्जन्यसंस्कारो वाऽत्र सन्निधिरित्यर्थः । *ताद्येति* । देवता इत्यर्थः । *लिङ्गमिति* । नमनोभ्रमनादिकमित्यर्थः ॥

(चि०) कस्तर्हि शक्तिपदस्यार्थः ? कारणत्वम् । तच्च स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् ।

(प्रका०) *स्वस्वेति* । अत्र यत्र कार्यस्य घटादेरभावस्तत्र दण्डादेरभाव इति दैशिकी व्यापकता, कालिन्यां तु सामग्रीकाले व्यभिचारात्, एतच्च दण्डसद्भावेपि चक्राद्यभावेन कार्याभावे व्यभिचार इति तद्धारणाय कार्याभावं विशिनष्टि संपत्तावित्यन्तेन । स्वैतरसकलसंपत्ताविति कृतेऽप्रसिद्धिः, दण्डेतरसकलमध्यपातितानां चक्रभ्रम्यादीनां संपत्तौ घटाभावाप्रसिद्धेरित्यत उक्तं स्वव्याप्येति । चक्रभ्रम्यादीनां च दण्डसमवधाननियतत्वेन दण्डव्याप्यतया तदितरसंपत्तिकालीनकार्याभावप्रसिद्धेर्नोक्तदोषः । एतेन यत्र स्वं स्वव्याप्यमप्यस्ति तत्रापि तत्सम्पत्तिरस्तीति तत्र कार्याभावाप्रसिद्धिरेवेत्यपास्तम्, काचित्कतादृशाभावप्रसिद्धैव व्यापकत्वनिर्वाहात् । ननु तदितरसकलपदं तदितरकारणपरं तदितरमात्रपरं वा ? आद्ये आत्माश्रयः । अन्त्येऽसम्भवः । घटाशुत्पत्तौ येमादिसमवधानाभावादिनि चेत् । न । कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वसकलस्य विवक्षितत्वात् । कार्यनियतपूर्ववर्तिसकलस्य विवक्षितत्वाद्वा । कार्यत्वं च प्रागभावप्रतियोगित्वम् । न चान्यथासिद्धे दण्डरूपादावतिव्याप्तिः, तत्र स्वस्वव्याप्येतरदण्डादिसकलसंपत्तौ कार्याभावाभावेनोक्तरूपाभावात् । वस्तुतो नान्यथासिद्धत्वमत्रापि देयम्, अतो नोक्तदोषः । अन्यथा कुलालपित्रादौ प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । चक्रभ्रम्यादीनां चक्रव्याप्यत्ववत्कुलालादीनां तद्व्याप्यत्वात् । यत्स्वदं कारणसामान्यलक्षणं तथा च कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वेपि कुलालत्वेन तस्यापि घटजनरूपाऽतिव्याप्यभावः । न च कुलालपितृत्वेन जनकतापत्तिः । यस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तस्य हेतुत्वमित्येव लक्षणार्थत्वादिति । तत्र । दण्डचक्रादिजनके तथाप्यतिव्याप्यपरिहारात् । न हि तज्जनके दण्डावयवादी दण्डत्वादिसम्भवः । कुलालमात्रादौ प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । ननु स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ स्वसंपत्तौ च स्वव्याप्याभावप्रयुक्तकार्याभावव्यापकत्वाभावात्स्वभावस्यायुक्तमिदमिति चेत् । तत्सम्पत्तिकालीनकार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्वस्व-

व्याप्या-यतरक यस्य विषयितः प्रातः । यत्तु स्वासमवधानकालीनत्वमपि कार्याभावविशेषणम् अतः नास्त्यदोष इति । तत्र । आत्मादिहेताव्याप्ते । नन्वेवमप्यात्मादिहेताव्याप्तिरेव कार्याभावपति देशे काले वा तदभावाभावादिति चप्र । तत्समवधानसत्त्वपि तदभावस्य कवलान्वयित्वेन तत्रापि तत्सत्त्वात् । तद्याप्यस्याभावप्रतियोगित्वात्पतरगर्भलक्षणस्य तत्रापि सत्त्वाच्च । न चैवमाशाशस्य घटादिद्वतुतापत्तिः । अन यथासिद्धत्वेनैव धारणात् । तद्याप्येतरसकलसपत्तौ घटाभावाप्रसिद्धेय । आत्मादौ च स्वव्याप्यहृत्त्व-तरप्रत्यासत्त्वादि-व्यतिरकप्रयुक्तकार्याभावप्रसिद्धिसम्भवात् । अत एवात्मन कपालगात्ररप्रत्यक्षादिसम्बन्धेन घटकारणत्वम् । यत्तु पदवच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतुत्वकत्वम् । अस्ति चात्मत्वाच्छिन्नभावस्य ज्ञानाभावव्यापकत्वेऽपि गुणत्वावच्छिन्नाभावा प्रति समवायित्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापकत्वम् । अस्ति च दिक्कालयास्तरत्वावच्छिन्नभावस्याव्यापकत्वेऽप्याधाराद्येवभावत्वेन तदभावस्यापि कार्याभावव्यापकत्वमिति । तच्चिन्त्यम् । एकघटसत्त्वे घटत्वावच्छिन्नाभावाभाववदात्मरूपसमवायिसत्त्वे समवायित्वावच्छिन्नाभावासम्भवात् । यदि च कवलान्वयितया तदभावस्तदा आत्मत्वावच्छिन्नाभावोऽपि सुलभ एव ।

कच्चिन्नु जन्यगुणमात्र प्रति समवायितया कारणत्वेन तत्रापि तज्जातीयतयाकलक्षणसत्त्वादित्याहु । तदपि चिन्त्यम् । उक्तरीत्या समवायित्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया समवायित्वेन हेतुत्वमित्येव न स्यात् । अन्यथा प्रमेयत्वैव हेतुत्वापत्तौ तज्जातीयतया गुणादावतिव्याप्यापत्त । अत एव प्रमेयत्वादौ सामान्यप्रत्यासत्तिकरणे अव्याप्तिः, व्यतिरकाप्रसिद्धिरित्यपास्तम् । तत्रापि स्वव्याप्यव्यतिरकप्रयुक्तकार्याभावप्रसिद्धिसम्भवेना-यतररवगर्भलक्षणसत्त्वात् । अन्यथा स्वव्याप्याप्रसिद्धैव लक्षणासिद्धिः स्यात् । यत्तु जन्यसाक्षात्कार प्रति प्रत्यासत्तितया कारणत्व इन्द्रियप्रत्यासत्तित्वाप्येतरसकलसमवधाने इन्द्रियप्रत्यासत्तिव्यतिरके सति सकलसाक्षात्कारासत्त्वात्तज्जातीयत्वेन तत्सत्त्वाप्राप्त्याप्तिः, अत एवेत्थरज्ञानादौ नाव्याप्तिरिति । तत्र । पूर्वोक्तगत्या प्रत्यासत्तित्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तेन रूपेण हेतुत्वप्रतिष्ठा । न हि येन केनापि रूपेण तज्जातीयत्व वाच्यम् । अतिप्रसङ्गात् । किन्तु अव्यव्यतिरकप्रतियोगितावच्छेदकेनैव । न च प्रत्यासत्तित्व तथा, तदवच्छिन्नस्य व्यतिरकाप्रसिद्धेरिति । यद्यपि प्रागभावोऽप्याप्तिः, तदितरसकलसपत्तौ

कार्याभावाप्रसिद्धेः उत्पन्नस्य पुनरुत्पादेऽपि कार्यस्य सत्त्वात् । तथाप्युत्प-
त्तिविशिष्टकार्याभावो विवक्षितः, स च तत्राप्यस्ति । न चैवं गन्धं
प्रति रसादिप्रागभावानामपि हेतुत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनन्यथासि-
द्धत्वेनैव वारणात् । न च सर्व्यतरविधानयोः परस्पर कार्यकारणभावा-
पत्तिः, तदितरसकलसंपत्तिकालस्य तरसामग्रीकालत्वपर्यवसाने तत्का-
लीनपरस्पराभावव्यापकत्वात्परस्पराभावस्येति वाच्यम् । अग्रिमक्षण इति
विशेषणात् । तरसम्पत्त्यग्रिमक्षणे च कार्याभावाभावात् । यत्तु कार्यपदं
तदीयकार्यपरमतो नोक्तप्रसङ्ग इति । तत्र । आत्माश्रयात्, संपत्ताधि-
त्यन्तवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च दण्डावयवे घटाभावाद्यामिचारेणाव्यापकत्व-
मिति वाच्यम् । तत्र तत्रेतरसम्पत्त्यवच्छिन्नकार्याभावादित्येके । कार्याभा-
वयति यत्संसर्गावच्छिन्नयद्भावस्तत्संसर्गावच्छिन्नस्य हेतुत्वरूपत्वम् ।
अस्ति च घटाभावव्यापको यो दण्डसंसर्गाभावः स दण्डावयवेपीत्यन्ये ।
केचित्तु कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमित्यत्र यद्गुप्रीदिसमासेन
कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वमर्थः । कारणस्य कार्यव्यापकत्वेन
तद्भावस्य कार्याभावव्याप्यताचित्यात् । एवञ्च चन्द्रोदयसमुद्रवृजोः
परस्परं कार्यकारणभावापत्तिरतस्तद्वारणाप्यसम्पत्तावित्यन्तम् । न चैव-
मपि दोषनादवस्थम् । अग्रिमक्षण इत्यस्य विवक्षितत्वात् । न हि तत्र
तादृशाग्रिमक्षणे समुद्रवृजिष्यतिरेकश्चन्द्रोदयव्यतिरेकव्याप्त । आत्मा-
दिहेतौ प्रमेयताप्रत्यासत्यादां च तज्जातीयत्वमादायैव लक्षणगमनम्,
अन्यथा पूर्ववदृष्टमिदं वाहुः ॥

(चि०) अथ वा यत्र कार्याभावव्याप्यता इतरा-
भावावच्छिन्ना तत्कारणम् । बीजेऽङ्कुराभावव्याप्यता न
बीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरस-
म्भवात्, किन्तितराभावेनावच्छिद्यते इतराभावे बीज-
स्याङ्कुराभावनियमात् । शिलाशकले त्वङ्कुराभावव्या-
प्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते ।

(प्रका०) नान्विदं कारणत्वमतीन्द्रियघटितसकलसंपत्तिगमंतया
दुर्ग्रहं प्रायश्चस्याप्रवृत्त्या साध्याप्रसिद्ध्या मानास्तरस्याप्यप्रवृत्तेः, किञ्च
अनन्यथासिद्धत्वकार्यनियतपूर्वव्यतिरेकत्वादेः प्रवेशे आवश्यकं तावन्मात्र-
मेव लक्षणमस्तु लाघवात् आधिकांशस्य गुरुत्वात्, अत एवाग्रेऽपि त-
थैव लक्षणमित्यद्वेराह *अथवेति* । यत्र कार्याभावव्याप्यता इतरा-

भावसहकारावच्छिन्ना तदवच्छिन्नं कारणं तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमिति यावत् । तेन यत्र दण्डाभावत्वं तत्र घटाभाव इति दण्डाभावत्वनिष्ठव्याप्तौ दण्डाभावस्यैवावच्छेदकतयाऽजनके दण्डाभावत्वाद्दौ नातिव्याप्तिः । न वा बीजत्वस्य कार्याभावव्याप्यस्य जनकत्वासम्भवादसम्भवात्, तत्र दण्डाभावसहकृतत्वस्यावच्छेदकत्वात्, बीजत्वाद्यवच्छिन्नस्य जनकत्वाच्च । एवञ्चाग्रे बीजबीजत्वपदे बीजत्वबीजत्वत्वपरे । इतरामावेन-इतराभाससहकृतत्वेन । शिलायां-शिलात्वे, शिलात्वेन-शिलात्वत्वेन ।

ननु कार्याभावस्तज्जन्यकायामाद्यो वा तदभावमात्रं वा ? आद्ये आत्माश्रयः । अन्त्ये शिलायामप्यदुरस्य संयोगवृत्त्या सत्त्वेन तत्रापीतराभाससहकृतशिलात्वस्य कार्याभावव्याप्यत्वात् । किञ्च घटकारणज्ञानादौ कार्याभावव्याप्यत्वं ज्ञानवत्त्वादिनैवावच्छिद्यते । दण्डाभावसादित्यस्य तत्र नीलधूम इव धर्घेत्वादिति ।

अत्र वदन्ति । उत्पत्तिकालीनसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं विवक्षितं संयोगसम्बन्धस्योत्पत्त्यनन्तरकालीनतया तदवच्छिन्नाभावमादाय न शिलादौ प्रसङ्गः । उत्पत्तिकालीनसम्बन्धो द्वयमेव कारणतासमवायश्च-तदवच्छिन्नादुराभावश्चेतराभावावच्छिन्ने स्वसमवायिनिबीजादौ च । द्वयं च कारणमेव । न चैवं कारणतागर्भत्वेनात्माश्रयः । सम्बन्धत्वेन तज्ज्ञानादिति ।

अत्रेदं चिन्तयम् । विषयविषयिभावसम्बन्धस्याप्युत्पत्तिकालीनतया तदवच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वस्येतराभावावच्छेद्यतया बहुधादेरनुमितिजनकत्वापत्तिः । चरमकारणे कार्यत्वाभावादव्याप्तिश्च ।

वस्तुतस्तु बीजाददुर इति प्रतीतिबलाद्भवध्वविमद्भावलक्षणस्वरूपसम्बन्धविशेष एव विलक्षणः कार्यकारणयोः । तत्सम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावश्च कारणे इतराभावावच्छेदेन । स्वरूपायोग्ये तु तादृशसम्बन्धाभावात्तदवच्छिन्नकार्याभावस्वासाधारणशिलात्वादिधर्मावच्छेद्यः । एव च तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं यत्र स्वासाधारणधर्मेतरावच्छिन्नं तदवच्छिन्नं कारणमित्यत्र तात्पर्यम् । चरमकारणे च यद्यपीतराभावो नावच्छेदकः । तथाप्युत्पादकाल एव तथा उत्पादानन्तरमेव कार्यात्पादेन तदा कार्याभावात् । यद्वा चरमकारणे परामर्शादावपि प्रतिबन्धकार्याविलम्बेन कार्योत्पत्तिविलम्बादित्यन्तराभावावच्छिन्नत्वमेव । यदि च क्वचिन्न तथात्वं तदा तत्सजातीयत्वं लक्षणं बोध्यम् । न चार-

प्यस्यदण्डे तद्दण्डत्वादिनैव मदवच्छेदावव्याप्तिरिति वाच्यम् । दण्ड-
त्वमादाय लक्षणसत्त्वात् । एवञ्च घटकारणज्ञानत्वादावपि तत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्व दण्डाद्यभावावच्छेदमेवेति न तत्राव्याप्ति-
रिति ध्येयम् । मनु दण्डरूपादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । न । दण्डाद्घट इति
यद्दण्डरूपाद्घट इति प्रतीत्यभावेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभाव-
सम्बन्धस्य दण्डरूपत्वेनैवावच्छेदात् । अत एव व्योमादावपि न घट-
कारणत्वप्रसङ्गः । अत्र च स्वभाव एव शरणम् । एवञ्चानन्यथासिद्ध-
त्वेन विशेषणीयमतो नोक्तदोष इति कस्यचिद्याख्यातमनादेयम् । उ-
क्तैर्नवोपपत्तेरिति ॥

(चि०) यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्प-
त्तिव्याप्यत्वं कारणत्वम्, रासभादेः स्वत एव कार्याभा-
वव्याप्यता अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात् ।

अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम् ।
अन्यथासिद्धत्वञ्च त्रिधा । येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्वव-
र्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य । अन्यं प्र-
ति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवग-
म्यते, यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्या-
काशस्य । अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे
तत्सहभूतत्वम्, यथा गन्धवति गन्धानुत्पादाद्गन्धं प्रति
तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात् पाकस्थले
गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामप्यन्यथासिद्धत्वम् ।
एतन्त्रितयव्यतिरेकनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् । या-
गापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्ववगम्यमाने, यत्र
जन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवग-
म्यते तत्र जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः, यत्र च जनकस्य
तथात्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगतिस्तत्र तद्व्यापारा-
त्तस्य जनकत्वमेव, दण्डसंयोगभ्रमणयोस्तु युगपदेव
पूर्वभावित्वग्रहः । एवञ्चानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने

सत्यपि यस्याभावात् कार्यं न जायते सति च जायते
तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् ।

(प्रका०) *अन्यासमवधानावच्छिद्येति* । अन्यासमवधानावच्छि-
द्यं कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं यस्य तदवच्छिद्यत्वं कारणत्वमित्यर्थः । उत्प-
त्तिगर्भतया पूर्वस्माद्भेदः । अप्रापि पूर्वोक्तसम्यग्धाविशेषमादायोत्पत्त्य-
भावव्याप्यत्वं बोध्यम् । उत्पत्तिश्च स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिक-
ध्वंसानाधारसमयसम्यग्ध- । ध्वंसत्वं च प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं
प्रागभावत्वं च न प्रतियोगिजनकाभावत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात् ।
किन्तु गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वम् । शेषं पूर्ववत् ।

अनन्यथासिद्धेति । घटजातीयं प्रति रासमजातीयमनन्यथासि-
द्धमिति अप्रातिव्याप्तिवारणाय नियतपदम् । ननु नियतत्वं कालमपेक्ष्य
देशमपेक्ष्य वा ? नाद्यः । रासमेपि गतत्वात् । घटपदादिपूर्वकाले रासम-
जातीयस्य नियमेन सत्त्वात् । नान्यः । साक्षात्सम्बन्धेनादृष्टादेर्घटादिदे-
शापेक्षयाप्रनियमात् । साक्षात्परम्परासाधारणसम्यग्धागात्रविचक्षार्या
रासमेपि घटादिदेशनियतत्वेनातिप्रसङ्गादिति । नैवम् । साक्षात्परंपरासा-
धारणैकजातीयसम्यग्धेन देशनियतत्वस्य विवक्षितत्वात् । रासभावादे-
कजातीयसम्यग्धेन घटादिदेशनियतत्वाभात् । घटादावेकजातीयसम्य-
ग्धेनादृष्टादेर्नियतत्वादिति वदन्ति ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । 'किपत्सु घटेषु रासमस्याप्येकजातीयतत्सम्य-
ग्धेन देशनियतत्वादितिप्रसङ्गः । कार्यतावच्छेदकावच्छेदेनादृष्टस्या-
प्यतथात्वम् । द्रव्यगुणाद्यनेककार्ये एकजातीयतासम्यग्धाभावादिति ।
भक्षितवीजसङ्घहाय *जातिपदं च कार्यपूर्ववर्तितावच्छे-
दकधर्मपरम् । अतो नाकाशाद्येकवृत्तिकारणत्वेऽव्याप्तिः । पूर्ववृत्तित्व
च प्रागभावावच्छिद्यसमयवृत्तिवत् । प्रागभावश्च न विशेषणं येन प्रा-
गभावेऽव्याप्तिः । किन्तु तदुपलक्षितकालविशेषवृत्तित्वं तच्च तत्राप्य-
स्ति । कालस्य च स्थूलस्पर्शाधिकरणतया हेतुत्वं-तस्य च पूर्वक्षण-
वृत्तित्वमस्त्येव । नत्वधिकरणतया हेतुत्वं तस्य च पूर्वक्षणवृत्तित्वम-
स्त्येव । नत्वधिकरणस्येति न तदव्याप्तिर्दोषः । प्रागभावत्वं च न प्रति-
योगिजनकाभावत्वम् । अन्योन्याश्रयान् । नापि विनादृष्टभावत्वं विना-
शस्य प्रागभावगर्भतयान्योन्याश्रयात् । उत्पत्तिगर्भतया तन्निर्वचने चो-
त्पत्तेः स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसम्यग्ध-
रूपत्वेऽन्योन्याश्रयात् । किन्तु गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वम् ।

ननु ध्वंसप्रागभावानात्मनि घटादायव्याप्ति । न चात्र तदलक्ष्यमे-
वेति वाच्यम् । न प्रागभावलक्षणमिदं प्रकृतं किन्तु कारणत्वलक्षणम् ।
तच्च सामान्यत एव लक्ष्यं तथैवोपक्रमात् । तथा च ध्वंसप्रागभावस्या-
लक्ष्यत्वे ष्यसकारणसाधारणं न तल्लक्षणमिति चेत् । न । अभाव-
पदस्य भावाभावसाधारणविरोधिपरत्वात् । यद्यप्येष तद्वैयर्थ्यम्
व्याघर्ष्याभावात् । तथापि तत्तत्प्रतियोगिकाभावलाभार्थमभावपदम् ।
न हि प्रागभावसामान्यमर्थं कारणत्वम्, किन्तु तत्तत्प्रतियोगिकप्राग-
भावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वात् तत्कारणत्वम् । तथा च तादृशकालावृत्तिस्त-
दभावस्तत्प्रागभाव इति पर्यवस्यति । न च तादृशसमयाप्रसिद्धिः । गन्धत्व-
स्याधिकरणानधिकरणसमयवृत्तिर्कादाचित्कमाप्रवृत्तिजातित्वाच्चैत्रव्य-
दित्यनुमानात्तत्सिद्धः । ननु लिख्यतु गन्धानाधारसमयः, तथापि प्राग-
भावस्य कथं तदनधिकरणत्वं प्राक्ष्यम् नहि तत्र प्रत्यक्षमागमो वा सम्भ-
वति, अनुमानं तु सम्भवेत्यत्र प्रसिद्ध्युत्तरम् । तथा चानुमानप्रवृत्तौ
प्रागभावत्वेन धीस्तस्यां चानुमानप्रवृत्तिरित्यभ्योन्वाधय इति चन्न । तादृ-
शनिर्णयवतोपि मीमांसकस्य भविष्यतीति बुद्धिर्निरुक्तातिरिक्तरूपेण प्राग-
भावस्याप्यस्य तद्बुद्धिविषयत्वात्तत्र रूपेण तद्बुद्धिविषयत्वेन योपस्थितस्य
प्रागभावस्य लिङ्गाभासादिनापि तादृशसमयानाधारत्वात्प्रामुक्तिसम्भ-
वात्, गन्धस्यैव दृष्टान्तत्वात् । यद्वा कादाचित्कभावत्वेनैवोपस्थितस्य
तस्य तदनुमानं ध्वंसांशो याथादेवाननुमानात्, तदनवतारे तदशे-
न्नमत्वेपि क्षत्यभावात् ।

ननु गन्धानाधारसमयो नास्तीति निर्णयवतो मीमांसकस्येष्टसाधन-
ताल्लिङ्गकार्यताज्ञानं प्रवृत्तिदर्शनात्तत्प्रागभावत्वमर्थं कारणत्वम्,
किञ्च कारणत्वसाधकशब्दादिरवैत्रं महाप्रलयकालं प्रमाणं स्यात्तस्य त-
द्भ्रमत्वात्तथाच तदनभ्युपगमापि तस्य व्याहृष्येतति चेत् । गन्धानाधारे-
त्पादिना भविष्यतीति प्रतीतिनिर्वाहप्रयोजकस्य प्रागभावत्वस्योपलक्षण-
त्वात् अत एव मीमांसकः प्रति जनकत्वघाटनस्य लिङ्गस्य नैयायिकेनो-
क्तावपि नान्यतरालिङ्गादिदोष इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । तस्यैवानु-
गतस्य निर्वाक्युपगमात् । न चाखण्डमेव प्रागभावत्वं तेनोपलक्षित-
मिति वाच्यम् । उपाधेरखण्डत्वे जात्यपलापापत्तेः । जातेत्याभावेऽन-
भ्युपगमात् ।

वस्तुतस्तु नेत्रं कारणत्वं प्रवृत्त्यनुकूलम् । तथा च स्वमते लक्ष्यता-
वच्छेदकतया कारणपदप्रवृत्तिनिमित्ततया वा निरुक्तं यस्मिन्सती-
त्यादिना निरुक्तं क्षमसाधारणतःसाध्यकत्वज्ञानमयं प्रवर्तकं । तदेव

विषयः । अन्यथा प्रागभाषस्य प्रागभाषाभाषे तत्पूर्ववर्तित्वाभाषेन तद्वदितजनकत्वाभाषाबुद्धुःसप्रागभाषार्थितया प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्त्यभाषापत्तेरित्यादिविधी षश्यते । तथाच नोक्तदोषः । एतेन गन्धानाधारगर्भधर्मीलानाधारगर्भतयापि तद्विषयचत्तात्पर्यं कारणत्वमपि भिद्येत । तथाच विनिगमकाभाषाबुद्धुःसप्रागभाषाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तकृत्यायां प्रवृत्त्यनुगम इत्यथास्तम् । नियक्तस्य प्रवृत्तकृतानभ्युपगमात् । यत्वाकाशापदात्कदाचिच्छब्दाध्वयत्वेन कदाचिद्वृत्त्यतिरिक्तद्रव्यत्वेनेति यत्कदाचिन्नीलाद्यनाधारत्वेनापि समवपिशोषोपलक्षणात् कापि शक्तिः । तत्समवपिशोषोपलक्षणात्प्रायश्चित्तसमवपित्वस्यैव हेतुतया च न प्रवृत्त्यनुगम इति नियक्तमेव प्रवृत्त्यनुकूलमिति । तच्चिन्त्यम् । तत्समवपानभ्युपगमन्तुरेतद्विज्ञानं विनैवान्यज्ञानादेव प्रवृत्तिरित्यनुगमस्यैवमप्यपरिहार्थत्वात्, प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अत एव तत्समवपदितस्यानुगतस्य प्रागभाषत्वस्य निर्वर्णितं शक्यायेपि न प्रवृत्त्यनुकूलत्वमिति ध्येयम् । यन्तु गन्धानाधारसमवपस्य महाप्रलयत्वे मानाभाषः युगपद्राशे मानाऽभावात् । तथा च यावद्गन्धनाशानन्तरमपि यस्त्वन्तरसत्त्वसम्भाषनया तत्प्रागभाषस्य गन्धानाधारसमवपानाधारत्वसंशयेन तत्कारणे तद्गर्भकारणलक्षणाव्याप्तिसन्देहः, एषञ्च व्यर्थविशेषणतासन्देहात्तद्वारणाय विशेषणमप्यदेयमिति । तत्र । यावद्गन्धनाशो हाट्टाभावात्, अन्यथा संयोगविभागयोरेवोन्यनाशयतयान्यतरावस्थितौ सर्वमुक्तानुपपत्तेः । तथा च सर्वाहाट्टाभावात् कार्याभावो वाच्य इति युगपदेव सर्वनाश इत्याहुः । न चाकाशादेरवृत्तितया पूर्वकालवर्तित्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् । अतिपदेन समवधानवश्वस्योक्तत्वात् ।

वस्तुतः कालस्य जगदाधारतया तथापि तद्वृत्तिः । ननु द्रव्यत्वेन रूपेण दण्डसमयोनियतपूर्ववर्तित्वसत्त्वात्कारणत्वं स्यादिति चेन्न । तेन रूपेण तस्यान्यथासिद्धेर्धाच्यत्वात् । सामग्री च न कारणं, क्षणविशोत्वात् । कालोपायेश्चाधिकरणत्वेनेव हेतुत्वात् । न च कारणमेलकरूपार्थां तस्यामतिप्रसङ्गः । दण्डादीनां कारणत्वस्येष्टत्वात् । मेलकस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा दण्डरूपवदन्वथासिद्धत्वात्, परस्परप्रत्यासत्तिरूपस्येष्टत्वात् ।

केचित्तु-स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणता प्रतियोगित्वादिषु । तत्परिचायक एवायं धर्मविशेष उक्त-इत्याहुः ।

ननु कारणत्वादन्येन रूपेण सिद्धवन्नायोऽनाभ्यासासिद्धत्वमित्यन्योन्याशयः । सिद्धिपदस्य चोत्पत्तिपरत्वे नित्यमात्रेऽतिव्याप्तिः । क्वचित्प

रत्वेऽसम्भवः । हेतोरपि प्रमेयत्वादिना ज्ञतेरिति योगार्थमपहाय रुढ-
मन्यथासिद्धिपदार्थमाह-#अन्ययेति# । यद्यपि कुसुमाञ्जलिप्रकाशे प-
ञ्चयान्यथासिद्धिरुक्ता तथाप्यवच्छेदकजनकजनकयोरत्रैव प्रवेशात् त-
त्सङ्गहाय प्रकारत्रयमुक्तम् । अत एव कुसुमाञ्जलिमकरन्देपि तथैव वि-
भाषितमस्माभिरिति । #येन सहैवेति# । तेन तदन्यथासिद्धमिति शेषः ।
ननु शब्दादिना दण्डपूर्ववर्तित्वग्रहं विनापि तद्रूपपूर्ववर्तित्वग्रह-
सम्भवाभिपमो सिद्धः । न च प्रत्यक्षेति विशेषणीयम्, अतीन्द्रियान्यथा-
सिद्धेऽव्याप्तेः । नियमापि वक्ष्यादां दण्डरूपेणैव दण्डस्यान्यथासिद्ध्या-
पत्तेरिति चेत् । रूपस्वमात्रस्यातिप्रसक्ततया दण्डरूपत्वेनैव पूर्ववर्तित्व-
ग्रहो वाच्यः । तत्र साहित्यनियमात् । न चैवं द्रव्यत्वादेरतिप्रसक्ततया
दण्डत्वेनैव दण्डस्य पूर्ववर्तित्वग्रहादण्डत्वेन दण्डस्यान्यथासिद्धिर-
स्तिवति वाच्यम् । येन पृथगन्वयव्यतिरेकतया सहैत्यर्थात् । अत्रापृथग-
न्वयादिमत इत्यपि यस्पेति विशेषणं देयम्, तेन दण्डेन दण्डसंयोगस्य
नान्यथासिद्धिः । एतद्विशेषणमहिम्नैव यत्रोभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनै-
वान्यथाद्यनुविधानं तत्रैकेनापरस्य नान्यथासिद्धिः । यद्योद्भूतरूपनेज-
सोरित्येके । यत्रोभयविशेषणावच्छेदेनैवान्यथाद्यनुविधानं तद्विभत्वेन
विशेषणात् तादृशस्थलेतिऽप्रसङ्ग इत्यन्ये । कुम्भकारपिताप्यत्रैवान्त-
र्मवति कुम्भकारत्वेन तदन्यथासिद्धस्येष्टत्वात्कुम्भकारपितृत्वेना-
न्यथासिद्धत्वं वाच्यम् । तत्र तत्साहित्यनियमात् । नन्वेवमुद्भूतरूपते-
जसोरिव दृढत्वदण्डयोरपि नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । उभयो-
रुभयविशेषणावच्छेदेनैवान्यथाद्यनुविधानात् । न च दृढत्वस्य चक्रप्र-
मिजनकत्वस्यान्यथाद्यनुविधानमेव नेति वाच्यम् । तथासति दण्डत्वे-
नैव हेतुतापत्तौ दृढत्वस्यावच्छेदकतापि न स्यात् । किञ्च दण्डत्वेन दण्डस्य
दण्डेन दण्डत्वस्यान्यथाद्यनुविधानमित्युभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनैवानु-
विधानमिति नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । अपि च कुम्भकारपितृ-
त्वेनान्यथासिद्धस्यापि कुम्भकारत्वेनैव दण्डरूपत्वेनान्यथासिद्धस्यापि
रूपत्वादिनाऽन्यथासिद्धिरस्तु न तु तदतिप्रसक्तमिति चेत् । तत्किमतिप्र-
सक्तत्वमप्यपरान्यथासिद्धिः । तथा चान्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्ति-
त्वयोरप्रतिक्षेपे किं तेन । किञ्च फलानुपहितवृत्तित्वस्यातिप्रसक्तत्वस्य
दण्डत्वादिसाधारणत्वात्, अतादृशस्य चाभावात् । न च फलानुपहि-
तनित्यवृत्तित्वेन तथात्वम्, रूपत्वेन नित्यरूपस्यापि धटजनकत्वाविरो-
धात्, उक्तरूपयोरप्रतिक्षेपात् । जल्परूपत्वेन वा हेतुत्वमस्तु । न च
तेन रूपेणान्यत्र फलत्वेऽप्यन्तर्मपतीति वाच्यम् । तर्हि दण्डरूपत्वेना-

पि तथास्तु किमुक्तान्यथासिद्धिर्न चिन्त्यम् । *मन्य प्रतीति* । ननु शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याभितोऽष्टद्रव्यानाधितत्व सति गुणत्वादित्यनेनाकाशसिद्धौ शब्दपूर्ववर्तितामहात्वापि ज्ञानादिक प्रति तस्य पूर्ववर्तित्व शायत एवेति चेत् । तेनापि विपक्षयाधकतया शब्दकारणतामुपजीव्यैवाकाशसिद्धरित्याहुः । न चैव सयोगादिकमपि प्रत्याकाशस्थान्यथासिद्धत्वप्रसङ्गः । आकाशत्वेनष्टत्वात् । द्रव्यत्वेन शब्दपूर्ववर्तितामहात्वापि पूर्ववर्तित्वप्रहात् । नन्यथ यागादरपूर्व्यन्यथासिद्ध्यापत्तिः । स्वर्गे प्रति पूर्ववर्तित्व ज्ञात एव तस्य त प्रति तद्गहादिति चन्न । साक्षादिति पूर्ववर्तित्व विशेषणानित्याहुः ।

तत्पूर्ववर्तित्वानुपपादक यस्य पूर्ववर्तित्व गृह्यत इत्यथादित्येके ।

न च परत्वादिपूर्ववर्ति घप्रदान तरमन्यकार्ये दिक्पालयोस्तद्गह इत्यन्यथासिद्धिः । तद्गह विनाप्यधिकरणत्वेन कार्यमात्रपूर्ववर्तित्वप्रहात् कुम्भकारपितुरनाप्यन्तर्भावः । ननु कुम्भकारपितृत्वेन तथा वेपि चैत्रत्वादिना तस्यानन्यथासिद्धत्वमास्त्विति चन्न । तेनापि रूपेण कुम्भकारजनकत्व ज्ञात्वैव तस्य घट प्रत्यन्यथादप्रहात् । तदानीं तद्गह तस्य सत्यानिषमन कुम्भकारद्वारैव घटनिषतपूर्ववर्तित्वप्रहात् । नन्यथ प्रति पूर्ववर्तित्व ज्ञात एव तस्य येन कनचित्सर्वेण घा ? नाथ । दण्डादावति प्रसङ्गात् । नान्त्याः । शब्दनित्यत्वानित्यत्वसन्देशपि शब्दकारणतामनुपजीव्य शब्दाश्रयत्वेनाकाशसिद्धौ ज्ञानादिपूर्ववर्तितामहात्ममवात् । निरुपाधित्वादरपि विपक्षयाधक वसम्भवात् । वस्तुतः शब्दनित्यत्वनिषयता मीमांसकस्य त पूर्ववर्तित्वमहात्वेव ज्ञानादिपूर्ववर्तित्वप्रहात् नियमासिद्धिः । किञ्च द्रव्यत्वेनैवाकाशस्य स्वसत्याग इव ज्ञानादौ ढतुत्वमस्तु । न च प्राहकाभावन तत्र रूपेण नियतपूर्ववर्ति वाग्रह इति वाच्यम् । प्राहकत्वे प्राहकाभावासम्भवात् । न च तेन रूपेणान्यत्रेत्यत्रान्तभवतानि वाच्यम् । तथा सत्याकाशत्वनापि तथात्वापत्तेः । अपि च एव शब्दसाक्षात्कार प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्ध्यापत्तिः । न च शब्दपूर्ववर्तितामहात्वापीन्द्रियत्वेन नत्पूर्ववर्तिप्रह इति वाच्यम् । आश्रयत्वेन तथाप्यन्यथासिद्ध्यापत्तेः । तस्याकाशघटितत्वादाकाशस्य च शब्दपूर्ववर्तित्वप्रहात्वात् सिद्धरन्भ्युपगमादन्यथा ज्ञानपि तस्यान्यथासिद्धत्व न स्यात् एव च पाञ्चमीतकशरीर प्रत्यपि तदन्यथासिद्ध स्यात् । किञ्च इन्द्रियानाद् क्षितिपूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव घटपूर्ववर्तितामहात्तत्राप्यन्यथासिद्ध्यापत्तिः । न च कार्यमात्रे कर्तृमात्रस्यैकदेव पीर्वापयप्रदास्यैव मिति वाच्यम् । प्रकृतपि कार्यमात्र विभुभात्रस्यैकदेव

पौर्वापर्यग्रहस्य शब्दादिना सम्मथादन्यथासिद्धभावापत्तेः । शब्दस्यापि घर्णध्वनिभेदेन नानात्वादन्यतरपूर्ववर्तित्वग्रहेणापि सम्भवेन नियमाभावात् । तत्र शब्दत्ववदप्यनुगतपक्षतापच्छेदकस्यान्यतमत्वादेर्वा विशेषणस्य सम्भवादिति चिन्त्यम् । *अन्यत्रेति* । एतच्च प्रायिकम् । अत्रश्वकल्पय यत्तल्लघुनियतपूर्ववर्ति तत्समवधाननियतत्वत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । तेन गुणेन दोषाभावस्य महत्त्वेनानेकद्रव्यत्वस्यान्येषां च गुरुणां पदार्थानामन्यथासिद्धिर्भवति । अतः पञ्चम्याहेतुत्वाभिधानादारमाश्रय इत्यपास्तम् । पूर्ववर्तिन इत्यत्राद्यधौ पञ्चमीत्यन्ये । अत एव च रासभादेरपि यथाश्रुतान्यथासिद्धान्तर्भावेऽन्यथासिद्धपदेनैव तद्वारणे नियतपद व्यर्थमित्यपास्तम् । निरुक्तस्य रासमेऽसत्त्वात् । नन्वेव दण्डरूपाकाशादेरप्यप्रधान्तर्भावे तद्वाहकान्यथासिद्धेरानर्थक्यम् । किञ्च अयमर्थकल्प्यत्वं नियतपूर्ववर्तित्वमात्रेण कारणतया चा? नाद्य । गन्धं प्रति रूपाविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वेन तत्र गन्धप्रागभावस्यान्यथासिद्ध्यापत्तेः । नात्य । जात्माश्रयात् । अपि च सहकारिणा परस्परेणान्यथासिद्ध्यापत्तिः । द्वयोरप्यवश्यकल्प्यलघुनियतपूर्ववर्तित्वेन तत्समवधाननियतत्वात् । न च पृथगन्यथाचननुविधायित्वे सतीत्यपि विशेषणम्, तच्चिपृथगन्यथादिग्रहाविषयत्व समनियतत्व वा? नाद्य । रूपप्रागभावस्यापि शब्दादिना तादृशग्रहाविषयत्वेन तथात्वापत्तेः । नात्यः । आलोकरूपादेरीश्वरशानादेस्त्वमपि परस्परमन्यथासिद्ध्यापत्तेः । एतेनावश्यकल्प्यपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तन्नियतसदभूतत्वमित्यर्थः, पञ्चमी चाद्यधिवे न तु हेतुतायामित्यपास्तम् इति चिन्त्यम् । ननु यत्र सहैवेत्यन्यथासिद्धिर्वानेपीत्यत आह । *यामेति* । अपूर्वानुपस्थितानपि विधिना यागकारणत्वयोधनात् न तु सहैवेत्यर्थः । तदेवाह *नत्वग्राम्यमान इति* । नन्वेवमपूर्वेण यागवत्कुलालेन पितान्यथासिद्धो न स्यादित्यत आह- *अत्रेति* । कुलाल प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव घट प्रति कुलालपितृत्वेन पूर्ववर्तित्वग्रहात्तेन सोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः । नन्वेव कुलालपितृत्वघातोपि अन्यथासिद्धः स्यादित्यत आह *यत्र चेति* । पूर्वोक्तरीत्या तत्राकाश्यासिद्धेरभावादित्यर्थः । नन्वेव चक्रभ्रमणेन दण्डसप्तयोगस्यापि कुलालपितृत्वदन्यथासिद्धिः स्यादत आह *दण्डेति* । तत्र द्वयोरपि समवधानसम्भवेन स्वातन्त्र्येणापि नियतपूर्ववर्तित्वाग्रहसम्भवेन अन्य प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एवेत्यवधारणासम्भवादिति भावः । *स्वस्वेति* । स्व कारणत्वेनाभिमत दण्डादि तदनन्तरोत्पत्तिक तत्सयोगादि तदितरसकलसमवधाने सतीत्यर्थः ।

कचित्स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने सुतीति पाठः । तत्र स्वप-
दमन्यपरम् ॥

(चि०) अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्व-
मित्यन्ये । तत्र । ईश्वरतद्गुद्धादीनामसद्गुहात् । तद्व्यतिरे-
कस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य वाऽभावात् । कार्यस्या-
न्यथानुपपद्यमानताव्यवस्थाप्यत्वं वाऽनन्यथासिद्ध-
त्वम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावा-
न्नित्यं संशयः । न च साधकाभावस्य बाधकत्वम्, बाधका-
भावस्य साधकत्वादिति चेन्न । साधकाभावेन बह्वावन्यत्र
सिद्धातीन्द्रियधर्माभावसाधने लाघवं बाधकाभावेनाती-
न्द्रियधर्मसाधने च गौरवमिति साधकाभावात्सदभावात् एव
सिद्धयतीति ॥

इति शक्तिवादः ।

(प्रका०) *ईदरेति* । एतद्योवलक्षणम् । यस्याभावादिति पञ्चम्या
हेतुत्वार्थकत्वादात्माश्रयः । यद्भावनियतः कार्याभाव इति विवक्षार्थो
स्वसन्धे स्थानन्तरोत्पत्तिकव्यतिरेकेण यत्र कार्याभावस्तत्र व्यभि-
चारः । द्वितीयपाठे दण्डानन्तरोत्पत्तिकचरमकारणसमवधाने चका-
चभावात्कार्याभावात्सिद्धेस्नप्राप्त्याति । उक्तानन्यथासिद्धत्वस्यैव
कारणत्वरूपत्वसम्भवे शेषवैयर्थ्यमुभयत्रेत्यपि द्रष्टव्यम् । *साधकाभावे-
नेति* । यद्यप्येकत्र गुरुलघुविषयतासम्भवे लाघव सहकारि, अन्यथा
मानान्तरेण लाघवबाधतासम्भवे गुरुमात्रस्यासिद्धिमसद्गुहात् । तथापि
यत्रैकसिद्धिरपरसिद्धिषिरोधिनी तत्रैव लाघवापत्तास्य गुरुसिद्धिप्र-
तिवन्धकत्वमित्याहुः ॥

इति शक्तिवादः ॥

अथ गङ्गेशोपाध्यायकृतपरिशिष्टचिन्तामणौ

मुक्तिवादः ।

(चि०) परमप्रयोजनन्त्वनुमानस्यापवर्गा, “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (साक्षात् कर्त्तव्यः)” इति श्रुतेः । स च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसः ।

(प्रका०) ननु निःश्रेयसानुकूलतया प्रमाणतत्त्वविवेचनमत्र प्रतिज्ञातं, न चानुमानस्य तद्देतुत्वे मानमित्यत आह *परमेति* । बह्वर्थाप्रवृत्त्याविक्रमपि तत्प्रयोजनमतः परमेत्युक्तम् । यद्यपि श्रुतिर्न साक्षादपवर्गं देतुतामाह, तथापि “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती”त्यर्थवादसमभिव्याहृता तथात्वेन बोध्या । यद्यपि मन्तव्य इत्येव प्रकृतोपयोगि तथापि पक्षज्ञानाभावे मननासम्भव इति श्रोतव्य इत्युक्तम् । तस्याशुविनाशिनो द्वारापेक्षायां निदिध्यासितव्य इत्युक्तम् । यद्यपि ‘द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्येवमाकारा श्रुतिस्तथापि ‘अग्निहोत्र जुहोति यवापुं पचतीति’ वददृष्टश्रावकत्वाकल्पनाच्छाब्दकमलङ्घनेनार्थकमोपादाने पर्यवसितार्थपरतया साक्षात्कर्त्तव्य इति व्यत्ययेन व्युत्क्रमेण च निर्दिष्टमिति ध्येयम् । ननु ‘दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती’त्यादिना दुःखात्यन्ताभावोऽपवर्गत्वेन धूपते तस्यासाध्यत्वात्प्रानुमानप्रयोजनत्वमित्यत आह *स नेति* । तथा च तदसहवृत्तित्वमेव श्रुतायात्यन्तिकत्वम्, इदानीन्तनदुःखध्वंसात्प्रिव्यातिशरणाय दुःखप्रागभावासहवृत्तित्वे सतीति ध्वंसविशेषणं दुःखप्रागभावासमानकालीनेत्यर्थः । ससारिदुःखप्रागभावसमानकालीनतया शुकाविमुक्तावध्यासेराह—समानाधिकरणेति प्रागभावविशेषणं स्वसमानाधिकरणेत्यर्थः । संयोगादिप्रागभावसमानकालतया दोषतादवस्थादाह—आद्य दुःखपदम् एतद्यैकविंशतिप्रमेददुःखपरम् अतश्चरमभोगरूपदुःखप्रागभावसमानदेशकालतयोपात्त्यदुःखध्वंसे नातिव्याप्तिः । अत एव प्रागभावपदमप्यर्थवत् । चरमदुःखध्वंसस्तु धर्त्तमानोप्याचिरमनुभूयत इति सिद्धान्तेन भोगरूपदुःखसमानदेशकालतयाऽसम्भववारकत्वात् । केचित्तु दुःखप्रागभावासमानवृत्तित्वं दुःखविशेषण-

मतो नोपास्यदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिरित्याहुः । रूपध्वंसादावतिव्याप्ते-
 राह चरमदुःखपदं मुख्यदुःखपरम् । न च तत्र समानाधिकरणदुःखप्राप्ते-
 भावाप्रसिद्धेर्न प्रसङ्गः विषयत्वेन रूपादेरपि दुःखात्वात् । ननु सुखान्त-
 मुक्तावस्थातिः 'ते नराः सुखमृत्यव' इति श्रुतेर्मरणस्य दुःखाव्याप्त-
 त्वसम्भवात् । न च तत्सुखपूर्वकालीनदुःखध्वंस एव मुक्तिः । तत्राप्यु-
 क्तलक्षणाव्याप्तेः । तत्सुखान्तस्यापि दुःखतया तत्प्रागभावसमानका-
 लत्वात् । मुक्तस्य सुखोत्पत्त्यसम्भवादिति चेन्न । 'ते नराः' इत्यादिश्रुते-
 रन्यापेक्षया मरणे दुःखाभाव इत्यत्र तात्पर्यात् । नचानुपपत्तिं विना न मु-
 ख्यार्थत्याग इति वाच्यम् । दुःखविशेषहेतुरोगादिसत्त्वे दुःखोत्पादस्याव-
 श्यकत्वात् । ननु मरणे दुःखं मे माम्भूदिति कामनया प्रयोगस्तानो
 यत्र मृतस्तत्र का गतिरिति चेन्न । तत्र हि कामनैव बाधिता, अन्यथा
 यत्र मुक्तो सुखं मम भवत्विति कामनया स्नातस्तत्र का गतिः । यदि
 च तत्र कारणवाधात्सुखं बाधितमिति कामनाबाधस्तदा दुःखसामग्री-
 सत्त्वे तदभाशोपि बाधित इति चिन्त्यम् । न च भोजकादृष्टं विना कथं
 दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टान्तरस्य भोगेन क्षीणत्वेऽप्यवश्योत्प-
 न्तसमानमरणदुःखभोजकादृष्टस्य सत्त्वात् । न चैवमीदृशस्यापि श-
 रीरत्यागकाले दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टादिकारणवाधेन वा-
 धादिति संक्षेपः ॥

(चि०) ननु नासौ पुरुषार्थः, अतीतदुःखध्वंसस्य
 सिद्धत्वात् अनागतदुःखस्य ध्वंसयितुमशक्यत्वात् वर्त-
 मानस्य पुरुषप्रयत्नं विनैव विरोधिगुणतादृशत्वात्, अती-
 तदुःखवत् हेतूच्छेदे पुरुषवापारः प्रापश्चित्तवदिति चेत् ।
 न । तत्र किं हेतूच्छेदस्य सुखदुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपु-
 रुषार्थत्वात् अनागतानुत्पादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वाच्च
 यथा तत्र दुःखानुत्पादः पुरुषार्थस्तथेहापीति विचक्षितम्,
 अथानुत्पादस्य प्रागभावात्त्वेनासाध्यत्वात् फलान्तरस्या-
 भावाच्चानन्यगतिकतया कण्टकनाशवद्दुःखसाधन-
 नाश एव स्वतः पुरुषार्थस्तथेहापीति वा, उभयथापि
 दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वमेव, न च तयोरपि पुरुषार्थत्व-
 मिति वक्ष्यते ।

मैवम् । दुःखान्तरध्वंसस्याऽयत्नसाध्यत्वेऽपि तादृ-
 शदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रयत्नाधीनत-
 स्वज्ञानसाध्यत्वात्, तथाहि तस्यज्ञानात् सवासनाभि-
 ध्याज्ञानाभावे दोषानुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽदृष्टानुत्पत्तौ
 जन्माभावे तादृशदुःखध्वंसो भवति । अथ चरमदुःख
 उत्पन्ने तद्दुःखंमस्तज्ज्ञानादेव भविष्यति तदनुत्पादे
 तस्यज्ञानादपि न स्यादिति चेन्न । प्रतियोगिवत्तस्यज्ञान-
 स्यापि तद्धेतुत्वात्तुल्यबहुभयोरपि कारणत्वात्, तेन विना
 तदनुत्पत्तः । अत एव शुकस्य तस्यज्ञानमुत्पन्नमिति
 तस्य तद्दुःखं स उत्पन्नो नास्मदादीनाम् । तत्र दुःखं नोत्पन्न-
 मस्ति तेन स ध्वंसो नास्मदादीनामिति चेत्, अनादौ
 संसारे तत् कुतो नोत्पन्नम् ? स्थकारणाभावादिति चेन्न ।
 अन्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तस्वज्ञानादन्यस्यान्विष्य-
 माणस्याभावात् । मुक्तौ स ध्वंसोऽस्त्येव तस्मिन् सति
 मुक्तिरस्त्येवेति स शुक्युपपादकोत्पाद्य इति सर्ववायु-
 पगतम् । मुक्तिः सा अन्या वा ? ननु ध्वंसार्थं दुःखमुपादेयं
 तदनुत्पाद्यध्वंसानुत्पादादिगि चेत्, सत्यम्, पुरुषार्थहेतुत्वेन
 लोके दुःखतत्साधनयोरप्युपादानदर्शनात् अनागतकु-
 म्मनाशार्थं मुहुरादौ प्रवृत्तिदर्शनादनागतदुःखध्वंसार्थ-
 मपि प्रवृत्तिः । चरमदुःखध्वंसो न दुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यः
 अपन्नमिद्धदुःखान्तरध्वंसवदपुरुषार्थत्वादिति चेन्न । समा-
 नाधिकरणदुःखप्रागभावात्प्रवृत्तिदुःखध्वंसत्वेन तस्योद्देश्य-
 त्वात् दुःखासंभिन्नसुखवत्, तस्य च पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमेव-
 हत्युक्तम् । एतेन दुःखध्वंसत्वमेव मोक्षत्वम्, तत्तदात्मपा-
 यदुःखध्वंससमुन्मूलनदशापान्तु तथा व्यपदेशः प्रति-
 पुरुषं दुःखध्वंसस्तनोमस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात् तेजोऽभा-
 वे संबलितेऽन्धतमसपदप्रयोगवत्, यथा संबलित एव द्या-

विति बुद्धिन्यपदेशौ प्रवृत्तिरपि संबलनार्थमित्यपास्तम् ।
 मिलितानामसाध्यत्वात् मेलकस्यानतिरिक्तत्वेऽतिप्रस-
 ङ्गात्, अतिरिक्तत्वे जन्यस्य ध्वंसावृत्तेः अजन्यस्य पुरु-
 पार्थत्वाभावात् साध्यतया संबलने भोगावदप्रभा-
 वात् । अन्धतमसादौ तथा संबलन एव प्रयोगात्
 अत एव संस्काराजनकभोगाविषयदुःखध्वंसः सं-
 स्काराजनकानुभवध्वंसो वा मुक्तिः । न चातिव्याप्तिः, जन-
 कत्वस्याजनयत्यपि भावादिति निरस्तम् । अपुरुपार्थत्वात् ।

(प्रका०) असौ दुःखध्वंसः तनु प्रकृतः तस्यातीतादावभावेन वि-
 कल्पासम्भवादिति ध्येयम् । हेताव्यतीतादिविकल्पक्षेत्रे सत्येताह
 तदिति । मिथ्याज्ञानेऽप्यतीतादिविकल्पसम्भवादाह *सुवास-
 नेति* । तथा चानागतस्याभावे वर्तमानस्यायत्ननिवर्त्यत्वेपि तद्भास-
 नैव निवर्त्यत इति भावः । ननु भासनापि मिथ्याज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्ति-
 द्वारा मुक्तिविरोधिनी न स्वतः, तथा च मिथ्याज्ञानप्रागभावाभावे त-
 दसम्भवात्तत्सत्त्वेपि न क्षतिरिति तद्विषयार्थं किं तत्त्वज्ञानेन । न च
 तत्सत्त्वे अशेषविशेषगुणोच्छेदलक्षणो न मोक्ष इति वाच्यम् । चरम-
 संस्कारवत्तस्यापि कालादिनाशसम्भवादिति चेत् । न । अन्वयव्यतिरे-
 काभ्यां चरमदुःखं तद्धंसं च प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वमित्यग्रे स्फुटत्वात्
 तत्त्वज्ञानं विना कायव्यूहाभावेऽतन्तकर्मक्षयानुपपत्तेश्च तदावश्यकत्वे
 धिरोधितया तेनैव तद्भासना निवर्तत इत्याशयात् । तादृशदुःख-
 ध्वंसस्तत्त्वज्ञानोत्पाद्य इति सर्वसंमतमित्याह *मुक्ताविति* । *दुःख-
 ध्वंस एवेति* लाघवादिः प्रथमः । *मिलितानामिति* एकदा ताद्यदुः-
 खानुत्पादेन तद्धंसस्य तत्त्वज्ञानासाध्यत्वादित्यर्थः । ननु तन्मेलकमेव
 साध्यं स्यादित्यत आह *मेलकस्येति* । तस्य मेलकदुःखध्वंसान-
 तिरिक्तत्वे तावतामुक्तीत्याऽसाध्यत्वे यत्किञ्चिद्दुःखध्वंसो मुक्तरित्यस्म-
 दादिरपि मुक्तः स्यादित्यर्थः । चरमध्वंसघटितस्तोमस्य मुक्तित्वे
 लाघवात्त एव मुक्तिरित्यपि योध्यम् । *संबलन एवेति* । तत्र मिलि-
 तानामसाध्यत्वेपि तत्पदवाच्यत्वे दोषाभावादिति भावः । जनकत्वस्य-
 स्वरूपयोग्यत्वस्य । *अपुरुपार्थत्वादिति* । यद्यपि प्रथमपक्षे नार्थं दोष-
 स्तथापि तस्य संस्काराः कालाद्वा विनाश इति धार्मिकदर्शनादसम्भ-
 वस्यरूपयोग्यताविशेषायां तु सुनरामिति दूषणे तात्पर्यम् ।

(चि०) अन्ये तु दुःखप्रागभावासद्वृत्तिदुःखसाधन-
ध्वंसो मुक्तिः । लोकेऽहिकण्टकादिनाशस्य चैदिके प्राय-
श्चित्तादौ पापनाशस्थानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंस-
त्वेन पुरुषार्थत्वात् । अथाऽहिकण्टकादिपापं चा ना-
शपतां तेन तल्लन्यं दुःखं न भवतीति दुःखानुत्पादमुद्दि-
श्य प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पाद एव प्रयोजनं न तु दुःखसाधना-
भावः सुखदुःखाभावेतरत्वादिति चेन्न । दुःखानुत्पा-
दस्य प्रागभावत्वेनानादितयाऽसाध्यत्वात् । न च तत्पा-
लनंसाध्यम् । पालनं हि न तत्स्वरूपम्, तस्यासाध्यत्वात् ।
नोत्तरसमयसम्बन्धः अभावे सम्बन्धिद्वयातिरिक्तस्य
तस्याप्रामाणिकत्वादनभ्युपगमाच्च । नापि सम्बन्धि-
व्यपत्वरूपं साध्यम्, प्रागभावस्याप्यसाध्यत्वात् सम-
यतदुपाध्योश्च प्रयत्नं विनैव सिद्धेः । अथ दुःखे
द्वेषाद्यथा तदभावे इच्छा तथा दुःखसाधने द्वेषा-
त्तदभावेऽपीच्छा तथा तत्साधने प्रवृत्तिरिति चेन्न ।
यदिच्छया घत्साधने यस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव तत्प्रयोजन-
त्वमिति दुःखसाधनाभावस्यैव प्रयोजनत्वात् । अथ
चिकीर्षांनिप्रयत्ने प्रयोजनज्ञानापेक्षा तेन विनोपाये चि-
कीर्षाविरहात्, न तु द्वेषांनिप्रयत्ने, अनिष्टसाधनताज्ञाना
दहिकण्टकादौ द्वेषो द्वेषाथ तत्प्रागानुकूलो यन्न उत्प-
द्यते, अयमेव हि द्वेषस्वभावो यत् प्रतिबन्धकं विना स्व-
विनाश्यविषयनाशानुकूलं यत्प्रमुत्पादयति अन्यथा प्रय-
त्नद्वैविध्यानुपपत्तेः । अत एव फलं विनैवोत्कटक्रोधान्धा-
नामात्मघाते प्रवृत्तिरिति चेन्न । प्रयोजनमनुद्दिश्य द्वेषमा-
त्राद्दुःखकफलके प्रेक्षावतां प्रयत्नानुत्पादात् क्रोधान्धा-
नामपि तात्कालिकफलाभिमानोऽस्त्येव उत्कटरागान्धा-

नामिव परदारादाद्यपि प्रवृत्तेरिति । तन्न । दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तः दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वात् । न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम्, दुःखकारणविघटनद्वारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । दुःखकारणसमवधानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे सत्यग्रिमसमये प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीन्वप्यतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात् । घटेऽपि कृतौ सत्यामग्रिमक्षणे तत्सत्त्वं तथा विना नेत्येव कृतिसाध्यत्वम्, न तु प्रागसतोऽग्रिमक्षणे सत्त्वमुत्पत्तिः गौरवात् कृतिं विना न यत् स्वरूपं तत्कृतिसाध्यं तत्प्रागभावस्वरूपन्तु न तथेति चेन्न । कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाग्रिमक्षणे इत्यावश्यकत्वात् । अत एव योगवत् क्षेमस्थाप्यनागतानिष्ठानुत्पादजनकस्य परीक्षकप्रवृत्तिविषयत्वमिति वक्ष्यते निषेधापूर्वप्रस्तावे ।

ननु प्रायश्चित्तनाश्रयपापजन्यदुःखस्य प्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमाशङ्क्यं तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात्, नास्ति चेत्तर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद इत्युभयथापि प्रायश्चित्तमफलम्, तस्माद्दुःखसाधनध्वंसमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यतापर्यवसानात् दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पादार्थितयेति तत्र प्रागभावसत्त्वविचारो वायसदशनविचारवत् । अथ तदापि प्रागभावस्यासत्त्वे तदभावात् पापं न दुःखसाधनमिति न तन्नाशार्थं प्रवर्त्तते, तस्य सत्त्वे च पापमादायैव तस्य दुःखोत्पादकत्वनियमात् प्रायश्चित्ते सत्यपि गलेपादिकया पापावस्थानमिति न ततः पापनाश इति चेन्न । प्रागभावस्यासत्त्वेऽपि दुःखसा-

धनजातीयनाशस्य पुरुषार्थत्वात् सत्त्वेऽपि पापान्तरमादा-
यापि तस्य दुःखजनकत्वसंभवात्, प्रायश्चित्तात् पापनाशः
स्यादेष्येति प्रागभावसन्धासत्त्वसन्देहेऽपि प्रायश्चित्तादौ
प्रवृत्तिरप्रत्यूह्येति ।

(प्रका०) *प्रयोजनत्वादिति* । मुख्यप्रयोजनत्वादित्यर्थः । तथाच
दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् मोक्षत्वमिति भावः । *कृ-
ती सत्यामिति* । एतच्च प्रपञ्चित प्रत्यक्षप्रकाशः । *अग्निमक्षण इति* ।
तच्च प्रागभावेपीति भावः ।

नस्त्विति । तथाच तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वकल्पनात्स एव मोक्ष
इति भावः । फलोपहितसाधननाशः पुरुषार्थत्वेनोक्त इति मन्वानो
देशयति *अधेति* । तथाच तत्सत्त्वासत्त्वविचारा युक्त एवेति भावः ।

(चि०) उच्यते । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव
दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । स च पापनाशद्वारा
प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि न निष्फल प्राय-
श्चित्तम् । तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं जननीयमिति चेत् ।
सत्यम्, किन्तु पापान्तरमासाद्य । न चैवं प्रायश्चित्तमफलं,
दुःखानुत्पादनेन तस्य सफलत्वात् । न च दुःखानुत्पादस्या-
ऽपि दुःखानुत्पादान्तरमेव फलं तच्च तत्र नास्तीत्यफ-
लत्वम्, स्वरूपसत एव तस्य पुरुषार्थत्वात् अनवस्थाना-
च्च । अतोऽनेन पापेन दुःख मे मा भूदिति विद्यमानपा-
पनाशार्थं प्रायश्चित्तं प्रवृत्तिः । एतन्न चीर्णप्रायश्चित्तो दुः-
खप्रागभावो नास्त्येव, अन्यथा तस्य प्रतिगोगिनाशत्वे
नानिर्माक्षप्रसङ्गात् । न च प्रायश्चित्तवैफल्यं, न वा भगव-
तो दुःखमवकर्मोपदेशकत्वेनानासत्वम् । तस्य पापध्वंसनैव
सफलत्वात्, प्रागभावानिश्चयेऽपि नरकसाधनपापनिश्चया-
सन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यपास्तम् । दुःखसाधननाशस्य स्वतो-
ऽपुरुषार्थत्वात् । पःपान्तरेण तत्प्रतियोगिजनने तन्नाशात्,
तस्मान् दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य तत्साधनध्वंसार्थं प्र-

वृत्तिरिति दुःखानुत्पाद एव पुरुषार्थो न तु दुःखसध्वन-
ध्वंन इति स्थितम् । अपि च न तावत् दुःखमयसंसा-
रबीजमिदं पाज्ञानस्य ध्वंसो मुक्तिः, तत्त्वज्ञानात्तन्नाशेऽपि
शरीरधर्मादिसत्त्वदशायां मुक्तिप्रसङ्गात् । नापि शरीरे-
न्द्रियबुद्ध्यादितन्निदानधर्माधर्मध्वंसः, अचीर्णप्रायश्चित्त-
कर्मणां भोगैकनाशपत्वेन तत्त्वज्ञानानाशपत्वात्, भोग-
द्वारा तन्नाशस्य च पुरुषार्थत्वादिति ।

(प्रका०) *किन्तु पापान्तरमिति* । नन्वेवं काशीमृतस्य कृतप्राणान्ति-
कादिप्रायश्चित्तस्य कथं मुक्तिः । न च तत्रापि पुनः पापान्तरोत्पत्तिः । काशी-
मरणेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तस्य दोषाभावेन तदुत्पत्तेरसम्भवादिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । तत्र दुःखप्रागभावो नास्त्येव । फलसन्देहपर्यवसि-
ततःसन्देहाच्च प्रायश्चित्तं प्रवृत्त्युपपत्तौ तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि का-
चिन्न क्षतिः । न च निष्फलत्वेन तद्वोधकवेदाप्रामाण्यं सति दुःखप्रा-
गभावे तस्य तथा जनकत्वमिति वेदतात्पर्यात्, सति दोषे निषिद्धकर्म-
णः पापजनकत्ववत्, सति विघ्ने मङ्गलस्य तद्वृत्तजनकत्ववद्येति । न-
चिच्चिन्त्यम् । पापादिजनने दोषादेः सहकारित्वमिति निषिद्धकर्मादेः
साङ्गताभावात्निष्फलत्वेऽपि न तद्वोधकवेदाप्रामाण्यम्, इह तु साङ्गस्य प्रा-
यश्चित्तस्य निष्फलत्वे तद्वोधकवेदाप्रामाण्यं स्यादेव न हि दुःखप्राग-
भावे फले दुःखप्रागभावस्यापि सहकारित्वं येन तदभावे प्रायश्चित्तस्य
साङ्गत्वं न स्यादिति ।

वयं तु शूमः । तत्र दुःखप्रागभावो नास्त्येव काशीमरणस्यैव तत्र
मानस्यात् । प्रवृत्तिश्च तद्भ्रमात्तत्सन्देहाद्वा । न चैव तद्वोधकवेदाप्रामाण्यम्,
यत्कामकर्त्तव्यतया हि वेदेन यद्वोधयते साङ्गस्य तस्यावश्यं तत्फलजन-
कत्वमिति नियमः । तदिहापि पापभ्रंसकामकर्त्तव्यतया प्रायश्चित्तस्य
वेदेन बोधनात्तदनुत्पादेन परं तद्वोधकवेदाप्रामाण्यम् । न चात्र तद-
स्ति । तत्रापि प्रायश्चित्तं पापस्य नाशितत्वात् । अत एव प्रायश्चित्तं
पापभ्रंसकामनैवाधिकारो न तु दुःखानुत्पादकामना, तस्यातत्फल-
त्वात् । न चैव दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वादित्यग्रिमग्रन्थविरो-
धः । दुःखसाधनध्वंस एव स्वतः पुरुषार्थतयाऽपेक्षित इत्याक्षेपे तत्र
दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्थः । तथाच तदर्थतया पापभ्रंसस्तत्र
योग प्रयोजनं न तु मुख्यमिति न स मोक्ष इति तदर्थं । तद्विद्यमुक्तम्-

'तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वादिति' । तथाच प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसः फलं । तत्फलं च स्वतः पुरुषार्थो दुःखानुत्पादः । तदिवं वदपति । न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं पापनाशफलश्रवणादिति । न च परमपुरुषार्थानिष्पत्तौ वेदबोधितं फलं जनयतोपि निष्फलत्वम् । तथापि विप्रध्वंसं समाप्तिं वा जनितवतो मङ्गलस्य तत्साध्यस्वतःपुरुषार्थसुखाद्यनुत्पत्तौ निष्फलत्वापत्तेः । तस्माद्दुःखप्रागभावासत्त्वेपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति । अस्तु वा तत्र दुःखप्रागभावः । पूर्वजन्मोत्पन्नं पापान्तरमासाद्य कापभ्यूहदशायां तेन दुःखाजनने मोक्षोपपत्तेः । न हि तज्जन्मकृताभ्येष कर्माणि तदा भुज्यन्त इति नियमः । तस्माद्यदि तत्सत्त्वं तदा पापान्तरमावश्यकम्, अन्यथा तत्सत्त्वे मानाभाव एव । प्रवृत्तिस्तु पूर्वोक्तरीत्येवेति । यच्च तथापि दुःखप्रागभावोऽस्त्येव, तथा च तस्य न निष्फलत्वं प्रागभावस्य चानन्यगतिकतया अनियतदेशकल्पनादात्मान्तरे पापान्तरमासाद्य तेन दुःखोत्पादनम् । नचैवं दुःखप्रागभावसत्त्वे काशीमृतस्य कथं मुक्तिरिति शक्यम् । स्वसमवेतदुःखजनकप्रागभावस्यैव मुक्तिविरोधित्वात् । तद्गर्भमेव च मुक्तिलक्षणमिति । तत्र । प्रागभावस्य प्रतियोग्यसमानेदेशत्वं प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यं मानान्तराद्वा ? नायः । उक्तरात्या तदन्यथोपपत्तेः । नास्त्यः । तदसिद्धेः । एतेन तत्र सन्नपि दुःखप्रागभावः पापसहकारिविरहाच्च दुःखोत्पादकः । अत एव न मुक्तिविरोधोति कस्यचिन्मतं निरस्तम् । तादृशप्रागभावं मानाभावात् प्रतियोग्यनुपपत्तेः श्येति । *अफलमिति* । स्वतः पुरुषार्थप्रयोजकमित्यर्थः । *दुःखानुत्पादेनेति* । तावत्कालीनदुःखानुत्पादेनेत्यर्थः । *विद्यमानेति* । तथाच न निष्फलत्वशंकापीति भावः । *चार्णोति* । कृतेत्यर्थः । क्वचित्कृतेति पाठः । अनिमोक्षप्रसङ्गमुद्धरति *पापान्तरेणेति* ॥

(चि०) अपरे तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः । यद्यपि परदुःखात्यन्ताभावः स्वतःसिद्ध एव दुःखात्यन्ताभावः स्वात्मन्यसम्भवी घटादायतिप्रसक्तोऽसाध्यश्च, तथापि दुःखसाधनध्वंस एव सवृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः स च साध्य एव । न चावश्यकत्वेन स एव मुक्तिः, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति" अत्रात्यन्ताभावत्वेन मुक्तिश्रवणाच्च ।

यद्यपि दुःखसाधनध्वंसो न स्वतः पुरुषार्थः अत्यन्ताभावश्च
 न साध्यः, तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं, विशेषणसा-
 ध्यत्वेन विशिष्टसाध्यत्वञ्च । अहिकण्टकादिनाशस्यापि
 तत्तद्व्यक्तिसाध्यदुःखत्यन्ताभावमुद्दिश्य तत्सम्बन्धत्वे-
 नैव साध्यतेति । तन्न । अधर्मादिदुःखसाधनध्वंसस्य न मु-
 क्तिनिर्वाहकत्वमित्युक्तत्वात् । किञ्च नाऽनागतस्ववृत्तिदुः-
 खस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः, मुक्तस्यानागतस्ववृत्ति-
 दुःखानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे चाऽमुक्तत्वापातात् अत्य-
 न्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च । नाप्युत्पन्नस्ववृत्तिदुःखस्य,
 तद्वृत्तेस्तत्रात्यन्ताभावविरोधात् तदभावस्य स्वतःमिद्ध-
 त्वात् अतीतदुःखभावस्यानुद्देश्यत्वाच्च । नापि परकीय-
 दुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः, तस्य स्वतःमिद्धत्वात् । अपि-
 च दुःखसाधनध्वंसस्य नान्त्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मा-
 नम् । दुःखसाधनध्वंसादावस्य दुःखस्यात्यन्ताभाव इति
 युद्धिव्यपदेशौ स्त इति चेन्न । तस्य समानाधिकरणदुःखा-
 भावविषयत्वेनाप्युपपत्तावतिरिक्तसम्बन्धाविषयत्वात् ।
 एतेन सर्वदुःखवागभावसंबन्धाभावो मुक्तिः, घटादेश्च
 न मुक्तत्वं दुःखसाधनध्वंसविशेषितैरयोगिनो मुक्तप-
 दार्थत्वात् तथैव व्यवहारात् योगरूढिभ्यां पङ्कजादिपद-
 वाच्यत्वमिति परास्तम् । प्रागभावसंसर्गाभावस्य स्थतो-
 ऽनुद्देश्यत्वात् प्रत्युत्पत्त्यात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेन ध्वंसरू-
 पत्वेन तस्य दुःखरूपतया हेयत्वात् ।

(प्र०३।०) ननु विशिष्टं नार्थान्तरं किन्तु विशेषणात्मकमेव । तत्र
 विशेषणस्य स्वतःपुरुषार्थत्वाभावाद्द्विशेष्यस्यासाध्यत्वात्तदुभयसम्ब-
 ंधस्यासंभवात्तदुभयसम्बन्धस्यापि तदुभयात्मकत्वेनोक्तदोषनाद-
 यस्याश्लोकपक्ष- श्लो०दसह इत्याशयेनाह- *अधर्मादीति* । तावदित्या-
 दिनेति शेषः । *योगेति* । पञ्चत्यपङ्कजनिकर्तृत्वोभयविशिष्टे यथा

पङ्कजपदप्रयोगो योगादिना तद्योक्तोभयविशिष्टे रुट्यैव मुक्तपदप्रयोग इत्यर्थः ॥

(चि०) प्राग्भावास्तु आत्यन्तिकदुःखः प्रागभावो मोक्षः । न च तस्यानादित्वेनापुरुषार्थत्वम्, कदाचित् कृत्यनपेक्षत्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्मनाशमुखेन तस्य कृतिसाध्यत्वात्, कृत्यधीनतत्त्वज्ञानादधर्मनाशे सत्यग्रिमसमये दुःखप्रागभावस्वरूपं नास्ति । तथा च विनाऽधर्मण दुःखाजननात् तत्प्रागभावस्वरूपमस्तीति घटवत् कृतिसाध्यत्वात् । व्यवस्थापितञ्च त्वया प्रागभावस्य कृतिसाध्यत्वमहिकण्टकादिनाशप्रायश्चित्तत्वेमार्थिमवृत्तिस्थले । न चैवं युगपदधर्मध्वंस एव मुक्तिः प्रागभावस्यानादितया विवक्षितविवेकेन तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानादिति वाच्यम् । अधर्मध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्, दुःखानुत्पादहेतुत्वेनैव तस्य प्रयोजनता वाच्या, सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य स्यादिति । अत एव 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषे'त्यादि (गौ०१अ०१आ०२) सूत्रमपि सङ्गच्छते । अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पादानां दुःखानुत्पादाहेतुत्वेनामङ्गलं स्यादित्यास्थियत ।

तदतिशयोक्तिः । तथा ह्यस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि तस्य प्रतियोगिजनकत्वनिवृत्त्यात् मुक्तस्यापि दुःखोत्पादप्रसङ्गः । अधर्मशरीरादिसहकारिविरहात्तु दुःखोत्पाद इति चेत्, तर्हि उत्तरावधिविधुरत्वेनानादेरत्यन्ताभावत्वापत्तौ प्रागभावत्वव्याकोपः । प्रतियोगिजनकनाशप्रायश्चित्तत्वेन तत्र प्रागभावत्वव्यपदेशो वस्तुतो नित्य एव स इति चेन्न । नित्यत्वेनात्यन्ताभावरूपतया प्रागभावान्धत्वेन नाशप्रायश्चित्तत्वाभावात् प्रतियोगिजनकत्वनाशमुखेन तस्यासाध्यत्वाच्च । अपि च मुक्तेः प्रागभावस्य समाना-

धिकरणं भावि दुःखं न प्रतियोगि, तस्याभावात्, भावे वाऽमुक्तत्वापातात् । नापि समानाधिकरणमतीत वर्त्तमानञ्च, तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात् । नापि व्यधिकरणम्, अन्यवृत्तिदुःखस्यान्यत्रात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । न च दुःखमात्रं प्रतियोगि, स्वपरावृत्तेर्दुःखमात्रस्याप्रामाणिकत्वात् तस्यात्यन्तासतो नित्यानिवृत्तत्वेन तन्निवृत्तं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अहिकण्टकादिनाशप्रागश्चित्तादिसांध्यदुःखप्रागभावस्य कलञ्जभक्षणप्रागभावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं भक्षणञ्च प्रतियोगि ।

ननु दुःखभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानेस्तुल्याप्यव्ययत्वात् । न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्देयत्वम्, आवश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात्, अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तथात्वेन पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत् । न, सुखमनुद्दिश्यपि दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् दुःखाभावस्य स्वत एव पुरुषार्थत्वात् । नहि दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखाभावार्थं प्रवर्त्तते । वैपरीत्यस्यापि सम्भवे सुखस्याप्यपुरुषार्थत्वापत्तेः । अतो दुःखामावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिषन्धकम् । तस्मादविवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य “शिरो मदीयं यदि पातु यात्स्विति” कृत्या परदारदिष्वपि प्रवर्त्तमानाः “वरं घृन्दावनेऽरण्ये” इत्यादि घदन्तो नात्राधिकारिणः । ये च विवेकिनोऽस्मिन् संसारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कियती सुखमव्योतिकेति कुपितफणिकणामण्डलच्छायाप्रतिममिदमिति मन्यमा-

नाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः । न च भोगार्थिनामप्रवृत्ती पुरुषार्थता हीयते, कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वान् ॥

(प्रका०) *अत एवेति* । अनुत्पादस्य साध्यत्वादेवेत्यर्थः । *प्रतियोगीनि* । प्रतियोगिजनकनाशस्य प्रागभावः तन्नाशस्य प्रतियोगिरूपत्वात्तज्जातीयत्वेनेत्यर्थः । यत्तु प्रतियोगिजनकान्न प्रतियोगिनाशस्येन चेत्यर्थ इति । तन्न । तन्नाशपत्वं हि तज्जन्यनाशप्रतियोगित्वम् । न च प्रागभावनाशः प्रतियोगिजन्यः । *अभेदे तदनुपपत्तरिति* । *प्रायश्चित्तसाध्य इति* । प्रायश्चित्तप्रयोज्य इत्यर्थः । कलञ्जः करण इति प्रसिद्धः पक्षिविशेष इत्याहु । शुष्कमांसमित्यपरे । तथापि तुदयायव्ययत्वं न समाहितमित्युपसहसति *तस्मादिति* । तथा च विवेकिनं प्रति न तुदयायव्ययत्वमिति भावः *कस्यचिदिति* । अन्यथा मुमुक्षुप्रवृत्त्यभावे सुखमपि पुरुषार्थं न स्यादिति भावः ॥

(चि०) अथ,—

दुःखाभावोऽपि नावेशः पुरुषार्थतपेप्यते ।

न हि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः ॥

पुरुषार्थत्वे सुखवज्ज्ञापमानत्वनियमात्, न च मुक्तिज्ञानं सम्भवतीति चेत् । न हि दुःखाभावं जानीषामित्युद्दिश्य प्रवृत्तिः, किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्येत्यतो दुःखाभाव एव पुरुषार्थः । तस्य ज्ञानन्तु स्वकारणार्थिनं, न तु पुरुषार्थतोपयोगि, सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्तते, न तु सुखजानीषामिति सुखमेव तथास्तु न तु तदवगमः तस्यावश्यकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवान् । किञ्च बहुतरदुःखजर्जरकलेवरा दुःखाभावमुद्दिश्य मरणेऽपि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । न च मरणे तस्य ज्ञानमस्ति । न ते विवेकिन इति चेत् । पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयोगात् । किञ्च चरमदुःखानुभवेऽनागतदुःखध्वंसोऽपि विषयः, तथा चाग्निमक्षणे तदुपरमः (?) तद्विषयकञ्च विनश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति

वर्त्तमानमप्यचिरमनुभूयते । ज्ञानसमये मुक्तिलक्षणस्य
 सत्त्वात् ज्ञानं मुक्तिविरोधि । प्रमाणन्तु-दुःखत्वं देव-
 दत्तदुःखत्वं वा स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगि-
 वृत्ति कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् सन्ततित्वाद्वा एतत्-
 प्रदीपवत् । सन्ततित्वश्च नानाकालीनकार्यमात्रवृत्तिध-
 र्मत्वम् । एवञ्च सुखत्वादावपि साध्यं, तेन समूलोच्छेदे
 मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वम्, सन्तत्युच्छेदे मूलोच्छेदस्य
 प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च मिथ्याज्ञानस्य संसारमूलस्य
 श्रवणादिक्रमेणोत्पन्नतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवत्येवा“आ-
 त्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तत इति” श्रुतिस्तत्र प्रमा-
 णम् । रात्रिसन्नन्वायेनार्थवादोपनीतापुनरावृत्तेरधिका-
 रिविशेषणत्वात् । स आत्मज्ञो न पुनरावर्त्तते न पुनः
 शरीरी भवतीत्यर्थः । “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो नि-
 दिध्वासितव्यः (साक्षात् कर्त्तव्यः)” इत्युपक्रम्य “दुःखे-
 नात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति” श्रुतिश्च मानम् ।

(प्रका०) नन्यदन्तु तज्ज्ञानमित्यत आह *नचेति* । शरीराद्यभावा-
 दिति भावः । *पुरुषार्थत्व इति* । निहवार्थच्छाधिपयत्वस्य तथाप्य-
 नपायादिति भावः । *अनागतेति* । योगजधर्मबलादिति भावः । *मु-
 क्तिलक्षणस्येति* । पूर्वोक्तस्येत्यर्थः । अंशविशेषणुणोच्छित्तिस्तु न
 लक्षण येन ज्ञानं मुक्तिविरोधि स्यादिति भावः । ननु देवदत्तदुःखत्वं न
 पक्षतावच्छेदकमुक्तहेतुद्वयस्य दुःखत्वे व्यभिचारात्प्रत्येकं मुक्तिरपि न
 सिद्धेदित्याशयेन सर्वमुक्तिं साध्यमनाह—*दुःखत्वमिति* । *स्वाश्र-
 येति* । स्वाश्रयत्वायच्छिन्नासमानकालीनेत्यर्थः । द्रव्यत्वाद्वा व्यभिचा-
 रादाह मात्रेति । यद्यपि ध्वंसत्वे व्यभिचारः स च भावकार्यविवक्षायां
 परिहर्तुं शक्यः, तथापि यथाश्रुतेऽपरितुष्यमनाह—*सन्ततित्वाद्वातेति* ।
 नन्यत्रापि दोषतादवस्थपमत आह सन्ततित्वं चेति । नानाकालः पूर्वोक्त-
 कालः, १२से च मोक्षकालस्तस्यानन्तत्वात्, तथा च ध्वंसप्रतियो-
 गिमाश्रुतिधर्मत्वादिपत्र तात्पर्यम् । *एवमिति* । न च ज्ञानत्यादेः
 पक्षत्वे कार्यमाश्रुतिःयमसिद्धमिति घाच्यम् । ज्ञानत्वात्वादेः पक्षत्वात् ।

सन्तत्युच्छेद इति । एवं चोपाधिद्वयापि प्रत्युक्ता । *राशीति* । यथा "य एता राशीरुपयन्ति तस्य पितरो वृत्कुक्ष्यां मधुकुक्ष्यां वा क्षरन्ती"त्यत्रार्थवादोपनीतं फलं तथाऽप्रापित्यर्थः । *पुनः शरीरीति* । यद्यपि तत्त्वज्ञानवतोऽपि भोगार्थं शरीरं तथापि दोषानुपकशरीराभावात्तदात्र भवतीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानहेतुत्वसिद्धयर्थमाह *इत्युपक्रम्येति* ।

(चि०) आचार्यास्तु—“अशरीरं वावसन्तं प्रिया-
प्रिये न स्पृशतः” इति श्रुतिस्तत्र मानम् । वावसन्तमिति
यद्भ्रुकि । तेन संसारदशायां क्षणमात्रमशरीरत्वेन ना-
न्यथासिद्धिः । ननु द्वन्द्वस्वरसेन मिलितसुखदुःखोभय
निषेधः प्रतीयते स तु नित्यवत् प्राप्त एव एकैकनिषेधे च
वाक्यभेदापत्तिः, न च मुक्तौ प्रमाणमिति चेन्न । द्वित्वे-
नैकेन रूपेणोपस्थितयोः प्रत्येकं निषेधान्वयेऽपि वाक्य-
भेदाभावात्, धनखदिरी छिन्धीत्यत्र प्रत्येकं छिदान्वय
इव, न हि तत्र मिलितछिदा । अपि च न प्रियाप्रियरूपं
किञ्चिदस्तीति मिलितनिषेधोपेकैकान्वये प्रत्येकाभावे
वा भवेत् तत्र एकैकान्वयस्याशरीरे योग्यत्वात् प्रत्ये-
काभावे एव पर्यवस्यति । अत एव सर्व्वमुक्तिरपि, स
र्षदुःखसन्ततिपक्षीकरणे तत्सिद्धेः अन्यथा मुक्तिरपि
न स्यात् तत्रैव व्यभिचारात् । यदि चोभयात्मान एव
केचित्तदा तच्छङ्कया मोक्षार्थं न काञ्चित्प्रयत्नेत् । शमद-
मभोगानमिष्वङ्गादिमुक्तिचिह्नेन श्रुतिसिद्धेन सन्देहनिवृत्ति-
रिति चेन्न । संसारित्वेन मुक्तियोग्यत्वात् न तु तद्विशेष-
णशमादिमत्त्वेन सामान्ये बाधके सत्त्वेव योग्यतया
विशेषनिष्ठत्वात् । किञ्च शमादयः श्रुत्या मुक्तौ सहा-
रितया घोषिताः न तु योग्यतया, तत्त्वेऽपि संसारित्वेन
तेऽपि साधनीयाः, शमादिकमपि हि कार्यं तत्रापि सं-
सारित्वेनैव योग्यता सामान्ये बाधकाभावात् ।

(प्रका०) *तेनेति* । न विद्यमपि खण्डप्रलयकालमादायान्यथासि-

द्विरिति वाच्यम् । मुक्तिप्रकरणान्मानत्वेन तत्परत्वादित्याहुः । ननु यद-
न्तत्वे वाचसतीमिति स्यात् । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमतिपेधात् । तथाच
वाचोति संबोधनम् । अतः क्षणमात्राशरीरत्वेनैवान्यथासिद्धिरिति । न ।
छान्दसत्वेनोपपत्तेः । एतदस्वरसादेवात्रायांसिचत्सुकमित्यन्ये । *स च-
ति* । एकसत्रेपि मिलितनिषेधसम्भवाच्च मुक्तौ प्रमाणत्वमिति भावः ।
श्रुतेः प्रत्येकमुक्तिपरनयाप्युपपत्तेः सर्वमुक्तावुक्तानुमानमेव शरणमि-
त्याह—*अत एवेति* । अतएवेत्यस्य श्रुतिपरामर्शमं वारयति । *स-
र्वेति* । दुःखत्यपक्षाकरण इत्यर्थः ॥

(चि०) न च नित्यसुखाभिष्यक्तिर्मुक्तिः । सा हि न नि-
त्या, मुक्तशरीरिणोरविशेषापातात् । नोत्पाद्या, तद्धेतुश-
रीराद्यभावात्, ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधार-
णात् । न च संसारदशायां तद्धेतुः, सामान्ये बाधकाभावात् ।
अत एव सर्गादौ शरीरकल्पना । किञ्च तज्जनकं न ताव-
दात्ममनोयोगः, तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजनकत्वात् । वि-
षयमात्रापेक्षणे तु संसारिदशायामपि तदभिष्यक्तिप्रस-
ङ्गः । नापि योगजो धर्मः सहकारी, तस्योत्पन्नभावत्वेन वि-
नाशित्वेऽपवर्गनिवृत्त्यापत्तेः । न च तज्जन्याभिष्यक्तिरनन्ता
तस्या अपि तत एव नाशात् । अथ तत्रवज्ञानात् सवासनमि-
थ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाच्चर्माधर्मयोरनु-
त्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयाद्दुःखसाधनशरीरादिनाश एव
तत्र हेतुः अत एव तस्यानन्त्येनाभिष्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त
इति चेन्न । शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभा-
वाच्च । न च मोक्षार्थप्रवृत्तिरेव तत्र मानम्, दुःखहानार्थितया
तदुपपत्तेः । न च नित्ये सुखे मानमस्ति । “नित्यं विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च मोक्षे प्र-
तिष्ठितमित्यादि” श्रुतिर्मानमिति चेन्न । उपजननापाय(१)
धनोर्ज्ञानसुखयोरहं जानाम्यहं सुखीति भिन्नत्वेना-

नुभूयमानयोर्ब्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात् ।

अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतयाऽनित्यं-
सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत्
न तु नित्यसुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः ।
यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं ब्रह्म बोध्यते न
च वाक्यभेदः वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेन्न । आत्मनोऽ-
नुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य नित्यसुखस्वाप्पनुभवप्रस-
ङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनिय-
मात् तदननुभवे वाऽऽत्मनोऽप्पनुभवो न स्यात् । अथा-
त्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तु तत्र नानुभू-
यत इति चेन्न । सुखानुभवसामग्न्या एव सुखत्वानुभाव-
कत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्पर्यायाच्चप्रत्ययान्तत्वे-
नानन्दवत्त्वं योऽर्थं तेनाभेदः, अन्यथा नपुंसकलिङ्गत्वानु-
पपत्तेः ।

(प्रका०) लीलावतीकारमत निरस्यति । *नचेति* । नित्यसुख-
स्याभिव्यक्तिरित्यर्थः । सुखमात्रे वेति दृष्टान्तार्थमुक्तम् । अस्यैवासिद्धि-
माशङ्क्याह *मत एवेति* । सुखमात्रस्य शरीरजन्यत्वादेवेत्यर्थः । *उ-
त्पत्त्यपायेति* । इदानीमुत्पन्नसुखमित्यनुभववलादिति भावः । *अभिन्न-
त्वेनेति* । अभेदे तद्व्यक्तानुपपत्तेरिति भावः ।

वाचस्य विशेषधिष्यत्वेन सामान्यतो योग्यतासशयसत्त्वात्स्वय-
स्यादित्याह- *अथेति* । *स्वर्गवदिति* । अन्यथाऽऽत्मदादिसुखस्य
दुःखसम्भिन्नत्वात्तद्व्याध्यापत्तेरिति भावः । उक्तयुक्त्या प्रथममपि
नित्यसुखसिद्धिः सम्भवत्येवेति नान्योन्याश्रय इत्यरुचेराह *यद्वेति* ।
श्रुतिविरोधे निरस्यति *तस्मादिति* । *अन्यथेति* । यद्यपि
छान्दस्येन लिङ्गव्यत्ययः सम्भवी तथाप्युक्तयुक्त्या तयोर्भेदे तद्वत्त्व-
परतैवेति भावः ॥

(चि०) एतेन ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ
विज्ञानसुखात्मकः केवलयात्माऽपवर्गे वर्त्तत इति वेदान्ति-
मतमपास्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वेन सु-

क्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुषप्रपत्नं विना तस्य
सन्वाद्यपुरुषार्थत्वाच्च । अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाधयेति
चेत् । अविद्या यदि मिथ्याज्ञानमर्थान्तरं वा, उभयथापि
सुखदुःखाभावतत्साधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात् ।

त्रिदण्डास्तु आनन्दात्मकपरमात्मनि जीवात्मलया
मुक्तिः । क्षयश्च लिङ्गशरीरापगतः । लिङ्गशरीरत्रैकादशे-
न्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि सूक्ष्ममात्रया सम्भूयावस्थि-
तानि जीवात्मनि सुखदुःखावच्छेदकानीत्याहुः ।

तत्र । लिङ्गशरीरध्वंसस्य स्वतो दुःखसाधनाभावत-
याऽपुरुषार्थत्वात् । न चोपाधिशरीरनाशे ह्यौपाधिकजीव-
नाशो लयः, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात् ब्रह्मणो नित्यत्वेन
तदभिन्नस्य नाशानुपपत्तेः भेदाभेदस्य विरोधेना-
भावात् ।

नाप्यनुपप्लवा चित्तसन्ततिरपवर्गः आवश्यकत्वेना-
नुपप्लवस्य दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वे चित्तसन्ततेरपुरुषार्थ-
त्वात् शरीरादिकारणं विना चित्तसन्ततेरनुत्पादाच्च । न
हि चित्तमात्रं तत्सामग्री, शरीरादिवैषधर्पापत्तेः । नापि
दुःखत्वेनान्महानमेव मुक्तिः, सुखदुःखाभावेतरत्वेनापुरु-
षार्थत्वात् ज्ञानरूपात्महानस्यापलसिद्धेरतिरिक्तहान-
स्याशक्यत्वात् ।

यत्तु योगिद्विसाध्यनिरतिशयानन्दमयी जीवन्मुक्ति-
मुद्दिश्य प्रवृत्तेः कारणवशादात्यन्तिकदुःखाभावरूपां
मुक्तिमासादयतीति मतम् । तत्रा परममुक्तेरपुरुषार्थतापत्तेः
विरक्तास्य मोक्षेऽधिकारात् सुखोद्देशेनाप्रवृत्तेश्च ॥

(प्रका०) एकदण्डमतं निरस्यति * एतेनेति * । * तत्साधनेति *
यद्यपि मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानव्यापारतया दुःखाभावसाधनमेव,
तथापि दुःखाभावस्य मोक्षवेनान्त्युपगमात्पुमुत्तृणां तदर्थतया प्र-
वृत्तिस्तन्मते न स्यादित्याशयः ।

ननु लयः संयोगो विनाशो वा विभुत्वमित्यस्याभ्यामसम्भवतीति व्याचष्टे *लयश्चेति* । तथाच जीवात्मलय इत्यस्य जीवात्मसम्बन्धि-
लिङ्गशरीरध्वंस इत्यर्थः । लिङ्गशरीरमेव किमिष्यत आह—*लिङ्गेति* ।
चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि पद्, वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मकानि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणां स्येकादशेन्द्रियाणीति । *सूक्ष्मेति* । किञ्चित्त्माश-
या शरीरभावेनावस्थितानीत्यर्थः ।

उक्तव्याख्यायामानन्दमयपरमात्मतीत्यलग्नकमेवेति दोषे सन्धेवा-
ह *लिङ्गेति* । *दुःखसाधनेति* । अहिरण्यकटादिभ्यसस्यानागत-
दुःखप्रागभावप्रयोजकतया प्रयोजनत्वम् । न च दुःखप्रागभावो मुक्त-
स्येति न तस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वमिति भावः ।

मुक्तेः—परममुक्तेः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह *विरक्तस्येति* । स च
दुःखाभावमुद्दिश्य प्रवर्तते न सुखोद्देशेनेति तस्य स एव पुरुषा-
र्थ इति भावः ॥

(चि०) मोक्षे च सर्वाश्रमिणामधिकारः आश्रमचतु-
ष्टयमुपक्रम्य 'स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति' श्रुतेः, सङ्को-
चे(१) कारणाभावात्, आकाङ्क्षाया अविशेषेणानन्तर्य-
स्याप्रयोजकत्वात् । कथन्तर्हि "मां चाश्रमश्चतुर्थो वै यो भि-
क्षोः परिकीर्तितः" इति प्रब्रज्या मोक्षाश्रममाहुः, गृह-
स्थस्य च पुत्रदारादिसङ्को दुर्बार इत्यमाधारण्येन तयो-
पदेशात् "तत्त्वज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि हि मुच्यते"
इत्यागमाच्च । एवं स्थिते मोक्षमुपक्रम्य "आत्मा चा अरे
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (माक्षात् कर्त्तव्यः)"
इति श्रुतिः, श्रुतिभ्यश्च शरीरादिभिन्नमात्मानमवधार्य
शास्त्रेण पदार्थान् विविच्य तद्बोधितोपपत्तिभिस्तस्य
स्थिरीकरणरूपं मननं विदधाति । न च शब्दोपपत्तिज-
न्यतत्त्वज्ञानात् साक्षात्कारिसंसारबीजसंघासनमि-
ध्याज्ञाननिवृत्तिः, दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः । अतः श्रुति-

(१) मानामावादिति पाठान्तरम् ।

(२) संशयकस्यात पाठान्तरम् ।

स्मृत्युदितविधिना चिरनिरन्तरादरसेवितनिदिध्यासन-
जन्यपोगजधर्मादात्मतत्त्वसाक्षात्कारं ससारबीजस-
वासनमिध्याज्ञानोन्मूलनसमर्पणमासाद्य दोषाभावात् प्र-
पृष्यादेरभावेऽनागतधर्माधर्मानुत्पादेऽनादिभवसञ्चितक-
र्मणां भोगेन क्षयादपवृज्यते । उपदेशमात्राच्छरीरभि-
ज्ञात्मावगमेऽप्यन्यपरत्त्वशङ्कया सङ्कासूकस्य नाऽश्रद्धा-
मलक्षालनमिति मननमावश्यकम् । तथा च “मन्तव्यश्चोप-
पत्तिभिरिति” श्रुतिरेवोपपत्तिबोधकस्य शास्त्रस्यापव-
र्गहतुत्वं बोधयति मननस्य तदेकसाध्यत्वात् । एवञ्च
शमदमब्रह्मचर्याद्युपभृंहितयावन्नित्यनैमित्तिकसन्धयोपा-
सनादिकर्मसाहितात्तराज्ञानान्मुक्तिः ।

(प्रका०) प्रसङ्गादाह *मोक्षे चेति* । ननु “ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वान
प्रस्थो यतिस्तथे”त्युपक्रम्य ‘स ब्रह्मसंज्ञो बभूव त्वमेतीति’ श्रुत्या
यतेरेवाधिकारबोधनम्, अव्यवहितानन्तर्येण तस्यैव तत्पदन पराम-
र्शादित्यस्य आह *आकाङ्क्षाया इति* । ज्ञानन्तर्यस्य-अव्यवहितानन्त-
र्यस्य । बाधक विना सङ्काचानुपपत्तेरिति भाव । *कथमिति* ।
तथाच एतद्बलादेव सङ्कोच इति भाव । नन्वेतदेव कथमित्यत आह
नन्तरज्ञानेति । एयस्थिते मनन विदधातीत्यन्वय । गृहस्थादिरपीति
शय । *इतिश्रुतिरिति* । इत्यादिश्रुतिरित्यर्थ । शरीराद्भिन्नमित्युपल-
क्षणम् । इष्टसाधनोभूतमननसाधन चत्यपि द्रष्टव्यम् । इतरभिन्नत्वानुभि-
तो प्रतियोगिज्ञानद्वारा शास्त्रोपयोग दर्शयति *शास्त्रमिति* । उपपत्ति
योघाटापि ननुपयोगमाह- *तथाचेति* । ज्ञानकर्मसमुच्चयसाक्षात्क्षिपति
एयञ्चति । ज्ञानहेतुत्वाभ्युपगम तथैव कर्मणापि हेतुत्वमिति तुल्य-
घटुभयप्राधान्यमित्यथ । केचिन्तु एयञ्च तत्त्वज्ञानमात्र न प्रयोजक
किन्तु प्राधान्येन कर्मणोऽपि तथात्वमित्यत आह *एवञ्चति* । तथाच
सिद्धान्तप्र-य एवाप्यम् ततस्तदस्थपूर्वपक्षे प्रमृते ज्ञानमात्रत-प्रत्यपरे
परद्वारा अनरन्ते सिद्धा-तावतार इत्याहु ॥

(चि०) स्यादेतत् ज्ञानकर्मणोर्न समप्राधान्येन स-
मुच्चय कर्मणां स्वसाध्यात् फलान्तरार्थत्वेन श्रुतत्वा-
न्मोक्षार्थकल्पनापिरोघात् तत्त्वज्ञानस्य कर्मनैरपेक्षेण

मुक्तिहेतुत्वप्रतीतेश्च । नाप्यद्वाद्भिभावेन, तथा हि न कर्म
सन्निपत्योपकारकम्, तत्रैवज्ञानशरीरानिर्वाहकत्वात् । ना-
पि प्रयाजादिवदाराहुपकारकम्, स्ववाक्यत एव कर्मणां
प्रयोजनलाभेन फलवत्सन्निधावफलत्वाभावात् । उपप-
त्तिविरुद्धश्च ज्ञानकर्मसमुच्चयः काम्पानिपिङ्गोस्त्यागा-
त्(१) । नाप्यसङ्कल्पितफलवत्काम्यकर्मसमुच्चयः, चतुर्था-
श्रमविधिधिरोधात् । अत एव न यावन्नित्यनैमित्तिकस-
मुच्चयोऽपि । नापि यत्याश्रमविहितेन कर्मणा, तत्र-
ज्ञाने सति गृहस्थस्यापि मुक्तिः,—

न्यायागतधनस्तत्रज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आद्वकृन् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥

इति स्मृतेः ।

नचाऽननुगतमपि साधनम्, स्वर्गवदपरागं प्रकारभे-
दाभावात् । न चापवर्गाधिकर्तव्यतया विहितानि कर्मा-
णि, येन तत्समुच्चयः स्यात् । “संन्यस्य सर्वकर्मणिनि”
स्मृतेः “सर्वकर्मसंन्यासो ज्ञानमात्राच्च मोक्ष इति ।

मैवम् । स्वस्वाश्रमविहितेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राप्ता-
न्येन समुच्चयात् ज्ञानकर्मणोस्तुल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वाभि-
धानात् । तथा च भगवद्गीता—

स्वै स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

श्रीविष्णुपुराणे—

तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते ! ॥

हारीतः—

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा स्वे पक्षिणां गतिः ।

(१) रमायादिति पाठान्तरम् ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥

श्रुतिश्च—“सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्पत्
ज्ञानेन ब्रह्मचर्येणेति” । एतन्मूलकमेव—

परिज्ञानात् भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।

कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्ति पण्डिताः ॥

ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।
तस्मात्तयोरेव भवेत् प्रसिद्धिर्न त्वेकपक्षो विहगः प्रयाति ॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरा-
र्थत्वमनुपपन्नम्, तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्रतीतेः।
तत्रात्फलजनकत्वेऽपि कर्मणां शब्द एव मानमेवमन्यत्रा-
पि । अथ चा(१) आरादुपकारितया अङ्गाङ्गिभावेन स-
मुच्चयः, स च प्रयाजादिवत् अपूर्वधारैव । यत्तु ज-
डभरतोपाख्याने—

न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम् ।

न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥

तद् योगिधर्मसङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन
न शिक्षितानीत्येवं परं वा । तदुक्तं “जज्ञे जातिस्मरो
द्विजः सर्वविज्ञानसम्पन्नःसर्वशास्त्रार्थतत्त्वविन्” इति ।

(प्रका०) सनिपत्योपकारित्वं यदि तत्त्वज्ञानसद्वकारितया मुक्तिहेतुत्वं
तदा नाङ्गाङ्गिभावः, किन्तु समप्रधान्यमेव तच्च दूषितमेवेति प्रधा-
नीमृतशरीरनिष्पादकत्वमेव तद्वाच्यम्, एवंसत्याह *तत्त्वज्ञानेति* ।
नार्पीति । असङ्घटितफलमभिलाषाधियवफलं, काम्य कामनापूर्वकं
कृतं नित्यध्यादादि तत्समुच्चय इत्यर्थः । *चतुर्थेति* । तस्य काश्चिन्मात्र-
स्यैव निषेधादित्यर्थः ।

द्वयोरेवेति । ज्ञाने कर्मणि च सर्वात्यर्थः । प्रसिद्धिः—प्रकृष्टा सिद्धिः,
मुक्तिरित्यर्थः । *मयतु चेति* । न च फलान्तरार्थत्वेनाङ्गत्वानुपपत्तिः,
न शक्तिरिक्तफलत्वेनेवाङ्गत्वव्यवहृतिः, किन्तु प्रधानातिरिक्तमुद्योद्देश्य-

(१) मयतु चेति पाठान्तरं प्रकाशकृत्वात् ।

फलवत्त्वेन, अन्यथा विघ्नध्वंसफलकमङ्गलस्य प्रत्याङ्गत्वं न स्यादिति भावः । *जातिस्मरत्वेनेति* । तत्सर्वं पूर्वकृतमेव कर्म स्मृत्वा न शिक्षितवानित्यर्थः ।

(चि०) अत्र केचित् । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवृत्तिद्वारा प्रायश्चिनवदारादुपकारकं कर्म, सन्निपत्तगोपकारकं तु तत्त्वज्ञानम् । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालबन्धवृष्टः कारीरीसमाप्तिवदाराध्याश्रमपरिपालनं लोकसद्ग्रहार्थम् । यदपि लोकसंग्रहो न प्रयोजनं सुखदुःखाभावतत्साधनेतरत्वात्, तथाप्यकरणे लोकानां विमानाद्भिन्न्यत्वेन यज्ज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेनाधर्मक्षयार्थञ्चेति । तन्न । तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणामपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात्, तस्माद् यानि कर्माण्युपनीतमात्रकर्तव्यत्वेन विहितानि सन्धोपासनादीनि तानि मोक्षार्थिभिरवश्यं कार्याणि, तत्परित्यागस्य प्रत्यषागहेतुत्वेनाशास्त्रीयत्वात् सद्गोचे मानाभावात् । निषिद्धानि काम्यानि च बन्धहेतुत्वात् मुक्तिपरिबन्धिनीति त्यज्यन्ते । धनमूलानि च धनत्यागादेष त्यज्यन्ते । सोऽयं “संन्यस्य सर्वकर्माणि” इत्यस्यार्थः । अयमेव हि संन्यासपदार्थः, तथा च गीता-

काम्यानां कर्मणान्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ इति ॥

तत्त्वज्ञानं धर्मद्वारा मुक्तिसाधनं विहितत्वेन धर्मजनकत्यनियमादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम् । स च धर्मो मुक्त्यैव फलेन नाश्रयते इति केचित् । तन्न । मिथ्या-

ज्ञाननिवृत्त्या दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात्,
अन्यथा भेषजादिष्वपि तथा स्यात् । एवञ्च तत्रैव विहि-
तत्वस्य व्यभिचारः ।

अत्र यदन्ति । संसारकारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छे-
दान्मोक्षः । एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रादेव मिथ्याज्ञानो-
च्छेदादपवर्गः तत्र न तस्य कर्मसहकारित्वम्, मिथ्याज्ञा-
नोन्मूलने कर्मविनाकृतस्यैव तस्य दिङ्मोहादौ हेतु-
त्वावधारणात् । कर्मणामपवर्गहेतुताश्रुतिश्च तत्त्वज्ञान-
द्वाराप्युपपद्यते साक्षात्तस्याश्रुतेः । तत्त्वज्ञानवतश्चाधि-
कारे नित्याकरणेऽपि दोषाभावेन प्रत्यक्षायांभावोपप-
त्तेः, अन्यथा भोगार्थं विहितनिषिद्धाचरणेन धर्माधर्मो-
त्पत्तौ मोक्षाभावप्रसङ्गः ।

(प्रका०) आचार्यमतमाह *अत्रेति* । *संनिपत्येति* । कर्मापेक्ष
या सन्निधायोपकारकमित्यर्थः । 'ननु जनेनावमतो योगी'त्यादिना तस्य
तत्याज्यमित्यहचेराद् *तत्कर्मसाध्येति* । *अपूर्वद्वारेति* । प्राय-
श्चित्ते तु पापनाशफलश्रुतेस्तथात्वमिति भावः । समुद्ययवादी परमतं
दूषयित्वा स्वमतमुपसंहरति *तस्मादिति* ।

अत्रेति । नैयायिका इति शेषः । मात्रपदव्यवच्छेदं कर्ममात्रमि-
त्याह *अत्रेति* । मिथ्याज्ञानोच्छेदे इत्यर्थः । तस्य-तत्त्वज्ञानस्य । *क-
र्मणामिति* । 'तं विद्याकर्मणी समारभेते, विद्या चैव तपश्चैवेत्यादि'
श्रुतेश्चेत्यर्थः । यद्यपि तत्त्वज्ञानहेतुत्वमप्यदृष्टद्वारा, तथाच तद्वारा मु-
क्तिहेतुत्वमेवास्तु ज्ञानं प्रत्यपि हेतुत्वकल्पने गौरवात्, तथापि "तमेतं
प्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन क्षानेन तपसा नाशकेनेत्यादि" श्रुत्या चेदनं
प्रत्यपि यज्ञादेर्हेतुत्वसिद्धेः प्रामाणिकं गौरवमिति भावः । विपरीताप्र-
न श्रुतिरित्याह *साक्षात्त्वस्येति* । दोषामावेनेत्युपलक्षणं प्रागभावा-
भावेनेत्यपि द्रष्टव्यम्, अन्यथा प्रतियोग्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् ॥

(चि०) ननु । तत्तत्तीर्थमहादानस्नानकाशीमर-
णादिकर्मणा तत्त्वज्ञाननैरपेक्षेण मुक्तिहेतुत्वं, श्रूयते त-
त्कथं तत्त्वज्ञानमेव तद्धेतुः । न च तेषां तत्त्वज्ञानमेव व्या-

पारः, अनुपदं तत्त्वज्ञानानुत्पादाददृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं वा-
च्यम् तथा चापवर्गकारणमेवादृष्टं कल्प्यतां लाघवात् ।
न च तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाघर्मनाश एव तेषां व्यापारः,
प्रतिबन्धकदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वात् । अथ तत्त-
त्कर्मणामनुगतात् कथं मुक्तिरनुगता दुःखध्वंसे प्रकारा-
भावादिति चेत् । गुणनाशे समवाय्यसमवायिनाशवि-
रोधिगुणानां नाशकत्वदर्शनात् । तत्तन्नाशविशेषे तु तत्त-
द्धेतुरिति चेत्, तर्हि तत्तद्दुःखध्वंसे तत्तत्कर्मणामपि तथा-
त्वमस्तु, तथापि तत्त्वज्ञाने तत्प्रतिबन्धकदुरितध्वंसे चा-
नुगतानामेव तत्तत्कर्मणां जनकत्वं, मुमुक्षुमुद्दिश्य वि-
हितस्यादनुगतमस्तीति चेत् ।

न । ज्ञानकर्मणोर्निरपेक्षसाधनताश्रवणाद् व्रीहियवव-
द्विकल्प एव । निरपेक्षैकसाधनाय रुद्धेऽपरसाधनान्वयो
न विकल्पं विना सम्भवति आकाङ्क्षाविरहादिति न्याया-
त् । साहित्यबोधकं विनैकं प्रत्यनेकस्य हेतुता यत्र शब्देन
बोधयते तत्र विकल्पेनान्वयो यथा व्रीहियवयोरिति
व्युत्पत्तेर्वा ।

(प्रका०) *नन्विति* । तथाच तुज्जारणिभ्यायेन मोक्षविशेषे ज्ञा-
नकर्मणोर्हेतुत्वमिति भावः । *लाघवादिति* । उभयहेतुकत्वने गौर-
वादिति भावः ।

संप्रदायमतेन समाधत्ते *ज्ञानकर्मणोरिति* । ननु तैरप्येवमपि न
यूपत इत्यरुचेराह *साहित्यबोधकमिति* । "क्षौमे यत्सामा"वित्यादौ
पक्षसंबन्धं तदनया सहेत्यादिसाहित्यबोधकमेवास्तीति भावः ॥

(चि०) यस्तु तस्तु दृढभूमिसवासनमिध्याज्ञानोन्मू-
लनं विना न मोक्ष इत्युभयासिद्धम्, तादृशमिध्याज्ञाननाशे
चान्यथव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानकारणमवधारितमतो
न तेन विना स इति तत्रापि तत्त्वज्ञानमावश्यकम् । य-
द्यपि मिध्याज्ञाननाशे विरोधिगुणमात्रस्यैव तद्धेतुत्वम्, त-

थापि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमिथ्याज्ञानध्वंसस्य तदेकसाध्यत्वम् “आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनरावर्त्तत” इत्यादिश्रुतेर्मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् । “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽपनायेति” श्रुत्या तत्त्वज्ञानं विना न मोक्षः किन्तु तस्मिन् सत्येषेति प्रतिपादनाच्च । अन्यथा स्वर्गादौ न शरीरादयः कल्पेरन्, कर्मणां तत्त्वज्ञानद्वारापि मुक्तिजनकत्वसम्भवात्, प्रमाणवतो गौरवश्च न दोषाय । कर्मणां तत्त्वज्ञानविशेष एव जनकत्वमतो न तत्राननुगमो दोषाय । वाराणसीभरणस्य तत्त्वज्ञानफलजनकत्वमागमादेवावगम्यते । तत्त्वज्ञानाददत्ताफलान्येव कर्माणि प्रायश्चित्तादिव विनश्यन्ति अनन्यथासिद्धशब्दबलात् । न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमिषकत्वं, पापनाशफलश्रवणात् । अतएव न ब्रह्महत्यादीनां प्रायश्चित्तदुःखमेव फलम्, नरकफलश्रुतिविरोधात् प्रायश्चित्तविधिष्वैषधर्माच्च दुःखिकफलत्वेन तत्राप्रवृत्तः । नापि कर्मान्तराधिकार एव फलम् महापातकान्तिरिक्तेऽनधिकाराभावात् । अन्यथा यत्किञ्चित्पापवतोऽकृतप्रायश्चित्तत्वेनानधिकारापत्तेः, प्राणान्तिके तदभावाच्च । श्रूयते हि—

भियते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परात्मनि ॥

स्मृतिश्च—

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽजुन ! । इति ॥

“माभुक्तं क्षीयते कर्म” इत्यत्र च प्रायश्चित्तादिस्मृतितः सङ्कोचस्यावश्यकत्वेन शब्दयोधितनाशकानाद्यपरत्वं लाघवात् न तु तत्तदन्यकर्मपरत्वं गौरवात् पा-

पपुण्यक्षपहेतूनां बहुतरस्यात् ज्ञानस्य नाशकत्वं शब्दबोध-
घनमित्युक्तम् ।

(प्रका०) मनु 'नान्य पन्था विद्यतेऽपनाये'त्यादिश्रुति प्रकृते सा
हित्यबोधिकेवेति न विकल्प इत्यरुचराह *उस्तुतस्त्विनि* । यद्यपि
बाधक विना सामान्यपरत्वमेव तथाप्युक्तश्रुतेर्विशेषपरत्वेनाप्युपपत्तेर्नि-
सन्दिग्धं प्रमाणमाह *तमेवेति* । त विदित्येवेत्यर्थ । तदेवाह *ना-
न्य इति* अन्यस्तत्त्वज्ञाननिरपेक्ष । *अन्यथेति* । तथाच यथा सु-
परवापच्छेदेन तदेतुत्वकल्पनात्तत्र शरीरकल्पन तथा मुक्तिवापच्छे-
देन लाघवात्तदुत्पत्त्यकल्पनात्सर्वत्र तज्ज्ञानकल्पनापीति भाव । नन्वेव
कर्महेतुत्वबोधकश्रुते का गतिरित्यत आह *कर्मगामिति* । एष पूर्वा-
कर्मोत्पत्तिरव निरस्यति *प्रमाणेति* । तथापीत्यादिप्रतिबन्धिमुद्धरति
तत्तदिति । तृणारणिमणि-मायादिति भाव । न-यनादिकर्मराश क्ष-
यानुपपत्तौ न मोक्ष इत्याशय परमत दूषयितुमुप-पस्यति *न-यना-
मादिति* दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति *नन्वेति* ननु निषिद्ध
कर्मणा नरकफलकत्वाभावात्तदुपपादकतया पापस्यैवामाकांकुत प्राय-
श्चित्तस्य तथाशक्य तत पुनरपि दृष्टान्तातिरिक्त्यत आह *अ-
त एवेति* । वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थ । *प्रायश्चित्तति* । न-यतदेव कुत
इत्यत आह- *दु खति* । *प्रमाणान्तिक इति* तत्र कर्मान्तराभावेन तद्-
धिकारार्थितयाऽप्रपञ्चेरित्यर्थ । मनु शब्दयलादित्यसिद्ध तादृशशब्दा-
भावादित्यत आह *धूयते इति* हृदयमन्थि मिथ्याज्ञानवासना, कर्म-अ-
दृष्ट, तन्निवन्धन-बाध कर्माणि अदृष्टानीत्यर्थ । *शब्देति* । यवि च
भोगोपि श-ब्दबोधितस्तदा तादृशत्व नाशक विशेषण बोद्धव्यम् ॥

(चि०) अथ भस्मसात्पदस्य लाक्षणिकत्वन य-
था घहेः परम्परया भस्म तथा ज्ञानात् कर्मक्षय इत्यर्थः ।
तथा च "माभुक्त क्षीयते कर्मेति" स्मृतिरुत्सर्गतो भो-
गेनैव क्षयमाह, अनन्यपासिद्धप्रायश्चित्ताविधिना सा-
धाध्यते । ज्ञाननाशपत्वञ्च(१) भोगद्वारापि सम्भवती-
त्ययाधे सम्भवति न बाधकल्पनानेति चक्ष । कर्मणो भोग-
नाशपत्वे ज्ञानस्यानाशकत्वात् । न हि भोगस्तत्त्वज्ञान-

(१) ज्ञानस्य नाशकत्वञ्चेति पाठान्तरम् ।

व्यापारः, तथाऽश्रवणात्, तेन विनापि कर्मण एव तदु-
पपत्तेश्चाकर्मणो भोगनाशयत्वे तत्त्वज्ञानानुपयोगात् ।
यत्तु माभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्त इत्यादिश्रते-
रन्यथावर्णनम् । तन्न । स्मृतेः प्रत्यक्षवदवाधितत्वेन तद्वि-
रुद्धार्थकवेदाननुमापकत्वात् । वामदेवसौभारिप्रभृतीनां
कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा
कर्मक्षय इति चेन्न । तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेऽपि
कायव्यूहसम्भवात् । भोगजननार्थञ्च कर्मभिरवश्यं तत्त-
त्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः, यौ-
गपद्यश्च कायानां तज्जनककर्मस्वभावात् तपःप्रभावा-
द्(१) वा । न च ज्ञानं भोगद्वारा कर्मनाशकमित्युक्तम् ।
एतेनागमयोः परस्परविरोधादनिर्णये विमतिपदं
कर्म भोगनाशयं प्रायश्चित्ताद्यनाशयत्वे सति कर्म-
त्वात् भुक्तभुज्यमानकर्मवदिति अनुमानान्निर्णय इ-
त्यपास्तम् ।

ज्ञानस्य प्रायश्चित्ततुल्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् श्रुति-
पाधितत्वाच्च । शब्दवोधितनाशकानाशयत्वस्योपाधि-
त्वाच्च अकृतप्रधानेन कृतप्रधानेन चाङ्गापूर्वेण व्यभिचा-
राच्च, तस्य प्रधानयागादिनाशयत्वात् । न च तस्यापि
यागस्येव स्वर्गफलकत्वमिति तन्नाशयत्वमेव अधिकृता-
धिकारेपि स्वर्गकामस्याधिकारान् अन्यथा निष्फ-
लेऽप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । स्वर्गफलत्वेऽङ्गत्वविरोधात् ।
प्रवृत्तिश्च फलवद्यागान्यिततया, (५) तदुक्तम्—“यागे रागा-
दहे वैधीति” ।

ननु “तावदेवास्य चिरं पायन्न विमोक्षयेऽथ सम्प-
स्यते कैवल्येनेति” श्रुतेस्तावदेवास्योत्पन्नतत्त्वज्ञान-

(१) स्वभावादेति पाठान्तरम् । (२) यागार्थितयेति पाठान्तरम् ।

स्य चिरं विलम्बो यावन्नोत्पन्नकर्मणो विमोक्षः, अथ संपत्स्यते कैवल्येनेति' अत्र भोगेन क्षपयित्वेति शेषः । न च शेषे मानाभावः, सत्यपि विज्ञाने कर्मावस्थाने क्लृप्तसामर्थ्यस्य भोगस्यैव नाशकत्वेनाक्षेपादिति चेत् । तत्त्वज्ञाने सति तत्त्वज्ञानदशायां न मोक्षः किन्तु तदग्रिमक्षण इत्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेः । यस्तु अकृतप्रधानाङ्गापूर्वाभिप्रायमेतद्—'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि'त्यादि, तेषां कार्याणां नाशकान्तराभावादिति । तत्र । प्रधानार्थतया क्लृप्तानां तदभावे तत्सामर्थ्यसिद्धेः तत्सत्त्वेऽपि सर्वकर्मपदस्य कर्मान्तरापरिग्राहकस्य सङ्कोचे मानाभावात् । यदपि भस्मसात्करणादिना फलाजनकत्वमुच्यते तत्त्वज्ञानात् कृतमपि विहितं कर्म न फलापेति, तथा च श्रुतिः "तद्यथा पुष्करपलाशे नापः विलप्यन्ते" इत्यादि । नदपि न । न हि भस्मसात्करणं क्षयश्चानुत्पत्तिरुच्यते, न च लक्षणा, मुख्ये बाधकाभावादिति । उच्यते । कर्मणो भोगनाशपत्त्वेऽपि ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वात् । न च भोगमात्रस्यैव कर्मनाशे सामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानव्याभिचारः, कर्मप्रागभावात्सहवृत्तिकर्मनाशे युगपत्कर्मभोगे वाऽव्याभिचारात् । अत एवानुमानेनागमवाधाप्रयोजकत्वेन च श्रुतिवाक्यशेषे मानाभावः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापवर्गविलम्बोपपादनार्थमुक्तीत्या भोगस्यैवाक्षेपादिति । तदस्यापवर्गस्य परमपुरुषार्थस्य श्रुतिमिद्धकारणमनुमानं विधित्तमिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय गङ्गेशविरचिते तत्त्वचिन्तामणावनुमानालयद्वितीयखण्डे ईश्वरानुमानम् ॥

समाप्तश्च द्वितीयमनुमानखण्डम् ।

(प्रश्न०) कीर्तनादिनापि तन्नाशादाह *उत्सर्गत इति* । *प्रायश्चित्तेति* । प्रायश्चित्तादिविधितेत्यर्थः । *तप इति* तथाच तत्त्वज्ञानवतः कायव्यूहोऽसिद्ध एव तस्य ज्ञानेनैव कर्मक्षयादिति भावः । *तप इति* । पूर्वं कायव्यूहहेतुत्वमुक्तमिदानीं तद्यौगपथमुक्तमित्यपीनरुक्त्यम् *विमतिपदमिति* । एतच्च प्रायश्चित्तनाशकर्मभागे वाधासिद्धिवारणार्थम् । *ज्ञानस्येति* । तथाच ज्ञानानाशयत्वमपि भोगनाशयत्वे तन्त्रम्, अन्यथा कर्मत्वमात्रस्यैव तन्त्रतायां प्रायश्चित्तादिरपि तन्नाशको न स्यादिति भावः ।

ननु कृतप्रधाने कथं व्यभिचारः । तत्र भोगसंभवेन तन्नाशयत्वसंभवादित्यत आह *तस्येति* । याग आदिर्यस्य तद्पूर्वं, तथाच प्रधानापूर्वनाशयत्वादित्यर्थः । तस्य यागशरीरनिष्पादकतया तन्नाशयत्वमेवेत्यप्याहुः । *अधिकृतेति* । अधिकृतस्याधिकारो यत्र तदाधिकृताधिकारकमङ्गं तत्रेत्यर्थः । यागाधितया-प्रधानापूर्वाधितयेत्यर्थः । श्रुति योजयति *तावदेवेति* । *प्रधानेति* यद्यप्येवं तत्र प्रागुक्तव्यभिचारोद्भावनमयुक्तं तथाप्येवमनुश्रयादेव तत्र व्यभिचारान्तरोद्भावनमिति ध्येयम् । यद्वा नदि प्रयोजनसापेक्षा सामग्री कार्यं जनयति तथाच यत्र सामग्री तद्द्रव्यत्तिसंभवात्, एतदनुश्रयादेवाह *यत्सत्सेपीति* । *क्षयश्चेति* । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्यत्रेत्यर्थः । *कर्मण इति* तथाच नाभुक्तमित्यादिश्रुतिघटसर्गतो भोगेन क्षयमाह, ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं भोगद्वाराप्युपपद्यत इति न तत्र तद्वाध इति भावः । अत्र पूर्वोक्तद्रुषणमाशङ्क्य निराकरोति *नचेति* । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दुःखं घसविशेष इव तदेतुत्वमिति भावः । घस्तुतोऽनियमः यत्कर्मजदुःखप्रागनाशोऽस्ति तस्य भोगेनैव नाशः तत्र प्रागमावस्थादृष्टसदकारेण प्रतियोगिजनकत्वनियमात् । अन्यथा तन्नाशकामात्रे तस्यात्यन्तोभाषत्वापत्तेः । यत्कर्मजदुःखप्रागमायो नास्ति तत्र चानन्यगत्या.....

स्यैव तत्प्रमानाज्ञा इति युक्तमुत्पद्यमानः । अनुमाने-विमतिपदमित्यत्र *उत्पद्येति* क्षणमात्रस्य विलम्बपदवाच्यत्वामाधादिति भावः । तथाप्येकश्रुतिरप्यनन्यथासिद्ध्या तत्र प्रमाणमेवेति तात्पर्यम् । अतएव शास्त्रमपि तत्त्वज्ञानपूर्वकमुपपद्यते तदा दुःखक्षय एव मोक्षापत्तौ तदसंभवादिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीरघुचन्द्रविरचितोऽनुमानप्रकाशः समाप्तः ॥

काशीसंस्कृतसीरीज-पुस्तकमाला ।

इयं शाली—गरुडप्र-वमाला विभागस्य प्रशासिता भवति । एतस्या प्राचीना नवीनाश्च
दुर्लभा सुलभाश्च धातुपद्युक्ता संस्कृतप्र-या सांशिकराजकीयसंस्कृतपाठशास्त्रीधे
पण्डितैरभ्यर्त्तय विद्वद्भिः सशोधिता कृष्ण समुदिता भवन्ति । अस्या प्रका
श्यमायाना प्रन्धाना मूय सूत्राश्च प्रकाशित वन्त । परंतु एतस्या
नियमोऽविच्छिन्नतया निश्चितप्र ढरुगह शक्याना प्रालमुद्रा
शतक पत्राविज्ञातमुद्रा (रामान) परावर्तिता
गोत्रेषु मार्गल्यथ (पृथक् दा०) भवन् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थतामाति ।

मूल्यम् ।

- १ नल्लपाकः नल्लविरचित । सपूर्ण (पारुशास्त्रम् १) २० १-८
- २ सक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिस्तान्यवार्थयोधिनीटाका-
सहितम् । (वेदान्त १) २० ८-०
- ३ वशपिकदर्शनम् । प० धातुपिण्डराजशास्त्रित्विवरणोपेताभ्या
प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिक १) २० २-८
- ४ श्रीमूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यस्तभाष्यत्रयेण
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैशेषिक १) २० ०-६
- ५ लघुशब्दन्दुशेखर (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहित-प्रथम
भाग अव्ययीभाव । २० ५-०
- ६ लघुशब्दन्दुशेखर (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहित तत्पुरुषादि
समाप्तिपर्यन्त । द्वितीय भाग (व्याकरण १) २० ८-०
- ७ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा ' शुण
निरूपणदिनकरतीय' महामहोपाध्याय प० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि
कृतव्याख्यासहिता । (न्याय १) २० ६-०
- ८ पञ्चकिरणम् । धार्मिकाभरणालङ्कनवार्तिकटीक्या-तत्त्वचन्द्रि
कासमेतत्तविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्त २) २० ०-८
- ९ अलङ्कारप्रदीप । पण्डितपरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मित । २० ०-८
- १० अन्नद्वारम् । महाकविश्रवणमहर्षिविरचित । (कामशास्त्र १) २० ०-१२
- ११ जातिरूपान्जित । श्रीविद्यानाथशर्मणा विरचित । (व्या० १) २० २-०
- १२ पारम्परगद्यमूत्रम् । कात्यायनसृष्टीयशब्द-शौच-ज्ञान-मोजन-
कल्पसहितम् । (कामकाण्डम् १) २० ०-८
- १३ पुन्यसूतम् । शायणभाष्य-महीधरभाष्य-मगलभाष्य-नि
म्बकमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिक २) २० १-४
- १४ श्रीमत्सन्तसुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण
नीलकण्ठीव्याख्यया च सवलितम् । (वेदान्त ३) २० १-४

- १४ कुमारसभवमहाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैपिणी-टीकाद्वयापेयम् सम्पूर्णम् । (काव्य २) १०१—
- १५ श्रुतयोधदृष्टन्दोषप्र-थ । शानन्दवह्निनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसस्कृत-भाषाटीकासहित । (ह्युद १) १००
- १६ गारिकावली । मुकावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्याय २) १०१—
- १७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणातभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र-गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिष्टि-शौच-भोजन-कामदेववृत्तभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रे परिष्कृत-टिप्पण्यादिभिः सहित च । (कर्मकाण्ड २) १०३—
- १८ सक्षपशारीरकम्-मधुसूदनटीकासहितम् सम्पूर्णं (वेदान्त ४) १०८—
- १९ लघुजुटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषणदुशेखरपरिष्कृतानिर्मिति । (व्याकरण २) १००—
- २० कातीयोट्टिदीपक । (दर्शपूर्णमासपरकृति) महामहोपाध्याय प० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचित । (कर्मकाण्ड) १०१—
- २१ सप्तपाठि-श्रीशिवमाहमनस्तात्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनागकृया (सम्कृतटीका सस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषायिभ्यः) पञ्चमुखाताम्ब्या श्रीकया-शक्तिमहिम्नस्तात्रण च समन्वितम् । (स्तात्रवि० १) १०१—
- २२ वैयाह्याऽऽचार्यश्रीधर्मजीर्निप्रणीत भटीन्यायत्रिन्दु-भाषाटीकासहित (वैयाह्याय वि० १) १०१—
- २३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितदर्पणकरणभूषणसार (व्याकरण ३) १०४
- २४ न्यायवाचितकतात्पर्यटाका श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) १०६—
- २५ मांसासन्यायप्रकाश (आपदेवीय) श्रान्तिश्रम्यामिशाक्षिकृतया सारोपवेचिन्या व्याख्यया सहित (मामासा १) १०९—
- २६ पौरोहित्यकर्मसार (टिप्पणीसमलङ्कृत) प्रथमो भाग श्रीगणेशानन्दमणिसंशुद्धित । (कर्मकाण्डवि० ३) १००—
- २७ लघुशास्त्रेन्दुशेखर म० म० श्रीनागेशभट्टविरचित । अष्टमदीपकान्तोऽस्मात्, मन्मथ इण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्यतयिज्जनशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुद्गलित । (व्या० ४) १०४
- २८ रघुपनमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चमगातमवम् । म० म० श्रीमहिनाथमूरिवृत्तसञ्जीविर्गटीकया प० श्रीकृष्णनटवृत्तनाड साहि -

- कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीत बहुयत्नरासादितया पूर्णया
जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितगाठान् परिपु
र्य, सूत्राङ्काश्च सयाज्य, परिप्लुत्य सशाधितम् । (फाम०२) १० ८-०
- न्यायकुसुमाञ्जली । न्यायावायपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचि
त । महामहो पाध्यायविदसहृदतमकरन्दाङ्गासितमहामहा
पाध्याय धर्म्ममनोपाध्यायप्रणितप्रकाशसहित (न्याय४) १० ६-०
- रिभाषेन्दुशेखर । म० म० श्रीनागेशमठरचित । म० म० भैरव
मिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाचिब्रत्या-तत्त्व
प्रकाशिकया टीकया च सहित । व्याकरण ४) १० ३-०
- अर्थसंग्रह । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूप । श्रीलौगाक्षिमास्करविरचि
त । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिष्ययोगिमिक्ष
विरचितमीमांसाथकौमुद्याख्यन्याख्यासहित । (मीमा०२) १०१-०
- यायवोक्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनाभाष्योपबृहणम् । परमणि
भारद्वाजाहघोतकरविरचितम् । महर्षि गोतमादिचरितसंग्र
हितबृहत्सूक्तिकासहितम् । (न्याय) १० ६-०
- शुक्लयजुर्वेदसहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखोपा । श्रीमदुदय
नाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महोदधराचार्यविरचितवेद
दीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४) (वेदिक ३) १० ८-०
- शुक्लयजुर्वेदकाण्वसहिता । श्रीसायणान्यार्यविरचितभाष्यसहिता ।
१ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वेदिक ४) १० ६-०
- सिद्धान्तलेशमंग्रह । श्रीमद्व्यपदीक्षितविरचित । श्रीमत्परमहंस
परिव्राजकाचार्यवृष्णानन्दतीर्थविरचितया वृष्णालङ्कारारण्य
या व्याख्यया समल्लुत । (वेदान्त ४) १० ६-०
- काशिनः । श्रीपाणिनिमुनिरिचितयाकरणसूत्राणा वृत्ति वि
द्वहर-वामन-जयादित्यनिर्मिता । (व्याकरण ५) १० ६-०
- प्राहतप्रकाश । मामहल्लुत । श्रीमदुवररुचिप्रणीतप्राहतसूत्रसहि
त । द्विष्यण्या च सयोजित । (व्याकरण ६) १० १-४
- जीवन्मुक्तिधिवेक श्रीमद्भविद्यारण्यस्यामिधिरचित । भाषानुवा
दसमेत (वेदान्त ५) १० २-०
- श्रीनारदीयसहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्योतिष
ग्रन्थ । (ज्योतिष २) १० ०-६
- मादनीकाश -वेदिनीकारविरचित । (कोश १) १० १-८
- मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम्
(भाग १-२) (मीमांसा ३) १० १०-०

कार्शाभेस्कृतमरीज्ज ।

- ४३ न्यादर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणितम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणितम् ।
 'भाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननमहाचार्यविरचित-
 तन्यायसूत्रव्यख्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्याय ६) रु० ३
 ४४ दानमयूषः । विद्वडरश्रीनीलकण्ठमहृविरचितः । (धर्मशास्त्रं १) रु० १-
 ४५ कालमाधवः । विद्वडरश्रीसाधवाचार्यविरचितः । (धर्मशास्त्रं २) रु० १-
 ४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (वैद्यभू-
 षण) पाण्डेयेन ज्ञानार्थ्या छात्रबोधिनीनाम मन्सृतसौदाहरण
 भाषाटोकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३) रु० २-
 ४७ कविकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्वयैयकरणकेसरीविन्दाङ्कितमैथि-
 लेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मदृष्टिपण्या
 विभूषितः । (व्याकरणं ७) रु० १-
 ४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यदृष्टमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीम-
 त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्थामि-
 दृता । शंकरानन्ददृष्टमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका चा (वेदा०६) रु० १
 ४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मदाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा
 मेथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः । (काव्य०४) रु० ४
 ५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरदृता । (मीमां० ४) रु० १-
 ५१ रघुवशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् महामहो
 पाध्याय श्रीमहिनाथकृतेसखीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीक.न-
 कलालठक्कुरेण विरचितया भावबोधिनी टिप्पण्या सम-
 लङ्कनम् सपूर्णम् । रु० १-
 ५२ कागबोधः । साजनीदृष्टटीकोपेत । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः । रु०-
 ५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय
 निर्मिता (का.य० ६) रु० १-
 ५४ अलङ्कारमुक्तावली । पर्वतीय विद्वडर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय
 निर्मिता— (काव्य वि० ७) रु० १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् । जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः,
 चौसम्बा, मसूरत सीरोज थापतेय,
 शिवाशिवदाम प्रेम, गंगानगरि ने उरार पा
 बनारस तिठी ।